

F
75

8/2135

1907

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

HARMADIK KÖTET.

PEST 1858.

HERZ JÁNOS NYOMDÁJÁBAN

1963

~~OSZK
KÖNYVELŐSZTŐ
FŐLŐPÉLDÁNY~~

~~Budapesti Művelődési Központ
Könyvtára
Földrajz 483~~

[Faint circular stamp]

Orsz. Levélt. Könyvtára
22100 68 .II. sz.

KÉPEK AZ EMBERI MIVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL.

I.

REALISMUS ÉS IDEALISMUS.

Realismus és idealismus! Ellentétes irányok, melyek közül kizárólag egyik sem boldogítja az emberiséget. Sokat irtak e két szóról a bölcsek és nem bölcsek: mindkét szó külön és a kettő együtt megannyi bölcselemi rendszer főlirata, melyeknek eredete egyidős a legrégebb bölcselemi iskolák keletkezésével. Nem célozom e tárgyban újabb értekezéssel szaporítani irodalmunkat; csak két lapot közlök a történetírás kezdetéről, két képet, a melyek, úgyhiszem, a leghosszabb értekezésnél is tisztább fogalmat nyújtanak ama két szó valódi értelméről, melyeket e cikkely homlokára irtam. China és India polgárisodását akarom ezúttal szembeállítani egy essay szűk keretébe, nem annyira merész nagy vonásokkal, mint inkább apró pontozással, töredékesen. Mindenkor figyelmet érdemlő tanulmány; s napjainkban a korszerűség érdekével is bir. Kétszeres ok igénybe vennem a közönség türelmét.

I. CHINA.

A chinai az egyedül mivelte nép a színes emberiségben.

Míveltsége azonban egészen sajátosságosan fejlett ki, minek legfőbb oka kétségkívül zárkozása a nyugoti népektől. E zárko-

zás mindentől, a mi idegen, nem volt meg hajdan, míg a birodalom hatalmas volt és virágzó. A mint azonban hanyatlásnak indult, azon mértékben látjuk növekedni a nép ragaszkodását ősi szokásaihoz, miknek követésére intették bölcssei, a mely arányban kezdett ingadozni hite hatalmában és dicsőségében, s kezdte észrevenni, hogy veszély fenyegeti Kong-fu-cse tanításait. Ez időtől fogva mindinkább elszigetelték magokat a chinaiak más népektől, s a térítőknék, kik a VII. század óta a keresztyénséget is kezdték hirdetni*) közöttök, valamint az arab, portugal; holland, francia és angol kereskedőknek, kik becses portékái végett látogatták Chinát, sokat kellett szenvedniök a nép üldözéseitől. Innen van, hogy egész a közelebbi időkig csupán Kantong nevű kikötőben, itt is azonban szigorú korlátozás mellett, volt megengedve idegen népeknek a kereskedés. Csak napjainkban vívták ki az angolok, hogy még négy kikötőt nyitott meg a világkereskedésnek a „mennyei birodalom.“ E zárkozásból következett, hogy a mint mondtam, egészen sajátosságos miveltség fejlett ki a chinai nép közt; s következett egyszersmind, hogy míg a nyugoti, főleg európai népek, érintkezésben az összes emberiséggel, mely folyvást fejlődik és halad előre, a miveltség magasabb fokára emelkedtek: China a miveltségnek csaknem azon fokán van jelenleg, mint ezred év előtt találták az arabok**). Megkövült mintegy régi szokásaiban, elmaradt avult bölcseségével, mert mások tapasztalásait nem akarta hasznára fordítani; egyoldalú, félszeg lön miveltsége, mint azon emberé, ki csak elvértve fordul meg társaságokban.

Ám vizsgáljuk e nép világnézetét, irodalmát, művészetét, családi és polgári viszonyait.

Minden nép összes miveltsége, polgárisodása vallásos nézetein alapszik. A chinai nép vallása egyoldalú anyagiság. Két őst okát hiszi ugyan a lételnek, két fő elemet, erőt és anyagot, mennyet és földet; de az erőt nem gondolhatja anyag nélkül, s a mit érkeivel fel nem foghat, nem éri föl észszel. Hol istenről van szó, a mennyet említik ugyan bölcssei: menny alatt azonban

*) A nestorianusok.

***) 715-ben K. u. jelent meg az első arab kereskedő-hajó Kan-fuban. Nem tudni, a mai Kantong volt legyen ez, vagy egy kis helység Cse-ki-angban. Lásd Gützlaff történeti művét Chináról.

csak a látható égboltozatot értik. A menny vagy chinai nyelven „Tien“ mindenütt látható, mindenütt jelen való; s az égi testek szabályos mozgásánál fogva, az állandóság, rend és nyugalom példánya. Oly isteni tulajdonok, melyeket a földön is valósítani minden keleti ember vágyik; de mindenekfölött a chinai. A mennyen kívül csak az anyaföldet tisztelik még istenképen Kong-fu-cse hívei. A népvallás azonban nem oly szigoruan következetes. Látni fogjuk, mint népesítette istenségekkel a képzelődés a természetet a szomszéd Indiában. A régi samanizmus, meg az ind befolyás következtében sok kisebb rendű isten, védszellem állt elő Chinában is, mint az érintett általános istenségek kifolyásai. Ilyenek a nap, csillagok, hegyek, folyók, dörgés, szelek istenei. Ez apró istenek azonban csak alárendelt szellemek, s bár a néphit szerint közelebb állanak az emberhez, s mintegy kedélyes elemek a mennyei hatalom rideg elvontságához képest: valódi vallásos tisztelésben sem részesülnek. Csak „Tien“-nek áldoz valóban a chinai. S ez áldozásnak sincs oly jelentősége, mint másutt, hol azon ellentétet kell mintegy kiengesztelni, mely az istenség és ember közt van. Míg más pogány népek termésök javát áldozzák isteneiknek: a chinaiak aranyos papírt égetnek a vagyonáldozás jelképeül. Tisztulásra, vezeklésre sincs szüksége a chinainak. Vallása tulajdonkép a legvastagabb természetimádás; s az ember e tiszta természet legfőbb kifolyása, virága mintegy, mely ég és föld között áll, míg a többi teremtmény kizárólag a földhez tartozik.

De bármi magas állású lény az ember, csak a természet elemeiből lett, s a természeti szükségesség, kényszerűség alatt áll. És pedig lelkére és testére nézve egyaránt. A szellemet és anyagot a természetben sem tudja egymástól külön képzelni a chinai, hogyan képzelhetné külön a lelket a testtől? A gondolkodás is félig testi foglalkozás szerinte, mint a látás, hallás. S annyira megy függése a természettől, hogy a mellett szó sem lehet a lélek azon szabadságáról, melylyel mi diecseszünk. Sőt inkább az erkölcsiség elvei is összeköttetésben állanak a természet törvényeivel, úgy, hogy az erkölcstelenség a kül természetet is megzavarja. Innen van, hogy fejedelmeik bűneinek róják fel az elemi csapásokat, melyek őket érik. A lélek halhatlanságát sem foghatja meg a chinai. Kong-fu-cse hallgat is a felől, s kité-

rőleg felel, ha kérdezik. A néphit azonban e részben is többet megenged, mint a tudomány. Valamint a szellemekben, ugy a halhatlanságban is hiszen: s egyik hit táplálja a másikat. Az ősök tisztelete is föltételezi a halhatlanság hitét. A menny és föld után ugyanis leginkább tisztelik a chinaiak őseik szellemeit, mint a családok védszenteit. Azt hiszik, hogy a lelkek összeköttetésben állanak az övéikkel, védik és tanácsolják őket, s büntetik a méltatlan utódot.*)

Az istenség, a chinaiak szerint, az ész által nyilatkozik az emberben. Nem hisznek természetfölötti kijelentést, sem hitrejtelmeket, sem csudát avagy valamely eltérést a természet rendétől; nem hisznek semmit, a mit, ugyszólván, kézzel nem foghatnak meg. A mi csodás dolgokról főleg nagy emberek születésénél beszélnek: többnyire az ind képzelődés befolyásának eredményei. Valóban nem hiában nevezik a chinaiak országát „mennyei birodalom“-nak. Az ő országuk e világból való. Hitök merőben az „innen“ vallása; s mondhatni egész életök világias. Nincs külön egyházi és polgári szerkezetök; egyház és állam azonegy nálok. Minden chinai a mennyország polgárának születik. Papok helyett az államhivatalnokok végzik az istentiszteletet. „Tien“-nek maga a császár áldoz. Az áldozatot pedig hegyeken végezték a régi időkben. Ma sincsenek valódi templomaik, csak emlék-csarnokaik nagy férfiak és elődek számára. A napok közt sem ismernek különbséget. Nincsenek szent napjaik; megülik ugyan például az újévet, de az népünnep inkább, mint vallásos.

Semmi lelkesítő, semmi emelő e rideg egyoldalú értelmi vallásban. Nem csoda aztán, ha a kedély, melyet üresen hagyott, oly könnyen fogad el idegenektől magasabb hitfogalmakat. Innen a keresztyénség terjedése koronként, a VII-dik századtól fogva. Innen van főleg, hogy „Fo“ vallása, mint Chinában nevezik, annyira elterjedt nagy hirtelen. E vallás azonegy Buddha vallásával, mely Indiában fejtett ki, s Kr. után 65 évvel kezdett Chinába átszivárogni. A császárok majd üldözték, majd különösen kegyelték e hit hirdetőit, kik seregestől tódultak a mennyei birodalomba. Ezt követi jelenleg a nép többsége. A hivatalnokok és tu-

*) A chinai világnézetéről lásd: Wutke jeles művét: *G e s c h i c h t e d e s H e i d e n t h u m s*, II. Band. Breslau 1853.

dósok azonban folyvást ragaszkodnak Kong-fu-cse tanításaihoz; minél fogva Fo vallásának alig volt befolyása a közéletre. Különben is csak idegen növénynek kell azt Chinában tekintenünk, hol sohasem fejlődhetett ki egész erejében, mint Indiában. Ott szólunk tehát róla.

Az uralkodó vallás tanításai, mint említők, azon könyvekben vannak megírva, melyeket Kong-fu-cse-nak tulajdonítanak. E könyvek képezik az összes nemzeti irodalom alapját. E könyveket maiglan tanulják iskoláikban; azokból is megvizsgálják a mandarinokat, vagy tudósokat, kikből lesznek a tisztviselők. Mert sehol sem áll nagyobb tiszteletben a tudomány, attól függ Chinában az ember értéke. Egy régi bölcs boldognak mondá azon államot, melyet bölcselők kormányoznak. Chinának e szerint igen boldognak kellene lennie, s Kublai khán, mikor meghódítá a birodalmat, csodálkozását fejezte ki, mint vesztetett el az ország, melyet oly tudós férfiak kormányoztak. Nem értette még e hódító a különbséget a tudákosság és a valódi bölcsesség közt; nem tudta, hogy tudomány és tudomány, sőt az elmélet és gyakorlat közt is nagy a különbség. A chinaiak tudományos életét, számos iskoláik mellett, sem hasonlíthatjuk az európaihoz, növelésök nem a lélek összes tehetségeit törekszik öszhangzó önmunkásságra kifejteni; elhanyagolják a képzelő és ítélő tehetséget; csak az emlékezetet terhelik a régi tudákosság száraz adataival. Mert a chinai műveltség szorosán ragaszkodik a régi hagyományos ismeretekhez; s a kormány, mely magokból a tudósokból áll, a hatalom minden eszközeivel órködik, hogy a tudomány változatlanul tartassék fen. Minden ujtás, szabad gondolkodás tiltva van és sokképen akadályozva.

Egyébiránt alig is lehet szó ujtásról, előhaladásról, hol a réginek megtanulása is amyi bajba kerül.

Virágzó irodalmat, magasabb szellemi fejlődést nem képzelhetni mivelte nyelv nélkül. Szókban áll a nyelv eszmetökéje, s a beszédrészek egybefüzése és hajlítása fejezi ki a gondolat sokféle vonatkozásait. A chinai nyelv azonban szókban szegény; s a mely szavai vannak, azokat sem ragozhatják, nem hajlíthatják. Egytagu merev holt anyagok, melyeket a szókötés szabálya nélkül raknak egymás mellé. Ide járul, hogy az egyes hangok, különfélekép ejtve, külön fogalmakat is jelentenek. Beszédben ugyan az ösz-

szefüggő beszéd tagjainak sora és hangvitele pótolja némileg a szófűzés hiányát, s a rythmus elősegíti a megértést; de az írásban már többször inkább ki kell találni, mint elolvasni az értelmet*). A gyermekkor első egytagu beszédmódja, mely egybekötés nélkül rakja egymás mellé a szótagokat**) Hasonló értelmi kiskoruságra mutat a chinai nép írásmódja. Az írás fölfedezése ugyan már magában némi miveltséget, a polgárisodás bizonyos előhaladottabb fokát teszi föl. A vadon élő ember élete még csak elrepülő hang, tünékeny hab. Nincs szellemi kincse; hogy érdeket helyezzen fentartásában, örökítésében. A chinai már ezredévek előtt érdeket helyezett a fentartásban. Mondhatni, legrégibb írással bír; mi azonban szintoly kevéssé eleven, mint nyelve. Az egyiptomi nép miveltségéről szólván, elmondom nézeteimet az írás kifejléséről; legyen elég itt most egyszerűen megjegyezmem, hogy a legrégibb írásmód kétségkívül az, mely a fogalmat azonnal tárgyilagositani, azonnal szemünk elé állítani törekszik. Sok idő folyt le, míg az emberek, az isteni Platoval szólva, ízekre szedték a hangot és szavakat. A chinai írásmód is képes írás volt eredetileg***). Míg azonban az egyiptomiak a fogalomjegyekről hangjegyekre, s ezekről meg elemzés útján lassanként a betűjegyekre mentek át: Chinában azon mértékben növekedett az írásjegyek száma, a mint szaporodtak a nép eszméi, fogalmai. Mi az ábécze csekély számú betűivel gondolataink egész világát kifejezhetjük: a chinainak legalább négyezer fogalomjegyet kell eszében tartania csupán a közéletre. Az összes jegyek száma negyven—ötven ezerre is fölmege. E jegyek föltalálását Fo-hinak tulajdonítják; s olvassuk a régi történetekben****), hogy utóbb Csang-ki nevű tudós javította ki és szaporította ez írásmódot, a madarak lábnyo-

*) Mint a képes talányban, a rebusban.

**) Például mikor a kis gyermek vizet kér: anya baba víz. Hogy e kiskoruságból, ha a chinai szellem útját nem állja a fejlődésnek, kibontakozhatott volna a chinai nyelv, mutatja a koreaiak nyelve, mely a chinaival közel rokonságban van ugyan, de az egytaguságtól már eltért, sőt nyelvtani formákat is képez.

***) Például: — egy, = kettő, (I) közép, ⊙ nap; s összetétel által: száj és madár egymás mellé festve = madáréneke; víz és szem = könyök; fül és ajtó = hallgatózni. Lásd Wutke idézett forrásokat.

****) Lásd Gützlaff chinai történetét.

mait utánozván a homokból és a vonalokat a béka tekenőjéről. S valóban semmi se hasonlít inkább e különös írásjegyekhez, melyeket a chinai portékákon is láthatunk, mint az érintett madárjábanymok. E jegyeket már a kilencedik században Kr. előtt márványlapokra vésette a kormány; azonban hat század telt bele, míg egészen elterjedt azok használata.

Ilyen fogalomjegyekkel van irva az összes chinai irodalom. A munkák számáról itélve gazdagnak kell mondanunk ez irodalmat. A főbb irói művek, melyeket a múlt század végén összegyűjtöttek, 160,000 kötetre mennek. A császárok és főbb hivatalnokok közül is sokan kitüntették magokat irói munkásságukról. Krisztus előtt a XII. században már rendezni kezdték a tudományokat; s Krisztus után a II-dik században a mi egyetemünkhöz hasonló főiskolát is állítottak: az irodalom mindazáltal csak később, a XII-dik században Krisztus u. érte el tetőpontját, mikor a birodalom északi részeit a mongolok már elfoglalták. Ekkor élt a sokoldalú miveltségű Csu-hi.

Mi a tudományok egyes ágait illeti: mondanom sem kell, hogy a menny tisztelői mindenkor különös gondot fordítottak az égi testek vizsgálatára. Hiszen a csillagászat náluk hittan egyszersmind*). A kormány mellett külön csillagász-testület van a legrégebb időktől fogva s e testület szabályozza, mint egy élő naptár, az állam minden működéseit; figyelmezteti a császárt a csillagok állására, mire ügyelni tartozik az országlásban; s jelenti ha eljött a szántás, vetés s egyéb foglalkozások ideje. Ha a nap és holdfogyatkozást adja tudtul, a császár és ministerek ünnepélyesen megjelennek az utcákon, dobbal, harsonákkal, s iszonyu zajt ütnek. A sárkányt akarják a nap és hold elől elűzni, melynek tulajdonítják azon égi testek látszatos fogyatkozását. E nevetéséges balvélemény is mutatja, mi csekély a chinaiak közt a felvilágosodás, minden értelmi józanságuk mellett. Mutatja egyszers-

*) Ott mondhatjuk a vallást, a hittant „egélynek“, mint fordíták helytelenül nálunk sokan a „religiot.“ Egély inkább tesz Himmelskunde-t, s jelentheti ennél fogva a chinai vallást vagy az egyiptominak egy részét, de keresztyéni értelemben a religiot nem fejezi ki. Ohajtandó tehát, hogy főleg papjaink hagyjanak föl az egély szó használatával, midőn hitről beszélnek, mert az e vonatkozásban inkább pogány mint keresztyén fogalmat fejez ki.

mind, mi alacsony fokon áll maga a csillagászat is, miben pedig már az araboktól is tanultak egyet s mászt. A természettudományok többi ágai sem állanak magasabban. Voltak pedig idők, midőn e részben is szép haladásokat tettek; találmányokkal dicsekedhetnek, melyek nagy jelentőséggel bírnak az emberi mivélődés történeteiben. Ezredévek óta ismerik a földmivélést s a selyemtenyészést, mely Jusztinian görög császár alatt tőlök jött Európába. A XII. században Krisztus előtt már földalálták, bár nem használták, az iránytűt (kompaszt,) mi oly óriásilag mozdítá elő az európai népeknél a kereskedést *); s a VIII. században már ismerték a papírt. Korán földalálták (a VI. században Krisztus után) a könyvnyomtatást is, szét nem szedhető fatáblákkal, sőt a lőpor fölfedezésében is megelőzték Európát, habár nem alkalmazzák hadviselésben. A kutató ész azonban, mely e nagy fölfedezéseket tette, századok óta tespedésre van kárhóztatva; századok óta van lebilincselve lélekölő formák által. Kicsavarták mintegy az értelem nyakát, hogy csak hátrafelé nézzen s ne előre. A kormány pórán jár a bölcselkedés is. Hol a vallásnak is csak az értelem az alapja: szükségkép egy a vallás és bölcselém. S Chinában egyik mint másik csak az érzéki világ körében mozog; egyik sem törődik érzékfölötti dolgokkal. Minden a gyakorlati életre vonatkozik; s rövid életszabályok teszik az erkölestudományt. Népközi jogokról majd semmi fogalmuk. Általában nem igen gondolnak más népekkel. Földrajzi ismereteik is szerfölött hiányosak, mondhatni nevelésesek. Nehány év előtt még laposnak képzelték a földet, melynek legnagyobb részét a közép országa foglalja el. E körül apró pontocskák jelölék földabroszukon a barbarok lakhelyeit, kik közé az európaiakat is számítják**). A tudatlanság nem kis mér-

*) Addig csak parthajózás volt lehetséges, vagy legfőlebb a közel szigetek közt. Az iránytű tette lehetségessé a tájékozást a sük tengeren.

***) Hai-kwo-tu-se Lintől. E mű a kormány költségén jelent meg csak a mult évtizedben. Chinán kívül csak Indiáról szól részletesben, mely az opiumkészítés miatt különös érdekléssel birt Chinára nézve. Nyugotázsiáról már keveset tud. Áfrikáról éppen mesés dolgokat közöl, minőkkel a középkori tudatlanság népesíté. Annyira megy az ó és újabb kor összezavarása, hogy a régi kárhágóiak és mai bербerek közt nincs semmi különbség téve. Europa földrajzában pedig a nevekre is alig ismerünk. Példaul Ausztria ily név alatt fordul elő benne: Au se te ba on. — Lásd: Zeitschrift für allgemeine Erdkunde. Herausg. von Dr. Grunp-recht. III. B. I. Heft. Berlin 1854.

tékben folyt be az 1842-ki angol-chinai háboru előidézésére, mely annyira megalázta a mennyei birodalmat*). 1849-ben jelent meg az első geographiai mű, mely helyesebb ismereteket kezd terjeszteni a földről**). Addig leginkább China határirra szorítkozott földleírásuk, valamint történetök. A történetírás nálunk az emberi szellem fejlődését, előhaladását adja elő. Chinában a történet is pusztán leíró, mint a természethistoria. A chinai szellem nem akar ismerni fejlődést, csak létezését. De a természet rendében is van látszatos megzavarodás: a történetekben sem hiányzanak. E háboruságokat a nép és uralkodók bünei idézik elő. S mint a csillagászok a napfogyatkozást: a történetírók is följegyzik e foltokat a történetben. Valóban a chinai kronikák merő botrányok krónikái. S míg a zsidó próféták minden sorából jobb jövő reménye sugárzik: a chinai krónikák lapjain panaszos epedés vonul által szebb mult után. Az élet e lengedezésén kívül, mely a multból fuvall s inkább lankaszt, mint ihlet, minden egyéb merev, élettelen anyag a chinai krónikákban. Száraz tények elsorolása: nem élő fris növények, csak a herbarium száraz példányai. S ez adathalmaz könyvtárakat tölt be. A kormánynak különös gondja van, hogy a mi történik, mind följegyeztessék a legpontosabban. Kétezred év előtt már hivatalos történetírók voltak, kiknek testülete valódi hatalommá lett. Mindenik történetíró följegyzé papírra az eseményeket, s zárt szekrénybe dobta, honnan csak az uralkodó házak bukása után szedték ki. E jegyzetekből állíták össze a krónikákat. Az első összeállítás az első században történt Kr. előtt. Az időszámításban milliárd évekről ábrándoznak némely Buddha-hitű írók. Kong-fu-cse nemzeti iskolája esztelennek mondja ez állítást, s egy újabb chinai író***) csak három

*) E háboruban ugyanazon férfi szerepelt, mint a császár teljhatalmu biztosa, a kinek művét idéztem az előbbi jegyzetben, tudniillik Lin. A császár számkivetésbe küldte a háboru multával a különben jeles férfit, ki nemcsak mint államférfi, hanem mint költő és szónok is nagy nevet vívott ki a mennyei birodalom történeteiben. Meghalt 1850-ben 69 éves korában, mikor épen a lázadók ellen küldötte a császár. Lásd életíratát a fűlebb idézett földrajzi folyóiratban.

**) Fo-kien és Cse-ki-ang tartományok kormányzójától, ki az európaiak iránt nem oly elfogult, mint Lin, a chinai szellem e nagy képviselője, volt.

***) Fung-esau. Lásd Morisontól: A wiew of China.

ezredel megy vissza Krisztus előtt. Ugy látszik azonban, hogy biztos időszámításuk alig vihető fölebb a görögökénél*).

Valamint a tudományok állása, ugy a művészetek is mutatják a chinai szellem tespedését s értelmi félszegségét. A művész érzéki fogékonysága által a valóságból nyeri ugyan anyagát, de hogy a látottat, tapasztaltat hiven, czélszerűen és jellemzetesen előadhassa, élénk alkotó tehetséggel is kell birnia. A művészet e szerint nem pusztá másolása a természetnek, hanem egyszersmind az emberi szellem önállóságát teszi föl a természettel szemközt. Chinában hiányzik a lélek ezen önállósága. A képzelem kifejtése is merőben el van hanyagolva. China ennél fogva egyáltalában nem földje a művészeteknek. Szolgai utánzás egész művészetök, utánzás a legkisebb részletekig. Végtelen múgond a részletek kivételében, semmi szabad teremtés. A műszabályoka is az állam szabja meg, mint a ruházatot. Fényben, czifraságban keresik a szépet, s csonkitanak képzés, idomítás helyett. Igy ferditik el préelés által a nők lábait. Az ügyességet és nem a szépséget kedvelik a mozdulatokban. Az építészet is keveset gondol a részletek szép idomuságával és öszhangzásával, csak hasznossági elvből indul ki. A chinai házak alacsonyak, nehézkesek emelkedettség nélkül. A tető még mindig a megszilárdult sátoralak, azon időre utal mintegy, midőn nomád életét állandó lakással cserélte föl e nép. Az épület küldiszitményei pedig pusztán esetlegesek, gyermekesek és túlterheltek. Később ugyan az építészetben is mutatkozott az ind befolyás, de nem hozott létre semmi nagyszerűt. A festészetben elvitatják a perspectivet. Miért legyen a távolabb álló tárgy kisebb, ugy mondanak, holott valóban nem az? Nem tudják, hogy ez optikai csalódás is az élethűséghez tartozik: a szertelen józanság árt e népnek. Szinezésök élénk, kiáltó: a legtarkább dolgok tetszenek leginkább. Zenéjük is csak kissé képzett természeti hang: egyhangu, emelkedettség nélkül; kiáltó, mint festészetök; zajos, kevés öszhangzással*). A zenét egyébiránt mindég igen kedvelték, mint erkölcs-

*) 776 körül Kr. e. Lásd: Wutke fölebb idézett munkáját.

***) A „Revue des deux mondes“ című folyóirat egyik dolgozótársa így szól a chinai zenéről: „Dallamuk semmihez sem hasonlít, hacsak valami távolról azon zsoldárokhöz nem, melyeket a pusztai arabok énekelnek. Az egész valami összefüggetlen, szomorú, vad és mégis kelle-

nemesítő eszközt. Kong fu-cse szerint egy fok a bölcseséghez. Nem csuda ennél fogva ha sok császár foglalkozott dallamszerzéssel. Mi végre a költészetet illeti: a költőnek sincs Chinában több szabadsága, mint a festőnek: elbeszéli, a mit látott, hallott, egyszerűen, körülményesen, a nélkül, hogy a képzelem költői világitását öntené el a tárgyakon. Általában a költőket nem becsülik túljózan, anyagi nép. Voltak ugyan idők, főleg VII—X. században Kr. után, mikor nagyobb tiszteletben állottak, úgy hogy fejedelmek is verseltek; a prózaiság azonban erőt von utóbb, s teljesen háttérbe szorítja a képzelődést. A nép jelenleg leginkább kedveli a regényeket, melyek többnyire erkölcstelen tartalmuak s annál fogva károsan hatnak. E művek azonban nem képeznek kikerékített műegészset; kevés bennök a cselekmény, a leleményesség, annál több a fecsegés, annál szélesebb, unalmasabb a kivitel. Csak töredékek, csak egyes rajzok sikerültek, s birnak költői beccsel. Hős költeményről, valódi értelemben, szó sem lehet, hol az emberek, mint a nagy világgépezet tagjai, nem cselekesznek szabad akarathból, csupán mozognak a kiszabott rend szerint. Legfőlebb eseményeket hozhatnának fel cselekmények helyett. A szinmű tehát többnyire csak bohózat; s a színészek, kik egykor az udvarban is befolyást gyakoroltak*), megvetésben élnek most. Nem lehet különben, ha a művész bohócczá aljasul. Jelenleg nem is szabad a lapoknak írni a szinészetéről. Csupán a lyrai, vagy lantos költészetnek van még némi kelete és virágzása. A költészet e neme gyöngéd, természetes és igaz, de hiányzik benne az emelkedettség s túlnyomó a didacticus elem. A chinai felmelegül, de nem lelkesedik. Minden eszmét valamely költői képhez kötnek, rendszeren a természetből vett képpel kezdődik a versszak, s aztán jő a megfelelő gondolat. A képek azonban sokszor igen merészek, túlzárnyalók a gondolatot; s a vonatkozás gyakran érthetetlen idegennek. Legszebbek a Siking dalai, melyekben még fel-felmerül a régi dicsőség egy-egy sugára, egyszersmind azonban ama bánatos hang is meg-megüti füleinket, mely a régi jobb idők után eped**).

mes. Az európai zenében ilyenmü alapdal nem taláztatik; más faj dala, más világ hangzata, de kedves.“

*) Lásd Gützlaff történetét.

***) Lásd „Polyglott der oriental. Poesie,“ mely mű fordításban több dalt közöl.

Mondám, hogy azért nem lehet szó Chinában drámáról, hősköltevényről, mert az emberek nem bírnak erkölcsi önállósággal, csak bizonyos megszabott rend szerint mozognak. Ez észrevétel szükségkép a társadalmi és államéleti viszonyok vizsgálatára vezet bennünket. Nincs különben. A chinai mindenben szorosan a rend embere. Mint szabad személyiség semmi; egész jelentősége csak az állam által van, hogy egy nagy egész kiegészítő része. Ugy nőtt össze az állammal, mint a csiga házával; s ha roskadozik az állam-épület, könnyen elveti magától az életet is*).

Az erkölcsi élet központja Chinában a család. Sehol sem oly erős a családi kapocs. S a családi élet központja a házasság. A ki nőtlen marad, a családi láncolat szakadatlanúságát töri meg, vétkezik a fiúi kötelesség ellen, megfosztván szüleit az utódok tiszteletétől. A családi élet e magasabb jelentősége már a nőnek is magasabb jelentőséget kölcsönöz; mindazáltal a nő föltétlen engedelmisséggel tartozik a férjnek, mert a chinai család is keleti, kényűri; s China különben sem ismer szabadságot. A nőt venni szokták szüleitől; s a soknejűség is meg van engedve, habár nincs igen szokásban. Hol előfordul is, mindig van egy nő, ki a többi fölött elsőséggel bír, a ki mellett a többieket csak ágyasoknak tekintik. A női erényt nagyra becsülik és szigoruan ellenőrzik. Többnyire otthon ül a nő, ha nincs is elzárva, mint némely keleti népeknél, s az özvegy hű marad meghalt férjéhez is. A családátya a mennyet képviseli gyermekei irányában. A szülék iránti szeretet a legfőbb kötelesség, úgy hogy a császár atyját nem is tekintik alattvalónak. A szent könyvekben sok kemény rendelet van a gyermeki engedelmisséget illetőleg. Ha a szülék betegek, a gyermek nem hord ékességet, hangszerhez nem ül, sőt látogatást sem fogad. Meghalt szüleit pedig három évig gyászolja maga a császár is, s ez idő alatt gyakran a kormány gondjaitól is elvonja magát. A fiúgyermeket születésétől kezdve nagy előszeretettel környezi a leány fölött. Az atyai korlátlan hatalmat mi sem mutatja inkább, mint azon vétkes szokás, mely a túlnépesedés nyomora következtében az újabb időkben divatba jött, mi-

*) A trónörökös ministereivel kivégzé magát, mikor Kublai khán Chinát elfoglalta. Sardanapali erény, melyre számtalan példát nyújt a chinai történet.

szerint a gyermekeket ki szokták tenni. Nagy városokban lelecnzházak építése által igyekeznek a kormányt e bajon segíteni *).

A családon túl már az állam minden. Az embernek csak annyiban van értéke, mennyiben állampolgár. S az állam közvetlen összefüggésben áll a világrenddel. Ama két-elyüségből foly ez, mely bölcselkedések alapja. A nép csak anyag, a császár a szellem, mely az anyagot áthatja és mozgatja. Felülről indul ki minden szellemi élet; a császárok a menny fiai, az államok első rendezői. S miként a menny határozott természeti törvények szerint uralkodik: a császár sem követheti saját kényét. China oly kevésbé kényúri, mint szabad állam. A chinaiak minden életviszonyait törvény szabályozza. A törvény az emberi ész kifolyása ugyan, s az ész, szerintök, a menny fiában nyilatkozik: de csak úgy, ha nem tér el a nép szellemétől, a régiség példányaitól és tanításaitól. A népnek joga van a menny örök rendelményei szerint kormányoztatnia; s jogosnak tartják a forradalmat, ha a felülről megzavart rend helyreállítását tüzi célul. Innen a gyakori lázadások. S forradalmuk többnyire restauratio.

Valamint a természetben csak egy valódi különbség van, az erő és anyag: úgy az államban is a császár és a nép. A nép között nincsenek születési rendek. Hasztalan kísérlették meg egyes uralkodók örököségi várnákat alkotni, mint Indiában vannak **). Hasztalan törekedtek már elébb az örököségi rend szabályozása által majorátust alkotni ***). A pantheista világnézet közelebb áll a birtokközösséghez ****). Az egyenlőség talán soha egy államban sem volt inkább kifejtve. Csak az értelem és tudomány ad elsőséget; a tudomány és nem születés emel államhivatalokra. Szóltam főlebb a mandarinokról *****); legyen elég pótlólag megjegyezniem,

*) A chinai családi viszonyokról Wutke idézett művén kívül, lásd: Ganstól „Das Erbrecht in Weltgesch. Entwicklung.“

**) Kr. után 600 körül.

***) A II-ik században Kr. előtt.

****) Valóban a birtokrendezés némi socialista formáira találunk Chinában már régebben, újabb időkben pedig communistai szövetkezésekről is értesülünk. Lásd: Tien, Ti, Hoah: Geschich. der Brüderschaft des Himmels und der Erde von E. H. Röttger 1852

*****) Mandarin portugál eredetű szó, Chinában koang-nak nevezik ez osztályt.

hogyan vannak polgári és katonai mandarinok, s hogy az előbbieket nagy elsőséggel bírnak az utóbbiak fölött. A kínai mindennek fölött kedveli a békét.

Visszatekintvén a birodalom alakulási történeteire, több apró fejedelmet és népiséget látunk gyülekezni egy nagyobb állam körül. A kötelék, mely ez államokat egybefűzte, előbb igen laz volt, majd szorosabb szövetséggé fejlődött. A szövetséges fejedelmek választották a császárt s képezték annak birodalmi tanácsát. Némely törzseket fegyverrel hódítottak meg, másoknak fejei önként állottak a szövetségbe. S gyakran egyes kormányzók is kaptak jutalmul egész tartományokat örökös hatalommal. E szerint a hűbérnökség a császárság alapja. A kínai világnézet azonban központosításra törekszik. Egyetlen ég és föld: tehát egy császár és nép. Lassanként a világegyetem hasonlatára kelle alakulnia az államnak. A különböző törzsek lassanként egy néppé olvadtak, s a hűbérnokok, ugyszólván, helytartói állásra süllyedtek. Önállóságukkal megszűnik hatalmuk örökösége. Kong-fu-cse és tanítványainak tanítása is határozottan a hatalom teljes központosítását sürgeti. E rendszer a Csin-ház második fejedelme alatt már be volt tetőzve. Azóta Kína megosztatlanul egy állam. A császár kezében van minden hatalom; czíme „hoangti“, mi tulajdonképen „sárga urat“ jelent, sárga levén a császári szín*). Mivel a császár a menny fia, erény és nem születés adott kezdetben jogot az uralkodásra; választási volt a császárság. In uralkodása után, a trónviszályok kikerülése végett, már korán szokásba hozták az örökösödést**). A császárnak azonban joga van fiai vagy rokonai közül a legérdemesbet választani utódaul. De a nők ki vannak rekesztve az uralkodásból, csupán a kiskorú trónörökös gyámjai lehetnek.

Az igazgatás egyes ágai fölött Chinában is, mint Európában, külön ministeriumok öröködnék. Van belügyi, közoktatási, szertartási, igazság- és közmunkaügyi minister. Külön főhivatalnok ügyel továbbá a pénzügyre és földmívelési érdekekre. A császár ugyanis a mennyi gondviselés szerepét vállalta el a biro-

*) Egyszerűen „ti“ vagy uralkodó néven is nevezik császárukat, ellentétben a régi „vang“-okkal, mint nevezték a régiebb kis királyokat.

***) Kr. előtt 2000 körül (?).

dalom polgárai irányában; s felelős népe jóléteért. Sehohsem vitték annyira a központosítást. A chinaí ember élete egészen az órához hasonlít, melynek minden motczanása ki van szabva. Mintha egy nagy gyár volna az egész állam, szabályosan mozog minden tag. S a ki merészel kilépni köréből, korbács és bambus utasítja rendre, bármí magas állásu legyen. A testi büntetés ott nem szégyenítő; hol a személyes önérzet nincs kifejtve, hallgat a becsületézés.

S e gyári életben, ugyyszólva, nincs pihenés, nincs nyugnap, mint a természetben. Már főlebb említém, hogy nincsenek ünnepek. Valóban hangya szorgalom és fáradhatlanság jellemzi a chinaít, s e mellett szerfözlötti takarékoság, kitartás és rendszere-tet. Ha nem bir szelleme teremto erővel: annál csodásabb eredményeket mutathat fel mindabban, a mire külső ügyesség kívántatik. Földmívelésök virágzó kertté alakította, nagyszerü csatornákkal, utakkal látta el főleg a „Közép virágát,“ mint magok nevezik a tulajdonképeni China egy részét. A mely vidékekért a kormány semmit sem tett, adót sem követel azoktól*). A földmívelésre a császár maga ad jó példát minden tavasszal, ha eljő a szántás ideje. Egyszer történt, hogy elmulasztotta egy császár e szántást, s följegyezték a történetírók, hogy azon évben éhhalál pusztítá az országot*). A selyemtenyészítés a császárné párt

*) Der Ackerbau in China, nach dem Französischen des Isidor Hedde. Leipzig 1853. Érdekesnek tartom e munkából a következő adatokat kiemelni. A földmívelés főbb termékei Chinában: a rizs, selyem, gyapot, thea, czukor, dohány és ma. Kétféle rizst természetnek: sikon termőt (oryza sativa), mely általában 25—30 szemet ad, s hegyes vidéken termőt (oryza mutyea és glutinosa), mely 15—16 szemet ad. „Ma“ alatt különböző növényeket értenek, melyeknek rost szálaít len- és kender gyanánt használják; ilyenek: cannabis indica, urtica nivea, sida tilaefolia. Az adót elébb nyers termékekben fizették, ma részint pénzben, részint termékekben fizetik. Az ország folyóít csatornák kötik egybe, melyek földöntözésre használtnak. Egy családra közép számmal 8—9 gyermek esik. Egy tíz személyből álló család tartása 500 váltó forintra megy közép számítással. A legkisebb napszám 15 centime. stb.

**) A földmívelési eszközöket is nagy tiszteletben tartja a chinaí. Ezen eszközök közt mindazáltal egy sem jutott azon tökélyre, mint Európa hasonló műszerei. Sok épen azokhoz hasonlít, melyeket már az egyiptomiak s kelet más régi népei használtak. Loudons landwirtschaftliche Encyklopaedie.

fogása alatt áll ősidőktől fogva, s több nemű kedvezésben részesül a mai napig*). Ki nem ismeri a chinai porcellán nagy hírét, s a gyapju és gyapotszöveteket, miknek készítésében oly korán tettek a chinaiak nagy előmenetelt. Nincs két százada, hogy az ipar terén felülmulták a világ minden népeit. Azóta tették nyugoton a gépek és gőzerő roppant hódításaikat. Gépeket a chinai nem igen ismer; tiz újja végzi legnehezebb munkáit; e kis kezeket azonban semmi sem képes felülhaladni ügyességben. Ilyen ipar mellett nagy belkereskedésnek kellett támadnia okvetlenül. Külkereskedésük azonban sok ideig csak a szomszéd tengerpartokra terjeszkedett, legfőlebb Japánig és a közel szigetekig, hová a chinai miveltés is átszivárgott. Távolsabb világgal, mint főlebb érintém, nem örömet érintkezett a chinai; féltvén szelleme eredetiségét, jelleme ősvonásait. Europa kereskedő népei azonban fölkeresték időről időre; s az újabb időkben kilátás van, hogy épen a kereskedés, főleg az angol és amerikai, e roppant tömeget is bevonja elvégre az emberiség összes mozgalmába. A közelebbi időkben már sok történt e részben. Ide járul, hogy China egyes részei annyira vannak túluépesedve, hogy 'már is többfelé rajt bocsátottak; s e végtelen szorgalmu, kevéssel beérő gyaratmosok félelmes vetélytársakul lépnek fel más országok munkásai mellett.

Azonban legyen elég Chináról.

S most e prózailag értelmi, anyagi népről menjünk át az ábrándok és képzelem földére, Indiába. Lássuk, mennyivel viszi tovább az emberiséget az egyoldalú eszményiség, mint az egyoldalú realizmus vitte

INDIA.

A népek ős világnézlete vallásukban tükrözik. Az ind népről kétszeresen áll ez, hol a bölcelem és hittan sohasem vált külön.

Az ind vallás ős forrásai a vedák*) és Manu törvénykönyve.

*) Ilyen a szederfa-telepek adómentessége, Die Ackerbau in China stb.

**) Négy veda van: Rig-veda, Jadsur-veda, Szama-veda, Atharva-veda. Lásd: Des Vedas, par M. Barthélemy Saint-Hilaire, I. vol. Paris, 1854.

A vedák különböző korszakból valók; legrégebb mindenestre a Rig-veda nevű dalgyűjtemény, melynek egy része még az indek ős hazájába, az Indus forrásai körül vezet bennünket vissza, legalább is XIV. századdal Krisztus előtt *). Krisztus előtt a VII. században gyűjthettek egybe. Nem csupán vallásos, hanem világi verseket is foglal magában. Legkésőbbi eredetre mutat az Atharvaveda; az ehhez tartozó Upanisadákban ugyanis már bölcselmi rendszerrel találkozunk. Az erkölcsi, vallásos és társasélet még fejlettebb alakban mutatkozik Manu törvénykönyvében, mint a vedákban. E törvénykönyv régi törvények gyűjteménye különböző időkbelől. A hindu nép szerint szintén isteni eredetű, mint a vedák; Manu (= értelmes s aztán ember; a német mann) Brahma isten fia vagy unokája szerzette. Befejezése jóval a Buddhahit keletkezése (Kr. e. a VI. sz.) előtt történhetett. A vedai vallásos szemlélet azonban sokkal utóbb, az ugynevezett Vedanta **) bölcselemben érte el tudományos kifejlődését. Nem valamely szoros rendszer, nem is egy gondolkodó fő műve, hanem, ugyszólván, bölcselmi népmű, mely a vedákból indulván ki, Szankarában, ki Kr. u. a VII-dik században élt, találta föl legtökéletesebb kifejezőjét.

Az ekkép kifejlett ind bölcselem vagy hittan — mert e kettő ugyanaz a brahmanismusban, — fő elve az egység ***). A chinai, mint tudjuk, főleg anyagimádó; a brahmanismusban az erő a fő, az anyag már alárendelt. A természet eszményi oldala, a világszellem a valódi lét: a legtúlságosabb idealismus. A chinai világnézet merev jegét hullámzóvá olvasztotta föl a képzelem; a lét nem nyugvó, kész létel, hanem örök mozgás, folytonos levés megenyészés. Az ellensarkias kételvűség helyébe háromelvűség lép:

*) Colebrooke. Ujabban a Royal As. Society 1853. januar 15-ki ülésében H. H. Wilson értekezett e tárgyról, Kr. e. a XIV. vagy XV-dik századra tevén a Rig-veda hymnusainak eredetét. Azok számára, a kik e tárgyban bővebb tanulmányt akarnak tenni, hadd álljanak itt a következő könyvészeti jegyzetek: Rig-Veda-Sanhita etc. edited by Dr. Max Müller, Oxford, 1849—1854. Rig-Veda, angol fordításban Wilsontól, Oxford, 1850; ugyanaz francziául Langloistól Parisban 1848—1851.

**) Vedanta: Ende des Veda.

***) A brahmanismus elmélete tudományos kifejtését lásd Wutke ily című munkájában: „Geschichte des Heidenthums“ II. kötet.

a levés (teremtés), fenállás (élet) és enyészet (halál). E három-
 elvűség már a legrégibb vedai részekben mutatkozik. Ős hazá-
 jukban az indek, még mint pásztor nép, a többi árja népekkel
 együtt, szorosabb viszonyban éltek mintegy a természettel, a
 szabad ég alatt, inkább kitéve az elemek és természeti erők ha-
 tásának, melyektől függött az emberek, állatok élete, táplálkozása
 s rendre megisteníték a fényt, világot, leget, tüzet, vizet és föl-
 det stb. A fény, világ az összes árja vagy indogerman népek
 első vallásos nézletében a kiindulási pont. Onnan származtatják
 az „isten“ és „menny“ nevét majd mindnyájan: s az isten és
 menny fogalma náluk is ugyanegy a vallásos szemlélet kezdetén,
 mint a turáni vagy altaji népeknél*). A mint azonban a fénylő
 menny neve: deva általános istennévvé lön: az égboltozat Va-
 r u n a s (Uranos) vagy mindent „átkaroló“ tulajdonnevet nyert,
 mint az árja népek legrégibb istene. Miként Uranos a görög mytho-
 logiában, Varunas is háttérbe vonul utóbb; s az előtérben több
 más istenség merül föl, mint a természeti élet egyes részeinek,
 erőinek képviselői. A nélkül, hogy letetnék, mint a görög Ura-
 nos, Indranak adja át Varunas a világ kormányzását, a lég
 istenének, a ki a fellegek fölött trónol, mint Zeüsz vagy az
 északi Thor. Leggyakrabban emelt azonban imádságot a régi
 árja nép Agnis hoz (a latin „Ignis“), a tűz világító, melegítő
 és emésztő hatalmához, különösen az oltári tűzhez, melynek tisz-
 telete az árja nép legközelebbi rokon másik ágánál, a zend nép-
 nél is uralkodó lön. Az istenek tarka seregéből, ezek szerint,

*) A menny és isten neve a szanszkritban deva (div = fényleni),
 a görögben θεός, latinul deus, a régi felhémekben zio, az Eddában
 Tyr, gótul Tius, litvánul dievas, ír nyelven dia stb. Lásd: In-
 dische Alterthumskunde. Von Christian Lassen, ordent.
 Professor der altindischen Sprache und Litteratur an der kön. preuss.
 Friedrich-Wilhelms Universität zu Bonn. I. B. 1847. E jeles műnek,
 melyet — Wutke munkája mellett — leginkább használtam e cikk
 írása közben, most jelent meg harmadik kötete. — Wutke Varunas és
 Indra jelentését megfordítja, s Indrát teszi a fénylő mennyboltozat iste-
 névé, míg szerinte Varunas a lég és víz mozgó éltető elemét képviseli.
 Hibás felfogás; mely hihetőleg onnan eredt, mivel Varunas a későbbi
 ind mythologiában csakugyan a tenger és vizek istene lett. A kék menny,
 vagy levegő istene azonban Indra. Még a buddhista iratokban is ez a főisten,
 az ind Jupiter.

már a legrégebb időkben három fő hatalom emelkedik ki a többiek fölé. Csak a nevek változtak utóbb, mint Lassen kifejti, s Brahma, Visnu és Szíva állottak elő.

A legrégebb vedai istenek azonban még szembetűnőleg nyers természeti erők képviselői. Hiában keresünk rendet, rendszert ezen istenek névsorában, kik részint azonosak a fenebb érintett három fő istenséggel, részint alájok rendelvek, részint semmi erkölcsi viszonyban nem állanak azokkal. A nagy világharmonióból még csak egyes hangok ütnek meg fülünket. Általában a régi vedák gondolatvilága még igen gyermekes, éretlen, homályos: az isteni alakok csak árnyképek, egymásba folyók. Nem egyes ember képzetének levén alkotásai, a határozatlanság, ellenmondások természetesekek. A legrégebb vedai istenek még csak nem is szellemek, hanem maga a természet sokalakúságában, különféle nyilatkozatában. Szellemibb felfogásnak csak halvány csillámai mutatkoznak, a mindinkább kifejlő természetimádás mellett. Csak a költői képzelem világa szelidíti a felfogás ama nyersségét, mely az istenség erkölcsi fenségét még nem érti, s csupán a külfényben festi a dicsőített hatalmak magasztos voltát. Hiszen kezdetben magok az istenek is enyészetnek vetvék alája, mint maga a természet; csupán a halhatatlanság itala (amrita) biztosítja fenmaradásukat. De ha az ind vallásos szemlélet kezdetén az istenek tarka sokaságával találkozunk, s a természetben levő egység csak gyöngö sejtelenképen mutatkozik: lassanként kifejlik az egység érzete: a háromság egysége, a lét ama három oldala, melyeknek képviselőit, mint mondók, már a brahmanismus kifejlése előtt föltaláltuk Varunasban, Indrában és Agniban. Az emberi lélek nem tudja mindjárt egy főbb okra vinni vissza az élet és természet különböző tüneményeit, melyek talán schol sem nyilatkoznak oly éles ellentétekben, mint India ege alatt. Októberben — írja Pelletan, — egész Közép-Indián keresztül az észak-keleti muszson szél fú, s vele hőség és szárazság áll be. Ilyenkor a nap, megfosztva mintegy sugárkoronájától, egy vulkán kráterének tüzes színét viseli: égető por tölti el a légkört; égni látszik a levegő, s a harmat gyorsan elpárolog a parázs földről. A növény hervadtan hajtja le leveleit; s a lihegő tigris karcsu derekával a moesárban fetreng, mely háromnegyed részben már kiszáradt. Az élet mindenütt kihalni látszik. De az utolsó perczben az Indus

zavart tükre a tenger felől sűrű, sötét körívet lát emelkedni. April végén megfordul a szél, délnyugotira, ködöt hozván és zivatart. Megnyílnak végre az ég csatornái, rettentő mennydörgések közt, s az a roppant víztömeg, mely a légben összetoronyosult, zuhatag gyanánt ömlik alá. S csakhamar új élet kel mintegy rögtönözve, a kiszáradt fák fölött új fák emelkednek az iszaptól; s hetek múlva, midőn a kiöntött folyamok visszavonultak medreikbe, édenne változik a föld, buja növényzettel. A zivatárban a tenyészet istene jött, s azon istenség, mely szinte kisorsvasztá az életet, Szíva volt, a romboló. S ha a fenmaradt mocsárok kórányagokkal terhelik a leget, melyeket a szél elterjeszt egész Ázsián, s a halál egy lehelettel elsöpör egész nemzedékeket, vagy a muszon szél megint szárazságot hoz, a föld újra lángol: Szíva ismét megjelent. S midőn az élet és halál ez örök küzdelme, az enyészet és teremtés ez örök apálya és dalgája közepett mégis fenmaradni látta a világot: hinni kezdett a hindu a fenmaradásban is, s a fentartás elvét is megtestesíté Visnuban. Mindenütt ugyanazon három erő a természetben: a föld, mely magában hordja az élet csiráit, a romboló tűz, s az üdítő víz. S nem ok nélkül van, hogy Brahmát a termékeny Bengáliában, Visnut a Ganga alsó vidékén tisztelik főleg; míg a rettenetes Szíva cultusa a déli részen, Dekánban, leginkább uralkodó. S az erkölcsi világra térve, miután a szegény hindu az élet utjain többször találkozik rosszsral, mint jóval: csuda-e, ha készebb Szíva, mint Brahma előtt meghajolni?

Brahmát, az első, vagy papi rend imádja főleg. A hindu köznép soha sem emelkedett a lét egységének azon fogalmára, melyet a cosmogonia utján fejtett ki a hitbölcsőlem. E fogalom szerint brahma oly őserő, mely önmaga által van, a melynek kifolyásai magok az istenek is. Brahmában ez okból minden istenek tiszteltetnek, mert a vedák szerint ő minden istenség. Alakulva világgá lőn, de mint istenség még alakatlan. Minden különös lét ellentéte levén, hogy ez egyetemes, tiszta létet megfoghassuk, minden különös, concret fogalomtól el kell vonatkoznunk, azaz semmit sem kell gondolnunk. Míg valamire gondol az ész, nem emelkedhetik a tiszta öslényhez. Ugy van vele a hindu, mint a világossággal, melyet akkor vél látni teljes fényében, ha a napba tekint, azaz ha semmit sem lát. A pusztá elvontságot

azonban nem állhatja ki soká az ész : emberi ábrázatot fest a nap tányérára. A hindu a legkevesebbé érzékelhető tárgyban tünteti fel az ő s lényt : az aetherben , melyből sűrűdés útján lőn minden , s a fényben , világban , mely azonban már csak nyilatkozata az ő s lénynek , nem maga Brahma. Mindazonáltal csalatkozánk , ha ezen isteni fogalomban monotheismust látnánk. A monotheismusban az istenség külön személyiséggel bíró szellem , a ki örök bölcsesége és szabad akarata szerint alkotja , teremt a világot : az ind bölselem Brahmája pedig , maga válik világgá , az ő töredéke levén minden , a mi van. Brahma csupán annyiban szellem , a mennyiben erő , de önálló személyiséggel nem bír. S e pantheisticus jellemet az izlam és keresztyénség sem volt képes mindedig letörölni az ind hitbölselemről.

Az ind vallás azonban nem állapotott meg e hitbölselemi fejlődés fokán. A nagy eposzok alakulásakor az istenség tárgyilagos , természeti jelleme háttérbe vonul , a természeti erők személyiségei mindinkább kiválnak ; a cosmogonia százados törzsét elborítják az ind képzelem parasit növényei , a tarka hitregék ; az ind pantheismus polytheisticus mázt kap ; a természeti élet némileg történeti idomot ölt ; a gondolat helyébe a képzelem lép s a költészet lesz a hittan hordozója. Csak a mélyebb kutatók körében marad fen tisztaságában a vedai tan ; míg a nép képzeletéhez inkább szólnak a költészet plasticus alakjai. Visnu átalakulásai képezik e költemények központját. Az epicus képzelem elismeri ugyan az ő s Brahmát ; szent ködbe burkolva ott van ugyan a háttérben : de se mythosza , se cultusa nincsen. Az ind e sajtáságos észjárása szerint ezen ő s Brahma alakul ugyan háromsággá : csakhogy a régi vagy épen nem , vagy csak gyöngén személyesített természeti erők helyett határozottabb körvonalokban tünnek föl az istenalakok , névre és alakra különbözök , de lényegileg ugyanazok. S míg a vedák istenei a természet eszményi oldalát , erőit tüntetik inkább föl : az epicus kor az anyagi világ jogosultságát jobban előtérbe lépteti. Ez istenvilág igen is érzéki , melyben a gandharvok , a mennyei zenészek és tánczosok , s az apsarak , e kéjdús nymphák , nem kis szerepet játszanak. Csak fokozatban különböznek az istenek és emberek ; amazok teste légszerűbb , finomabb , lakhelyöket ragyogóbbnak festi a képzelem :

de az istenek olykor erkölcsileg is vétkeznek, míg a kegyes ember az istenek közé emelkedik.

Az epicus korszak, a mondottak szerint, tarkább, képzelemdúsabb, de szellemi tartalomban sokkal szegényebb.

Az ős Brahma egészen homályba vonul vissza s legelső kifolyása, Brahma is csak halvány alak. Visnut és Szivát gyakran egy alaknak festik, mert új élet támad a halálból. Nem csuda, ha a mozgalmas hős korban a nép nem érdekli többé magát a lét sötét, nyugvó hátteréért, s Visnu lép előtérbe, új meg új alakban, míg a többi istenek is alászállanak az emberekhez, együtt élnek, küzdenek, győznek avagy buknak.

Megrontván ekkép a költészet a vedák hittanát, csakhamar felekezetek állottak elő. Tetszés szerint mindegyik más más istenséget tön az istenvilág élére. A papi rend, mely a vedákat tanulja, hű maradt Brahmához; s a köznép Visnu- és Sziva-tisztezők felekezetére oszlik. Brahma tisztelői azt mondják: a lét eleme az egyedüli valóság, a tárgyak körülünk nem léteznek; Visnu tisztelői szerint a világ valóban létező, mert a mozgalmas élet istene a legfőbb hatalom; Sziva imádói létezőnek tekintik a világot, de, úgy hiszik, nem kell léteznie, s azért elenyészik. A vedai korszak a Brahmáé, az epicus korszak Visnué, s a mi azután következett — Sziva korszaka. S e három istenség megfelelő egyszersmind a társadalom három osztályának.

Sziva tisztelete a nép között, az epicus korszak óta, leginkább el van terjedve, mivel leginkább megfelel az ind világnézletnek, mely szerint a világ jogtalanul áll fen, csak Brahma, az üres, külön nem vált, világgá nem alakult lét, a világszellem az egyedül jogosult. Az ind bölcelem csak álomképnek, csalódnak tekinti a világ lételét. A nép képzelme nem követi ugyan a bölceselmet a világ merész tagadásában; de a világ hiáभावóságának, semmiségének sejtelve végig vonul az összes ind világnézleten, s az ind költészet vidám dallamait untalan megmeggavarja e szomorú érzés. A mit a bölcelem a következetesség kiméletlen szigorával kimond, a népeletben gyakorlatilag mutatkozik. A föld legszebb részében az ember nem örül létének. A mindenség, az ind költő szerint, egy csepp, mely a lotus levelén reszket.

E mindenség Brahma önfeláldozásával állott elő: a tiszta egység lön sokaságá. Brahma kifolyása minden a mi van, miként

a pók magából ereszti hálóját. Ily emanatio útján állottak elő magok az istenek is, mindenek előtt a három fő istenség (trimurti). A világ is ily háromságra oszlik: mennyei világra, vagy Indra és Brahma világra, hol az istenek és szellemek lakoznak fényben és dicsőségben; felvilágra, vagy az élet, küzdelem, szóval a történet világra, hol az emberiség mozog, melynek Varunas vagy Visnu intézi sorsát; s az anyag világra vagy Agni és Szíva alvilágára, hol az állatok kísértének és a növények tengenek. De bár a teremtmények közt fokozatos különbség van, nem tekinthetni azt lényegesnek. A hol a szellem nem annyira tevékenység által nyilatkozik, mint szunnyadásában; ha t. i. épen semmit sem gondol: ott még nem merült föl teljesen a különbség a kültermészet és a szellem között.

Egyébiránt valamint a világ, úgy az emberiség is három fokozatot mutat; s mind három osztály szintén a teremtő erő, Brahma kifolyása.

Az emberiséghez csak az tartozik valóban, a ki Brahma ismeretével bir, vagyis árja eredetű. Ős lakhelyéről kimozdulván e néptörzs, északi Arachosiában, az Indus közelében egy népre talált, melyet szudrának (Συδροι) hívtak. E népet az indok meghódították, s nevét lassanként minden hódított népre kiterjeszték. E hódított népek a brahmani öntudat körén kívül állván, sajátlag nem tartoznak az emberek közé, hanem más teremtmények, majdnem az állatok sorában jönnek elő. A természet is elkülönzé a benszülött vagy hódított fajokat hódítóikkal. A hódító faj az emberiség kaukazusi fajához tartozik, s ha sötétebb és bronz színűbb is arcza, mint a kaukazusi faj más népeié, mégsem annyira barna, hogy égalji hatásnál egyébként kellene tulajdonitanunk; nem annyira sötét, mint a benszülött népek arczszíne. S a foglalkozás módja is szükségkép mutatkozik a bőr színén. A szent fák árnyékában elmélkedő pap fejérbb marad, mint a napbarnította köznép. E külső ismertető jelt, mely kezdetben mindjárt elkülönzé a hódítót a benszülöttől, e szóval fejezte ki az ind: varn'a, mely először csupán színt jelentett, de a mely utóbb, törvénykönyvükbe iratván, válaszfalat emelt az ind nép osztályai között is.

Az ind nép maga három ily várnára oszlik. E várnarendszer jóval azután fejlett ki, midőn az árja nép átkelvén az In-

duson, elfoglalta azt a nagy tért, mely a Himalája és a Vindja hegy közt fekszik, s új társadalmi viszonyok alakultak a Jamuna és Ganga partjain. A Rigvedában még nem találunk a várnák nyomaira; de föltaláljuk a későbbi vedákban, míg Manu könyvében teljesen kifejlődve áll előttünk az egész rendszer.

Legfőbb osztály a brahminok vagy bramánok várnája. Bramá, brahman'a — úgymond Lassen — oly embert jelent, ki imádságot mond az istenekhez. Feladata volt kezdetben az áldozás, mely alkalommal a fejedelmek őket gazdagon megajándékozták. Ekkor azonban még nem képeztek a brahmánok külön várnát; a várna eredete ott veszi kezdetét, midőn az áldozári (purohitai) tiszt örökösévé lőn, firől fira kezdett szállani. Miután ugyanis a vallásos szertartás töredékeit, a dalokat, imádságokat gyűjteni, rendezni kezdték, s azok szövege magyarázatára, a hagyományi értelem megőrzésére iskolák állottak elő: a tanítók és tanulók között némi közösség támadt, osztály képződött, mely a szent iratok magyarázását kiváló foglalkozásának tekintette. A szent könyvek és azok ismeretének ezen kizárólagos birtoka idézte elő a brahmánok várnáját. Érdekök hozta magával, hogy e birtokból másokat kizárjanak. S a királyok áldozat alkalmával adott dús ajándokai külsőleg is nagy hatalomra emelték a brahmanokat. Szent levén személyök és tulajdonuk, háborítlan folytathaták szent elmékedésöket. Nem csuda, ha utóbb oly hatalomra emelkedtek, hogy királyi ivadékok lettek brahmánokká, s király-leányokat vettek nőkül. A szent mondák szerint mindazáltal nem minden küzdelem nélkül vívták ki felsőségöket a hadi várna fölött. Egy nagy ind eposz, a Mahabarata, harcokról beszél, melyek a két várna közt hosszasan folytak, bár nem annyira fegyverrel, mint varázslattal. Szellemi küzdelem az államban az uralkodás fölött, mely elvégre is a brahmanok fensőségét állapítja meg. Az ind fogalmak szerint a legtermészetesebb eredmény. S oly nép között, hol a szabad személység még nincs elismerve, egyszersmind szerencsés körülmények kell mondanunk, ha az értelmi osztály jut uralomra az ökoljog és anyagi érdekek fölött.

A hadi várna (kszatrija) testi erejétől kapta nevét, mely név azonban eredetileg uralkodót is jelentett*). Oly népnél, mely

*) Xatrija a vedában: erő; a zend nyelvben: király, királyi hatalom. Innen a zend khaszajausz s a görög *χρατος*.

hóditással szerzett új hazát, természetes e várna kifejlése. Akkor eredt, midőn a háború külön mesterséggé kezdett lenni, s különösen erős férfiakat kerestek rá. S a mint elkülönzé magát a kszatrija a többi néptől, mint külön rend, lassankint ki kelle fejlődniük kebelében azon nemesi, hős lelkü érzelmeknek, melyek az ó ind harcosokat lelkesítették, s a melyek aztán az ind lovagiság törvényei lettek. A tulajdonképeni ó-hindu hadtan is a hadi várna keletkezése után fejlett ki.

A harmadik várának neve : *v a i s z j a* eredetileg házlakót*) jelent.

Mielőtt az öt folyam országába jöttek az indek : pásztorokodás volt fő foglalkozásuk. A Jamunán túlman új világ nyílt előttök. Mondáikból tudjuk, hogy a benszült lakosok fölött, ők vették először észre a természet kincseinek hasznait. Egy hősüknek tulajdonítják a földmivelés kezdetét s a pálmafa hasznainak fölfedezését. Hazájokban a földmivelés lön uralkodó foglalkozásuk. S roppant területeket foglalván el különféle termékekkel, e termékek kicserélése is szükségessé lön. Az állattenyésztés mellett e szerint a földmivelés s a kereskedés is kifejlett. E foglalkozások embereit nevezték el *v a i s z j á k n a k*. Így alakult meg a harmadik várna, s ezzel be lön fejezve az ó-ind társadalom.

Az első törvény tehát, mely az ó-ind társadalmat a hóditók után rendezte, csak a társadalomban már létezett munkafelosztást szentesíté*). Az ind világnézet azonban a történeti fejlődést, mint isteni világnézet adja elő, mely így volt kezdetől fogva. Kezdetben ugyanis hitágazatok alakjában nyilatkoztak a törvények; a pap volt a nép ős törvényhozója. Brahma, ugymond Manu, mindenek előtt brahmant teremté, a szent elmélkedés emberét; teremté vala pedig fejéből, nőül adván neki szent igéit***). Brahman elmélkedett a magányban, s hogy szent fog-

*) *Vic* = vicus a régi népközség; *vaiszja* a ki ehhez tartozik. Lassen, I. 807 s köv. ll.

**) A német : Lehr-, Wehr- és Nährstand.

***) Az elmélkedés tiszte nem születés által ruháztatik át kezdetben, azért nincsen a brahmannak más neje, mint a szent írás. Az eszme fonálán szállt tovább a szent tiszt, nem a testiség utján. Azonban a brahmanban is fölébredt a vágy, kizárólag fiúra ruházni méltóságát, s az örökös helyettesíté az iniciatiót.

lalkozását se ellenség, se vad állat ne háborítsa, ótalmául jobb karjából teremté Brahma kszatriját, s bal karjából kszatrija nőt, hogy feleségül adja kszatrijának. Kszatrija éjjel nappal őrt állt brahmán mellett, de fegyveresen meghalt volna éjjel, ha Brahma isten jobb csipőjéből nem teremti vala vaiszját, a földmivelés, ipar és kereskedés emberét, s bal tomporájából vaiszjanőt, vaiszja feleségét. Mindhárom várna szolgálatára teremté pedig Brahma, és pedig lábából, szudrát, a szolgaság emberét, A szudra, mint már érintők, a hódított fajhoz tartozik, azonban legelőbb hódíttatván meg, jobban összeolvadt a hódítókkal, mint a Ganga mentében és délibb Indiában leigázott őslakosok s a még barnább páriák, valószínűleg Herodot ugynevezett fekete indjei, kik a fejeőbb hódítók elől úgy tűnnek el, mint az Archipelagus négerai, vagy Amerika indiánjai. Mig a három várnabeliek a hódító árja törzs ivadéakai, ujjászületnek, midőn a vedák szent igéibe avattatnak, s ezért kétszer születtek: a szudra, kinek a szent igék hallása is tiltva, csak egyszer született. A nép ezen alsó osztályának egész műveltsége csak némi babonás hagyományokból áll, melyeket atyáitól örököl, egész erkölcstana csupán annyiból, hogy gyűlölség nélkül kell szolgálnia a kétszer születteknek, tehenet nem szabad ölnie, mivel szent állat, meg hogy búcsúkra járjon. A szudrára még a vaiszja is megvetéssel tekint. Még nagyobb megvetetésben élnek a nyomorú páriák, a kiknek érintése is mindent beszennyez, s ha csak árnyékuk egy brahmánra esik, halálra méltók*).

Sok század folyt le, mióta e várnarendszer alakult**), s a hindu nép miután függetlenségét elvesztette is, makaacsul ragaszkodik ahhoz. Kétségkívül mivel világrendet, isteni intézményt lát a társadalom e megkövesült alakjában, mely valódi átokként nyomja az emberiség azon részét, akadályozván a tehetség szabad kifejtését s alkalmazását. Egy kasztriból ugyanis a másikba nincs

*) Kolb az emberi mivelődés történetében 35,000,000-ra teszi a páriák számát (?). A kszatriják száma nagyon alászállt; a brahmanoké jelenleg 2 millió. Számosabb a vaiszják közép rende. Ezek és a szudrák képezik tulajdonképen az ind nép nagy tömegét.

**) Eredete mint láttuk, a hódítók korára vezet vissza; s teljesen kifejtett és megszilárdult a Kr. előtti évezred első felében, melyet helyesen mond Koeppen a brahmanismus classicus korának.

általmenetel. Mindenik hindu azon osztály mivelttségével kénytelen beérni, a melyben született, azon foglalkozásnál kénytelen maradni, melyet atyái üztek. Senki sem társaloghat más várnabccel; s a házasság, az első nőre nézve, nemcsak a különböző várnák közt tilos, hanem az alosztályok között is, melyekre a fő várnák szakadnak.

Az ind társadalmi szerkezet az előadattak szerint, szoros egybefüggésben áll a világalakulás tanaival. E tanból következik, hogy az isten és világ csak alakra nézve különböznek egymástól. Minden a mi van, Brahma töredéke, az ő kifolyása. Leginkább mindazáltal az emberben nyilatkozik amaz öserő. Minden bölcsesség tetőpontja, hogy az ember magában Brahmát fölismerje. Míg külön létéről, személyiségéről tudomása van, mindaddig a család világában él a hindu; ha önmagát teljesen föladja, minden ösztönét, hajlamát, gondolatát, egész szellemi egyéniségét előli: csak akkor éri el azon pontot, melyben elmondhatja magáról: én Brahma vagyok. Az ind pantheismus nem önistenítés, hanem önmegsemmisítés. A brahmanismusban e szerint nincs helye a lélek szabadságának; a bűnösségről, beszámításról sincs a hindunak tiszta fogalma, mert hiszen Brahma hat benne. A néphit szerint az istenek is beavatkoznak az emberi cselekedetekbe, főleg az epicus korszak óta, és kivált Visnu, ki emberi vagy állati alakban koronként megjelenvén, a megzavart erkölcsi rendet is helyreállítja.

Mi az ember viszonyát istenéhez illeti: e viszony tisztán mutatja, mint Wutke megjegyzi, hogy az ind vallás nem valódi polytheismus. Az istenek és emberek egyaránt Brahma kifolyásai. A hindu ez okból nem térdel, nem esd alá az istenek előtt, hanem követel tőlök; az áldozatban nem annyira kiengesztelni törekszik, mint megajándékozta őket*). Az imádság és áldozat nem az ind öntudat mélyéből ered, az ő Brahához nem imádkoznak. Magát az embert kívánja ez, és pedig nem a test felál-

*) Kedves az istenek előtt a ló, marha, vaj stb. áldozat; de kivált a soma (a zend könyvben: haoma) ital. Narcoticus szer, melyet a cianchum viminale, asclepias acida, sarcostemma vim. növényekből készítenek. Holdas éjszakákon szedik e növényeket hegyeken, tövestől, s leveleitől megtisztítva, kövek közt törik össze. Az emberáldozatnak is vannak nyomai.

dozását, melyet a természet a maga rendén úgy is visszanyer; hanem lelkileg kell az embernek magát megölnie: ez a valódi vezeklés. Brahma hibáját kell a hindunak helyrehoznia, hogy a világot teremtesse, — visszatérjen Brahmához. Az ember áldozza föl magát az isten bűnéért. Kettős e cultus feladata: a) eszmei oldala az ájtatosság, kiábrándulás a vedák tanulmánya által, a gondolkodásnak az öslényre, az elvont létre függesztése; s b) gyakorlati oldala a vezeklés, vagyis törekvés kijutni a csalódások világából. A vezeklés a legteljesebb lemondás, merő közöny minden öröm és fájdalom iránt; visszavonulás a gyakorlati élethől, felhagyva a szeretet munkáival is; a koldulásig menő önmegtagadás, úgy hogy ne valódi, önálló, hanem csak mintegy kölcsönzött, irgalomból tengődő legyen az élet; s végre az életnek is megtámadása, a test sanyargatása, az önkínzás útján, hogy mielőbb kiégjen a szín arany salakjából.

Az ascetismus kifejlése egykoru a várnarendszer fejlődésével. Ha teljesíté atyai kötelességét a kegyes brahmán, 50 éves korában lemond a világról s mindig kevesebbet és ritkábban eszik, s teljes magányba, erdőkbe vonul. A bölcsnek, a vedai tan szerint, sajátkép elég volna az elmélkedés, Brahma ismeretére törekvés. A vezeklés, tisztulás egyéb nemei inkább a népnek valók. Azonban minden osztályban iszonyú példái fordulnak elő az önkínzásnak. Van búcsú, midőn mezitláb járnak égő parázson, s kivált a Sziva-tisztelő vezeklők fölmetszett ajakkal, átszúrt nyelvvel jelennek meg. Az öngyilkosság sem ritka eset. Annál meglepőbb, mivel e vezeklés, mint láttuk, nem erkölcsi kiengesztelés, hanem cosmicus természetű: az isten és a teremtmény közötti hézag betöltése mintegy. Az egyes oszlik föl az egyetemesben, s a feloszlás által Brahma hatalmának lesz részese, kinek az egész világ csak játékszer. Tömérdek a monda a varázserőről, melyet a vezeklés által szerezhetni.

A hindu nép általában igen valóságos életet él. Csupa cultus, merő szertartás egész magán és közéletök. Főleg a brahmánoké, kik nem annyira közvetítők az istenek és az emberek között, mint inkább csak példányok, eszményképek. Főcéluk, hogy magok jussanak el az ismeretre; a népoktatás csak másodrendű feladatuk. Erkölcsi példányok levén, szigoru szabályokkal van körülírva egész életök, megírva minden egészen addig, hogyan nyirják kör-

müket, hajukat, szakálukat. Másodrendű atyái tanítványaiknak, kik újjászületnek a szent igék által.

A chinai vallás, mint láttuk, merőben az „innen“ vallása : míg az ind fogalom szerint csak a világ romjain áll elő az igazi egyház. Szent hely sincs e földön : templom a szív benseje, a félreeső magány, hol a bölcset teljesen elvonulhat a világ zajától. Ezért keresik az erdők homályát, a szent figefák lombcsarnokát, melynek lecsüggő légygökerei megannyi oszlop a természet templomában, míg az ágak dús elágazása a mindenséget jelképezi. A vedai korszakban szabad ég alatt áldoztak; a templomok, bálványok későbbi eredetűek, nem a hitbölcsélet, hanem a nép hitéletének eredményei. A hindu bölcset most is inkább magába merül, orra hegyére vagy köldökére függesztvén szeméit a ragyogó bálványok helyett. A remete-kunyhó kedvesebb hely előtte a barlangtemplomoknál, melyek, sziklába vésvé, ablak, világosság nélkül, szintén megfelelnek a szív rejtekének, s az ind vallás ama sötét hátterének, a melynek homályában Brahma rejtezik.

Hasonló homály fedi az ind bölcsélet szerint, a túlvilági életet. A bölcset nemcsak e világtól, hanem általában minden világtól elfordul. Az egyén teljes elmerülése Brahmába, a csöpp elenyészése a tengerben : ime az üdv. Ezt azonban csak az egyéniség teljes megsemmisítésével érheti el az ember. Mindenki addig folytatja egyéni életét különböző alakban, míg meg nem tisztul minden világi salaktól. Az ilyen ember tehát megint világi alakot ölt, ha meghal. Ember, állat avagy növény alakjában kezdi meg újra földi pályáját. Az élet egy folyama vonul által, az emanatio tana szerint, minden teremtményen, melyek közt ez okból csak fokozati különbség létezik. Ime a szempontok, melyek az ind bölcséletet a néphittel egybefűzik. A lélekvándorlás hitét értem, mely a történet ama reggeli órájában keletkezhetett, midőn az ember, alig kerülve ki a teremtő kezéből, még a természet első benyomásait érezte, s testvérileg összeköttetve látta magát, a születés kapcsa által, az egyetemes étellel, csak azon egy élet átváltozásait szemlélve a természetben. A test, e nézet szerint, csak esetleges különbség : s ezért nincsen is ok megörzeni, bebalzsamozni a holt testet. Legrégibb időkben temették, aztán égették a hinduk a holt testet. Miért emelnének pompás sirköveket is? Ismételjük, hogy e vallás szerint a világ üdve — elenyészése.

A lélekvándorlás tana, ezek szerint, az ind nép naiv ős világnézetének eredménye. Obry a legrégebb vedai részekben fölmutatja e hit nyomait*). A brahmanok azonban rendkívül kiképezék utóbb e tant. Meghalni, hogy ezred sőt milliárd éven által újra meg újra szülessék az ember, és pedig talán valamely nyomorú állati testben: már magában iszonyú a keleti emberre, a ki mindenek fölött nyugalom után vágyik, ha ez életben nem találja föl, legalább a halál után. S a hosszas vándorlás terheit jónak látták a poklok kínjaival is tetőzni a brahmanok**).

Még visszatérünk a brahmanismus e sötét hátterére. De siessünk előbb bevégezni a kép körvonalait.

Az ind szellemnek, mely az előadott vallásos nézetekben nyilatkozik, hű kifejezője az ind nép nyelve, hű tükre az összes ind irodalom és művészet is.

A vedák nyelve, a szanszkrit (tökéletes), az indo-german, indeuropai vagy árja nyelvesalád legvégső láncszeme keleten.

Már néhány századdal Kr. e. megszűnt élő nyelv lenni. A buddha hitű írók legrégebb művei ugyan még e nyelven írvák: később mindazáltal származékai, különféle tájejtések, léptek helyébe; s a szanszkrit ismerete most csak a tudomány embereinek körére szorítkozik. A legdúsabb, a legkiképzettebb nyelvek közé tartozik, kiáltó ellentéte levén a chinai merev, megkövült nyelvnek. Szerves élete nagy tökélyre fejlett: a többnyire egytagu gyökök megannyi dús hajtásu törzseket képeznek. Míg azonban egyes szógyökei az árja népesalád legősiebb korszakába vezetnek vissza bennünket: egészben véve e nyelv, a mint bevégzett tökélyében áll előttünk, szellemibb inkább, mint érzéki; s a mily szegény hangutánzó szavakban, az élet külső vonatkozásainak kifejezésében: szintoly dús a benső, szellemi élet műszavaiban, elvont eszmékben. Az ind szellem magához idomította. Isteni kinyilatkoztatás eredményének tartván e nyelvet, úgy vélekedik az ind bölselem, hogy a mint nincs különbség Brahma és nyilatkozata közt: a hang is azoney a fogalommal. Szintoly pantheista e

*) Du Nirvâna Indien. Paris, 1856. A Rig-vedából idézi: Enveloppé dans le sein de sa mère et sujet à plusieurs naissances, il (l'homme) est au pouvoir du mal.

***) Manu már 28 poklot említ. IV. §. 88—90.

nyelvtan, mint az ind vallás. Imen az ind tudósok nagy érdekeltsége a nyelvtudomány iránt, melynek azonban, úgyszólván, csak ontologiai részét űzték; ritka tökélyre vitték a nyelvanyag ismeretét s a szóképzés, összetétel tanát, elhanyagolván a szófűzést, mely inkább a nyelv történeti része. A mely nyelv azonban a művelődés ezen fokára jut: szükségkép jegyek után lát, melyek külső, látható alakot adjanak az eszmének. A műveltség ezen fokán, erős szellemi tevékenység mellett, szükségkép kifejlődik az írás. Az ind irodalom régisége az írás kora föltalálására utal; a macedoni korszakban már ismerték. S nem képekben, nem is fogalomjegyekben fejezték ki magokat; hanem a fejlődés ezen stadiumain által eljutottak a betűírásra.

Az irodalomban kiváló előszeretettel űzték a hittant és a bölcselmet. A külvilág iránt, mint láttuk, merőben közönyös a hindu. S ha később az ugynevezett profanus tudományokban is haladást tőnek: érintkezések a görögökkel idézte azt elő. Ez érintkezés azonban csak lendületet adott és nem irányt; az ind szellem önállólag fejlett azután is. Különös fogékonysággal bírván az iránt, a mi elvont, sokra mentek a hinduk kivált a mennyiségtanban. Az algebrát és tízes számrendszert tőlök tanulták el az arabok*). Kevesebb előmenetelt tőnek a természeti tudományokban: élénk természeti érzésük nem hatott a természet ismeretének fejlesztésére. A csillagászat előbb a chinaiaktól, majd a nyugoti népektől vett lendületre kezdett közöttök meghonosulni. Leginkább művelték az orvosi tudományt, kivált a sebeszetet. Az orvosi tudomány kezdete a vedák korszakába visszavezet bennünket, s a macedoni korszakban már a boncztannal is foglalkoztak. A kór, a betegség nem valódi állapot; s épen nem csuda, ha nem örömet türik a szenvedést a természettől, bármi kevés becsü különben az élet a hindu előtt. E közöny a való élet iránt a történetírás fejletlenségében mutatkozik legkiáltóbban. Az élet célja — a halál: tehát az enyészet felé foly a történet. A mint az először emanált teremtmények a legtisztábbak: a történet folyama is forrásában a legtisztább, azután mindig zavarosabb. Chinában a történeti egyéniségek merev szobrok, száraz fölirattal.

*) A IX-ik században; s három századdal utóbb közlék a keresztény világgal.

Indiában a képzelem szüleményei, kísértetek. Ime az egyoldalú realizmus és idealizmus a történetírásban; a pusztán regisztráló és költői iskola tulságában. Az ind történetírás merő költemény, teljesen összeesik az eposzszal, istenek és emberek, hitregék és való események tarka vegyülete. Zavart képekbe folynak egybe a századok. Sokkal inkább elmerült az ind szellem önmagába, hogy sem képességgel bírna a kultúrgyak felfogására. Növeli a zavart azon körülmény, hogy India soha sem volt egy ország; s a különböző államok mondái akkép szövik egybe a valót és mesét, mint egy félig éber, félig alvó ember látásai. A bölcelem körében otthonosabb az ábrándos szellem. E bölcelem azonban, mint már megjegyeztük, a hittannal foly egybe. Nem lehet máskép, a hol a tekintély pórázán jár az ész, s a valót az eszménységben, az igazságot a konkrét valóság határán túl véli találni. Ezen hitbölcselmet a vedantában találjuk teljesen kifejlődve. Tulajdonképpen három bölcselmi rendszert különböztetnek ugyan meg, a melyek egyenlő tekintélyben állanak: ezek mindazáltal csak az ind öntudat egyes mozzanatainak egyoldalú kiképzései*). Abban mindnyájan egyeznek, hogy nem a valót, a létezőt akarják fölfogni, hanem inkább menekülni akarnak attól.

Ekkép ismervén az ind szellemet, fogalmunk lehet az ind művészetéről is. A művészet a természeti tárgyak valódi fölfogását, s a szellem alkotási képességét, szabadságát föltételezi. Mindkét föltétel hiányzik az ind népnél. Az ind szellem nem a természet idomitásán, hanem abból visszavonulni törekszik. Ily körülmények közt csak a legkevesebb érzéki művészet, a költészet fejlődhetik nagyobb tökélyre. S láttuk, hogy a költészet kifejlése is azon időre esik, midőn a vedai öntudat már súlyedésnek indult; s hozzá adhatjuk, midőn a nyugoti népek idegen miveltség csiráit hozták be az ind életbe. E külbefolyás nyomait, habár csak inkább lendítőleg hatottak, mint irányadólag, nem lehet félreis-

*) Kivéve talán a Sankja-philosophiát, melynek alapítója Kapila. A vedantabölcelem monizmus; Kapila dualista. Merész scepticismusa tagadta Bráhmát, az ős istenséget, s elvetette a vedák és a kijelentés tekintélyét. E tekintetben Buddha megelőzőjének tarthatni. S Kapila rendszerének most is vannak követői a bráhmánok közt: mert egy elmélet sem eretnekség, szerintök, míg a tudósok körében (a várna kebelében) marad.

merni. A legtöbb művészeti ág csak alig indult fejlődésnek a görög érintkezés előtt. A kifejlés azonban hüven az ind szellemhez történt. Nem a szabadság bélyegét hordják magokon az ind művészet alkotásai; a gondolatot jelképes célzattal jelentik, nem képesek közvetlen kifejezni. Képeik lényegesen jelképek. Nem a műben, hanem mögötte van az eszme; nem látjuk, hanem ki kell találnunk. A szépség allegoricus jegy alá rejteztvén nem fejlődhetik ki; s élvezés helyett csak leolvassuk a művet, mint a hieroglyphák ábráit. Azon szellem, mely a varázslatot tartja a legmagasztosabb állapotnak, szükségkép a természet fölöttiben, a csodásban, a rendkívüliben keresi a szépet. Egyarányosság helyett az idomok aránytalansága; fenséges helyett merő tömegesség. Mint a természet India állat- és növényvilágában, a képzelet is túlszorong azon égalj alatt alkotásaiban. S a sivar türelem, a fáradságos munka nyeri el a pálmát a könnyen, szabadon alkotó szellem fölött; a kötél-tánczosi ügyesség a mozdulatok kelleme fölött.

Az állandó lakásra, mint már érintök, igen régi szó van (vic, honnan vaiszja) az ó-ind nyelvben: palotákról és városokról mindazáltal csak a vedák későbbi részeiben s az eposzokban van először említés*). Az első templomok a föld alatt építészetileg kivágott sziklaüregek. Későbbi eredetűek a gúla alakú pagodák, melyekben már a benső mellékes, s a ragyogó külsőség a fő. Bámulatos ügyességet tanusítanak ugyan a hinduk az óriási sziklák feldolgozásában; a kivétel, a műtani tökély szintén meglepő: az összes ind építészet mindazáltal tömege által hat inkább, mint egyes részeinek szép idoma, s a részletek azon kellemes öszhangzata által, melyet a hellen építészet remekeiben csudálunk. Nehézkese, cifrázatokkal túlterheltek e művek, kivétel nélkül. S a szépség amaz eszményével, melyet a hellen művek előnkbe tüntetnek, még meglepőbb ellentétben áll az ind szobrászat, mely az építészettel karöltve, a cultus szolgálatában s szintén az epicus korszakban fejlett ki, — midőn az elvont fogalmakat érzéki alakban testesít meg a költészet. A képzelet a természetlenhez folyamodott, hogy az elvont fogalmat, a szellemit ábrázolja.

*) A vedákban gr á m a falu, s p ur (= πολιεις) város már előfordul.

Óriási nagyság, elefánt fő emberi torzón, több fej, sok kar és kéz fejezik ki istencik szobrán az ember fölötti hatalmat. Tiszta idom helyett természet elleni jelkép; szépség helyett csillogó czifraság, eszményi helyett szörnnyeteg. Csak a női alakok képeznek némileg kivételt; a mit természetesnek fogunk találni, ha meggondoljuk, hogy az ind szellemben magában is több a nőies szendesség, mint a férfiaság; több a lágyság, mint az erő. Az ind festészetet csak az újabb időkből ismerjük; félreismerhetlenül magán hordja a külbefolyás jeleit. Keleti származását a tulságig eleven színezés, s a részletek kivitelére fordított kicsinyes gond mutatja főleg. Az ének és zene a cultusban is szerepel ugyan a legrégebb időktől fogva; a nép előtt is kedves; s a tudósok nem egy könyvet irtak a zene elméletéről; sőt a hangjegyek ismeretét is tőlök tanulták az arabok: mégsem vitték nagyobb tökélyre a művészet ezen ágát. Manu épen megvetőleg szól a zenéről és az énekesekről.

Az egyoldalú eszményiség hazája leginkább kedvező volt a költészet kifejlődésének. Az ind világnézet ködös, mysticus légkörében korlátlanul csaponghat a képzelem. De e költészet nem a való és eszményiség öllelkezése. A mint Brahma magából teremté a világot, az ind költő is maga teremt, álmodik mintegy világot magának. Már fenebb mondtam, hogy az ind történetírás eposz: a bölcelem és költészet is összefoly. S a hol a tartalom nem válik külön, a forma közt sem lehet különbség. A prosa versekkel vegyül a mesékben: s bölceselmi munkák rythmicus alakban jelennek meg. Az ind költészet is lyrával veszi kezdetét, s az eposzon keresztül megy által a drámába. A didaxis azonban átvonul mindeniken. A legrégebb lyra a vedákban természetesen vallásos; igen egyhangú, szűk gondolatkörben mozgó, mindig ismétlő, kifejezéseiben rövid, töredékes, pattogó, gyakran tüzes érzelmeiben, merész költői képekben. Utóbb a világi lyra is kifejlett; sok bensőség, gyöngédség jellemzi, de a képzelem itt is tulcsapong. A brahmánok szigorubb, szellemibb szemlélődése ellenében a két világi várna derültebb, érzékibb világnézetével találkozunk az epicus költészetben, mely a vedai korszak után fejlett ki. Oly népnél, mely fegyverrel szerez uj hazát, s hol oly korán kifejlett a lovagi rend, szükségkép ki kellett fejleni a költészet ezen nemének is. Két nagy hőskölteményök: a Ramajana

és Mahabharata. Történeti tárgyakat adnak elő, de mesékkel, hitregékkel tarkítva. Az Iliásban is beavatkoznak az istenek az emberek tusáiba, de nem a költemény hősei. Az ind eposzokban az istenek és istenfiak is szerepelnek; az emberek nagyára inkább csak statisták. Az előadás képdús, élénk színezetű, festői, olykor igen gyöngéd, naiv részletekkel, melyek mély érzelemről, nemes érzületről tesznek bizonyosságot. A hitbölcselem azonban az epicus műveken is átvonul; mert a harcosok a brahmanokra hagyták hőstetteik megéneklését. Alkotásában szorosabb egységet, tisztább műszerkezetet mutat a Ramajana Valmikitól; mely mű jóval Kr. e. keletkezhetett, s Rama királyfi (Visnu megtestesülése) hadjáratát adja elő Ceylon királya ellen. Későbbi eredetű a Mahabharata*), melynek tárgya, két hős nemzetség küzdése az uralom fölött. Tömérdek episoddal van terhelve az ind képzelem e végtelen Iliásza, melyben istenek és emberek, s az előadásban lyra, eposz, drama, dialog váltakoznak nagy tarkaságban. Az ind ős erdőt látjuk előttünk, hol oly buján fakad a növényzet, s a természet ős erejében tulesapong a rendes tenyészetben. Szinte kábító a tropicus virágok illata, s fárasztó a tulságos terjedelem. S e hosszas költemény még sem ad teljes képet az ind társadalomról: csak két várna szerepel előttünk, a népet hasztalan keressük a harczok zajában, ha csak a hadseregek soraiban nem, a melyek itt-amott összeütköznek. Mi történik a királyi gyűléseken kívül, hogy foly az élet a városokban: minderről hallgat a költő. A népes városok csak pagodák, diadalívek, csarnokok és magas terrasseok zavart képét tüntetik föl; a mivelt földek, a mezei munkás élet rajzát hasztalan keressük. A tehenek jelentékeny szerepet játszanak a Mahabharata egyik epusodjában; a pásztorok meg sem jelennek. A vaiszják, kereskedők karavánjairól is hallgat a költő, melyek kelet áruit nyugotra szállíták. Az istenek ezen

*) Ugy látszik Kr. u. a III. században lön befejezve összeállítása. The Mahabharata, an epic poem, written by the celebrated Veda Vyasa Rishi. Edited and carefully collated with the best manuscripts in the library of the sanscrita college of Calcutta, 4° IV. vols. Calcutta. 1834—39. Indexxel, 5 rth. A Ramajana 24,000, a Mahabharata 100,000 két soros versben (slokas) van írva. A Ramajanából némi fordítás jelent meg Podhorszkytól az Uj Magyar Muzeum 185¹/₂-iki IX és X. füzetében.

eposza mellett szükségkép Indiában kelle kifejlődni az állatok eposzának, az állatmesének. Ugyanazon szellem, mely a nemesebb emberi tulajdonokat istenekben mutatja föl, az állatokban festi az ember gyöngeségeit. Minden teremtmény Brahma kifolyása, a teremtmények csak fokozatilag különböznek egymástól: így tanít az ind bölcs; emberek lelkei kísértének az állatokban: mond a néphit. Nem természetes-e, ha az állatok szokásait, tekintettel az emberi jellemekre, jobban megfigyelte az ind költő, s ha e szerint magok a görögök is Indiából vették a költészet ezen nemet, mely a didacticus elemet az epicussal párosítja? S az eposz dialogjaiban már megvolt az átmenet a drámára. Eredetileg azon énekekből fejlett ki, melyekkel az ind ünnepeken lejtett tánczokat kísérték. Ugy látszik, csak Kr. után fejlett ki, nyugoti Indiában, valószínűleg a baktriai görögök érintkezése folytán. Gyors fölvirágzását hirtelen hanyatlás követte Szakontala költőjének, a derék Kalidasanak *) nincsenek hirneves elődei, sem méltó utódai. Mondanom sem kell, mivel az ind szellem természetéből foly, hogy az irodalom ezen ága sem igen bontakozott ki a mythos köréből. Tulnyomó az ind drámában a lyrai elem, több benne a festés, mint a fejlesztés; több az esemény, mint a cselekmény; kevesebb a tetterő, mint az érzelem. Tragoedia nem lehet ott, a hol a személyiség azon önérzete, mely tusára kel a sorssal, nincs kifejlődve. Az ind inkább lemondó, mint cselekvő természetű, szenvedő inkább, mint ellenszegülő **). Az ind drama ez okból oly nézőjáték, mely vig és szomorú elemet vegyít és végül kiengesztel. A tárgy többnyire szerelem, többnyire hitregei alapon, habár utóbb a közéletből is. A hanyatlás korszakában bölcselmi drámákat is irtak, melyek elvont fogalmakat személyesítenek. S mint az óriási hősköltemények: az ind színművek is többnyire hosszúk. A nyelv proza, lyraibb és emelkedettebb helyeken versekkel tarkítva. A főbb személyek szanszkritul beszélnek, a többiek a nép szójárásain. Érintök fenebb, hogy az ind drama kifejtésére valószínűleg a görög szellem adott lendületet. S mi

*) Alkalmasint a II-ik században élt Kr. u., a brahmanismus renaissance-korszakában, melyről alább szólunk. Wilson, a Szakontalával együtt, 60 ind drámát számlál elő.

***) Ujabban is a mohammedan elem tűzte ki Indiában a lázadás zászlóját.

másképp fejlődött! A görög drámában teljesen különválva a víg és szomorú elem, a comoedia és tragoedia; míg a kettőt egyesíti az ind nézőjáték. Egyéb különbségeket is említhetünk; kiemelhetjük, hogy az ind dramában több a lyrai elem, a görögben több a cselekvény; amaz idyllicusabb, ez nagyszerűbb; azon dús képzelem önti el tarka színeit, s egyszerű méltóság jellemzi emezt. Ezenkívül a felvonásokra osztás, a verssel vegyített próza, a különféle szójárások használata, a karok hiánya, a nagyobb személyzet, s a helynek és időnek gyakori változása: megannyi lényeges különbség, az ind és a hellen dramai irodalom közt; megannyi sajtáság, melynél fogva inkább hasonlíthatjuk az ind nézőjátékot az újabb europai drama-irodalom ama korcstermékeihez, melyek a tragoedia és comoedia elegyítéséből állottak elő. Csakhogy az ind dramában rendesen több költészettel, s nézőjátékainkban, — a mi nem költőink, hanem a keresztyén polgárisodás érdeme -- több egyéni szabadsággal, tisztább világnézlettel találkozunk*).

Az ind szellem, ezek szerint, minden tudomány és művészet körében, a hol munkás vala, elért bizonyos fejlődési fokot, s ott megállapodván, kizárt minden további haladást. A meleg égálj tüzei a képzelődést, de egyszersmind lankasztja a tetterőt; s az ind bölcelem is az absolut nyugalmat (szánti) tüzi az emberi törekvés legfőbb céljául; minden szenvedély nyugalmat e földön, az örök nyugalmat Brahmában. Innen az ind szellem tepsedő iránya. Tétlenség inkább, mint restség, tunyaság. Nem vál-

*) Az ind költészetből, német fordításban, beces mutatványokat közül a „Polyglott der orient. Posje.“ A legjelesebb dramai művet, az egyszerűsége, naivitása mellett oly mély Szakontalát, németre fordították Forster (Jones Vilmos angol átdolgozása után), s Boethlingk, Hirzel, Meier és Lobedan z. E fordítások azonban csak a tudósok körében ismeretesek. Ujabban jelent meg Höppl átdolgozása: „Sakontala. Lyrisches Drama von Christian Höppl. Zweite Auflage Wiesbaden, Ritter, 1858.“ E jeles fordító, ki perzsa és arab nyelvből is sok lyrai költeményt fordított, mintegy europaivá igyekezővén tenni a gyönyörű ind dramát, kihagyta átdolgozásában mindazt, a mi csupán műveltségtörténeti szempontból érdekes, s ez által a nagy közönség előtt érthetőbbé tette a művet. Kár, hogy a költemény motívumain is változtatott. Nálunk Vörösmarty értekezett az ind dramai irodalomról. (Lásd összes munkái X-ik kötetében).

lalkozók a hinduk, de igen szorgalmasak, a kiknek közöttök dolgozniok kell. Nem a bátorság hiánya miatt kerülök a fáradságot, a veszélyeket: nyugalmuk megzavarásától félnek. Szerenese, hogy oly földre vezette a sors az ind népet, mely erőfeszítés nélkül is dúsan táplálja az embereket; s a melynek termékeit már a leg-régibb idóktól fogva keresték a világ távolabb népei*). A föld-mivelés Indiában távolról sem áll azon fokon, mint a chinaiaknál. Manu is megvetőleg szól e foglalkozásról, mely vassal hasgatja fel a földet és az abban levő állatokat. Az alsó várna azonban, mely kizárólag iparára van utasítva, hogy megélhessen, ritka tökélyre vitte az iparüzés némely ágait. Ind találmánynak mondják az aczélkészítést; nagy ügyességet tanusítanak a hinduk más fémek, s a drágakövek feldolgozásában is, valamint a gyapot és egyéb kelmék szövésében. Általán véve a hindu ipar nem oly sok nemű, mint a chinai, de több áruczikk készítésében nem kevesebbé bámulatos ügyességgel bírnak, s a formák és színek megválasztásában izlésök kitünő. Gépeket a hindu nem igen ismer; műszerei jobbára tökéletlenek; tiz ujja végzi legnehezebb munkáit; mindazáltal — ugymond Chevalier**) — azok a mesés finomságu kendők, a légből szövötteknek látszó könnyű fátyolok, és drága gyöngyökkel rakott selyem szövetek mindenkit csudálkozásra gerjesztenek. E keleti példányokhoz úgy állanak az európai gépek termékei, mint a próza a költészethez. Mily különféleség az egységben, minő öszhangzása a színeknek, mily gazdagság a legegyszerűbb készítés mellett. Azon színek, melyek ná

*) India termékei közül kiemeljük különösen a kókus pálmát, melyről az ind példaszó azt tartja, hogy 99 dologra alkalmas, a századikat csak az emberi rövid ész nem képes kitalálni; továbbá a rizst, mely kiválólag ind növény, mint neve is mutatja (vrihi, e gyökből vrik: nőni), s Nagy Sándor idejében még csak Baktriában, Susiánában és az Eufrates alsó részein volt elterjedve. A bors növénytani neve (piper, ettől: pipkali) szintén indiai eredetre utal. Emlitendő továbbá a fahéj, czukornád, gyapot, mely utóbbi már Nagy Sándor katonáinak feltűnt; említendők, fű- és illatszereim kívül, India drágakövei s az elefánt csont. Az elefánt használata a háboruban is onnan terjedt el Sándor hadjárata után. Lassen, I B.

**) A londoni világműtárlat leírásában. A Journ. des Débats 1851. juniusi számai. Különösen szép azon hely, hol a jeles nemzetgazda párhuzamot von kelet és nyugot ipara közt.

lunk egymás mellett meg nem férnek, de a melyeket a természet mindenütt egymás mellé helyez, — a zöld és kék például, — annyi szerencsével párosulnak a keleti kelméken. Feltűnő azonban az ellentét a hinduk által készített fényűzési tárgyak gazdagsága s az életökhöz szükséges házi eszközök szegénysége közt. A hindu hitvány gyékényen alszik, de megkívánja, hogy neje, kit szeret, a bohóságig felpiperézve járjon, kezein és lábain oly pereczeket hordjon, melyek többet érnek egész házánál. Kelet embere mindenek előtt költő, szereti a szépet, imádja a fölöslegest; a haszontalan számára szükség; megveti ellenben a mi nélkülözhetetlen, mert a mi nélkülözhetetlen, mindig ronda is egyúttal, mint nyomorú természetünk szükségének kifejezése*).

Az irodalomról szólván, érintök az ind jellem nőiségét, erélytelenségét. Nagyon természetes eredmény oly népnél, mely nem tettek által, hanem ismeret útján véli föláltalni boldogságát. Ugyde a bűnös vágyak elhomályosítják az ismeretet, az anyagiság előli a szellemet: ime az erkölcsiség alapja azon népnél, hol csak a népöntudat ismeri el, az is módosítással, az akarat némi szabadságát. Az emberek azonban nem egyenlők, s valamint az erkölcsi erő különböző a várnák szerint: általános, emberi kötelességek sincsenek, hanem különböző kötelességek szabvák minden várna elé. Szoros következetesség szerint, az egyéni lét teljes megtagadása, a vezeklés legfőbb foka volna az egyedüli erkölcsiség: e tételt azonban, mely az emberi természettel annyira ellenkezik, módosította a kevesbbé rideg, kevesbbé következetes népfogalom, s már Manu jólétet és hosszú életet ígér jutalmul az erénynek. De az érzéki élvezekben mérsékletet ajánl mindenütt a törvény. Az is becstelen, a ki részegítő italt készít. A béke és nyugalom szeretetéből, s az ind nép szelid jelleméből, nem az emberszeretet tanából vagy a társaséleti hajlamból foly a hindu türelme, engedékenysége és nyájassága mások iránt. A szeretet elve a személyiség tiszta öntudatának eredménye; s a hindu kívágyk a társaséletből, egyedüliségben érzi jól magát. A mint a várnák kötelességei, úgy a várnák iránti kötelességek is különbözők. A brahmán többre becsüli a tehenet a szudránál; s vallása

*) Lásd a Revue des deux Mondes 1851-ki folyamában a londoni világműtárlat szellemdús leírását.

szerint a hindu nép hasonló szeretettel viseltetik más teremtmények, mint embertársai iránt. A születés kapcsa, mint fenebb érintők, az egyetemes étellel köti egybe. Ugyanazon nép, mely között oly megvetett állapotban élnek a páriák, több helyütt kórházat emel a beteg állatok számára*); csak áldozat végett öli meg az állatot; s szigorú bünbánást tart, a ki egy gyümölcsfát megsért. A kegyes brahmán csak növényi tápszerekkel él, s a növényről csak a már kinyílt virágot törli le nagy ovatosan. Igen költőileg van festve a természet e gyöngéd szeretete a Szakontalában.

Brahma, mint tudjuk, jobb kezéből, jobb csipejéből és lábából teremté a férfit a különböző várnák szerint, s megfelelő bal tagjaiból teremté mindenik várna nejét. Már e körülményben ki van fejezve a nő alárendelt viszonya a férfi irányában. A többnejűség is szükségkép egyenetlenséget teszen föl a házastársak közt, megállapítván a családfőnök korlátlan hatalmát. Ha az atya meghal, az első szülött fiút illeti a hatalom a családban még anyja fölött is: mert az atya figyermekében születik újra. A többnejűség mellett, a mi megvan engedve, a rendkívüli évkülönbség is megállapítja a nő szellemileg alacsonyabb sorsát a házastársak közt. A férjhez menetel kora a 8—12-ik év, míg a férfi 24—30 éves korában nősül. A nő személyisége elismerését csak annyi mutatja, hogy az atya csupán ajándékot fogadhat el leányáért, nem vételárt: s a mely lány három évvel meghaladta a törvényes kort, maga is választhat férjet, de ez esetben semmit sem vihet el a szülői háztól. E csekély jogok mellett mindazáltal az ind nők több szabadságban részesülnek, mint kelet némely más népeinél. Nincsenek elzárva a társaságtól s a házon kívül is megjelenhetnek fátyol nélkül. Sorsuk ugyan örök kiskorúság férjeik vagy bátyjuk irányában; s az ind társadalom törvényhozója nem sok erkölcsi szilárdságot tulajdonít a nőknek, mint a kik nem bírják a vedák ismeretét, csak a hivalkodást s érzéki örömeiket szeretik és ritkán hűvek: mindazonáltal kiméletes bánásmódra kötelezi irántok a család fejeit. Az ind világnézet szigorú következménye szerint a házasság egyáltalán jogtalan, mint a

*) Ily állati kórházat látott Niebuhr Surateban, hol krokodilt is ápolták.

mely az álvilágot elismeri s szaporítani törekszik : az élet azonban e tételt is módosította, ama másik elvvel helyettesítvén : hogy a házasság a világteremtés ismétlése. Az előbbi tétel következtében mindazáltal a házasság tisztán polgári szerződmény. Legfőbb ügyelet van arra, hogy legalább az első nő a férj várnájabeli legyen. A gyermekek anyjuk várnáját követik. A férjhez még holta után is hűség köti a nőt. Utálatos az özvegy, a ki másodszor férjhez megy ; s a brahman és kszatrija holttestét máglyára is követi a nő. Nagy Sándor idejében már divatban volt az özvegyek égetése, bár Manu könyve nem parancsolja. A házasságtörés, az ind fogalmak szerint, csak tulajdonsértés. Az elválás joga a férjet illeti ; ha mindazáltal ok nélkül vált el, vagyona harmadrészét kapja neje. A gyermekek nagy tisztelettel tartoznak szülők iránt ; de még nagyobb lelki atyjuknak, kiknek, a vedák ismerete által, újjászületésüket köszönhetik. Az eszme mindenenek fölött : ezt tartja az ind világnézet.

E világnézetből foly az állami élet jogtalansága is. A valóság e világon túl keresendő. Az ind ez okból kevés érdekeltséget mutat az állam iránt. Dicsőítik azon fejedelmet, a ki letévén koronáját, magányba vonul. Az „innen“ világát, az államot, az egységes világszellemmel szemközt, szaggatottság jellemzi. India soha sem képezett államegységet : számos apró tartományra osztott kezdettől fogva, s nemcsak az egyes államok, de a községek is el voltak különözve egymástól : úgy, hogy közös nemzeti érdekek és hazafiai szellem sohasem fejlődhetek ki az ind nép között, s a megosztott India mindenkor könnyű zsákmányul esett a hódítónak. Csak az ind világ eszményi oldala mutat egységet : ugyanazon brahman rend, ugyanazon törvénykönyv egész Indiában. A várnarendszer megvolt, nézetök szerint, mielőtt az állam alakult. A brahmanok, mint a fejedelmek tanácsosai és bírák, az erkölcsi eszme képviselői, az állam fölött lebegnek mintegy, áthatván szellemileg ; a kszatrija a láthatólag uralkodó hatalom ; s a vaiszják a tulajdonképen kormányzott nép. A vallás csak e három várnát ismeri el ; ezek képezik az ind társadalmat : de az államnak a tisztán anyagi érdekek képviselőire is szüksége van, a szudrákra. Mig a brahmanok csak szellemileg, a szudrák csak testileg vannak az államban. Ily nézetek mellett, mondanunk sem kell, hogy az ind törvényhozás nem tisztán polgári, hanem egy-

szersmind vallásos. Isteni kijelentés szól Manu könyvében. Nem valamely rendszeres törvénykönyv ez, hanem csak gyűjtemény különböző korokból, sok ellenmondással, melynek rendeletei a családi és társadalmi viszonyokra is kiterjednek. A törvény előtti egyenlőséget már a várnarendszer kizárja, s rabszolgák is vannak. A büntető jog a visszatartás elvén alapszik; s a törvénykezésben az istenítélet is divatozik.

Az egység bölcséletének természetes eredménye a királyság. Midőn az árja nép ezen törzsei ős lakhelyökről kivonultak, mint látszik, már kinőttek a legrégibb patriarchalis uralom alól. Eleinte, mint főleg nomád népnek, pásztor királyaik voltak*); a Jamuna és Ganga partjain fejlett ki azon fejedelmi hatalom, mely a rajákat vagy radsákat illeti. A fejedelem, az ind világnézet szerint csak az isteni törvény végrehajtója és nem törvényhozó. A törvénynek alatta és nem fölötte áll, s legszentebb kötelessége volna az önkényről lemondani. Ily viszonyban áll a brahminokhoz, kiknek tanácsát meg kell hallgatnia: e korlát azonban csak felülről jön; alá felé korlátlan hatalmuak az ind kis királyok, s gyakran szintoly zsarnokilag éltek e hatalommal, mint kelet más fejedelmei. A kerületeket helytartók kormányozzák a raják nevében. Legalul vannak a községek, melyek eredetileg kinevezett, de utóbb örökösivé lett előjáróság alatt magok intézik saját ügyeiket. A község az ind közélet valódi tere. Az állam keveset ügyel a községek kormányzására, a községek sem igen törődnek az állammal. A föld és jövedelme a község közös birtoka. Mikor az aratást végzik, előbb a tisztviselők és szegődöttek kapják ki részüket s a többiből egy rész a fejedelmet, a másik rész a földmivelőket illeti.

Az államban a rendet a hadi várna tartja fen. Idegen népek ellenében leginkább a nyugoti határokon fejlett ki a hadviselés. Különben a hindu nem örömet bont békét, s egyáltalán keveset törődik a külviszonyokkal. Az idegenekkel szintugy kerül az érintkezést is, mint a páriákkal. Hadfolytatásuk ez okból rendszeren védelmi, kereskedésük szenvedőleges.

Hogy ily magába vonult nép, hasonló tulajdonok mellett, nem volt hivatva világtörténeti szereplésre, önként értetik. A világ-

*) Gôpa, gôpala : tehénpásztort és főnököt is jelent.

történeti mozgalomba Nagy Sándor idejétől az angol uralom megalapításáig mindannyiszor idegen hódítók vonják be. Az ind nép beltörténete három nagy korszakra oszlik. Az első korszakot a vedák korának mondhatjuk. Az indogerman népek ős korába vezetnek vissza bennünket a régibb vedai részek, midőn az ind néptörzs még nem szakadva egészen külön a rokon árja törzsektől, az Indus forrásai közelében mozgott. Ismeri ugyan már a földmívelést, de még főleg nomád nép. A várnarendszer még nem is fejlődik. Az ind történet második korszaka a vedák későbbi részeiben és Manu könyvében tükrözik. E korszak kezdete bizonytalan; s a mohamedán hódítások koráig terjed. E hódításokkal veszi kezdetét a harmadik korszak, a hanyatlás kora. Idegen uralkodók ülnek az ind fejedelmek trónjára. Az idegen fegyver mindenkor könnyebben tön foglalást Indiában, mint az idegen polgárisodás. Se az izlam, se a keresztyénség nem volt képes eddig megingatni a brahmanismust.

Az izlam terjedésénél nagyobb veszély fenyegette az ind vallást és társadalmi rendszert, egy benső, vallásos forradalom által az ind történetek második korszakában. A buddhismust értem. E vallásos forradalmat megelőzte azon nagy átalakulás, mely az ind társadalmi viszonyokban már ekkor történt*). A hadi várna, melyből a királyok származtak, kimerült, megtört és megfogyott a benső küzdelmek közepett. A régi királyi családok letűnével letűnt a nemzet régi nagysága is; mély csend következik a Mahabharata által előadott iszonyu háborúkra; a hősköltőknek nincs mit énekelni. Új nemzedékek állanak elő a hősök nyomán. S míg egyfelől a királyi várna megfogytával szükségkép emelkedett a brahmánok befolyása : a béke uralma alatt, az iparúzó, kereskedő, földmives osztály is folyvást gyarapodott. A vaiszja várnából gazdag, tekintélyes bourgeoisie támadt, mely egészen a jellellevén elfoglalva, keveset törődött a multtal, s annál több reménnyel tekintett a jövőbe. E hatalmas közép osztályra támaszkodva indult meg a hitújítás, melynek itt nem annyira történetét, mint inkább főbb elveit s viszonyát a brahmanismushoz szándékozom röviden vázolni**).

*) Études sur l' Inde ancienne et moderne, par Théodore Pavie; 1857.

***) Koepen, ki a buddhismusról oly kimerítő, nagy munkát

Szakja királyi törzsből származott a hitújító, mint látszik a VI-ik században Krisztus előtt*). Nemzetségi nevérol és mint remetét (muni) többnyire Szakja-müninak (mongolban Sigemuni) nevezik, bár olykor Guatama nevéen is fordul elő, alkalmasint egyik ős atyjáról, Gotamáról. A Buddha névvel hivi tisztelték meg**). Atyja király volt Kapilavastu országában. Mint királyfi fényben és bőségben növekedett Szakjamuni, s korán izlelte a világ örömeit; de hamar is elfordult azoktól. Azt hisszük nem csalódunk, ha Pavieval úgy képzeljük magunknak, mint egy álmodozásra, búskomorságra hajlandó ifjut, a kit nem igen gyötrenék szenvedélyei, s korán megszokott számot vetni érzéseivel, eszméivel; szerföllött érzékeny idegzetű, s hamar csüggedő. Nem követheté a hősök cultusát, a kikhez oly kevéssé hasonlított. Semmi sem mulatott benne az árja harcosra, a kalandos lovagra, a ki szörnyekkel harcol, az ind költők által magasztalt kszatrijára. Némely életirói azt mondják, nem is akart nőszülni***). A királyi kényelmet a remete-élet sanyarúságaival váltván föl, magányba vonult elmélkedni. S midőn évek multával megérett

írt közelebb, maga sem látja még lehetségesnek a buddhismus történetét megírni. Ez, ugymond bevezetésében, csak akkor lesz némileg lehetséges, ha Wassiliewnek a pétervári academiához benyújtott műve s az ind buddhismus története (a tübeti) Taranthától és több buddhista egyházi atya életirata (a mire szintén van kilátás) meg fog jelenni. (Die Religion des Buddha und Ihre Entstehung von Carl Friedrich Koepfen, Berlin, 1857. 8° 614 lap.)

*) Koepfen szerint Darius Histaspis és I. Xerxes kortársa volt (209. l.). A déli buddhisták 544—543 évre teszik Kr. e. halálát, a chinaiak, japánok, mongolok 950—940 évre. A tübeti időszámítás, Szakjamuni élete idejére nézve, 2422—546 közt ingadozik. A buddhismus eredeti hazája iránt is különbözök a nézetek. Némelyek szerint Magadha (déli Behar), Koepfen szerint (igen valószínűleg) Aude az ind hitújítás keletkezési helye. (Koepfen, 85. lap.)

***) Buddha ezen gyökszóból ered: b u d d h (erweckt werden, erkennen, wissen) s azt jelenti: der wissende, rationalis, sapiens stb.“ (Burnouf, Weber, Schott.). E szerint nem tulajdonnév, mint a messiás vagy proféta nevezet. A chinaiak elferdítése szerint F o t h u vagy rövidítve F o, F o e, fordítva egyszersmind K i o (der Erleuchtete). A tübetiek S a n g s r g y a k u a k (Sanggya), a mongolok B u r c h a n-nak nevezik Buddhát. Ezekon kívül mellékneve is számos a buddhista népeknél. (Koepfen, 90, 91 ll.)

***) Mások szerint három neje volt, de korán odahagyta őket.

benne az eszme, föllépett a nép között mint hithirdető, egyedül erénye tekintélyére, s az igazság erejére támaszkodva, mit, úgy hívé, ő talált meg. Minden egyébtől, a mi a nép előtt emelheti vala tekintélyét, megvált, a midőn elhagyta atyái palotáját, s kincseit kiosztá szolgálói között. Sajátságos jelenet Indiában. Egy új hithirdető nem a brahmanok rendéből, a kit az ó-vallás papjai, ódon pagodáik megől, s a fényes fegyverzetű, büszke harczosok disz-elefántjaikról egyaránt lenéztek, míg a közép-osztály körüle seregel, s a nép tömegestől hagyja el a drága kövektől ragyogó bálványokat.

Nem csuda. Szakjamuni volt az első néptanító. S épen a nép szenvedéseinek látása üzte őt magányba, elmélkedni a szenvedő emberiség megváltásáról.

Nincs talán ember, úgymond Koeppen, a kinek életében pillanati ne volnának, midőn így kiált fel bölcS Salamonnal: minden hiábanvaló! vagy a görög költővel azt ne mondja: jobb lett volna nem is születni! E panaszos feljajdulást uralkodó érzéssé, rögeszmévé emelte Indiában a brahminok és apró világi zsarnokok százados nyomása. E világi és szellemi kényuralom elől, mint tudjuk, a halálban sincs menekülés. Említők a lélekvándorlás ijesztő tanát, s a poklok rémitő kínjait, a melyek ellen a brahmanismus tömérdek szertartásai, vezeklési, tisztulási rendelete mellett, senki sem lehet biztosítva. A szegény hindu, főleg a tanulatlan ember, a legnagyobb ügyelet, a legpedansabb kegyes élet mellett is folyvást ki van téve a vétkezésnek. Alig van egy nap, sőt egy óra is, hogy bűn elkövetésétől ne kelljen tartania, soha sem levén biztos, nem tön-e valamely formahibát az áldozat, imádság, evés, ivás, fürdés szertartásai körül. Még nagyobb aggodalmak lehetnek a beszennyezés örökös veszélye miatt, a mnek Brahma híve azonnal ki van téve, mihelyt a földre lép, kezét kinyújtja, szemét kinyitja. Bizonyos körülmények közt majd minden tárgy érintése beszennyezhet. S az erkölcsi szabályokat tisztulási, vezeklési, bűnhődési rendeletek egész codexe ellensúlyozza. Nincsen ez okból, a kinek félnie nem kellene a kárhozattól, hogy valamely alárendelt teremtményben születik újjá. Bezárni e kínos ujjászületések körét, melylyel az ind pantheismus rémiti a szegény hindut, megmenteni őt a kárhozattól, melyet oly iszonyú színekkel fest a képzelem: — a buddhahit legfőbb kiin-

dulási pontja. A brahmanismus, mint tudjuk, álomnak tekinti e világot, s csak a „túlhan“ világában, a lélek kinos vándorlásában hiszen, mely mindaddig tart, míg a lélek a mindenség ős forrásával nem egyesül. A buddha-hit létezőnek veszi a világot, de csupán sötét oldaláról fogja fel. Nyomort, inséget és fájdalmat lát, a merre tekint. Szomorú valóság, a melynek nem kell lennie. S az erős világfájdalom a megsemmisülésben keres menekvést. Az életkedv, az eredendő bűn minden rossz forrása e világon. Ha az életkedvet elöljük, oda az érzéki vágy; ezzel megszűnik a nemzés, az ujjászületés, s legalább egy teremtmény meg van váltva. Az életkedv, a vágyak előléseével kezdődik a lélek nyugalma, kihül a szenvedély, eláll a gondolkodó ész, elszunnyad az érzés, s mint a kialvó mécs, a boldog semmiségbe (Nirvána) enyész az élet. Az ember örök békére talál, s nem kezdi újra pályafutását, szenvedéseit.

Míg e szerint a brahmanismus a lét egyik oldalát, az erőt, szellemet fogja föl, s a világgal, mint anyagi sokasággal, ellentétben az ős egységet tartja valóban létezőnek: a buddha hit szerint viszont az anyagi világ, a végtelen létez, de mint anyag, magán hordja az enyészet bélyegét. A brahmanismusban az egységes központ; a buddhismusban a perifericus sokaság, sokféleség. Valóban neveléses, mit nem tesznek a buddhisták a számok felhalmozásával, akár az évek számításáról, akár az elmondandó imádságok számáról van szó, mi végett valódi imádkozó gépeik vannak, melyeket forgatva, ezerekenként darálják le a leírt imádságokat. A brahmanismus szerint, mivel vég e s, külön létben vagyok, azért kell visszatörekednem a mindenség egyetemes, egységes ős forrásába: a buddha-hit szerint azért vagyok nem valódi állapotban, mert általában vagyok, s vissza kell térnem a semmiségbe. A brahmanismus szerint a világ csak annyiban rossz, a mennyiben nem maga Brahma; de a mennyiben Brahma emanatiója, s újra visszatér abba, föltétlenül még is jó: a buddhismus szerint ellenben föltétlenül rossz minden a mi van. A világnak nem kell lennie, de van, s épen az a baj: a bölcs legmélyebb érzése, mint mondám, általános, nagy világfájdalom; mély tragicus érzés vonul keresztül a buddhisták egész öntudatán. A világtörténet egy nagy tragedia, melyben a hősök mind elhullanak, s aztán legördül a függöny. Minden hiába való, s minden

semmivé lesz: a kétségbeesés bölcelete, mely a tulvilágot, — más vallásban a szegény legfőbb vigasztalását az élet bajai közt, — ijesztő színekkel festő képzelem gyötrelmei elől a megsemmisülésben keres nyugalmat. A brahmanismus épen a halál révpártján túl keresi az örök valóságot, az ős lényt, a kinek kifolyása minden, a mi van, és a hová visszatér minden a mi van. A buddhahit szerint ellenben semmiből lett és semmiségbe dől a mindenség. Oly tan, mely már a Vedákban talál támaszkodási pontokra. „A lét az űrben nyugovék kezdetben“: olvassuk egy himnuszban. S másutt: „a nemlét a lét méhe“ stb. A hol tehát a brahman az örök istent véli rejteni, a buddhista nem keres, nem talál semmit. Nem ok nélkül mondják ez okból, hogy a buddhismus merő atheismus. Az isteni hatalom e világon sajátképen csak a halál hatalma az élet fölött, s a halál az enyészet a kialakás (Nirvána). A buddhismus e szerint vallás — isten nélkül. A buddhista theologusok (másként nem nevezhetjük őket) e részben határozottan nyilatkoznak. Kapila, a Sankja-bölcelem alapítója, merész scepsissel már régebben tagadta Brahmát, az ős istenséget s elvetette a Vedák tekintélyét és a kijelentést. E bölcelő nyomán indult Szakjamuni: szerinte azonban — s ez az előlépés, melyben a vallás-alapító túlment a rideg bölcelkedőn — a pusztá elmélkedés nem elég az üdvességre, hanem tisztulást, szigorú erkölcsi fegyelmet is kíván. Ez által nagyobb súly van vetve az erkölcsiségre, az erényes életre. Mint a tükör csak akkor tünteti föl tisztán a tárgyak képét, ha tiszta minden szennytől: az ismeret is csak a tiszta lélekben tükrözik. Inkább erkölcsi, inkább gyakorlati irányu ez okból Szakjamuni tanítása, mint az érintett bölcelem. S a népies fölfogás még inkább különbözik. A buddhismust ugyanis a nép soha sem úgy fogta föl, mint a mely a brahmán isteneket tagadja, sőt felvette azokat dogmaticájába és cosmogoniájába, csakhogy sokkal korlátozottabb hatalommal. Mi czen istenek hatalma és dicsősége egy Buddhához képest? Brahma maga mondja egy buddhista legendában: „nagy az én hatalmam, de mi az Tathágata fiához (egy buddhista papéhoz) képest!“ Jól jegyzi tehát meg Kooppen, hogy egy vallás sincsen, a buddhismuson kívül, melyben az emberek fensősége az istenek fölött akkép proclamáltatnék, mint hitágazat. Egész tulságában van itt kifejtve azon ó-ind szemlélet, mely már a Vedákban is mutatkozik,

de a melyet a brahmanismus nem visz következetesen keresztül, — mely szerint a tan, az ájtatosság, a vezeklés hatalmasabbak az isteneknél. Ez elvből foly a buddhismusban a szentek tisztelete az istenek helyett; és pedig két alakban: mint képek és ereklyék tisztelete. Maga Buddha is csak ember, s szobra mégis kiszorította a templomokból India szörnyisteneit.

Már e körülményekből is következik, hogy a cultusnak mérőben más jelentősége van e vallásban. Semmiségünk belátása, s az a szerint való cselekvés: ime a cultus. A ki egyszer az élet hiábavalóságának öntudatára jutott, az a valódi bölc. Ez ismeret különböző fokain alapszik egyrészt az emberi méltóság különböző foka. Az imádság nem egyéb ez ismeret, az eszme hitformájánál*); s a cultus gyakorlati oldala: az önfeláldozás, a teljes lemondás a világról, melynek nem kell lennie. A véres áldozat ellenkezik a buddhismus szellemével. Legfőlebb tejet, vaját, töményt s egyéb hasonló ajándékokat hord a kegyelet a szent képekhez, virágokkal és ékszerekkel díszíti Buddha szobrát a négyszögű templomokban, melyek a hívőknek folyvást nyitva állnak, s hol a gyertyafény, zajos egyházi zene s minden a mi az érzékekre hat és a lelket emeli egyesítve van a fényes szertartásokban, főleg nagyobb búcsúk vagy ünnepek alkalmával. S mind e szertartások, a vallás lényege szerint, sehol sem bírnak pedig kevesebb jelentőséggel, mint a buddhismusban, mely épen a legnagyobb lemondást tevő egyetemes kötelességgé. „Kövessetek engem:“ mond Szakjamuni; s ő lemondott a házas életről, melyből csak új emberi lét, új nyomor születik, koldusbottal cserélte föl a királyi pálczát, sanyarú remeteséggel a kényelmet, hirdetve tanait az emberiségnek. A remete a buddha-vallás egyedüli papja, s minden embernek ily papnak kellene lennie. Az élet azonban módosította, szelidítette a szigorú tanítást, mely az emberiség kihalását vonná maga után, s így állt elő a hívők egy részéből, a kik nem vitték utolsó következményeig mesterök tanítását, a laikusok rendje. A papság és a nép viszonya mindaz-

*) Némely északi buddhistáknál az imádság a samanismus varázsigéit is pótolja; míg a képek a fetisismus kőc-isteneit helyettesítik. Minő különbség e népek nyers fölfogása és Szakjamuni szemlélete közt. Mutatják egyszersemind e körülmények, a mit fenebb megjegyeznék, — a buddhismus tanainak rendkívüli elasticitását.

által most sem az e vallásban, a mi rendszeren: a papok csak kegyes buddhisták, a kik eszméjük szerint élnek. Roppant e papság száma; s a mint elszaporodtak, zárdákba egyesültek, hol bizonyos szabályok szerint rendezték életüket. Elszigeteltséget, magányt keres a brahman remete; míg a buddhista-remetéknek már mesterök meghagyta, hogy koronként (az esős évszakban) egybe gyűljenek, miből utóbb a közös élet fejlett ki. S valamint a férfiak, úgy a nők is tömegestől vonulnak zárdákba *).

A buddhistának nem kell annyit tanulnia, mint a brahmanak, hogy pappá legyen. A tanítás itt igen rövid, népszerű tételekből áll: mindenki könnyen megszerezheti ez ismeretet. S a hol a vallásos ismeret nem egy osztály kizárólagos sajátja; a hol a papság nem képez külön várnát: önként következik az emberek egyenlősége vallásos szempontból. Szakjamuni az uralkodó theológiával oly, kevésbé törődött, mint a várnák rivalitásával, — csak az emberrel, a ki szenved a földön, s a szenvedésektől legalább a jövő életben ohajt megváltatni. A világszellem tagadásából következetesen foly a teremtési elmélet elvetése; s e teremtési elmélet szentesíté a várnarendszert. Semmiségünk érzetében nem vagyunk hajlandók különbséget tenni az emberek közt: s a buddhismus szerint semmiségünk öntudata: az egyedüli bölcsesség (bodhi); a teljes lemondás, az erény azon mérték, melytől egyedül függ az ember értéke. A brahman a szudrával sem közli a vallás ismeretét, s az idegent épen pariának tekinti: míg a buddhista nemcsak India néposztályainak hirdeti tanait kivétel nélkül, hanem az idegen népek között is. Az első pogány hit, mely az összes emberiség vallásának mondja magát **). Az ind és chinai,

*) A zárdából kiléphet mindenki, a mikor tetszik. Legtovább ment a papság rendezése Tibetben, hol a férfi népességnek úgyszólván, egy harmada pap (lama). A lamaság kifejlése azonban később, Kr. u. a XIV-dik században történt. Csong-Kaba rendezte a tibeti lamaságot, a cultusba, mint látszik, a keresztyn szertartás külsőségeiből is vevén föl egyet mást. Lásd e hasonlatok előadását Koeppen munkája 561 és következő lapjain; s Huc és Gabet utazásában stb.

***) Nagy Sándor hódításával némileg India is be lön vonva a hellenismus azon irányába, mely, a nemzetiségek közötti korlátok megdöntésével, Athenétől végső Alexandriáig egybe akarta olvasztani a különböző népeket. Ez irány, ugymond Koeppen, megfelelt a már emelkedő buddhismus tanainak s elősegíté ama térítési buzgalom kifejtését,

a mongol és tibeti egyaránt részese lehet Buddha országának. Innen rendkívüli elterjedése, azon sajátsága mellett, mely szerint — erkölcsstanán kívül — oly általánosak, annyira határozatlanok körvonalai, hogy egyetlen keleti vallás tanaival sem jö éles összeütközésbe; oly keret mintegy, melyet kelet népei tetszésök szerint tölthetnek be látomásaikkal*). Az atheismustól a legalsóbb foku babonaságig sok minden megfér e rámban. A buddhismust ez okból külön kell tanulmányozni minden nép között. Magában Indiában is másként fogta föl a nép és az irodalom; s az irodalomban ismét eltérő nézetek merültek föl. Szakjamuni halála után, főbb tanítványai rendezték az új hit alapelveit. Kasziapa, a brahman várnából, írta össze, a mi csak a dogmára és metaphysicára vonatkozott; Ahanda, a hadi várnából, rendezte az erkölcsi tanításokat, s a reformátor élete legendáit; végre egy Upali nevű szudra codificálta a fegyelmi részt. S előállottak utóbb a könyvek magyarázói, új meg új rendszereket építvén a mester tanaira. Legalább 18 különböző felekezet volt négy századdal a hitujító halála után. Hasztalan tartottak zsinatokat, hasztalan igyekeztek megegyeztetni a külön iskolák fejeit, például a deismust az üres nihilizmussal, a rideg materialismust a népies babonasággal, mely az ind Olymposzt újra megnépesíté istenekkel. A lélekvándorlás tana is újra fölmerült. Az emanatio elméletével ugyan e tannak is meg kelle szünnie: a néphitnek mindazáltal engedményt tón e részben a buddhismus. S e következtelenség szükséges volt: különben a sötét világnézet — az ujjászületés tana nélkül — könnyen öngyilkosságra vezet vala. A buddhai méltóság a földadat; a ki ezt a mennyek tömérdek emeletein — a Nirvánához jutás megannyi állomásain — keresztül eléri, földalálta az örök nyugalmat.

A vallásos irodalommal nem tartott lépést egyéb tudományok fejlődése a buddhisták között. Mi érdekelt találjon a világi dolgok ismeretében, a ki azon elvből indul ki, hogy hiábavaló minden a mi van. Neki csak panasz, és nem tanulmány tárgya

mely minden élő lény megváltására törekszik, nem ismerve különbséget ember és ember, nép és nép között.

*) Ha a keresztényiség elveit magyarázzák is a buddhistának, rendszeren azt szokta mondani: mindezek befoglalhatnák az én vallásomban, minek térjek által?

a világ. Gazdag ugyan a buddhismus irodalma, de tartalma főleg csak elmélkedések a világ semmiségéről, s erkölcsi és fegyelmi szabályok. A bölcselemi munkák csak töredékes észrevételekből állanak; a mily szaggatott a világ, egység nélkül, oly töredékes a buddhista gondolatvilága. Egyetlen tudomány, melyet előszere-ttel mivelnek, a történet. A buddhismus maga is történeti kor-ban származott, föladata is történeti: Buddha tanításainak meg-nyerni az összes emberiséget. Buddha életírásával, legendáival és egyháza kifejlésével foglalkozik e tudomány. A költészet bús elegia; s legfőleg a legendákra szorítkozik. Az ipart a laikusok üzik: a buddhismus csak túri, mint magokat a laikusokat. Nem így a művészetet. A zárdái élet nagy középületeket hoz létre; s az új hit emlékművekkel akará fentartani diadalát. Megannyi körülmény, melyek előmozdíták az építészet fejlődését. A szobrá-szat is haladást mutat, a mennyiben elvetette a természetlen jelképiességet, a mi szörnyetegekké tette az istenek szobrai-t; tisztán emberi alakban, sok fej, sok kéz nélkül áll előttünk Buddha: bár ez alakban is hiányzik a szellem, az eszme. A domború, kövér mellű óriási alakon nyoma sem látszik a sanyarú életnek; s a telt arczon nem ül semmi kifejezés, semmi szenvedé-ly. Ime a buddha szent eszményképe.

Mondtuk, hogy a világ semmiségének érzése, fölfogása — a bölcesség a buddhismus szerint. Négyszeres nyomorúság a világi lét: születés, vénség, betegség és halál. A ki e tudatra jött, elvetendőnek tartja a négy terhes elemből álló testet. Legyőzni a fájdalmat, a halált: ez a nagy föladat, a mire törekedni kell. A halál kikerülhetlen rossz: egyik ok, megvetni az életet. A stoicismus tagadja, hogy a fájdalom rossz; Szakjamuni az ellen-kezőt állítja, de a fájdalmat erény útján akarja legyőzni. Negatív erény, merő lemondás, szigorú ascetismus a buddha erkölcsiség alapja. Szentekké igyekszik tenni az embereket, de elfeledi, hogy a szent élet több jutalmat érdemel a megsemmisülésnél, keveshbé negatívot, mint csupán minden fájdalom megszűnte, s az a le-thargicus álm, melyben helyezi a buddhismus az örök boldogsá-got. Minden emberből elszigetelt lényt képez a vallás, a ki mély elmélkedésbe merülve álmodja keresztül az életet. Mások irányá-ban mindazáltal mély szánakozást érez Buddha követője, hogy a lét-fájdalmának ők is részesei. E rokonszenvből minden szen-

vedő teremtmény iránt, sok kötelesség foly, mely a buddhismusban a szeretet parancsát helyettesíti: szelid türelem, kimélet még az állatok iránt is. Enyhíteni kívánván a lét szenvedéseit, minden kegyetlen büntetést kárhoztat a buddha-hit, s az örök békének annyira barátja, hogy még a védelmi háborút is ellenzi. Hogy a szelidség, emberiség ezen szelleme kétségkívül jó hatású volt kelet miveletlen népeire: nem szükség bővebben mutogatnunk*). Az emberi társaság mindazonáltal nem állhatna föl a buddhismus szigorú következetessége mellett. Mindenekelőtt meg kellene szünnie a családi életnek. Már fenebb láttuk, hogy a coelibatus a buddhismus lényegéből foly. Csak tűri a házasságot e vallás, mint a laicus népet: de könnyűvé teszi az elválást. A nő magasabban áll ugyan az egyenlőség ezen vallása szerint, mint a brahmanismusban, s a férjnek kötelessége a legnagyobb kimélettel bánni nejével: mindezek mellett is azonban csak botránkozás eszköze a nő a kegyes férfiú előtt, s a keleti népek, ha egyszer eltérnek a törvény szigorától, nem látják által, miért legyen nagyobb bűn, egy vagy több nővel birni. A mint a családi élet, úgy az állam is csak elnézés mellett áll fen. A világi község csak az emberi gyarlóságnak adott engedmény. A világról teljesen lemondani: ez a bölcs föladata, s ezt követve inkább fölbontja a létező államot, hogysen újat alkosson. Zárdai községek, zsinattal élőkön: az eredeti egyházi szerkezet, mely néhol hierarchiává fejlődött. Ez eredeti köztársasági irány mellett azonban az államformák iránt teljes közönbösség jellemzi a buddhismust. Nem törődik az állammal, s attól sem követeli, hogy érte törödjék. Az állam karhatalmát nem igényli azon egyház, melynek fő elve: a türelem egész a közönbösségig még a hitlenek irányában is. A buddhisták mennyei épületében három emelet van oly lelkek számára, a kik nem ismerik Buddha tanítását, de erényesen éltek és teljesítették kötelességeiket. Üldözés sem fertőzteti a buddhismus történeteit**), mindazáltal gyorsan eltorjadt nemcsak Indiában

*) Vessük össze csak a régi és a mostani mongolok erkölceit. S midőn ekkép szelidíté a buddhismus az erkölcsöket: egyszersmind kiebb terjeszté Közép-és Keletázsia népeinek szűk látkörü törzsi, vagy faji világnézetét.

**) Az egyetlen véres vallásos háborúra, mely a buddhismus történeteiben előfordul, Tibetben a papi nőtlenség kérdése adott alkalmat.

hanem Kasmirban, Ceylonban is. Szakjamuni követői már a harmadik zsinaton mesterök halála után (246 Kr. e.) téréítőket küldöttek mindenfelé. Krisztus után az első század alatt Chinában is annyira megerősödött, hogy Fo vagy Fu tanítása megdöntéssel fenyegette Kongfucse tekintélyét. A IV-ik század folytán Japánba, s lassanként Hátsó-Indiába, Tibetbe is beszivárgott, míg körébe vonta csaknem egész Középázsziát Sziberiáig. Az első pogány vallás levén, a mint érintök, mely megdöntötte a válaszfalakat a népek között, s az emberiség vallásának hirdette magát, valóban vallása lön az emberiség nagy részének. Kétségkívül sokat tön e nagy elterjedésre körvonalainak azon határozatlansága, mely a mint mondók, kelet minden hitbölcselemi rendszerét, minden babonását befogadhatta, sokat tön közönye az államformák iránt, s az emberség azon szelleme, mely erkölcsstanát jellemzi *); sokat tön quietismusa, azon mámoros állapotra törekvés, melyet bódító szerekkel is igyekeznek előmozdítani kelet népei: sokat tön végre azon keleti népek nagy részének gyöngé vallásos öntudata. A hol erős vallásos öntudatba ütközött, megtört hatalma. A mohamedanizmus ellenében nem sikerült tért foglalnia; Chinában nem üllött diadalt az államvallás fölött, bármennyire elterjedt a népközt; s Indiában csak a Himalaja alján és Nepalban tartá fen magát.

Volt pedig egy idő, midön azt lehele gondolni, hogy a szegény remeték teljesen aláássák a brahmánok uralmát. Az ind társadalom emancipálta mintegy magát a brahmanok járma alól; a királyok, a polgárság és nép egyesülni látszottak a járom lerázására. Egész India philosophiai álmódosásokba merült; s a hitani vitatkozásokat, nem tekintve a brahmánok előjogaira, kivétel nélkül üzte mindenik várna. A legtudósabb brahmánok heves vitákat folytattak a bonczokkal, a nélkül, hogy egymást meggyözhetik vala, s még nagyobb ellenségek lettek, mikor elváltak. A brahmánok lázadókat láttak az új tanok hirdetőiben, a kik a létező világrendet akarják felforgatni: s a királyok egy része hű maradt a brahmanizmushoz, míg mások Szakjamuni tanait fogadták el. Leghíresebb volt ez utóbbiak közt Aszóka (a Gond-

*) A buddhizmus erkölcsstana tisztaságát egyértelműleg magasztalják a keleti utazók. Koeppen 453—54. l.

talán), Pataliputra fejedelme, ki mintegy két századdal uralkodott Buddha halála után. A buddhisták vallásuk legvirágzóbb korszakának mondják e király uralkodása idejét; s neve, honn elfeledve, maiglan él a chinai bonczok emlékezetében. A politikai és vallásos tekintélyt egyesítvén személyében, úgy beszélt Aszóka, mint a ki magánál fensőbb szellemi hatalmat nem ismer az államban, s mint családátya, a kinek szívéen fekszik gyermekeinek erkölcsi növelése. A királyok, a kik egykor brahman templomok, fényes pagodák építésére fordíták kincseiket, most roppant zárdákat építének, s Buddha szobraikat ékesítik föl aranynyal, ezüsttel. A nagy árja családok ivadéakai megtagadják fajuk régi dicsőségét; s a hódító nemesség a hódított tömeggel egy eszmében egyesül, együtt elmélkedik, vitatkozik; hitszónokokból és figyelmes hallgatókból áll India összes népe. S több századon által folyt ez így. Azonban elvégre bekövetkezett a visszahatás. A mint fenebb mondók, az új hit hirdetői magok is felekezetekre oszlottak, melyeket a zsinatok hiában törekedtek kiengesztelni. S az eszmék ezen zavara közepett, míg a tudósok egyre-másra irták metaphysicus értekezéseiket, a köznép lassanként kezdett visszatérni bálványaihoz. Buddha temploma mellett újra pagodák emelkedtek a szörnyű isteneknek. A mint nyert terjedelemben a buddhismus árja India határain túl, azon mértékben vesztett mélységében hazája földén. Az új hit egyik másik felekezete a régi bölcselem e vagy ama régi iskolájától alig különbözött már; s a köznép, a nélkül hogy észrevette volna a változást, visszaesett babonáságába. A lefolyt századok alatt sok brahman-család jutott koldus botra, s a szegény brahmánok vissza kezdték nyerni azt a befolyást, a mit a hatalmasok elvesztettek. A buddhisták legendái ellenében hasonló legendákat költöttek isteneikről, személyes valóval ruháznán fel őket, a mi leginkább hat a nép képzelődésére. S végre oly színben kezdék feltüntetni az egész buddhismust, mely tiz századnál tovább uralkodott fölöttök, mint a hindu szellem mulékony tévedését, kóros állapotát. Ez időtől fogva műveikben nevét sem említék Szakjamuninak; egy szóval sem érinték tanait. Könyvtáraikból is száműzének minden buddhista művet, úgy hogy az egykor hatalmas buddhismus nem mutathat föl szanszkrit nyelven írt munkát, azokon kívül, melyeket Nepalban irtak vagy tartottak fön. Majd a királyok is visszatérnek az ősi vallásra;

s üldözni kezdik Buddha híveit. Tömegestől vándorolnak most ki az új hit követői, s Buddha szobrai csakhamar eltűnnek egész Indiából. Ceylon és északon Nepal lőn a száműzött vallás végső menhelye.

Gyorsan folyt a restauratio és nagy szenvedélyvel. A buddhismus uralma alatt az érzékiség számúzve volt az irodalomból és művészetből. Az önmérsékletnek, illendőségnek legalább külszínét föl kelle tartani; így akará a vallás szigora. Képzeltetni azonban, hogy e külszín alatt az erény a szívekben nem vert mély gyökeret. Legalább mihelyt a brahmanismus diadalmasan emelé föl fejét: oly mohósággal, mint a szigoru fegyelem alól most kikerült gyermek, tódult a tömeg a régi cultus még nagyobb fényvel ragyogó szertartásaihoz, szörnnyeteg bálványaihoz. A félig meddig atheus pantheismus erkölcsi szigora alól a rendezetlen polytheismus érzékiségébe dőlt a nép; az ascetismust Krisna dőre, buja cultusa váltá föl. S az irodalomban is vissza lőn állitva a vallásos emlékek, hymnusok, törvénykönyvek, epószok, legendák régi tekintélye. Nagy szeretettel és tisztelettel fordultak vissza az árja szellem valódi képviselőihez, a brahmánokhoz és hősökhöz. Teljes lőn a renaissance; a hódítók ősz faja ujra megszólalt. A királyok udvarában tudósok, költők gyülekeztek, dalolván a régi dicsőségről. S a költészet hatalmasan támogatta a brahmán visszahatást. Uj élet látszott megszállani a régi ind társadalmat melyet csak imént megdöntéssel fenyegetett a hitforradalom. A megifjodás azonban nem következett be. A mozgalom, mely a visszahatásból merité erejét, lassanként lezajlott, s India visszahatásból mélyedett régi álmadozásába, sivár elmélődésébe, a melyből el- eddig se az izlam, se a keresztyénség nem bírtá fölrázni*).

CSENGERY ANTAL.

*) A brahmanismus mindazáltal nem tudta gyökerestől kiirtani a buddhismust. India majl minden tartományában vannak, a kik azt vitatják, hogy tökéletesek lehetnek, a nélkül hogy a brahmánok tekintélyét elismernék. Dzsináknak nevezik magokat ezen eretnekek. S e dzsinismusban keresi Pávie a buddha-hit maradványait.

JÁNOS KIRÁLY

ÉS A

DIPLOMATIA.

Negyedik közlemény.

XXII. Az egész világ tudta, mert Zápolya maga sem csí-
nált titkot belőle, hogy ő segédet fog kérni a portától, ha ma-
gára hagyatva, vagy a keresztyén fejedelmektől nem eléggé támo-
gatva, képtelen lesz Ferdinándnak ellenállani. E veszély bekövet-
kezéseiglen még csak követet sem akart Konstantinápolyba kül-
deni, mert arról nem lehetett kétsége, hogy Szolimán, noha őt
ásiai birodalmának bonyodalmai ideiglenesen a magyar ügyektől
elvonták, vele csak mint hűbéresével fog alkudozásba ereszkedni.
Sokáig sülyedett már a magyar korona, s még mindig nem sülye-
dett oly mélyre, hogy ország és király ilyesmit elszenvedhessenek.
Zápolya érintkezései a portával egyelőre türhető szomszédsági
viszony eszközlésére, s a török végek tiszteivel üzenetek váltá-
sára szorítkoztak. Tovább mennie keresztyén érzelmén kívül még
szemérme is tiltotta.

Midőn kénytelen volt versenytársának Budavárat odaengedni,
midőn kénytelen volt előle a Sajóhoz, a Tiszához vonulni, s ol-
talomért, kétes oltalomért a Tiszán is átkelni: akkor elvetette
magától a szemérmet. S találkoztak, kik keresztyén érzelmeit is

csitították. „János király, írja az 1527-dik évhez Verancsics, kinek nagybátyja, Statileo, ekkor Zápolyával volt, s ki maga is egyike lehetett Zápolya kíséretének — János király az evangeliomból meglátatá, hogyha az törököt segítségül híhatja. Az cseri barátok ezt lelik az evangeliomban, hogy az ki vele jót térszen, az az ő atyafia“ *). Szerémi György ezen cseribarátoknak neveiket is fentartotta számunkra, midőn az 1527-diki szeptembernek eseményeit, névszerint a tokaji veszedelmet tárgyalja, „A királyi felség udvarnokai — így szól — bejárták az urakat, felhíván őket, hogy készüljenek az ütközetre, és ezen udvarnokok közül Csorba Ferencz páncézlban eljött hozzánk, és felhívott bennünket, a kik papok voltunk, és Tamás barátot és az ő társát Gellérdet. Ez igen irigy volt. Ők cseri barátok voltak; és Verbőczy István kancellár tartotta őket a király körül; és ők kiszorítottak engem a király és a kancellár kegyelméből.“ **).

A végzet úgy akará, hogy Laski épen ekkor jöjön vissza Angliából és Franciaországból ***) , s hogy Rincon Antal, mint felebb láttuk, szintekkor meg Jánoshoz érkezék Krakóból. Emez, mint I. Ferencznek képviselője, amaz, mint Montmorency politikai bölcseségének apostola, nem haboztak Zápolyának ajánlani az ösvényt, melyen azelőtt két évvel a francziák királya hasonló körülmények között járdalt vala. Így történt, hogy Laski Jeromos 1527. ősszel Konstantinápolyba ment Szolimánhoz, mint Zápolya követe, és Jeromos testvére János, gneseni prépost, e lépésnek mintegy ellensúlyozására, szintén mint Zápolya követe, Károly császárhoz készült, Spanyolországba ****).

XXIII. 1527. december 22-kén Jeromost már Konstantinápolyban találjuk, hol Ibrahim nagyvezírt küldöjének nevében üdvözlette.

Hallottuk — válaszola Ibrahim pasa — hogy a te urad nagyeszű ügyes ember; s a mit hallottunk, azt sok jelenségből

*) Verancsics Antal összes munkái, II. 28.

**) Szerémi Gy. emlékirata Magyarország romlásáról, 181.

***) Bel, adparatus ad hist. Hung. 184.

****) Erasmi Roterodami epistolarum opus (Basel, 1558.) 654, Laski Jánoshoz, 1527. decemberben: „Hieronim fortitudinem objungarem, nisi jam serum esset. . . Nonnihil sum sollicitus, quomodo te tractatura sit Hispania.“

valónak ismertük, de akkor szundikált, mikor magát királyul koronáztatta, mert megfélelkezett, a nagyurtól kérni az országot. A ki urunk öltönyújához ragaszkodik, azt a világ özsves hatalma sem fogja megtörhetni. Midőn a te urad Budát, a királyi várost elhamvasztva, de magát a királyi palotát épségben találta, módja lett volna felérnie eszével, hogy ez mit jelent. A mi urunk a várat azért hagyta bántatlanul, mert szándékában állott, oda rövid idő múlva visszatérni. Uradnak már rég kellett volna ide követet küldeni: nem most, hanem mielőtt fejére tette a koronát. Most azért keresi a nagyúr kegyelmét, mert már tönkre jutott, mert a főherceg őt szorongatja; most velünk békében akar élni, mert baja meggyült Ferdinánddal, ellenkező esetben, bizony, egyebet várhattunk volna tőle, nem békét. Tudjuk mi, hogy Radics által mit sürgetett Jován czárnál, a fekete embernél. Te oly helyre érkeztél, hol az egész világ mozgalmi mindig bejelentvék; itt tudva van, hogy kicsoda micsoda a főherceg, kicsoda micsoda a te urad, kicsodák micsodák más keresztyén fejedelmek.

Annyi bizonyos, monda Laski, hogy az én uram igen ügyes férfiú, de maga magát ő nem koronázta, hanem koronázták őt az ország urai és rendjei oly célra, hogy ügyességével, gazdagságával és erejével az általatok megnyomorított országon segítsen. Történt pedig ez, miután királylyá választottak azok által, kiket a királyválasztás joga illet. Uram elégllette s elégelhette, hogy királylyá őt azok választották, kiknek kezében van, örökös nem létében, a fejdelemiktatás szabadsága. Én akkor nem voltam Magyarországon, mikor a török császár azt megrohanta, akkor sem, mikor az én uramat megkoronázták, de közhír szerint, uratoknak az a szokása, hogy a mely ellenségének házában lakmározott vagy nyugodott, azt nem szokta bántani. Vannak, kik azt mondják, hogy Budát félelemből hagyta oda; vannak, kik azt állítják, hogy eleség szűke miatt; a magyarok, látod, máskép vélekednek, máskép vélekedtek ti. Uram nem küldött engem ide a végre, hogy a császár subájának újához ragaszkodjam, hanem a végre, hogy őt üdvezzem, hogy neki kezet nyujtsak, hogy tartós, valóságos békére és frígyre lépjek vele. Mert az én uram, midőn még nem magasztaltott fel annyira, királyainak mindig tanácsul adta: éljenek békében, barátságban a török császárokkal; de mások nézetei kaptak elsőségre. Most már király levén

az én uram, hajlandó azt cselekedni, mit elődeinek tanácsolt vala: szíves barátságra, szoros szövetségre és szabott frígyre akar lépni a császárral. Hogy pedig a világ minden részeiből hozzák ide az ujdonságokat, azon nem csodálkozom, mert ugy szoktak tenni a kalmárok; de a kalmárok nem tudnak, mindent, s a mit tudnak, azt sem merik mindig igazán elmondani, mert félnek töletek és félelemből hizelkednek néktek. De annyi bizonyos, hogy a keresztyén fejedelmek igen hatalmasok fognának lehetni, ha nem élnének ellenségeskedésben egymással.

Megérkezéseted be fogom jelenteni a nagyúrnak, kinek én rabszolgája vagyok — vizonzá amaz, — mondó leszek neki, hogy béke és barátság szerzésére jöttél ide, s tudató leszek veled, hogy mint fogja venni jelentésemet.

De uraságotól is kérek választ, mondá Laski, mert az én királyom nemcsak a császárral akar szövetségzeni, hanem veled is, mint ki irányt adsz a császárnak.

A nagyvezír elmosolyodott. Mondám neked, hogy én uramnak rabszolgája vagyok, a becsületes rabszolga pedig urának tudtán kívül semmit sem teszen. Urunk rabszolgái a kik vagyunk, nekünk mindenek előtt arra van szükségünk, hogy urunk ügyei boldoguljanak, kinek feje ha épségben marad, jól járunk mi is, a hűséges szolgák. Bizony nagy köszönettel veszem urad szíves hajlamát irántam; de szükség, hogy megérkezéseted előbb bejelentsem a nagyúrnak, hogy lássam, mit mond hozzá. De hadd halljam: nagy-e a Ferdinánd hadainak száma? huszonöt ezer főre mennek, mint halljuk. Sok-e az, urad ellen, kinek erdélyi vajda korában kétszerte nagyobb hadserege volt? De igaz, a nagyúr hatalma gyengítette, ritkította a magyar erőt. Mi ugyan derekas embereknek véltük a magyarokat, de azokat nem találhattuk jeles harcosoknak, kik elmulasztották királyukat nem tőlünk, hanem egy kis vízből kiszabadítani; mi legalábbvaló emberünket sem hagynók ilyes halállal kimúlni. -- S most saját tevékenységének, ügyességének magasztalására ama gyászos hadviselésről kezdett szólni.

Ugy van, monda végre Laski, Ferdinándnak sincs nagy hadi ereje, nincs oly nagy, minő állásához kívántatnék, de válogatott népből áll serege. Nehéz lovása tizezer van, könnyű lovása ötezer, válogatott gyalogja szintén tizezer, köztök négyezer

lövész. Aztán, hadai jobbnál jobban vannak felszerelve; nagyobb, kisebb ágyúinak, tarackjainak száma kétszázra megyen, s a sereg hidat visz magával. Ha Lajos király illetén hadakkal bír, nem fogott volna oly szerencsétlenül megütközni. Az én uram pedig azért volt eddiglen gyengébb nálánál, mert kénytelenítetett erejét felosztani. Nagy sereget tartott Szlavoniában Kristóf gróf vezérlete alatt a be-betörő boszniai bégek fékezésére. A Tiszamelléken Radicsesal több ezer embert kellett tartania a végszendrői szandzsák ellen. De most, ha Isten is úgy akarja, rövid idő múlva, gondolom, jó hirt fogtok hallani, mert távozásomkor uram hadai egyesültek az Erdélyből és Lengyelországból érkezett hadakkal, s egyesültek Radicsesal.

A nagyvezír most jó éjszakát mondott a követnek, s Laski jelentésére, hogy neki a többi pasákhoz is vannak levelei, de melyeket, csak ha általa, Ibrahim által, arra eleve felhatalmaztatik, fog nekik általadni, válaszul nyerte: jól tudom, hogy urad másoknak is irt leveleket, menj holnap hozzájok, üdvözeld őket.

XXIV. Másnap, december 23-án, Laskit Mustafa pasánál, Szolimán sógoránál találjuk.

Tegnap Ibrahim pasánál voltál, monda a követnek Mustafa, a nagyvezír előadta nekünk, pasa-társainak, hogy mit közlöttél vele; de ugyan, mit akar hát a te urad?

Küldött a császár látogatására és üdvözlésére, akarván vele barátságra, szoros és örök szövetségre lépni.

S egyebet nem biztak reád? nem hoztál ajándékokat urannak?

Ha majdan folyamatban leszen a frígy iránt az alkudozás, akkor még egyéb mondani valóm is leszen. Ajándékokat nem hoztam, mert nem adtak hogy elhozzam.

Te nem jöttél barátságot keresni, hanem jöttél kegyelmet keresni, és urad szolgálatait a mi császáruunknak felajánlani; de későn jöttél, szivesen csak azon esetre láttunk volna, ha a koronázás előtt jössz, nem a koronázás után. Mondd meg: hogy mert a te urad Budavárba bemenni, a császár lovának patkói által tiprott helybe, az urunk számára, ha majd vissza fog jöni, épen hagyott palotába? Ha ninesen hátunkon a tél, uradat felkerestük volna Erdélyben, hogy őt egyébire oktassuk, nem a császáruunkkal való nyájaskodásra. Azt mondja törvényünk: hol a mi urunk feje, hacsak egy ízben is, nyugodott, hová paripájá-

nak nyaka bényomult : annak örök jogon kell tartoznia urunkhoz. Te fitymálod a császárt, ha urad barátságáról téssz szót. Ősém, te szolgától jöttél; ha nem jöttél adóval, nem folytatom veled a beszédet.

Én oly véleményben jöttem ide, hogy kedves dolgot hozok mind a császárnak mind nektek, ha barátságot és szövetekezési hajlamot hozok uramtól magammal. Vagy azt gondolod, hogy mivel Lajos királyt megszalasztottátok és néhány urat a csatamezőn megöltetek, Magyarország már semmivé lett? Vagy talán csekély dolgot hoztam ide magammal, midőn a szenvedett kár daczára nem fenyegetlek benneteket boszúállással, hanem békét és barátságot ajánlok fel nektek? Te a magyarokat, úgy látom, már oláhoknak véled. Mondád, ha nem hoztam adót, vége az értekezletnek. Adót én nem hoztam, Isten veled.

Miket mondottál, azokat előadók leszünk urunknak, és akkor majd el fogsz mehetni. De minek ez az alakoskodás? gondolod, hogy előttünk nincsen tudva uradnak megszükülte állapota? Hiszen Radul havasalföldi vajda előtt ügyeiteket nem palástolhattátok el, s ő, mint hűbéresünk, mindent megír a portára. Bizonyos, hogy te segédet jöttél kérni és adót hoztál magaddal; vagy azért jöttél, hogy menhelyet készíts itt urad számára, ha majd ide fogott szökni, mert Ferdinánd hatalma nagyobb az uratokénál.

Adóról uram még csak nem is álmodozik, arról tehát hallgatók. Az uramnak Ferdinánd ellen nyújtandó segélyről utóbb fogok szólni, most csak annyit : kell hogy a barátság és frigy érett megfontolás után alakuljon meg, pedig nemesak a jelen hanem a jövő szükségeknek is tekintetbevételével. Nem jöttem itt uramnak menhelyet keresni, s kérlek, ne is adjatok neki menhelyet, mert arra nincs szüksége. De szerzenék örömet, ha lehetne, barátságot a te urad s a magamé között, ki hajlandó volna, atyjául fogadni a császárt.

Micsoda, atyjául? De mondd nekem, mily nemzetből való vagy te? mert látom, hogy nem vagy magyar.

Én lengyel vagyok.

És olaszul hol tanultál *)?

Olaszországban.

*) Laski t. i. úgy látszik, olaszul szólott a tolmács kedvéért.

Ott mit míveltél?

Tanulás és látás kedvéért tartózkodtam ott.

Öcsém, sokat tanultál, de, bizony, keveset értesz. Nem a bölcsesség igéjét mondtad, mondván: hogy urad hajlandó volna atyjául fogadni a császárt. Lám, mily üdvös dolog, hogy a követ előbb a pasákkal szól, mert ha ezt meghallaná a császár, nem tudom mit tenne veled; annyi szent, hogy fejed nem állana erősen vállaid fölött. Tudod, nemde, hogy az isteni hatalmasság után az első a mi nagyurunk, és valámit egyetlen egy nap járja be az öszves eget, úgy az öszves világ császára a mi urunk; és te, a ki vagy az erdélyi bánnak futárja, te a mi nagyurunkat a te uracskáid atyjának merted nevezni!

Ha imént távozom, helyesebben cselekszem vala, mert nem hallottam volna uramat fitymáltatni, de még magamat sem. S mi rosz rejlik abban, hogy Magyarország királya, ki leveleiben barátjának és kedves szomszédjának hívta a császárt, most neki úgy fogna írni, mint tisztelt atyjának? Ha ti nem akartok tiszteltetni, ám legyen. Nemde a gyermeknek kötelességében áll, különösen tisztelni az atyát? Ha ez nincsen nyetekre, vessünk véget a pörnek: a te urad nem leszen atya az enyimnek, az én uram nem leszen fia a tiednek. S lévén a te urad oly hatalmas, mint mondod, tehát ama szóért szegény fejem veszedelemben forogna? Talán kerge kecskefejnek tartod, vagy azt hiszed, hogy a császár eszélye és embersége szakasztott mása a tiednek. Nem csudálom, hogy édig emeled uradnak hatalmasságát, úgy szokta azt tenni urának hatalmával mindenik szolga. A keresztyén királyok jobbágyai is úgy cselekesznek. A francziák a magok páratlan erejét hánytorgatják, a spanyolok, a németek, a lengyelek, a magyarok szintén a magokét. De az én uram nem engedi, hogy számat teli vegyem, mikor róla szólok; tudván, hogy a mindenható erő nem a ti kezetekben van, hanem az Istenében. Mi oknál fogva hívod te az én uramat erdélyi bánnak, és engemet mi okon futárnak? Vagy igen, valámit a te urad, mert nem vagyok jobbágya, nekem nem császárom, de neked császárod, úgy az én uram nekem király, neked nem. Futárnak nevezted, talán azért mert kevesed magammal jöttem. Nálunk szokás, levágni a ló farkát, ha az akadályul szolgál a harcosnak. A ló mindamellert ló marad, és hasznosabbá válik egyszersmind. A

követet sem teszik követté a lovászok, az öltönyök, a szolgák: hanem urának benne vetett bizodalma, s a tárgy, melylyel megbizták.

Miattam királynak tarthatod uradat, de nékiünk ő nem az, mert nem kért tőlünk engedelmet az uralkodáshoz. Néked mindazáltal mondom, hogy Isten hozott. Futárnak neveztelek, mert urunkhoz nem jönnek követek ajándékok nélkül: nem mintha kívánnók az ajándékokat, de mivelhogy az ajándék jele az urunk iránti hódolatnak. Bizonyos lehetsz, hogy császárunkat nem fogod látni, hogy kezét nem fogod megcsókolhatni. Uradnak eljárása nem volt királyi, a mint hogy nem is király.

Ajándékokat nem hoztam, de uradhoz jöttem mint követ, nem hordván lomot, mint szoktak a szamarak, hanem hordván hitemre bizott s engem követnek jelző szavakat. Egyébiránt mondtam már, hogy a te urad nem császárom, hogy tehát nem gondolok veled, ha viszonzásul te az én uramat nem ismered királynak.

Az helyesen cselekszik, ki urának hírénevét oltalmazza. Császárunk holnap tudni fogja, hogy miről értekeztem veled. Jó éjtszakát! Nem tudom, mint fogsz járni ezzel a barátság-felajánlásoddal. De ne félj, légy jókedvű: nehéz viszonyok között ismeresz ki az ember.

XXV. Ugyancsak december 23-án Ajász pasánál is volt a követ, ki őt nyájasan fogadta. Vajjon küldte-e Ragul vajda Balaort királyodhoz, — kérdé Ajász — mondandót, hogy mit tanácslok neki? Mert én nagy barátságban állok a vajdával, s ez oknál fogva általa akartam tanácsomat urad tudomására juttatni. De csudálom hogy oly későn jöttél császárunk portájára. Uram több ízben különösen mondta előttem, — válaszola a követ — hogy Radul neki a vett jótéteményért*) háladatlansággal fizet, de azt sohasem említette, hogy Radul őt nevedben valamiről értesíté vala.

Ajász most tudatni kívánta Laskival, hogy a mohácsi vérmezőn Zápolya testvéreinek Györgynek holttestét, noha ő, a pasa azt erősen kerestette, nem lehetett megtalálni, s a követ, küldője kegyeinek felajánlása után, hazament, és Grittihez, a diván titkos tanácsosához is lévén levele, azt kezéhez küldte.

*) Verancsicsnál olvassuk: János vajda beiktatta Radul vajdát havaselföldben, vajdaságban.

Gritti Alojz, vagy mint történetiróink nevezik, Gritti Lajos természetes fia volt a velencei hercegnek; Konstantinápolyban, hol született, otthonos, nagyravágyó és pénzsovár, s mindig száz ármány fonalait szövő. A török örök Laskihoz senkit sem bocsátottak, de Gritti megvesztegetvén őket, december 26-kán meglátogatta a követet. Uramnak tudomására jutott, monda neki Laski, hogy te nagyon bennvagy a pasák kegyében, kéret ennélfogva, légy kezemre a portánál, melynek eljárása ismeretlen előttem*). Továbbá, nem csekély szolgálatot fogsz uramnak azáltal is tenni, ha azon harmincezer tallért, melyeket a francia király uramnak havonkint a velenceiek kezéhez küld, Törökországban át Magyarországra szállítod. Ha célom eléréséhez itt kilátás leszen, bővebben fogok veled a díjról értekezni, melyet szolgálataidért veendesz.

Gritti magának és a velencei követnek tulajdonította az érdemet, hogy a törökök a lefolyt nyáron nem mentek haddal Magyarországra. A szövetséget csak adó felajánlása mellett vélte elérhetőnek, — Arra nem vagyok felhatalmazva, volt Laski válasza, de fürkészd ki, kérlek, itt az emberek nézeteit, s a mit kikutattál, add levélben, vagy, ha lehetséges, személyesen tudtomra.

XXVI. December 28-kán Laskit ismét Ibrahimmál találjuk. Urad testvéri hajlandóságának felajánlását — kezdé az értekezletet a nagyvezír — hálás szívvel veszem, s akarok neki testvére-öcsce lenni, de kell hogy a testvéreket, a barátokat azonegy érzelem lelkesítse. Én tehát kívánván őszinte szövetségre lépni uraddal, kimondom, hogy mielőtt e lépést tehessem, tudnom kell uradnak minden ügyeit, tudnom névszerint azt: mit kíván császáruunktól? mily helyzetet akar irányában elfoglalni? mert ha e helyzet, ez állás nem volna olyan, mely a császárnak dicsőségére válnék, akkor szívetek fenekén oly valami rejlének, mi előbbutóbb kárunkra onnan ki fogna pattanni; akkor bocsánatot kérek uradtól, ha nem csapok fel testvéreül.

Hogy uram a legeslegbizodalmasabb viszonyra akar veled lépni — válaszola Laski — azon parancsából is megítélheted,

*) Tévednek, kik irva hagyták, hogy Laski már ezelőtt több ízben mint Zsigmond lengyel király követe volt Konstantinápolyban.

mely engem csak abban az esetben utasított a többi pasáknak is meglátogatására, ha te úgy kívánnád. S mert kívántad, meglátogattam őket, de Musztafa pasa méltatlanul bánt velem. Fenséges uramat, királyomat nem-királynak nevezté, engem futárnak szidalmazott. Mi haszna tapasztalnom, hogy te személyesen emberséges vagy irántam: ha megengeded, hogy uramat s hogy engem mások fitymálhassanak. Ha ezt előre tudom, biz' Isten, nem mentem volna hozzája. Nem jöttem ide nyelveskedni, nem jöttem ide az ő tiszteletére, de jöttem a közügyekről veled értekezendő. Gondolom, azért utasítottál engem ama pasához, hogy lássam, közted s közte mily nagy legyen a különbség. Ha veled értekezem, tetszésemre van minden, mert észreveszem, hogy legbensőbb képviselője vagy uradnak. Ügyességednek, erényednek élett lehetetlen fel nem ismernem. Látom hogy ismered a különböző emberek különféle szokásaikat és erkölceiket, hogy tudod, mily tengelyek körül forognak a világi ügyek, minemü a királyok, fejedelmek udvaraiban az eljárás. Bölcseségednek, tekintélyednek, emberségednek nagy a híre neve közöttünk: Musztafa pasának, Ajász pasának nevét sohasem hallottam. S mert oly jeles tulajdonokkal bírsz, bírsz pedig egymagad, azért fenséges uram méltónak talált téged, de egyedül téged, hogy testvérül fogadjon. Épen nem csodálkozom, hogy ezen szövetségre csak uram szándékának szabatosabb kinyilatkozása után akarsz lépni. A mit az én uram mindig tanácslott volt királyainak, Ulászlónak és Lajosnak, azt most, királyi polczra jutván, önmaga akarja végrehajtani: békét, barátságot, szövetséget, frigyét kíván és óhajt császároddal kötni; s kívánja és óhajtja, hogy abban te légy a közbenjáró.

Atyafi — viszonya a nagyvezír — midőn nagy és különféle dolgokról foly az értekezlet, akkor szükségképen kellemetlen dolgok is vegyülnek a kellemesekhez, kivált olyatén ügyeknél, minők a köztünk fenforgók. Musztafa pasa jámbor ember, a császári háznak agg híve, rabszolgája; ő is, mint mások, a maga módja szerint él, a maga módja szerint cselekszik. A mi uradat illeti, miután a testvériség kötelékével akar engem magához lánczolni, s miután bizodalommal viseltetik irántam, ime, fogadd tanácsomat, általa urad jól fog járni. A te királyod trónusra jutott, nem mint Lajosnak örököse, és nem azért mert fejedelmi vérből való,

hanem azért, mert egy felekezet őt megválasztotta, megkoronázta. Ellensége, Ferdinánd, hatalmasabb nálánál, ellenségének is van felekezete a magyarok között. És hogy az igazat megvalljam, ha bár egyébre nem támaszkodhatnék, mint azon körülményre: hogy Lajos király testvérét hitvesül bírja, még azon esetben is erősebb az ő joga Isten előtt, mint uradé. Bennünhet mi illet, mi Lajos királyt megöltük, fejedelmi székét elfoglaltuk, abban lukmározunk és aludtunk: Magyarország a mienk. Mert azok botorúl cselekesznek, kik mondják, hogy koronáik által válnak királyokká a királyok. Az arany, a drága gyöngyök nem uralkodnak, hanem a vas, a szablya, mely engedelmességet ró a nyakakra. S mit a szablya szerzett, azt a szablya által kell megtartani; és a mit az erőszak elfoglalt, az csak erőszak vagy szerződés által szállhat másra. Tanácslom tehát, hogy lehető legnagyobb tiszteletet tanusíts uramnak, mert amaz ország az övé; az ellenkezőnek bebizonyítására ne vesztegessed idődet. Tudjuk, minemü hatalommal bír urad; tudjuk, mennyire van Magyarország általunk kiszákmányolva, egészen a fizetési tehetetlenségig; tudjuk, hogy a rendek nagyobb része Ferdinándhoz állott; tudjuk, hogy urad visszavonult hadai elől. Azért ragadja meg urad császárukknak öltönyujját, ismerje őt urául, akkor bírni fogja az országot, tőlünk fogja bírni, s olyatén segéddel, mely nemcsak Ferdinándot, hanem Ferdinánd barátjait is porrá őrli. Az ő bérczeiket paripáink patkói ronává fogják lapítani. Ezen értelemben tehát biztosíthatod uradat az országlásról, biztosíthatod a császár barátságáról, biztosíthatod testvéri hajlamomról; ezen feltétel alatt urad királysága fenn fog állani. Lám, ha nem vetik magokat közbe a velencei követek s ama köztársaság herczegének fia, kihez, tudom, szintén volt leveled: a lefolyt nyáron felfaltuk volna mind Ferdinándot mind uradat, mert ha ketten veszekednek egymással, mindig gyönyörű alkalom kínálkozik a harmadiknak. Én a rumeliai hadakkal s a jancsároknak egy részével Dunaan innen működtem volna Ferdinánd ellen, társam Ajász pasa pedig az országnak másik felében a te urad ellen, magához vévén természetesen a moldvaiakat s néhány ezer tatárt. S hogy Lengyelországból egy szikra segítség se jöhessen hozzátok, oda is egy falka tatárt küldöttünk volna. De mi a velenceiek, a mi barátaink kérelmére elhalasztottuk e szándéklatot; csak elhalasz-

tottuk; meglehet hogy rögtön ott termünk, s tenkre teszszük könnyű szerrel a két fejedelmet, kik már kifárasztották egymást. Tanácslom tehát: kérd adományul az országot urantól; kérd, hogy ne vegye rossz neven uradnak késedelmes voltát. Mondd, hogy a te urad az ő öltönyujjának árnyéka alá kívánczók; ígérj adót neki, az öszlet felemlítése nélkül, mint melynek mérséklése az én dolgom leszen. Ha eszerint cselekszel: czélt fogsz érni. Ha urad a maga erejébe, a maga kincseibe bízik, akkor, meglásd atyafi, tapasztalni fogja: hogy nehéz, vizet meríteni azon kutból, melyben nincsen víz; hogy elszakad a húr, melyet örökön örökké pengetnek.

Beszéded hosszú volt, válaszola a követ, mindent emlékezetben tartanóm szintén lehetetlen. Mondád legelől: hogy uram nem örökös utján, nem a királyi vér jogán, hanem egy felekezet által felkaroltatva tett szert a koronára. Helyesen mondád, hogy uram számára, nem lévén királyi vérből való, nem nyilhatott meg az örökös; ez áll, de áll más részről az is, hogy Lajos magvaszakadásának miatta, az én uram közakarattal választott, koronáztatott királylyá. Örökös alapon Lajos nagybátyjára, a lengyel királyra szállott volna a korona. De Lengyelország királyja, a helyett hogy illetén örökös magának igényelne, uram, királyom koronázására követeket küldött*), kik neki szerencsét kívánjanak az országláshoz. A nők nálunk, azonképen mint nálatok, nem öröklék a főhatalmat. Ennyiben tehát Isten és emberek előtt uram ügye igazságosnak fog ismerszeni. Mondád továbbá, hogy Ferdinándot az urak másik, nagyobb része hívta meg Magyarországra. Igaz, voltak néhányan, kik mindjárt Lajos halála után Ferdinándhoz állottak, azok t. i. kik a veletek köntendő békét mindig elleneztek, de nem voltak annyian s nem olyasok, hogy őket országos felekezetnek lehetne mondani. Mondád azt is, hogy mivel megölték Lajost s elfoglalták Budát, azért tietek az ország. Ha az volt akaratotok, hogy Buda a tietek maradjon, akkor Budát más állapotban kellett volna hagyni, olyasban, minőben Kairót, Damaszkust, Rhodust hagyátok: felgyújtva, kifosztva, elpusztítva. De ti illetlenül hagy-

*) Felebb láttuk, hogy Zsigmond követei nem voltak jelen a koronázási ünnepélyen.

tátok a várat, bántatlanul, s onnan ijedtségből rögtön kitakarodtatok. Budát elfoglalni nem volt nagy dolog, s bizony különös volna ebből azt következtetni, hogy Magyarország királya tehát hűbérességre köteleztetik császárod irányában. A tanács pedig, melyet adsz, hogy urad öltönyujjához kapaszkodjék az enyím, az becsületére válnék a te császárodnak, de nem az én királyomnak. Micsoda? azért, mert egy ízben becsaptatok Magyarországra, s mert egyikét várat elfoglaltatok Szerémben, azért már töletek függjön, már nektek adózzék Magyarország királya? ő, ki sorra nézve a harmadik az özsves keresztyénség királyai között, gazdagságra, hatalomra nézve az első; ő, ki előbb több ízben győzte meg mind a ti császáraitokat mind a mieinket; ő, ki adózásra kényszerítette a velenceieket; ő, ki más tartományokon kívül Csehországot, Ausztriát birodalmához kapcsolta, ő most adót fizessen nektek? Mátyás király viszályban élt Fridrik császárral, s Mátyás ügyei rosszabb karban állottak mint jelenleg az uraméi, és ő rövid idő mulva mégis felülkerekedett. Azt pedig hogy Ferdinánd hadai elől hátráltunk, azt szántszándékkal tettük, mint kik nehézkes lovait, vasas embereit ezáltal kifárasztani, kibőjtölni remélhattuk. Most, Isten segítségével, majd más híreket fogtok hallani. Én ide jöttem, hogy köztünk s köztetek kölcsönös szeretetet, békét, barátságot, frigyét eszközljek: mi ha meg fogott történni, Ferdinánd ellen egész kézzel vonandjuk fel az íjat, nem, mint eddig, csak két újjal, három a hatalmasabb ellenséggel, veletek levén foglalatos. Akarunk barátaitok barátai, elleneitek ellenei lenni. S te ezt keveselled Magyarország királyától, ki még Lengyelország királyát is fogja nektek szövetségesül szerézni? Az adóról pedig hallgassunk, mert az én fenséges uram, királyom, nemcsak mostani ellenségére de sőt lovászára is inkább szállítaná az országot, mintsem hogy azt nektek adózóvá tegye. Azért ha nem kell a szövetség, melyet magammal hoztam, adjatok útlevelet, hogy merre jöttem, arra vissza is mehessek.

Hosszasabb hallgatás után monda a nagyvezír: Ülünk közelebb egymáshoz, hogy szertartások nélkül, kényelmesen folyjon az értekezlet*). Kérlek, mondd nekem, mi végre kellene leten-

*) Jovius szerint (Histor. sui temp. l. XXVIII.) Ibrahim és Laski tolmács nélkül, illír nyelven értekeztek egymással.

nünk jogunkról Magyarországra? mi hasznot merithetnénk az általad ajánlott szövetségből? Tudnod kell ugyan is, hogy a kit magához kapcsol uram, azt kegyességének és barátságának ölében annyira ápolja, miszerint még egy porszemmel se gyengüljön. Ha királyodnak adjuk az országot, ha vele szövetségre lépünk, barátjainak barátjai, ellenségeinek ellenségei leszünk. Nemde mihegyest felhivatunk általa, segítségére kell lennünk, segítségére jelenleg Ferdinánd s az ama világrészben hatalmas németek ellen, kikre támaszkodik a ti császártok, kikre támaszkodik a francia király, kikre támaszkodnak a velenceiek, ha nagyobb valamit akarnak végrehajtani. Gondold meg, mennyi idejébe fog ez uramnak kerülni, még pedig nemcsak egy hónapig, nemcsak egy évig tartó küzdelmekbe. S az én uram ezt haszon, felsőbbség és adó nélkül tegye, egyedül csak urad barátságáért? Ez drága barátság, uram nem akarja megvásárlani. És a te urad ki ellen fog neküök segédet hozni? A Persák ellen? azok nagyon távol esnek tőletek. S ellenök nincs is szükségünk senki segédére, mert birodalmuk felét már meghódítottuk, s ha nincsenek egy hitvalláson velünk, végök volna már régen. Mondd, hol leszen segédünkre a te urad? s barátságáért odaadjuk neki a mi Magyarországunkat, és annyi erőhatalommal keljünk segédére?

Mondd nekem, folytatá, ha történetesen ti vagyok oly hatalmasok minők mi vagyunk, és ha a mi követeink olyas indítványnyal jőnének hozzátok, minővel te most hozzánk jöttél, mitevők vagytok velök? felakasztanátok őket, mert hiszen jól emlékezünk, mit követett el Lajos egyik emberünkkel, ki vajmi nagy urtól küldetett hozzá és ki semmi rosszal sem illette őt.*) De hiszen lakolt érette a jámbor király, s én bizony sajnálom sorsát. Csudálom, hogy eszélyes ember létedre menevédlevél nélkül jöttél ide, ezzel a te makacssággoddal, ezzel a drága barátsággal, melynek itt nem akar vevője akadni. Fogadd tanácsomat, hódolj uramnak és ígérj adót neki; mert máskülönben sem urad sem Ferdinánd nem fogják bírhatni Magyarországot. Láttad az utat, melyen minapában Magyarországba mentünk; nemde kevés a fű, mi rajta nő? Most, ha szükséges leszen, még nagyobb készülettel fogunk jöni, mert akkor egy ellen, indultunk, most indul-

*) V. ö. Verancsics Antal összes munkáit II. k. 152. l.

nunk kellend kettő ellen; Budából Konstantinápolyt csinálunk, öszves birodalmunk székhelyévé alakítjuk; a tatárokat pedig Lengyelországra fogjuk küldeni, és olyas hatalommal leszen urunk fellépő, minőt még fül nem hallott, szem nem látott eddiglen. De én most nem török módra szólottam veled; beszédünk rövid szokott lenni, karunk hosszú; — s elfakadt nevetve.

Követni fogom szokástokat, — monda Laski — rövid leszek. A mely családapa a nyári hónapokban fát keresgél, annak a téli hónapokon jár esze, midőn majdan szükség leszen tüzelleni. Meglehet, hogy uram barátságának, szövetségének a jelen pillanatban nem sok hasznát vennétek, de a jövődre is szokás tekinteni barátság, szövetség kötésekor. A ti hatalmatok rendkívüli növekedése egyetlen egy keresztyén fejdelemnek sem lehet inyére, s erre nézve mondhatnék neked holmi dolgokat, ha nem tartanék attól, hogy fenyegetésnek veszed s megharagszol miatta. Menevéddel nélkül jöttem ide, igaz, de erényedben, hitedben nevedben rejlik számomra a biztosíték. Franciaországban levén, hallottam, hogy néhány foglyot, kik Lajos királyt oltalmazandók, egycenesen urad fejét s a tiedet keresték szabljájokkal*), szabadon bocsátottál, sőt hogy díszöltönyökkel, paripákkal, pénzzel láttad el őket. Ezen tett nagy dicsőséget szerzett ottkünn neked, s én emberségedbe, nagylelkűségedbe vetvén bizodalmamat, idejöttem szablya nélkül, de hozván szivemben őszinte hajlamot, melyről feltettem, hogy kedves leszen előtted. Ha, mint rebesgetik, Károly császár, Anglia és Franciaország frigyre lépnek egymással, akkor még a halottak is ellenetek fognak támadni. Nem tagadom, hogy most mi vagyunk szükségben, mert nagy feladás volna, egyszerre mind uraddal mind Ferdinánddal hadakoznunk; de talán nincs oly távol az idő, mely veletek is fogja az általam indítványozott szövetséget saját érdektekben járónak látatni. Mondtam már számos ízben: adót nem kaptok tőlünk. S ha akartok általunk tiszteletben tartatni — mondád, hogy urad szemében elsősege van a tiszteletnek a haszon felett, — adjátok vissza uramnak, mit Lajos király idejében, mit e napig Magyar-, Tót- és Horvátországokban elfoglaltatok, akkor az én uram mindig

*) A mohácsi ütközetben; mint Hammernál, török forrásokból olvassuk, s mint Verancsics is említi, de ki Ibrahim kegyelmes eljárásáról semmit sem tud.

tisztelni fogja a tiedet, akkor leveleiben őt mindig nálánál nagyobb-
nak fogja vallani, akkor őt gyámjának fogja ismerni. Ha urad
nekünk visszaadja az elfoglalt helyeket, hármias hasznát fogja
látani. Először : számot tarthat a magyarok állandó, engedelmes
barátságára. Másodszor : a magyar királyok őt náloknál nagyobb-
nak, őt gyámjoknak fogják ismerni. Harmadszor : ezen nagylelkű
eljárásod által magadhoz fogod hajlítani a keresztyén világot.
Miért bírsz oly hatalommal, hogy a császár császárjának monda-
tol? Azért, mert roppant belátással bírsz; fel kell tehát tennem,
hogy nálamnál sokkal jobban látod a veszedelmeket, melyek biro-
dalmatokat fenyegetik. De bocsánatot, hogy ily hosszas voltam.

Tudod min nevettem? kérdé Ibrahim a követet. Nevettem
azon, hogy tőlünk visszakivántad foglaltványainkat. Körmeink,
atyafi, élesebbek a sólyoméinál. A mire kezünket teszszük, az
kezeinkben marad, hanemha elvágják újainkat. Nekünk hosszú
kezeink vannak, nektek sovár szemcetek. Nándorfehérvárat akarod?
bizony álmadozol! Nem is merem császáromnak elmondani; de
tőlem ne félj, bennem vetett bizodalmadnak nem fogod kárát
vallani.

XXVII. December 29-én Ibrahim engedelmeből Gritti meg-
látogatta a követet. A nagyvezír meghagyta néki, ügyekeznie
Laskit némi adó felajánlására hajlítani, de ő, ellenkezőleg, távo-
zásakor e szavakkal vett bucsút: Jól történt, hogy keményen
viselted magadat ez ügyben; én holnap találkozni fogok a nagy-
vezírrrel, s azon leszek mindenkép, hogy az adó felajánlásának
káros voltát éreztessen velem. A magyar nép ezt iszonynyal fogná
megérteni; miatta a keresztyén hatalmasságok távol esnének
János királytól; sőt maga Ferencz király is kénytelen volna tőle,
segédkezét megvonni; — ez volt az alap, melyen Laski folyvást
ellenezte a követelést.

1528. januárius 2-án Gritti hírt hozott, hogy Ibrahim fel-
hagyván az adó sürgetésével, most elégli, ha évenként követ ér-
kezik Magyarország királyától a portára tizezer forint értékű
ajándékokkal. Szabott időben szabott ajándékot hozni, — vála-
szola Laski — annyi, mint adót fizetni. Továbbá elkerülhetlenül
szükséges, hogy a Szerémséget adja vissza a porta, ha szilárd-
nak óhajtja a két nemzet közt a frigyét. A magyar urak közül
külön mindenik Szerémben birtokra ügyekezett szert tenni az

odavaló bor jósága miatt. A főpapok közül kivált a kalocsai érsek ott sokat fogna veszíteni, s másrésről a porta nem sok hasznát venné Szerémnek: jelesebb várak ott nem lévén. Hogy Gritti egy nézetben legyen vele, Szerém kiadatása esetére püspökséget ígért neki a követ, s egyelőre három, négy ezer forintot; ígérte pedig írásban.

Gritti két nappal később Ibrahim makacsságát emlegette a követ előtt. Jánost kiűzték Budából, kiűzték Erdélyből, monda a nagyvezír, nem könnyű feladás őt még díjért is segíteni. Szerémben már sok a mecset, s a hol egyszer gyökeret vert a mohamedanus vallás, ott a császár, mint a hit fővédője, köteles annak fentartásáról gondoskodni. A Dráva igen alkalmas határszél, a víz teljesen elkülönítvén egymástól a két nemzetet, a surlódásoknak elejét veendi.

Laski most késznek mutatkozott évenként ajándékok küldésére, ha Szerém előbb vissza fogott kerülni a magyar koronához; ellenkező esetben eléglette, ha minden ötödik évben jó magyar követség ajándékokkal Konstantinápolyba; hogy pedig eleve meghatározottassék az ajándékok értéke, arra nem akart állani, azt folytonosan ellenzette.

Ilyes értelemben nyilatkozott januarius 12-én a nagyvezír előtt. Gondolám, válaszola ez, hogy már megfeledeztél Szerémről, de látom, még szádban a szerémi bornak édes ize. Mondád, hogy Szerém birtoka pénzerőnket fogyasztja, nem hogy öregbítené. Jól mondád. Most évnegyedenként ötvenhat ezer aranyat költünk a Szerémségre, s onnan még egy oszporát sem küldtek a nagyúr tárházába. De mi ez oly úrnak, minő az enyim, s lenne bár tízezer annyi. Ilyesmit még csak említenem is előtte, veszedelmekre lehetne. Mindazáltal holnap sétaközben, vagy holnapután vadászaton talán szót teszek felőle; gyanitom, hogy sikeretlenül. Ő hitvallásunk védője, s hir szerint Ferdinánd most arra küldvén hadait, találkozónának, kik rebesgetnék, hogy a Szerémség azért adatott urad kezéhez, mert az én uramnak nem volt elégséges ereje Ferdinánd elleni oltalmazásához. Ha mindamellett célzt érnél, ez esetben évenkénti követséget, még pedig nem ajándékkal hanem adóval kell küldenetek.

Laski magasztalta a nagyvezírt, ki mindenható létére oly szerényen nyilatkozik befolyásáról, s kinek most reményt nyújtott,

hogy a lengyel király is szövetségese leszen a portának, ha Szolimán meghallgatja János kívánalmait.

Atyafi! kiáltott a nagyvezír, essél előbb által megbízatásod első részén, uradnak a nagyúrral szövetkezésén; ráérünk aztán a lengyelekről is szólani, kik roszul tartják meg a fegyverszünetet. De könnyű lesz őket e miatt lakoltatnunk: Krakó nem Rhodus.

Laski azzal mentegetődzött, hogy kötelességévé tétetett, Magyarországot csak azon esetre szövetkeztetni a török birodalommal, ha Lengyelország és a Porta között biztosnak látja a barátságot.

Másnap a szultán vadászni ment, s midőn januarius 17-kén visszajött Ibrahimmal, ez Gritti által tudtára adta Laskinak, hogy ura kénytelen megtartani a Szerémséget, mert Ferdinánd már hadakat küldött a szerémi várak visszafoglalására. Ha a nagyúr Ferdinándot meg fogta győzni, akkor Jánosnak szabadságában álland, ismét szót tenni Szerémről. Menjen most Laski újból a többi vezírekhez, sürgesse ott kirekesztőleg a szövetséget és a segédküldés szükségét, még pedig válogatott szavakkal, nem nyers beszédben.

XXVIII. Musztafa januarius 18-án szívesen látta a követet, ki, mint mondá, már többször fogott volna nála, Musztafánál tisztelkedni, ha nem tudja őt betegnek.

Köszönöm, viszonzza a beteg, s ne vedd rosz neven, ha minap heveskedtem, akkor még nem ismertelek. Ibrahim pasa elmondott nékem mindent. Az adó ellen alapos okokkal küzdöttél, s a minek eligazítása még hátra van, az csekélység. Mi azt akarjuk, hogy a magyar király évenként látogattassa meg urunkat követtel, szabott értékű ajándékkal. Te csak öt évről öt évre igérsz követséget, s olyatén ajándékkal, melynek meghatározása uradtól függjön. Öcsém! gondold meg, amaz ország fegyverjogon a mienk; királyát megöltük, királyi székét elfoglaltuk, megfutmodott uradat ide csak nagy költséggel, tetemes időveszteséggel hozhatjuk vissza. Fogadd tanácsomat, mely mintegy közvetíti a kétrendbeli indítványt. Küldjön a te urad minden második évben követet a portára, tízezer forintos ajándékkal; ha ezt megigéred, urunk barátja leszen uradnak. Mondád azt is Ibrahim pasának, hogy fogadja urunk a lengyel királyt is barátjává. A lengyel király, tudod, sokkal kisebb a magyarnál, hogy lehessen tehát vele

adó nélkül barátságra lépünk. Midőn ezelőtt két évvel itt sürgette a fegyvernyugvást követe által, ennek szemében olvastuk adózási készségét, ha akarjuk. Szándékunkban is állott őt fegyvernyugvás nélkül visszaküldeni, üzenvén általa urának, hogy fizessen adót, ha békét akar, és küldvén vele a rumeliai beglerbeget ötvenezer emberrel, kik Moldvában egyesülvén a tatárokkal, várnák be a feleletet. De utóbb helyesebbnek látszott, előbb Magyarországot támadni meg, a gazdagot és hatalmast, s aztán menni a lengyelekre. Zsigmond király, te és én azonegy fajbeliek vagyunk: én bosnyák, ti lengyelek; megesett szívem amaz ország sorsán, melyet mindig és mindig pusztít parancsunkra a tatárság, akartam alkalmat nyújtani a lengyeleknek, hogy adófizetés által segítsenek magokon. Királyaik előbb adóztak a tatároknak, ezt magok a tatárok, a mi rabjaink, tudomásunkra juttatták; a jelen király eltörölte az adót, mert sikerült neki, egy ízben győzelmet venni a muszkákon. Ha adóztak rabszolgáinknak, miért ne adoznának a mi urunknak? Küldjön tehát a te urad minden második évben követet és ajándékot, Lengyelország királya pedig küldjön adót.

Ne szabjatok oly alkupontokat, monda Laski, melyek miatt lehetetlenné válik a szövetség megalakulása, vagy melyek miatt, ha megalakul, nem lehet tartós, mert uram ezáltal megfosztatnék a francziák barátságától, elzáratnék a más hatalmasságokkal való frigykötéstől, s örök gyalázatot vonna magára az összes keresztységnek előtte. Mi szükség van az ajándékokra, mi szükség a követekre? Az én királyom tudja, hogy a ti uratok a világ valamennyi fejedelmei között a leghatalmasabb, kinek barátsága értékesebb előtte bármely más fejedelem barátságánál, kit különösen fog tisztelni, kinek oldalánál akar küzdeni mindenki ellen, legyen az bárki. Mire való tehát az adókívánás, mire való az adót palástoló ajándék? — A mi illeti a lengyel királyt, az a tatároknak sohasem fizetett adót, hanem háboruban állván a németekkel, s a muszkákkal, tatár zsoldosokat fogadott, kiket a háború lefolyása után haza bocsátott ismét. Csudálom, hogy Lengyelországról fitymálva szólsz, pedig az kétszer nagyobb mint a ti eurpai birodalmatok, kétszer nagyobb, mint Magyarország. Lovassága, gyalogsága egyiránt hatalmas. Mátyás király kivált a lengyeleknek köszönhette győzedelmeit, lengyel zsoldosai tizenkét ezerre

mentek. A lengyelek nemrég egész Prussziát elfoglalták a néme-
tektől; a lengyelek a muszka hadakat, nem egyszer, mint mon-
dád, hanem több ízben tették tenkre. Uram ez okon lépett szö-
vetségre a lengyel királyljal, ez okon akarja őt a ti uratokkal
is szövetségzetni.

Musztafa mosolygva és hallgatva ült huzamosabb ideig, végre
monda: Bizony, még véleményedre térítesz, öcsém. -- Aztán,
sisakot hozatván, melyet „helmelin“-nek szoktunk nevezni, kérde:
Ekkép felfegyverzett lovása hány lehet Ferdinándnak? Annyi,
volt a válasz, mennyit jövedelmeiből fizethet, talán tizezeret. —
S ilyes fegyverzete van mindnyájának? — Ilyes; mert a néme-
tek, francziák, lengyelek, csehek a mint magok fegyverkeznek,
úgy szokták zsoldosaikat is felfegyverzeni. — És gyalogjainak
számát mennyire becsülöd? — Szintén tizezerre. — Könnyű lo-
vassága hány ezerből áll? — Ötezerből. — És urad hol akar
vele megütközni? — Uram szeretné, ha Ferdinánd serege által-
költöznék a Dunán; akkor mód volna azt ama sivatag földre
csalni, melyet a Tisza s Duna között elpusztítottatok; akkor örö-
kös járás-keles, csipdezés, takarmány-elvonás által előbb kifárasz-
taná a hadakat, s csak aztán ütköznék meg velök. — És mi,
feltéve hogy ellene indulnánk, közösen veletek, vagy különválva
fognánk működni? — Jobb lesz, különválva; mert egy az, hogy
vallás dolgában különbözünk egymástól; aztán a hadviselésre
nézve más véleményen lehetnénk, mi könnyen surlódást idézne
elő. — Kössünk előbb szoros szövetséget, — e szavakkal zárá
be az értekezletet a pasa — akkor nem lesz nézetkülönbség,
mely bennünket megháborithasson. Meggondolom a mit mondottál,
és holnap, ha máskülönben nem lehet, e nyoszolyán fogom ma
gamat urunk színe elébe vitetni. Ibrahim ugyan nagy kegyelmé-
ben van, s vadászatokra is elmegy vele, mint látod; de a köz-
ügyeket mi illeti, annak van nagyobb befolyása, ki jobb taná-
csot tud adni. Én meglett ember vagyok, én a császár testvérét
birom nőül, én nem vagyok tekintély nélküli ember uram szemé-
ben: azon leszek, hogy tehessek valamit a te urad ügyének fo-
ganatosítására.

Másnap, januárius 19-kén, Laskit Ajász pasánál találjuk.
Hogy tetszik neked Ibrahim pasa? hogy tetszik neked Musztafa
pasa? hogy tetszenek neked a török szokások? hogy tetszik ne-

ked fegyvertárunk? hogy tetszenek neked tűzereink? — ezek voltak kérdései, és Laski mindenik kérdésre azt felelte, hogy nagyon.⁴ Ajász Ibrahimnak teremtménye lévén, Ibrahimmal tartott a divánban mindenre nézve.

XXIX. Januárius 26-kán Laskit magához hívatta a nagyvezír. Nemde, másnak találtad Musztafát? monda neki. Ugyancsak feldicsért a nagyúr előtt.

Másnak találtam; de azt nem csudálom, mert olyan ő, minőnek te akarod, kitől mindenben függ, mint látom. Hogy pedig magasztalt a császár előtt, annak nem sok hasznát fogom venni, ha te is ő is megátalkodva emlegetitek az adót, a követküldést. És csakugyan, méltóságos pasa, viszonzod-e te uram barátságát hasonló barátsággal? testvéri szeretetnek-e jele, hogy annyira húzod, halasztod az ügyet? minek az az ajándék-, az a követküldés? hiszen az én uram önmagától olyan uratok irányában, minőnek látatni akarjátok a világ előtt kettejük között a viszonyt. Uram kész a ti fejedelmeteket a föld leghatalmasabb fejedelmének ismerni; uram, ha látni fogja, hogy hajlama kedves a tietek előtt, nemcsak Magyarországot, de saját vagyonának is felét, s mi több, életét is kész uratok rendelkezésére állítani; uram önként fogja a tieteket mindig magánál nagyobbknak, maga előtt valóknak ismerni. Mit akartok még egyebet azon királytól, kinek országát ti pusztítottátok el, s ki a mult éven át fekete ruhában gyászolta a feledhetlen testvért, ezt pedig ti öltétek meg. Felhagyatok már az adóköveteléssel, hagyjatok fel azonképen az ajándékok sürgetésével. Bocssátsatok engem vissza uramhoz, ki mindkét szemével néz előmbe, mert felteszi, hogy az esdett szövetséget hozom neki. Küldjön méltóságod már valahára a császár elébe, kinek köntösét mindkét kézzel fogom megragadni, el sem ereszteni addig, míg czélt nem értem. Ismerem én a fejedelmeket, ők olyanok, mint az oroszlanok, ők nem szokták azokat eltaposni, kik magok magokat megalázzák előttök, sőt azokat ápolják és felmagasztalják. Nem jöttem én ide azzal a dühvel és göggel, melylyel az előbbeni magyar követek szoktak jöni, mit uram soha sem helyeslett. Én annak tiszteletére jöttem, ki tiszteletemre méltó, s kit azon esetre is, ha békére, frigyre nem lép velünk, uram a legdicsőségesebb halandónak fog tartani mindig. Kérem méltosá-

godat, nyújtson alkalmat, hogy a császári felséggel szólhassak, kiről felteszem, hogy sokkal kegyesebb, mint némelyek hiszik.

Tehát annyira bízol a császár kegyelmességébe, miszerint hiszed, hogy szavaidra elfogadó leszen urad természetlen barátságát? Bizalmod, mondhatom, nagy és dicséretes. Nem tudom, mily örszellem*) tudatta veled fejdelmünk természetét: ő szelid, és hívei iránt oly kegyes, hogy azoknak javát inkább ügyekszik előmozdítani mint saját magáét. Holnap szólani fogsz vele. Ne félj tőle; tégy oly szép bókot előtte, minőt tudsz, és válogasd meg minél jobban a szavakat; egyébiránt én leszek a valóságos tolmács. Készülj tehát holnapra; én valamennyi csauszszal foglak kísértetni, hogy annál nagyobb becsülést tanusítsak urad iránt.

Mióta a gyermekkorból kiléptem, — válaszola a követ, — mindig fejedelmi udvarokban forgolódtam. Ismerve a fejedelmek nagylelkűségét, tőlök kevésbé félek, mint másoktól. Nem fogok reszketni urad előtt; nekem szokásom hímezés nélkül szólani a fejedelmekkel.

XXX. És januárius 27-én csakugyan jött egy falka csausz, a császár palotájához kísérni Laskit, ki leszállván lováról, a vezírekhez vezetettet. Ezek csak ketten voltak: Ibrahim és Ajász; Musztafát betegsége honn marasztotta, de amazokon kívül még az anatóliai beglerbeg volt jelen.

Kérdésökre, mily beszédet fog a császárhoz intézni, ekkép válaszolt:

Dicsérem Uranat, Istenemet, ki a mi fejedelmeinket minél tovább épségben tartsa, s ki megengedte, hogy ide jöhessek, a ti nemességes divántokba. Midőn az ajtó küszöbén átléptem, jobbik lábamnak adtam elsőséget, kedvező jóslatul. Adja a Mindenható, hogy minél jobb szövetséget eszközölhessek a török nemzet s az annyit szenvedett magyar nemzet között. Uraságaitok pedig, támogassák, kérem, mindkét kézzel, tekintélyökhöz és ügyességökhöz képest e dicséretes művet. Majdnem negyven napja, hogy ide érkeztem, hogy udvaraitokat látogatni, hogy veletek értekezni kezdettem. Maradok a mellett, a mit mondtam, s a mit a győzhetetlen nagyúr előtt vágyva vágyok elmondani.

*) Czélzás, gondolom, Grittire, kinek közremunkálása kétségtelven lényegesebb volt, mintsem a minőnek láttatni akarja a követ.

Mi pedig a szavakat illeti, melyeket választani fogok, a tiszteletet, melyet tanusító leszek, azt könnyű eddigi magaviseletemből következtetni. Tudva van előttemek hódolatos tiszteletem uratok győzhetetlen felsége iránt; tudva van előttemek, mit kívánok: ennek ismétlése merő idővesztegetés fogna lenni. Elég az: hozzám nektek Magyarország királyának kifejezhetlen indulatát, melylyel akarja, hogy nemcsak Magyarország, hanem ősi birtoka is, sőt saját személye ne az övé legyen, hanem a tietek, s hogy ezentúl semmiben se különbözzék tőletek, mint egyedül a hitvallásban. Menjünk tehát, mert nem tudom, micsoda szellem ösztönöz engem, hogy semmit se kívánjak inkább, mint látni ezen dicsőséges császári személyt, kibem a legnemesebb emberiség, a kegyelem és a hatalom egyesülvék *).

Szokásunk ugyan, válaszola Ibrahim, előbb pontról pontra mindent meghányani, mielőtt urunk lábaihoz bocsátanók a követet, mert a miről eddiglen mindenünkkel külön értekeztél, az nem bír annyi kötelező erővel, mint a mit velünk közösen fognál végezni. De olyas lévén uradnak indulata, minőnek mondot: eltérünk a régi szokástól, melyet különben nem örömetst hagyogat a török. Menjünk a nagyúrhoz, kit helyesen magasztaltál, még mielőtt ismernéd, kit ha látni fogtál, lehetetlen lesz felérned, crényeinek hol van kezdete, hol van vége.

Mentek tehát Szulejmánhoz négyen: Ibrahim pasa, Ajász pasa, az anatóliai beglerbeg, Laski és a tolmács.

XXXI. Laski üdvezlő beszéde így hangzott:

„Jöttem dicsőséges felségedhez, küldve az én uram, a fenséges fejdelem, János, Magyarország választott és koronázott királya, s ezen ország öszves rendei által, kiknek joguk és szabadságuk, királyi figyermek nemlétében, magok köréből tapasztalt erényü és ügyességü egyént választani és emelni a királyi székre. Ama diadalmas csata után, melyben Lajost meggyőzted és megbuktattad, s mely után Budát elfoglaltad, honnan őrség hátrahagyása nélkül ismét távoztál: az ország nagyain kívül az együvé sereglett öszves nép is, érett és hosszás megfontolás után a királysággal végre uramat kínálta meg, ki, mint

*) Ez azon jelenet, mit már Bel is megjegyzett, melyet Szulejman titkos ablakocsából nézett, hallgatott, mint Istvánfinál X. olvassuk.

felséged előtt tudva van, addig Erdélynek parancsolt és nagyterjedelmű ősi urodalmakkal bírt. Mihelyest az én uram, engedve annyi kérésnek, kényszerítésnek, elvállalá vala a királyságot: eltökélé magában, haladék nélkül hozzád követséget küldeni, ohajtván, hogy koronázása kedves legyen előtted, s kölcsönös szövetségre, frigyre ajánlkozván. És koronázása után röviddel, csakugyan két ízben is küldötte követeit, de az elsőt utközben megölték, a másikat a fekete ember fentartóztatta: íme az okok, melyek miatt annyi ideig elmaradt felségednek meglátogatása*). Midőn mult évi szeptemberben visszajöttem Franciaországból, hol mint követ jártam vala, engem biztak meg e tiszttel. S midőn már elindultam volna és midőn Havasalföldre le voltam szállandó, egynehány száz gyalog utamat állotta, kik, mert életemtől nem tudtak megfosztani, megfosztottak öszves holmimtól, s kevésbe mult, hogy el nem vesztém csufságosan**). De jobbnak láttam, ily nagyúr előtt, ki a követ lovait és czifraságait nem, igen bámulja, inkább amúgy szegényesen megjelenni, mint visszafordulni. Azért, noha már a harmadik vagyok, ki követül ide küldetett, mégis én vagyok az első, kinek Isten kegyelméből módja volt, téged színről színre láthatni. Üdvezel tehát az én királyi uram, kívánván, hogy minél huzamosabban s minél szerencsésebben uralkodjál; kívánja továbbá, hogy az ő felmagasztalása és koronázása kedvedre legyen, és felajánlja magát neked nemcsak Magyarországgal, nemcsak az ősi birtokul reászállott tartományokkal egyetemben, hanem felajánlja saját személyét is, mint ki barátjai által támogatva, minden kívánalmadat teljesíteni fogja; olyannyira, miszerint meggyőződve lehetsz, hogy ő, országa és ősi birtoka nem az övéi, hanem a tied; akarván veled oly szoros frigyre lépni, melynél fogva köteleztessék segédre lenn minden ellencid ellen, s akarván minden viszályaiban egyedül a te kegyes személyedhez folyamodni. E szerint tied az én uram, tied Magyarország királya, országával és öszves vagyonával egyetemben; hogy őt királynak és a tiednek ismerjed, ez az ő s az övéinek alázatos kérelme. Egyebeket, hogy ne untassalak velök,

*) Ezek, mint a felebbiekből is láthatni, nem történt tények, melyek bocsánatkérésül koholtattak.

***) Ez talán szintén koholmány, mentségül, hogy ajándékok nélkül s csak kevesed magával jött a bujdosó fejedelem követe.

a méltóságos pasákkal fogok tárgyalni, minők: a lengyel király barátsága, a háború, melyet az én uram Ferdinánddal visel stb.

Hálás szívvel fogadom — válaszola a szultán — királyodnak ezen indulatát: országa eddiglen az enyim volt, nem az övé, mint melyet a háború jogán és szablyával szereztem. Értésemre esvén azonban irántam való hajlama: nemcsak reá szállítom amaz országot, hanem olyas mértékben is fogom őt ausztriai Ferdinánd ellen segíteni, hogy mindkét oldalán biztosan nyugodhassék urad ezentúl. Az ő követségét és bennem vetett bizodalját kedvesen veszem, és valamennyi szükségeit enyéimül tekintem.

Mire Laski:

Ezen emberségedért és jóságodért az én uram örökös adósod leszen neked, mint ki őt ily kegyelmesen fogadtad és segédet önként ígértél neki. Eljárásod nagylelkű és valóban császári eljárás volt. Az Ūristen oltalmazzon mindörökké.

S ezzel kiment a követ, és a csauszok által szállására kísértetett.

XXXII. Atyafi, — monda más nap, januárius 28-án, Ibrahim Laskinak, midőn ez a nagyvezírnél tisztelkedett, — most már királynak fogják hívni uradat Konstantinápolyban, nem erdélyi bánnak, most már segédére fogunk menni. A mi urunk személyesen akar Ferdinánd ellen indulni. Most már nem kívánunk adót, nem kívánunk ajándékokat. Biztosítani akarjuk uradnak a békét, s írj neki — folytatá, mint ha sejdítette volna a rövid idő mulva bekövetkezett szinai veszedelmet, mely Zápolyát Lengyelországba szalasztotta — írj neki, hogy ovakodjék minden ütközettől; mert ha megveretnék, az a jelen viszonyok között a császárnak is válnék gyalázatjára. Iratni fogom a frigylevet szá-mára, hogy visszamehess hozzá minél előbb.

Laski örömetst otthonn marasztotta volna a szultánt, nagyobb török seregtől Magyarországnak járom alá kerülését, vagy legalább újabb elpusztítását látván bekövetkezőnek; s elégtette volna ha egyelőre a nikápolyi szandzsák megyen vele, a követtel, Magyarországba; ha hűsz ágyut kölcsönöznek királyának; s ha a moldvai és havasalföldi vajdáknak megparancsoltatik, hogy Jánosnak segédére legyenek, ki a szükséghez képest utóbb több-több hadakat is rendeltethessen az országba magához. De a nagyvezír úgy vélekedett, hogy Szolimánt lehetetlen volna tartóztatni

a személyes hadviseléstől, mint ki „a sok tüztől már helyét se találja.“

Most már a velencei követ is Laskit ebédre kérte magához, — Franciaországnak ekkor még nem volt állandó képviselője a portánál*), — s februárius 2-kán Laskinak és négy szolgálójának meghozták Szulejmán nevében a szokásos diszkafánokat és a szokásos, tizezer oszporából állott pénzajándékot.

Februárius 3-kán a követet ismét a szultánhoz kísérték, hogy elbucsuzhassék tőle.

Nem tudom mily nyelven — monda Laski — s a szónoklat mily virágaival adjak neked hálát, győzhetetlen császár, hogy királyomnak és uramnak barátságát ily kedvesen vetted, hogy oly nagy kegyességgel viseltetél iránta, hogy szóval is feldicsőítetted. Bizton várhatod mindenkorra, hogy az én uram egész engedelmességgel fogja tanusított jóakarodat viszonzni, s hogy dicsőséged és hasznod előmozdítására mindent fog elkövetni, életének és öszves javainak veszélyeztetésével is. Adja a mindenható, hogy minél tovább élj és uralkodjál. Belém pedig, az ő rabszolgájába, kivel itt nemcsak kegyesen bántál mindenkép, de kit még fel is ruháztál, meg is ajándékoztál, belém buzgó ösztönt oltottál kieszközölnöm uramnál, hogy ezen barátság és szövetség minél szorgalmasabban megtartassék és öregbüljön.

A szultán ekkép válaszolt :

Tudva van előtted, mi által fogja a te urad hajlamát irántani és velem való szövetkezetségét tanusíthatni. Az ő ügyei most már az enyéim lesznek; kell tehát hogy viszont az én ügyeim az övéi legyenek. A keresztyén fejedelmek sokszor küldtek dörgő fellegeket az én elődeim s Istennek népe a Mohamedanusok ellen, de villámot soha sem küldhettek fejünkre. Tanácsos volt mégis, minden alkalommal azoknak erejét fogyasztani, kik kárunkra törekedtek. Tudósítson tehát bennünket a te urad valamennyi keresztyén ügyekről, a nagyokról s a kicsinyekről egyiránt: ez leszen a mód köztünk meggyökereztetni a barátságot. Én pedig uradnak barátja akarok lenni, valóságos és tántoríthatlan szövetségese; s hogy mindig és mindenki ellen személyesen

*) Rincon csak 1531-ben jött első ízben, mint I. Ferencz követe a portához.

és öszves erömmel segédére leszek, fogadom a profétákra, a mi nagy és Isten előtt kedves profétánkra Mohamedre, s fogadom szablyámra.

Mire Laski :

Uram megüzennedi fenségednek az ujságokat, nem a mindenki előtt tudva levöket, minöket a kalmárok szoktak hozni, hanem a legtitkosabbakat. Én pedig esküszöm az élő egy Istenre, s megváltó Jézusunkra, ki szintazon egy Isten, és ígérem, hogy az én királyom és uram, Lengyelország királyának kivételével, barátainak barátja, ellenségednek ellensége leszen. Itt pedig, fenséged lábainál hagyom, uram parancsából, Gritti Lajost követünkül és ügyviselönkül, kiben felséged azonkép bizhatik, mint enmagamban *).

XXXIII. A nagyvezír Laskit biztosította, hogy a fegyvernyugvás két évre meg fog újítani a lengyel királylyal, kinek tehát módja leszen, részéről is segédére lenni János királynak, s végre, 1528. februarius 29-kén elbocsátotta a követet, ki urának nevében írott oklevél által is megesküdött Szolimánnak, s ki viszonzásul a következő okmányt vitte meg küldőjének :

Az ajándékok és kegyelmek ama fő osztogatója, a teremtő Isten, ki nagy és hatalmas; és az isteni gondviselés adományozásából mindkét paradicsom szultánja, s ezen gömb valamennyi országainak kormányzója, és a másik világrész feje; és a hadak fővezére, ő, a ki profétánk Mohamed, s ki felett legyen mindig a magasságos isteni kegyelem áldása, szeretete; és az ő jóakaratójából, barátjai, a négy tanár és nagy titkár : Ebukekir, Omar, Ozman és Áli, kikkel a magasságos és nagykegyelmű Isten mindig megelégedjék, kikben mindig kegyesen gyönyörködjék; a mindenható Isten, es az öt magasztaló minden szentek és boldogságos lelkek kegyelméből és engedélyezésével.

Én szultán Szulejmán sah, a császárok császársa, Isten kegyelméből dicsőséges, nagy és győzhetetlen konstantinápolyi császár, a királyok királya, a koronák adományozója, Isten árnyéktartója a földön, a felső és alsó oczeán uralkodója, nagyobb

*) Bel Mátyás, Adparatus ad hist. Hung. 159—189. ll. Laskinak eredeti kéziratából, mint mondja. Hová lett e kézirat? Ezt érdekes volna tudnunk azért is, mert Belnél a szöveg néhány helytt hibásan van kinyomtatva.

és kisebb Ásia, Afrika és Europa, Syria, Arábia, Judaea, Kanaán, Galilaea, Phoenicia, Alexandria, Egyiptom, Kairo, Aethiopia, Media, Lybia, Lamecha, az indiai és a veres tenger, a jeruzsálemi királyság, Samaria, a tiberiaszi tenger, Damascus, Aleppo, a nagy Antiochia, Mesopotamia, Chaldaea, a nagy Babilonia, nagyobb és kisebb Armenia, Parthia, Persia, Hybernia, Georgiania, a kaspiumi tenger, Trapezunt, Tauris, Cappadocia, Caesarea, Pamphylia, Cilicia, Tarsis, Caramania, Amasia, Paphlagonia, Lydia, Phrygiá, Bithynia, a nagy niceai város, Nicomedia, nagy Calcedonia, és az egész nagy Anatolia, Graecia, Thracia, nagy Romania, Macedonia, Thessalia, Peloponnesus Corinthus, Chersonesus, Albania, Bosnyák-, Bolgár-, Oláh-, Moldva-, Szittya- és Tatárországok, és számos számtalan más tartományok, országok és birodalmak ura, melyek hatalom és fegyver, a mi villámló, valóban isteni szabvány ereje, s a mi császár elődeink szultán Mohamed sah, és nagyapánk szultán Bajazit sah, és ennek fia szultán Szelim sah, a mi dicsőült atyánk által szerzettetek, kiknek lelkeiket nyugasztalja az isteni kegyelem és irgalmasság örökön örökké.

Nektek, fenséges Jánosnak, Isten kegyelméből Magyar-Dalmát-, Horvát-, Morvaországok sat. királyának, én, a mondott szultán Szulejman sah, a törökök győzhetetlen császára, esküszöm a magasságos Isten mindenhatóságára, és az ő mindenható istenségének szentségére, fényére és jószágára, a mennyekre, napra, holdra, csillagokra, földre, földszinre, és a szentséges Mohamedre, ósatyámra, nagyatyámra, atyámra, anyámra, és anyám tejére, és kenyeremre, kardomra, életemre, lelkemre, és valamennyi körülmélt muzulman üdvességére, hogy téged, hites testvéremet, tudnillik Jánost, Magyarország királyát, semmi, még legsúlyosabb szükségemben sem foglak elhagyni, habár valamennyi birodalmaim és országaim, s özves hatalmam menne is veszendőbe és megsemmisülne; és ha bár magam, vagy csak egy, két, három, s mi már sok volna, négy körülmélt muzulmannal maradnék mindössze, mégis tartozzam és köteleztessem felkeresni téged és miután megtaláltalak, mondani: Ime itt vagyok, kész mindenre a mit kívánsz, kész, mindenben kedvedet keresni. És ha ígéretemnek nem tennék eleget, akkor a nagy Isten haragja és az ő igazsága jöjön fejem fölébe és rontson meg

engem. És a mihez testemmel érnék, mindazt változtassa kővé a magasságos Isten, és a föld ne szenvedje, hogy rajta járjak, hanem váljék két felé, és nyelje el testemet, nyelje el lelkemet. Kelt császári portánknál Konstantinápolyban, rabiet havának harmadik napján, profétánknak kilencszáz harminczhetedik évében *).

SZALAY LÁSZLÓ.

*) Egykoru másolat Verancsics Antal irományai között, Nemz. Muzeum, 2380. fol. lat. II-dik Reusner, Epist. Turc. A hedzsira évében hiba rejlik, mert némi bizonyossággal állíthatni, hogy ez az 1528. febr. 3-kán szóval tett fogadásnak írásbeli ismétlése. 935 dzsemaziul-akhir 20. jelelné meg pontosan a török naptár szerint az oklevél keletkezésének idejét (V. o. Mouradja d'Ohsson VII.) Hammer kifogásai az oklevél authenticitása ellen (III. 654.) alaptalanok.

A NYELVTUDOMÁNY

JELEN ÁLLÁSA.

Az újabb időkben a természettudományon kívül a nyelvtudomány foglalkodtatja leginkább az elméket; s valamint mívelt ember nem lehet, a ki még csak nem is gyanítaná, mi körül forog a természettudomány, mit hozott már elő, s mit ígér még, s az emberiség eszméiben mi gazdagodást, mi változást látszik okozni: azonkép a nyelvtudományra nézve is tudni tartozunk mindnyájan, a kik míveltek akarunk lenni, hogy mi körül forog az, mit hozott már ki, s mit ígér még kihozni, mivel szaporítja az emberi eszméket, tehát mi változást okoz az általános nézetekben, a melyek azután igazgatják a tudást és cselekvést? Mind ebből az is ki fog sülni, ha tétlen nézői maradhatunk-e azon szellemi munkának, mely a nyelvtudományban foly? vagy kell-e, hogy közülünk is mentől többen részt vegyenek a munkában, a melyet másutt annyi erővel és gonddal üznek?

I

A NYELVTUDOMÁNY FELADATA. -

Régi közmondás: a szükség mindent kitalál. Az embert mindenre a szükség veszi reá legelőbb; csak utóbb, miután a legközvetlenebb szükségét kielégítette, kezdi magáért is nézni a dolgot, a melylyel addig szükségből foglalatосkodott. S az

emberi mivelődés, tudomány, művészet, sőt az emberi méltóság ezentúl fejledezik, miután czéllá tehetta már, a mit addiglan eszköznek nézett vala. Ez az emberi szellem általános törvénye, mely szerint a korok és nemzetek munkálkodása és mivelődése foly. A nyelvtudományt is a szükség szólította elő az európai keresztyénségben. A görög és római kor nem ismerte, mert nem szorult, vagy nem akart szorulni idegen nyelvek tanulására. Herodotosz sok vidéket járt be és írt le, könyve forrásul szolgál nekünk: de a leírt országok és népek nyelveiről nem közöl tudomást, mert azok megtanulását nem tartja vala szükségesnek. Ha már a görög szemlélődő és elmélkedő szellem mellőzte az idegen nyelvek tanulását: hogyan juthatott volna erre a gyakorlati római szellem? Ez tanulta ugyan a görög nyelvet, s így látszólag az első lépést tette meg a nyelvtudományban; de csak utánaozásból és haszonból tanulta azt, hogy a görög tudományt és művészetet használhassa vagy vele kérkedhessék. A nyelvtudományi érdeket oly kevésbé ismerte, mint elődei, a görögök. Kihagyta tehát veszni az etruszokot, melytől pedig állami és vallási intézeteket kölcsönözött volt, ki a vele legrokonabb szabin és más testvér nyelveket; nem kell tehát csudálkozni azon, hogy a pun (karthagói) nyelvről Áfrikában, s Spanyol-, Francia- és Angolországok nyelveiről nem hagyott tudomást! — Szóval, a görögök és rómaiak nem ismerték a nyelvtudomány érdekeit, azért igen rosz nyelvtudósok voltak mindenre nézve, a mi a nyelv művészeti és közéletbeli szükségén kívül vagy felül vala.

Az európai keresztyén népek vallásuknál, de utóbb állami érdekeknél fogva is szellemi örökösei lettek a római és görög nyelvnek. Ezeket ők is sokáig szükségből tanulták, s elhanyagolták eleinte a magok nyelveit, hogy közülök bele is haltak többen, azután, kivált miután a keresztyén egyház nyugatira és keletire szakadt volt, még kevesebbel érte be a szükség. A keleti egyház nem szorult a latinra, s a nyugati nem szorult a görögre. Utóbb minden oldalról ébredvén az európai szellem, a nemzeti nyelvek lőnek a miveltség eszközei s az élet nyelvei. De az által a latin nyelv hátrább és főlebb tolatván, elkezdé maga mellett ismerni a görög nyelv tudományát is, mely a hajdankor tudományát és művészetét magában foglalta, legalább mint értelmező. S most az úgynevezett remek tanulmányok kerülének elő, melyek derekasan

gyakorolják vala az europai szellemet. Ugyan akkor a keresztyén vallás érdeke a héber nyelv tanulását is általánosabbá tevé, mely meg a szent könyvek magyarázatára az arabot, a kháldait stb. szükségli vala. Ezzel természetesen nagyon megszorodék a szükség parancsolta nyelvtanulás. A tudományos élet a latint, görögöt, hébert, arabot követelte, a közélet nem egy helyütt talán két három népnyelvet igényelt. — Mennyi teher a görög szellemi élethez képest! mondjátok. Igen, teher az, de a mely erősítette az europai élet vállait, hogy képessé lön a föld kerektség átölelésére. Ez azonban nem mindjárt lett.

Mindeddig, úgy látjuk, szükségből tanulták a megnevezett nyelveket. Azonban többet tanultak belőlök, mint a szoros szükség követelte, tudósokká is lettek azokban. Ezennel az érdek felebb hága. Tudni valamit, mert kell, az szolgálai lélek dolga; s ily szolgálai lélek sehol és soha sem ment sokra. Mert többet nem akarván tanulni, mint kell, a kellőt sem birta megtanulni. Tehát rosszul teljesítette kötelességét; hogy szellemi kincset halmozzon fel, arról meg épen nem gondolkozott: szegény maradt örökké. Az europai szellem, kiemelkedvén a szükség-parancsolta körből, — mit egyébiránt a görög szellem is tett volt, mert bizony Plátón, Arisztotelesz, Euklidesz többet tanultak, mint a korukbeli bölcseskedők szükségesnek tartják vala, — csakhamar a nyelvtanulásban is sokra ment; s a nyelveket nemcsak azért kezdék tanulni, mert a törvénytudósnak, a papnak, a tanárnak kellett, hanem önmagokért is. Gyönyörködtek a nyelv alkotmányában, s bölcselkedtek a fölött. S midőn ebben foglalatosak valának, az angolok által terjedni kezdé Kelet-india régi nyelve, a szanszkrit, mely azután a fölkelt nyelvtudományi érdek előtt igen becses fölfedezéssé vált, s viszontag újabb mozzanattal hatott amaz éredekre. Már azontúl a nyelvtudomány önállóvá lett, azon értelemben, hogy nemcsak mint segédtudományt üzik a theologiai és más tudományok kedvéért, hanem önmagáért is; czéllá lett, holott addig csak eszköznek nézték volt.

A szanszkrit előtt, különösen a francia jezsuiták a sinai nyelveket és irodalmat tanulgatták: de ez, akár a tárgy, akár a dolgozók miatt, korántsem hatott annyira az elmékre és a tudományra, mint a szanszkrit.

A finn nyelvvel mi körülbelül úgy voltunk mint egész Europa

a sínaival. Már 1717-ben állítá Rudbeck, hogy a magyar és finn nyelvek közt rokonság van; a kérdés Bél Mátyás előtt is forga s általa, sőt már Leibnitz által, mintegy az európai latin irodalom köz kérdésére vált. Utóbb Sajnovics magyar jezsuita (*Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, 1770-ben) és Gyarmathi (*Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticè demonstrata*. Göttinga 1799) a magyar-finn nyelvtudományi ügyet hathatósabban toláak a szín elejére: de a kiket leginkább érdekelt volna a dolog; közönyösen fogadták, úgy hogy még Révai sem birt győzni a közönyösségen (*Elaboratio grammatica*, Pesten 1806). Inkább csudálkozhatnánk ezen, ha nem tudnók, hogy a tulajdonképi nyelvtudomány csak 1806 után kelt ki a sok évig tartó vetés után. Bopp Ferencz, ha jól tudom, 1817-ben kezde írni; Humboldt Vilmos is csak 1818-tól fogva élt kirekesztőleg a nyelvtudománynak, a szanszkritra 1814 és 1815-ben fordulván komolyabb figyelme. A szóban levő tudomány tehát 1820 óta fejlik és gyarapszik.

A nyelveket magokért tanulni annyit teszen, mint nyelvek alkotását, természetét tanulni megismerni, a tudás kedvéért, tehát tiszta tudományi érdekből, eltekintve attól, lesz-e valami haszna. Ezen főlebb hágott érdek teremtheti meg csak az igaz tudományt. — Ez tehát haszontalan tudomány! — Sőt inkább ez lesz valóban hasznossá, mint utóbb magától ki fog derülni. De a tudás érdeke nem függ a haszontól; az az emberrel születik s benne folyvást él, ha ferde nézetek, minő a haszonmérés, az úgynevezett gyakorlatiasság, életrealóság stb. el nem nyomták. Az ember természetnél fogva tudományra törekszik, úgymond Arisztotelesz, *metafizikája* elején; természetesen azért, hogy tudománya után érje a hasznot, nem pedig a haszon szabja ki a tudományt. — A nyelvtudomány a nyelveket akarván megismerni, nem szorítkozik egy vagy más nyelvre, hanem lehetőleg mindnyáját felkarolja. A tehetség korlátolt ugyan, s kénytelen szoritkozni: de a munkaosztás összeszi az egyesek tehetségeit, s ezek osztottan sokat győznek. Ez által nem csak arra jut az emberi szellem, hogy az egyes nyelveket lehetőleg kikutassa, hanem arra is, hogy az ilyenkép megvizsgált nyelvek száma mind nagyobb lesz. A nyelvtudomány követi a természettudomány eljárását, ha

tán némiben eltér az utóbbtól, csak tárgya különbségénél fogva tér el; tehát az egyesekről hág többekre, s ha ezek magasabb egység alá tartoznak, ezen magasabb egység mellé addig addig keres más ilyen fokú egységeket, miglen az egyesek számát kimeríti. A nyelvtudomány ennél fogva hasonlít előbb a természetrajzi tudományhoz, azután, a természettanhoz válik hasonlóvá. Itt már a bölcelem legvégsőbb eszméit akarja igénybe venni, s viszontag hosszú utjában nyert biztos tudományával a bölcelem eszméit igazolni. A nyelvek tudománya e szerint az emberi szellem természetrajza, utóbb természettana, végre bölcelme. Ámde az itt oly könnyen és röviden leirt feladat nem kis munkának eredménye: valamint másfelől, a nyelvtudomány épen nem hasonlatlan, csekélyleni való tudomány, ha ez neki feladata.

II.

AZ ÁZSIAI ÉS EUROPAI NYELVEK LEIRÁSA.

A nyelvtudomány valamennyi nyelvet tárgyúl tüzi ki magának, ha az emberi szellem természetrajzához akar hasonlítani, a mire köteles. Azonban még a munkafelosztás által egyesítette tehetségek is csak lassan haladnak előre: mi pedig annál inkább csak Ázsiára és Európára szoritkozunk, minthogy közremunkálásunkat is ezen tér szólitja fel leginkább. S ez elég nagy tér.

De még ezen is csak a kiálló nagy csoportokat vesszük tekintetbe, ingyen sem gondolhatván arra, hogy az egyeseket föl-számláljuk. Mert egyedül azt szándékozunk felmutatni, mi körül forog a nyelvtudomány, mit hozott már ki, vagy ígér még kihozni, s hogyan hat eddig az eszmékre; úgyde arra elégnek tartjuk Ázsia és Európának kitünő nagyobb nyelvcsoportjait. Kezdjük Sina országnál.

1) A sinai nyelv*).

Ezen nyelven a föld legszámosabb népe beszél és ír. Legközelebb állanak hozzá a tulsó indiai nyelvek (az annami és sziami), távolabb a tübeti. A milyen ó és eredeti a sinai nyelv, olyan az irodalma, mely a koreai félszigeten, Japanban és

*) Chinesische Sprachlehre zum Gebrauche bei Vorlesungen und zur Selbstunterweisung, von Wilhelm Schott. Berlin 1857.

Annamban is uralkodott mint egyedüli vagy minta-irodalom. Ennél fogva a sinai nyelv és írás a föld legterjedtebbjei közzé tartozik, sőt szinte mondani lehet, hogy az írást gyakorló összes népek több mint egy harmada ismeri és használja.

Maga a sinai nyelv négy fő tájnyelvre, és számtalan nyelvjárássra oszlik. A tájnyelvek, jóllehet egy törzsűek, mégis annyira különböznek egymástól, hogy egyik tartomány embere alig érti a másikat. A négy fő tájnyelv a k u a n g - t u n g (Kanton) és f u - k i a n (Fukien) nyelv, melyek a déli sinait teszik; a K u a n - h o a nyelv, az ország északi és középső részeiben, mely az irodalmi nyelv; s a s a n g - h a i nyelv, az ország keleti vidékein. Az irodalom négy ezer éves; az újabb felsőbb irodalom is a régít követi, e mellett van alsóbb irodalom, melyben sok, a régi és felsőbb irodalomban ismeretlen kifejezés fordul elő. De ha különböző is az élő nyelv, s különbözik az újabb nyelv a régítől: az írás, mely a szemnek szól, nem a fülnek, egy és mindnyájok előtt ismeretes.

A sinai nyelvben a magánhangzók igen uralkodnak, mássalhangzók nem is fordulnak elő a szók utóhangjaiban, kivéve *n* és *ng*; egynél több mássalhangzó a szavak belhangjaiban sem találkozik. Mintha csontjaitól meg volnának fosztva, olyanok a sinai szók. Leggyakoribbak a sziszegő hangok: *sz*, *z*, *dz*; *s*, *cs*. *zs*, *ds*, azután egy süvöltő *s*, melyet visszahajlott nyelvel ejtenek (*s-h*). A *p*, *t*, *k*, hangokat hehentéssel is ejtik, mint a sziszegőket is. A hehentést így írhatjuk: *p'* *sz'* stb. A kuang-tungi tájnyelvben kemény utóhang is hallik, p. o. a kuan-hoa-ban *zsi* vagy *zse* nap, napfény, bémenetel; de a kuang-tungban a nap *jit* vagy *jät*, a bémenetel *jep*. *R* hang nincsen a sinai nyelvben, kivéve az *orl*. fül, és stb. (mások írják: *eul*, *eulh*) szó és hang, melyben a magánhangzó majd *ö*-nek, majd *o u* vegyületének hallik, *rl* pedig együtt hangzik mint *ínyhang*.

A sinai szók mind egytaguak, tehát gyökszók, melyek száma a kuan-hoaban legfeljebb 500-ra megyen. Azért azon egy szó (t. i. a *mi* bötüinkkel *irva*) igen sok jelentéssel bír, melyeket azonban a sinai írás mind más más jeggyel fejez ki. A kevés számú gyökszót azonban különböző hanghordással ejtik, s ez által fejezik ki azok különböző jelentéseit. A déli és a sang-hai tájnyelvek nyolcféle hanghordással, a kuan-hoa nyelv csak ötfélével bír, ugmint:

egyenlően magas, egyenlően alacsony, felszálló, leszálló, és fogyó hanghordással. A négy első hosszuvá teszi a magánhangzót (vagy a fő hangzót, mely a, e p. o. ai, ao. iao, ieu, ia, ie-ben, ü az iü-ben), az utolsó rövidíti azt. Például su á felszálló hanghordással, játék, de su ä fogyó hanghordással, kender; ma egyenlő hanghordással kender, má f. h. ló, mà leszálló h. veszekedés, ma fogyó h. dörzsölés. A különböző hanghordozás néha csak a szónak kategoriáját különbözteti meg, p. o. s à ng felső rész, s à ng felszállni; hi á alsó rész, hi á leszállni: így teszen az angol nyelv is sokszor. Végre nem mindenik szó futja meg a hanghordozás fokait; azért ezen segítséggel is az 500 gyökszó csak mintegy 1500-ra szaporodik. A szók sokjelentősége megmarad tehát. Például leszálló hanghordással sz è jelent: négy, hasonlóság, ajándékozni, küldeni, ügy, várni, egyház, varázs stb. De, mint már mondva van, minden alapszóának, külön külön alapjelentése számára, külön írásjegye van.

A hanghordozás különbségei által lett szóbőségen kívül az összetétel is szaporítja azokat. Leginkább négyféle összetétel érdemel figyelmet.

Első. Minthogy a sinai gyökszók igen sok jelentéssel bírnak, tehát gyakran két szó megegyez valamelyik jelentésiben. Ilyenkor egymás mellé teszik azokat, hogy ezzel világosan kijelentsék, melyik értelmeket akarják kifejezni. Így: hian-kin jelenlét, csung-kian közép, huan-hi öröm, örülni, p'eng-jeu barát, társ, ken-pén gyökér, jan-mü szem, dzo-wei dolgozni összetett szók mindenik egyese ugyanazt jelenti.

Második. Az alapszóhoz egy másikat tesznek, hogy amazt meghatározzák, p. o. fù atya, mú anya mellé dsin-t tesznek, mely ez összetételben vérséget jelent, s lesz fù-dsin atya, mú-dsin anya. Legtöbbszörre járul így más szóhoz: t'eu fej, orl gyermek, dz é fi, ifjabb; például si nap, si-t'eu u. a. A dz é szinte dolog-nevek jegyzője, mint pian ostor, és ostorozni, pian-dz é (csak) ostor; tao kard és kés, tao-dze csak kés stb. tian és tian orl pont, pety, kicsiség, szín és szín-orl ujság.

Harmadik. A két szó, külön, összerü jelentéssel, együtt, elvonttal bír, mint to sok, sáo kevés, de to-sáo mennyiség; hiung bátya, ti öcs, hiung-ti testvér vagy atyafi.

Negyedik. A két szó más jelentést kap az összetétel által, p. o. t'ian ég, hiá alj, t'ian-hiá (égalatti) világ, különösen Sina ország*); dziang-kiün (vezetni-sereg) vezér, máizsin (árulni-ember) árus, kereskedő; nung-fu (szántani-ember) szántó-vető; niang fő asszonyság, niang-niang főfő asszony = királyné. Ezen osztályba tartoznak a képies kifejezések, például: t'ian-dze (égfija) császár, t'ian-niú (égleánya) császár leánya, de fecske is; san-kiün (erdő-fejdelem) tigris, t'e-u-mü fej (és) szem azaz felügyelő, hán-lin ecset-erdő (hol sok ecset dolgozik), azaz a császári tudós társaság; ti-csé (császár-szekér) gönczölszekere stb.

A sinai nyelvtan különbözik a közönséges nyelvtanoktól, minthogy tulajdonkép csak szófüzésről szól, nem szófejtetégről is, mint a mi nyelvtanaink. Mert a sinai szók nem ragozhatók; tehát a sinai nyelvtanban nincsen declinatio és conjugatio, vagyis névszó-ragozás és igeszó-ragozás.

A legtöbb szó lehet névszó és igeszó egyszersmind; azonban a hanghordozás különbséget tehet néha közöttök, mint látuk. De vannak szók, melyek csak egy kategoriához tartoznak, mint a névmások és számvégek egy része, azután a dze, orl és t'e-u-vel összetettek, melyek soha sem lehetnek igeszók, így zsin ember, dzé fiu, fù atya, mő (mü) szem, órl fül, hó tűz, í igaz, igazság stb. csak kivételkép lehetnek igék; vannak végre szók, melyek inkábbára csak viszonyító szerepben fordulnak elő.

De minthogy a nyelv szavai, nem ragozhatók, abban nincsen szó-nem, eset-rag, többes-rag, nincsen az igénél személyrag; továbbá nincsenek képzők, melyek segítségével névszóból új névszók származhatnának; ezért mondtuk, hogy a sinai nyelvtan nem ismer szófejtetést, mely által más nyelvekben a ragokat és képzőket elválaszthatni a szó-törzsektől, s ezeket ki lehet származtatni a szógyökökből. A sinai nyelvtan tehát csak szófüzést a n, nem ugyan azon értelemben, hogy bizonyos szók más szókat bizonyos meghatározott raggal vonzanak magokhoz, — mi

*) A sinaiak nem nevezik országukat mennyei birodalomnak, hanem világnak, szószerint égalattinak. Ezen szó szerinti jelentést rosszul fordítják az európaiak mennyei birodalomra.

lehetetlen itt, hol nincsenek ragok, — hanem csak szórendi értelemben. Micsoda rendben következnek a szók egymás után, — ebben áll a sinai szófűzés, vagyis az egész sinai nyelvtan. Mielőtt azt lehető röviden előadjuk, megemlítjük a névmásokat és számneveket, melyek annyira nyomósak minden nyelvben; de a sinaiban a névmások természetesen nem válnak idomszókká.

Névmások.

én mi :

jü, ngó, wó, ngu, csin, dza, dz'a. Mind ezek én és mi jelentésűek, számbeli különbség nélkül. A császár csin-t használ.

te, ti :

órl, zsú, ní, de zső és náí is.

ő, ők :

k'i és kiuě, i, az újabb nyelvben t'a.

mutató névmások :

az : pí, fu, k'i, na; ez : zse, sze, si, cse.

Fu-fu = kiki, minden ember; si való, igaz, igenis.

Mondják : nako az, cseko ez.

kérdő névmások :

ki : sui, su; melyik : ho-wei;

sì-mò vagy sin-mò mi, kicsoda.

visszahatók :

a ki : cze; azután sin, kuug (= test), dz'in maga.

Számnevek.

1 ĩ.	6 lü	11 sĭ-ĭ	20 òrl sĭ
2 òrl*).	7 dsĭ	12 sĭ-òrl	21 orl ĩs-ĭ
3 szan	8 pã	13 sĭ-szan	30 szan-sĭ
4 szè	9 kiéu	14 sĭ-szè	35 szan sĭ-ű
5 ú, ngú	10 sĭ	15 sĭ ũ stb.	100 pě

1000 dz'ian, 10,000 wàn.

Látjuk, hogy úgy rakják össze a számneveket mint mi, p. o. 1857 = dz'ian pã-pě ngú-sĭ dsĭ. A névszó előtt alapszámot, utána sorszámot jelent a számnév. Tudniillik sort jelentő képző nem lévén, mely más nyelvben a sorszámot teszi, a névszám helye határozza meg a tulajdonképi jelentést.

A szórend.

1. Névszó és névszó. A felebb említett összetételek már a szórend alá esnek. Azokhoz felhozzuk még :

*) Látjuk mily sok jelentésben áll e szó.

a) A tulajdonságnév a dolognév előtt áll, p. o. sing zsin szent ember, pē san fehér hegy.

b) Az első névszó birtokos viszonyt fejezhet ki, p. o. szing pén természet gyökere, alap; zsī pén nap gyökere = napkelet, Kantonban jāp-pōn, miből Japan, mi tehát keleti ország; ngo-fu én-atya = atyám; kī dz'ui ő-vétek = vétkei; k'i-ī valaki stb. Ilyenkor az utóbbi szó viszonyító erejű is lehet, p. o. hai nēi tenger belje = tengerben; sze heu halál után; — (si idő, lai jōni) lai si jövés ideje, s midőn jött. Ez mutatja meg, mint lettek más nyelvben a ragok és képzők, mely alakulás nem fejezt ki a sinaiban.

2. Ige és ige. Összetételnek a hasonjelentésűek, mint látuk; különben két ige egymásután kifejez:

a) következtetést, p. o. kiē cs'ing megalszik, és k'uài darab, együtt: kiē cs'ing k'uài megalszik s darabokká lesz;

b) a másik ige az elsőnek teljesítője (nálunk az első a másíknak képzője lenne) p. o. neng potest, fei volare, neng fei repülhet; jō akar 'szé hal, jō szé halhatna; ing dzo illik dolgozni. Ilyen használatuak: tang és i illik, kai kell, jéu van, k'o elég; ez utolsó szenvedő értelmet közöl, p. o. ngài szeretni, k'o ng ài szerethető, vagy érdemes szeretetre;

c) bizonyos igék mások előtt vagy után mutat vagy jövedőt jelentenek; ilyenek p. o. í és liáo végezni, kò mulni és elmenni, dziang szándékozni, jéu van, mint: í seu kapott, suē kò mondott, jéu sā megölt, ngo jéu szic én irtam, ngo jéu su-szin (levél) szie én levelet fogok irni.

3. Névszó és ige szó.

a) A névszó alany, ha előtte, s tárgy, ha utána áll az igének, p. o. (ti császár, csi kormányoz, t'ian-hiá égalja, birodalom, szeng nemz, wàn 10,000 = minden, min nép): ti csi t'ian-hiá: a császár kormányozza a birodalmat; de: t'ian szeng wàn min: az ég nemz minden népet.

Ugyanazon szó ismételve első helyen ige, másik helyen tárgy, mint: s'ang láo láo a felsőség öregelli (tiszteli) az öregeket. — Kivételkép utána is áll az alany, például ebben: hiá jú alá-szall, csik az eső: különben t'ian jú az ég csik = jupiter pluít.

b) Az ige előtti vagy utáni névszó viszonyító raggal kép-

zelhető p. o. jè ming éj énekel = éjjel énekel; lin szi erdő ül = az erdőben ül; tung szeng jě tél szűl levél = télben levelet hajt; s áo ku gyermek árva = gyermek korában árva lett.

c) Ige előtti szó igemellékül is áll, p. o. juan távolság, pū nem, neng tehet, féi repül: pū neng juan féi nem repülhet messze; kiün ho wei t'ung a fejedelem miért szomorkodik?

4. A szók ismétlése dologneveknél többször, igéknél tartósságot jelent, p. o. zsin zsin minden ember, jèn jèn feeskék. Néha az ismétlés viszonyszót alkot, mint: Csü csü helyhely = mindenütt; wang wang menni menni = mindenfelé; káo káo világos világos = igen világos.

Segédszók.

Viszonyítók erejével bírnak leginkább azon szók, melyek magok által jelölik a viszonyt névszó és névszó, névszó és ige, azután mondat és mondat között. Vannak azután a fokozást, mindenséget, sokaságot jelentő szók. Mind ezeket mellőzzük. De az alsóbb nyelvű irodalomban gyakran fordul elő mint segédszó: lài jó és k'ü megy, melyek használatából azt lehetne gyanítani, hogy az élő újabb nyelv idomokat szeretne magának teremteni, p. o. zsī be(menni), cs'ü ki(menni); zsī lài bejönni, cs'ü lài kijönni; k'ü fel(támad), hiá alászáll: k'ü lài feltámaszt, emel, hiá lài lejö. E két ige azt is jelenti, hogy a dolog halad, p. o. hiō tanulás, suō mondás, pū nem: hiō lài a tanulás jó = halad; suō pū lài mondás nem jó — nem mondhatja meg.

Ezen rövid előadás, úgy hisszük, jobban megismerteti a sinai nyelv mivoltát, mintha hosszas csudálkozással beszéltünk volna felőle.

De a sinai nyelv tökéletessége az írásában rejlik; s ha a szó nyelv egyszerű, az írás igen elmésen dús. A jegyek bizonyosan képirásból fejlődtek ki; most azok egész szókat jegyeznek, nem hangjaik, hanem értevényeik szerint. A sinai írás nem bötű-, nem is hang-írás (szótagírás), hanem fogalmi írás. Mondtuk, hogy a kevés számú szók igen sokfélélt jelentenek; de az írás minde-
nik jelentésre külön külön jegygyel bír.

Van körülbelül 50,000 írás-jegy; összevetvén azok nagy számát a 1500 vagy 2000 ejthető szóval, képzelhetjük, hogy az írás csakugyan képes a szók sokféle jelentéseit külön-külön jegy-

gyel kifejezni. A nyelv gazdagsága, mint most ismerik, az írás-jegyeiben, nem az ejthető szókbán áll.

2. Az árja nyelvek.

Sinaországból, átugorván Tübetet, a szent Ganga (Gangesz folyó) félszigetére jutunk, mely a Himálaja havasoktól egész Ceylonig valóban „a száraz föld első virága s a tenger első gyöngye.“ Ott a szanszkrit vonja magára a tudomány előszeretetét. A védák nyelve idős nyelvvidom, mely után a szanszkrit, az ind mondai költemények nyelve, következett. A szanszkrit változásai előhozták a palit, azután a pákritot és kávit, melyek magok is már szent nyelvek; a pali Ceylon szigetén és ind-Sinában, a prákrit a dsainaszoknál, a kávi nyelv Java, Bali és Madura szigetein. Az élő nyelvek Indiában a hindosztani vagy hindi, bengali, mahrattai stb.*). Mi csak a szanszkritot tartjuk szemünk előtt, mert ebből indul ki a nyelvtudomány.

Ha felhozandunk némely szanszkrit szót, s ezek hasonmásait más nyelvekből hozzájuk tettük, azonnal megnyílik azon országok és népek köre, a melyek nyelveiknél fogva együvé tartoznak. Nem akarván görög bötükkal tarkítani a szöveget, s megnehezíteni az olvasást azok előtt, kik a görögben nincsenek gyakorolva, hátul jegyzetekbe rakjuk a példákat, s a szöveg állításainak igazolásait.

Az 1) jegyzetben találtató szók hasonlatai, melyekhez még a szláv nyelvből is tartoznak, kiterjednek, ha a szanszkrit, vagy a tulajdonképi ind-nyelvből indulunk, a zend, az ó és új perzsa nyelven; a görög, a latin s az ezzel rokon itáliai nyelveken; a szláv és német nyelveken, végre az ezeket Európában megelőzött kelt nyelveken keresztül. Földiratilag véve azok kiterjedését, tehát az az innenső ind-félszigettől kezdve, nyugat-észak felé Ázsian és Európán által egész Svéd és Norvég, Iszland, Ir-, Francia és Portugallia országokig ér; az angol nyelv által pedig Észak-amerikába. s visszaterve a hódítókkal Indiába kerül. E roppant nyelv és népesaládot közönségesen ind-europainak, vagy ind-germának nevezik. Az ind-europai nevezet egyfelől szük, mert nem fog-

*) Lásd : a Budapesti Szemle I. köt. 320 stb. lapjait.

lalja magában az ó és új perzsa birodalom nyelveit; másfelől megtág, mert vannak Európában más nyelvek is, jelesen a magyar, finn-lapp-észti, a török*). — Az ind-german nevezet hasonlókép szűk, mert kirekeszti a szláv, a görög és latin nyelveket; tehát még alkalmatlanabb az előbbinél. Azért legjobb az árja név (melyet hajdan a szanszkrit és zend népek magokról használtak). Az árja név alá foglaljuk ennélfogva mind azon nyelveket, melyeket már felhoztunk, úgymint: a szanszkrit, zend, ó-perzsa, új-perzsa, a görög, a latin s az ezzel rokon ó-italiai nyelveket; továbbá a latinnak újkori leányait, névszerint (keletről kezdve): az oláh, olasz, spanyol, portugál, és francia nyelveket; azután a germán nyelveket, úgymint: a gót, a skandináv (norvég-svéd-dán), a németalföldi, angol, a tulajdonképi német nyelvet; végre a szláv nyelveket, úgymint: az orosz, lengyel, cseh, szlovák, horvát, szerb stb. nyelvet. Ezek teszik az árja nyelv fajt, melynek következők a jellem-vonásai:

a) A szógyökök egytaguak ugyan, de nincsenek bizonyos, számu bötükhöz kötve, mint alább a sémi nyelvfaajnál fogjuk látni. Lehet egy bötüs gyök, milyen a latin i-re gyök, melynek jelen idője: eo, is, it; lehet sok bötüs gyök, milyen a latin scand, melynek jelen idője: scando, scandis, scandit (Lásd a 2. jegyzetet, hol az i gyököt a szanszkrit, görög és latin nyelvben, s a scand gyököt a szanszkrit és latinban mutatjuk fel.)

*) Iróink, úgy látszik, valami tudományost gondolnak mondani, ha a régi nótát fűjják, mely szerint a magyar nyelv keleti, vagy ázsiai, s ezzel megkülönböztetik a többi európai, úgymint a görög, latin, német, szláv stb. nyelvektől. — Vajjon mit gondolnak a keletiségen? Azt-e, hogy Ázsiából került a magyar nyelv? Nagyot mondunk vele! Ázsiából kerültek azok az előbb megemlített görög, latin, német, szláv is, melyektől meg akarják különböztetni a magyart; tehát a keletiség, mint származási jegy, nem a magyarnak sajátja, hanem közös jegy. — Más egyebet pedig mit gondolhatnak a keletiségen vagy ázsiaiságon? A nyelvtan jellemét? Ez már inkább tudományos volna: ámde ha van saját jelleme a magyarnak, azt nem szabad olyan nevezettel illetni, mely azt nem jegyezheti, minthogy közös azon nyelvekkel is, a melyekben nem található fel a magyar saját jellem. Itt csak azt akarjuk mondani, hogy tudatlanságból teszi, ki a magyart keletinek vagy ázsiainak jellemzi. Ne fitogtassuk tehát tudatlanságunkat!

β) A szógyökök magánhangzói, különösen *i* és *u*, ragozás-kor (melyet legitt megmagyarázunk) hangöregbülést kapnak, mely abban áll, hogy az *i* és *u* elébe *a-t* vet a nyelv. P. o. az *i* gyök elibe *a-t* vetvén lesz a szanszkritban *ai*, a *budh* — tud, gyök *u* hőtűje elibe *a-t* vetvén lesz a szanszkritban *baudh*; — az *ai-t* azután *ê-re*, az *au-t* *ô-ra* huzván össze, lesznek: *êmi* = me-megyek, *bôdhâmi* = tudok stb. A gyöknek ezen hangöregbülése megvan a görögben, hol a szanszkrit *a* vagy *e*, vagy *o-ra* változott; meg a németben is, innen magyarázható, hogy a *wis-sen* szó a jelen idő egyes számában: *ich weiss, du weisst, er weiss*. (Lásd az *i* gyök hangöregbülését a 2) jegyzetben; más gyök *i-jét*, és *u-ját* a 3) jegyzetben.)

A gyökök még mássalhangzók beszöktetése által is megbővülnek, mely bővülés megint el is tűnik bizonyos törvények szerint, mint a hangöregbülés. Példák az ilyen bővülésre a latin nyelvből ajánlkoznak, p. o. *frango, fregi, fractum, frangere*. E példában a jelen idők *n*-nel bővülnek, mely a mult időkben nincsen meg. (Lásd a 4.) jegyzetet.

γ) A gyökök nagyon szeretnek a viszonyítókkal bokrosulnak, melyek el is változtatják az alap-jelentést. Ezen bokrosulásra mindenik árja nyelv akármennyi példával szolgál, p. o. a német *kommen* = jönni, *zu* viszonyítóval lesz *zukommen* = jutni, *ver* viszonyítóval lesz *verkommen* = romlani, veszni; *igystehen* = állani, *unterstehen* = merni, *verstehen* = érteni, melyben a *ver-*nek egészen más jelentése van, mint a *verkommen* szóban. (Lásd az ide vonatkozó példákat az 5) jegyzetben). — Vannak ilyen bokrosulások a magyar nyelvben is, de a nélkül, hogy a viszonyítók elváltoztassák a gyökszónak alap-jelentését, p. o. *menni gehen, bemenni, kimenni, fölmenni* stb. de a német *vergehen* már enyészni-t jelent. A német és latin-francia nyelv gondolatlan utánozása szüli csak az ilyeneket: *látni — sehen — videre, ellátni = verschen, providere*; például: az atya ellátja fiát pénzzel, *pater providet filium pecuniâ, der Vater versieht den Sohn mit Geld*. Ellátni csak annyit, mint el, messzire látni, nem „provisióval“ kikészíteni.

δ) Az árja nyelv-faj igéje úgy ragoztatik, azaz, személyi névmásokat veszen magához, a személyek és számok megjelölé-

sére, mint a mi nyelvünk. P. o. amo, amas, amat stb. mit mindnyájan tudunk. De az idők jelelésére néha ismétli a gyök első tagját, mit világosan látunk a latin nyelvben, s mi a szanszkritban, görögben is nagyon divatozik; a németben már kiveszett. Példák: tundo, tutudi; pango, pepegi. (Lásd a 6) jegyzetet.)

Egyébiránt vannak az árja nyelvfajban a segédige által kifejezett idő-idomok is, p. o. amabam, amabo, melyben a b a m, b o nem más, mint a szanszkrit b h u lenni szó, s a m a b a m = szeret — valék, a m a b o = szeret leszek. Egy másik segéd ige a latin sum megfelelője, melynek segítségével a görög és szanszkritban mult idők lesznek. (Lásd a 7. jegyzetet).

ε) Az igeszók ragjai két osztályra szakadnak; egyik osztály a cselekvő, a másik a szenvedő idomot jeleli. Ez az ismeretes különbség az actívum (amo, amas, amat; amamus, amatis amant) és passívum (amor, amaris, amatur; amamur, amamini, amantur) között. A történeti, vagy egybehasonlító nyelvtudomány, kitalálta már, hogy a szenvedő idomu ragok össze vannak téve: a l a n y i ragból, mely az é n, t e, ő-t stb. jelenti, s m a g á r a v i v ő ragból, mely az alany cselekvését önmagára viszi, miszerint az a m o r annyi volna eredetileg; szeretem magamat. Ez összetett rag (szenvedő idom) megvan a szanszkritban, zendben, ó-perzsában, görögben, gótban; de már kiveszett az újabb nyelvekből, p. o. a francia, olasz, német, angoltól. A svédben is megvan még p. o.

C s e l e k v ő i d o m.		s z e n v e d ő i d o m.	
s v é d :	n é m e t :	s v é d :	n é m e t :
jag höjer	ich er-höhe	jag höhes	ich werde
du höjer	du er-höheest	du höhes	du wirst
han höjer	er er-höheet	han höhes	er wird
vi höje	wir er-höheen	vi höjas	wir werden
i höjen	ihr er-höheet	i höjens	ihr werdet
de höja	sie erhöheen	de höjas	sie werden

} e r h ö h e t

A mint az előttünk lévő példában a német csak összerakás által (ich werde erhöheet) fejezi ki a szenvedőt: így teszi a francia, olasz, angol, szláv is stb.

ζ) Az igékből, képzők segítségével, legalább a szanszkritban, szenvedő, cselekedtető, kívánó, nagyító jelentésű származott igék lesznek, melyek néhány szanszkrit példáját lásd a 8.) jegyzetben. Ámde az árja nyelvek e tekintetben nagyon hátra-

maradnak a magyar megett, A görög, latin, német nyelvek, úgy szólván, alig mutathatnak fel némi keveset.

7) Az árja nyelvek névszója három szó-nemű: hím, nő, semleges nemű, mit a latin, német és szláv nyelvekből mindnyájan tudunk. Hogy ezen s a több árja nyelvekben a névszó-ragozás (declinatio) hasonló lehet, az elmondottakból is sejthetjük. Esetrag legtöbb van a szanszkritban, hol helyi és eszközi, (localis és instrumentalis) ragok is vannak; a latinban nincsen e két eset; a görög szegényebb a latinnál, mert nincsen ablativusa; a többi árja nyelvek még a görögnél is szegényebbek. — A névviszonyítók (propositiók) cioszlanak az esetek vonzása szerint, mert nem mindenikkel járhat mindenik, mint azt a latinból és németből tudjuk, p. o. eo in urbem, sum in urbe, venit ex urbe stb.

8) A szóképzés részint származás, részint összetétel által történik; néha a gyök magánhangzók tetemes változásával is, melyet a történeti nyelvészet már meg bír magyarázni, p. o. cado esem, decido leesem; caedo vágok, decido elvágok; cano, cecini, praecepor stb. A latin nyelv tűnik ki leginkább ezen változások által, a görög kevesebbé. De vannak ilyenek a németben is, p. o. stehen állani, és stand állás, állapot stb.

3) Az áltaji nyelvek.

Pekingben, a sinai birodalom fővárosában mandsu császár uralkodik még. A mandsu nemzet 1644-ben lön urává a földkerekség legnépesebb országának, s uralkodókat hozott elő, kik méltán viselik vala a nagy melléknevet. — A mandsu nemzet a tunguz törzshöz tartozik, mely legrégebb időktől fogva a Jeniszei folyótól az Ochoczki tengerig és Sina-országig lakott, s ez utóbbival sokféle viszonyban állott. Észak felé tehát a tunguzmandsuk a sinainak legközelebb szomszédai vagy hely-rokonai. Nyelvök érdekes lehet előttünk.

Ebben legelőször azt találjuk, hogy a névszók nem különböznek nem szerint magok közt: nincsen a mandsu és tunguz nyelvben hím — nő — semleges nemű névszó. — Azután észrevesszük, hogy a magánhangzók bizonyos osztályokra oszlanak, minélfogva egyegy szóban csak a o, másban csak ä, ö, fordulhatnak elő, ellenben e i és u megférnek mind az első mind a

második osztályyal. Például a mandsuból: baj kér, bajcsa keres, bajcsabu kerestet, bajcsana keresni indul, bajcsanabu keresni indít; — gene kél, genebu keltet, menet stb. A tunguzban alhanguak a, o, u: felhanguak ä, ü; közlő hanguak e i; itt tehát az alhanguakhoz tartozik az u, mely a mandsuban közlő-hangu.

Továbbá látjuk, hogy sok rag járúl a névszókhöz, de a törzsek nem változnak el, kivéve, ha utóhangjuk gyengül; sem elül nem vehetnek föl módosítót, mint az árja nyelvek, — A viszonyszók mind névszók után következnek, nem állanak ezek előtt, mint az árja nyelvekben, melyekétől még abban is különbözik a névszó, hogy személyi ragokat veszen föl, p. o. a tunguz

torokoviu,	torokovisz	torokovin
darvam	darvad	darvad
torokovivun	torokoviszun	torokovitin
darunk	darutok	darujuk

Az igező ragozásánál is változatlan marad a törzs, a melyhez a mód-, idő- és fajképzők, valamint a ragok, is alkalmazkodnak.

Úgy-e ismeretes földön járunk? mert a felhozott vonások a magyar nyelvet is jellemzik. Azt kell már tudnunk, a Pekingben hallható mandsu, és a magyar nyelvek jellemében, mely nyelvek osztoznak még? A mongol, török, tatár és finn nyelvek. Lássuk a névmás első és második személyét:

Magyar.	Mandsu.	Tunguz.	Mongol.	Finn.	Török.	Jakut.
én	bí	bí	bí	min(ä)	bän	min
enyém	mini	minyí	minü	minun	bänim	—
nekem	minde	mindü	nede, ne- dür	minulle	bana	miäkhä
engem	mimbe	minävä	nemei	minun	bäui	mijin
mí	be	bü, mü	bide	me	biz	biszigi
miénk	meni	münyi	bidenii v. menü	meidän	bizim	—
nekünk	mende	mündü	bidendür v. mendür	meille	bizä	bisziäkhä
minket	membe	münävä	bidenü v. meni	meidän	bizi	biszigini
te	szí	sí	csi	szin(ä)	szän	än
tiéd	szini	sinyi	csinü	szinun	szänin	—
neked	szinde	sindu	csimedur	szinulle	szana	üjjiäkhä
téged	szimbe	sinävä	csimei	szinun	szäni	üjigin
ti	szue	sü	te	te	sziz	äsziigi
tiétek	szueni	sünyi	tenü	teidän	szizim	—
nektek	szuende	sündü	tendür	teille	szizä	äsziäkhä
titeket	szueembe	sünävä	teni	teidän	szizi	äszigini

Ezen egész nyelvfajban, melyből csak némely nyelvet nevezünk meg, a magánhangzók három sorra oszlanak, mind azt a mandsun és tunguzon megmutattam, s a magyarból eléggé tudjuk; az egész nyelvfajban a névszók nem különböznek egymástól nem szerint: ellenben a visszavivő és kérdő névmások különböznek, midőn személyre vagy dologra vonatkoznak, p. o. a magyar ki és mi, finnül ku (ka), ken (kå) és mi (kå), p. o. ku sanoo ki szól? és mitä sanoo? mit szól? a török kim, ki és ne p. o. bän ki szänin agan em = én ki te urad vagyok stb. — A szók törzsei a képzők és ragok előtt változatlanok, sőt ők idomítják magokhoz emezeket a magánhangzók megférési törvénye szerint. — A személyi ragok, birtokló értelmével, a névszókhoz is járulnak, p. o.

a finn ku u magyarul h ó, törökül aj (luna); o m e n a, a l m a, e l m a ;

finn :	kuuni	kuuszi	kuunsa,	kuumme	kuunne	kuunsa;
magyar :	havam	havad	hava,	havunk	havatok	havok;
török :	ajim	ajin	aji,	ajumuz	ajunuz	ajlari;

vagy

finn :	omenani	omenaszi	omenansa,	omenamme	omenanne	omenansa,
magy :	almám	almád	almája,	almánk	almátok	almájok,
török :	elmam	elman	elmaszi,	elmamuz	elmanuz	elmalari.

A viszonyítók a névszók után járulnak. Végre a szótörzsök elül nem fogadnak el se képzőt, se más módosítót, kivéve a magyar igét, mely a be, ki, el stb. viszonyítókat — összetétel gyanánt — elül is fölveheti.

Az igére nézve különös tudomásra méltó, hogy a magyar és finn ige ragjai, szintúgy, mint a szanszkrit, görög és latinéi, kétfélék: másraható (paraszaipadam) és magáráható (atmanépadam) idomúak. A magyar magáráható ragok az ikes igében fordulnak elő, mint: mosdom, mosdol, mosdik; a finn magáráható ragok igen hasonlítanak a magyar ikésekhez, p. o. másraható: muutan, muutat, muuttaa másítok, másítasz, másít; muutamme, muutate, muuttavat másítunk, másítottok, másítanak; ebből lesz magáráható: muutain, muutait, muutaikse, mütegy: (másdom, másdol, másdik), muutaimme, muutaitte, muuttaivat (másdunk stb.). Különböznek a finn ikések a magyaroktól abban, hogy a többes számban is megvannak; s ugyanezzel még inkább hasonlítanak a szanszkrit-görög-latinokhoz. — Továbbá mindenik

altaji nyelvben számosak az igefajok, vagyis igék származékai. Például a finn elän élek, élelen vagy eleszkelen éldegélek, elähdän élemedek, elätän éltetek, elättelen éltetgélek stb. A magyar még inkább halmozhatja ezen képzőket, p. o. szeret, szeretget, szeretgethet; szerethet, szerettet, szerettetget, szerettetethet, szerettetgethet stb. A török meg a magyarnál is többre megyen, mint szenved = szer-et, szenved me nem szeret, szenved szerettetik, szenved me nem szerettetik, szenved szerettet, szenved me nem szerettet, szenved ril efficitur ut amer, szenved ril me non efficitur ut amet; szevis egymást szeret, szevis me nem szeret egymást, szevisil, szevisil me fit ut sese ament, non fit ut sese ament stb. szevistür teszi, hogy egymást szeresse, szevistür me, szevistüril, szevistüril me stb. szinte végtelenig.

Az előadott jellemző vonásoknál fogva különböznek az említett nyelvek az árja nyelvektől, s együtt külön nyelvfajt tesznek, melyet rövidség okáért altaji nyelvfajnak nevezünk. Közte találjuk az igének tárgyias ragozását is, (p. o. a látok látsz lát mellett: látom látod látja, s látlak). mely által annyira kiválik a magyar nyelv az öt körülvevő német és szláv nyelvek közül. Névszerint a mordvin, az urali finn nyelvek egyike, még teljesebben bír azon sajátossággal, mely szerint az ige a személyi (mondományi vagy inkább alanyi) ragokon kívül tárgyat is vehet föl, s olvaszt amazokkal egybe. A magyar csak a második (lát-lak) és harmadik személyt (látom, lát-já-tok, lát-já-k) teheti ki tárggyul: de a mordvin nyelv, ama kettőn kívül, az első személyt is kiteheti tárggyul. Például:

szodasza-m-ak	tudándasz	engem
szodasza-m-am	tudánd	engem
szodasza-misz-k	tudándasz	minket
szodasza-miz-(z)	tudánd	minket. (Lásd a Magyar Nyelv. II. évfoly. 345—351 lapj.)

A mi nyelvfajunk igen nagy földirati téren nyúlik el, úgy mint a Sina birodalomban uralkodó mandsuktól kezdve a közép és északi Ázsián keresztül az europai legmagasabb északi csúcsig; délre Áfrikáig, a meddig a török nyelv ér; s nyugatra a Balt tengerig (az esztek), azután a Morva Lajtha folyóig és az Adriai

tengerig, meddig a magyar nyelv ér *). A messzire terjedő fajban nyelvkörök, nyelv-nemzetségek válnak ki, ugymint : 1) a mandштуnguz, 2) mongol, 3) török-tatár, 4) urali finn, 5) nyugat-északi finn nemzetségek. A magyar nyelv legközelebb az urali finn csoporthoz tartozik, s kapcsoló szem a nyugati finn és török-tatár között. Innen magyarázható, hogy némelyekben közelebb áll a nyugati, másban a keleti vagy urali finn nyelvekhez, még másban a török-tatárhoz. A tulajdonképi magyar csoportot teszik : a magyar, mordvin, vogul, osztyák nyelvek. A permi ág, t. i. a szürjän, permi, votják nyelvek kapcsolják a nyugat-északi finnséget a magyar csoporthoz. A mandsu és mongol csoportok külön írással bírnak, melyet az ujugrok használtak először. A törökök, a Mohammed vallásával együtt az árab írást fogadták el, mint a nyugati finnek és magyarok a keresztyén vallással a latin írást. Egyébiránt, ha hadjárati és hódítási dicsőség valamire becsülhető : az áltaji faj a XVIII-dik századig a legnagyobb hódítókat mutatta vala fel. A nyugati finnek nem voltak hódítók, mennyire történeti tudásunk fölér, de a szellemi országra nézve becsesebbet hagytak nekünk, ugymint mondai költeményeket, a Kalevalát, melyekről még alább lesz alkalom emlékeznünk. A tudományok, különösen a nyelvtudomány, körében pedig annyira jeleskednek most, hogy például Kellgrént és Castrént egész Eeropa ismeri, s halálukat sajnálja.

Megismerkedvén az áltaji nyelvfaj jellemével, külső terjedelmével, s az azon kiemelkedő csoportokkal, még több szóhasolatokat is várhat az olvasó, ki nem ismeri, a mi nálunk 1850 óta a magyar nyelvtudományban történt. Az urali finn csoport számnevei, hasonlítva a finnhez :

*) Müller, oxfordi tanár és nyelvtudós turán-nak nevezi az áltaji nyelv- és népfajt. A perzsa költők, (Firduzi, a sah-náme-jában) a perzsa mondai hősoket turáni hősoekkel hadakoztatják. Perzsiának ellentéte Turán. Tudjuk, a szanszkrit és zend nép árjának nevezte magát, azaz tiszteletesnek, s országukat árjávarttának, tiszteletes országnak. Ellentétül Ut-árjá, Arián-kivüli, vagy Tu-árjá, Ariától különbözött, volt északra minden nép, tehát az áltaji népek. Utóbb Perzsiát Irán-nak, s a Tu-árját Turán-nak nevezték. Most Müller turán-nak akar nevezni mindent, a mi nem árja és nem sémi, mi által zavart idéző elő; mert vannak még más faju nyelvek is.

Magyar.	Szürjän.	Osztják.	Mordvin.	Finn.
egy	öt, ötök, oğ	ei, it	vä, väjke	ühte
kekt (két, kettő)	kiik	kát	kavto	kahte
hárm(három)	kujm	khúdem	kolmo	kolme
négy	nyoly	nyeda	nile	neljä
öt	vit	vét	väte	viite
hat	kvajt	khút	koto	kuute
hét	szízim	tábet	szízem	szeitsze
nyolcz	kökjamisz	nyfl	kavkszo	kahdekszan
kilencz	ökmisz	ár jong	väjksze	ühdekszan
tíz	dasz	jong	kämen	kümmene
tizenegy	dasz ötök	ja khat jong	kämväjke	ükszitoisza
tizenhárom	dasz kujm	kát khat jong	kämkolmovo	kolmetoisza
húsz	küij	klúsz	komsz	kakszi küm- mentä
harmincz	komün	khúdem jong	kolmogämen	kolme küm- mentä
negyven	nyelyamiün	nyeda jong	näligemen	neljä küm- mentä stb.

Látjuk, hogy az egyszerű számnevek hétig érnek, azontul összetett nevek vannak. Nyolcz annyi mindenütt, mint: kettő (hiján) tíz, kilencz annyi, mint: egy (hiján) tíz. Húsz annyi, mint két tíz, így harmincz, hajdan: harmicz = három tíz, negyven, ötven, stb. annyi mint négy tíz, öt tíz stb. A magyarban, van már a felhozottakban előfordul mint jong, gäm, käm, küm; még jobban meglátszik a török-tatár csoportban, hol on vor tíz. Ezen csoport számneveit, hely-kimélésből nem hozom fel. — Más mutatóvány legyen a következő.

Bö, törökül báj, jakutul báí, mint ige: bajabin gazdagszom, bővelködöm: mongolul bajan, tunguzul bajan, finnül paljo.

Fő, fej finnül pää, törökül bás, jakutul bász. A magyar fej szónak származékai: fejez, fejel, fejlik, főd vagy fed, honnan fődél, fedél; feslik, fesül, fejt stb. távolabbi származékai: fék, fejsze stb. A finn pää némely származékai: päätan fejtek, pääszen feslem, pääsztän feseltetek, päätü fedél, pääkkä fejsze, päitszi fők; päällisz (tej)fel; ohran pää árpafej, pään alaisz fejal stb. Az eszt pää, pea-nek származékai: peaszen feslem, peaszten fejtek stb. A török bás-bul lesz basak gabona-fő; bas-mak béfejezni, basla-mak kezdeni, l képzővel, mint szöz szó, finnül szana, szöjle-mek szólni, finnül szana.

Jalka finnül láb, magyarban gyalog, tunguzban algan; viszontag tunguzban alga magyarul gyalom. — A török jól út (honnan joldas úti társ), úgy viszonylik a finn magyar jalk-gyal-hoz, mint a szanszkrit padavi út a padlábhoz, görögül ποδ- (ποδ ποδός); így padáti gyalog (katona).

Arany törökül altun, jakutul és mongolul altan. Alább a finn kultat is hozzája soroljuk.

Öl mérték, törökül ölesi, innen: ölesüröel, mér; tunguzul alda.

Kék törökül gök, kök, mongolul kök, jakutul kökh. A finn szini is ide tartozik, mennyiben szésn sokszor k helyett van a rokon nyelvekben.

Fa finnül puu, esztül puu, lappul muor, maora, jakutul mász (mint fej jakutul bász), tunguzul mó, mandszul moo (két tagunak ejtendő), mongolul modon.

Más (ma-s) finnül muu, törökül baska.

Szó finnül szana, törökül szöz; szólni finnül szanoa, törökül szöjle-mek.

Kel kél, finnül käy, törökül gel, jakutul kal, mandszul gene (gana). stb. stb.*).

4) A sémi nyelvek.

Az előadott három nagy nyelvfajon kívül Ázsia délnyugati részeiben s onnan Áfrikában egy negyedik nyelvfaj terjeszkedett hajdan, s uralkodik mai napig, a sémi. Fő ágai az arámi, még pedig nyugat-arámi, vagy siriai, és kelet-arámi vagy kháldai; a héber, melyhez az ázsiai és áfrikai pun (fönicziai és karthágói) tartozik; az arab és éthiopiai.

Ezek közül a héber a legrégebb idomu, s az ó testámentom nyelve levén, leghamarább jutott az európai tudományba; az arab pedig legmiveltebb, s korunkban is a terjedtebb nyelvek egyike, mivel az iszlám nyelve.

A sinai nyelv egytagu, és ragozás meg származás nélküli nyelv; az áltaji nyelvfaj ragozó és a származást igen bőven alkalmazó nyelvfaj, de törzsei nem változnak a képzők és ragok előtt, minthogy viszontag ezek alkalmazkodnak a törzsekhez; —

*) A kit a dolog érdekel, az részint a magyar akad. Értesítőben, részint a Magyar Nyelvészotben talál elég tárgyat.

az árjai nyelvek hasonlóképp ragozhatók és a származást alkalmazók, ezenkívül a törzsek a ragok előtt változnak, és him-, nő-semleges neműek; a sémi nyelvek is ragozhatók és bírnak szó-nemmel, de törzseik még inkább változnak mint az árja nyelvbéliek.

Főbb vonásaik ezek: A törzsök, mint vannak, kifejlődhettek ugyan egytagu törzsekből, mint az áltaji és árjai nyelvekéi, de most sokkal merevebb és szabályosabb állományuak mint amazok. Mert a teljes törzs, szabály szerint, három hangból áll, melyhez magánhangzó nem tartozik. Tehát három mássalhangzó teszi a sémi törzset, s a két mássalhangzóju gyökök mint látszólagos kivételek vannak a nyelvben. Ilyenek leginkább a jelelő szók, úgymint névmások és viszonyiszók, melyekből a nyelv az idomokat alkotja. Ezek ellenében a dologszók- névszók-, és tevésszók — igék — leginkább három hanguak, úgy hogy a héber igitörzs kéttagu s az arab igitörzs háromtagu. — A névszók származása vagy belső hang-változás, vagy ezen kívül még elő- és utó-rag által történik. A szónem him és nő. Az esetragok nem fejlődtek ki; a héberben egy sincs, kivéve a többes számbeli ragot; az árabban három eset van a nevezővel együtt, mindkét számban, de azok nem rag, hanem többnyire a magánhangzók változása által lesznek. A viszonyítók is aránylag kevés számuak, s a névszók előtt állanak. A névszó nem lévén ragozható, az eseteket, p. o. nevezőt, tárgyat stb. csak a szónak helye vagy két szónak szoros összesimulása által lehet kifejezni. A névszó fölveszi a személyi névmásokat, sőt a viszonyiszók is, mint az áltaji nyelvekben. A személyi névmások pedig kitűnnek az árjaik mellett, ez által, hogy a második személyen is ki van fejezve a nemi különbség. P. o. l'vus ruha, s b ben, így veszik föl a személyi ragokat: l'vusi ruhám (nemi különbség nélkül), l'vus'ka ruhád (férfi), l'vusék ruhád (nő), l'vusó ruhája (férfi), l'vusáh ruhája (nő); — l'vusénu ruhánk, l'vus'kém ruhátok (férfi), l'vus'kén ruhátok (nő), l'vusám ruhájok (férfi), l'vusán ruhájok (nő). — Bi bennem, b'ka benned (férfi), bak benned (nő), bó benne (férfi), báh benne (nő); bánu bennünk, bakém bennetek (férfi), bakén bennetek (nő), bahém bennök (férfi) bahén bennök (nő).

Az összetétel általi szó-alkotást alig ismeri a héber és arab nyelv.

Az igetörzs is részint a behangok változása, részint ezen kívül elő- és utóragok által fejezi ki az idő, személy és faj különbségeit, ez utóbbiak alatt a származott igéket értvén. Mint-hogy a személyi ragok a második és harmadik személyben hím- és nő-neműek, s ezen sajátágukat, mint imént a névszóknál láttuk, rag-létükben is megtartják: azért az igeszó személyei is hím- és nő-neműek, — mit az árja nyelveken nem találtunk. P. o. k a t á b irt (férfi), k a t b á h irt (nő), k a t á b ' t a irtál (férfi), k a t a b ' t irtál (nő), k a t á b ' t i irtam; k á t ' b u irtak (férfi és nő) k ' t a b ' t é m irtatok (férfiak), k ' t a b ' t é n irtatok (nők), k a t á b ' n u irtunk. — Jövő idő: j i k ' t o l irni fog (férfi), t i k ' t o l irni fog (nő). t i k ' t o l irni fogsz (férfi), t i k ' t ' l i irni fogsz (nő), ä k ' t o l irni fogok. Ezen példán mind a magánhangzók változásait, mind azt is látjuk, hogy a személyi ragok hol utól hol elől vannak, mi hasonlókép nincs úgy az árja nyelvekben.

Kitünteti a sémi igét még az is, hogy a szenvedő jelentést nem rag által jelöli, mint az áltaji vagy árja ige, hanem a magánhangzók elváltozása által, p. o. k i t t e b irogatott, k u t t a b saepe fuit scriptum, h i k t i b scribere fecit, h o k t a b mandutum est ut scriberetur. Az árab ige nem változtatja el annyira a magánhangzókat a cselekvő jelentésben, de annál inkább tehet mindent szenvedővé, ugyan azok elváltozásával.

Vége a sémi ige sok származott idomokat ereszt, minde-
 niket egyszersmind szenvedő jelentéssel. Ebben az árab gazda-
 gabb, mint mondtuk, a hébernél, p. o. I. k a t a b a irt, II. k a t a b a iratott, III. k á t a b a, IV. a k t a b a, V. t a k a t t a b a VI. t a k á t a b a, VII. i n k a t a b a, VIII. i k t a t a b a, IX. i k t a b b a, X. i s z t a k ' b a t a, XI. i k t á b b a, XII. i k t a u t a b a, XIII. i k t a v v a b b a. S mind ezen idomok szenvedő jelentésben is állhatnak. Látjuk ebből, hogy az igefajokra nézve (így nevezvén a származott igeidomokat), a sémi ige hasonlít bőségre az áltaji igéhez, de felülmulja az árjait.

Azonban idő- és módképzőkben szegények a sémi nyelvek.

Egybefoglalás.

- Az egytagu sinai nyelv, a mint azt Schott nyelvtana szerint leírtuk, egészen külön természetű; azt tehát a többi három

fajhoz hasonlítani sem lehet, ha nyelvtani tekintetből akarunk hasonlítani.

Az árja, sémi és áltaji nyelvfajok egyaránt ragozhatók. A különbség a ragok mennyiségében, hová-ragoztatásában és mikép-ragoztatásában tetszik ki, (a ragok neve alá a képzőket is foglaljuk).

A névszó ragozására nézve leggazdagabb az áltaji faj, mert legtöbb viszonyi ragot vesz fel, s ezeken felül a személyi ragokat is fölveszi. Az áltaji nyelvek viszonyi ragai sokaságát az árja faj számos előljáró szókkal pótolja; a sémi fajnak nincsen viszonyi ragja, s előljáró szókbán is szegény. Személyi ragokat az árja névszó nem vesz föl; de igen a sémi névszó.

Az igeszó ragozására nézve így áll egymáshoz a három nyelvfaj: 1) A szorosán vett személyi ragokra nézve nincs különbség köztök; de az árja magáraható idomu ragok, mint a magyar és finn nyelvekéi, tulajdonkép összetett ragok, s ezenkívül a magyar, mordvin és vogul nyelv a másraható ragozásban kitcheti a tárgyragokat is. Mennyiben tehát az alanyi ragokon kívül vesszük tekintetbe, arra nézve is az áltaji nyelvek kapják meg az elsőséget. A sémi nyelvek csak oda-simulás (enclisis) által teszik az igéhez a tárgyi ragokat. — 2) Mód- és idő-képzőkre nézve legszegényebb a sémi faj; a többi kettő vetélkedik egymással; az árja faj itt képzőkön kívül előragokat és ismétléseket is alkalmaz. — 3) Az igefajok képzőire nézve legszegényebb az árja faj, gazdagabb a sémi, leggazdagabb az áltaji.

A hovaragozást tekintve, a sémi és árja nyelvfajok a szók elé, sőt a szók beljébe is rakhatják a képzőket és módosítókat; ezen beszúrást mégis a sémi faj gyakorolja leginkább. Az áltaji minden képzőt, és modósítót a szó végéhez ragaszt.

A mikép-ragozást tekintve, az áltaji faj a változatlan törzshöz teszi a változó ragokat és képzőket; az árja és sémi fajok pedig a változatlan ragokat és képzőket a változó törzshöz rakják. Legváltozhatóbb a szótörzs a sémi fajban.

Végre szónem van a sémi és árja fajban; nincsen az áltajiban, mely viszontag megkülönbözteti a személyt a dologtól, s a szótörzseket egymástól a magánhangzók szerint.

III.

A NYELVTUDOMÁNY TÖRTÉNETI ÉS NYELVTANI EREDMÉNYEI.

A nyelvtudomány azon mivolta, melyet az előadottakból sejteni kezdünk, nem valami régi; az, mint láttuk, új tudomány. Még is oly nagyok már tetteleges eredményei, hogy méltán az ujkor egyik legjelesebb tudományának tartják, s a természettudomány mellé helyezik. Az eredmények pedig, nagyjában tekintve, hol a történelmet, hol a nyelvtant illetik.

Ázsiában és Európában négy nyelvfaj terjeszkedik el; a mindenik fajhoz tartozó nyelvek rokonok egymáshoz. Ha már némely nyelvek között van rokonság, bizonyosan az azokon beszélő népek közt is van eredeti rokonság. Ezen elmékedési tételt bizonyítják az európai történetek is. Jól tudjuk, hogy a győztes rómaiak Spanyol- Francia- és Angol-országot fegyvereikkel hatalmuk alá vetették, s hogy a meghódított országokban a latin nyelvet terjesztették. Az ősi nyelv, akármilyen volt is, részben vagy egészben a latinnak engedett mindenik országban. Hihető, hogy a hivatalos latin nyelv mellett a népnél oly nyelv támadt, mely a latinból és a földiből alakult. Ezen meghódított s latinosított országok utóbb német nyelvű népek hatalmába estek, s támadtak a spanyol, olasz, francia, angol nyelvek, melyeken az ősi, a latin és német nyelv alkotó részei világosan kitetszenek. Spanyol, Olasz, Francia és Angol országok nyelvei tehát az illetők népek alakulását hirdetik. Ezen alakulás, úgy szólván, szemünk előtt történt; az eredmény, azaz, ezen négy nyelv mivolta igazolja, a mit a történetek tapasztaltak. Vajjon tehát ott, hol a nyelvet ismerjük ugyan, de a történetek homály alá temetvék, nem kell-e a nyelvből a történetekre következtetni? Ellenkezhetik-e a nyelv, mely eredmény, a tényekkel, melyek előhozták az eredményt? Tehát rokon nyelvek nem tesznek-e föl rokon népeket, a tér és idő legnagyobb közei ellenére is?

A sémi nyelvek és népek közt a történeti összeköttetést a bibliából merithetvén, a héberék és árabok rokonságáról kétség szinte nem is lehetett. Inkább kételkedhetek a pún és sémi közti rokonságról, miután a biblia a főnicziaiakról mint idegen pogányokról beszél. De a nyelvek kétségen kívülé tették, hogy a

Középtenger keleti partján élt kereskedelmi pún-nép (föníciaiak) mely Karthágót telepítette volt, tehát az afrikai pún néppel együtt, a héber népnek igen közel rokona. — A nyelvek által az illető népek legrégebb és legsajátabb szellemi történeteit vagy egészen újra meglehet alapítani, vagy legalább tetemes hézagaít kitölteni.

Az árijai nyelvű népek azon története, melyekről semmi emlék vagy könyv nem szólhat, mennyi felvilágosítást nyertek már s nyernek naponkint a nyelvtudomány által! *Schleicher* *), ki nem csak az árijai nyelvekben járatos, s ki most az árijai nyelvek körében a szláv nyelvekkel foglalatos, az árijai népek ősi történeteit így jellemezi (*Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der Arischen, Celtischen u. der Slawischen Sprachen*. Herausgegeben von Kuhn u. Schleicher. Erstes Heft. Berlin 1856). Legelőbb volt — mert föl kell tenni — az ősi indogermán nyelv és nép, mely az egész fajnak törzse, s melynek nyelvét hátramenő okoskodással a belőle kiszármazott nyelvek nyomain ki lehet sütni. Például e mondat: a farkas megyen, a litván nyelvben: *Vilkas eiti*, (a mint most ejtik: *vilksz ein*), a görögben *λύκος εἶσι*, szanszkritban *vrikasz éti*, az ősi nyelvben *varkasz aiti* lehetett. — Az első vagy ősi törzstől — nem akarván a kelt népről beszélni, mely úgy látszik, szintén az árja fajhoz tartozik — tehát az ősi törzstől először a szláv-német ág szakadt el; a mi még együtt maradt, azt ario-pelasg-nak lehet nevezni. Ezen maradék, a szláv-német ág elszakadta után, ismét elbocsátott egy ágat, melyet pelasg-nak neveznek, s melyből a latinok és görögök nőttek ki. Honn maradt még a szorosan vett árijai rész, melyből az ind ág az Indus folyójától kezdve lassankint a Gangesz felé nyomult, s azután dél felé hódította meg az ind félszigetet. Így alakultak a zend-ó-perzsa, s a véda-szanszkrit népek, kiket azután vallási és társadalmi szerkezet választott el egymástól. — A szláv-német ág megint elszakadt, s lett a letto-szláv és a

*) *Schleicher* 1848-ban kiadta „*Zur vergleichenden Sprachengeschichte*. Bonn.“ Ugyanott 1850-ben „*Die Sprachen Europa's in systematischen Uebersicht*.“ 1856-ban és 1857-ben *Litthianische Sprach-Grammatik* és *Chrestomathie*, Prágában.

német. Mindenike utóbb még többször szakadozott, míg a mai szláv és német népek és nyelvek támadtak. — Ez a nyelvtudománynak szinte olyan biztos eredménye, milyen a földtan következtetése az őslénytan tárgyaiból. S bár kevésnek látszassék is, az valóban igen nagy, mert sok nevezetes kérdés megoldására vezet, melyeket a nyelvtudomány segítségével nélkül jól föl sem lehet tenni.

Egyébiránt nem arra szorítkozik a nyereség a történelem számára. A nyelvtudomány mai képessége jobban értelmezheti magokat a történeti emlékeket is. Tudjuk, az egyiptomi emlékek fölratait csak most kezdik érteni, tehát a tulajdonképi nyelvtudomány segítségével; tudjuk, a sémi nyelvenlékeket sírköveken és másutt most jobban értik, mint azelőtt; tudjuk, hogy a babyloni, ninivei cserép-emlékek, a perzsa királyok sziklákba és sírkövekbe vésett nyíl- vagy szögírássai mennyi világosságot derítenek a félig-meddig elborított történetekre, s mennyi új dolgokról kezdenek beszélni, a melyekről nem is álmodott a történelem! Ha nem tudnák a szanszkritot és zendet, szóval, ha az új nyelvtudomány segítségével és világával nem élhetnének: némák volnának még az ék-iratok, a cserepek. „A nyelvtudomány felette nagy segítségére van a történelemnek. Plátón iskolájának homlokára azt írta, hogy senki se lépjen be, ki magát a mér- és szám-tudományban jelesen nem gyakorolta, ezzel ki akarván jelenteni, hogy ember, ki az egyszerűbb és könnyebb elmélkedésekhez és okoskodásokhoz nem szokott, nincs elkészülve a bölcselem bajosabb elmélkedéseire. Én bár más tekintetből, mondanám, hogy az egyetemes történelem számos kérdéseit jó sikerrel forgatni lehetetlen, ha alapos ismeretével nem birunk azon felvilágosító-soknak, melyeket a nyelvtudomány szolgáltat. (Littré, a *Revue des deux mondes*, 1857 jul. I. füzeté 115. lapj.)

Ha a nyelvtudomány történeti eredménye már is akkora, hogy a francia író is, kinek hazájában nem mivelik még annyira azt, mint Németországban, mellőzhetlennék tartja: bizonyosan még nagyobb az a nyelvtanra nézve. A nyelvtudomány, úgy mint azt leírtuk, egy behasonlító nyelvtudomány. Nem hasonlítgat össze találmányra mindenféle nyelvet, hanem tudományos eljárás szerint a rokonokat tanultatja, s csak, ha valamelyik nyelvfajt kitanulta, s lehető biztosan nézhet el annak terjedelmé-

ben : akkor kezdi ezen nyelvfajt egy másikkal egybevetni, melyet hasonlókép széliben mélyiben már kitanult. Első tenni valója tehát ezen nyelvtanulásnak, kitudni, melyek a lényeges vonások valamelyik nyelven, s miféle nyelveken találja meg ugyan ezen vonásokat. A mit az egytagu vagy sinai nyelvről, az árjai, áltaji és sémi nyelvfajokról leírásképen előadtunk, az eme nyelvtanulás által elvont lényeges faj-vonások. Ezen első tennivalója, máris, úgy látjuk, egybehasonlítás munká. De ez fölteszi, hogy az egyes nyelveket megtanultuk, különben nem foghatjuk föl a lényeges vonásokat. Miután így hasonlítani tanultunk, az egy fajhoz tartozó nyelvek természete s teljes mivolta föl kezd derülni: az egyes nyelvek anyaga és idoma átláthatóvá lesz, s a nyelvtan igazán tudományyá válik. P. o. a ki a szanszkrit nyelvet nem tudja, nem értheti meg, miért mondja a német: ich weiss, du weisst, er weiss, wir wissen, ihr wisset, sie wissen; azután: ich wusst, gewusst; — nem értheti, a görögben p. o. hogyan lett a jövő idő és az úgynevezett aoristus. (Lásd a czikk végén a 9. jegyzetet).

A nyelvek ezen, hogy úgy mondjam, természettani leírása pedig mennyire segíti elő a belátást, vagy inkább eszközölheti azt; e kevésből is, a mit előbb és itt közöltem, sejtheti a figyelmes olvasó. Hogy pedig csak ezen természettani taglalás eszközzével érthetjük meg a nyelvyanyagot is, azaz a nyelvek szókönyvi tartalmát, mennyire az még érthető: szintén világos, mi hasonlókép kitetszik az előbb mondottakból; emlékeztetem az olvasót a tochter, jupiter, mensch stb. szókra a czikk végén levő 1. jegyzetből.

Ha valami, bizonyosan a nyelvek szókönyvi tartalmának fejtegetése, szolgálat szép, itt ott nagy világosságot derítő adatokat a történelemnek. Az őstörténetek egyedüli forrása az egybehasonlító nyelvtudomány; s hol emlékek vannak is, azokat is csak ezen tudomány fejtheti meg helyesen. Azután egy-egy nyelv nagyobb emlék valamennyi rakott emléknél!

IV.

A NYELVTUDOMÁNY BÖLCESELMI TÖREKVESEI.

Valamely tárgy megismerése annak bölcselmére utasít, mely a tárgy létének okát módját és végét akarja meghatározni. A böl-

cselem a természetrajzi tudásból meríti anyagát; innen világos, hogy a félszeg vagy hiányos ismeret nem lehet biztos földje a bölselemnek.

A leirt nyelvtudomány szükségkép egybehasonlítóvá lesz; az egybehasonlítás osztályozást hoz elő; az osztályozás becslést húz maga után; a becslés a szellem képességére utasít; ez azután a nyelv fogalmát kényszeríti megalapítani. Im ezek a nyelv-bölselem szakaszai, vagy ha tetszik fokai.

A természettudomány eljárását követő nyelvtudomány mint lesz egybehasonlítóvá, s mit hoz ki egybehasonlításából, az előbeniekben láttuk. Ázsiában és Európában négy fő nyelvfajt talál, ugymint: a sinai, árja, áltaji és sémi nyelveket. Ezeket a tudomány osztályozni akarja, miben különbözőleg járt el. Az új nyelvtudomány elején, midőn a teljesebb tájékozhatás még alig történhetett, Schlegel Augustzt, a szanszkrit, az az árjai nyelveket tartván szemé előtt, azokat foglaló és taglaló (synthetisch, analytisch) idomuakra osztá. Foglaló idomuaik azok volnának, melyek segédszókra nem szorúlnak; taglaló idomuaik azok, melyek ilyenekre szorulnak. Annál fogva a szanszkrit, görög és latin nyelvek foglaló idomuaik, mert mondják; *atutzam, ετυφα tudidit*, video hominem; — de az olasz és francia nyelvek taglaló idomuaik, mert így kell mondaniok: *j'ai frappé, je vois l'homme*; a *je, ai, le* olyan segéd-szók, melyek nélkül amaz három régi nyelv ellehet. A német nyelv, azt mondá Schlegel A. a foglaló és taglaló nyelvek között áll, s mindenik előnyeit egyesíti. Mert Schl. szerint a foglaló nyelvek egyetemesb hatását tanusítják az elmének, mely azokban minden tehetségit egyszerre foglalatoskodtatja: ellenben a taglaló nyelvekben a lélek inkább okoskodik, s világosabban számol magának egyes működéseiről. Egybehasonlítván a régiség szellemét az újabb kor szellemével, azok közt a nyelvekéhez hasonló különbséget találunk, úgymond Schl. A nagy foglaló természetű alkotmányokat a régiség hozta elő; a tökéletesebb taglalás az új kor dolga.

Ezen osztályozásra nézve a nyelvtudomány más eredményeit kell itt felhoznom. A történeti tapasztalás nem tud semmit arról, mint lettek a nyelvek, valamint nem tudja, mint lettek a nemzetek. Mikor valamely nemzet a történelem színére lép, már megalakult, s nyelve is megvan; sőt a föllépett nemzetek legelső ko-

ruk nyelvei legfoglalóbbak, idomokban legdúsabbak. Például az árja nyelvek legrégebbike a védák nyelve, s ez idomokban dúsabb is mint a szanszkrit. A latin és görög, a legrégebb szláv és német már idomra nézve szegényebbek a szanszkritnál: valamint az új szláv nyelvek szegényebbek a régiéknél stb. Tehát a mennyire a történelem föl bírja kísérni a nyelveket, azokon fölfelé mind nagyobb dúságot, lefelé mind nagyobb idombeli szegénységet lát. Ez legalább az árja nyelvekre nézve bizonyos lévén, nem lehet helyeselni azon osztályozást, mely az egy fajbelieket ketté osztja. Olyan az, mint-ha a természettudomány az állatok osztályozásában mondaná: Vannak fiatal és öreg majmok, vannak fiatal és öreg lovak stb. tehát az állatok fajai vagy fiatalok vagy öregek. Föltéve pedig, hogy azon tünemény, melyet az árja nyelveken veszünk észre, minélfogva a nyelvek első kora legdúsabb, minden fajú nyelveken tapasztalható: ezen osztályozás igazán csak olyanféle, minő az állatok fiatal és öregekre való felosztása volna.

A következő nyelvosztási kísérlet a nyelvtani alkotást vevé alapul, s a tudósok nagy egyezéssel különböző, ragozható és hajlítható nyelvekre osztják az ázsiai és európai nyelveket.

Különböző (isolirend) nyelvek a sinaiak, s a melyek úgy mint azok, semmi ragozást, vagyis szorosán véve, semmi nyelvtant nem ismernek, hanem csupa szókönyvi utasításból állanak. A sinai nyelv előadásából tudjuk, hogy abban egyik szó nem származik a másiktól, nincsenek tehát szóképzői; hogy a névszó vagy igeszó nem veszen föl se viszonyi se személyi ragokat, nincsen tehát szóvonzata. Mind csupa gyökszó ott, melyek jelentéseit a hanghordozás (különféle ejtés) s a hely a mondatban határozzák meg. — Azonban vannak még a sinai nyelvben is szók, melyek idomot jelölnek.

Ragozható (anbildend, agglutinirend) nyelvek az áltajaiak, ezen fölosztás szerint, mely azokat így jellemzi: A ragozható nyelvekben az anyag és idom, azaz, a törzs-szó és a képző meg rag csak külsőleg ragadnak össze, úgy hogy a képzők és ragok egyenlő súlyuak a törzs-szókkal; a szók tehát nem annyira szervezett (organisirte) szók, mint inkább szók összetételei. Az áltajai nyelvek, úgy mondják, érezték ugyan az idomnak szükségét, de azt igen anyagiasan, anyagszókkal fejezik ki. Tudják is

azt a nyelvek, mert ime külön is írják a törzstől a képzőket és ragokat, például a mandsu és mongol írásban.

Hajlítható (flexivisch) nyelvek az árják és sémiék. Ezekben az anyag és idom belsőképen áthatják egymást, úgy-hogy felbonthatlan egységgé válnak, igazán szervezett szókká. Az árja és sémi nyelvek legerősebben fogták fel az idomot, mert ezek legteljebben szervezett nyelvek (Sprachen eines höhern Organismus). Schleicher a nevezett három nyelvosztályt a természet három országához hasonlítja, miszerint

a különböző, vagy sinai nyelv, a jegeceknek,

a ragozható, vagy áltaji nyelvek, a növényeknek,

a hajlítható, vagy árja és sémi nyelvek, az állatoknak felelnének meg. S valamint az állatok közt is vannak, alsóbb és felsőbb szervezetűek: úgy a hajlítható nyelvek közt az árjaiak tökéletesbek a sémiéknél*).

Ezen nyelvosztályozást legtöbben vallják most. Humboldt Vilmos első, Pott és Schleicher, amarra építvén, világosabban fejezték ki. Névszerint Schleicher a már említett Beitrage zur vergleichenden Sprachforschung-ban (3-dik lapján) így ír erről: „A legtöbb tudós, ki a nyelvek nagy mezején körülhordhatja tekintetét, három nyelvosztályt különböztet meg: az egytaguakét, melyek elve az, hogy változhatlan gyökökből álljanak, s a viszonyításokat (származást, ragozást) ki ne fejezék; a ragozhatóké, melyek a viszonyításokat kifejező elemeket a változatlan gyökhöz ragasztják; s a hajlíthatóké, melyek a nyelvtani idomot nemcsak ilyen elemek hozzáragasztása által, hanem a gyökök változásai által is kifejezik; ezekben tehát a gyök és viszonyítás olyan egységgé lesz a szóban, milyén azok a gondolatban. Ezen osztályozást többnyire Pottnak tulajdonítják, folytatja Schleicher, de a három osztály felállításában enyém az elsőség. „Angesichts der hohen Wichtigkeit der

*) A nyelvek ezen osztályozását elfogadó tudósok a három osztály mellé egy negyediket raknak, a tömködő nyelveké, melyenek az amerikaiak volnának, melyek tulságig viszik az idomítást, igen sokat, egész mondatot tömvén egy szóba össze. — Tehát a nyelvek összesége állana: különböző, ragozható, hajlítható és tömködő nyelvosztályból. De lásd az 1856-ki ak. Értesítőben a „dakota nyelv“-et Hunfalvy Páltól.

Sache und der sehr grossen Arbeit, die erforderlich ist um eine erdrückende Masse von Material, niedergelegt in grammatischen Werken, die in mancherlei Alphabeten und Sprachen verfasst sind, zu bewältigen, wird man mir es nicht verübeln, wenn ich das, was ich mir mühsam erworben habe, auch als mein Eigenthum anspreche und es von ändern als mein Eigenthum betrachtet wissen will.“ Ebből látjuk, milyen súlyt helyeznek most a tudósok az előadott osztályozásra.

Tetszék azonban Müller Miksának (oxfordi tanár) másképp nevezni és jellemezni a nyelveket. Szerinte vannak

háznépi nyelvek (a sinai), melyek a gondolatot inkább csak jelentik szóval, mintsem leírják. Így beszélnek egymással a háznép tagjai; kiknek a hang kis változása elég, nagy különbségek kifejezésére;

törzsi nyelvek (az áltajiak), melyek nemcsak megnevezik a fogalmakat, hanem azok viszonyait is kifejezik. Azok a ragot, akár önálló jelentésű még, akár nem az többé, mint különbözőt a törzstől, úgy ragasztják ehhez, s kerülnek mindent, a mi a törzs jelentését elhomályosíthatná;

állami nyelvek (az árjaiak), melyekben a ragot nem érezzük többé úgy, mint az értelem egyedüli meghatározóját.

Az ázsiai és európai nyelveket osztályozza a tudomány; de a mit osztályoz, azt becsüli is, mert az osztályok kisebb nagyobb becsét fejezi ki. A német, francia és angol tudósok egy értelemben kimondják, hogy a hajlítható nyelvek tökéletesbek a ragozható nyelveknél; viszontag hogy a hajlítható nyelvek közt legtökéletesebbek az árja nyelvek. Tovább mennek még. A tökéletes nyelvekben a népek nagyobb szellemi tehetségét is fölfedezik, s úgy találják, hogy csak ezen nyelvek és népek világtörténelmiek. — Ezen gondolatokat legvilágosban fejezi ki, tudtomra, Steinthal*), s minthogy mások is követik, — legáltalább Maury Alfred**) több helyütt nagyon emlékeztet Stein-

*) Die Classification der Sprachen, dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee. Berlin 1850.

**) On the distribution and classification of tongues. Lásd: Indigenous races of the earth, contributed by Maury, Pulszky and Meigs. Kivadvány Nott és Giddon által, Philadelphia 1857.

thalra ; — nem lesz szükségtelen azokat valamivel bővebben közlenem ; hadd igazoljuk, mit utóbb reánk nézve mondani fogok.

Steinthal, leginkább Humboldt Vilmos előadásait a nyelvek osztályozásáról és feladatáról éles bonczolással fejtegetvén, s megmutatván, hogy a nyelvek megítélésére nem szabad valamelyik nyelvről elvont eszményt alkalmazni, mivel úgy a nyelveket nem önmagokhoz, hanem a mi saját mérténkhez szabnók : bizonyítja, hogy a nyelv belső idoma (innere Sprachform) nem azonos az egytetemes gondolkodási idomokkal ; mert ezek velünk születnek, de a nyelvet mindenik nép maga teremtette magának. A milyen teremtő tehetsége volt neki, olyan a nyelve is, mely annál fogva a nép szellemének legjobb és legteljesebb nyilatkozatója. Ezen maga-kinyilatkoztatás a nyelvezsme, mely arra nézve hogy mindenik nyelv a nép szellemét ki akarja nyilatkoztatni, egy ugyan, de arra nézve, mikép sikerül neki azon nyilatkoztatás, különböző. — Hogyan nyilatkoztatja ki magát nyelv útján a szellem ? A szellemben szemléletek által lett képzeletek vannak ; azon tehetsége már a szellemnek, melylyel maga magát saját szemléleteiben képzeli, a nyelv. Ez tehát a képzelet eszmélete, — ösztönszerű eszmélet. A művészet, vallás, gyakorlat többnyire előleges képzetekkel, úgymint szépségről, istenről, kiviendő tervről valókkal foglalatoss ; a tudomány eszméket és fogalmat tárgyaz : de a nyelv a képzelet országa. A képzelet nem más, mint a magát néző vagy maga-képzelte szemlélet ; az tehát maga magát képzeli. Azért is a nyelv foglalatja nem ellentéte a szellemnek, mit az még magáévé tegyen, hanem azon sajátja, mit ő a nyelvben magának képzeli. A nyelv, mint ösztönszerű eszmélet, nem tárgyazhat egyes érzéki szemléleteket, vagy azok tárgyait, vagy épen fogalmakat, mint a melyeket csak a tudatos eszmélet szolgáltató : hanem a szók egyedül általános képzeteket fejeznek ki. Azért a nyelv történeti az emberi képzelet történeti. Bopp szerint a nyelvek különbségei azok nyelvtani idomaitól függenek. De kérde Steinthal : miért folyamodnak a nyelvek, nyelvtani idomaik képzésében, különböző eszközökhöz ? Nemde azért, mert czéluk is különböző ? Tudniillik a mód különfélesége, mely szerint képzelik a népek a magok szemléleteit, okozza a különböző eszközöket, s azért fejezik ki különbözően képzeleteiket. Tehát a nyelv-

vek úgy különböznek, mint a népek szellemei; a különböző nyelvek a nyelvészmenek nyilatkozó külön külön foka, haladása. S ez a világtörténeti álláspont, melyről kell tekinteni és osztályozni a nyelveket.

Mindenik nyelvnél azt kell nézni, meg volt-e a nép szellemének annyi ereje, hogy gondolatjainak idomát képzelhette magának, s azt hangokban kifejezte? Mennél világosabban felfogta az idomnak lényegét, annál magasabb polczon áll nyelve is. Viszontag ha nem fogta fel az anyag és idom viszonyát: nyelve is idom nélküli, tehát alacsonyabb foku. Az ilyen nyelvekben csak anyagi elemek vannak, mert az idom-szókat is úgy veszik, mint az anyag-szókat. Ez oknál fogva alacsonyabb fokuak a ragozható nyelvek, mint a hajlíthatók. De minthogy a nyelv a nép szellemi tehetségének felel meg: az alacsonyabb foku nyelv egyszersmind kisebb nép-tehetséget is árul el. Valóban is, kiált fel Steinthal, az áltaji nyelvű népek nem világ-történetiek; a sinai népnél kezdődik már a világ-történeti méltóság, azért a sinai nyelv magasabban is áll, mint az áltajiak. Ezek hiánya abban nyilatkozik tudniillik, hogy megérezték ugyan az idomot, de nem bírták tisztán felfogni és kifejezni: a sinai nyelv előbbsége meg épen abban áll, hogy nincsen idoma és nem is akar azt kifejezni. — Az áltaji nyelvek hiánya kitetszik még a sok esetragokból is, mert mind azok mellett sem bírják a nominativust és acusativust kifejezni. Végre nincs is verbum finitumjok. „Hier bei der Bezeichnung des Praedicats, also bei dem wahrhaften Angelpunkte der Sprachen, wird ihr Bettelreichthum zu Schanden.“

Maury következő állításaiban: „A finn nem ismeri föl a legtermészetesb esetet, ugymint az accusativust. . . Ezen (áltaji) nyelvek, nagy idomi bőségük mellett is, szegények. Mert világos, hogy a postpositiók rakása épen az elmének gyöngeségéből foly, mely nem bírta a szók viszonyait egyszerű és szabályos kifejezésekre hozni stb.“ Steinthalt olvasom ki.

A nyelvtudományi bölselem mint ügyekszik a nyelv fogalmát kisütni, s mint vonja vizsgálatai körébe az emberiség legnagyobb kérdéseit, kitetszik Steinthal-nak ujjab munkájából is: „Grammatik, Logik und Psychologie, ihre Principien und ihr

Verhältniss zu Einander. Berlin 1855.“*) Miután Becker „Über den Organismus der menschlichen Sprache“ munkáját részletes utánajárással mint semmist felmutatta s más bölcselek nézeteit is meg- és elítélte; miután a grammatikának és logikának különbségeit előadván, lélektani úton a nyelv levését leírta; végre a nyelvek különbségeiről, osztályairól s arról beszél, hogy a nyelvtudomány egyszersmind a népek lélektanának főbb tényezője. Habár ismételnem kell is némelyet, mit már ugyan ezen író Classification der Sprachen-jéből felhoztam: mégis lehető szorososan akarom követni, munkája végéről közölvén az idevalókat hogy végig halljuk őt.

Steinthal a nyelv levéséből annak lényegét és hatását, lényegéből a nyelvtan elveit, s ezekből a nyelvtant fejt meg. A nyelvtannál az egyes nyelvek különbségeire akad, s kérdi: hol veszi magát ezen különbség? Lássuk előbb, miben áll ezen különbség? s hogyan lehetséges az emberi természet és szellem egysége mellett?

A nyelvek különbségei mind az egyes hangokban és azok összesorozásában (mert tulajdonkép minden nyelv hangjai egészen különbözők), azaz a hangok idomában állanak, mind magában a belső nyelvidombban, és a hangok idomának ezzel való összeköttetésében, úgyhogy azon egy képzeletnek a különböző nyelvekben különböző hangi jelölése van. — A hangok és azok összesorozásának különbsége bizonyosan a beszélő szervek különböző

*) Steinthal t annál kevesbbé szabad mellőznünk, mennél inkább látszik tekintélylyé válni a böleselmi nyelvtudományban. Ő Humboldt Vilmos gondolatait fejtegetvén és kiegészítvén, annak szellemi utódja s meghaladója. Kitünő logikájával irgalmatlanul ostorozza az eddigi tudomány gyengéjét; s bár mint legyen is a dolog, Steinthal-tól sokat lehet tanulni, úgy hiszem még azt is, mint lehet az ő gyengéjét is feltalálni. — A Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft idei III. füzetében van tőle: „Zur Sprachwissenschaft. I. Ueber die Verwandtschaft der semitischen und indo-europäischen Sprachstammes mit einander, mit Bezug auf E. Renan, histoire générale des langues sémitiques, II. Die aufsteigende Sprachentwicklung. Az elsőben Renan munkájáról nagy elismeréssel, de éles logikával ítélt; Littre a III. szakaszban idézett szavai hasonlóképp Renan munkájának ismertetésével vannak véve. A második czikke Steinthalnak az áltaji nyelvészetet illeti. Szinte megvallja ebben, hogy nem tökéletesen ismert tárgyról jogos böleselkedni; s némileg magára mond ítéletet.

alakjától függ, ha azt nem lehetne is boncztanilag meghatározni. Angolnak nemcsak arczvonásai, hanem egész feje is valami sajtósággal bírnak; beszélő szervei is bizonyosan különben alkotvák mint másnál. Innen azt gondolja Steinthal, ha egyik angol gyermek francziák között a franczia nyelvet, s másik angol gyermek oroszok között az orosz nyelvet tanulná anyanyelv gyanánt: mindeniknek máskép fejlett szóló szervei lennének, mintsem angolnak, de különbek egyszersmind franczia és orosz szerveinél. Lehet-e, úgymond, mongol és európai fejet látva vélni, hogy szóló szerveik nem különböznek? Az illető nyelvek, hangi tekintetben, még jobban is hasonlítanak egymáshoz, mint koponya-különbségeik után gondolná az ember.

De a nyelvkülönbség leglényegesebbje a belső nyelvidom alapszik, azon módon t. i. hogy a szemléleteket mint teszi magáévá az ösztönszerű eszmélet, s mint teszi azokat képzeletekké. A képzeletben kettős foglalat van: szemlélet (a tárgyról), s ezen szemlélet nyelv általi kifejezése — „die Vorstellung schliesst ein Doppeltes in sich, denn sie ist die durch eine sprachliche Anschauung dargestellte Anschauung.“ — A képzelet világosságára és fogalomná fejlődésére sokat tesz ugyan, ha a nyelvi eszköz vagy belső nyelvidom hasonlóan fejlődik: mind azon által amannak fejlődése nem foly szükségképen úgy, mint ezé. A képzelet fogalomná fejlődése változhatlan és mellőzhetlen idomok meg törvények szerint történik. A térnek három irányu s az időnek egyirányu terjedése, a számok sora, és mindaz, mit kategóriának neveznek, a dolog és annak tulajdonságai, a veszteglés és mozgalom, lét és levés, változás: a szellemi működés idomai, melyek a szellem természetét teszik, s melyektől a lélek nem válhatik meg. Ezek vakon s az ember tudata nélkül fejlődnek; ők a szellemi ösztönek termései. A belső nyelvidom ellenben az eszmélet műve, jóllehet az ösztönszerű eszméleté. Azon belső idomban nincsen meg az egész képzelet, hanem csak annyi, mennyit az ösztönszerű eszmélet az anyagi szemléletből megkap, s csak úgy, a mint megkaphatja. A fogalomná fejlődő képzelet szükségkép és vakon teremti magának az idomokat, (a logikai és metaphysikai kategóriákat): de azon képzelet, mely a belső nyelvidom szerint fejlődik, különböző fejlődési törvények alatt áll. Mert a belső nyelvidom

némi eszmélettel teremti idomait, úgy a mint ezeket a szemléleten föl bírja fogni. Tehát az ösztönszerű eszmélet ösztönszerű szabadság, és alanyiség, s ezért lehető a belső nyelvvidomnak legnagyobb különbfélesége.

De nem alap nélküli ezen különbféleség. Legerősebb alapja a népek szellemi szervezete (Geistige Organisation der Völker); másik alapja a beszélő szervek sajátága és azon módé, melylyel ezek a szemléletet kifejezik. A nyelvek különbsége kapcsolatban van tehát a népek különbségével.

Itt világossá lesz, hogy a nyelvtudomány a népek lélektana, mely a külső természettől független belső ösztönt vizsgálja az emberek, népek és államok fejlődésében. A nép szellemi egyed; szelleme a népszellem. Ez leginkább a nyelvben, azután szokásokban, tettekben, hagyományok és dalokban nyilatkozik. A népek lélektana részint taglaló, mennyiben az általános törvényeket adja elő, melyek szerint a nép-életben működő erők fejlenek és egymásra hatnak; részint foglaló, mennyiben az erők ezen működéséből magyarázza ki az eredményeket. Továbbá a népek lélektana lélektani néptudomány (psychische Ethnologie), mely a föld valamennyi népét, azok egyedisége szerint, adja elő, mint népszellemek országát. Így a népek lélektana a történeti bölcelem egyetemes alapját teszi. — Mindezen vizsgálatokban a nyelv a fő tárgy, melyből a népszellemre, s ennek világtörténeti hivatására következtetni lehet.

Ezek általában a nyelvtudományi bölcelem feladatai s eddiglen elfogadott eredményei.

V.

MI KÖZÜNK VAN A NYELVTUDOMÁNYHOZ ?

Látván, mi körül forog a nyelvtudomány, mi eredményt mutat fel a nyelvtanra, történelemre és a bölcelemre nézve, s milyen változást okoz az eszmékben, könnyű már felelni a kitett kérdésre.

. Általában európai keresztyén nemzet akarva sem vonhatja magát ki valamely anyagi vagy szellemi munkából, ha nem kívánja halálát. Mert annyira csak ugyan fejlődtek immár a viszonyok, hogy minden álbölcelem ellenére bizonyossá és kétségbevonhatlanná lett az, hogy a munkálkodás teremti és tartja fen

a létezési jogot. Igen, a munka nemcsak anyagi tőkét hoz elő, melyek nélkül vajmi szegény marad a legmegfeszültebb ideiglenes szorgalom is, hanem előhoz szellemi tőkét is, melyek amazokon uralkodnak s előhossa a legbecesebbet a földön, a létezési jogot. Hajdan csak azt tartotta a közmondás: a ki nem dolgozik, nem fog enni. Ma így áll e tétel: a ki nem dolgozik, nem fog élni; mert a helyet, melyet ő nem tölt be munkájával, azt előle mások munkája fogja elszerezni; s a feladatot, melyet nékie kellett volna teljesíteni, mások munkája fogja elvállalni. Ki elől pedig elkapták a tért a hol élni akart, s a kinek más teljesíti feladatát: annak valóban se helye se joga az életre; az maga dől sirba, vagy mások taszítják sirba! — Vegyük gondolóra, — nem beszédemet, hanem — az ujabbkori történet harsogó intéseit! Hagyjuk el a nálunk szokott szójáráásokat: Minek az nekünk? Haszontalanra nem kell vesztegetni szorgalmat és időt! — Alig lehet, mi első tekintetre hasztalanabbnak látszanék a nyelvtudománynál: de ha némileg megismerkedünk tárgyával, irányával, eredményeivel, hamar belátjuk hogy az a történeti tudományok legsúlyosbika; s a mennyiben, — mert az emberi szellem természetrajza egyszersmind — a bölcselmenek is szolgáltat eszméket, a nemzetek gyakorlati működéseinek irányzója is. Van tehát nagy közünk a nyelvtudományhoz, mert élünk, s mert munkálkodnunk kell, hogy jogunkat biztosítsuk az életre. Általában ez volna viszonyunk ezen tudományhoz, ha nemzetünk az árja nyelvű nemzetekhez találna is tartozni.

De miután nyelvünk az áltaji nyelvfajba való: nekünk az új nyelvtudományhoz annyi közünk van, hogy az ebbeli munkának szintén felét kellene vállalnunk, ha becsületesen akarjuk kitölteni helyünket, s kijutott feladatunkat teljesíteni. Mert nemcsak magunknak kell kiszerezni, a mit az új nyelvtudomány a magyar nyelvtanra és a magyar őstörténetekre jót, szükségest és valót eredményezhet; hanem ellenőriznünk kell és megigazítanunk a bölcselmi felfogást is, melyet a nyelvtudomány Német-, Francia-, Angol országokban és Észak-Amerikában időszerint vall.

Az új nyelvtudomány, nevezetesen az árja nyelvek (szanszkrit, görög, latin, német stb). tudománya, mely, mint láttuk, egybehasonlítóvá lesz, az e fajhoz tartozó nyelvtanokra oly vi-

lágosságot derített már, hogy ezek mintegy ujonnan születnek. A mit már egyik nyelvfaj egybehasonlító tanulgatása eredményez az illető nyelvtanokra : legkisebb okunk vagy szükségünk kétkedni, hogy ugyanazt ne eredményezze más nyelvfaj egybehasonlító tanulgatása is. Sőt miután a magyar nyelv körül van véve árja nyelvek által, a maga mivoltának tisztába hozását annál inkább kell ohajtania, mennél nagyobb a lehetőség, hogy az idegenektől ragadhatnak reá foltok. — Nem vitatunk itt látatlan, hallatlan dolgokat; a magyar akademiában 1850 óta foly az áltaji nyelvek egybehasonlító tanulása; s ugyancsak a magyar akademia pártfogásával „Magyar Nyelvészet“ czimű folyóirat*) már harmadik évi folyama jár, mely az árja nyelvtudományra tartozókon kívül (a görög és latin tudomány kedvéért), leginkább az áltaji nyelveket tárgyalja. Hivatkozhatunk tehát némi némi magyar irodalomra. Az akademiái Értesítőben 1851-ben megjelent: Nyelvészeti nagy tenni valóink; A nyelvhasznítás elvei és elemeiről; A magyar finn és török nyelvek leírása eléggé tájékoztatják az olvasót arról, mit hol és mikép keressen a magyar nyelvészkedés. Az 1853-ban megjelent Finn és magyar szók egybehasonlítása belebb vezet egy lépéssel a legközelebb tárgyra, mennyiben az eddigi tanulgatásinkból kisült, hogy a mi nyelvészkedésünk igen okosan a finnel kezdi nyomozásait. — Az 1855-ben megjelent Török magyar és finn szók egybehasonlítása a második lépést tette meg, magosabbra és mélyebbre fogván a dolgot. — Azután a Magyar Nyelvészet első évi folyamában Fábián István a finn nyelvet ismerteti, úgy hogy az olvasó az egész finn nyelvtanról világos fogalmat szerezhessen magának, egyúttal a szóhasznalatokat is észrevehesse. Ugyanezen folyamban először van kifejtve a hangsúlynak működése a magyar nyelvben. A második évfolyamban a mordvin nyelvet ismértettük, s a magyar ige-idők használatát fejtegettük.

Az olvasó kérdezheti: Hát eddigelé mi eredményt sütöttünk ki a magyar nyelvtanra nézve? Megmondom. Kimutattuk világosan, hol kell a magyar nyelv ősi történeteit keresni, s milyen segédeszközökkel kell annak tüneményeit magyarázni. — A szó-

*) Megjelenik Pesten Eggenberger Ferdinánd akadem. könyvtárusnál. Előfizetési ára, postai bérmentes szétküldéssel, öt pengőf.

fejtegetést illetőleg megmutattuk, hogy a szógyököt nem lehet elvagdalás által kitalálni, hanem hogy a rokon nyelvek segítségével kell azt kiolvasni, mert csak ezen az úton értelmezhetjük jól a képzőket, és az összetett szókat. Megmutattuk, hogy a magyar törzsekben előforduló hosszú á é í ó ú ő ú nem eredeti hangok, hanem vagy a hangsúly befolyása által nyultak meg, vagy némely betűk elnyeletése után lettek hosszúakká: ezzel pedig a magyar fejtegetés kulcsát találtuk meg. Például tudomány szökevény szókban miért van a törzs tud és szök, meg a képzők mány és vény közt o meg e: ellenben tanítvány, bizonyítvány szókban ilyen közbeszúrt magánhangzó betű nincsen? mért nem mondjuk: tanítovány (mint irtovány), bizonyító mány. — A hangsúly hatása okozza azt, mely a könnyű tud, szök törzsöt a sulyos mány, vény képzők irányában sulyosbítani akarja: de tanít, bizonyít törzsek elég sulyosak lévén, nem szorulnak ugyan azon képzők előtt sulyosbításra. — Továbbá mány vény képzőkben miért hosszú az á é? Mert azok nem egyes, hanem kettős képzők: ma, ve meg ny = ni. — A szófejtegetés nyereségéhez tartozik, hogy nemcsak a számnveket értelmezhetjük, hanem sok más szó jelentését és alkotását süthettük ki; ezen eredmény pedig az őstörténetekre fog nagy világosságot deríteni. Most még csak kezdjük.

A tulajdonképi nyelvtanra nézve legnagyobb az eddigi eredmény, hogy a mordvin nyelv segítségével bizonyosságra emeltük, az előbb, a hangsúly hatásánál fogva is megsejtett nagy tényt, az ugynevezett határozott igeragozás miképi alakulását. Világosságot deríthetvén ezen homályos tárgyra, az illető szófüzés minden bajossága megszűnik. — Egyes kisebb szakjait is föl lehetett már leplezni a nyelvtannak, p. o. az infinitivus természetét; a viszonyzóképzés és eltérő ragozását stb. — Bármilyen kevés legyen is azonban az összes eredmény, mégis annyi már az, hogy minden magyar nyelvtanonak figyelmét parancsolva követeli. Avvagy nem változik-e az említett felvilágosítások után igen sokban a magyar nyelvtan eddigi felfogása? De főképen nem változik-e azon belső jogosultsági érzet, melylyel kiki a magyar nyelv megigazítása és egyszerűsítéséhez járulni kész volt? Az egybehasonlító nyelvtanulás igazán történeti nyelvtanulás lévén, nem bírskodik, hanem tanulja a tény-

állapotot. Az tehát tiszteletet hirdet az iránt, mi a nyelvben előfordul, s legtávolabb van attól, hogy kidobja p. o. a b e n n ü n k e t, b e n n e t e k e t szokat, mert azok nélkül is ellehetünk, vagy hogy elcsipje a z-t azon szóktól, melyek testéhez az tartozik, mert egyszerűsége törekszünk. A történeti nyelvtanulás azt hirdeti: a nyelv nem olyan, milyen a szakál vagy haj, melyet divat vagy parancs szerint nyirbálni avagy hosszúra növeszteni lehet; a nyelv olyan mint az orr, melyet barbar büntetés elmetzhet ugyan, de melyet a mívelt társadalomban meg kell hagyni, a milyennek nőtt.

Ime már a nyelvtani tekintetek teszik mellőzhetővé az áltaji nyelvek egybehasonlító tanulását: hát még, ha a magyarok őstörténeteit az áltaji népekével sőt az ázsiai és európai népekével össze akarjuk kötni, tehetünk-e csak egyetlen biztos lépést is a jól értesített és fegyelmezett egybehasonlító nyelvészet nélkül? Minthogy arra ezen tudomány teljes eredménye kívántatik meg, senkinek sem juthat eszibe máris azt követelni zsenge egybehasonlító nyelvtudományunktól, mit az még nem adhat. Azonban némi kis fénysugárt vehet már ezen tárgyra is. — Az áldani szót, mely az áldkozni,átkozni szóban csak úgy előfordul mint a szidni szó a szitkozni-ban, megtaláljuk a rokon nyelvekben egész a jakutokig; viszontag a jumala, jumal, jum n, jum, jen, vim, im szó, mely a nyugati és urali finn nyelvekben istent teszen, előfordul nálunk is az im-áldani, imádni, imádság szókban. — Az isten szó szintúgy összetett, mint az im-áld. Első része is, mely a finben, lappban, esztben stb. atyát jelent, s mely nálunk is a legrégebb nyelvemlékben megvan: „mennyi milosztben terömtéve éleve miv is emököt adamot.“ (Finben az utolsó öt szót így kellene adni: (loi elävä meidän isämme Adamin). Tehát nálunk is az is, finnül isä, atyát tett, s megvan a mai istenben. Maga az isä, is öreget, nagyot jelent eredetileg, s azután atyát, ki a fiaira nézve nagy is, öreg is; az ős szó, mely az is-nek hasonmása lehet, az „öreg“ jelentés mellett tanúskodik. A ten pedig, azaz ég, megvan a török-tatár-mongol tengri, tangara = isten, és a mandsu den, magos' szókban. Isten tehát annyi, mint öreg (atya) ég, öreg nagyság, s utóbb személyes isten a szanszkrit div-hoz hasonlóan. A tengri szó hasonmása meg-

van a magyar tengerben is, mely sokat, nagyot és mare-t jelent, törökül tengiz, deniz. — Nem lehet itt szaporítani a példákat, csak érinteni akartam a tárgyat, melyet egyébiránt az áltaji nyelvek leírása is illet. (Lásd II. 3.)

Ezen, az áltaji nyelvek tanulásához járuló őstörténeti érdek kimondhatlanul öregbül a Tigris mellékein és tartományaiiban feltalált emlékek által, melyek volt áltaji népről tanúskodnak. Tudniillik az ékirás nem csak óperzsa és babylon (sémi) nyelvű szöveget foglal magában, hanem áltaji nyelvűt is, mely között, tudtomra, Dárius sírfömlirata és a biszutuni fömlirat a legnagyobbak; amazt Westergaard fejtegeté 1844-ben, ezt Norris 1852-ben. A mi eddig hibázott nyelvészetünknek, a történeti háttér, mely az emberiség első ezer-éveibe hat föl, milyen a véda-és szanszkrit nyelv az árjai nyelvészetre nézve: azt a szerencse Ninive, és Babylon romjaiban s az utóbbi perzsa királyok fömlirataiban őrzötte meg nekünk. S Gosche a Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft XI. kötete 299 és 309 lapjain (Leipzig 1857) olvasható tudósításában az 1856-ki évről, kimondja már: Eine erhöhte Wichtigkeit erhalten diese Studien (der altaischen Sprachen) durch die Verbindung des Alt-skythischen und Modern-turanischen (mostani áltaji nyelvek).“ Megemlítvén a tudósok ügyekezeteit az ékirás és a babyloni romok kitanulásában, így folytatja: „Eines der grössten Resultate ist unbedingt die eigentlich durch andere Fragen a priori schon geforderte Einreihung eines skythischen, turanischen oder finnisch-tartarischen Urvolks in die älteste Geschichte. Ich will es hier einmal aussprechen, dass ein finnisches Epos wie Kalewala*) eine solche Praeexistenz verlangt. Jedes und das flüchtigste Götterepos muss eine solche Basis haben. Der vorder asiatischen und europäischen Urgeschichte ist damit eine neue Bahn

*) A finn Kalevalát megismertetem 1853-ban a Szépirodalmi Lapok 147, 188 és 771—808 lapjain. A finn népköltészet és mondai költemény az emberi szellem becsesebbjei közé tartoznak, s érdemessé teszük reánk nézve a finn nyelv tanulását, ha más érdek nem sürgetné is. Ugyde sürgeti azt nyelvtudományunk, mert a finn nyelv az áltaji nyelvek kitünö helyén áll; sürgeti a nyelvbölcselem; sürgeti a világ-történeti tekintet.

gewiesen.“ Elhiszik-e olvasóim, hogy egybehasonlító nyelvtanulá-
sunk világtörténeti érdekek jár? Bár mennél hamarább és men-
nél többen, levette az elfogultságot, férfiasan vállalkoznának a
finn és a többi rokon nyelvek tanulására, melyek nélkül már se
nyelvtanilag se (a magyar népre szorítkozva) történetileg, annál
kevesebbé világtörténetileg nem működhetünk.

Az európai nyelvtudomány osztályozza a nyelveket, s ezek
állítólagos becsiről a népek képességeire következtet. Láttuk,
hogy a nyelvtudomány ezen bölcselkedése szinte szükséges; mert
nagy tömeget, melyben rokonok társulnak, lehetetlen nem osztá-
lyozni; s az osztályokat lehetetlen meg nem becsülni. Ámde ab-
beli osztályozás és becslés az emberiség leghomályosabb őstörté-
neteire vezet, hol azon kérdések állanak elő: Egy eredetű-e az
emberi nem, vagy az észrevehető fajkülönbségek szerint megany-
nyi eredetét kell-e gondolnunk? S itt a nyelvfajok különbségei
ajánkoznak, melyekhez a test, különösen a kaponya különböző
alkotása járul. S újra nagy kérdés támad, a kaponya bősége és
különféle hajlászai érdemelnek-e több hitelt, vagy a nyelvfajok? Ezek
azon kérdések, melyekre a felelet az emberiség bölcsőjére hat
fel. Bármennyire korainak vagy üresnek tartsa is valaki az ezen
kérdéseken való elmélkedést: az emberi szellem nemcsak nem
utasítja el magától, sőt bizonyos előszeretettel karolja fel újra
meg újra. S ezen előszeretet nem vár a komoly és lassu tudomá-
nyra, hanem eleve is itél, ha nem győzi bevárni ennek tár-
gyalását. E szerint előítéletek támadhatnak, melyek hamar az el-
mélkedő közönyösségről a gyakorlat érdekelttségére bocsátkoznak,
minthogy itt érvényt szereznek magoknak. A gyakorlatot vezérlő
előítéletek pedig erkölcsi kész veszedelem. Hijába szegül ellenök
az emberi méltóság fogalma, — mert ez erkölcsi betudást lehet-
etlen kitagadni a társadalomból —, hijába tiltakozik a keresz-
tyén hit: a tudományos szinből induló előítélet, szövetkezvén az
önösséggel, legyőzhetetlen. Csak a komoly tudomány, mely csalo
külszejéből kivetkezteti az előítéletet, vethet lassankint gátat az
igazságtalanságnak. S ha nem csalatkozom, a nyelvtudomány biz-
tosabban fog járni, mint a kaponya-tan, mert az előbb utóbb fe-
gyezettebb lesz az utóbbinál. Eddigelé a nyelvtudomány is cset-

lik botlik. Hogy is ne! Az Atlant tengeren innen és túl lakó angolok, Amerikát és Ázsiát „civilisálják“; pedig tudjuk, mit jelent e szó a XIX-dik században Kr. u. A francziák északi Afrikát „pacificálják.“ Elég ösztön arra, hogy elméletben az árja népek elsőségét vitassák. Nekünk nincs szándékunk itt Kelet-Indiára mutatni, hol a leggyönyörűbb árja nyelven a legirtózatossabb babona hímzette ki rendszerét, s a várnák által, úgy látszhatnék örökre gyalázatos bilincsekbe verte a nagy nemzetet. Ha a nyelvben magában, vagy a természettől kijutott képességben volna lerakva az emberi erény: a szanszkrit nép — az európai nyelvtudomány értelmében — a legfölségesebb és leguralkodóbb nép volna mai napig, a helyett, hogy várnái megalakulván, mindig idegen — turán — hódítónak szolgált az angolok idejéig.

A nyelv-becslés annál könnyebben csalatkozhatik az árja nyelvek iránti részrehajlásból, minél kevesebbé van még képesítve a becslés megtevésére. Mert először az árja nyelvek legősiebb alkotmányát, mint azt a véda-nyelv, a görög és latin mutatja elő, az áltaji nyelvek mai alkotmányával veti össze; pedig jól tudja, hogy a nyelvek idő folytával változnak. Ha a francia, angol és mai német nyelvet hasonlítgatná a mai áltaji nyelvekkel, legalább időszerint összemérhetőket vetne egybe: úgy pedig az összehasonlítás legelső szabálya ellen vét. Másodszor a milyen jól tudja az árja nyelveket, annyira nem jól tudja még az áltajiakat. De hát kinek kötelessége ezeket nyelvtudományilag és egybehasonlítólág feldolgozni? Nem nekünk-e? Kitől várhatja a külföldi tudomány az áltaji nyelvek részéről azon történelmi felvilágosításokat, melyek azok is adhatnak, s melyekkel az emberiség őse ideje világosabbá lesz? nem tőlünk-e? Ha mi nem szolgálunk velek: ő majd előszerzi, a mint ráér és kedve tartja; lehet hogy előítéletesen, de akkor magunknak tulajdonítsuk. Például, eddig úgy van meggyőződve a tudomány, hogy az árja népek birtak elsőik mivelődéssel, műiparral stb. mert a nyelveikből merítő okoskodások a tudva levő történetekkel egyeznek. Az áltaji nyelvek mást is mondanak.

Vegyük az arany szót. A görög tudósítások azt sejtetik velünk, hogy a görögök az aranyat az áltaji hegyekből kapták; legalább Herodotosz, IV. könyve 13. fejezetében beszéli, hogy Ariszteasz görög kalandor az I s s z e d ó n a k n á l (az Aral tavon és Jaxartes folyón tul)

vala, kiken felül a félszemü arimaszpok, s ezeken tul az aranyörzö grifek laknak. Az aranyörzö grifek meséje az áltaji hegyekre utasít. Ezekben pedig az úgynevezett Csúdbányák, régi eltűnt nép bányái, vonták magokra az első európaiak figyelmét. Ki volt a csúd nép, nem tudják még; a találató bányákat neki tulajdonítja a belföldiek hagyománya. A mesés aranyörzö grifek és a szintén mesés csudok találkoznak. Az áltaji hegyek neve is aranyt jelent, mert törökül, tatárul, jakutul, mongolul *altun*, *altan* az arany. A magyar szó is kapcsolatban van ezzel. Sok török szónak *lt-je* nálunk egy betűre változik, p. o. hat törökül *alti*, jakutul *alta*, s ezen hat finnben *kuute*. Viszontag a magyar *harm* (három) finnben *kolme*, törökben *ults* = *ucs*, *ücs*. Valamint a török *ults* nálunk *harm* s a finneknél *kolme*: úgy a török *altun* nálunk *arany* (tán egyszer *harany*, mert a szürjében *zarny*), a finneknél *kulta*. Ennélfogva az áltaji népeknél mindenütt megvan az egy törzsi szó. — Ellenben az árja népeknél nincs úgy. A szanszkritban *hirañjah*, a zendben *zara*, *zaranja**), — a görögben *χρυσός*, a latinbau *aurum*, a szlávban *zlati*, a németben *Gold*. Ezen szók azt nyilvánítják, hogy az árja népek, elosztásuk előtt nem ismerték vala az aranyat, hanem csak elosztásuk után kezdték megismerni; s talán a melyik áltaji nép-ágtól kapták azt, attól vették az arany nevét is, p. o. a német népek a finn ágtól, a zend népek a török-magyar ágtól stb. — A só-ról azt állítják az árja nyelvészek, hogy azt az áltaji népek, mint miveletlenebbek, az árja népektől kapták; s innen volna, hogy a latin *sal*, görög *ἄλς*, német *Salz*, angol *salt*, szláv *szol*, szanszkrit *szarasz*, — nevestül ment volna át, a finnekre, hol *suola*, magyarra, hol *só* van stb. — Azonban teljesebb ismertetel teljesebb eredmény. A só, *sav*, *saj* összeköttetésben van nálunk a *savanyú* törzsszel; tartárban *súr sós*viz, *só-forrás*, *ujgurban súr sós*, *sózott*; s ugyan a tatárban *szerke*, törökben *szirkeh*, *ujgurban szirke savanyú*, *eczet*. Ezen szók: *só*, *sav*, *saj*, *súr*, *szerke*, *szirke*, *na-gyon honiak*, tehát nehezen kölcsönöztek. A magyar *savanyu*, *savanyod*, *savanyít* szóknak megfelel a finn *hapame*, *hapane*, *hapata*; a magyar *sónak* megfelel a finn *suola*, szürjän *szóv* stb. Minthogy a finn *hapame* nem viszonylik úgy a finn *suola*-hoz mint a *savanyu* a *só*, *sav*-hoz, lehet gondolni, hogy *suola* a szláv *sol*,

*) Lásd: Magyar-árja nyelvhasonlatok. Irta Mátyás Flórián. Pécssett 1857.

vagy svéd s a t-tul van véve : de a török-tatár s úr mellett még t u s z, t ú z is van, mi szinte s ó t jelent. — Hát ha ilyen szók, mint a névmások is, egy forrásuk mind az áltaji, mind az árjai nyelvekben! Ezen gyanítás épen azon kérdésekre vezet minket is, melyekre külföldön jut a nyelvtudományi bölselem.

A nyelvek különbségei megvannak a négy leirt nyelvfaj szerint. Vajjon ezen különbségek meg annyi külön fokai a nyelvészme nyilatkozásainak, s azok nem egyéb-e a népszellem képességének mutatóinál? tehát a nyelvek különbségei különböző ember-fajakat tesznek-e föl? ezen kérdésekre az áltaji nyelvtudomány is köteles felelni. Nem használ nekünk csürni csavarni a külföldi tudomány eredményeit, vagy zajongással akarnunk megczáfolni azokat. Kiabálás nem okoskodás. A nyelvek vizsgálatába kell bocsátkoznunk, s hogy biztosan járjunk a nyelveket jól meg kell tanulnunk. Nem sietség, hanem alaposág vezet célra; ha lehető szigoru tudománnyal járunk el e vizsgálatokban, már ezzel magával, hogy ily tudományosságra képesek vagyunk, megczáfoljuk Steinthalékat.

Ha teljesen megtanultuk az áltaji nyelveket, s a mellett az árja nyelvészetben is járatosak vagyunk, alaposan felelhetünk arra: vajjon az áltaji nyelvfaj meg birja-e különböztetni az idomot az anyagtól? az áltaji faj különböző eszközöket használ-e az árja és sémi nyelveknél az idom kifejezésére? az áltaji faj kevesebb tehetséget mutat-e a nyelvvidomításban, mint ama fajak? De nemcsak erre felelhetünk akkor alaposan, hanem lehető éles látással az árja, sémi és áltaji nyelvfajok különbségeinek lényegét is meghatározhatjuk. Ezzel nagyon kifogjuk egészíteni a külföldi tudományt, mely azért nemcsak nem fog reánk haragunni, sőt meg is köszöni majd a neki tett szolgálatot. Példát adott erre maga Steinthal a 122. lap jegyzetében II. alatt megemlített dolgozatában: *Die aufsteigende Sprachentwicklung*. Tudniillik az árja nyelvek történeteiben a tudomány idomszegényülést talál, minélfogva, mint említettük a nyelvek annál idomdúsabbak, minél régiebbek. Ezen tüneménynyel ellenkezőt gondolt észrevenni az áltaji nyelveken, mintha ezek viszontag annál tökéletesebbek volnának, minél újabbak. Azt hitte tehát a tudomány, hogy az áltaji nyelvfajban legszegényebb idomú a tunguzmandsu kör, teljesebb a mongol, még teljesebb a török-tatár,

legteljesebb a finn kör, melyhez a magyar is tartoznék. Steinthal erre alapítá az illető nyelvek osztályozását. Azonban Castrén tavál kijött „Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre“-je*) más meggyőződésre hozá ötét, s látja, hogy a mandsu nyelv nem ősi együgyűségben van meg, hanem inkább kopott nyelv a tunguzhoz képest. Steinthal örömet fogadja ezen teljesebb tudomást, jóllehet még ragaszkodik az árja nyelvek elsőségéhez. Azonban az áltaji nyelvek történeteire legrégebb tanúságot találunk majd az ék-iratokban, s a babilon-ninivei romokon. Míg ezeket ki nem tanulandjuk, nem szólhatunk azon nyelvek fokozatos haladásáról vagy ernyedéséről.

Nyelvünk és a vele rokon nyelvek a tudományos kutatást mi tőlünk várják leginkább; tartozunk vele magunknak, történeteinknek, s az emberiség tudományának! Bár lehetne mentől hamarább és teljesebben lerónunk ezen tartozásunkat! Az általunk elég ostobául lenézett finnek már megteszik a magokét; fogjunk velök kezét, s dolgozzunk mi is az egybehasonlító nyelvészet mezején!

HUNFALVY PÁL.

*) A korán elbalt Castrén munkáit, ki a pétervári t. akadémia költségein nyomozta az ázsiai északi népeket, az említett akadémia adja ki, Schiefner szerkesztése alatt. Megjelent már: 1) Versuch einer ostjakischen Sprachlehre, Petersburg 1849. 2) Reise-erinnerungen két kötetben, Petersb. 1853 és 1856. 3) Vorlesungen über die finnische Mythologie. Petersb. 1853. 4) Grammatik der Samojedischen Sprachen, 2 köt. Petersb. 1854—1855. 5) Tungusische Sprachlehre, Petersb. 1856. 6) Burjätische Sprachlehre, Petersb. 1857. 7) Ethnologischen Vorlesungen über die altaischen Völker. Petersb. 1857. 8) Koibalische u. Karagassische Grammatik. Petersb. 1857. Készülnek: 9) Jenissei-Ostjakische und Kottische Sprachlehre; 10) Castrén's kleinere Schriften; 11) Versuch einer Ostjakischen Sprachlehre. Zweite verbesserte Auflage.

JEGYZETEK

A NYELVTUDOMÁNY CZIMÜ ÉRTEKEZÉSHEZ.

1) A szanszkrit div ige fénylenit teszen, melytől djô és div = fénylô, azután ég, származik; innen djâusz az ég, görögül ζῆϑς, mely szó itt személyesített eget, istent jelent. A djô megvan a latin dju-piter, ju-piter-ben, azaz ég-atyá, a véda-nyelvben is djâusz-pitar; azután diu szóban, mely eget jelent, p. o. sub diu ég alatt. A szanszkrit divasz tesz napot (fénylôt, eget), innen a latin dies, azután diespiter, mi annyi, mint jupiter. A djô, djâusz, miből a görög ζῆϑς, megfejtj ennek δῖός, s a latin jupiternek jovis genitivusát is. Továbbá a div származéka dêva, nominativusi raggal dêvasz isten, latin deus, görög θεός; dêví latin dea. A divinus, görögül θεῖος, δῖος szintén a szanszkrit div gyökből származik. Az olasz dio, a francia dieu csak a latin deusra mennek vissza.

Pitr görögül πατήρ, latinul pater, miből az olasz padre, a francia père stb. németül Vater, angolul father, újperzsául peder. Ezen szó a szanszkrit pâ táplálni-ból, s tr képzőből állt össze, mely képző igen sokszor fordul elő mint cselekvôt jelentő, nemcsak ter, hanem tor, turus idomban is, p. o. cantor, praecentor, praecceptor, praecatrix stb. cantaturus, praecceptorus stb. Pitr, pater tehát táplálót jelent.

Mâtr görögül μήτηρ, μήτηρ, latinul mater, miből az olasz madre, a francia mère stb. németül Mutter, angolul mother, újperzsául mâder. A törzs: m â szülôt jelent; m âtr tehát szülést tevô.

A szanszkrit duhitr görögül θυγάτηρ, németül Tochter, újperzsául dôchter, angolul daughter. Ez származik a szanszkrit duh-tól, mi fejni-t jelent, hozzájárulván a tudvalévô tr képzô; duhitr, tochter tehát (tehenet) fejô leány. Tudniillik a gô, nominativusi raggal gâusz, görögül βοϑς, latinul bos, miből az olasz bué, bove, a francia boeuf, németül kuh, angolul cow (a torok-íny bôtüt gyakran ajakbôtü váltja föl, mint p. o., a szanszkrit pâpasz görögül xaxós rozsz, pâpîjasz, pâpîstha xaxíων, xaxιστος), — mondom a gô telén, szarvasmarha, az árja-népeknek is első gazdagságuk volt, s a házi leányt a tehén-fejésről nevezték duhitri-nek.

A szanszkrit bh râtri görögül φρατήρ, (van még a görög nyelvben φράτρα, φρατρεία rokonság,) latinul frater, németül Bruder, angolul brother, újperzsául bûrâder. Ezen szónak gyöke bhri vinni, hordozni, táplálni. A bhri gyökből ige is lesz, bi bharmi, bi-

bharsi, bibharti, bibhrimasz stb. fero, fers, fert, ferimus, csak-hogy a latin szó nem ismétli az első tagot. Ezen bhri, bhar, vinni, hordozni jelentéssel bíró szót megtaláljuk a német bar képzőben, mint: fruchtbar gyümölcs-hordó, furchtbar ijedség hordó, wunderbar csudátvivő, csudálkozást gerjesztő stb.; a szanszkrit bhatri conjux és maritus hasonlókép innen származik; ilyen a német manbar is.

A szanszkrit svaszri latinul soror, németül Schwester, angolul sister.

A szanszkrit vidhava latinul vidua, németül Wittwe, angolul widow.

A szanszkrit man gondolkodni, elmélkedni; a védákban mantam, mantavé tanulni; mint igenév mata; innen manasz mens, görögül μένος, és μανθάνω, μαθών; manu az emberek őse, manudsa manu szülötte, azaz ember, és manusa, miből a német Mensch, svédül meniska.

A szanszkrit çvan, çun görögül κύων, latinul canis, miből az olasz canea francia chien, németül Hund.

Szanszkrit.	Görög.	Latin.	Német.	Angol.
êka	ἕν	unus	ein	one
dvi (dvân)	δύο	duo	zwei	two
tri (trajasz)	τρεις	tres	drei	three
csatur, csatvar	τέσσαρες	quatuor	vier	four
pancsan	πέντε	quinque	fünf	five
sas, sad	ἕξ	sex	sechs	six
szaptan	ἑπτά	septem	sieben	seven
açtan	ὀκτώ	octo	acht	eight
navan	ἐννέα	novem	neun	nine
daçan	δέκα	decem	zehn	ten
dvīngati	εἴκοσι	viginti	zwanzig	twenty
trinçat	τριάκοντα	triginta	dreiszig	thirty.

E szóhasonlatokat és fejtevéseket végtelenig lehetne folytatni, ha kellene, de nekünk itt kevéssel és általánossal kell beérnünk.

2) A gyökszók egytaguak ugyan, de semmi betűszámhoz nincsenek kötve; lehet olyan gyök, mint i, melyet feltalálunk az

êmi	εἴμι	eo
êsi	εἶς	is
êti	εἶσι	it

ivasz	—	—
ithasz	ἴτων.	—
itasz	ἴτων	—

imasz	ἴμεν	imas
itha	ἴτε	itis
janti	ἴασι	eunt

lyan is mint szkand, például a

szóban; s lehet oly-

szkandâmi	scando	szállok
szkandaszi	scandis	szállsz
szkandati stben	scandit stben	száll.

3) Például a felhozott i gyök a mi, si ti ragok előtt ai-vé azaz ê-vé lett, így : êmi êsi, êti. Más példa : vid gyök, görögül ἰδ-, németül wi s s, azon ragok előtt lesz :

vêdmi	εἶδον	οἶδα	ich weiss
vêdszi	εἶδες	οἶσθα	du weiss(es)t
vêdti	εἶδε	οἶδα	er weiss
vidvasz	—	—	—
vidhasz	ἴστων	—	—
vidtasz	ἴστων	—	—
vidmasz	ἴσμεν	—	wir wissen
vidtha	ἴστε	—	ihr wisset
vidanti	ἴσασι	—	sie wissen.

Igy a bu dh tud-ból lesz : bôdhâmi, bôdhaszi, bôdhati tudok tudsz tud stb. görögben a bu dh πυθ, b ô d h â m i = πῦθωμαi. A szanszkrit nyelv kétfoku hangöregbülést tart; az első foku az i és u-nak a általi ê és ô-vá öregbülést foglalja magában, a másik foku az első fokot újra öregbíti egy a-val; az a, gyök-magánhangzó csak az első foku öregbülést türi; tehát a-ból lesz â; ê (ai)-ból lesz âi; ô (au)-ból lesz âu.

4) Például ju ds-ból lesz ju n a d s m i, jungo, ju n d s m a s z jun-gimus. Ennek példái sem gyérek a görögben, latinban, németben, p. o. τέμνω és τεμῶ, τόμος, τύπτω és τυπῶ; πυυθάνομαι és ἐπυυθανόμην; v i n c o, v î c i, v i c t u m, f u n d o, fûsi, fûsum; német : bringen és gebracht.

5) D s n â (= γνω, gno, németül ken, angolul know) gyök, dsâ-nâmi megismérek, a nu viszonyítóval : a n u d s â n â m i megengedek, elbocsátok, p r a t i d s â n â m i megigérek; görögben ἀναγγινώσχω fölis-mérek és olvasok, s σγγγγινώσχω megbocsátok, mi meg a latinban c o g n o s c o, azaz con-gno-sco megismérek. Így b h û (görögül φυ-, latinul fu), p a r â viszonyítóval p a r â b h û annyi mint a latin p e r e o, s a német v e r g e h e n. — Ezen viszonyítók is nagyon egyeznek az illető nyelvekben, csak hogy a szanszkritban többfélék. Így a t i és a d h i megfelelnek a latin a d-nak, p. o. a d h i-s t h â adstare, inkább praeesse; adhi-t i s t h â m i felette állok, uralkodom; a p a és a v a görögül ἀπό, latinul a b, p. o. h r i venni, s z k a n d szállani, a p a t r i elvenni, a v a s z k a n d leszállani, legrani; a n u, görögül ἀνά, németül an; így az angol a n s w e r (felelni) tökéletesen megfelel a szanszkrit a n u s z v a r a (utóhang) szónak, mely származik a s z v r i hangzani gyökből. A n t a r, latinul i n t e r, németül u n t e r, p. o. a n t a r g a m = interire = untergehen. P a r â e l, tôle, görögül παρά; p a r i körül, görögül περί, latinul p e r, németül v e r; p r a görögül προ-, latinul p r o, németül v o r; p r a t i görögül πρόσ, sôt összetételekben προτί is, mint προσημυθόμεαι, azaz προσημυθόμεαι; s z a m görögül σύν, latinul c u m, c o, p. o. s z a m-s-z-kri

összecsínálni, tökéletesíteni, latinul mintegy *concreare*; ennek participiuma *szanszkrita* tökéletesített, tökéletes, — így hívják e nyelvet, — valamint *prakrita*-nak (*pra* és *kri*) a később fejlett nyelvet.

6) A gyöktag ismétlése történik részint a jelen időben, p. o. *szanszkrit* *tisthâmi* görögül *ἵστημι* állok, *dadâmi* görögül *δίδωμι* adok; — részint a mult idő jelölésére, mint a görögben és latinban, p. o. *dadâu* görögül *δέδωκα*, latinul *dedi* adék, adtam, *tutôda* latinul *tutudi*, tud tudâmi ütök, (latinul *tud tundo*) gyökből.

Más multakat is úgy fejez ki a *szanszkrit* mint a görög, p. o.

egy. sz.	<i>adâm</i>	<i>alipam</i>	<i>ἔδων</i>	<i>ἔλιπον</i>
	<i>adâsz</i>	<i>alipas</i>	<i>ἔδωσ</i>	<i>ἔλιπεσ</i>
	<i>adât</i>	<i>alipat</i>	<i>ἔδω</i>	<i>ἔλιπε</i>
ket. sz.	<i>adâva</i>	<i>alipâva</i>	—	—
	<i>adâtam</i>	<i>alipatam</i>	<i>ἔδοτον</i>	<i>ἔλιποτον</i>
	<i>adâtâm</i>	<i>alipâtâm</i>	<i>ἔδότην</i>	<i>ἔλιπότην</i>
töb. sz.	<i>adâma</i>	<i>alipâma</i>	<i>ἔδομεν</i>	<i>ἔλιπομεν</i>
	<i>adâta</i>	<i>alipata</i>	<i>ἔδοτε</i>	<i>ἔλιποτε</i>
	<i>adusz</i>	<i>alipan</i>	<i>ἔδοσαν</i>	<i>ἔλιπον.</i>

7) A történeti mult, azaz a görög aoristus, előrag, és a *sz* segédigéből lesz. A segéd ige a *sz* ige ragoztatik :

egy. sz.	<i>aszmi</i>	<i>εἰμι</i>	sum
	<i>aszi</i>	<i>εἰς = εἶσι</i>	es
	<i>aszti</i>	<i>εἶσι</i>	est
ket. sz.	<i>szvašz</i>	—	—
	<i>szthasz</i>	<i>ἔστων</i>	—
	<i>sztat</i>	<i>ἔστων</i>	—
töb. sz.	<i>szmasz</i>	<i>ἔσμεν</i>	sumus
	<i>sztha</i>	<i>ἔστε</i>	estis
	<i>szanti</i>	<i>εἶσι</i>	sunt. A történeti mult, a törzs-

höz az a *sz* igét vevén fel így foly :

egy. sz.	<i>atutzam</i>	<i>ἔτυψα</i>
	<i>atutzasz</i>	<i>ἔτυψας</i>
	<i>atutzat</i>	<i>ἔτυψε</i>
ket. sz.	<i>atutzâva</i>	—
	<i>atutzatam</i>	<i>ἐτύψατον</i>
	<i>atutzatâm</i>	<i>ἐτύψατην</i>
töb. sz.	<i>atutzâma</i>	<i>ἐτύψαμεν</i>
	<i>atutzata</i>	<i>ἐτύψατε</i>
	<i>atutzan</i>	<i>ἔτυψαν.</i>

8) Az igékből *sz* szenvedő, *cselekedtető*, *kivánó*, *nagyító* jelentésű igék lesznek, sőt több képzetek össze is halmozódnak, mert a *cselekedtető* képzőhöz *kivánó* képző járulhat, s a *nagyító* képzet *sz* szenvedővel bővíülhet. A *sz* szenvedő képző je, melyhez természet szerint a *sz* szenvedő idomu személyragok járulnak. Így *dsâ* és *mri* gyökből lesz *sz* szenvedő *dsâja*, *mrija*, a ragokkal együtt : *dsâjê*, *dsâja*

szê, dsajatê *γίγνομαι*, *γίγνη γίγνεται* születem, születel, születik; mrijê mrijaszê, mrijatê morior, moreris, moritur. A cselekedtető képző aja, p. o. kri tenni, kâraja, és személyi raggal kârajâ mi tétetek, (e szóban a kri másodfoku hangöregbülés által lett kârrá). A kívánó képző sz, ezenkívül jár vele a gyök ismétlése, mint tudból tututsz üthetni, ütni szeretni; így dâ = ad-ból a cselekedtető dâpaj, ennek kívánója didâpajis adatni szeretni. — A nagyító képzetben hasonlóképp ismételtetik a gyökböttü, hangöregbüléssel, mint div fényleni, dêdivja nagyon fényleni stb.

9) A görög jövő időnek jellemzője *σ*, így : *τύψω* ütni fogok, a *τύπτω*-tól; az aoristus jellemzője is *σ*, s az előrag *ε*. A jellemző *σ* a szkr. *asz* = esse létigéből származik, melynek jövője : szjâ mi, szjaszi, szjati stb. Ez némely változások mellett az ige-törzshöz ragadván lesz ennek is jövődjöje, p. o. dâ, melynek jelenje : dadâ mi, görög *δίδομι*, latin *do*; jövő időben a létigével együtt : dâszjâ mi, dâszjaszi, dâszjati stb. görögül *δώσω*, *δώσεις*, *δώσει* — Az aoristusban hasonlóképp történik, esakhogy itt az *asz* segédige rövidebb alakja van, p. o. a tud = üt jelenje : tudâ mi — tundo stb. aoristusa : atutsz am, atutsz asz, atutsz at (a d az sz előtt t-re keményül), görögül : *ἔτυψα*, *ἔτυψας*, *ἔτυψε* stb. A görögben a szanszkrit ragok már kopni kezdenek, innen az első személyben am helyett csak a. Az előrag a, görögül *ε* pedig mutató névmás, jelentvén akkor, miszerint atutsz am *ἔτυφα* annyi, mint : akkor — üt — én, stb.

A latin *da-bam*, *da-bo* hasonlóképp lettek a da törzsből, és a szanszkrit *bhu*, lat. *fu*, gör. *φύ* (esse, fuisse) segédigéből.

ERDÉLY

IRODALOMTÖRTÉNETE

KÜLÖNÖS TEKINTETTEL

TÖRTÉNETI IRODALMÁRA.

Friedrich Schuler von Libloy: Kurzer Ueberblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens, von der ältesten Zeit, bis zu Ende des vorigen Jahrhunderts. Hermannstadt 1857.

Erdélyen, egész a legújabb időkig, historiai jognál vagy adomány leveleknél fogva, három nemzet uralkodott, két táborra osztva nyelv és nemzeti sajátosságok által. Mert míg a magyar szívesen szövetkezett Attila ott talált utódaival, s hat kötörvényét, előjogait és hagyományos intézményeit tiszteletben tartá, a germán elemmel nem olvadhatott össze. Ez helyzete minden előnyét felhasználva, külön szabadalmakat, kiváltságokat eszközölt magának, s már jeruzsalemi Endre korában, két évvel a magyar Magna Charta kelése után. Mindig gondja volt az 1224-iki „Privilegium Andreanum“-ot megújítani s újakkal szaporítani. Szeretett ezek sánczai mögé zárkozni, hogy ekkép a három nemzet politikai coordinatioja által nemzeti önállóságot biztosítson magának, még azon időben, midőn ez égető kérdés szóba sem jött. S végre azt is elhitte, hogy a déli vidék res nullius volt,

mely a telepítés következtében sajátjává lett, és általa tartatott meg a koronának. Mindez hatással volt fejlődésére, mely az egyszer megkezdett s a többiekétől eltérő úton haladt folytonosan.

De azért a mult század vége óta épen nem szokatlan dolog azt olvasni, hogy a civilisatiót Erdélyben a szászok tarták fen s terjeszték el. Ezt az eszmét Schlötzer koholta s az érdekeltek könnyen hozzá szegődtek. Mintha bizony a véka alá rejtett gyertya vezér-szövétnekül ragyoghatna! Hiszen csak a mult század végén II. József engedte meg, hogy Szebenben házat más is birhasson nemcsak szász, földbirtokot pedig a szász funduson csak pár év óta szerezhethet idegen. A szász nem vegyült és nem vegyített. Nem fogyott és nem szaporodott*). Csak levéltárait növelte, de gondja volt, hogy abban őrzött kincsei profán szemek előtt zárva legyenek. S midőn életében rossz napok következtek be, meghajolt a vihar előtt, de már az első napsugárt bámulandó tapintattal fel tudta önérdékében használni. Csak ennyi szívóssággal, következetességgel s ezen az úton maradhatott fen a viszontagságok sajnálatra méltó hazájában, a századokon által sors üldözte földön, melyen lakott, oly tiszta és vegyítetlen állapotban, milyenben betelepítettett, a nélkül azonban, hogy bármi tekintetben vezéri szerepet vitt volna Erdély népei között.

A három nemzet unioja**), melyről első tudomásunk Zsigmond korából maradt fen, bárha már korábban is létezhetett, legtöbbit a szászoknak használt. Akarta ugyan egyik is másik is védelmezni jogait Zsigmond ellenében, s ez elegendő ok volt a kápolnai egyesülés létrehozására. A szászok ezen felül oly kiváltságokat is féltettek, melyeken municipálisuk egész épülete nyugodott, s mely őket a beolvadástól biztosítá. Ezekben tartá meg őket a három nemzet unioja, s kapcsolatban azokkal izolált helyzetök és a bevándorlás hagyományainak megőrzése jövő fejlődésöknek is irányt adott. Hogyan s minő befolyást gyakorolhattott volna ily állásában más nemzetek fejlődésére?

Mindennek szükségeskép az irodalomban is éles nyoma

*) 1572-ben 200,000-en voltak : tehát annyian mint ma. Korábban többen lehettek, mert gyarmatjaik közül több elenyészett.

**) Az oklevelet közölte Schlötzer Urkunden 46-ik lap.

maradt. Meg kelle azon látszani a haza szétdaraboltságának s a külön nemzeti irányoknak : magyarnak és szásznak, melyek mindenike külön alapon feküdt, s mely még napjainkban is két (de csak két) külön irodalom létezését okozza. Schuler úr mindazáltal az ezen czikk fölött idézett munkájában azt állitá, hogy az egyetemes erdélyi irodalom german alapon fejtődött s german befolyás alatt állt. Azt hiszem, e czikkek kimutatják ez állítás alaptalanságát.

Az erdélyi irodalom két fő ága a hittani és történeti irodalom. Mi az egyházi irodalmat illeti: látni fogjuk, hogy a reformatio első éveit kivéve, — midőn a magyar hitújítók is a Luther elveivel tértek vissza Wittenbergából — sehol, még a szász földön sincs akkora germán befolyás, mint a mekkorát a „Rövid irodalomtörténet“ írója lát. Még inkább meggyőződünk erről, ha a történetirodalmat vizsgáljuk, úgy a mint fejlődött a feldolgozók által választott latin példányok nyomán, és a memoire-irodalmat, a hol semmi iskolának sincs nyoma, s az előadás egyszerűsége és naivsága nem mutat külföldi mintára. Külbefolyás helyett merőben más hatások nyomait mutatja Erdély történetirodalma: olyakat, melyek a classicaei formák tanulmányozásából, egymás vagy elődjeik munkáinak ismeréséből, többnyire és leginkább pedig a korszellem hatása által származnak. Sőt még azon idegen tanárok sem telepíthetének be idegen elemeket, kiket gazdag dotatio esalt be a protestans iskolákba, s ha hírók útát szerze is nekik a fejedelmek tanodáiba, de befolyásuk nem tolt fel a nemzet előzményeivel ellenkező formákat.

Igaz, hogy a reformatio terjedése óta mind inkább divattá, lehet mondani korszükséggé vált a külföldi egyetemek látogatása, s nemcsak papságra készülő iskolanövendékek, hanem a fő urak gyermekei részéről is. Németország, Németalföld s Nagy-Britania protestans egyetemeiben folytonosan válnak magyar hallgatók, s hogy a szegények sorsa is könnyíttessék, mindenféle tétettek alapítványok. Az a tapasztalás, mit ezek itt szereztek, kétségkívül gazdagon gyümölcsözött a hazának, bár néha vallásos viszály magvait is hinté el. S épen ez az alap, mire fekteti Schuler úr azon hitét, hogy az erdélyi irodalom a külföldi tanulmányoknak viszhangja volná, hogy tudósai inkább receptiv mint productiv szellemmel bírnak, s még a történetirodalom terén

sem mutatkozik eredetiség. Oly állítás, mely Erdély irodalmának egy korszakára nézve sem mondható. Hogy itt nem utánzásról, hanem legfőlegb utánnymozásról lehet szó, mutatja azon körülmény, hogy a magyar egyházak sőt még a szászok is a külföldtől nagy mértékben eltérő egyházalkotmányokkal bírnak, mely egészen önmagából fejlődött ki. A polemia, mely ezekért és ezek körül folyt, bizonynyal befolyással volt e fejlődésre, de az általános vallásos elvek mellett a nemzeti érzülettel összefolyt nézetek, vélemények kerültek szőnyegre. Az idegen elemet mindig távol tarták épen magok a tudósok, mihelyt az újított tan a nép egy részének vérévé vált. Az angol puritanizmus ellen nem egy keserű harcot vívtak. A külföldről ázzal, vagy más újítási eszmékkel visszatért ifjak mindenkoron hatalmas ellenállásra találtak, s a szigorú és meggondolt emberek soha sem mulaszták el könnyelműségeket szemökre lobbantani azoknak, kik „nem vették gondolóra az egyház állását a hazában, sem a sarkpontot, mely körül annak alkotmánya forog“*). Ha a theologiai tudományosság kiindulási pontja nem is volt magyar, de csakhamar magyarrá lett az, átmenve a nemzet vérébe, fejlődését annak szelleméből mérítve és növelve.

A többi tudományágakban sem mutathatunk fel új rendszer-teremtőket, reformatorokat, kik új alapokon, új elveket emeltek volna érvényre. De hát azon nagy neveken kívül, a kiket századok szülnék, nincsen-e productiv erő? Nem érdeimli-e meg az író nevet, ki a nemzet szellemével megegyező alapon ültet át? ki fejti, terjeszti s bőviti azt, mire külföldi tanulmányok s önszemlélődés vezették s a nemzet életével megegyező rendszert alkot, mint Apáczai Csere János? S különös, hogy Schultz ur épen az erdélyi történetirodalmat sújtja leginkább. Ez „egy egész korszakon át csupán a phantasia műveiből s emlékiratokból áll“, szerinte. Megfoglaljuk látni, mennyi súlya van ez ítéletnek; mi kevéssé tanulmányozta Schuller ur, a mit tolla alá vett; mennyire követi előképét (Vorbild, mint maga mondja) Schuller Károlyt, ezt a higgadt, komoly, megfontolt történetnyomozót.

Nem vagyok elfogult a szász írók érdemei iránt, s elismerem, hogy különösen egy század óta szép eredménynyel működ-

*) Szilágy Benjámín szavai a puritan Tolnai ellen.

nek az erdélyi tudományosság, jelesül a történet-irodalom terén. De bizonyos fájó érzés fog el, midőn látom, hogy néhánynak elfogultsága bizonyos kérdésekben határt nem ismer, s hogy az jelesbjeik közül is többnek megvesztegette tollát. Ezek az urak — de csak ezek — nem tudnak szabadulni az eszmétől, hogy betelepítésök az országba „ad retinendam coronam“ történt, hogy a magyar királyoknak természetes szövetségese volt a többi barbar és féktelen elem ellen, s hogy a mi civilisatioval csak bir Erdély, mind tőle kapta. Schuler úr a szabad elvű szász párthoz tartozik, mely ugyan, működésében független álláspontot s a magyar iránt vonzalmat tüntet ki: az érintett balfogalmaktól mindazáltal ő sem tudott megszabadulni, midőn az erdélyi irodalmat annyira szegénynek s a germán irány, helyesebben példányok elterjedését oly általánosnak állítja, hogy „az erdélyi irodalom megírásának csak kísérlete is ferdénck fog tetszhetni.“

A hallgatás, mely ez állítást az egyetemes magyar sajtó részéről követte, mintha annak igazságát elismerné, a magasztaló szózat, mely más részről a művet, mint kitűnőt tüntette fel, birtak rá, hogy czáfolatába az összes erdélyi irodalom feltüntetése által ereszkedjem. Hanem e téren kevés az előmunkálat. Valóban használható és becses életrajzi gyűjteményeket tudunk felmutatni: de ennél több — egyes folyóirati cikkek kivételével — nem is történt. Schuler ur volt hát az első, ki egy rendszeres munkát készített, melyben mint ő maga mondja, „nincs ugyan kritika s hiány is van elég, de legalább meg volt a becsületes szándék,“ s különben is csak „jogtörténeti források gyűjtése közben szerző annak anyagját.“ Et voluisse sat. Ez őszinte vallomás bizonynyal, de aligha elfogadható mentség — régi tévedések regisztrálásáért s az adatok kritikátlan összehalmozásáért, kivált mikor még egész korszakok irányának meghatározása is tévesztett. Ily botlás azonban nem oly természetű, hogy egy két czáfoló cikk felhozásával kiigazítható volna. Be akarom az egyetemes erdélyi irodalmat mutatni fejlődése, hanyatlása s újra emelkedése minden korszakában, őszhatásában s vezér-elveivel. Nem követelek magamnak csalhatatlanságot: de egyről hiszem biztosíthatni az olvasót, hogy t. i. nem leszek oly elfogult a szász munkálatok iránt, mint Schuler ur a magyarok irányában volt.

Első fejezet.

Erdélyben, mint mondók, három uralkodó nemzet s négy bevett vallás volt a legujabb időkig: a nemzet mindazáltal politikai egészet, s unioja bevégzett tényt képezett. Ez mint elv, mindig kétségbevonhatlan maradt. A küzdelmek, mik nemzetiségek vagy vallásfelekezetek mint ilyenek közt folytak, soha sem akarák a már egyszer érvényre jutott elvet megdönteni. Azok még ez esetben is más természetűek voltak. Báthori Gábort személyes boszú ingerelte a szászok sanyargatására; a jezsuiták kitiltása pedig, — oly tény, mely katolikus államokban is előfordult — soha sem volt demonstratio a catholicismus ellen. A nemzeti és vallásos türelmesség elve ellen maga a nemzet soha sem harczolt, még akkor sem, midőn 1590-ben némelyek azt vitatták, hogy a szászok „adventitii et inquilini“*) s midőn az 1736-diki országgyűlésen szóba jött, hogy azok „pro sufferendo onere“**) hivattak az országba.

De ha az elv tiszteletben tartása csorbitást nem is szenvedett; ha a politikai egység ténye fen is állt sértetlenül; a felekezeti s nemzeti szétdaraboltság nyilatkozványa más úton még sem maradt el. A tanácsterem, a fejedelmi udvar egyesíthető, de a közélet, a vallásos meggyőződés, a nyelv s még ezeknél is inkább a különféle institutiók válaszfalat emeltek a székely lófő, magyar zászlós ur és a szász polgár-aristokrata közt. Elkülönözve, össze nem keveredve éltek egymás mellett, mindenikök külön institutioninak árka mögé vonva magát. Ez összenemolvadás különböző erkölcsöket, szokásokat, hajlamokat fejte ki bennök, minek legvilágosabb bizonyítványait találjuk az irodalom-történetben is. A magyarok erdélyi irodalma a german ajkuakétól nemcsak nyelvre nézve különbözik. Adták legyen elő bármi nyelven is élményeiket vagy elmékedéseiket, folytatták legyen bár magyarul, latinul vagy németül vitatkozásait, mindenik munkáján meglátszik a születés, nemzeti erkölcsök befolyása. Még a magyar polgárok „memoriale“-jei is más szellemet mutatnak, mint a szászokéi.

Mindez természetesen a későbbi idők következménye. Mert a XVI. század előtt szó sem lehetett önálló erdélyi irodalomról.

*) Miles Würgengel 151.

**) Benkö Transilv. I. 578.

A dák civilisatio nyomait a romaiakkal folytatott harcuk emészté föl. Sarmisegethusa; Sandava s a többi dák helyekből semmi építészeti emlék sem maradt fen. A hatalmas Cotiso, ki nek legyőzetése Horácztot örömmriadalra birta*) s Dekebal, az utolsó dák, a történetben is csak annyiban említettnek, mennyiben Roma ellen küzdöttek. Az itáliai hódítók több nyomot hagytak magok után: telepjeiket, melyeknek töredékei összevegyülve a benszülöttekkel, az elfajzás és szolgaság szomorú képét állítják előnkbe, s építészeti emlékeiket. De a caesarok több mint másfél százados uralmának csodaműveit a népvándorlás kora összerombolta. Nyugotnak védbástyája, keletnek kapuja volt Dacia. Az urali „vadon“-okból kiözönlő népek mindnyája keresztül vonult rajta dűlva rombolva s nem emelve semmi állandót. Csak a székelly nép tartá fen magát bérczei közt, firól fira megőrizve szokásaikat s hagyományaikat Attila királyukról. Végre a magyarok állandósíták magokat birtokában, könnyű szerrel meghódítván az itt talált s szolgasághoz hozzá szokott népet, mely civilisatio tekintetében — bár köztök már a keresztyén vallás is kezdett terjedni — a hódítók alatt állt. De Tuhutum az anyaállamtól több tekintetben függetlenül kormányzá. E függetlensége megmaradt utódai alatt is — kik közül unokája I. Gyula korában Hierotheus mint püspök a görög-keresztyén vallást hirdeté, — egész Szent-Istvánig, ki azt a kis haza szerencséjére eltörlé, azon háború folytán, mely közte, mint a keresztyén hit terjesztője, s a vezér II. Gyula, mint az ősi hit védelmezője közt támadt, sőt tovább szent Lászlóig, ki nek korából már oklevéli bizonyítvánnyal tudjuk Erdély meghódítását felmutatni**).

Erdő elve*³) az anya államtól függött a mohácsi vészt követett időkig. Politikai kormányzata királyi helytartó kezében volt, — ki, ha Árpád véréből származott, vezér, különben vajda nevet viselt. Tehát története egészen összeolvadt Magyarországgal, melynek vallását is a pogányságnak lassankénti kiirtása s az

*) Mitte civiles super Urbe curas, occidit Daci Cotisonis agmen!
Od. III. 8.

***) L. Codex Dipl. I. 437. mely első oklevél, hol Torda és Aranyos erdélyi helyek említetnek, Erdély aligha volt az előtt állandóan elfoglalva.

*³) Az az erdőntúli föld.

utolsó bálványos várak lerombolása után, osztá. S ha ezekhez hozzá gondoljuk, hogy ez időkben miben állt a köz és társas élet a nyomorgatott falukban s a büszke várakban, nem fogunk bámulni külön irodalom hiányán, melynek e korban vallás és történet voltak főbb tárgyai, s melyek Erdélyben épen azok levén mint Magyarhonban, abba egészen beolvadtak. Az egyes helyi eseményekre sokkal kevesebb gondot fordítottak, s kevésbé tarták fontosoknak, hogysen feljegyezték volna, pedig tulajdonképen ezekből állana Erdély akkori története. Nem csuda, ha e korból kevésbé tudunk többet felmutatni az okleveleknél, s ezek is történelmi tekintetben becsesek lehetnek: de irodalmi szempontból szegények *).

De hogy a külföldről behozott lovagok a műveltségnek oly nagy apostolai lehettek volna, mint némelyek állítják, nem tudom elhinni. Azon pedig nem bámulok — mint Schuler ur — hogy írástudók jobbadán csak klastromokban találtattak, mind a mellett, hogy a székelyeknek saját hun írásjegyeik voltak? Ez azon időben épen nem volt föltűnő. A három nagyobb tanintézet — a gyulafehérvári, kolosmonostori és szászsebesi — kevés volt az országra nézve. Külföldön tanulás pedig nem divatozhatott akkor, midőn az tudott legtöbbet, ki legjobban forgatta kardját. De a szász földön meglehetősen el lehettek terjedve a kisebb iskolák **) mivel a városi vagy papi hivatalba léphetésnek azok bevégezése volt főkelléke. A földnépe . . . a rabszolgák s azokból lett jobbágyok, az oláhság nyomorult, elhagyott állapotban volt. S nem is hihető, hogy köztük iskola lett volna oly időben, midőn valamit tudni csak a kolostorbelieknek volt szükséges.

Épen nem csoda hát, ha a műveltség ügye parlagon hevert. A várak harcizaj s fegyvergyakorlatok színhelyei voltak: a he-

*) Neugeboren próbát tett az erdélyi vagy ezt illető oklevelek összegyűjtésére s az Árpád-háziak 300 éves uralma alatt csak 63-at tudott kimutatni.

**) Schuller káptalani határozatokra hivatkozik. Különben a práz-mári — egy kik szász helység — iskola nyomai történetileg felmaradván, alaposan következtethetni, hogy az elemi iskolák nagyon el voltak a szász földön terjedve. A szászsebesi iskola nyomát a „Tractatus de moribus etc. Turcorum“ című 15. századi munka tartá fen, a gyulafehérváriét egy Szeredai által (Not. Cap. Alb.) közlött oklevél.

gedősök dalaiból pedig, kik a tornákat s lakomákat régi dicsőség fölemlgetésével fűszerezték, semmi sem maradt ránk. Egy két neven s egypár munkán kívül alig tudunk egyebet felmutatni. Azok dicsőségének is a külföld volt színhelye. Itt hát töredékekről s nem összefüggő történetről lehet szó.

Egy regényes és költői alak emelkedik ki jeruzsálemi Endre*) korában: Klingesor, születésére nézve szász, előkelő s vagyonos ember, s nagyhirű szerelemdalnok a magyar király s német herezegek udvaraiban, 52 verseny-éneklésben kivívott dala legyőzhetlen hírt szerze neki, midőn Hermann türingiai tartománygróf udvarában ellenkezőről kelle meggyőződnie. Klingesor ugyanis, ki egy versenyéneklés eldöntésére hivatott meg Endre udvarából a tartomány gróféba, itt Wolfram dalnok által legyőzetett. Csillagvetési tudománya s fekete mestersége mit sem használt ekkor, bár azok egy nevezetes jóslathoz segíték. Thüringenbe érkezte után ugyan is egy éjen a csillagok állásából megmondá, hogy „most született a magyar királynak leánya. Ennek egész élete szenvedés lesz, míg nem végre a szentek közé fog számlálatni. A tartomány gróf fiának neje, Thüringiának pedig édes anyja leend.“ A jóslat beteljesült. S midőn 1211-ben a tartomány gróf Endre udvarába követeket küldött a 4 éves Erzsébet elhozására, Klingesor ezekkel visszatért Magyarországra, hol Endre királytól 3000 marka ezüst évi fizetést kapott, de honnan Gertrudis királyné megöletése után visszatért Németországba. Klingesor a német szerelem dalnokok közt kitünő helyet foglal el. Erős volt a sötét allegoriákban, tulvilági legendákban s astrologiai képletekben: s ez adhatá ördögösségének hírét**).

*) Schuler ur az Árpádok korában első és egyetlen erdélyi történetírónak Paulus erdélyi püspököt tartja, mint a ki volna az elhírhedett Anonymus. Nem akarok oly dolgot czáfolni, mit az egész világ tud, hogy másképen van. (Anonymus I. Béla jegyzője volt s talán Erdélyt soha sem látta) Polemiát sem akarok vele kezdeni azért, mert (Dümmlerre hivatkozva!) a névtelent rosz hírből álló s nem hiteles korregény-írónak nevezi. Azt mondom Schulernek, a mit Palacky mondott Dümmlernek: (Zeugenverhör a cseh tud. társ. Évl. V. 9 k.) „az ő és társai czáfolatát legjobban az időre bízni, mely mesterséges hypothesiseket úgy is lerontja.“

**) Lásd: „Minnesänger aus der schwäbischen Zeitpunkte, hol Klingesortól költemények vannak közölve. — Pray Vita sanctae Elisa-

E név s a hozzá kötött egy két versenydal a bizonyos tekintetben jellemzetes emlék, mi az Árpádok korából fenmaradt. Az egyetlen irodalmi élet, mi a kolostorokon kívül a várakban föllelhető volt, a költők dalversenye csengő serlegek közt a tán csak fél óra előtt küzdő bajnokok mulattatására szánva.

A vegyes királyok korszakából már más forma emlékeket birunk az igaz, csak annyiban erdélyieket, mennyiben íróik ott éltek vagy születtek, de mindenesetre bizonyosságait annak, hogy mindazt, mit az akkori magyar országi irodalomról följegyzének, Erdélyre is alkalmazhatni, mint a mely az anyaállamtól épen nem maradt el. A magyar nyelvtörténet nagy kárára a Demeter erdélyi püspök alatt divatozott magyar agenda elveszett ugyan, de más megmaradt latin emlékek előhaladt tudományosságról tesznek bizonyosságot.

Erdélyi Boetius*) nevü dominicanusnak jelentékeny philosophiai munkái maradtak fen. Mély elmű philosoph, theolog és sok oldalú tudós volt, kit szerzetének évkönyvei méltó tisztelettel említnek s ki mint Aristoteles magyarázója Toldyt azon mindenesetre alapos véleményre bírta, hogy a középidőben felsőbb iskoláink philosophiaja alatt egyenesen Aristoteles fejtegetése értendő. Egy munkájában a világ örökkévalóságát már nem annyira hittani, mint bölcselkedő szempontból vitatja. De bizonyynyal ő nem volt egyetlen, ki az erdélyi kolostorokban philosophiával foglalkodott.

Ugyan ezen korból — melyben az erdélyi philosoph élt — nagy Lajos fényes korából, midőn Magyarország hadi dicsőség és szellemi nagyság, külfény és belmiveltség tekintetében Európában első helyen állt, ezen a történeti téren is maradt fen egy kitűnő erdélyi író munkája: János küküllői esperes műve, mely Thuróczy kronikájának 3-dik részében mint önálló van közölve. Tárgyalja Nagy Lajos életét koronázásától haláláig. Thuróczy lelkesült, de sok helyt dagályos és cifra előadásától kronikásunk egyszerű irálya nagyon eltér. Amaz gazdag a hasonlatokban, ez kedélyes naivsággal sorolja elő az eseményeket s nem a szavak,

bethae. — Kölesy Magyar Plutarch IV-ik k. — Seivert Nachrichten von Sieb. Gelehrten.

*) Seivert s nyomán Schuler minden helyes ok és alap nélkül dának tartják. Pedig a de Dacia elnevezés eléggé elterjedt volt.

hanem a tények fel emlitése által akar hatást előidézni s ha nem is művészi, de történet-forrási becsesel mindenesetre bir*).

A következő uralom — Zsigmond fényes és czifra uralma — lezajlott a nélkül, hogy más kitünőbb irodalmi nyomot hagyott volna maga után, mint több miscskönyvek közt az Aurifaber Mihály kis csüri plebánusét, melyet ő a Theodoriké nyomán szerkesztett a szebeni káptalan hasznára, s két névtelen, török fogságból menekült erdélyi munkáit, kiknek egyike 1436-ban német nyelven írta a törökök kronikája, hite, szokásai című művét, míg a másik, ki 1438-ban Szászsebes ostromakor esett fogságba s latin koriratában a törökök erkölceit, szokásait, gazságait s a mag'a 20 éves fogsága történetét tárgyalja. De a Magyarországon élénkülő irodalmi élet, a gyakori érintkezés külfölddel, — mely nagyobb vala ez időben, mint az azt megelőzőkben — a pécsi (Lajos) és budai (Zsigmond korából) egyetemek virágzása gyaníttatja, hegy az anyaállam miveltségétől Erdély sem maradt hátra s hogy az ismeretek néhol már a várak bástyái között is kezdének terjedni, habár a városok jelentékeny része német telep levén, azok közigazgatási nyelve német volt. A szász nemzet egyetemes czéhrendszere Zsigmond korából**) latin nyelven készült ugyan, de már egy századdal utóbb Nagy-Szebenben német jogkönyvet és czéhrendszabályokat találunk*³). Másfelől alig vonható kétségbe, hogy a Moldvába száműzött huszitáktól azok tanával együtt magyar bibliák is elterjedt Erdélyben. E körülmény a nemzeti irányt az egyházban is kezdé terjeszteni. Mátyás udvarában egy erdélyi követség sürgeté, hogy a szentségeket többé ne diák, hanem magyar nyelven szolgáltatassák ki. A király pártolta ez ohajtást s Geréb László erdélyi püspök meghagyta káptalanjának, hogy az Agendát magyarra forditassa egy vagy két megbizottja által.

Mátyás korában a tudományosság ügyét hazánkban fényes polczon látjuk. E nagy király Erdélynek nemcsak uralkodója, ha-

*) Kiadta Schwandtner s többen. Magyarra forditá Orosz József 1760.

**) Kivonatilag közölte Seivert a Windisch Magazinában II. 281. s köv.

*³) Toldy Irod. tört. II. 59. — Grimm Politische Verwaltung im Grossf. Siebenb. III. k. 12.

nem fia is volt: ő Kolosvártt született, hogy melyik házában az ó-várnak, azt földieim ma is büszkén mutatják. Híre és nagysága a történetíróknak egész körét gyűjté udvarába, kik közül nem egy ihletetlen tárgya magasztossága által műbecsszel bíró munkát hagyott hátra. Irodalom és művészet virágzának, mint soha az előtt, „magok a musák is“ mondja egy csaknem egykoru*), „Magyarhonba költöztek.“ A királyi udvar gyűlhelye volt a tudósoknak, kik itt Olaszország példájára tudományos egyletet alapítottak. Az ezzel egykorú erdélyi — hihetőleg szász — egylet nem ennek, hanem a Bécsben székelő duna inak volt fiókja**). Nyomot maga után egyik sem hagyott. A tudósok lakmározása — mert abból állt az egyesültek összejövele — nem volt alkalmas a tudományok terjesztésére, s így nyom nélkül enyésztek el, miut korszerűtlen intézmények.

Mátyás nagyságának fénye a következő szláv dynastia' szomorú idejét is megvilágítja. A hanyatlás e korában nem szállt egészen alá a tudományosság. Bécsben s másutt is számtalan magyar és erdélyi hallgatta*³) az egyetemi előadásokat. Külföldön több erdélyi typographus emléke maradt fen*⁴) Irók is már nagyobb számmal voltak, kik a tudományok különböző ágait művelték ugyan, de túlnyomólag nagy részök mégis latin versirással foglalkozott. Róma irodalmát nem ismereteik gazdagítására s műformája elsajátítására, hanem szolgálai utánzásra használták. Horác szellemdús dalai, Virgil nagyszerű epopoeaja versbe szedett krónikák vagy szellemtelen alkalmi versek előképeivé lettek. Mindegy. Mindnyája hatott.

Ez irók sorát (1493-ban) kolosvári Csuda Miklós (de Mirabilibus, mint maga nevezé magát) elhiresült hittudor és hitnyomozó az igaz boldogságról s elővégszéről irt mun-

*) Paulus Cratensis. Janus Pannonius 1512-iki kiadásában.

**²) Schuler ur azt mondja, hogy a budait (mely sodalitas Litteraria Ungarorum nevet viselt) Celtes alapítá, kinek társulata volt a Societas Danubiana. Celtesnek a budaival semmi köze sem volt. Különb. Schuler ur szorgalmasan registrálja a régi tévedéseket.

*³) Kurz Nachlesejében (I. 37.) közli a magyar tanulók procuratoraiuk neveit ez időből. Számos erdélyi fi van köztök.

*⁴) Tudom. gyűjt. 1817. I. f. 73. Toldy Irod. tört. II. 32. többen vannak elősorolva.

káival, a költőket pedig Stieröxel nyitják meg, ki születésére nézve olműzci német, magát Taurinusnak nevezé. Mint gyulafehérvári kanonok írta munkáját: *Stavromachia*, egy 5 énekre osztott hőskölteményt*), melyben a Dózsa zendülését írja le. Mindazon mythologiai háttér mellett is, mely e hőskölteményben itt ott szerepel, nem egyéb az versbe szedett krónikánál, egyes emelkedettebb helyekkel, hol a parasztok dúlásait írja le, egyes nem érdektelen episodokkal, de minden compositio nélkül, úgy hogy benne bizonynyal többet fog találni a történetíró, mint a műbíró. Egy másik munkája a Daciában talált kövekről értekezik. Stieröxel kortársa Székely Ferencz kolosmonostori apát hozzá egy exasthicont írt, de a mely korántsem szerze neki akkora hírt, mint megöletése tulajdon eseléde által épen azon éjjel, midőn Erdélyt elárulandó, szökni akart**). A pórzendülés szerzőjének egy másik kortársa és barátja Wolfhárd Adorján ünnepelebb nevet hagyott hátra. Ő mint bécsi tanár a romai classicusokat magyarázta, sőt Horáczt ki is nyomatta. Janus Pannoniusnak 1512-iki kiadásában jelentékeny részt vett, írt latin alkalmi és nem alkalmi verseket, elegiákat, s általában kortársai előtt mint tudós és erkölcsös ember; kitünő tisztelet tárgya volt*⁶).

E Bécsben élő erdélyi tudósoknak társa s barátja Kopenitz Márton*⁴) tanár s több ízben dékán az egyetemenél. Előbb disznódi pap s végre bécsi polgármester volt. Wolfhard*⁵) éles ítélő tehetségét s mély tudományát bámulja. Egyetlen munkája maradt hátra, naplója*⁶), mely azonban nevezetes történeti fontossággal bír tárgyánál fogva, minthogy az Eitzinger-féle zendülést tárgyalja, melyben Kopenitznek is jelentékeny része volt, s mely Maximilián halálát fel akarta használni az örökös államok

*) Első kiadása Bécsben készült 1519-ben. Ujra kiadta Engel monumenta Ungaricaiban.

***) Miles Würgengel 53. l.

*3) Gr. Kemény József az egykorú Camers Jánosra hivatkozik.

*4) Schuler ur könnyen osztogatja a „rosz hírből álló“ czímet. Kopenitzet is így nevezi. Különben úgy látszik, hogy irodalmi működéséről épen semmit sem tud.

*5) Az I. Miksa császárra írt Panegyrisében, melyet Kopenitznek ajánlott.

*6) E még kiadatlan naplót tudtomra csak Buchholz használta fel Ferdinánd történetében.

kormányzási formájának megdöntésére. A Bécsben székelő kormány helyett az austriaiak egy mást választottak, s az egész rendszert alkotmányossá akarták változtatni. A régi kormány menekült s midőn Ferdinánd Bécsujhelybe érkezett: az új kormány igazságot követelt. Ferdinand törvényszéket tartott. A régi kormány vádolt, az új védte magát négy gyűlésen át. Végre a főherceg kimondta az ítéletet: a nép kegyelmet nyert, 12 ellenzéki tag halállal lakol. Az ítélet kimondása után Ferdinánd még trónján maradt, várva, hogy az elítéltek kegyelmet kérjenek. De egyikök sem szólalt fel. A kivégzettek közt volt Kopenitz ellenzéki polgármester is. (1522.)

Egy más, a Jagjelek udvarában élő irodalmi kör tagjai voltak a két Piso. Közülök Istvánról alig tudunk többet, mint hogy koszorus költő, s a „Sodalitas septemcastrensis“ tagja volt. De rokona Jakab méltán említtetik kora szebb tehetségei sorában. Született Medgyesen*). De korán tekintélyes névvel kelle birnia, mert II. Julius pápa idejében mint királyi követ több időt töltött Romában, honnan a lengyel udvarba küldetett Zsigmondot s Ulászlót a törökök elleni hadviselésre birni, de sem ennek, sem egy másik követségnek, melyet épen ez országban hasonló czélból X. Leo rendeletére végezett, semmi sikere sem lett. Azonban maradt fen más eredménye: ugyanis az 1514. lengyel-moszkva hadjáratot egy levélben leirta s a Jagjelek kegyét megnyervén, II. Lajos király nevelésével bízott meg. Piso szellemdús s mély elméjű barátja Erasmus a királyra nézve ezt Thurzó püspöknek írt levelében „nagyobb szerencsének tartá, mint azt, hogy király“, s barátja magasztalásában épen nem fukarkodik a szavakkal, kit növeltje is fontos államügyek elintézésével tisztelt meg. De a király szerencsétlen halála s jószágai elpusztulása sietteté Piso halálát. Munkái levelek és költemények. Azokban sok a szellem. Ezek leginkább epigrammok. Egy gyűjteményke az egyetemi könyvtárban őriztetik**), kedélyesség, ép humor és szellem kellemes olvasmánynya teszik azokat s igazolják a tiszteletet, mely Piset a királyi udvarban környezé.

*) Benigni Transylvania II. k. 94. l. van közölve egy oklevél, mely ezt kétségtelenné teszi. Schuler ur Piset korán túl a Szapolyai korszakban virágoztatja.

**) Ezeket Seivert adta ki „Nachrichten“-jeiben. Egy más gyűjtemény Bécsben 1554-ben látott világot.

Még e körnél is távolabb vidéken maradt fen a szász születésű Erdélyi Miksa (Maxim. Transylv.) neve, ki Spanyolországba menvén, ott nősült. Leírta V. Károly korában, kinek titoknoka volt, a kastiliaiaknak a molukki szigetekre tett útját, mely munka a fölfedezőkéi közt látott világot. Egykorúak költeményeiről is emlékeznek.

Ime Erdély irodalmi s tanügyi képe a Jagjelek elhunytáig. Szomorú kép! melyen kevés a vigasztaló, kevés az örvendetes. Belmivelttség létezését csak sejtelem útján tudjuk. A könyvnyomás hasznai még nem hatottak el Erdélyig: legalább alig akadunk annak nyomaira. Tudósaink közül is vajmi kevés működött a hazában. Nagyobb részük külföldön élt s csak annyiban valának erdélyiek, mennyiben ott születtek. Más nyelvről, mint latinról, szó sem lehet oly időben, midőn egy költő ajánló levelében nyilván kéri: „et tironem poetam ab Ardelionum vipereis lingvis tuac auctoritatis patrocínio defensato.“*) De szükség vala ez időt is ismernünk, hogy a következők emelkedésének történetét annál inkább méltányolhassuk.

Az emelkedés a reformatio megszilárdultával s még inkább Erdély elszakadásával kezdődik. A nagyszerű szellemi küzdés előjelei már második Lajos uralmának utolsó éveiben mutatkoztak.

A németországi humanisták föllépése előkészíté a kedélyeket az egyházszakadásra, s midőn az véghez ment, a magyar király birtokában fogékony keblekre talált. Erdélyben szász kereskedők által lett ismertté, s (1520) Szebenben és környékén terjedni kezdett. Kálmán Mátyás szebeni plebános, ki épen ez időben hunyt el s mint egy krónika író mondja: „már látta az ígéret földjét, mintegy Mózes az új vallásnak,“ nem lépett fel ellene s utódai is hiában akarák a királyi és érseki rendeleteket teljesedésbe venni**), hiában égeték meg nyilvánosan Luther könyveit***) a reformatio Pemflinger Mark, a szászok grófja, védelme alatt kevesebb mint husz év alatt végrehajtatott. A láng, melyet ez s a Budán megégetett Grynacus könyvárus máglyája gyujtott, vészes kitöréseket okozott volna, ha az országos politikai szerencsétlenség el nem oltja.

*) Wolfhard a Kopenitzhez írott ajánló levelében.

**) Ungarisches Magaz. IV. 165.

**) Miles Würgengel. ad. an. 1525.

A mohácsi vésznap megsemmisíté a Hunyadiak minden irányú törekvéseit. Buda műkincsei, az ország tudományos élete, a kath. clerus részint semmivé lettek, részint erejüket vesztek. Csak a pártok maradtak fen, csak azok nem engesztelődtek ki, mint hajdan V. László sirjánál. Egy rész támaszkodva az 1505-iki végzésekre, hazai királyt akart. Szapolyaiban, mint a pórhad leigázójában egy új Mátyást vélt feltalálni. De sánta Báthory s néhány oligarcha czimborája oly uralkodót kívánt, kinek kevésbé lehessen módjában a Jagjelek korában megszokott garázdaságait fékezni. Így az ország három részre szakadt: Szapolyai, Ferdinánd s a török alatt. S miután mindhárom fen tartá magát, az ország szétdarabolása is megmaradt. Ennek volt következménye Erdély más fél százados függetlensége, mialatt ott a politikai önállóság saját nemzeti létet, virágzó irodalmat s olykor emelkedő műipart fejte ki. De mindez belviszályok s véres tusák közepett ment véghez. A béke napjait ritkán élvezheté, ritkán fejtheté magát annak malasztjai alatt. Vagy önnönlétéért vagy az anya álam mellett, melyhez minduntalan sovárgó szemekkel tekint vissza, fogott fegyvert. Néha zsidadt ereje végkép elveszni látszék. De annyi rugalmasság volt benne, hogy mindannyszor felüdült, s nemzeti önállóságának szép és maradandó emlékeit tudja felmutatni.

Erdély önálló irodalmi élet tehát a separatioval kezdődik, de a leopoldi hitlevél keletkezésén túl terjed egészen a Rákóczy mozgalmak lecsendesültéig. Azzal itt is, mint Magyarhonban, beáll a hanyatlás kora, s mi azután következett, azt jobbadán csak az önálló élet kutatásának tekinthetjük.

Második fejezet.

A mohácsi vést követő napok koránt sem valának alkalmasok az ejtett seb behegesztésére. Kül háborúk, belversengések s török foglalás teszik azok történetét. De a két király küzdelme igen is alkalmas volt a reformatio terjedését előmozdítani. Mindenikök többet gondolt pártja növelésével, mint alattvalói hitével. Ha egyik is másik is adott ki szigorúbb rendeletet s ha utóbb Martinuzzi akarta is magát keménynek mutatni, soha sem vettekerélyesb rendszabályt teljesedésbe. A kath. egyház sem tudott semmit utába állítani. A gyulafehérvári püspöki vagyon

Bodó Ferencz kezébe esett*). A bitor hatalmasok megfélemezésére pedig vajmi kevés példa van! S bizonynyal egész Erdély bevette volna Luther tanát, ha Perényi Péternek a vajdaságban utódai az újított valláshoz ragaszkodnak.

Végre úgy látszott, hogy a nagyváradi béke kiegyezést hoz létre az országban. Legalább consolidálta mindenik uralkodónak birtokait. De midőn Szapolyai nősült s neje utóbb egy fiúval ajándékozta meg, kitünt, hogy a Szolimán által különben is el nem ismert béke ingó alapon nyugszik, melyet aztán Szapolyainak halála és végrendelete teljesen felzavart.

Ez alatt a hóditó török segítség, mely János király fiát s örökösét akarta atyja trónjára emelni, befészkelte magát Buda birtokába. Izabella királynő a csecsemő herczeggel menekülni kényszerült s Gyulafehérvárt választá székhelyéül. Erdély ez ideig még mindig csak tartomány s túlsúlyának alapja csak az átköltözés által lön megvetve. Mire Izabella odaért, már az új hit legnagyobb részében el volt terjedve, s annyival inkább, mert ott termékeny földre talált különösen a szászok közt, kik nagy számmal látogatták a külföldi s leginkább a wittenbergai egyetemet.

E körülmény következtében a mily mértékben hanyatlott a kath. tanügy, épen oly mértékben emelkedett a protestáns. Nagy Szebenben már 1522-ben nyitott Hächt János protestáns iskolát, kinek egyik tanítványa faluról falura járt mint az új hit terjesztője s azt egymás után többen követték, a mint a helységek áttértek, hol vagy az illető pap vagy ha a község vagyonosabb volt, a rector tanított. Némelyek ez iskolák közül közép tanodákká lettek, hol humaniorák is tanítottak, mint a segesvári. Giellius alatt a szebeni, hol Gemmarius Tamás 1529-ben nyomtatott egy nyelvtant**) stb. Mindez a közmivelttség terjesztésére igen jótékonyan hatott, melynek kifolyása volt, hogy az országban egymásután állítottak fel nyomdák, sőt oly jelentéktelen helyen, mint Abrudbánya, hol „Komedia*³) Balassi Menyhért árultatásáról“ nyomtatott ki.

*) Mint Pázmán állítja Kalauzában.

**) Azon véleménynek, mintha ez évben Szebenben nyomda lett volna, czáfolatát lásd Kurz Mag. II. 345 s követk.

*³) Schuler ur szerint Baseltől Krakkóba ment mint Izabella ki-

A protestantismus erdélyi bölcsoje tehát Nagy Szeben volt, hol Szapolyai küzdelmei, ellenállások és fenyegetések daczára is terjedt s végre Rámási plebános által befejeztetett. De e helyi mozgalomnál, mely csak az első lendületet adta, sokkal fontosabb, nevezetesebb s az egész szász nemzet életére behatóbb volt az, mely Brassóban vette kezdetét a honfiai által méltán magaszaít Honter és köre föllépése következtében.

Honter családi néven Grasz János, fia egy brassai szücsnek (sz. 1498) bevégezvén tanulmányait kora szokása szerint külföldi útra indult. Lengyelországon és Krakón át Németországba ment s bejárta Baselt, hol Reichlinnal ismerkedett meg, Wittembergben Luthert hallgatta? A réformator szavait s Reichlin tanítását mélyen lelkébe véste, és soha egy perczig sem tagadta meg azokat. Annak csendes és szelid kedélyé s ennek példája hatottak rá. Első munkája — Grammatikája a lengyel ifjúság számára 1532 — már megjelent, mire — 1533 — szülővárosába visszatért, s megkezdé sokoldalú működését. Nyomdat állított fel, melyen kiadta s terjeszté Luther irományait, s mely hatalmas propagandjává lett az új vallásnak szónoklatainál is. Anyja házánál iskolát nyitott s előbb itt és később a templomban nyilvánosan tanított. Brassó birája s előkelő hivatalnokai példájára apostolkodása mind több több követőt szerze az új hitnek, míg végre 1542-ben az egész Barczaság áttért, 1544-ben pedig a szászok közönséges gyűlése elhatározá, hogy egy és ugyanazon szertartással éljenek*).

E közben kiadta *Cosmographiáját* (1534, későbbi években bővitve) melynek első könyve latin hexameterekben írt csillagászat, másodika földleírás; bocsátott közre latin grammatieat, több szemelvényt különböző írókból, a polgári jogok összegét szász székek használatára, (1544), *Agendát* a lelkészek számára, s 1542-ben a brassai és barczasági egyházak reformatioját (Wittembergben Melanchton is kiadta s ellátta előszóval). E munka — az

rálynö nevelője. Állítását nem tudom honnan vette. Gróf Kemény kimutatta, hogy sem Wittembergben sem Baselben nem tanult, sem Izabellának „informatora“ nem volt. De úgy látszik Schuler ur mit sem tud róla. (Kurz Mag. I. 389.)

*) Schlötzer I. 95. Közölve az illető oklevél.

ugynevezett *Libellus Reformationis*, melyet a szászok elfogadtak hitvallásuk zsinórmértékeül, s melyre hivatalnokaik megesküdtek — vonatkozásaiért nagy zajt ütött, a wittenbergi reformator által magasztalásokban részesült, s csak most kezdette a világi hatalom szeméit a brassai események felé fordítani. János király, kinek türelmessége mindenestre nagyon mozdítá elő az új tan terjedését, már ekkor nem élt.

Izabella királynő mindenható tanácsnoka Martinuzzi a brassai mozgalmakat nem nézte csendesen. Ő Hontert néhány brassai tanácsossal Károlyfehérvárra (1543.) idézte. Honter nem mert megjelenni a nagyváradi püspök előtt, s maga helyett az ékeszó Glatz Mátyást küldte, mint a szász követség fejét. Ezek az után benyújták Honter *Apologia Reformationis* című kézirati munkáját a királynőnek. De nem annyira e terjedelmes s ügyes szerkezetű munkának, mint azon körülménynek, hogy Martinuzsit kormányzó társa Petrovics Péter ellensúlyozá, köszönhető a követség minden bántalmak nélkül maradását*) természetesen a protestantismus terjedésének nagy hasznára.

A következő 1544-ik évre esik a brassai gymnasium alapítása Honter által, mely 3 év mulva egy új épületben ünnepélyesen megnyitott s mely sok időn át, mint a szászok példánygymnasiuma, virágzott. Ugyanazon év szélesb tért nyitott Honter működésének is. Az addigi brassai pap (Jöckel Jeremiás: kevéssel azelőtt nősült), belátva hogy e mozgalmas idő másforma erőt kíván az egyház élére, leköszönt. Helyét Honter foglalta el, hogy működését most már terjedelmesb körben folytathassa. De e pályája rövid volt mert öt év mulva már meghalt. Honter munkás ember s sok oldalú tudós vala. Költő, philosoph és természettudós, ezeken kívül a fametszésben is jártas. Példája és becsületessége honfitársaira nagy hatást gyakorlott, s ha e körben, melyet ő teremtett, őt senki sem is érte utól, ennek tekintélye s tudományossága okozák, hogy Brassó minden szász város fölébe emelkedett.

Honter körének két tagja Fuchs főbiró s egy polgár álliták fel Erdélyben (1546-ban) az első papirgyárt, mely elég csinos és jó papirt készített.

*) Ez annyiféle *variatio*val előadott dolog lina (*Ortus et Progressus* 31.) Miles (Würgengel) szerint ekkép történt.

Honter körének legnevezetesebb tagja: Wagner Bálint, korában híres görög, philosoph és philolog, első tanára az új brassai gymnasiumnak s 1549 óta oda való pap. Ugy látszik, hogy a Honter-féle nyomdát is ő vette át (megh. 1557.) Irt görög nyelvtant, szemelvényeket görög s latin írókból, egy görög Cathechesist, (1550) egy munkát a halál képeiről fametszvényekkel s kiadta a többi közt az egyházi énekeket és zsoltárokat. Mert a reformatio következtében az egyházi éneklés egész szász földön német nyelven folyt, s nyoma van, hogy már 1526-ban Szebenben a Hächt házában*) német misét szolgáltattak.

Ez első irodalmi működésben túlyomó az iskolai elem. Természetesen. Az akkor ébredező iskolai élet szükségait kelle ki elégíteni. A sajtó többi terméke nagy részint a wittenbergi egyházi irodalom utánnyomása, mely a protestantismus terjedésére mindenesetre nagy befolyást gyakorolt. A két eredeti termék a Libellus Reformationis s a szász Jogösszeg Hontertől a vallásos és polgári életre gyakoroltak döntő befolyást, sazuk sem teremtő erő művei. Az első reformatoroknak irodalmi érdemét sokkal felülmúlja a szónoki, melyet szilárdságok s kitartásokból merítettek. Az eredmény, melyet előidéztek, tanúskodik mellettök. De még nem vala minden megnyerve, még egy nagy és kemény tusát kelle kiállniok. S itt alkalma volt Szebennek vesztett túlsúlyát visszaszerezni.

Az 1545-iki medgyesi zsinat elhatározá a papok élére superintendentst állítani**). E végzést csak az 1553-ki szebeni zsinat vette foganatba, midőn oda való pap Wiener Pált választá a szászok első superintendentensévé*3). E város — hol a királybíró mint szászok grófja is székelt, — ekkép az egyházi és politikai kormányzásuk székhelyévé lett. Wiener következő évben áldozata lett a több mint 18 havon át dühöngő ragálynak, mely egész helységeket tett néptelenekké. Kit helyébe választottak Hebler Má-

*) Haner Hist. Eccles. Fransylv. Lib. IV. 167.

***) Ut conjunctim ab uno episcopo seu superintendente generali dependerent. Haner Hist. Eccl. Transilv.

*3) Irodalmi működése, melyről Schuler ur emlékszik, ismeretlen előttem.

tyás hivatva volt a hatalmas ellenektől megtámadott vallását fenntartani.

Eleinte Erdélyben egyedül a Luther tana volt elterjedve. Kolosvár, Torda, Enyed s a székelység nagy része ezen hitet vallá, melynek útjába János király türelmessége semmi akadályt sem vetett. A segesvári collegium Kálmáncsehi Sánta Márton kanonokot s Károlyi Sebestyén odaváló iskolaigazgatót hitében megingatá. Az előbbi csakhamar elhagyá Károlyfehérvárt s Magyarhonba ment, hol elragadó szónoklata s fáradhatlan munkássága a protestans ügynek épen oly nagy hasznára vált, mint később Erdélyben jellemzilárdsága. De ő Kálvin értelmét terjeszté, melynek fölvételére birta Debreczent, hol a képeknek az egyházból kiküszöbölését eszközlé, s Erdély jelentékeny részét, hol 1550-ig a Luther tana volt elterjedve.

De Kálmáncsehi, valamint Magyarország másik reformatora a dévai születésű Biró Mátyás is munkásságuknak nagyobb részét Magyarországon fejték ki. Erdélyben többet tett Kálvin értelme terjesztésére Heltai Gáspár.

Heltai születésének sem helye, sem éve nem tudatik. Wittembergben végzé tanulmányait, honnan 1535-ben Kolosvárra tért. Itt a szászok papjává választatott — a magyarokénak 1552-ből Gyulai István említettik*). — Hogy működésének szélesb tért nyithasson, egy nyomdát állított fel, mely mellé tért vissza mindannyiszor, midőn a szószékben végzé kötelességét. Első kiadásai közé tartozott 1550-ben Martinuzzi rendeletére a „Ritus explorandae veritatis in dirimendis controversiis” című híres nagyváradi korirat (ujra kiadta Bél), azt követék az ó testamontomnak tolnai névtelenek által fordított egyes részei. De csakhamar Csáki Mihály korlátnok pártfogása alatt s paptársra Gyulai, továbbá Ozorai s Vizaknai társaságában hozzáfogott a szentírás fordításához, melyből az ó szövetséget (1551 — 52) négy kötetben bevezetéssel, oldaljegyzetekkel és magyarázatokkal ellátva kiadta. Alapul a zsidó szöveget vették a Vulgata

*) Szilágyi Ferencz a kolosvári ref. ecel. Története. Quartalschrift IV. 271. Schuler ur Seivert nyomán 1545-ben lépteti fel Heltait Kolosvárt. A Quartalschrift idézett helye a kolosvári egyházi jegyzőkönyvet idézi, mely szerint Heltai már 1540-ben Kolosvárt volt. De Schuler ur minden tévedést vakon elfogad.

s más fordítások szemeltartása mellett. Az új szövetséget csak 10 évvel később s más társakkal egyesülve bocsátá közre. Heltainak első kísérleteit a biblia kiadására Martinuzzi meggátlandó a kolosváriakkal tetemes birságot fizettetett s nevezetes jutalmakat tűzött ki a reformatorok fejére.

De meggyilkoltatása törekvéseit meggátlá. Ferdinánd további kormánya alatt pedig — mert Izabella királynő már átadta neki országát s attól távol élt — leszámítva némely teljesedésbe soha sem ment országgyűlési végzéseket, még ennyi háborítást sem szenvedtek a protestansok, nem maga a kalandor Stánkár sem, ki ujításaiban tovább menve, bebarangolta Lengyel- s Magyarországot, s Erdélyben is városból városra s egyik főúrtól a másikhoz vándorolva szabadon hirdeté tanait. S most külföldmástól nem tartva egy hosszas és elkeseredéssel folytatott belversengés vette kezdetét. Az 1552-iki szebeni zsinat nyilván kárhoyztatta Kálvin követőit, kinek azonban tábora naponként nőtt, habár az épen ez időben Erdélyben mulató Kálmáncsehin kívül egyetlen nagyobb tehetség sem állott annak élén. Annyival hatalmasb volt az ellenzék: Heltai, kinek szelíd s a polemiatól irtozó lelkülete oly sokban megegyezik a Melanchtonéval, a kolosvári születésű Madár (Alesius) Dénes, ki tanulmányait külföldön végzé, s ékesszólásáért már ekkor tekintélyes pap volt, s mindenek felett a heves, türelmetlen de lángeszű David Ferencz. Ez embernek nagy szerep jutott az erdélyi vallásos versengésekben. Fia volt egy kolosvári csizmadiának. Tanulmányait Wittembergben végzé. Onnan szülő városába jött s eleinte iskola-tanítói hivatalt viselt. Tehetségét egész mérvben kifejté az 1556-iki kolosvári zsinaton, melyet épen Kálvin értelmének megczáfolására tartottak; s melyen a fenebb említetteken kívül Hebler Mátyás szebeni superintendens is jelen volt. De Kálmáncsehit állítólag betegsége gátlá e zsinaton megjelenhetni. Kit maga helyett küldött, Szegedi hallgatással fogadta az ellenzék támadásait s így e zsinat Kálvin tanának kárhoyztatását kimondá. És most kiadta Hebler Elleboron-ját Kálmáncsehi és a kálvinisták megczáfolására.

Ugyanez év nevezetes változások előpostája volt. Az új kormány végrehajtói terrorizmus által akarták Erdélyt megtartani s elveszték azt. Izabellát és fiát kitörő lelkesedéssel fogadta az

ország, s az 1557 jun. 1-én tartott tordai országgyűlés kimondá: „kiki azt a vallást vegye be, melyet akar, kényszerítés nélkül“, tehát a teljes vallás-szabadság elvét.

E percztől fogva Kálvin tábora még jobban nőtt. Heltai (már 1557) nem fogadta el a neki ajánlott brassai papságot — talán már ekkor ingadozott hitében — csak hamar azután a kolosvárit is letette, s helyét Dávid Ferencz, egyszersmind a magyar egyházak superitendense, foglalá el. És mert Juhász (Melius) Péter debreczeni pappal való ismeretségök megtermé gyümölcsét, nemcsak ők, hanem Madár Dénes is — tehát fejei a magyar lutheranismusnak — átállottak a Kálvin táborába. 1550 aug. 18-kán Medgyesre Izabella királynő disputatiót hirdetett, melyen épen a harmad évi gyűlés hősei védték Kálvin tanát superitendens Hebler ügyes és heves támadásai ellen. S most a szász egyházak kimondották Heltai és Dávidnak kizárását — s ezzel a kálvinisták és lutheranusok elszakadása véghez ment, daczára, hogy még egyszer az 1564-iki enyedi zsinaton kiegyeztetési próbát tettek, hol Hebler és Dávid ujjal kitüntették erejüket a polemizálásban s hol a szakadás még nagyobbá lett, mert a Kálvin értelmét követők a már reformált fejdelem udvari papját, Madár Dénest, első superitendensökké választák. Hebler pedig kiadta (1561) a szász egyházak hitvallását az urvacsoráról, melyet czáfolat végett a reformáltak Heidelbergbe megküldtek, de válaszul az u. n. heidelbergi kátét nyerék, mint magok alkalmazása zsinórmértékét.

A reformátorok működéseit ez idő alatt a sajtó hatalmasan támogatta s e téren termékenységeket épen annyira bámulhatjuk, mint a másikon tevékenységöket. A fenebb elsorolt munkákon kívül adott ki Heltai egy iratot a részegség ellen (1551), magyar Agendát (1559.), Szent Dávid zsoltárait (1560.) ajánlva János Zsigmondnak, német kátét (1551.), egy latin hitvallást a megváltóról (1558), mely a kalandor Stankarus orvos ellen s annak megczáfolására volt írva, mintha ő tévтанát bevette volna, miután amaz épen ez időben igyekezett magának Erdélyben proselytákat szerezni. Jelentékenyebb működése, a historiai, későbbi időkre esik. — Barátja Dávid Ferencz is első iratait Stankar ellen intézte. 1553- s 54-ben két munkát

adott ki czáfolására. Három év mulva az erdélyi s alsó magyarországi papoknak az urvacsoráról egyező véleményét, 1558-ban pedig az ugyanaz évi tordai zsinatirományait bocsátá közre egy általa irt előszóval ellátva. E munkái szellemével a későbbiek ellenkeznek, mert még mindig a Kálvin értelmét védelmezik. S e téren bármily sikeres volt saját működésök, de irodalmi kört magoknak alig birtak teremteni. Csak midőn más térre mentek át, alakult hatalmas ellenzék eddigi barátjaikból.

A viszályok közepett s részben azok következtében Kálvin tana már annyira megszilárdult, hogy a bekövetkezett viharok sem tépheték ki a földből, melyben megfogamzott. A már két országgyűlésen kimondott türelmi edictum épen a három versengő vallás törvényességét határozá el, s most, midőn a kiengesztelődés már remélhető volt, most lépett ki a küzdőterre egy negyedik, rövid élete alatt is váratlan gyors elterjedése következtében erős nyomokat hagyva maga után irodalmunkban.

Ez volt az unitarius vallás.

Blandrata György Kálvin tanához hajlásáért szülőföldjéről, Olaszországból, Genfbe menekült. De itt sem maradhatván Faustus Socinus hitvallásához ragaszkodásáért, Lengyelországot választá tartózkodása helyéül. Kálvin itteni hívei előtt leálarcozó az olaszt s habár hitének ünnepélyes megtagadása az üldözéstől meg is menté, örömmel fogadá 1563-ban János Zsigmond ajánlatát, ki őt udvari orvosává nevezte ki, a mely minőségben már anyját Izabellát is szolgálta. Az ifjú uralkodó többet gondolt udvara fényével, mint alattvalói hitével, s jobban szerette a pompás ünnepélyeket, mint az állam ügyeivel foglalkozást, mely a kis országban a két rávágó hatalmasság közt se könnyü se mulatságos nem vala. Az olasz orvos működéseinek itt széles mezeje nyílt. Csak hamar behízelegte magát ura kegyébe s tudott magának tért teremteni, melyen inkább vallásos, mint politikai cselszövényeit üzhesse. Az 1564-iki enyedi zsinaton ő elnökölt, mint János Zsigmond *) képe, s Dávid Ferenczcel közelebbi megismerkedése csakhamar megtermé gyümölcseit.

*) „Virum gravem eruditum et in s. litteris non mediocriter versatum“ ajánlá a fejdelem leirata. Quartalschrift V. 319, van közölyve e leirat.

E két ember kiegészíté egymást. Az orvos keveset értett a hittanhoz, de vallását szerette volna terjesztetni s e célból egy eszes és nagyravágyó emberre volt szüksége. Az igénytelen kolosvári pap sovár szemekkel tekintett a gyulafehérvári udvar felé. Az egyesség megtörtént köztök. Madár Dénes elesett az udvari papságtól s helyét Dávid Ferencz foglalta el, első unitarius superintendentens Erdélyben *), ki bizonynyal hiú volt rá, hogy hitujító szerepét játssza, feje legyen egy új vallásnak s minden tehetségét annak terjesztésére fordítá.

A mint az udvar magát az új vallás követőjének vallá, az a magyar részeken hihetetlen gyorsasággal terjedt. Az enyedi colloquium után alig telt el két év (1566) s már is nyilvánosan taníták. A főurak közül is számosan áttértek, sőt midőn Károlyi Péter kolosvári iskolatanító a hitujításokért vádat emelt a két főnök, Dávid és Blandrata ellen, ezek alkalmat nyertek még azon évben a tordai és marosvásárhelyi zsinatokon bemutatni hitvallásukat, melynek számára 1567-ben Gyulafehérvárt a fejdelem nyomdát állította fel**) s nyomdásznak a bécsi Hofhaltert hozatta le Debreczenből, ugyanazt, ki Melius bibliáját is kiadta. S e sajtónak az unitariusok nagy hasznát is vették. Dávid Ferencz még az évben nyomtatott egy „Utmutatást a mostani szent Háromságról támadott vélekedésnek megfejtésére“, első unit. értelmű munkáját, míg nem sokára egy másikkal megmagyarázá „Mikép homályosította meg az Antikrisztus az igaz istenről való tudományt.“ Blandrata pedig egy latin iratot bocsátott közre a szent háromság igaz és hamis ismeretéről, melyben a szent háromságot illustratiókkal is igyekezett gúny tárgyává tenni.

A lutheranusok s reformáltak minden ellenök intézett törekvésekkel csak annyit értek el, hogy 1568-ban Gyulafehérvárt a fejedelmi udvarban a választott király s számos főúr jelenlétében zsinat tartatott. A vitakozás marc. 8-kán vette kezdetét s mindenik felekezet legjelesbjei megjelentek, élesre köszörülve tudományuk fegyverét. Birók voltak : Hebler, a szász superinten-

*) Lampe Hist. Eccl. Ref. 685.

**) Joannis Regis liberalitas typografiam unitariis concesserat, Ha-
ner Hist. Eccl. 281.

dens, Károlyi Sebestyén, Heltai és Fabricius a protestansok, Szegedi Lajos, Csázmai s még más kettő az unitariusok részéről. Vitatkoztak a protestansok közül Melius (vagy Juhász) Péter debreczeni superintendens, ez a türelmetlen s buzgó kálvinista, ostora Dávidnak és társainak, ki vallásos meggyőződését még a hegedősök számára is megírta, Károlyi Péter s még öt pap, — az unitariusok részéről Dávid, Blandrata, Basilius, Hunyadi, kik irodalmi téren is fölléptek, s Julianus. A vitatkozás tiz napon át folyt mindenik részről sok szenvedélyességgel, türelmetlenséggel s korántsem latolva kifejezéseiket, annyira hogy a békés természetű Heltai már a vitatkozás harmadnapján gyöngékedés színe alatt eltávozott. Különösen Juhász logikája egész erejével verte ki az unitariusokat védbástyáikból. Végre a 10-ik napon a fejdelem felszólítá Blandratát, magyarázza meg János evangyelioma kezdetét. A zaklatott Blandrata legyőzetése érzetében megadta magát. „Berekedtem! nem értek a theológiához“ mondá egész resignatioval. Mindazáltal a fejdelem legyőzetésüket diadallá változtatá, eltiltván a feleket jövőre a versengéstől. E vitatkozás történetét a protestans papok megbízásából még azon évben kiadta Heltai. Már a munka czime is az „eretnek“ unitariusok ellen vala intézve. De midőn nem sokkal ezután Dávid Ferencz őt a maga részére nyerte (1570.), ujra kiadta más czimmel s előszóval ellátva, melyben bevallja kibékülését Blandratával.

De e tilalmat legkevésbé tarták meg az unitariusok. A röpiratoknak egész özöne jelent meg. A névteleneket mellőzve, csak a főbbeket sorolom elő, képét adandó az akkori irodalmi mozgalmaknak. Balázs vagy Basilius vitatkozó a tiz napi colloquium alatt, kolosvári születésű, tanult Wittembergben, de Dáviddal a reformáltak s később vele az unitariusok értelmére tért: ez évben két munkát adott ki: a Credo magyarázatát s kérdéseket az igaz hitről. Egy kézirati munkával a szentírás azon helyeit czáfolá, melyeken a Háromság dogmája épül. Ugyan e tárgyról irt s talán csak épen ezt adta ki bővítve Enyedi György a kolosvári iskola tanítója s később superintendens, egy sokat utazott s gazdag ismeretekkel bíró férfi. De midőn a nagy figyelmet ébresztett munka nyilvánosan megégettetett s eltiltatott, kinyomatták *külföldön is. Még a későbbi

században is czáfolták. Császmái, bíró a 10 napi vitatkozás alatt, Sándor István dévai papot a Háromság tüzes védelmezőjét, a gyűlés alatt külön munkával czáfolta.

Legnagyobb tevékenységet Dávid Ferencz fejtett ki. Ez egyetlen évben nyolcz munkát nyomtatott Gyulafehérvárt; magyarázta a Jézus Istenségét — leírta a 10 napi vita történetét, de részrehajlással s párt-szinezettel — kiadta az Istennek Máriától született fiáról a szent irásból vett tétéleket, — az Álkrisztus ellentétét — s egy előkészítő levelet a tordai zsinatra, hol a Jézus istenségeről vitatkoztak. Három munkával felelt azon ellenzéknek, melynek központja Debreczen s vezére Melius volt. Egyben az 1567-ki debreczeni zsinatnak a háromságról szóló tudományát bonczolta, feleletül a Melius által kiadott munkára, mely hasonlólag, mint a Dávidé, János Zsigmondnak volt ajánlva. Egy másikban Meliusnak a leendő váradi zsinatra kiirt propositionit czáfolá. E munka 2-ik része — a 10 napi vita alkalmából merítve — János első fejezetét magyarázza. Egy harmadikban a Melius tana hamisságát bizonyítá*).

Ennyi mozgalom és tevékenység híre külföldre is elhatott. Különösen Major György witembergi tanár (1569.) czáfolta Dávidot s Blandratát, mire ők egyesülten feleltek. De Major tovább ment, egy levelével megkereste Csáky Mihály korlátnokot, hogy az eretnekséget tőle telhető módon gátolja. S most valóban úgy látszott, hogy az ingatag fejdelem elvonja magát tőlök. A Nagy-Váradra hirdetett disputation a Jézus istenségéről, maga is jelen volt, s kimondá, hogy ő nem ragaszkodik az unitariusokhoz, csak meg akar győződni, ha vajjon valóban a szentíráson alapul-e tanítmányuk? E vetélkedés történetét kiadta Dávid még ez évben Kolosvárt, valamint ugyanakkor s ugyanott hetvenegy predicatióját is, fényes bizonyítványait elragadó szónoklatának, melylyel — mint a monda tartja — egyetlen nap alatt téríté meg Kolosvárt. Következő évben egy levelet nyomtatott a lengyel egyházakhoz Krisztusnak ezer éves uralmáról a földön. — 1570-ben egy „Az ő magától való felséges Is-

*) E munkák közül több névtelen jött ki. Írójának azonban nagy hihetőséggel Dávidot tarthatni.

tenről s az ő igaz fiáról című munkáját inkább a katolikusok ellen intézte, míg egy másikkal a megfeszített Krisztusnak e szolgája (így írta magát alá) viszont Meliust czáfolta.

A fejedelem gyöngélkedése s hanyatló ereje aggasztá az unitariusokat, kik már Erdélyben s a magyar részekben számosan valának. Az 1557-ik türelmi végzés megújítatott ugyan, de az egészen unitarius Kolosvár bírója mellőzéseket tapasztalhatott a többi körített városok részéről, mert azon edictumba az unitariusok nem lehettek befoglalva, mivel keltekor még nem is léteztek. Mindez okúl szolgált a vallásnak törvényes bevételeit eszközölni, mely az 1571-iki marosvásárhelyi országgyűlésen meg is történt, s melyet a vallások kölcsönös türelmi szerződése követett*).

E vallás itt emelkedése tetőpontjára ért. János Zsigmond még azon évben meghalt. Az utódjának kinézett unitárius Békési Gáspár trónkövetelésétől elmozdított. Fejedelemmé pedig a katolikus Báthory István lett, ki politikai szempontból s különösen fenyegettetve az ellene külföldön izgató Békési Gáspártól, az egység hívőket udvarából száműzte. Az 1572-iki országgyűlés korlátolá őket annyiban, hogy zsinatot csak Kolosvárt s Tordán tarthatának, míg a fejedelem sajtószabadságukat szorítá meg.

De Dávid Ferencz szerencséjének csillaga letűnt. Második neje, a szép és vagyonos Barát Katalin, kivel 1572-ben kelt össze, a már nem épen fiatal papot házasságtöréssel vádlá. E vád a hitfőnök elleneire nézve legjobbkor jött, 1576-ban a fejedelem parancsa következtében összegyűlt zsinat el is választá őket. Hivatalától nem fosztá meg, ezt hallgatóira bízta „ha pedig nem akarnák“ mond a végzés „rothadjanak együtt.“

Különben a fejedelem vallásáért senkit sem üldözött, sőt vallásos közönye legnagyobb részben katolikus birodalmában annyira ment, hogy misét is csak titkon s vadászatok alkalmával hallgatott. Blandratát megtartá udvari orvosának, s midőn a lengyel trón megürült, a követségnek — melyet ez ország választóihoz küldött — ő is tagja volt. Megválasztása után sem vált el végkép szeretett országától, melyet testvére csak mint vajdájá igazgatott, s melynek ügyeire mindig gyako-

*) Bod Polykarpus. 22.

rolt befolyást. Hanem Blandrata Kristóf alatt mindent elkövetett Dávid megbuktatására, felbomolván vele előbbi barátsága, s maga is megrettenvén tanítványain ama férfinak, ki nem tekintve a változott viszonyokat s talán a fejedelmi ház közönyösségében bizván, újításaiban határt nem ismert, és nyilvánosan kezdé hirdetni, hogy imádságban sem kell Jézushoz folyamodni. Az orvos Lengyelhonból Faustus Socinust (1577) saját költségén elhozatta mint kémet mellé rendelte, hogy ő fehérvári czimboráját pontosan tudósítsa gazdája újításairól. Ugy lón.

És ez elegendő ok volt Dávidot pörbe idézni. A kolosvári tanács rendeletet kapott elfogására. De a betegen fekvő pap mellett oly élénken nyilatkozott a város, hogy azt csak ismételt parancs után teljesítik. Később sógora Kapronczai Lukács kíséretében Gyulafehérvárra vitték, hol az egybegyült rendek s papság előtt igazolnia kelle újításait. A kimerült beteg alig tudta a fejedelmi palota nagy teremébe felvászorogni, hol vádlóiul Blandratát és Socinust találta. Itt Kendi Sándor felolvasta a vádat, mely ellen Dávidnak minden védelme abból állt, hogy őt csak ellenei akarják megrontani, kik pedig nem rég is egyet vallottak vele. A vita másnap folytatott, s itt megegyezett Dávid, hogy magát a lengyel egyházak ítélete alá adja. De ez már késő volt. Épen oly kevésé használt, hogy Dávid tanai némely részét visszavonta. Mert a lényeg mellett állhatatosan megmaradt. Harmad napon mint veszedelmes újító örökös fogságra ítéltetett. De fogsága Déva várában rövid volt, mert még azon 1579. nov. 15. örültségben meghalt, elhagyottan, nyomorútan s mint egy áldozata nagy-ravágyásának, mely fényes tehetségeinek s elragadó ékes szólásának nem egyszer rosz irányt jelelt ki*). Az unitariusok pedig nem sokára elveszték egyházukat, nyomdájukat s iskolájukat. Blandrata 84 éves korában (1588.) kincseiért egy rokona által gyilkoltatott meg. Dávid kézirati munkái közül legnevezetesebb a Blandrata ellen intézett tétel Krisztus nem imádsáról.

Ez idő alatt a századok közt is folyt egy zajos vita a Krisztus mindenütt jelenvalósága fölött. Különösen Kerz — ugyanaz,

*) Ezt legterjedelmesebben Miles írta meg, csak az évszámban tévedve, a többiben a krónikásokkal megegyezve. A részletekben őt követtem.

ki Bongarsnak a brassai egyház felírásait megküldé, miért is tudományosságát különösen kiemelé — és Reipche bárczasági pap közt e vita oly hevevé lett, hogy végre az 1585-iki berethalmi zsinat elé került, hol Reipche állitványát visszavonta.

A kath. tanügy csak ezután kezdett emelkedni. Báthory István az ndvarába idő közben behozott jezsuiták működése által megnyerelve, levetkezé vallásos indifferentismusát s különösen Posserin tanácsára még 1579-ben országgyűlés megkérdése nélkül Erdélybe 12 jezsuitát küldött, kiknek a kolosmonostori apát-ság két faluval átadatott. Miután az 1581-iki kolosvári országgyűlés kimondá, hogy szabad „ő nagyságának lelkiismereti és confessioja szerint Monostorra, Kolósvárra és Fehérvárra *doctores collegii societatis Jesu* hozni“, a két utóbb említett helyen csakugyan állítanak is fel tanintézeteket s különösen az előbbi városban gazdagon dotált, nagy hirre kapott akademiát*) és nyomdát, s eszközzésökre 1582-ben a Gergely naptár bevétetett. E társaságnak viszontagságteljes sorsa volt. Nem tarták vissza magokat tagjai a politikai szerepléstől, mi egy oly országban, hol a katholicismus annyira meg volt gyöngülve, épen nem lehete népszerű. Így a küzdelmek egész sora kezdődött a Báthoryház s a rendek közt, kik 1588-ban Zsigmond megválasztását azok kiüzetésétől föltételezék. De a Zsigmond által terrorizált ország 1595-ben visszafogadta őket. Három év sem telt el, midőn az ingatag fejdelem megbánván, hogy lemondott Erdélyről, az uralkodást ujra kezébe vette, s most száműzésökbe beleegyezett. Azonban egy év sem telt el s már is törvénybe ment visszafogadásuk. De a nép a bekövetkezett inség és nyomor okainak a jezsuitákat tartva, 1603-ban akademiájukat tövestől lerombolá.

A reformáltak tanügyének az egész időszak nem volt kedvező, különösen a kolosváriak áttérése következtében az egység-hitre. Virágzása csak a prot. fejedelmek korában kezdődött. Annál több gondot fordítottak a szászok a magokéra. A brassai Hontergymnasiumot az 1553–55-iki ragály vég-elpusztulással fenyegette ugyan, de csakhamar kiépülte azt, s viszont elfoglalta előbbi tekintélyes állását, mely még azontúl is tartott, midőn a szebeni

*) L. Kaprinai Hung. Diplom. I. k- 41 s köv. Kemény József értekezését Uj Magyar Muz. 1855. I. 378 s köv.

gymnasiumban hatalmas versenytársa támadt, melynek emelkedéséről a 16-dik század végén Huet Albert gondoskodott, ki könyvtárát is annak hagyományozá. Hires tanítója volt épen ez időben Deidrich György; ki Aristoteles Ethicáját magyarázá (1589) s számos alkalmi verset írt. Ő tanulmányait Strassburgban és Romában végzé, hol V. Sixtus pápától emlékül ennek arczképét nyeré. E miatt vádoltatott, de fölmentetvén, visszanyeré tanítói hivatalát.

De kétségtelenül virágzó állapotban volt az egységhitűek tanügye, kik virágzó iskolákkal birtak Fehérvárt, Vásárhelyt, Tordán stb. s mindenekfölött Kolosvárt, mely gazdag fejedelmi adományokban is részesült. E város nagy része szász volt még azon időben. Az egyházszakadás megtörténte után azonban gyorsan magyarosodott, mert minden szász vadászta a házasságot a magyarokkal*). Így iskolájuk is teljesen magyar volt, mely jeles tanítók alatt csakhamar nagy hirre tett szert. S nem egy nevezetes embert látunk azok sorában. Molnár Gergely, kinek latin nyelvtanát még a múlt században is használták, Károlyi Péter, ki egy görög nyelvtan, egy latin prosodia, néhány theologiai munkája s a vallásos versengésekbe elegyedése által lett nevezetessé, s mindenek fölött Dávid Ferencz, ki mint superintendens, pap, tanító és író példátlan tevékenységet fejtett ki, továbbá Sommer, ki egy Ingolstadtban 1582-b. kiadott munkájával Károlyi Pétert czáfolta, s a szerencsétlen Palaeologus Jakab: irodalom-történetileg is többé kevésbé nevezetesekek nevei. Ez utolsó sors üldözött ember teljes mértékben megérdemli részvétünket. Chiosi születésű, sarjadéka a hasonnevű hires császári családnak. Tudvágya utazásokra birta, mi közben Romában vallásos gondolkodásáért s mint kitünő és rettegett ember az inquisitio börtönébe került, honnan csak háromszori szökés után menekült. Most a jezsuiták propagandái mindent elkövettek elfogására. De ő Német és Lengyelországon át Kolosvárra menekült, hol az unitariusok iskolatanítójává lett. Alig hogy a Báthoriakkal a jezsuiták is betették e városba lábukat, a szerencsétlen Palaeologus nyom nélkül eltűnt s nem sokára Romában megégettetett. Latin munkáját az Uj szövetség ma-

*) Quartalschrift. V. 2 s köv.

gyarazatát Bogáthi Miklós fordította magyarra. Ez iskola a Báthoryak trónra lépte után is Hunyadi, Enyedi s mások alatt virágzott. Különösen az előbbi colloquiumok alkalmával gyors és alapos feleleteivel magára vonván II. János figyelmét, ez vele beutaztatá a külföldet, visszatérve iskolatanító s végre superintendens lett, védte vallása érdekeit s heves vitatkozásokat folytatott Alvarez Manó tudós jezsuitával (ugyanazzal, kinek latin nyelvtana a mult század végéig a katolikusoknál használtatott).

Az egyházi irodalom egyik lényeges része az énekes könyvek. Az új egyház eleinte a kath énekekhez, hymnushoz s jelesül azok magyar fordításaihoz folyamodott, később egyes emberek irtak egyes énekeket, melyek közül nem egyet mély és erős vallásos érzet jellemez. Dévai, Melius, a Szegediek valóban utól nem ért példányokat állítottak ki. De gyűjtemények sem késhettek sokáig. Székely István Hymnusa it (1538.) latinból fordítá. Huszár Gál (1557.) eredetieket rendezett, őt többen követték hasonlólag magyarhoniak. Tisztán erdélyi, de az egységhevők számára készült, a Heltai- és Dávidé. — Szász gyűjtemény az eleinte használt egyes nyomtatványokból csak a XVII. század elején készült. Különben ők tisztán németföldi példányokat használtak s utánnyomtak. A legrégebb gyűjtemények egyike a Wagner Bálint által kiadott: egyházi énekek s zoltárok D. M. L. (Luther) s mások által. Egyike a legszebbeknek Sommer hymnusa, mely az 1570-diki ragály alkalmával készült.

Ime Erdély vallásos irodalmának s iskolai életének képe a hitujítás s az első reactio korában. Míg emez emelkedésének kétségtelen nyomait hagyta után, azt nagy részben a hitujítók kezében látjuk. Az eleinte száműzött catholicismus utóbb élt ugyan a fejlődési udvarban, mely a jezsuiták behívása s iskolák alapítása által akarta azt terjeszteni, de kevés sikerrel, mert irodalmat teremteni nem tudott. S ez nem csoda oly országban, hol elsőben proselytákat kelle szerezni, s hol a kezdetben teljesen szabad sajtó már nem is ellenök küzdött, hanem annak fegyverét az újított hit egyik felekezete a másik ellen használta. S itt az egész időszak alatt nevezetes embereket látunk küzdeni egymással a meggyőződésnek pelemikus és mindig keserű fegyverével a sajtó és egyházszónoklat terén, mely utóbbi ép oly nagy mérvben vétetett igénybe, mint az első.

A vázolt irodalmi ággal külterjedelemre nézve a többi nem versenyezhet. Ez nem is csoda oly időben, midőn valóban tudományosan egyedül a theologia üzetett. Önálló bölcselmi iskoláról szó sincs, s a mi kevés van, jobbára Aristoteles körül forgott. Ilyenek: Francke Keresztély, ki evangelicus szüléktől származott, jézsuitából unitariussá lett, s mint ilyen 1585-ben Kolosvárt tanárkodott, mígnem 1590-ben Prágába ment, hol ujjlag katolikussá lett. Ő a Heltai nyomdáján Epictet Enchiridionját adta ki saját fejtegetéseivel. Fischer Simon, hasonlag unit. tanár, ki a Dialectica elemeit fejtegeté, a szerencsétlen Hammer Miklós brassai fi, ki egy kútban lelte halálát. Hermann Lénárd, ki Aristoteles organona második részét tárgyalta, s Deidvich György szebeni tanító.

A nyelvészet leginkább iskolai könyvekre szorítkozott, de a classicus nyelvek tudása a miveltség egyik első kelléke s elterjedt volt. Mivelői közül Tordai Zsigmond pozsoni kamarafőnök Euripidesz több tragoediáját lefordítá latin versekben, de csak Orestest adta ki (1551). Décsi, a jogtudós és történetíró, 1593-ban Strassburgban Latin magyar példabeszédes könyvet nyomtatott ki.

Az orvosi tudományokban Bausner és Kyr, két a XVI. század közepén élt brassai orvos, adtak ugyan ki egypár munkát, s Farkas István híres csillagász és csillagvető neve is fenmaradt, de mindezek csak egyes elkülönített jelenetek. Épen ily kevésbé mondhatjuk a jogirodalom állását virágzónak. A magyarok, mint János király alattvalói s hivei, Verbóczy 3-as könyvét fogadák el s használták, míg Heltai 1571-ben magyarra fordítva kiadta azt, külön esetekre pedig az országgyűlés hozott törvény erejével bíró végzéseket, még pedig 1565 óta folytonosan magyar nyelven. A magyar jogot először 1596-ban Décsi János dolgozta fel dogmaticailag a maga híres Syntagmájában, mindenütt ügyelve a négyes könyvre és királyi végzeményekre, s alapul a romai jogot választva, mely munka által a magyar jog eszmeköre tetemes bővülést nyert. Egészen más alapon fejlődött a szász jog, melynek már a separatio előtt is kivételes állása volt, a számos nyert szabadalmak miatt. Mert hajdan a legtöbb szász helység szokásos jog szerint ítélte s csak Szebennek készített Altenberger Tamás 1481-ben törvénykönyvet a németországiakból.

Ez már nem lehetett kielégítő, s itt mint láttuk az első lépést Honter tette Polgári jogösszegével, mely azonban bár használtatott s a szász egyetem kívánatára általa németre fordítatott, de miután ő nemzete szokásait nem vette tekintetbe — mert műve a romai jog alapján készült — gyökeret nem verhetett. Kevéssel azután Szebenben már próbát tettek a szász jogot nemzeti alapra fektetni. Besztercezi Pomarius Keresztély nagy-szebeni jegyző Haller Péter polgármester meghagyása folytán rendezte a levéltárt s annak gazdag tartalmával megismerkedvén, összegyűjté a szász egyetem kiváltságait egy latin munkában. E dolgozatát lehet mondani kiegészítő, rendezé s annak hézagait betölté hivatali utódja a jegyzőségben (miután ő papi pályára lépett) Bomel Tamás „Szeben és a szász városok statutumai“ című latin és német munkájában (1560). Ez előkészületek után végre teljesen elkészültek a szász statutumai. Frosius Mátyás kezdetben brassai iskolatanító, utóbb városi tanácsos a már használatba bevett Bomel-féle gyűjteményt könyvekre, címekre és szakaszokra osztá s helyenként értelmezé és bővité 1570-ben a Szászok statutumai című munkájában. Míg végre a szászok híres grófja Huet kezén is átment s 1583-ban kinyomatott. Most egy követség Huet és Froniussal élén Báthori István lengyel király s erdélyi fejedelem által megerősítését eszközölé. A szász nemzet 1848-kig tartott, valóban példátlan kiváltságainak ez képezé alapját.

Minde, többé-kevésbé elhanyagolt, vagy a szükség által előidézett irodalmi ágak mellett jól esik élénk és mozgalmas életet találnunk a költészeti téren, melynek számos mivelői találkoztak s hol a történeti és költött tárgyak prózai és rimes feldolgozása napirenden volt. S itt is legtöbbet látjuk izzadni a Helmtai sajtóját, melynek művezetője Hofgräf György volt. Tinódi első műve Buda veszése és Terek Bálint fogsága itt láttak világot 1541-ben*), itt jöttek ki több munkái, valamint utóbb azoknak egy — bár nem egészen teljes — gyűjteménye, továbbá a híres Cationale — historiás énekek gyűjteménye dallamaikkal — 1574-ben rendezve ama fáradszatlan férfi által. De ő maga is több idegen munkát dolgozott át s tett közzé :

*) Windisch Magaz. IV. 453.

ilyen: Fortunatus az eleinte üldözött utóbb meggazdagodott kalandor, Szép Magyellona, mely a Károly-mondakörhöz tartozik, Salamon és Markalf, mely deák-német minta után átültetve a bölcs királynak eme neveletlen paraszt általi legyőzetésével, a természeti okosságnak a hatalom fölötti előnyeit jelképezi, s a mind ezeknél nevezetesebb Száz Fabula, melyet hihetőleg német szerkesztmények után egészen meg tudott magyarosítani, s mely példabeszédei és politikai vonatkozásai miatt azon kor egyik legnevezetesebb terméke. Ezenkívül ő maga s halála után fia — városi tanácsnok — többeknek számos hasontartalmu munkáit bocsáták közre.

Legtermékenyebb írónak látszik Valkai András, ki munkálatai sorát 1567-ben Király krónikájával, a magyar történet száraz vázlatával, nyitja meg. Kellemesebb olvasmányok a későbbiek, jelesen 1571-ből két krónika, egyik arról, mikép foglalta el Heyredin Barbarossa Tunist, másik ugyanennek V. Károly általi legyőzetéséről, Joviust utánozva; továbbá 1573-ből Priester Joannes, 1573-ből Bánk bán Bonfinio nyomán, de művészi kézzel novellává alkotva, 1580-ból a hasonlólag Bonfinioból vett Rozamunda, egy már sokkal gyengébb s tökéletlenebb mű. A hittani dolgozatairól már említett Enyedi György unit. superintendentens Gismunda és Giscardo historiáját dolgozta ki Bervaldo latin szövege nyomán, melynek kezdetűiből egy latin mondat áll ki: „Erdélyi Enyedi György, egyetlen szeretett testvére nagyszombati nemes Komáromi Ferencz kedvéért két a szerelem türelmetlensége következtében meghalt szerető nyomorúlt halálát megéneklé.“ S ezzel a regény tendenciája is el van mondva, mely talán először Debreczenben 1577-ben látott világot*). Gosárvári Mátyás hunyadi harminczados A régi magyarok első bejövételét írta meg, egészen a Heltai krónikáját követve s mondhatni azt versekbe szedve. — Csanádi Demeter hasonlólag unitarius II. János király életét énekelte meg s adta ki Kolosvárt 1571-ben, tehát az uralkodó halála után kevéssel. Bánatos szívvel írott tankötemény, mely tárgyat példányul állítja fel, s tolmácsolja az író hitsorsosainak levertségét az őket ért csapás fölött. Bogáthi Fazekas Miklós, hasonlólag egy-

*) Schuler ur ezt tartja első erdélyi regénynek.

séghivő, s ugyanaz, ki Palaeologus munkáját magyarítá, 1577-ben Kolosvár „A tökéletes asszonyi állatokról“ czim alatt egy prolog és epilóg által összekapcsolt életrajz gyűjteményt hoz, melyek, egynek, a Lucretia történetének kivételével, Plutarchból merítvék. Ugyanő 1591-ben „Aspasia asszony dolga s a jó erkölcsű asszonyoknak tükré“ben a női erényeket tünteti fel utánzandó kép gyanánt. Skander bégje 1579-ben jelent meg először s nem sokára több utánnyomása készült. Mátyás királya a Cantioneban látott világot. E munka a Görscsöni Ambruzséhoz csatlakozik, ki a magyar királyok dolgait írta meg Bécs bevételéig, s kit ő folytat egészen II. János királyig. Szathmáry István Parthenius szerelmes történetei közül tizenhatot foglalt igen gyarló versekbe, mindnyáját a feslett szerelem köréből. Huszti Péter a „Trójai Aeneas dolgait“, az előkelő családból származott Cserényi Mihály pedig „A persiai monarchiabeli ifjú fejedelmek“et adták ki. Az ugynevezett Partiumban (ma már Szilágyság) született Ilosvai Péter munkái közül a híres Toldiját Kolosvárt írta s adta ki, (1574.) valamint több mű is jelent meg tőle a Heltai nyomdájában, u. m. Szent Pál élete, Ptolemeusa, s a Keresztnevek magyarázata. — De nyoma van, hogy ugyanitt a fenirtakon kívül más magyarországi munkák is adtak ki. A szászoknál ez idő alatt egyedül az alkalmi költészet divatozott, s e téren leghíresebb emberük Deidrich.

Mindezek csak maradványai, töredékei egy gazdag irodalmi ágnak, mely harczosai sorában tekintélyes, előkelő embereket látott. A hegedősök énekei, a nemzet hősei dicsőségét hangoztatva, „kedvencz mulatsága voltak a magyarnak lakomái alkalmával, s őt vitézségre és poharazásra hivta fel“*). De ezek kora már hanyatlott; s midőn Tinódi, az utolsó lantos, munkáit sajtó alá adta, jól érzé ezt. A hazafiúi erények dicsőítésének, a nemzeti lelkesedés fentartásának jobb eszköze vala a sajtó, mint a lant. De a forma még egy ideig nem változott, versbe szedték, s néha — de csak a Heltai nyomdájában, mert csak ennek voltak hangjegyei — nótákkal adták ki, a miket meg akartak énekelni. A barangoló dalmokok helyét vándorló könyvárusok fogla-

*) Veranesics munkái, Szalay kiadása II. 179.

lák el, kik a terjesztést magokra vállalák. S ekkép a historias énekek bizonyos tekintetben a nemzeti historiai irodalom hiányát pótlák, s épen ezért ritkán egyebek költői lelkesedés nélkül írott száraz krónikáknál, melyeket dalolni lehetett, s melyeknek zamataját a dallam adta meg, — vagy erkölcsi elbeszéléseknél, ellátva tanulsággal, — vagy politikai irányú koriratoknál. De irodalmunk történetében már annál fogva is nevezetesek, mert a hegedősök dalaiból átmenetelt képeznek a történetirodalomba, melynek Erdélyben önálló élete ez ország önállóságával kezdődhetett.

A történetirodalom csak lassan emelkedhetett. János király korában, sokkal inkább össze volt forrva Magyarországgal, hogy sem az önállólag fejlődhetett volna. Innen az első munkák régi nyomozások az őstörténet köréből, vagy egyes napi események feljegyzései. Ezek fontosak és nagybecsűek a történetíróra nézve, mint többnyire közvetlen élményeik kifolyásai, s az adatok tisztába hozása s a kor ismeretére nézve mellözhetlenek. De nem kevésbé fontosak amazok is, dácára a képtelen meséknek, melyekkel némelyek, — túlnyomólag a szászok — előzőnlék munkáikat. Mert a hunnoktól származás vitatása, mely mint néphit kitörölhetlenül él a székelyek emlékében, nem egy szászt csábita még a későbbi időkben is messzerokonság keresésére. Bonfinio elterjedése felkölté bennök is a vágyat, megszerezni nemzetöknek a régiség dicsőségét. Így származott egy csomó mese, melyekre többet ad a népregék kutatója, mint a történet-nyomozó, de a melyek még is egy vagy más tekintetben jellemzik korukat.

A magyar írók munkáiba fölvelt mondák birnak — nem úgy mint amazok — historiai alappal, legalább a származás kérdésének lényegére nézve. S azok ezt nem is tekinték új állitmánynak, tárgyalták mint positivumot. A történetirodalmat épen egy erre vonatkozó munka nyitja meg: A c s i k i s z é k e l y k r ó n i k a, mely 1533-ban 153 aktából állittatott össze.*).

*) Hitelessége több izben s kitűnő férfiak által kétségbe vonatott. Szabó Károly a krónika valóságát a történettel összevetése által alaposan fejtegette az Uj Magy. Muzeumban. 1818-ban adta ki Székely Mihály: „A székely nemzet constitutiói“ függelékeül, de hibákkal tele másolatból. Ohajtandó ez okból, hogy Szabó Károly, mint a ki különben is revindicalta a munka hitelességét, minél előbb váltsa be annak kritikai kiadására nézve tett ígérétét.

De míg e nevezetes mű sajtó alá nem kerülvén, el nem terjedhetett, 1543-ban Brenner Márton besztekerzei híres orvos Bonfinio három első decasának kiadásával érdemesíté magát, habár azt ő hibás másolatokból eszközlé is. Ugyanis, mint maga mondja előszavában, e munkára Bornemisza Ferencz által figyelmeztetve megszerzé Istvánffi Páltól, s rögtön sajtó alá bocsátá. Bonfinio kiadása körül utána a tevékeny Heltait látjuk fáradozni, ki 1565-ben a 4-dik decasnak 6 első könyvét nyomatta ki „Mátyás király Története“ czim alatt egy Csáky Mihálytól kapott különben hibás példányból. Ugyanakkor ígéretet tón Heltai, hogy Magyarország történeteit Mátyás királyig közrebocsátja, s ez ígéretét 1575-ben beváltá „Kronika a Magyaroknak Dolgairól“ czimű könyvével, mely Bonfinionak átdolgozása ugyan, de egy mivel s eszméivel tisztában levő ember által önálló felfogással eszközölve, s néhány, Bonfinioban nem található adattal megtoldva. E tulajdonán kívül ügyes feldolgozás s folyékony stylus jellemzik s ezek következtében utolsó időkig fentartá magát. De csaknem egészen nyom nélkül enyészett el (csak Toppel használta) Szamosközy Istvánnak a magyarok eredetéről irt műve, még „Néhány Dáciiában talált kövek felirása“ 1593-ban világot látott.

Az ekkori latin történetírók nehánya versbe szedte a magyarok viselt dolgait, mintegy példájára a magyar históriás énekeknek, s ezek mint classicaí formák utánzóí többet igényeltek magoknak. Sorukat a pirnai születésű Sommer, kora legügyesebb kalandorai egyike nyitotta meg. Tanulmányait Németországban végzé, de midőn muzsája nem szerzé meg neki a hirt, melyre dicsvágya kilátást nyitott, katonai szolgálatba lépett a Joannes despota (mint Bethlen Farkas nevezi, valóban Heracles Jakab) seregében, azon férfiúében, ki Krétában szegény szülöktől születve s magát epirusi király Heraclius fiának adva ki, trónigényeit Moldvára Ferdinánd király segélyével érvényesítni tudta 1561-ben. Ura csakhamar fölismerte tehetségeit s tanácsára Sommer a katonai szolgálatot iskolatanitósággal cserélte fel. De midőn Jakab trónjától megfosztatott s neje saját palotájában ostromoltatott, az épen akkor ennél mulató kegyencz az ablakon át menekült. Két hónapi bujdosás után Brassóba érkezett, innen Besztekerzére s később Kolosvárra ment, hol az unitariusoknál

iskolatanítóskodott, míg nem 1574-ben a ragály áldozata lett. Munkái: A magyar királyok dolgai (Bönfinio nyomán) s a moldvai veszély (1567). Mindkettő elegiákból áll, továbbá Jakab despota élete, s Halotti beszéd II. Jánosra. Sommer valóban költői lélekkel bírt. Versein' méltóság és nyugalom ömlik el, melyet még az sem zavar, midőn saját élményeit énekli fájdalmas megható hangokon. De a költői felfogás nyomát nem annyira a concepióban mint leírásaiban találjuk. Bizonyos tekintetben illik e bírálat Schaeaeus Keresztélyre is, ki munkáiba több bölcselmi, mint költői elemet vegyített, daczára hogy krónikai száraz előadását egy egy élénk leírás vagy képpel igyekezett eleveníteni. E császári koszorús költő s medgyesi pap tanulmányait Brassóban és Wittenbergában végzé, s hazatérte után költeményeivel csakhamar általános figyelmet ébresztett, és mint köztisztelőben álló lelkész 1585-ben végzé életét. Különböző költői munkái maradtak: Elegiák egyes emberekre, epigrammok a feltámadásról (1563. Wittenbergában) s versebe szedett historiák: Pannonia Romlása 4 könyvben, mely hősköltemény alakjában, de historiai-hűséggel mondja el a János király halála utáni dolgokat egész Eger megvédéséig 1552-ben, míg a hozzá csatlakozó 3 könyv Szolimán utolsó hadjáratát tárgyalja (megj. 1571. Wittenberg) s Pannonia Chronologiája, melyeknek bizonyynyal jóval több historiai mint költői becsők van. Schaeaeus mindezekkel felette áll Unciusnak Báthori István kegyenczének, ki tanulmányait Paduában végzé, innen Romába került s VII könyv költeményt irt a magyar dolgokról (1579-ben), melyek közül az első Attiláról s a vezérekről, a többi pedig a királyokról szól Istvántól Hunyadi Mátyásig. Kivülök egy korában sokat olvasott munkát adott ki 1581-ben Laskai Csókás Péter, ki előbb iskolamester, aztán fogarasi pap volt és főurak gyermekeivel több utazást tett Europa mivelt országaiban, mint azok kegyencze, s „Ős lantern“ czim alatt és azok nehányának pl. Báthori Zsigmond, Kovachoczy Farkas, Kendi Sándornak stb. magasztalását tartalmazót. Írója különben a theologiában fényesebb névre tett szert.

Az eddig felmutatott történeti munkák, lettek légyen bár latinul vagy magyarul kötött vagy kötetlen nyelven írva, tulnyomólag positivumra törekedtek, még azon esetben is, midőn a hún

származás hagyományos regéit tárgyalák. Ezekből eltérőleg az első szász történetíró helynévi hasonlatokra s ezekből és más körülményekből lehozott hypothesisekre építé történetét. Ez író volt Lebel János bacc. beszterczevidéki születés, eleinte szebeni, majd talmaschi pap, s a legrégebb szász történetíró, 1542-ben megírta ugynevezett historiai költeményét Thalmus mezővárosáról (kiadta 1779-ben Seivert) tulajdonkép Talmasch történeteit, egy regényes, eredeti fölfogással írott, s mindenesetre mulatságos munkát, a hasonló szebeni fiókszék főhelyéről. De érdekes olvasmány marad az, ha nem keresünk benne historiát, gyönyörködünk naiv fölfogásában, mikép akarja szerző lakhelyének a régiség dicsőségét megszerezni. Egy más hasonló irányu munkája is „Erdély nevezetességeiről“ telve van képtelenségekkel. Kivüle e téren találkozunk a brassai Bonul Tamás jogtudóssal és szebeni jegyzővel, utóbb harminczados s végre szelindeki pappal, ki tagja volt a követségnek, mely 1556-ban Bécsbe küldetett elmondani Ferdinándnak az okokat, melyek Izabella királynő visszahívására kényszeríték az erdélyi rendeket. Ugyanez évben Brassóban bocsátá ki a magyar dolgok Chronologiáját egész a folyó évig: száraz és hibákkal borított munka, mely korántsem versenyezhet jogirodalmi művével. E két férfiúnál kitünőbb nevet vívott ki magának Siegler Mihály, ki Wittenbergből 1557-ben visszatért után brassai iskolatanítóvá s végre több helyen lelkészszé lett. Egy versbe szedett Gyermekszabálykönyven kívül megírta a magyar dolgok Chronologiáját 2 könyvben 366-tól 1563-ig. Siegler ugyan nem emelkedik fel a történetírói magasságig, de első könyvének végső fejezete s a II-ik, mely az utolsó 13 év történetét tárgyalja, sok becses s több helyt ügyesen és nyomós rövideggel elmondott adatot tartalmaz. A brassai egyház feliratai, melyeket Kerzius Bongart számára lemásolt, s a szászok behívásától II. János haláláig terjednek, egyes rövid s néha hibás adatokat nyújtanak. Massa Simon brassai pap krónikája 990-től 1585-ig terjed. Korából sok használható adatot jegyzett fel, de munkája főbb érdeme, hogy figyelemreméltó folytatásoknak szolgált alapul.

Az Erdélyen kívül működő általános történetírók is fontos műveket hagytak magok után. Ezek sorát egy tiszteletreméltó főpap nyitja meg, Oláh Miklós, ki a szász földön oláh szülök-

től származott, 16 éves korában az Ulászló udvarába került, 24 éves korában a pécsi püspök (Szathmáry György) titoknoka lett, s az idő óta négy király alatt a közügynek élt. Mint Lajos király titoknoka a mohácsi vész után Mária királyné körében maradt. ezt Belgiumba követte s utjában számos europai tudóssal ismerkedett meg, kik közül többel levelezésben is állt. Mindamellett, türelmessége daczára is, nem volt barátja a hitszakadásnak, s politikai okokon kívül neki is lehetett befolyása Mária királyné visszatérésére a kath. egyház kebelébe. 1543-ban Ferdinánd zág-rábi püspökké s ország korlátnokává tette. S ha eddig csak az udvarra s környezetre gyakorolt befolyást, most szélesb tért nyert. Szónoklata s megfontoltsága által nem egyszer adott irányt a közügyeknek: az országgyűléseken s különösen a vallásos pontok jobbadán az ő művei. Azon időt követő ötödik évben egri püspökké, a 10-ikben esztergomi érsekké lett, s mint ilyen jelentékeny működést fejt ki vallása mellett püspöki kinevezések megerősítése s egyházi jogok és javadalmak visszaszerzése körül. Zsinatai, az egyházi fogvelem helyreállítása, s jellem szilárdsága személyiségének tiszteletet parancsolnak, bármit mondjon is a szenvedélytől elvakított Forgács. 1668-ban 75 éves korában hunyt el. Vallásirata a keresztyén hit néhány főbb cikkéről korában irányadó volt. Nem kevésbé becsesek Magyarország s melléktartományai leírása (irta Brüssel 1536) gazdag tárgyismerettel készült földirati munka, mely hazánk akkori állapotáról nevezetes adatokat tartalmaz, s melyet mintegy Attilája bevezetéséül irt. Attilája a magyar történeti munkák, hagyományok és legendák fölhasználásával készült életrajz, a nagy hűnt keresztyén szempontból fogja ugyan fel, de benne a nemzeti dicsőség előharczosát látja, s minden historiai tévedések mellett becses a benne fentartott mondákért. *Chroniconja* egyes hist. adatoknak száraz és rövid feljegyzése*). „*Ephemerides*“-ei inkább magán ügyeire vonatkoznak. Maradtak fen tőle siriratok is Bakich Pálra és Broderichre, s fiatalkori költemények feles számmal. Oláhnak kortársa és sógora Liszt János született Nagy-Szebenben szász polgári családból, előbb Izabella, s miután

*) De minden egyéb inkább mint „*memoirenartige Geschichte*“ mint Schuler ur nevezi.

ez országát Ferdinándnak átadta, Ferdinánd király titoknoka, kinejének halála után egyházi szolgálatba lépett, s mint ilyen előbb veszprémi, később győri püspökké szenteltetett. Két munkája maradt: *Je gy z e t e k B o n f i n i o h o z*, melyről Pray dicsérorleg szól, (kiadta Kovachich Scrip. min. I. k.) s *Maximilián császár koronázásának leírása*, mely azonban az ünnepély több fontos részletét mellőzé. — E két kath. író mellett a prot. Székely Istvánt kell megemlíteni, ki ha nem is érte amazokat polgári pályán utól, de felülmulta irodalmi tekintetben. Ő Udvarhelyszéken Bentzéken született, honnan felső Magyarországra került, s e vidéket reformálta is. *Hymnusa in*, iskolai könyvein s több egyházi iratain kívül írt egy egyetemes historiát „*Krónika e világnak dolgairól*“ (Krakkó 1558.), mely első magyar ilyen műve. Vallási elfogultsága dacára, mely főleg a kornak, melyben írt, betudandó, becsessé teszi munkáját az a mély hazafi érzés, mely minden során előmlik, mint szintén világos és könnyű előadási modora. E történeti műveken kívül becses földirati munkák is maradtak fen e korból Erdély, Moldva és Havasalföld leírása Verancsis Antaltól s egy hozzá beküldött levél alakjában névtelentől *Az erdélyi székelyekről*. (Mindkettőt kiad. Szalay Tört. Eml. II. s III. k.) Az első bár töredékes munka hűképét adja az akkori Erdélynek, s festései mutatják, hogy a magas állású szerző éles szeme mennyire belátott kora szellemébe. Továbbá Erdély és Moldva leírásai a szebeni származású Reichersdorf György által. (Első kiadásai 1560 s 61 Bécsben) ki Mária királyné titoknoka, a mohácsi vész után Ferdinánd titoknoka s végre erdélyi kincstartója volt. Szapolyainak Lengyelhonba menekülése előtt összeztazta Erdélyt, s nagy buzgalmat fejtett ki, ez országot királya pártjára téríteni. Ekkor s későbbi követségei alkalmával ez országba s Moldvába tett utazásai alatt ismerkedett meg annyira a nevezett tartományokkal, hogy azoknak bár rövid, de különösen a helyeknek, hol megfordult, elég pontos és alapos leírását készítheté.

Az egyetemes történetíróknak a műveltség és történeti ismeret, a külföldön működöknek pedig hazájok megismertetése körül nevezetes szerep jutott. Általán véve mindkét osztály tiszteletreméltó működést fejté ki s szolgáltak legyen a két János király zászlaja alatt, vagy a bécsi udvar táborában, egy sincs, ki e

kétes és zavaros időben hazája iránt ellenséges indulattal forgatta tollát, még akkor is, midőn a politikai, vagy vallásos meggyőződés erős kifejezésekre ragadta. De Erdély állapotának bizonytalansága, a politikai vibratio meglátszik tollukon. Még kezdeményezők valának. Még új volt hazájok önállósága. Még nem uralkodtak tisztult nézetek, mint már végén e kornak, midőn a memoire és tulajdonképi kor-történetírók egész sorával találkozunk, kik közül nem egy magának a történetnek is tényezője volt. Épen ezek azok, kik a történetirodalmat fontossá tevék, becsét emelék, s ha nagy részök külön nem is nyomatékos, de irodalmi működésük összege képezi nagy részben koruk történetét, a minthogy a téglák, melyekkel annak építéséhez járultak, mint az épület alapjai becsesek.

Szoros értelemben vett oly történeti évkönyvirót, ki századának eseményeit kritikai hajlammal írta volna meg, csak egy párt tudunk felmutatni. E feltűnő szegénység a többi ágak gazdagsága mellett korántsem meglepő. Igaz ugyan, hogy a magyar királyság épen ez időből kitünő nevekre utalhat. De a separatio előtt a két országnak története egy volt, s Erdély csak provinciának tekinteték. Csak miután Gyulafehérvár fejedelmi székhelylyé lett, változott a viszony. S ekkor is előbb történetnek kelle lenni, mi megírójára várjon. Csak miután anyag vala, állhattak elő olyanok. S valóban annak növekedtével ezek számát is látjuk szaporodni, s még a XVI. század első feléből senkire, a másodiktól már Gyulafi Lestárra, Szamosközyre, Decsi Jánosra és Somogyira utalhatunk, bár munkáik közül a Gyulafi egészen, a Décsi, Szamosközyé legnagyobb részben elveszett. Gyulafi Báthori Zsigmond titkos tanácsosa, s befolyásos államférfiú volt, ki számos követségben vett részt. Megírta kora történeteit (Bethlen Farkas gyakran idézi, Kulcsár krónikája töredékeket közöl belőle, s egy részét Bástia korára vonatkozót bírta Benkő). Décsi baranya megyei születésű magyar fejedelmi tanácsos Bánffy Farkas fiát kísérte Moldván, Orosz, Lengyel, Poroszországon Pomeranián és Brandenburgon át Wittenbergbe, hol 1587-ben útazások leírását versbe szedve kiadta. Jogtudományi munkája, s különösen annak előbeszéde sejtetnünk engedi, hogy minő kincstől fosztatánk meg elveszése által a történeti munkának, melyet még Istvánffi bírt, s melynek ma már csak 10-dik decasa

van meg*). Ez Báthori Zsigmondnak Sinan elleni hadjáratát tárgyalja 1592-től 5-ig, minden egyebet mellőzve e három év történetéből; mi oda nem tartozik, s mi Zsigmond hadvezéri dicsőségére, a hazafi párt kegyetlen üldözése miatt árnyat vethetne. Mert Décsi ragaszkodott a hőshöz, kiről más tekintetben ítéletet mondani tartózkodott, míg a tények felsorolásával kívánja az olvasót részére hódítani. — A másik történetíró Somogyi Ambros Bonfiniot folytatta egész 1606-ig, (kiadták Eder és Benigni). Munkájának első része nem mindenütt pontos compilatio, de fontos ott, hol saját korának eseményeit írja le, s hol őt nagy részben az intelligens közvélemény tolmácsának tarthatjuk. Ő nem mond ugyan maga ítéletet, de kortársai gondolkodását még ott is, hol a magáéval ellenkezik, híven elmondja. Nem is dolgozott mügonddal, de kárpotlást nyújt ezért a nevezetes adatoknak egész halmaza, melyeket az olvasó előtt feltár. A haza szerencsétlensége, nyomorgatói bűne, sehol sem bírják kifakadásra, de kérlelhetlenül elmond mindent, mit Erdély legszomorúbb napjai illusztrálására felhozhat. Mellőzhetlen, s mégis kevésbé használt kútfő. — Szamosközy István bár reformált hitű, Olaszországban végzé tanulmányait, hol ez a Báthoryak iránti tekintetből a magyaroknak meg volt engedve. Honába visszakérülvén, Zsigmond és Bocskai alatt főhivatalokat viselt, s ez utóbbi benne annyira kegyelte az író, hogy története kinyomására két ezer forintot hagyott, s a testamentomosokat „Istennek széke elibe idézzük — írja — hogy ha abban híven és szorgalmasan el nem járnak.“ De azok még sem jártak el benne, s ma már munkáinak csak töredékeit bírjuk. Ő, ezekből ítélve, kimerítőleg írta meg kora eseményeit okfejtve, mély belátással, s egyenes és bátor lélekkel jellemezve azt és hőseit, de mindenütt a kérlelhetlen igazság szavával. — Ezekon kívül még egy ide sorozható magyar munkát birunk: az úgynevezett „Székelyek krónikáját“ (kiadta betoldásokkal Kulcsár), de ez nem egyéb, mint János trónralépte s a bécsi béke közti eseményeknek száraz leírása.

*) Kiadta Kovachich Script. Min. ben. De Schuler ur erről mitsem tud, mert az egészet elveszettnek állítja. Különben más hibát is követ el. Cicero ez ismert szavait: „historia est testis temporum“ etc. mint Deesiét idézi.

A fennidézett évkönyvek, az egyetlen utolsó kivételével, latin szerkezetűek. Mert a magyar nyelv, ha ki is szorított a törvénykezés és kormányzás teréről, nem tartatott eléggé alkalmasnak és szabatosnak, hogy tudományos mű közvetítője legyen. És e körülmény megboszulta magát, s épen azok irányán. Latin-ságok, csak a Mátyás korabeliekkel (Callimachust kora Tacitusának, s Tuberót Sallustiusának nevezék el) párvonalba téve, gyarló, s Szamosközynél épen hibás. De nem ebben van fő érdemök: inkább a történet pártatlan, s többször terjedelmes megírásában, a hazafias fölfogásban, a szigorúságban, mely még elfogultságokat sem engedé hizelgessé fajulni. Kiegészítők az emlékirók: kik jóval előbb megkezdék működésüket, részint önéletüket rajzolva s történeti élményeiket ebbe szöve, részint egyes nyomosabb eseményt tárgyalva.

Az első emlékirónak János király halála nyújtott alkalmat tollat ragadni. S ez valóban válságos időszak is volt. Szapolyai fia még a bölcsőben volt. De a titkos nagyváradi béke pontjai szerint a korona nem is illette őt. Szerencse, hogy azt még nem hirdették ki. A haldokló király háborgatott végperceit csak a minisztereiben vetett hit enyhítheté. Ez tárgya a *M i n d s z e n t i* Gábor János király egyik meghitt embere bánatos hangon irt naplójának (kiadták Kemény József és Kovács István), mely rövid ugyan, de szerzője figyelme minden körülményre kiterjed. János király aggodalma nem volt alaptalan. Fia örökségének egy részét Budával Solimán foglalta el, míg őt törvényes királynak a bécsi udvar soha sem ismerte. E körülmények inditák Martinuzzit s gyám-társait az uralkodás sulypontját Erdélybe helyezni át, s itt kezdődik ez ország önállása, de a melyet Ferdinánd minden áron megdönteni törekedett. Az ebből származott küzdelem nem sokáig volt a „választott király“ harcza: ez nemzeti önállóság kérdésévé vált, miglen II. János trónraléptével biztosabb alapot nyert. Ez időszakot tárgyalja *Ostermayer Hieronimus* brassai orgonistának (1520—1560-ig terjedő) naplója: de ki távol a központtól kevés figyelemreméltót talál, s munkájába inkább csak a körülte (Szász földön, Moldva-Oláhországban) történetket jegyzé fel, (kiadta Kemény Fundgruben). Ferdinánd halála s Maximilián trónralépte II. János életében válságos pont. Az előbbi s a török szultán közt kötött fegyverszünet megszegése a II. János megtáma-

dása által két éves háborút idézett elő, melynek utolsó évében (1565.) szenvedett veszteségei a választott királyt békére tevék hajlandóvá. S most alkudozás kezdődött, melyben János a töröktől elpártolást s Maximiliánnak ez ellen segílyt is ígér. De a császár Solimán kezébe játszta az erről szóló leveleket, hogy a nagy urat védenceze pártolásával felhagyásra bírja. A haragra lobbant félholdat János Zsigmondnak merész elhatározása engesztelte meg. Ő minden vádat koholmánynak nyilvánított s ajánlkozott személyesen jelenni meg a „pompedvelő szultánnál.“ S ez megmenté. Ajánlata elfogadtatott, s midőn a következő 1566-ban dúló hadjáratot kezdett a fáradhatatlan agg Maximilián ellen, Jánost jun. 27-kén Zimonyban fogadta. Ez elfogadás előzményei s ünnepélyeiről egy egykorú napló maradt fen, melynek szerzőjéül Aranka és Kemény Bánffy Gergelyt tartják. Tanúságot tesz a fényről, melyet a két uralkodó fejte ki, s felvilágosító adatokat nyújtott a viszonyhoz, mely a pártfogó és védencz közt létezett, s melyen alapult Erdély függetlensége. Egy más ez időből fenmaradt német emlékirat „Kolosvár versengése 1568-ban“ csak helyi érdekekkel bír ugyan, de forduló pontját teszi azon város történetének, mely idővel Erdély fővárosává vala leendő. A német „kinceses“ Kolosvár városába ugyanis mind több több magyar elem vegyült, melyet nagy mértékben előmozdított azon körülmény, hogy míg a többi szászok lutheranusok maradtak: Kolosvár előbb kalvinistává utóbb unitáriussá lőn, azoktól elszakadt, s egy félszázad alatt (1552—1600) egészen elmagyarosodott. A magyar elem szaporodásával jogokat is kívánt magának: hogy egyházi s polgári hivatalnokai felváltva, a választott tanács tagjai pedig közösen választassanak a két nemzetiség közül. A versengés 1568-ban nyilvánosan kitört Csáky Mihály korlátnok föllépése következtében, mely vitának János Zsigmond azon évben kiadott oklevele (az ugynevezett Forma Unionis) a magyarok követeléseinek megadása által véget vetett.

A király halála trónkövetelési viszályokat szült. Békési Gáspár a Maximilián pártfogoltja s János végrendeleti utódja az ország és portá akarata előtt kénytetett meghajolni. Erdély a legszűbb jövő elé nézett. Béke és annak áldásai kezdék felvirágoztatni a hazát, melynek tekintélye csak hamar oly nagyra nőtt, hogy István lengyel királyllyá választaték. Czimét s a leglényeges-

bekben a kormányzást is megtartva, távozott ő új királyságába, helytartójául testvérét Kristófot nevezve, ki alatt Hunyad megyei Balog Ferencz törökkövetségét (1576-ban) megírta s kinek fényes temetési ünnepélye leírása fenmaradt (kiadta Kulcsár). Őt az uralkodásban kiskorú fia Zsigmond követte. E korszakig folytatja naplóját Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár, melyet ő Mátyás király halálával kezd, s melynek elejét Székely István krónikájából meríté.

Zsigmond kiskorúsága alatt eleinte egy három tagú bizottmány vezette az országlást, mely ennek leköszöntével a Gécz i János vállaira nehezedett. De majd 1588-ban a megyesi országgyűlésen átvette Zsigmond a kormányt. E zajos és nevezetes gyűlés részletes s mint látszik jól értesült leírását hagyta ránk a politikai szónoklatai által ismert Huct Albert szászok ispánja, ki maga is tagja volt az országgyűlésnek s mint a fejdelem s utóbb a prágai udvar kegyencze Erdély ügyeire határozott bár nem mindig jótékony befolyást gyakorolt, s annyival könnyebben mert Zsigmond fiatalsága s könnyelműsége az udvaroncok csel-szövényeinek, vallásossága s ábrándozó természete a jezsuiták ármánykodásának és nagyravágyása a német párt fondorlatainak nyitott széles tért. Mindenkör külbefolyásoknak hódolt. A komediás Genga, a jezsuita Cariglia a gögös rokon Bold vagy az általa felemelt udvaroncok labdának használták, míg más felől az első elhatározás kivételében az első benyomásnak föltétlen hódolásban törhetlen állhatatosságot tüntetett ki. Ő maga gyönyörködött az irodalomban, miként Décsi ajánló levelei s néhány udvaroncának irodalmi működése ezt kétségtelenné teszik, de kik közül három az udvari csel-szövények áldozatává lett. E három fő úr: Gálfi János, Gyulai Pál és Kovachoczy Farkas országgyakorlónoka.

Kovachoczy olasz, francia s német egyetemekben tanulmányai végezte után honába visszatérván a fejedelmi udvarban nyert alkalmazást. Eleinte követségekkel bizatott meg, később a tanácsba jutott. Államférfiúi bölcseségéről tanúskodik: „Párbeszéd az uralkodásról vagy a kormányforma Erdélyben“ című 1584-ben Kolosvárt kiadott latin munkája. Gálfi János mint Kristófnak kedvencz embere, általa neveztetett ki aranyos-széki fő királybiróvá, utóbb fejedelmi tanácsossá, és Zsigmond ud-

varnagává, kinek trónra jutását egyik leginkább mozdító elő. Gyulai Pál tanulmányait Békési által gyámolítva Olaszországban végzé. Visszatérte után ennek trónkövetelési igényeit gyámolította s Fogaras várát védelmezé. Annak elfoglalásával ő is elfogatott. De a fejedelem a helyett, hogy üldözte volna, a maga részére akará nyerni ez eszes fiatal embert. Titkárává nevezte ki s magával vitte mint lengyel király is, hol urának Iván muszka czár ellen folytatott győzedelmes hadjáratát leirta, s kiadta (Kolosvár 1581). Midőn pedig Gécz János helyébe 1585-ben Sibrik György lett nagyváradi kapitányyá, egy terjedelmes levelet irt neki, melyben hivatala fontosságát s nehezségeit annyi ismerettel festette, hogy az minden kinevezés alkalmával az új várnagynak felolvastatott. (Bethlen Farkas bevette munkája 17-ik könyvébe, Csepregi Mihály pedig. Tanács Tükör cím alatt 1663-ban Szebenben magyarra fordítva kiadta). Ura halála után visszatért és Zsigmond szolgálatába állott.

Az udvarban nagy befolyással bírt Báthory Bold, a fejedelem unokatestvére. De e gögös főúr kevélysége s nagyravágyása alkalmat adott elleneinek a fejedelem előtt őt mint trónkövetelőt elvádolni. A rokonok közt ebből származott versengés az országtanácsát egy titkos határozatra birta: békéltessének ki őket, de minden áron, még azon is, ha Bold száműzetik vagy megöletik, vetessék vége a viszálynak. A határozatot Gálfi és Gyulai közlék Zsigmonddal s ez annak titokban tartását esküvel fogadta. Nem is mondá meg másnak csak gyontatójának s ez épen magával Bolddal közölte azt. A tanácsosok pedig azzal fordíták el a Bold bosszúját, hogy az egészet a Gálfi és Gyulai koholmányának állítják. A főúr most ezek ellen fordult. Kinyert fejedelmi megegyezéssel Gyulait saját jószágán Abafáján összedarabolta (1592), s a menekvő de elárult Gálfit pedig elfogató s Nagyváradra viteté, honnan fejedelmi parancsból Husztra hurczoltatott. Itt fogságában készíté a szerencsétlen önéletírását, beszöve abba kora legnevezetesb eseményeit (kiadták Kemény és Kovács) de befejezésében a fejedelem által megrendelt kivégeztetése (1593) gátlá. Az udvari fondorlatoknak e két áldozat nem volt elég. Midőn a német párt. élén az eszes és fondorkodó, simanyelvű és ügyes számító Huet Alberttel, meggyőződött, hogy a török frigynek általok tervbe vett felbontása a fő urak jobb s tekintélyesb részénél hatalmas ellen-

zékre talál, elhatározták ezeket eltenni láb alól. Tizen a fejedelmi tanácsnok s főurak közül elfogattak s részint nyilvánosan részint fogságban legyilkoltattak. Ez utóbbiak közt Báthori Boldot s Kovachoezy Farkast Számosujvárt fojtották meg (1598). S most Zsigmond a német udvarral lépett szövetségre és Rudolf császár rokonát Mária Krisztiernát nőül vette. Nászuk ünnepélyét egy egykorú leírta (Megj. Ungr. Mag. I. k.). S most felbontva a török frigyét és egyesülve a moldvai és oláh vajdákkal diadalmas hadjáratot kezdett Sínan nagy vezér ellen. E szép és győzdelmes táborozást Décsi fenidézett munkáján s az augsburgi Dilbaum Sámuelén kívül leírta Jacobinus János kolosvári jegyző majd Báthory Zsigmond titoknoka s utóbb Székely Mózes korlátnok (elesett Brassó alatt 1603.) s kiadta ugyanott 1596-ban. Száraz leírás, mely a polgári történetek mellőzéseért a hadi dicsőségben keres kápótlást. Pedig épen az végetlen nyomornak lett szülőanyjává. Erdély legszomorúbb napjai következnek. Zsigmond háromszor mond le trónjáról s kétszer tér vissza elfoglalni azt, melyet két ízben Rudolfnak, s egyszer rokona Báthori András bibornoknak adott át. De ez utóbbi az ellenfejedelmek közül a székelyek által orozva gyilkoltatik meg. Székely Mózes pedig a brassai esataterén elvérzett országa színével. Mihály vajda és Bástá hol együtt a hazafiak, hol az ármány fegyverével egymás ellen küzdenek. Katonáik s az „ebhajdúk“ egész tájakat tesznek néptelenné, keresett kegyetlenséggel gyilkolják még a védtelen nőket és gyermekeket is, míg a Bástá szekerét húzó föld népe képtelen a töméntelen sarczot fizetni. Végre annyi inséghez még a ragály is járul, míg nem a teljesen megtört és megfogyott Erdély csakugyan meghódol Rudolfnak, hogy Boeszkai által megszabadíttassék. E kort Székely Mózesnek névtelen által irt életírásán (Benkő gyűjteményében) kívül Enyedi Pálnak csak töredékekben fenmaradt siralmas énekei festik (1598—1603. kiadta gr. Mikó) egyszerűen ugyan, de mindenütt a hazafi fájdalom és elkeseredés hangján, mint tárgyánál és tartalmánál fogva méltó mellék darabja a Carmen miserabilienak.

Bár mily szegénynek tessék e kor évkönyv- s memoireirodalma más országokéval összemérve, de elegendő arra, hogy a

*) Kemény Fundgruben I. 238.

történetnyomozónak buvárlatokra s az írónak feldolgozásra anyagot szolgáltatasson. Értelmes főket, jó hazafiakat, közszellem létezését s tiszteletre méltó tudományos életet árulnak el azok termékei. Tanúságosak ma és mindörökké. Mert belőlök tudjuk meg minő szolgálatot tett Erdély már ez időben a magyar nemzetiiség fentartása körül. Erdély történetének ezek első kutforrásai Magyarhonének kiegészítő részei A magyarhoni írók Erdélyt illetőleg csak óvatosan használhatók. Istvánffy sokszor téved, Forgács részrehajló a legnagyobb mértékben, a többiek nagy részben kiadatlanok s alig ismertek és ezek közül is a kik nem a János király környezetéhez tartoztak, elfogúltak, s viszont a mi írónk sem első rendű írók Magyarországra nézve. Ma már nincs meg az ok, mely a két tábor elválasztá egymástól s a testvérek közt nem egyszer gyűlölködés és szerencsétlenség magvait hinté el. Köztünk és köztök századok vannak. S midőn nemzeti életünket s annak fontos mozzanatait belőlök ismerni tanuljuk, tisztelettel hajoljunk meg előttök, s mindenek fölött óvakodjunk könnyelműleg ítéletet mondani rólok.

SZILÁGYI SÁNDOR.

A VILLANY ÉS DELEJ

ÚJABBKORI ELMÉLETE ÉS ALKALMAZÁSA.

Traité d'électricité theorique et appliquée par A. De la Rive Professeur émérité de l'Académie de Genève. 3 grand Vol. Paris 1854—1858. — Experimental Researches on Electricity. By Professor Faraday. 3. Vols. London. 1849—55. — Magnetical Investigations. By the Rev. Scoresby 2. Vols. London 1852.

A górcső vagy nagyítóüveg, a találékony emberi ész ezen csodálatra méltó diadala, ha avatott kéz vezérli, egy egész új világot tár föl előttünk; bevezet a természet titkainak országába, megmutatja a testek eddig láthatlan csodás szerkezetének egyes alkatrészeit, s kiterjeszti a szerves anyagok finom szálainak tarka színben ragyogó pompás szövetét. Vannak górcsövek, melyek segítségével a vizsgálat alá vett testek felszine négy milliószor nagyobbak látszik, mint a milyen valóban. Mind a mellett távol vagyunk attól, hogy a górcsővön át vizsgált test felületén mutatkozó legkisebb pontot már úgy tekinthessük, mint az anyag alkatának vég elemei részét; mert az, ekkor sem tűnik föl egyébként, mint apró tömecek (molecule) halmazának, vagy parányok (atom) zavart tömkelegének. A testek oszthatatlan anyaga, és alkatrészei vég elemükben még eddigelő emberi érzékek alá nem estek, — az elem parányait még soha senki sem látta. A tudósok mindazáltal elemek parányairól beszélnek, hiszik, hogy ilyenek léteznek, sőt mi több, meg tudják előre határozni, hogy azok bizonyos körülmények között, rokonságuknál, vagy ellenszenvük-nél fogva, miként fogják magukat viselni, s mily határozott

arányban egyesülnek egymással. A parány-elmélet segélyével a vegyészek oly titkok birtokába jutottak, hová a több milliószor nagyító görcsővel fegyverzett szem behatni még nem vala képes.

Az elméleti lehozás hatalma az újabb időben nagyszerű hódításokat tett a parányok láthatlan világában. Általánosan el van ismerve, hogy a testek alkatparányai; — még a legsűrűbb nemiek is, — nagyságukhoz képest igen távol vannak egymástól, s nincs olyan emberi erő, mely képes volna azokat közvetlen érintkezésbe hozni egymással. Az ólom és aczél parányait összébb lehet ugyan nyomni Bramah erőyes vizsajtójának, vagy Nasmyth gőzkalapácsának alkalmazása által; de miután ezen hatalmas gépek minden kitelhetőt megtettek, a szomszéd részecskék között mégis borzasztó hézagok tátonganak. Ezen piczinke parányok között t. i. bizonyos visszataszító erő lappang, mely hatalmasabb minden emberi ész által kigondolt gépnél. A parány összenyomása ezen láthatlan és legyőzhetlen ellenéül a melegséget tekintik. E hatalmas tényezőről eleinte azt hívék, hogy az valami titokteljes folyadék, mely a mérlegelhető anyagok sajátságainak ugyan nem felel meg, — de képes a testeken áthatni, és azokban bámulatra méltó bűvészi változásokat vinni végbe. Joule, Claudius és Thomson újabb vizsgálatai azonban sokkal helyesebb fogalmat szereztek ezen erő felől. A melegséget most már nem egyébnek tekintik, mint az anyagi részek bizonyos állapotának, és valószínűnek tartják, hogy a létező anyagok minden elemi paránya, bár mennyire látszassék is szomszédjához csatlakozni, szüntelen forgásban van, — mely állapot a parányok eredeti tulajdona, s létük szükséges feltéte. Ezen örökös forgás tetemes módosulásokon megy át; — bizonyos külső befolyások következtében sebesége gyengülhet, — vagy nagyobbodhatik. Minél nagyobb e sebeség, a forgó parányok annál inkább visszataszítják egymást, s annál magasabb lesz a parányokból alkotott tömeg hőmérséke.

Ez a melegség újabb elmélete; és valóban bámulandó a fogalom, mely itt a képzeletnek nyújtatik. Minden test, bármily nyugodt és csendes, bármily tömött és súlyosnak látszassék is, esupa forgó parányi részecskékből van alkotva, melyek soha sem érintik egymást, s örökös forgásukban soha egy pillanatig sem pihennek meg. De a tudomány biztos alapjában való erős meggyőződésre van szükség, hogy azokat, a kik eddig az anyagok józan szokásaiban hittek, — rá lehessen birni, hogy ily szédelő elmélet vezérletére bízzák magukat. De a kik e tárgyban helyes ítéletet képesek hozni, belátván azon elvek helyességét, a melyekből az elmélet megalapítói kiindultak, — azt állítják, hogy e nézet behozására gondosan végbe vitt kísérletek elég bizonyítékot és igazolást nyújtanak a következtetésre nézve.

A természetten egyik ága látszik különösen hivatva lenni, hogy a természetvizsgálók ezen nézetét előmozdítsa, s az anyagok

tömecei és parányai között létező viszonyról bővebb felvilágosítást nyújtson. Egykor a villanyosságot is, miként a melegséget, mérlegelhetlen finom folyadéknak tarták, mely azonban könnyűsége daczára üvegedényben felfogható, és fém huzalon átbocsátható. De az újabb időben a villanyerő testvérenek, a melegségnek sorsát követi, s szintén nem egyébként tartatik, mint az elemi parányok bizonyos állapotának, melyet a változó körülmények és helyzetek viszonyai idéznek elő.

Ezen ponton állott a villanyosság újabbkori elmélete, midőn de la Rive August, a genfi academia volt tanára, egy igen nevezetes munkával lépett föl, mely a villanyosság elveinek alaposabb kifejtése, s az újabbkori nézetek és felfedezések művészi előadása miatt méltán a legjelesebb művek közé sorolható, s mely a tudományos világban igen korszerű és szívesen fogadott tünevény. Két első kötetében a természetben ezen nevezetes ágának elveit főbb vonalaiban tisztán tudományos szempontból tárgyalja. A később megjelent harmadik és utolsó kötet már részletekre is kiterjed, s érdekes közleményeket foglal magában a villanyosság elveinek a légköri, természet- és életműteni tünevények megfejtése körüli alkalmazásáról, — valamint ezen csodálatos erőnek az orvosi tudományban előnyös használatáról. De la Rive igen szerencsés volt feladata megoldásában. Terjedelmes munkáját, helyes elrendezése s irányának keresetlenség egyszerűsége által igen kedves olvasmánygyá tevé. Az e tárgyban tett vizsgálatok és kísérletek történeti menetét, valamint a tudomány fokenkénti fejlődését hiven állítja elő, — s mindezt oly világosan és érthetőn, hogy még azon olvasó is, kinek kevés szabad ideje van, helyes tapintattal csak a szöveg futólagos áttekintéséből elegendő fogalmat szerezhet e tudomány főbb vonalairól. Ezen munkát egyenlőn használhatja a szakavatott tudós, s az oktató gyönyörködtető olvasmányokat kedvelő. És remélhető, hogy de la Rive ezen tartalomdús műve a villanyosság elmélete és alkalmazásáról irt munkák között sokáig mint remek mű fog helyet foglalni.

Nem szándékunk e szemlel értekezésben a villanytan újabbkori elméletének mélyebb fejtegetésébe, — egyes elveinek tudományos megvitatásába, vagy a kísérleteknek mértani alapokon nyugvó bebizonyításába bocsátkozni; itt csak a villanytan újabbkori haladására akarjuk figyelmeztetni az olvasót, s az Edinb. Review egy jeles czikke nyomán megismertetjük főbb vonalaiban ez elméletet, előadván röviden a villanynak és delejnek a gyakorlati életben alkalmazását is.

Mindenki tudja, hogy az „electricitas“, vagyis a villanyosság latin neve a gyánta, vagy borostyánkő görög nevezetétől (electron) származik. E sárgaszínű illatos gyánta, — valamint több más test is, azon különös tulajdonsággal bir, hogy ha gyorsan megdörzsöltetik, a könnyű testeket magához vonza. De mi történik ezen

izgékony anyagokkal, midőn dörzsölés által vonz-erejüekké lesznek? Ampère ezt így fejté meg: a dörzsölés által az ily testek kis részecskéinek előbbi állapotában levő egyensúlya felbomlik, — mely egyensúlyu állapot bizonyos villany-anyaggal megtöltött minden egyes részecskének, s az ezeket körülvevő ellennemű villanykörnek tulajdonítható. Midőn a testek rendes állapotban vannak, ezen két különmemű villany-anyag, t. i. a parányoké, és a mely a parányok felszínét körülveszi, ellennemű erejüknel fogva vonzódván, egymást mintegy lekötik, azaz természetes állapotban tartják. De mihelyt a parányok rendes állapota dörzsölés által megzavartatik, a két különmemű villanyosság egymástól elválik, — és ekkor ismét igyekeztvén egymással előbbeni viszonyba lépni, az erő azon különös feszültsége mutatkozik, — mely a testek megvillanyozásánál oly jellemző sajátságú. Ez az Ampère véleménye, mely nézet, ha összehasonlítjuk a régibb felvétekkel, nagy előhaladásra mutat ugyan, de mint elmélet magában elégtelen. Ezen nézetből kiindulva, meg lehet teljesen fejteni a villanyhatás sajátságainak nagy részét, de egy lényeges pontban mégis téves. Tudjuk, hogy a testek különböző behatás következtében különmemű villanyosságot képesek nyilvánítani. Ugyanegy test megdörzsöltetvén lehet igenleges, de ha másnemű anyaggal megdörzsöljük, lehet nemleges villanyossága. Ampère azon felvéte tehát, hogy valamely anyag mindenik alkatrészecskéje természetének megfelelőleg bizonyos villany-anyaggal bír, ezen felhozott ténnyel sehogy sem egyeztethető össze, és el nem fogadható.

Berzelius azon véleményben volt, hogy a testek minden oszthatlan elemi parányainak ellentétes sarkai különmemű villanyossággal bírnak. Berzelius ezen véleményét de la Rive elfogadván, azt igen érdekes módon tovább fejté. A melegségnek felvételes erőtanai származtatását vevén alapul, igyekszik megmutatni, hogy valamint minden elemi paránynak bizonyos irányu sebes forgása következtében szükségképen tengelylyel kell bírnia, mely körül a forgás történik: úgy minden paránynak, tengelye lévén, sarkainak is kell lenni, mely sarkok mindegyike a forgás irányát tekintve változó körülmények között különböző helyzetbe jöhet. És ez tökéletesen elégséges ok arra, hogy az összes parányok között egymásra ható sarkerő jöhessen létre. E szerint az anyagok minden elemi paránya természetes polaritással bír, mely mint paránylétének szükségképeni tulajdona, eredeti forgása által idéztetik elő.

De la Rive t. i. azt állítja, hogy a villanyerő összes tünevényei igazolni látszanak azon véleményt, hogy a megmérlegelhetlen finom lebnec, — mely az egész világegyetemet áthatja és rezgése által a világosság elterjedését eszközli, — az anyagok elemi forgó parányjaival csakugyan bizonyos fajrokonságban

kell állani, s hogy a testekben a parányok villanynyugvó, és felgerjesztett állapota, ezen rokonság között való viszony változása által határozatatik meg. Ez értelemben a villanyosság a mérlegelhető, és megmérhetlen anyagok között, — a kettőt egyesítvén, — mint közvetlen kapocs foglal helyet, mi által fontosságának, és jelentőségének legmagasabb fokára emelkedik.

Továbbá de la Rive igen valószínűnek tartja, hogy a testekben a parányok azon állapotát, midőn azok egymás közt egyensúlyban, s a villany nyugalmi helyzetben vannak, egyszerűn a villany-folyamnak minden egyes elemi parány-tengelyén át egy irányban, — és viszont minden parány felszínén végig ellenkező irányban való állandó keringése idézi elő, ha t. i. a parányok ezen rendes állapotban levén, bizonyos távolságra vannak egymástól elválva. De ha a parányok közelebb vannak egymáshoz, többen az ellenkező erők sarkai által vonzatván kiegészített tömecsésé halmozódnak össze, melynek hatálya sulyát és tömörségét a parányok minősége és jelleme határozza meg, — és ekkor a villany-folyam a helyett, hogy minden egyes külön álló parányt venne körül, csak az ekként képzett tömecs körül fog keringeni. A parányok természetüknél fogva mindig úgy helyezkednek el, hogy minden bennök rejlő polaritás és villany-folyam egymást ellensúlyozza és semlegesíti, ha csak valami kül-erő hatása ezen egyensúlyt fel nem bontja, — midőn ezen hatás eredménye a testek felszínén mint villany-feszültség mutatkozik.

„Képesek vagyunk, ugymond e tárgyról szólva De la Rive, mint kísérlet által bebizonyított elvet megállapítani, hogy nemcsak a dörzsölés idézhet elő villanyosságot, hanem minden mechanikai hatás is, mely a parányok egyensúlyát felbontja, és a testek részeeskéinek természetes elhelyezkedését megzavarja.“

Van azonban még egy más körülmény is, mely a villanyozható testek tömecséinek egyensúlyát képes felbontani, mely e tanba be nem avatott előtt rendkívüli tűneménynek látszik, mi azonban szintoly fontos, mint különös. És ez nem egyéb, mint a már villanyos állapotban levő test szomszédsága. Minden oly test, melynek egyensúlyban volt tömecséi bármi nemű mechanikai hatás következtében megzavartattak, — igyekszik szomszédja békéjét megzavarni, s benne szintén hasonló állapotot fölébresztetni, különösen oly testekben, melyek aránylag hozzá legközelebb vannak. És ez az, mi bevezetés (inductio) neve alatt ismeretes.

Tudjuk, hogy a könnyű tárgyak a megvillanyozott test felé vonzatnak, mert ennek közel szomszédsága következtében bevezetés által villanyosokká lesznek. A villanyhatás ezen egyszerű tűneménye, minthogy eléggé ismeretes, alkalmas például szolgálhat annak felvilágosítására, hogy a testek parányainak egyen-

sulyát a bevezetett villany hogyan bontja fel. Midőn a könnyű testek bevezetés által villanyosokká lesznek, látható, hogy a befolyás rájuk néha megjelölhető távolságból gyakoroltatik. A bodzabél-golyó a megdörzsölt spanyolviasz rud felé rohan még akkor is, ha tőle két, vagy három hüvelyknyi távolságra van. Faraday azonban azt állítja, hogy a látszat daczára a bevezetés hatása csak igen csekély, és aránylag észrevetetlen távolságra terjed ki; mert szerinte, a mindenütt jelenlevő, minden legkisebb hasadék és nyílásba beférköző láthatatlan lég az, mely — közvetlen a megvillanyozott test közelébe nyomulván, — bevezetés által legelőször villanyos lesz; és ezen megvillanyozott légréteg azután szintén bevezetés útján megvillanyozza saját anyagának többi rétegeit is, ezek pedig végre bevezetés által villanyosságot ébresztenek föl azon testekben, melyeket körülvesznek, s melyek a villanyhatás eredeti forrásától nem nagy távolságban vannak. A villanyosság tehát, az egymásután következő légrétegeken át, hullámként terjed előre. Faraday szigorú nyomozása által végre bizony megállapítja azon igen fontos alapelvet, hogy: az anyagi részecskék egyenes közbenjötté nélkül villanyerő soha sem mutatkozhatik. Megmutatá, hogy az egynemű villanyossággal bíró testek egymástól eltasztásának oka (mely tünemény megfejtése körül a tudósok számos nehézségre akadtak, főképen ha nemleges villanyról vala szó, s mi hajdan Aepinust arra kényszeríté, hogy az anyagok parányainak kölcsönös visszatasztító erőt tulajdonítson) — mily könnyen és helyesen megfejtethető a villanyforrást, és a megvillanyozandó testet közvetlen körül folyó légréteg bevezetése által. A látszólag visszatasztított testek mozgásuk irányában valódilig vonzatnak, a körülöttük levő és bevezetés útján megvillanyozott lég részecskéi által. Faraday szerint a különemű villany-erők, nem az ellenható (antagonisticus) lebec jelen létének, hanem a forgó parányok és tömecek ily légréteg által körülvevett helyzetükben való váltakozó kicserélésének tulajdonítandók. Midőn valamely test villanyozott állapotban van, ezen nézet szerint úgy tekintendő, — mintha az egymás után következő rétegekből állana, melyekben az alkatparányok sarkai különböző módon helyezkednek el. Minden egyes rétegben a forgó parányok tengelyei párhuzamosak egymással, de a szomszéd réteg parányainak tengelyei az előbbienekkel fordított irányúak, és ez az oka, hogy a tengely helyzetek ezen váltakozó rétegeken való előhaladó terjedése által, a bevezetés hatása bizonyos távolságra kiterjed. Míg a parányok a váltakozó rétegek ezen megzavart állapotában tartatnak, addig a testen villanyfeszültség mutatkozik; de mihelyt azok megszűnnek ily állapotban lenni, a feszültség is eltűnik, és ekkor a villanyosság, mint mondani szoktuk, ki van sütvé. De la Rive elfogadja ugyan Faraday azon nézetét, hogy az anyagok közbe jöttén kívül nem

nyilatkozik villanyerő; de mi a bevezetés lehetlenségét illeti, — arra nézve t. i. hogy lég nélkül bizonyos távolságra nem terjedhet ki a hatása, — már több tartozkodással nyilatkozik; állítása szerint vannak már néhány tökéletesen légüres térben végbevitt kísérletekből nyert eredmények, melyek ezen nézettel homlokegyenest ellenkeznek.

Bármí okozza a testek tömecszei között az egyensuly felbomlását, azt mindig villanyosság kifejlése követi; a dörzsölés csak a mechanikai módok egyike. Étény már többé kétséget nem szenved. A tömecszeek bizonyos állapotában, ha a hőmérsék változik, az szintén hasonló eredménnyt szül, azaz villanyosságot hoz létre, mert a parányok nagyobbodott gyorsasága a gyarapodó hőmérsékkel ugy össze van kötve, mint az ok az eredménnyel, és viszont; a növekedő forgási sebesség pedig emeli a parány-sarkítás hatályát. De ha valamely melegített testben a parányok mind egyenlő szabadon mozognak, új helyzetük egyensulyának rögtöni megalapítása által, állapotuk új körülményeihez alkalmazkák magukat; mert a két ellentett sarkerő hatályai egyenlő fokon emelkednek. Ha azonban a melegített test szerkezetében hiányzik az egyenlőség, a melegség annak parányai és tömecszei között nem egyenlőn megy át, mi által a tömecszeek rendes állapota eléggé megzavartatik, hogy villanyfeszültség jöhessen létre. Ez az oka, hogy a vezető fémek megmelegednek, a nélkül, hogy villanyosságot idéznének elő, s hogy rendszeren villanyosság mutatkozik, midőn a jegecedett testek hőmérséke, — melyeknek parányai nem egyformán, hanem különös szabály s meghatározott alak szerint csoportosulnak össze, — nagyobbodik, vagy kisebbedik.

A vegytani változás sem egyéb, mint a tömecsze-állapot megváltozása, azért hol vegytani átalakulás megy végbe, ott mindig villanyosság is fejlődik ki. És itt a tények a legszigorubbán megegyeznek az elmélet szabályaival. Vegyfolyam képezi a villanyosság legbővebb forrását, s ezt használják a közéletben, hol nagyobb mennyiség kifejtése szükségeltetik, — mint azt például a távirdákban a galvan elem alkalmazása mutatja. De la Rive a melegséget, villanyerőt és vegyrokonságot oly közel rokonoknak tartja, hogy a képzett meleg mennyisége, vagy a szabbaddá lett villanyosság mindenkor a vegyrokonság finom és pontos meghatározásául szolgálhat. És De la Rive csakugyan hajlandónak látszik a villanypolaritást, vagy sarkiaságot és a vegyrokonságot tökéletesen ugyanazonosnak, egynek tekinteni s megmutatja, hogy ezen kétféle eredmény miként származhatik ugyan azon egy okból. Azt állítja, hogy noha minden test parányának-minőségre nézve ellennemű, de egyenlő erejű két villany sarka van, mégis különböző elemi testeknek lehetnek oly parányai is, melyeknek sarkai különböző erélylyel bírnak. Ha a szomszéd-

dos parányok nem egyenlők, és különböző foku erővel bírnak, az erősebb parány igenleges sarka a gyengébbnek nemleges sarkát maga felé vonván vegytani egyesülést hoz létre, s összetett parányt igyekeznek képezni. Nem egyenlő erejű különmemű parányok ellentett sarkaik által egymást vonzván vegyrokonsági egyesülést kötnek.

De la Rive villany-vegytani elmélete ellen azt hozták föl, hogy nehezen lehet a parányforgást mind a kettő, t. i. a villany-polaritás és hőmérsék indító okául elfogadni, míg a parányoknak, melyek vegyileg különbözők, és épen azért különböző polaritással és forgási sebességgel bírnak, esetleg ugyanazon hőmérsékük van. Erre De la Rive azt válaszolá, hogy a melegség erőteni felvételében figyelemmel kell lenni a forgó parányok különös tömegére, valamint forgási sebességére. A forgás ugyanazon gyorsasága nem szükséges valamely hőmérsék előidézésére oly parányokban, melyek tömegükre nézve különbözők. És így okszerűen feltehetjük, hogy minden paránynak sarkereje által gyakorolt hatása azon különös helyzet szerint, melyben az tömecs-halmazában létezik, és elszigettségének foka által, igen sokat módosul. Ezen jeles villany-vegytani elmélet támogatására felhozott védokok között legerősebb azon tény, mely számos észrevételek és kísérlet által bebizonyult, hogy az igenleges villanyosság csakugyan nagyobb feszerővel bír, mint a hasonló feszültségű nemleges, és hogy azért kell minden elemi parány igenleges sarkának a neki tulajdonított nagyobb erőhatalommal birni.

A villanyosság, mely a testek felszínén mutatkozik, ha a tömecskek egyensúlyának rendes állapota bármi uton megzavartatott, nyugtani villanyosságnak neveztetik; ha pedig a villanyerő oly mozgó állapotban van, hogy valamely test egyik részecskéjétől a másikig, vagy egy testből a másikba terjed el, moztani (dynamicai) villanyosságnak hívják. A nyugtani villany csak feszültsége által mutatkozik, s ez az, mit a tömecskek egyensúlyának megzavart állapota a testek felszínén idéz elő. Ezen feszültség csak a kifejezés különös módja, s azon törekvést jelenti, melyet a megzavart tömecskek gyakorolnak eredeti egyensúlyban levő állapotuk helyreállítására. De ezen törekvés miért nem eszközli egyszerre a benső tömecskek egyensúlyának helyreállítását? Oka az, hogy a villanyozható testek tömecskei a tehetlenség bizonyos nemével bírnak, mely tehetlenségi állapot közvetlen és rögtön beállva, megakadályozza az eredeti elhelyezkedést. A villanyozott testek parányai makacsok, és ha egyszer egyensúlyuk rendes állapota valami külerő közbejötté által megzavartatott, tehetlenségüknél fogva nem képesek előbbeni helyzetüket mindaddig fölvenni, míg csak valamely új külső erő befolyása által nem kényszerítettnek. Midőn azt állíták, hogy a villanyerő két különmemű, s egymással rendszeren összekapcsolt lebnék tulajdonítandó,

de a melyek képesek egymástól elválva külön is létezni, egyszerűsége azt is feltételezték, hogy a tehetlenséggel bíró testek a különvált lebnemek mozgásának, midőn azok egymással ismét egyesülni törekednek, képesek ellentállani; tehát ezeket olyan anyagoknak tarták, melyek az ellenemű villanyfolyam utját mintegy elzárhaták, és ezért elszigetelő testeknek nevezték. Ellenben azon testeket, melyeken a villanyfeszültség nem nyilatkozik, ha csak elszigetelő testtel nincsenek körülveve, és a melyek képesek az elszigetelő, de megvillanyozott testeket, ha velök közlekedésbe hoztattak, feszültségüktől megfosztani, — jó vezetőknek nevezték, azt vélvén, hogy azok a villanyfolyamnak mintegy csatornájául szolgálnak, s megengedik azt magukon végig folyni.

Faraday ezen nézetben gyökeres változást eszközölvén, igen nagy szolgálatot tett a tudománynak. Megmutatá, hogy a testeknek elszigetelőkre és vezetőkre való megkülönböztetése a természetben valódilag nem létezik. Minden test a villanyosság felvétele nével némileg ellent áll, és minden test bizonyos fokig át bocsátja azt magán. A testeknek a villanyosság vezetését illető nagyobb- vagy kisebb képessége közt való különbség egész titka egyedül abban rejlik, hogy némely testek eredeti tömecs-szerkezetüknél fogva, az egyensúlyban levő tömecs-ek rendez állapota megbontásának erősebben ellentállanak, mint mások; és ha az egyszer felbontatott, az egyensúly helyreállításának is hasonló mértékben ellenszegülnek; az ily testek tömecs-ai nagyobb tehetlenséggel bírnak. Faraday szerint minden tehetlenséggel bíró test, tehát az ugynevezett elszigetelő tehetségük is, képesek bizonyos fokig bevezetés által villany-folyamot felvenni. Ennek következtében Faraday a régi elszigetelő nevezetet újjal cseréli föl, és di-electricnek nevezi; mindazon testeket pedig, melyek a tömecs-ek egyensúlyának megbontott állapotát bármily esekély mértékben is bizonyos ideig képesek megtartani, vezetőknek hívja. De itt azon kérdés merülhet föl, hogy mi képezi tehát valódilag a vezető tehetséget?

A villany-vezetés az újabbkori nézetek szerint, nem valami megmérlegelhetlen leb, vagy más finom folyam átmenetének tulajdonítandó, hanem a vezető test tömecs-ai közt előidézt zavar felette gyors elterjedésének. Az elszigetelő testekben a megzavart parányok polaritásának egymásutáni bevezetése és semlegesítése igen lassan történik, de a vezető testekben felette gyorsan megy végbe. A vezető testekben a villany vezetését mindig megelőzi a parányokban a tengely elhajlások bevezetése, és az mindig a bevezetés semlegesítése, és a sarkított parányoknak szabályszerű állapotukba való visszatérése által eszközöltetik. Mig az át bocsátás tart, addig a parány-sarkítás és semlegesítés egymásutáni váltakozása megfoghatatlan gyorsasággal megy végbe. Az egész nem egyéb, mint az anyagi parányok tengelyeinek különböző

irányban való szünet nélküli rezgő játéka. Ebből egyszersmind világosan kitűnik, hogy miért kell lenni két különmű villanyerőnek, s miért nem lehetnek oly testek, melyek csak egynemű villanyosságot vezetnek át. Minden test parányai között, melyek a villanyosság utjának irányában fekszenek, a sarkelhajlás két ellenkező állapota folytonos változásban van. Midőn a vezető test oly két más test közé van helyezve, melyek egymással ellenkező villanyosságuak, milyen eset fordul elő például, midőn a felszerelt galvan elem igenleges és nemleges sarkát huzallal összekötjük, vagy midőn a fegyverzett palaczk belső és külső fegyverzett huzal által egyesítjük, a hatás mindegyik forrása ellenkező irányból jövőn, arra működik, hogy ugyanazon parány-mozgást idézze elő, — tehát az eredmény megkettőztetett.

A villany-vezetés, természetét illetőleg ezen nézet egyszersmind elmozdítja miudazon nehézségeket, melyekre sokan akadtak, midőn a villany-delejes távirda által végbevitt csodálatra méltó eredményt nem valának képesek felfogni. Ezen újabbkori elmélet elveit igen helyesen lehet a villanyosságnak a távirda huzalain való elterjedési módjára alkalmazni. Tudjuk, hogy valahányszor távirdái sürgőnyt küldenek, például Pestről Bécsbe, vagy viszont, a távirdái hivatalnok annyiszor fordít egyet a kulcson, vagy érinti meg a gép billentyűjét, mely a galván lánczot zárja, tehát annyiszor indítja utnak, mint mondani szokták, a villanyfolyamot 36—40 mérföldnyi elszigetelt huzalon, a hány betű van a sürgöny összes szótagaiban. De honnét van, hogy ezen folyam a huzalon hihetetlen gyorsasággal végig fut? Hogyan lehet ezen villanyfolyam gyors haladásának és elterjedésének módját és okát megfejteni? Erre az újabbkori elmélet szerint a felelet igen egyszerű. Az egész eredményt nem valódi anyagi folyam idézi elő, mert valódi villany-folyam ilyen értelemben nincs, hanem az egész nem egyéb, mint a váltakozó paránysarkítás rezgő utoni elterjedése. Az egyik huzal vége, melynek parányai a polaritás igenleges állapotában vannak a galvan elem igenleges sarkával való összeköttetése következtében, Bécsben a földet érinti, mert ekkor a galvan elem összeköttetésben kell hogy legyen a földdel is, különben nincs semmi eredmény. A másik huzal, ha nemleges polaritás állapotában vannak parányai a galvan elem nemleges sarkával való összeköttetésének következtében a földdel közlekedésben van Pesten. A földdel való érintkezések pedig, a parányok állapotának rezgő váltakozását, melytől a villanyvezetése függ, — megsemmisítik; mert a föld anyaga, mint a semlegesítés nagy tárháza, mindazt magában foglalja, mi az egymásután következő sark zavar közvetlen változására, és a parányok sarki fogékonyságának bekövetkező megújítására szükséges. Mig a huzalok nincsenek a földdel érintkezésben, addig azok a nyugtani villany bizonyos feszültségével bírnak, és pedig minden huzal

ellenkező nemüvel. De azon pillanatban, a mint a földdel az összeköttetés megtörtént, a villany-feszültség semlegesítették, — de megint a földdel való érintkezés megszakítatván, villanyfeszültség mutatkozik a huzalokon, — mely a földdel való összeköttetés által viszont semlegesítették, és így folyhat gyors egymásutánai váltakozásban; a galvan elem megújítja a villany-feszültséget, és a föld ismétli a semlegesítést, mi által a nyugtani villanyerő mindannyiszor moz-tanivá változik.

Itt azonban egy igen nevezetes kérdést kell megértenünk. Mily gyors lehet ugyanis a váltakozó parány-sarkítás rezgő uton való elterjedése, vagy hogy a villanyosság ezen állapota mekkora sebességgel halad a vezető huzalon? A legmélyebben ható éles elme, és a kísérletek pontos végbevitelében a legnagyobb szorgalom, ernyedetlen kitartás kívántaték ezen kérdés megoldására, mely nem csekély gyakorlati fontossággal bír különösen most, midőn Irland nyugoti partjait a nagy Oceánon át Észak-Amerikával, s így a két világrészt egymással tengeralatti távirati huzal által akarják összekötni. A legelső kísérlet, mely a villany-folyam gyorsaságának meghatározása végett vitetett végbe 1748-ban történt, nemsokára a leydeni palaczk feltalálása után Watson a jeles kísérlettevő a villanyütést tulajdon testén és 12,276 lábnyi hosszú huzalon bocsátá át, maga képezvén a két részre osztott huzal közepét; közel állott a palaczkhoz, és szemeivel követé a kiugró szikrát míg karjaiban érzé a villanyütést, — és pedig mindakettő oly egyszerre történt, hogy azon időköz, mely alatt a villany-folyam 6,138 lábnyi huzalon végigment, alig volt észrevehető. Ennek következtében azt hitték sokáig, hogy a villany gyorsaságát meghatározni nem lehet.

Jóval később az első kísérlet után, 1834-ben Wheatstone tanár egy igen elmésen kigondolt kísérleti mód alkalmazása által igyekezett a villany gyorsaságát meghatározni. E mód azon egyszerű láttani tüneten alapszik, mely egy távoleső világító pont sugarainak valamely tükör felszíne által való visszahajtásából származik. Tudnunk kell, hogy ha egy tükör lapja egy középpontján átmenő vízszintes tengely körül sebesen forog, a világító-pont képe a törés szabályai szerint kétszer akkora ívet fut be, mint maga a tükör ugyanazon idő alatt, azaz míg a tükör azon helyzetéből, melyben a vizsgáló mozdulatlan szemében a világító-pont képe látható volt, azon helyzetbe megy át, melyben a kép már nem látható. Ha a világló pont fénye, kevesebb ideig tart, mint a mennyi idő alatt a tükör az említett helyzetek elsejéből az utóbbiba megy át, akkor a fénylő pont által leírt ív nem lesz a tükör által képzett ívnél kétszer akkora. Ha a fénylő pontot két vezető test között kisütött villany-szikra képezi, ennek képe, — mely a tükör lassu forgásánál (ha az t. i. 1 másodperc alatt 50-szer fordul meg) csak mint egy pont mutatkozik, — a tükör

sebesebb forgása következtében már ivvé alakul; mi nyilvános jele annak, hogy a villany-szikra fénye bizonyos ideig tart. Ha már most a tükör forgási sebessége ismeretes, vagyis tudva van, hogy 1 másodperc alatt hányszor fordul meg tengelye körül, és a tükörben látszó fénylő pont vonallá alakult képének hossza fokokban egy beosztott kör segedelmével meghatározhatik, nem lesz nehéz a villany-szikra által előidézett fénykép tartamának idejét, vagy a mi egyre megy ki, a villany-szikkraét meghatározni. Ennek alapján Wheatstone kísérletében csakugyan azt találta, hogy míg a forgó tükör egy egész kört, azaz 360 foknyi utat végzett, addig a tükörben mutatkozó fénylő pont képe kétszer annyi, azaz 720 fokot irt le; minthogy pedig a kísérletében használt tükör 1 másodperc alatt 800-szor fordult meg tengelye körül, — tehát a fénylő pont képének utját a 720 fokot, a tükör forgásának számával a 800-zal sokszorozván, kijön, hogy ezen idő alatt a világító-pont képe 576,000 foknyi utat végez; de mivel a tükörben látszó fény-pont vonallá hosszabbult képe, — mint azt Wheatstone egy beosztott kör segedelmével meghatározta, — 24 fok hosszú volt; ennél fogva a 24-et elosztva 576,000-rel, kijön, hogy a villany-szikra fénye 1 másodpercznek $\frac{1}{24,000}$ részéig tartott.

Az első tétel tehát, mit Wheatstone ezen kísérlete következtében megállapított az, hogy a kisütés által származott villany-szikra nem meghatározhatóan, hanem — noha szerfölött rövid, de mégis megmérhető időben jelentkezik.

Ez meglevén állapítva, az angol tudós a villany elterjedésének gyorsaságát valamely jó vezetón, például fémhuzalon a következő módon határozta meg. Egy fából készült, $7\frac{1}{2}$ centimeter átmérőjű körlapra, — melyet szikkraék deszkájának (spark-board nevezett, — egyenes vonalban hat réz-golyót, — páranként egymástól $2\frac{1}{2}$ centimeter távolságra, — akként erősített meg, hogy köztük egy kisütésre 3 villany-szikra mutatkozhassék. Az első pár második gömbje rézhuzal segélye által közlekedésben állott egy leydeni palaczk belfegyverzetével, melynek kisütésekor a villany-szikra a második gömbből az elsőbe ugrik át, ez pedig egy 1,7 millimeter átmérőjű, és egy negyed angol mérföld hosszú huzal által össze van kötve a harmadik gömbbel; a huzalon végig menő villanyosság a harmadik gömbből szikkra alakjában átugrik a negyedikbe, mely szintén egy negyed angol mérföldnyi huzal által kapcsolatban van a legszélső hatodik golyóval, — melyből a villany-szikra átugrik az ötödik golyóba, ez pedig végre szintén huzal által összeköttetésben van a leydeni palaczk külfegyverzetével. E szerint a villanyosságnak, mely utjában három szikkraét hoz létre, feltéve hogy a leydeni palaczk belfegyverzetéből indult ki, összesen fél angol mérföldet kell végig futni. Ha a terjedési sebesség e hosszú vezetőkben már

észrevehető, ugy a három szikra nem jelenhet meg egyszerre; és valóban a kísérlet azt mutatá, hogy a középső szikra képe a szélsőkénél valamivel később látható, mi egyszersmind annak bizonyossága, hogy a villany nem terjed megmérhetlen gyorsasággal, s hogy két nemű folyam létezik, melyek a két fegyverzetet összekapcsoló vezető végeitől annak közepe felé tartanak.

Még csak azt kellett meghatározni, hogy a három villany-szikra képe mily időkülönbségben mutatkozik? E végből Wheatstone szembe a szikra-deszkával, (melynek huzalán végig a leydeni palacz belfegyverzetéből az ezzel összekötött villanygép folytonos forgatása által kifejtett villany bocsáttaték át) a forgó tükört függőlegesen állította föl, melyben, — annak sebes forgatására a már előadott okoknál fogva, — a három szikra fény párhuzamos vonallá hosszabult meg, még pedig annál hosszabbá, minél sebesebb volt a tükör forgása. E vonalok azon körnek részei, melynek középpontja a tükör tengelyében fekszik. Mint már láttuk e vonal legnagyobb hossza 24 fok, ha t. i. a tükör 1 másodperc alatt 800-szor fordul meg tengelye körül, és 1 másodpercznek $\frac{1}{21,000}$ -ed részéig tart. Mi pedig a három villanyszikra képének a tükörben látszó helyzetét illeti, míg a tükör forgási sebessége kisebb, a három párhuzamos vonal végei tökéletesen egyenlő függély alá esnek ily módon $\equiv$; de ha a forgási sebesség nagyobb, s a tükör balról jobbra fordul, a párhuzamos vonalok ilyen helyzetet nyernek $\equiv$; ha pedig jobbról balra fordul ily alakban mutatkoznak $\equiv$; miből tehát kitetszik, hogy a középső pár golyó közt átugró szikra képe később mutatkozik. Wheatstone egy vonalokra osztott paránymérő segélyével meghatározta, hogy a középső szikra képe fél fokkal esik hátrább, vagy előbb a más kettőnél. Ezen kísérlete következtében nyert eredmények után csak azon kérdés megoldása maradt hátra, hogy a világító pont képe mennyi idő alatt ír le egy $\frac{1}{2}$ foknyi ívet, ha, mint tudjuk, 24 fok leírására 1 másodpercznek $\frac{1}{24,000}$ része kívántaték. Mely kérdést, ha egyszerű arányban következőleg kifejezünk: $24 : \frac{1}{2} = \frac{1}{21,000} ; x$, — kijön, hogy a világító pont képe egy $\frac{1}{2}$ foknyi ívet 1 másodpercznek 1,152,000 része alatt irt le. Ebből végre Wheatstone kiszámítá, hogy ha villany-folyam egy másodpercznek 1,152,000-red része alatt egy negyed angol mérföldet halad, mennyit haladhat egy egész másodpercz alatt? azaz 1,152,000 részt 4-el, t. i. egy negyed mérfölddel osztva, kijön, hogy egy egész másodpercz alatt 288,000 angol mérföldnyi utat végez, mi körülbelől 62,000 földleirati mérföldet tesz. Miből kitetszik, hogy a villanyosság gyorsasága a világosságénál, — mely egy másodpercz alatt 40,000 mérföldet halad, másfélszer nagyobb; és ha a földgömb az egyenlítőnél rézhuzallal vétetnék körül, a villanyosság e huzalon, mely

5400 mérföld hosszú lenne, egy másodperc alatt 11-szer kerülné meg a földet, mi oly rendkívüli gyorsaság, hogy még gondolattal is alig vagyunk képesek utólréni.

Más kísérlettevők azonban, kik szintén foglalkoztak a villanyfolyam gyorsaságának meghatározásával a Wheatstone-étől különböző eredményre jutottak. Az egyesült államokban ugyanis Walker és Mitchel, hogy a villanyosságnak valamely távirda huzalán való vezetésére megkívántató időszakot, tehát a villany gyorsaságát pontosan meghatározhassák, azon gondolatra jöttek, hogy bizonyos jelt tüzzenek ki, mely biztos és csalhatlan legyen: e célból egy kijelölt csillagnak a délkörön való átmenetét tüzték ki a villanyfolyam kiindításának időpontjául, mely csillagnak állását a távirda állomáson levő egyén figyelemmel kísérheti. A csillag átmenete tehát meghatározza a távirdai állomás helybeli idejét, melyben a villanyfolyam útnak indítatik; ha már most az átvezetett villanyosság által adott jel megérkezte, és a villany megindítása között való kis időkülönbséget följegyezvén, ezen idővel a kérdéses távolságot, melyen a villanyfolyamnak végig kellett haladnia, elosztjuk, — kijön a villanyosság sebessége. Ily mód szerint gondosan végbevitt többszöri kísérletek után, az egyik kísérlettevő vizsgálatából azon eredmény tűnt ki, hogy a villanyosság egy másodperc alatt 18,760 angol mérföldet halad; a másikkéből pedig ugyan annyi idő alatt 28,526 angol mérföldet. Gould ellenben a távirdai huzalok azon óriás körét, mely közel Washington városához Seaton és St.-Louis között, nem kevesebb, mint 1045 mérföldnyire terjed, előnyösen fölhasználván a villany gyorsaságának meghatározása végett szintén többször tett kísérletet, s a huzal mindkét végére két egyenlőn járó Morse-féle gépet alkalmazott, melyek a villany-folyam által mozgásba hozatván a hengerükre tekert papír-szalagokra jegyeket nyomtak; és e jelek összehasonlításából kiszámítá, hogy a vezetett villany gyorsasága egy másodperc alatt 12,851 mérföld; Fizeau és Gounelle ugyan e célból kettős huzalt használtak, t. i. rezet és vasat, melyek egyfelől Párist és Rouent, — másfelől pedig Párist és Amiens-t kötötték össze, és az ezeken vezetett villany gyorsaságát a galvanmérő delejtűjének elhajlásából következtették, melyet a rheotomon átvezetett folyam többszörös és egyforma megszakítása idézett elő. Kísérletükből származott eredmény szerint egy másodperc alatt a vashuzalon 62,130 angol mérföldet halad, a rézhuzalon pedig 111,834 *) angol mérföldet; ezt tehát a világosság gyorsaságának csak három ötöde, — és e szerint a villany-folyam a földet egy másodperc alatt csak kétszer kerülné meg. De a legújabb időben Anglia és Scotia kir. csillagászai szintén tettek kísérletet a vil-

*) Vagyis 180,000 kilometer. •

lany sebességének meghatározása végett, és a már fölebb említett Walker-Mitchell-féle módot használták, t. i. a két távirдай állomáson valamely közösen meghatározott csillag átmenetét a délkörön, és az átvezetett villany által adott jelre megkívántató idő közti különbséget hasonlítván össze. A greenwich-i és edinburgi csillagvizsgáló tornyokat összekötő távirday-huzalokon tett kísérletökből az jött ki, hogy a villanyosság egy másodperc alatt 7,600 angol mérföldet halad. A greenwich-i és brüsseli csillagdak között, tehát a calais-i csatorna tenger alatti huzalán át, hasonló módon végbe vitt kísérletből pedig az tűnt ki, hogy a villany gyorsasága egy másodperc alatt csak 2,700 angol mérföld.

Ezen utóbbi kísérlet következtében, melyet Airy, a londoni kir. csillagász hajtott végre, kiviláglik, hogy a villany gyorsasága százszor kisebb, mint a melyet Wheatstone tanár előbbi kísérleti által megállapított. A villanytannal foglalkozó tudósok, mindön a kir. csillagászok által nyert eredményt megtudák, mindnyáján belátták, hogy ezen roppant eltérő különbségnek vagy okát kell adni, vagy pedig az igen sok idő és fáradságba került eddigi nagyszámú vizsgálatok végképen elvesztik minden hitelességüket. És e tárgy felett igen élénk vita támadt. Faraday azonban szokott jellemző bátorságával a küzdterre lép, és a kérdéses tárgyat egész terjedelmében vizsgálat alá veszi, melynek eredménye a kísérlettevőknek látszik igazat adni. Faraday képes volt a villany gyorsaságának meghatározásánál minden egyes esetben támadt különbség okát a legkielégítőbben megfejtteni.

A bevezetett villanynak van egy különös sajátsága és hatásának bizonyos eredménye. Tudjuk ugyan is, hogy a felgerjesztett villanyosság a hozzá közellévő szomszédos testben, bevezetés után, hasonló feszültségi állapotot képes felköltetni, ámde ekkor tulajdon feszültsége is, az általa okozott parány-sarkítás ezen megzavart állapotának kölcsönös befolyása következtében viszont bevezetésileg nagyobbodik. Ha két ily módon villanyozott testet, melyek körül t. i. az egyik eredeti, a másik pedig bevezetett villanyval bir, valamely elszigetelő test vékony rétege választ el egymástól, ezen kölcsönös hatás alatt feszültségük rendkívül erősbödik, és e nagyobbodott feszültségük, az áthatlan közbe fekvő rétegen át egymásra gyakorolt vonzerő hatalma által, mintegy megkötöttek. Míg ezen helyzet tart, a feszültség csak azon törekvés által nyilatkozik, hogy a két villanyosság egymást, a köztük levő rétegen át semlegesíteni akarja, de erélyüket önmagukon kimerítik, és semmi külső eredményt sem idéznek elő, azaz lekötött állapotban vannak. A megtöltött leydeni palaczk elég világos példat nyújt a bevezetés által lekötött villany előállításí módjára. Ha a palaczk belső fegy-

verzete igenlegesen van megvillanyozva, a palaczk üveg fala által elszigetelve lévén, bevezetés utján az a külső fegyverzetet is megvillanyozza, még pedig nemlegesen; de viszont a külfegyverzet villanyának hatása által egyszersmind önfeszültsége is nagyobbodik. A vékony üvegen át a két nemű villany-feszültség egymás felé nyomulván, az egyesülési vágy által lekötve tartatik; s minthogy ez uton egymással nem egyesülhetnek, ha csak az üveg szét nem reped, mindaddig ilyen helyzetben maradnak, míg számukra valami ut nem készittetik egyik fegyverzettől a másikig az ugynevezett kisütő (explosor) által, melyen végig futván egymással egyesülnek, s ekkor azt szoktuk mondani, hogy a palaczk nyugtani villanya ki van sütvé.

Faraday megmutatta, hogy a villany-távirda hosszú huzala, ha guttapercha csövek által van elszigetelve, melyet víz, vagy nedves föld veszen körül, tökéletesen a leydeni palaczk szerkezetének felel meg. Mihelyt a villanyosság ily beburkolt vezetőhuzalal közöltetik, a feszültség rögtön, azon nedves rétegben, mely az elszigetelő csövet kívülről környezi, bevezetés utján ellenemű feszültséget hoz létre, mely viszont a huzal villanyára szintén bevezetés által hatván, azt mintegy lekötni igyekszik s a tömecs sarkítás azon váltakozó cseréjének előidézését, melytől a villanyerő vezetése függ, akadályozza. E szerint a távirda tengeralatti guttaperchéval vagy bármí más egyébvel földött huzala a helyett, hogy egyszerű vezető volna, nem egyéb mint kinyujtott és meghoszabbított leydeni palaczk, s így a helyett, hogy a villanyosság rajta szabadon haladhatna, némileg gátoltatik. Airy a kir. csillagász főlebb említett vizsgálatában, mely Greenwich és Brüssel között vitetett végbe, a vezető-huzal egy részét tenger alatti lévén, csövek vették körül, melyeknek erős bevezetési uton nyert másod-villanya vonzást gyakorolt a huzalon átvezetett eredeti villanyra, s azt képes volt haladó utjában gyengíteni, vagyis gyorsaságát akadályozni, s ez vala oka, hogy a villanyosság egy másodperc alatt csak 2,700 mérföldet haladhatott. Faraday kísérlet nyomán bebizonyítá, hogy ha a légben szabadon felfüggesztett huzalt használnak a villany vezetésére, annak 1500 angol mérföld hosszú huzalon való elterjedésére csak egy pillanat kívántatik; de ha ugyan ily hosszúságú, csövel elszigetelt, föld vagy tengeralatti huzalon bocsátják át, már két másodpercznyi késedelem vehető észre. Sőt bizonyos, hogy a villanynek magában a légben kifeszített huzalon való áthaladása is csaknem mindig ilynemű bevezetés következtében késleltetik, mert néha a vezető huzal vagy igen közel van a föld színéhez, vagy pedig nagyobb épületek, meredek szikla falak mellett vonul el, s azokban bevezetés által villanyosságot ébreszt föl, mely viszont hatván a huzalon végig menő villanyra, ennek gyorsaságát hátráltatja. Valószínű tehát, hogy Wheatston és Airy által

végbe vitt kísérletekből származó eredmény különbséget, a villany gyorsaságának meghatározásában, ilyen természetű okok idézték elő.

Faradaynak ezen felfedezése következtében egy igen aggasztó kérdés merült föl arra nézve, hogy vajjon azon tengeralatti 2000 angol mérföld hosszúságú villany-vezetőben, melylyel Európát Amerikával összekötni szándékoznak*), azon zavaró befolyás, melyet a bevezetés útján felébresztett másod-villanyosság gyakorol a huzal villanyára, nem fogja-e a jelek szabad átbocsátását, vagyis a villany gyors haladását tetemesen hátráltatni, vagy végképen meggátolni? Az ugynevezett Atlanti távirdai társulat munkálatainak egyik tudós vezetője Whitehouse minden vizsgálatai jelenleg oda irányozvák, hogy kísérletei folytán ezen kérdést megoldja; és ezzel csak ugyan máig is foglalkozik. Mindenek előtt a villany erejét akarta meghatározni; de a helyett, hogy e czélból a már szokásban levő delejtű galvanmérőt használta volna, a villany-folyamnak bármily hosszú távirdai fém kötélen való elterjedését és erejét sulyokban igyekezett kifejezni. Csináltatott tehát Whitehouse egy igen finom és oly könnyedén forgó aczél emeltyűt, mely egy szemernek nehányad részére is megbillen, s melynek segítségével egyszersmind több ezer szemernyi sulyú terhet meglehet mérni. Az aczél rud hosszabb karára különböző sulyokat függeszthetni, és azon megkívántató helyre ide s tova tolhatni; a rövidebb kar pedig vas fegyverzettel van ellátva, mely egy közél helyezett lágy vasból készült rud által bizonyos távolságra levonztatik, valahányszor ezen vas rud az őt környező huzal tekeresen áthaladó villany-folyam hatására delejessé lesz. Ezen készüllet segítségével a villany-delej által fölemelt szemerek számából meglehet a delejességet előidéző villany-folyam erejét is pontosan hotározni.

*) Azon vezető fém-kötél, mely Irland nyugoti partját az új világrésszel, azaz Neufundland délkeleti partjával összekötendő, áll egy oly benső réz-huzal zsinórból, mely 25 számú hét egyes finom huzalból van összetéve. Ezen összesodort huzal zsinór átmérője csak $\frac{1}{16}$ rész hüvelyk, és három guttapercha boríték által, mely együtt véve $\frac{1}{8}$ hüvelyk vastag, — van elszigetelve. A hármás guttapercha eső kátrányos kenderrel van körülesavarva, mely azt az átázástól védvén, egyszersmind az egészet jobban elszigeteli. Ezt pedig kívülről megint egy oly 18 szálas huzal-zsinórból font fém-kötél borítja, melynek mindegyike 7 szálas igen vékony vas-huzalból van összesodorva. És e külső boríték kötéle a vezető-fém zsinór körül nem esavarva, hanem sodorva van, mit végre theer és szurokkal vonnak be. Mindennek dacára ezen vezető fém kötéle csaknem oly hajlékony mint hasonló vastagságú kender kötéle. Egyik fele a szükségelt 2500 mérföldnyi mennyiségnek készült Newall gyárában Birkenheadben, a másik része pedig Glasse és Elliot gyárában Greenwichben.

Ezen eszköz segélyével működvén Whitehouse, azt találta, hogy ha az atlanti vezető fém kötélnek csak egy 50 mérföldnyi hosszú darabját veszi kísérlet alá, és annak többi részét a léghen felfüggesztve elszigetelten hagyja, a fém kötélnél belső huzalát, (épen úgy, mint a leydeni palack belső elszigetelő fegyverzetét, közönséges villany-gép által) villanyossággal megtölthetni, — mely csupán a kisütés által tétetvén moztanivá, a delej villanymérőn képes 1075 szemert fölemelni. És 200 mérföldnyi hosszú fém kötélnél belső huzalával közölt villanyosság kisütése által 2300 szemernyi sulyt emel föl. Mi azt bizonyítja, hogy a tengeralatti vezető fém kötélnél csakugyan nem egyéb, mint leydeni palack, és hogy az nem egyszerű vezető, hanem megnyújtott nagyszzerű fegyverzett palack. Minél hosszabb a fém-kötélnél villanykisütésekor, annál nagyobb emelő erővel bír; s ugyan egy időben nagyobb mennyiségű villanyosságot vesz föl, és tart meg; de a nagyobb mennyiség, midőn nyugtani állapotából moztaniba megy át, nagyobb eredményt is idéz elő. Innét van, hogy az atlanti távirda társulat fém-kötélben inkább vékony, mint vastag vezető huzalokat használnak; mert a vastagabb vezető-huzal nehezebben megtölthető leydeni palackokhoz hasonlítván nagyobb mennyiségű villanyt igényelne a kívánt eredmény előállítására. Whitehouse azt tapasztalta, hogy csekélyebb mennyiségű, de nagy feszű villany, vékonyabb huzalon bocsátva át, aránylag sokkal hatályosabb, s a célnak kielégítőbben megfelel, mint bármily vastag vezetőn végig menő nagyobb mennyiségű villany-folyam. Ebből kitetszik, hogy az egész csak arány és symmetria dolga.

Whitehousenak azonban ezen kísérlete következtében megállapított elve ellen, hogy t. i. a vezető fém-kötélben a vékony belső huzalok aránylag czélszerűbbek és hatályosabbak, mint a vastagok, azon kétely merült föl, vajjon a két világrészt összekötendő távirdái fém-kötélnek lágy rézből készült belső huzalai a tengerbe lebocsátásakor a maga súlyának következtében nem fog-e úgy megnyulni és egyszersmind megvékonyodni, hogy vezetői képessége csökkenjen, vagy azt végkép elveszítse? Whitehouse erre ismét kísérletei által nyert eredménnyel felelt, és bebizonyította, hogy e tekintetben nincs mitől tartani. Legelőször ugyanis egy 600 mérföld hosszú és bevont fém-kötélen egy pár delej-bevezetési-ütegből (magnetic-inductions-batterie) bocsátá át a folyamat, és a delej-villanymérő által fölemelt szemerek számát pontosan feljegyzé; azután hasonló folyamatot bocsátott végig, ugyan ily hosszúságú bevont fém-kötélen, — de a melynek közepébe egy mérföldnyi hosszú finomabb huzalt taldott, — mint a főbbi és megint feljegyzé a felemelt szemerek számát. Az első esetben a villany delej-mérő fölemelt 745, a másodikban pedig 725 szemert. Tehát csak 20 szemernyi erő veszett el egy egész mérföldnyi megvékonyodás következtében, noha a kísérletben hasz-

nált és közbetoldott 1 mérföldnyi huzal épen 11-szer volt vékonyabb, mint a fém-kötél többi belső huzala. Azoknak tehát, kik attól tartanak, hogy a lágy rézből készült vékony belső huzal a tengerbe való lebocsátáskor minden mérföldre 2 lábbal megnyulhat, s ez által az egész úgy megvékonyodhatik, hogy a villany vezetésére képtelen leend, Whitehouse azt felelé, hogy ha a fém-kötél lebocsátásakor nem minden mérföldnyire 2 lábbal, hanem minden 600 mérföldnyire egy egész mérfölddel megnyulik, még akkor is csak egy tizenegyed résznyire vékonyodnék meg az egész, mi a fém-kötelet vezető tehetségének csak egy harminczhated részétől fosztaná meg. Whitehouse továbbá még azt is megmutatta, hogy a fém-kötél belső huzala minden egyes mérföldön megnyulhatik 20 lábnyira a nélkül, hogy elszigetelése megsértetnék, vagy vezetői képessége tetemes mértékben kisebbednék.

Ezen fém-kötél vékony belső huzalának egyik igen jellemző tulajdonsága az, hogy tökéletesen elszigetelt lévén vezető tehetsége rendkívül nagy és érzékeny. Ha hét kis háromszögű és spanyolviaszszal bevont horgany lemez réz-huzal darabokkal összeköttetik, és a lemezek mindenik szögletéről a spanyolviaszt tisztán levakarva a savanyt tartalmazó edénybe mártatik, az összekötő réz-huzalokkal volta párt alkotván, tökéletes galvan elemet képeznek. A háromszögű horgany lemezek megvakart tiszta szögletei, és a réz-huzalok végei képezik csak e kis galvan elem villany-indító részeit. Ezen kicsiny liliputiánszerű elem alig észrevehető folyamát 660 mérföld hosszú fém-kötélen vezetve át, egy Morse-féle távirdai gép vesszejével a papir szalagra vonalokat lehet huzni, még pedig oly könnyűséggel, és gyorsasággal, hogy a villany-folyamnak ily hosszú uton való áthaladására 1 másodpercnek csak kilenczed, vagy tized része is elégséges.

Whitehouse továbbá azt tapasztalta, hogy az egyszerű galvan-folyam tetemesebb hosszúságú fém-kötélen bocsátva át nagyobb erővel bír, mint a delej-bevezetési folyam, csak hogy az utóbbinál sokkal lassabban halad. 72 pár és 16 négyszög hüvelyknyi lemezből szerkesztett Smec-féle galvan elem folyama 600 mérföldnyi fém-kötélen vezetve át fölemelt 1400 szemert, és ezen utját megtette 1 másodpercnek négy tized része alatt. 10 kis cella, 100 négyszög hüvelyknyi lemezzel 3 láb hosszú delej-bevezetési tekerescsen bocsátva át fölemelt 745 szemert 600 mérföldnyi távolságra 1 másodpercnek $\frac{19}{100}$ része alatt. Ezért az atlanti távirdai társulat alapszabályaiban igen helyesen rendelé, hogy oly rendkívüli és válságos időkben, midőn valamely távirdai sürgönynek csak percnyi késedelme is ezerek vagyonába és életébe kerülhet, az egyszerű galvan elem folyama helyett delej-bevezetési üteget kell alkalmazni, melynek villany-folyama gyengébb ugyan, de sokkal gyorsabban halad.

Azon kísérletek tehát, melyeket Whitehouse oly czélból

vitt végbe, hogy megtudhassa, vajlon a távolság növekedtével, melyen a villany átvezetendő, nem fog-e aránylag a villany ereje is kisebbedni? a legkielégítőbb eredményre vezettek, s azt bizonyítják, hogy e tekintetben az Atlanti tenger fenekén sincs mitől tartani. 70 pár galvan elem villany-folyama, ha egy pár járdnyi huzalón vezetetik át, a delej-villanymérőn, képes 25,000 szemernyi súlyt fölemelni. Ha 200 mérföld hosszú bevont fém-kötélen megy át ezen folyam, fölemel 10,650 szemert; ha 400 mérföldnyi fém-kötélen vezetetik át, fölemel 3250 szemert, és ha 600 mérföld hosszú a fém-kötél 1400 szemert. Ebből tehát kiviláglik, hogy a kívánt célra, t. i. a két világrész táv-irdai összeköttetésére, elégséges villanyerőt fejthetni ki, s nem lehet tartani attól, hogy oly nagy mennyiségű villanyerőt ne lennének képesek előállítani, mennyi az Ocean kebelét átfutva, jeladásra szükségeltetik, különösen, ha még hozzá tesszük, hogy a távirda fém-kötélének a végén az aránylag gyengülhető folyam ereje lágy vasra csavart huzal tekeresen menve át még fokoztatván hatályosabbá tételik. E kísérleten alapuló tény annál inkább minden kétséget legyőz, mivel már főlebb láttuk, hogy azon kis liliputianszerű galvan-elem is képes annyi villanyosságot kifejteni, mennyi 660 mérföld hosszú fém-kötélen vezetve át elegendő egy Morse-féle távirdai gép vonalozó vesszőjét mozgásba hozni.

Azon bámulatra méltó vállalat, mely közlekedés tekintetéből a földteke egyik legnagyobb távolságát akarja megsemmisíteni, már munkálatba van véve, s minden a legszebb reményekre jogosít. Mindazon nehézségeket, melyek eddigelő felmerültek, a kivitelre alakult társulat jeles mérnöke Bright, és természet-tudósa Whitehouse, egyenként leküzdötték. Roppant munkába és fáradságos kísérletekbe került mindazon akadályokat elhárítani, mik a vállalat létrejöttét gátolhaták. Azon egyedüli nehézség, melytől maga Whitehouse is tart, a föld villanyának és delejének zavaró befolyása lehet, mely bevezetés útján hathat a vezető huzal villanyára. Az akadály ezen lehető forrására Whitehouse már előre féltékeny szemmel tekint; de ennek leküzdésére is kézszen látszik lenni, s ha valamely zavaró befolyás csakugyan bekövetkeznék, annak gátló hatását ellennemű villany-folyam át-bocsátása által véli semlegesíthetni.

Megjegyzendő, hogy ezen roppant tengeralatti távirdai fém kötélt tavaly augusztus 11-én reggel, mint a hírlapokban is lehet olvasni, a lebocsátáskor elszakadt. Az elszakadás 335 angol mérföldre, az egésznek pedig 8-ad részénél történt. Morse, ki a villany-távírat alkalmazásában ma első tekintély, azt írta e tárgyban, hogy a huzal egészen az elszakadás perczéig folyvást hiven vitte a sürgönyöket a hajóról a partig s meg vissza, csak hogy minél több fém-kötelet bocsátottak le, a villany-folyam annál gyengébb volt. A szakadás estvéjén a partról nem tarták

szükségesnek sürgönyöket küldeni a hajóhoz, s ez vezette a hajón voltak az azon gondolatra, hogy a kötél elvesztette vezető képességét. A hajórol küldött sürgönyöket az elszakadás perczéig elég gyorsan vették a parton. A kísérlet meghiusultának következtében a lebocsátásra kirendelt két hajó: „Niagara“, és „Agamemnon“ visszatért roppant terhével Plymouthba, s a fém-kötelet a dockban egy 120 láb hosszú és 50 láb széles pinczébe rakta le. E pince 4 részre van osztva, és mikor akarják tengervízzel tölthetik meg, melyet újra le lehet bocsátani. A múlt télen folytonos kísérleteket tettek, hogy kitudják, mi befolyással van a huzalok vezető képességére a légkör villanyosságának különböző foka és az, ha a huzal vizalatt áll, vagy a levegőn. E kísérleteket szintén a nagy tudományú Whitehouse vezeté. Soha még kísérletezőnek rendelkezése alatt ily nagyszerű kísérlet nem állott. E fém-kötélnek tenger alá bocsátását ez év július elején fogják megkísérteni azért, hogy ha nem sikerül, septemberben újra megkísérthessék.

De mily messze tértünk el felvett tárgyunktól? holott Wheatstone, Faraday, Fizeau, Gounelle, Whitehouse s több mások által elfogadott elv szerint, De la Rive jeles munkája nyomán azt akartuk bebizonyítani, hogy a villanyosság elterjedése csakugyan a vezető test parányai között felébrésztett egymásutáni rezgések, vagy hullámok által eszközöltetik, és hogy ezen hullámok elterjedésének gyorsasága igen sokban az átvezető test tömegeinek sajátságától függ.

Lássuk azonban De la Rive vezérlete alatt a villanyosság ezen újabbkori parány-elméletének a villanytan más tüneményeire való alkalmazását. Tudjuk, hogy a forrás, miből távirdai czélokra nagyobb mennyiségű és folytonos villanyosság fejlődik ki, egyedül a vegybomlás. Faraday megmutatta, hogy egy szemernyi (grain) víz felbontására szükséges villany-folyam egyszersmind egy hüvelyknek század résznyi átmérőjével bíró platin huzalt három egész és $\frac{3}{4}$ perczig képes vörös izzásban tartani. Ha pedig a galvan elem folytonos villanya helyett hasonló hőséget ugyanannyi ideig leydeni palaczk kisütése által kellene előidézni, és fenntartani, ezen czél elérésére egy 8 hüvelyk magas, és $7\frac{1}{2}$ hüvelyk átmérőjü leydeni palaczkot 6 és fél milliomszor kellene kisütöni. De a mennyi villanyosság egy szemernyi víz felbontására szükséges, viszont ugyan annyi lesz szabaddá, midőn egy szemernyi víz egyszerű vegytani uton alkatrészeire felbomlik. Faraday és Becquerel összevágó kísérleteik által megállapíták azon tényt, hogy egy szemernyi víznek alkatrészeire való felbontásakor oly nagy mennyiségű nyugtani villany szabadul ki, mennyi elégséges volna egy akkora elszigetelő franklin táblát, mekkora egy 35 hold teriméjü zivataros felleg, a legnagyobb feszült-ségű villanyossággal megtölteni. Egy ily nagyszerű megtöltött

üveg tábla rögtöni kisütése a legborzasztóbb vakító fényű villám-tüzeként lobbanna föl. Minden volta oszlop és a távirdai célokra használt galvan-elemben a villany-folyamnak a sarkokat összekötő huzalokon való elterjedését a tömecek egyensúlyu állapotának egymásutáni felbontása és helyreállítása eszközli. És minden ily egymásután következő sarkváltozást azon hig test, vagy sav tömegeinek, mely a galvan elem celláiban a villany körmenetű haladását eszközli és előmozdítja, vegytani felbontása, és helyreállítása (de-, et recompositio) követi. A vegytani változás tehát lényeges dolog a villanyerő folytonosságának bővebb kifejtésére, midőn távirdai sürgönyök küldésére, vagy galvan utoni aranyozásra ezen erő folytonos fentartása kívántatik, — nemesak vegybomlás kell hogy végbe menjen, hanem egyáltalában szükséges, hogy a galvan-folyam előidézésére használt, s egymással érintkezésbe hozott testek között szoros benső vegyrokonság is létezzék. De la Rive egyáltalában nem hisz a csupa érintés által kifejlő villanyosság létezésében, mely független volna minden vegytani befolyástól és a testek tömegeinek minden lehető legkisebb mechanikai zavarától; azért azt állítja, hogy az ugynevezett zamboni-féle száraz volta oszlop villanya is nem egyébnek, mint véletlen közbejött vegyhatásnak tulajdonítható, melyet az oszlop szerkezetére használt papirban, vagy az azt környező légben foglalt nedvesség gyakorol.

Ha a villanyosság azon mennyisége, mely egy szemernyi víznek létrészeire való felbontása, vagy más hasonló vegytani változás által kiszabadul, nem egyszerre süttetik ki, hanem valamely vezető testen három négy perczig folytonos folyamként halad, aránylag igen csekély eredményt idéz elő; néhány hüvelyknyi hosszú finom platin huzalt, melyet irányában tartunk, vörös izzásig hevit, vagy képes egy más csepp vizet létrészeire felbontani, vagy a béka idegeit rángatózásba hozza, vagy a megszakított huzal két végén csekély szikrafényt okoz. Ellenben ha a villanyosság ugyanazon mennyisége egy 35 hold teriméjű zivataros felleg, és a föld között, egyszerre rögtön kitör, hatalmas villám-tűz alakjában csap le. Ebből kitetszik, hogy mily ropant nagy a különbség a villany folytonos haladása, és egyszerre való kisütése közt, annak erejére, és hatására nézve. A természetudós bizton kezeli dolgozó teremében a legborzasztóbb égi háború villámainak egyesített erejét, tökéletes hatalmában tartja, és tetszése szerint finom huzalokon végigbocsátja, vagy mint a vizet egyik edényből a másikba tölti. Ezen meglepő sajátosság részint a villanyerő központosításának, részint pedig végtelen szétszórhatóságának tulajdonítható. Tudjuk, hogy a nyugtani állapotban levő villany rögtöni kisütését a legélénkebben ragyogó szikrafény követi. Ha azonban a villany rögtöni és egész kisütése helyett, apróbb kisütések szorozatában oszlik föl, a kisütő

és vezető testek között fekvő légrétegen át, a villany fényes láng alakjában mutatkozik. És e láng nem egyéb, mint az igen kicsiny s párhuzamban haladó szikrák gyors és szakadatlan láncza. Ha a szikrák haladását, (a villanyforrás növekedő feszültsége, vagy a lég ellentálló erejének megrikítás következtében, — megkisebbitése által;) még gyorsabbá tesszük, — a fény határozott pontjait és körvonalait nem lehet többé megkülönböztetni, és a láng egy szakadatlan izzó tüzkörré változik át. Ez uton a villanyosság rögtöni kisütésének átmenetét figyelemmel lehet kísérni, de magát a szikrafényt, legyen az utánozott, vagy valódi, mint a természet kebelében a villám, teljes lehetlen követni, valamint azt sem lehet tudni, hogy miért tűnik föl ezen fény, midőn a parányok sarkainak egyensulya hirtelén felbomlik, vagy viszont helyre áll.

A villany fényének tulajdonságait legjobban tanulmányozhatni, midőn az egy hatalmas galvan-elem sarkait összekötő huzal két végére erősített faszén csucsaik között láng alakjában mutatkozik. Ha a szén csucsaik közvetlen érintkezésbe hozzuk egymással, azok megtüzesednek; de ha ezen megtüzesedett csucsokat fokonyként bizonyos távolságra tartjuk egymástól, közöttük egy ivalaku tűz csomó fog szétterjedni, mely a közepén fölfelé nyúlik, mit a megmelegedett s felszálló légfolyam ragad magával. Silliman tanár, ezen ivalaku fény természetét akarván tanulmányozni és megvizsgálni, csak miután szemecit zöld szemüveggel fegyverzé föl, hogy kártékony hatásától azokat megóvjá, volt képes észrevenni azon finomra oszlott parányi részecskéket, melyek rendkívül kicsiny por alakjában az igenleges saroktól a nemleges felé rohantak át; és tisztán hallá azon egymásutáni gyors pattogások igen gyenge zaját, melyet alkalmasint a láng ivén áthaladó parányi részecskéknél az igenleges sarktól való erőszakos elválása okozott. Van-Breda a szén csucsaik helyett kísérletében egy pár vas golyót alkalmazván azt találta, hogy miután bizonyos ideig a galvan-folyamot rajtok átvezeté, az elem igenleges sarkával összekötött golyó sulya 4 és $\frac{3}{4}$ szemernyivel megkisebbedett. Ezen és több más gondosan végbevitt kísérletekből kitűnik, hogy a villany-fényiv a galvan-elem sarkai között áthaladó megolvadt tüzes anyagi részecskék lánczolatából áll. A megtüzesedés nem eredménye ezen részecskék valódi elégsének, mert ugyanaz egyenlően fentartatik élny nélküli térben is. A széndarab, vagy fém felszínének tömecei, melyek a sarkok legvégső pontjait képezik a villanyfeszültség ereje által a tömeg többi részétől elválasztatván, a mint az ellentett sark felé ragadtatnak, oly gyors rezgésbe jönnek, hogy a világosságot rezgése által előidéző lebben is változást eszközölvén, ragyogó fény kell hogy létre jöjjön. A rögtön kisütött villany-szikra fénye tökéletesen ugyanazon ok eredménye, és szintén anyagi részecskékből áll, melyek a határos

vezető testtől elszakadván a villanyfeszültség következtében meg-tüzesednek. És így mind a rögtöni kisütéskor jelentkező szikrát, mind a galvan-folyam által képzett fény-ívet magának a villanyos-ságnak a mérlegelhető anyagok részein és irányában való elterje-dése idézi elő, noha a villanyosság benső átvezetésének állapo-tában levén folytonos és szakadatlan folyamot képez. Az anyagi részecskék ezen helyzetben épen úgy megmelegednek, mint a finom huzal tömecei, melyek a gyorsan váltakozó sarkítások ál-lapotában levén a galvan-folyam körmenetének egy részét teszik. A rögtöni kisütéskor mutatkozó szikra hatása oly pillanatnyi, hogy a kisugárzó melegség nyomát nem lehet fölfedezni, daczára annak, hogy utjában igen is magas hőmérsék számos jeleit hagyja maga után hátra. A villany-szikra gyorsasága oly felette nagy és rögtöni, hogy még a hirtelen gyulékony testeket, minő a lőpor, sem képes fellobbantani, midőn rajtuk keresztül megy, ha csak gyors utjában valami rosz vezető test segedelme által, milyen például a nedvesített zsinór, egy kis ideig nem hátráltatik. Ha ezen kísérletetés sikerül, a föllobbanás is rögtön bekövetkezik.

Faraday szerint a villany-feszültség rögtöni kisütése két egy-mástól különböző módon eszközölhető: ugyanis vagy a villany leb közbejöttével, vagy összeköttetés következtében az anyagi ré-szecskek mozgásának átvitele által. De la Rive azt tartja, hogy ez tulajdonkép egy és ugyanaz, és hogy még a leggyengébb ki-sütésnél is mindenkor finomra oszlott anyagi részecskek vitetnek át. Fusinieri megmutatta, hogy a villanyszikrák mindig rezet tar-talmaznak megolvadt állapotban, és megtüzesedett horgany töme-cseket, midőn a szikrák sárga réz vezetőből vonatnak ki. Egy-szersmind kísérlet által bebizonyítá, hogy a villanyszikrák ezüst és arany részecskéket is tartalmaznak, ha azok, ezen nemes fé-mek felszínéről ugranak ki. Arago „Légtünet-tani vizsgálatok“ czimű munkájában egy igen meglepő eset van felhozva, mely Fu-sinieri állítását nem kevésbé látszik igazolni. Hogy ha t. i. egy arany golyó felszínéről vonatik ki a szikra és egy vastag ezüst lemezen bocsáttatik át, annak felszine, azon ponttól kezdve, hol rajta a szikra átment többszörös köralakjában aranyos lesz, még pedíg mind a két oldalan, mintha a villanyszikra az arany pa-rányait az ezüst lemezen át magával ragadta volna. Rendesen, hol a villám földi tárgyakra lecsap, ott mindig por-alaku lera-kodvány is találtatik. Fusinieri szerint a kítőró villám a légkör felsőbb tájain a finomra oszlott alakban levő ásványi anyagokat, milyenek a kén, villó (phosphor), és más testek, megtalálván vezetőkként használja föllobbanó lángjának előidézésére, vagy he-lyesebben szólva, ezek élesztik és képezik a villám vakító fényét; szerinte azon különös kénkö szag, mely a nemrég lecsapott vil-lám után elterjed és átjárja a léget, ezen föllengített állapotban levő ásványrészek jelenlétének tulajdonítható. Számptalan példát

lehetne fölhozni, azon benső rokonságról, mely a villanyosság kisütése, és az anyagi részecskéket szétbontó és magával elragadó tehetsége között létezik. A többek közt Constantini erre egy igen nevezetes esetet hoz föl. 1749. évben, ugyanis égi háboru alkalmával egy delnő kinézvén a nyitott ablakon kissé kihajolt, és karját, melyen egy arany karperecz volt, az ablak külső párkányára tévé; egyszerre azonban egy igen élénk villámfényt lát a karjára lecsapni, és ugyanazon pillanatban a karperecz végképen eltűnt, mintha a villám nyelte volna el, legkisebb nyomot sem hagyva hátra. Maga a nő igen csekély kis sérülést szenvedett. A mult évben Capri szigetén a Tiberius palotájának romjaiból épített Madonna del Soccorso nevű kápolnába becsapott a villám, s az oltárt és a szűz anya olajba festett képének aranyozott ráámját végképen szétrombolta. A kép széle ezüsttel volt gazdagon borítva. A villám az ezüstöt egészen letörülte a vászonról, de a festvény csodálatos módon sértetlenül és épen megmaradt. Boyle beszélé, hogy egy égi háboru alkalmával két nagy és ép üvegpo-hár állott az asztalon, midőn hirtelen egy fényes villám sugár látszék közéjük csapni. Rögtön az esemény után a poharak egyikét annyira meggörcsültnek találták, hogy az alig állhatott meg a talpán; kétségtelen, hogy a villám az üveg anyagát egy pillanatra megolvasztá, mely ismét kihülvén rögtön megkeményedett a nélkül, hogy a pohár alakjának elferdítésén kívül más lényeges sérülést okozott volna.

A villany rögtöni kisütésekor jelentkező szikra fénye a szemnek fehér vonal alakjában mutatkozik, mely vörös szinnel van szegélyezve. Ügyes kezelés által jó villany gépből a villámhoz hasonló alakú szikrákat lehet kicsalni, melyek szintén látható zigzugas vonalokat irnak le épen úgy, mint a szétágazó villám: ezen szabálytalan alakuk pedig a villanyosság utjában fekvő légréteg összesűrődésének, mi azt helyenként oldal kitérésekre kényszeríti, tulajdonítandó. A villany szikra tetemes módosulást szenved a vezető test alakja által, melyből származik, és azon közeg tulajdonsága szerint, melyen áthalad. Sőt a vezető test anyaga is, mint már a mondottakból kitetszik, igen nagy befolyást gyakorol a villany szikra fényére és színére. Az elemi tömecek különböző nemei a villany fényének különböző színezetet kölcsönöznek. A villany szikra minden különös sajátsága a felhőkből kitrő villámban egyesülve szemlélhető; mert alig van a fellegek kebeléből lecsapó villám, és a mesterség által előállított villany szikra között egyéb különbség, minthogy a mi itt kicsinyben mutatkozik, amott sokkal nagyobb mértékben és hatályosabban jelentkezik. A távolság, melyen a hirtelen fellobbanó villám légi utjában áthalad, csak nem hihetetlen nagy; míg a villany gép segélyével elő állított szikra alig képes néhány pár lábnyi utat megtenni. Toulousban Petit urnak, egy irtoztató égi

háború alkalmával sikerült a villám lángjának hosszúságát hozzávetőleg megmérni, és azt kilencz földirati mérföldre teszi.

A villany fény természetét illető ezen tán igen is ismeretes tényeket csak azon nézet megerősítése végett hoztuk föl, hogy a villany erő egy általában nem egyéb, mint a testek tömece és parány egyensúlyának megbontása által előidézett eredmény; és hogy a mennyire lehet megismertessük a villanyosságának anyagi vagy is parány elméletét, melynek De la Rive oly hatalmas védelmezője. De nem mellőzhetjük, mint igen érdekes tény, felhozni, hogy a villanyfolyam által előállítható fény, tekintetbe véve annak mennyiségét, sokkal inkább megközelíti a nap fényét, mint bármely más mesterséges uton nyerhető világítás. A Drummond-féle fény, vagy is ha a meggyújtott durgáz lángját (mely éleny és könenyből áll)mész, vagy kréta darabra vezetjük, oly ragyogó világot ad, hogy a szem alig képes huzamosan rátekinteni, de mégis annak fénye és ereje 140-szer kisebb, mint a napsugáré. A villany fény ellenben, Fizeau, és Foucault vizsgálatai szerint csak négyszer gyengébb, mint a napsugáré. A villany fény a napsugár minden sajátágaival bír, és azzal mindenben tökéletesen megegyez; szintugy hat a fényrajz lemezére, mint amaz, és a sarkítás minden legkisebb nyomától ment; általa, ha üveg haságon bocsátjuk át, igen gyönyörűn színezett színképet is (spectrum) lehet nyerni. A színkép részletei azonban modosulást szenvednek a vezető test anyagának minőségéhez képest, mit a sark felszínének alakja, homnét a kisütés történik, vagy a folyam kiindul, okoz.

A villanyosság parányok egyensúlyát felbontó tehetségének még egy egészen más térről nyert bizonyítékát kell megemlitenünk. Midőn valamely közönséges dörzs villanygép gyors forgásban van, körülötte a légben bizonyos fél villó, fél kénkö szag vehető észre; tökéletesen ugyan ezen szag fejlődik ki a galvan elem igenleges sarkánál, midőn a víz létrészeire felbomlik; és a légkört is hasonló szag járja át, midőn a villám tűzszalag idomában a földre lecsap. Ezen különös szag vagyis inkább büzre legelőször Schönbein fordított figyelmet, és azt állítá, hogy az egy gáz nemű test, melyet Ozonnak nevezett el, s mely igen sokban hasonlít a halványhoz (chlor), minthogy az is a növény fest-anyagát meghalványítja. Ha itatos papir szeleteket keményítővel kevert jodkalium oldatba mártva megáztatunk, és nedvesen néhány perczig a szabad légben kifüggesztjük, nem sokára megkékülnek, ha a légben az Ozon legkisebb nyoma is van jelen. Felfedeztetésének első korszakától kezdve elismerték, hogy az Ozon igen fontos szerepet játszik az életműves vegytanban. Hogy mi lehet az Ozon, és hogyan képeztetik? eleinte Schönbein s több mások azon véleményben voltak, hogy az nem egyéb mint az elény és köneny eddigelő ismeretlen vegyülete, mely HO^3

képlet szerint egyesül egymással. Ezen nézet azonban nem volt egészen alapos. Marignac és De la Rive ugyan is megmutatták, hogy azt elő lehet állítani villanyosság által ott is, hol nincs semmi más anyag jelen, mint tiszta éleny, és hogy valóban bár mily mennyiségű tiszta élenyt ozonná lehet egészen változtatni. Tehát hihető, hogy az ozon egyedül csak élenyből áll, vegytani erélyének (energia) legmagasabb foku állapotában, vagyis nem egyéb, mint oxygen nascent. Ugy látszik, hogy a villanyosság oly tehetséggel is bír, hogy ereje által képes az élenygáz tömeceit nem összehalmozni, sőt annak ellenkezőjét, t. i. szét-szorítást (disagregatio) eszközölni, és alkat parányait minden polaritásaival együtt annyira elszigetelni, hogy ezen parányok központosított hajlamot nyerne oly testekkel is egyesülni, melyek iránt rendes állapotukban legkisebb rokonsággal sem viseltek. És így magának az örök tevékenységű hatalmas élenynek, a vegyrokonság ezen nagy képviselőjének a parányai, már előbb is magasabb foku vegyerővel bírván, az még nagyobb fokra emeltetik, midőn a villany folyam túlnyomó hatalma alá kerül.

És itt a villanyosság ujabbkori elméletéről szóló előadásunkat bezárhatnók, de meg kell említenünk, habár csak főbb vonalaiban is, mindazon bámulatra méltó tüneményeket, melyek által ezen finom folyamnak tartott erő a testekkel való összeköttetését jelöli. Ezen tünemények között, kétségtelenül legfontosabb az, melyen a villany-delejtűs távirda gépezete alapul, és ez: a villanyfolyam fékező (coercive) ereje, melyet az a szabadon függő delejtű irányozó tehetségére gyakorol. Ha egy szabadon ingó delejtű fölibe ennek irányával párhuzamosan egy huzalt helyezünk, a tű, delej délkörének rendes helyzetéből rögtön ki fog térni, mihelyt a huzalon galvan-folyamot bocsátunk át, és annak északi sarka mindaddig elhajolva marad kelet vagy nyugot felé, megfelelőleg azon iránynak, melyben a folyam megindított, míg a huzal a galvan-elem sarkaival összeköttetésben van. Ampère a delejtű elhajlásának könnyebb megjegyezhetése végett egy igen egyszerű formulát állított föl, mely emlékeztetésül szolgálhat mindenkor a delejtű eltérésének meghatározásában. Ha ugyanis a delejtű kitérését vizsgáló egyén a villanyfolyam utjának irányában fekvő vagy mintegy uszván előrehaladva, azaz fövel a nemleges sark felé, és arczczal mindig a delejtű felé fordulva képzei magát, akkor a delejtű északi sarka reá nézve rendesen jobb kéz felé fog kitérni. A különösen Angliában alkalmazott villany-delejtűs távirda gépben a vezető huzal, azon delejtű hossz-irányában, mely a villany-folyam által eltérítettik, többszörösen körül van csavarva, miáltal a villanyosságnak a delejtűre való hatása a huzalban annak tekeres száma szerint tetemesen fokoztatik, és így a folyam a tekeres minden gyűrűjén végigmenvén a tűre tulajdon befolyását független gyakorolhatja, különösen, ha e célból egy-

szerű delejtű helyett ugynevezett iránytalan tűt (acus astatica) alkalmaznak, miáltal a föld delejes hatása ellensúlyoztatik. Ez iránytalan tű áll két egyenlő nagyságu s egyenlőn delejezett tűből, melyek egy függőleges réz vessző által egymással párhuzamosan, mintegy $\frac{1}{2}$ ujnyi távolságban akként kapcsolatnak össze, hogy ellenevű sarkaikkal ugyanazon tájék felé legyenek irányulva. Ha ezen leirt készülletben a villany-folyam kifelé irányulva halad el a delejtű közelében, a tű északi sarkát balra mozdítja; ha pedig a folyam befelé, vagyis visszafelé irányul, a tű északi sarka jobbra fog kitérni. Ezen könnyen megkülönböztethető két jel, mely tetszés szerint bármily távolságból is előidézhető, bizonyos és csalhatatlan; ha tehát két folyamot és két delejtűt használnak a jelek előállítására, és a villany-folyamot vezető huzal összeköttetése és gyors megszakítása által azt eszközlik, hogy a tűk együtt mozogjanak, vagy külön, egyszer, kétszer, vagy háromszor, gyorsan egymásután és egyfelé, vagy váltakozó kitéréseket tegyenek balról jobbra, és jobbról balra, a jelek elégséges száma állitható elé az abécze minden betűjének képviselésére. És ez a villany-delejtűs távirtdának alapja főbb vonalaiban.

De a villany-folyam a delejtű irányát nemcsak megváltoztatja, hanem egyszersmind delejtképző ereje is van. Ha egy patkó alakulag meghajtott s lágy vasból készült fegyverzetet selyemmel befont rézhuzallal körültekerünk, a patkó delejes lesz, mihelyt villany-folyamot bocsátunk át a huzal tekeresein. Ily módon könnyen lehet oly erős delejt készíteni, mely több mázsányi súlyt képes elbirni. Mihelyt azonban a folyam megszakad, a patkó is elveszti delejerejét. De ha a patkó kemény aczéلبől van készítve, delejes tulajdonságát, a villany-folyam megszünte után is bizonyos ideig megtartja.

Sőt maga a villanyfolyam sem egyéb, mint delej, és ha szabadon követheti hajlamát, észak és délfelé irányul. A delej pedig viszont felébreszti a villanyosságot, ha t. i. selyemmel bevont huzallal körülcavart és patkó idomu lágy vas fegyverzetet gyorsan forgatunk valamely hatalmas delej-patkó sarkai közelében; a sarkokhoz való rögtöni és váltakozó közelítése és eltávolítása által benne nagy hatásu másod, vagyis bevezetett villanyfolyam származik; ez által t. i. a patkó egyszeri körülforgása alatt kétszer lesz delejessé, és ugyan annyiszor szűnik meg az lenni, mi által négy egymásra következő villanyfolyam jön létre. Tudjuk továbbá, hogy a delej, a bevezetés által delejessé lett vasat magához vonza és közelében tartja, hogy a delej, mely lágy vas rud körül gyűrű idomban körülcavart huzalon végigmenő körmenetű folyam által képezetett, viszont hat magára a folyamra, és annak erejét tetemesen fokozza; tudjuk, hogy a forgás delejt képez és villany-folyamot idéz elő, és viszont a vil-

lany-folyam is delej-forgást hoz létre, hogy a meleg delejessé teszi a vasat stb. — Mindebből tehát kitetszik, hogy egyik erőnek a másikba való átmenete, egymásközi feleserelése, és helyettesítése a természetudós akaratától függ. Sőt ezt még a világosság sem kerülheti el: a polarisatio által kioltott fénysugár Nichol üveg-hasángjának segélyével, rögtön ismét előtűnik, mihelyt a közelében levő lágú vas rud villany-folyam által delejessé tétetik. De nemcsak a melegség és villanyosság hat a delejerőre, nemcsak a delej gyakorol befolyást a világosság sugarára, hanem a világosság szintén delejtképző erővel bír. Carpi és Morichini ugyanis a szárazon, és Sommerville kisasszony Angliában kísérlet által megmutatták, hogy egy vékony kis aczél rudacsukat delejessé lehet tenni, ha a nap violaszínű sugarának hatására bizonyos ideig kitesszük. Egy szóval, úgy látszik, hogy az egész természetben a villany vezetés, és semlegesítés játsza a fő szerepet. Mindazáltal ezen bonyolult tünemények a legnagyobb rend és törvényszerűségeken alapulnak, és mindezen különböző eredmények előidézésében a legpontosabb szabályosság vehető észre, ha azokat a villany parány-elmélete szempontjából a figyelem értelmes vezetése mellett vesszük tekintetbe. A tünemények mindenikében az elsőtől az utolsóig a legfőbb tényező: a bevezetés. Mindenütt a parány és tömecs-sarkítás egyensúlyának megbontását látjuk, mely állapot más testekben is felbrazztható bevezetés, azaz közelség és érintés által, ha t. i. ezen testek parányai ugy vannak elrendezkedve, hogy a megzavartatásra és ezen állapotnak több ideig való megtartására képesek.

A villanyosság és delejesség ezen szorosan összekapcsolt benső rokonságából azt következtethetjük, hogy a villany és delej állapot egymással kölcsönösen fel is cserélhető, és hogy a delejesség némi tekintetben nem egyéb, mint villany-feszültség. Az újabbkori általánosan elfogadott elv szerint a delej és villany ugyan egy erő módosulásaként tekintetik, minthogy oly viszonyban látszanak állani egymáshoz, mint az ok az eredményhez. És ennek megállapítása kétségen kívül szoros összeköttetésben van a tömecs zavar előidézésével. Joule kísérlet által bebizonyítá, hogy a lágú vas rud azon pillanatban, midőn bevont huzal-tekercesen átbozsátott villany által delejessé lesz, valóban meghosszabbodik, és ha a folyam megszűnik, előbbi állapotát ismét visszanyeri. Sőt Wertheim szerint a mesterségesen készült delej-tömecseinek hossza irányában végigfutó rezgése is hallható, ha annak részei a bevezetett villany-folyam gyakori megszakítása által izgatott állapotban tartatnak. De la Rive azt állítja, hogy a delejezett testben előidézett parányzavar állapotát pontosan meglehet határozni, és hogy a tömecsnek valamely delej, vagy közellévő villanyfolyam kénytető ereje által ugy rendezkednek el, hogy körmenetű folyamuk mindig párhuzamos a szabályozó folyammal. Szerinte a de-

lejesség ideiglenes, ha a tömecek az egyensúlyt felbontó erő megszünte után nem tartják meg erőszakolt helyzetüket, ellenkező esetben pedig bizonyos ideig állandó. A delejességre fogékony vagy hajlandó testek tömecei körül már eredetileg meg van a villanykör, és a delejesítés csak abból áll, hogy a tömecek mindnyájan a külső befolyás következtében egy közös irányban kényszerítettnek elrendezkedni. A delej is épen úgy hat a testekre, mint a közellevő villany-folyam, mind a kettő a delejre irányzó erőt gyakorol, és a vezető testekben bevezetés útján rögtön villanyfolyamot idéz elő. A delej tehát, mint főlegb mondánk, nem egyéb, mint bezárt villanykör, vagyis inkább oly folyamatok csoportja, melyek együtt a legszorosabb párhuzamban mozognak.

Továbbá a delejes testeket most már nem tartják oly egészen különböző természetűeknek, nem delejes társaiktól, mint eleinte tévők. Ezen elv megalapításában megint a finom megkülönböztetések nagy mestere Faraday tüntette ki magát. Kísérletei által ugyanis megmutatta, hogy a delejes testek nem annyira irányzó tehetségük által különböznek más anyagoktól, minthogy különbözőleg irányulnak; elmés kísérlete következtében megmutatta, hogy a legkülönbözőbb nemű és fajú testek, milyenek a kén, alma, toll, üveg, jegeczek, és sók, arany, ezüst, phosphor, ón, hús, kenyér, bőr, vér vismuth, stb. ha természetes delej, vagy villanyfolyam által delejessé tett s lágy vasból készült patkó sarkai fölé szabadon felfüggesztetnek, a delej erejének engedelmeskednek, és a delejes lágy vaspatkó sarkait összekötő vonal, vagyis tengelynek nem hosszában, hanem azzal keresztben egyenlítőleg irányulnak azon pillanatban, a mint a huzallal körültekert patkó villanyfolyam által delejessé válik. Sőt még a gázokat is hasonló vizsgálat alá vették, szappanbuborékkal vevén körül, vagy könnyű és vékony üvegpálczikák ellentett végein levő igen vékony üveggolyókban felfogva, és azt tapasztalták, hogy az éleny igen erős delejességgel bír, míg a többi gázok semlegesek. Ezen vizsgálatok nyomán Faraday a testeket általában két nagy részre osztja: az elsőbe mindazokat sorozza, melyek a delej sarkai által visszaüzetvén kénytelenek a sarkokat összekötő tengelylyel keresztben egyenlítőleg irányulni, a második osztályba oly testeket foglal, melyek a delej sarkai által vonzatnak, s azoknak tengelye irányában, vagyis a sarkokat összekötő vonal hosszában helyezkednek el. Ez utóbbiakat Faraday nevezi paramagneticusoknak, delejeseknek, mert képesek delejjé lenni; az egyenlítőleg irányuló testeket pedig diamagneticusoknak, melyek delejékké nem lesznek. Delejes tulajdonsággal bíró, vagy felruházható anyagok: a vas, álaný (nickel), kéklény (cobalt), keszeny (magnesium), festeny (chrom), éreny (latin), cerium, titanium, palladium, osmium, koronaüveg, és az éleny. Diamagneticus tes-

tek a többi fémek mind, ezek között pedig legfőképen a wismuth, továbbá minden más szilárd és folyékony testek.

A delejes testek különös szerkezeti tulajdonsággal bírnak, mely az egész osztályal közös. Ezek t. i. mind oly anyagokból állanak, melyek egy térfogatban legtöbb paránnyal bírnak; és ezek vegyileg tömött vagy sűrű testeknek nevezetnek. A delejességre legfogékonyabb három fém a vas, álny és kékleny egy térfogata áll 230 parányból, a hét más gyengébb delejességű fém egy térfogata csak 74-től egész 150-ig való parányt foglal magában. Ezen szabály alól csak két kivétel van: a réz és horgany, melyek noha a vegyileg tömött fémek osztályába tartoznak, mégis gyengén diamagneticusok. Ezen különbség okát azonban egy kissé alább fogjuk megfejtetni.

Faraday továbbá azon véleményben van, hogy a diamagneticus testek önmagukat nem irányozzák egyenlítőleg, úgy, mint a delejesek a maguk delej délkörükben, és hogy csak szenvedő állapotban vannak, midőn a közel fekvő delejsarkok szabályozó erejének és visszautasításának engedelmessékednek. Ezek tehát szerinte csak akkor mozdulnak meg, midőn taszítatnak, de taszítván önmagukat nem mozdítják és nem irányozzák. E tárgyra nézve azonban más természettudósok különböző nézetben vannak. Becquerel M. E. és Tyndall tanárok megmutatták, hogy a diamagneticus testek elhajlása a rájuk ható delej erejének négyzetével áll viszonyban épen úgy, mintha a diamagnetismus a nem delejes testekben a már eredetileg meglévő fordított sarkításnak lenne tulajdonítható. Ha a diamagneticus testek elhajlása nem egyéb volna, mint csak a delej kényszerítő erejének szenvedőleges engedelmessége, akkor a hatás nagyobbodnék vagy kisebbednék egyenesen a delejerő hatályának növekedtével, s nem állana a delejerő négyzetével viszonyban. A diamagneticus és a delejes testek különböző magukviseletének okát De la Rive röviden következőleg fejt meg. A delejes anyagban minden tömecsnek szükségképen van egy villany-folyama, mely az egy tömecsésé összekötött parányok körül ezen parányoknak egymáshoz való szoros közellétük következtében, körmenetű; a diamagneticus testekben a tömecsnek alkat parányai annyira távol vannak egymástól, hogy a tömecsokban szoros parány összeköttetés nem képeztetik, és így a tömecs körül rendes körmenetű villany-folyam sem létezik. A diamagneticus testek parányai egymástól függetlenek, és oly állapotban vannak, melyben villanyosságuk természetes egyensúlyban van. Midőn valamely külső villany-folyam vagy delej erő, — mely párhuzamos villany-folyamok miriadjából áll — a diamagneticus test parányainak közelébe hozatik, az ezekre oly szabályzó befolyást gyakorol, hogy kénytelenek lesznek tengelyeiket a szabályozó folyamattal párhuzamos irányban

helyezni el; s ekkor parány lánczolat képeztetik és a tömecsek körül körmenetű villany-folyamok keringenek, melyek még ekkor a bevezető külső folyammal ellenkező irányban mozognak. A delejes testekben a tömecsek körül már megvannak a villany-folyamok s mindnyájokat a külső hatás befolyása csak arra kényteti, hogy a külső folyammal párhuzamos irányt vegyenek föl; holott a diamagneticus testekben a tömecsek körül a villany-folyam nem létezik, mi csak külső hatás által ébresztetik föl, vagy hozatik létre, s akkor is ez a külső folyammal ellenkező irányu lesz. A bevezetés a delejes testek egész tömegében, — hogy ugy mondjuk, — történik, míg a diamagneticus anyagoknál minden egyes külön álló tömecsből, és rendesen igen erőteljes hatás kívántatik arra, hogy bevezetés jöhessen létre; mert a parányok, melyeknek sarki egyensúlyok egymás után bontatik föl és állittatik helyre, aránylag sokkal távolabb állanak egymástól, és már magukban véve is rossz vezetők. A réz és horgany nem delejesek, noha vegyileg tömött testek, mert parányaik oly jó vezető tehetséggel bírnak, hogy megzavart egyensúlyuk állapotát egy pillanatra sem képesek megtartani. És ez némiképp azon tény által van bebizonyítva, hogy a réz delejessé lesz, ha élely vagy halványnyal egyesül, mert mind a két elem a villany vezető tehetséget megkisebbiti. De la Rive azt gyanítja, hogy az élely delej képessége a gázparányaitól függ, minthogy azok kiegészített tömecsét képezvén igen sűrűn tapodnak egymáshoz; és hogy az élely parányainak ezen elrendezkedése zavartatik meg a villanyosság által midőn a tiszta élely ozonná változik. Az élelynek tehát parányilag sűrű tömecséi vannak, — noha gázalaku test.

Mi előtt értekezésünk ezen részét bevégeznők meg kell jegyeznünk, hogy a delejnek a polárisált fényre gyakorolt befolyása, — azon tünemény, melyet főlebb mellékesen érintünk. — szintén bizonyítéka annak, hogy a villanyosság a parányok egyensúlyát felbontja, és köztük zavart idéz elő. Tagadhatlan, hogy a fény sugar sarkítása az átlátszó jegecz tömecséi elhelyezkedésének eredménye, melyen a sugar keresztül megy. A delej közelsége az anyag parányainak ezen fény sarkító elrendezkedését, vagy csoportulását zavarja meg. Ha a fény-sarkítás ezen oka, mely a parányok csoportulásában rejlik elhárítottatik, a sarkítás eredménye is, természetesen megszűnik és az eltűnt sugar ismét látható lesz. A sugar tehát, mely a delej-erőnek látszik engedelmessé válni, valódilaga jegecz parányai helyzetének hódol, mely maga a delej-erő kényuralma alatt áll. Hisz tudjuk, hogy még az ugynevezett nem fémek, mint az arany, platin és palladium sem állhatnak ellent a villany feszültség ezen parány-egyensúlyt felbontó hatalmának. A platin a galvan elem sarkainál fekete por alakjában lassanként széteszlik, és egymásutáni oxydatio és reductio sorozatán megy át. Despretz azon véleményben van, hogy a villany-

folyam segélye által kényszeríteni lehet a szézeny parányait arra, hogy a jegecedés azon különös állapotát vegyék föl, mely a szézenyt gyémántta változtatja Despretz e végből kísérletet is tön, s így egy igen tiszta széendarabot a galvan elem igenleges sarkához helyezvén, annak szétozlott finom parányait egy a nemleges sarkhoz erősített platin fogocskával fölfogta, és azt tapasztalta, hogy hol a platin és szén egymással érintkeztek, igen parányi kis fénylő részecskék voltak észrevehetőek, melyek a gyémánt minden tulajdonaival látszottak birni. A régi századok aranyesinálói mit nem adtak volna egy galvan elemért, mely alchemiai munkálatukban mint hatalmas segédeszköz szolgálhatott volna.

A delejesség tehát az anyagok parányainak bizonyos elrendezkedésétől függ. Ez azon vezér elv, mely az eddig szemlélet alá vett tapasztalati kísérletek és nyomozások utján megállapították. Sőt csupán mechanikai hatások is elegendők ezen különös parány elrendezkedést előidézni oly testekben t. i. melyek a delejességre nagyobb fogékonysággal birnak. Hirtelen való megrázkodtatás, vagy folytonos rezgő mozgás által gyakran egész nagy tömeg vas delejessé lesz. De itt azon kérdés támadhat, hogy ily egyszerű erőszeti hatás hogyan gyakorolhat oly szabályozó befolyást a delejességre fogékony test parányaira, mely elegendő legyen azokat úgy elhelyezni, hogy azok a delejesség nyilvánítására megkívántató kényszerített állapotot felvegyék? Ezen titok kulcsát a véletlenség és egy igen egyszerű kísérlet szolgáltatta atermészettudósok kezébe.

Ha egy ölnyi hosszú lágy vasból készült rudat oly állásban tartunk, hogy egyik vége északfelé legyen irányulva s egy kissé a földfelé hajolva, nemsokára delejes lesz, és folytonosan az marad, míg ezen helyzetet megtartja; és ezen delejes tulajdonság észrevehető, ha a rudhoz egy delejüt közelítünk, mert a delejtü déli sarka, ennek kissé lehajló s északfelé irányzott végéhez vonzatik. Ebből tehát világosan kitetszik, hogy itt egyszerű bevezetés történt, t. i. a vas rud delejes lett a föld bevezetett ereje által; mert hisz maga a föld is egy nagy delej, mely folytonosan igyekszik felszínén levő minden test anyagában parány zavart idézni elő, még pedig úgy hogy azoknak villanyosságuk az övével párhuzamos irányú legyen, — vagy ha a testek diamagneticusok, akkor parányiaknak foyama a földével ellenkező irányban mozognon. Hogy a föld a tengerészek tájékoztatójának (compass) delejtűjére csakugyan irányító befolyással van, az a föld delejes állapotának egyik kétségbe vonhatlan bizonyítéka. A kísérletben használt lágy vasrud azonban elveszti rögtön a bevezetés által nyert delejességet, mihelyt északfelé irányzott helyzetéből kimozdittatik; mert tömecei nem képesek eredeti elrendezkedésüknél fogva a bevezetés által rájuk kényszerített helyzetet megtartani.

Ha egy kemény aczélból készült rud az előbb leirt helyzetben tartatik, az a föld bevezetett ereje által nem változik delejjé,

mert tömecszeinek parány tehetlensége nagyobb, mint a lány vasénak, és nagyobb erő hatást kívánnak, mint a föld sarkító befolyása arra, hogy delejes helyzetbe jöhessenek. Ha azonban az említett helyzetben levő aczél rudat elegendő erővel ütjük, vagy gyors rezgéseknek rázatásnak kitesszük, a föld deleje ezen közbejött hatások segélyével túlnyomó hatalmat nyer s a parányok tehetlenségét legyőzvé, az aczél rudat delejessé teszi. Midőn a parányok állapotának természetes sulyegylene mechanikai erőszak által tetemesen megzavartatik, az aczél rud parányai bizonyos időre tehetlenségükből kimozdittatnak, és a föld bevezető nogatásaiak kénytelenek engedni. De ekkor ugyan azon makacsság, melylyel a parányok a delejesítésnek ellent állottak, játsza a fő szerepet a delejes állapot megtartásában is. Az aczélrud megmarad delejnek még akkor is, miután azon helyzetből, melyben delejessé lón, kimozdittatik. És ez az oka, hogy mechanikai ütés következtében, vagy rázás befolyása alatt levő, s delejzésre fogékony testek delejévé változnak. Tömecszeik természetüknél fogva többé kevésbé oly állapotban vannak, melyben a tehetlenség által korlátoztatnak; de az erőszeti hatás miatt ezen tehetlenségüket elvesztik, és ekkor a föld sarkító ereje kényszeríti őket oly helyzetet venni föl, melytől a delejesítés függ.

Ezen fejtegetésből egy igen fontos következményt lehet vonni. A vasból épült hajók ugyanis, minthogy készítettésük ideje alatt többnyire a földszinén, vagy legalább ahhoz igen közel szoktak fekünni, szükségkép delejes tulajdonságot nyernek, mert a kalapálás, ütés furás, melynek a hajó építettése közben alá van vetve, képessé teszik a földet, ezen nagy delejt, a vastömegekben bevezetés utján delejes állapotot hozni létre, melyet aztán azok meg is tartanak, mert a kissé keményebb vas tömecszei tehetlenséggel bírnak. És ezen eredmény nem csak a vas hajókra szorítkozik. Minden nagyobb hajó szerkezetében foglalt összes vastömeg az előadottak miatt már akkor, midőn a nyílt tenger hullámainra bocsátják, tökéletes delejévé van változtatva.

De mi történik a hajóval, mely már szerkezetében ily szétosztott delejeket tartalmaz, midőn a sik tenger tükrére kilép? Az, hogy a rajta levő tájékoztatók delejtűi, melyeknek a föld északi táját híven kellene mutatni, s a csapkodó hullámok fölött lebegő jármű biztos vezéreül szolgálni, a hozzájuk közel fekvő delejek csábító és zavaró befolyása következtében kitérnek rendes irányukból, és megszűnnek pontos és biztos vezetők lenni. Azon általánosan elfogadott mód, mely által a tájékoztató használatakor a delejtű téves irányát eddig kiigazítani szokták, a következő. Mielőtt a hajó készen felszerelve, s fedélzetén tájékoztatóval ellátva a tengerre bocsátatnék, annak elejét a kikötőben a láthatár minden tájai felé ide s tova forgatják, — vagyis műszóval kifejezve: lengetik, mialatt a delejtűnek, a hajó minden ily különböző hely-

zetében, rendes irányából való kis eltérést pontosan feljegyzik, és ezt a delejtűnek a szárazon való irányával összehasonlítván, a tájékoztató minden egyes fokaira leszámító jegyzéket készítenek, mi jövőben az irány biztosabb meghatározására szolgál; mert bár mily helyzetbe is jöjjön a hajó a tengeren, s a delejtű bár miként térjen is el rendes irányától, ezen kitérését a meglévő jegyzék szerint könnyen leszámíthatják. De ez sem biztos mindenkor.

A hajóknak, a delejtű hibás eltéréseit lehetőleg helyre pótoló és kijavító lengetési módja mindaddig a kívánt czélnek igen jól megfelelt, míg csak fából készült hajókat használtak. Most azonban, midőn a legnagyobb hajók egészen vasból építvék, ezen lengetési mód által készített jegyzék igen csekély szolgálatot tesz; mert e nagy vas készítmények tengeri pályájukra, mint láttuk, már delejes hajlammal indulnak ki, melynek a delejtűre való zavaró befolyását leszámítások által szintén ki lehetne, ugyan pótolni, ámde e delejes hajlamok néha épen oly szeszélyesek és változók, mint maga a szél és hullám, melynek a hajó játék tárgya lesz. Gyakran megtörténik, hogy a hajó erős hullámok lökésével találkozik, mely azt egészen más irány felé fordítja, a nagy föld delej e közben a hajó szerkezetében levő delejességnek ellenkező lökést ad, mire a benne foglalt delejek sarkai helyzetüket megváltoztatván, a tájékoztató delejtűjét megfelelőleg eltérítik. Tapasztalták továbbá, hogy a gőzhajó gépének mozgása által okozott folytonos rázás, még akkor is, ha a tenger csendes és nyugodt a delejtű kitérésére igen nagy befolyással van, különösen, ha új irányt követ a hajó hirtelen. Sőt ha a hajó a tengerpart némely kiálló hegyfokának közelében halad el, mely hegyfok bizonyos sziklái különös szerkezetük következtében bevezetett delejes állapotban vannak, a tájékoztató delejtűjének kitérését okozhatja. Az atlanti gőzösök kapitánya 1848-ik év tavaszán beszéllé Dr. Scoresbynek, hogy valahányszor amerikai utjából visszatérve Irland délkeleti partján kiálló hegyfok közelében elhaladott, mindannyiszor a delejtű messze kitérését tapasztalta, sőt az egyszer egész körben megfordult. Moresby kapitány a „Ripon“ értelmes parancsnoka azt állítja, hogy Tunis közelében Bon fok mellett haladván el hajójával, a delejtű négy öt foknyira tért el rendes irányától, s csak néhány óra mulva vette föl előbbi helyzetét. Hihető tehát, hogy a tenger partvidékek szikla tömegeinek alkatrészei zavaró befolyást gyakorolnak a delejtű rendes irányának megváltoztatására. Az már rég és általánosan elismert tény, hogy némely tengerpartok a közel levő hajók rejtett delejére hatván a delejtű kitérését idézik elő. Mindezekből világosan kitetszik, hogy leginkább a vashajók delejtűi vannak ily kitéréseknek alávetve.

Mint igen nevezetes tényt kell megemlitenünk, hogy bizo-

nyos partok közelsége áltai okozott delej kitérésekre legelőször tapasztalt, egyszerű tengerészek tették figyelmessé a tudós világot, valamint ezen kitérések leszámítási módjára is, még mielőtt a bevezetett delejesség természetéről csak tudtak is volna valamit. Dr Scoresby „Delej-vizsgálatok“ című munkájának második kötetében erre egy igen meglepő és érdekes esetet hoz föl. 1811-ben december 18-án a Hero (Hős) hadi hajó 120 vitorlás kereskedő hajó kíséretében elhagyta a Cattegatokban Wingo-Soundot. A hajó a dán partoktól Dozon felé rendes delejtű-irányt vett, és 23-án éjfélkor borzasztó szélben és esős időben Texel szigetének homokán partra ért. Két más hadi hajó „Sz-György“ és „Defiance“, melyek nem nagy távolságra voltak a „Hero“ után, ugyanazon irányt követvén északi Jutland szélén, hasonló vihar és szél által partra hajtattak, míg néhány a „Hero“ kíséretében levő hajó annak vezérletét követvén, vele hasonló sorsban részesült. Ugyanazon hónap 23-án estve a szél kezdetekor egy Whithby nevű öreg kalóz (pilot), ki a „Centurion“ átvitelével volt megbizva, lenn a teremben vacsorájánál ült, midőn jelenték neki, hogy a „Hero“ parancsnoka jel által tudatja, hogy DD Ny. felé evezzenek. A tapasztalt öreg tengerész rögtön parancsot adott, hogy „Tartsuk a hajónkat délnyugot felé.“ És ekkor a tisztek előtt, kik őt a teremben körülvevék, ünnepélyes hangon megjegyzé, hogy: ha a parancsnok ez irányt követi, (egy kissé inkább nyugot felé) reggelig mindnyájan talpon fognak lenni, vagy a tengerészek szokott kifejezésével élve: mindnyájan csizmaikban fognak alunni. Az öreg kalóz véleményét a tapasztalás csakugyan igazolá, és az Északi tenger felszínén két ezer embernek reggelig csakugyan talpon kellett lennie, és csizmaiban aludnia. Cak azon hajók kerültek ki a vihart, melyek a Centurio példáját követték. Midőn a „Hero“ kapitánya észre vette, hogy homokos és sekélyes hely felé közelít a hajó, azt DDK felé parancsolta irányozni azon véleményben, hogy valahol a brit partokat fogja elérni, s egyenesen a veszély torkába ment. A tengeri hadihajók parancsnokai tudományukban elbizakodva, egyedüli vezérökül a delejtűt használták s veszedelmükre csak az az által jelölt irányt követték. Whithby kalóz ellenben a tapasztalás által tanítva, valahányszor ezen utat tette, mindig a holland partok felé igyekezett hajóját irányozni, s egy-szersmind oly csekélységekre is gondosan vigyázott, mikre a tengerészeti iskolában legtudományossabban kiképzett tisztek szükségtelennek tartották volna figyelmüket kiterjeszteni.

Mínthogy az újabb időkben a vasat nagy mérvben használnak a hajók építésére, ennek következtében a legnagyobb fontosságú föladattá lőn oly módot találni föl, mi által a delejtű szeszélyes eltérését, melyet a mellözhetlen fém alkalmazása okoz, ki lehessen kerülni, vagy helyreigazítani. Airy, a londoni kir.

csillagász talált ugyan föl egy módot, mely mind addig sikeresnek tartaték, míg a hajó igen nagy mechanikai erőszaknak, melyen a gőzgép által okozott folytonos rázatás, nincs kitéve, és a mely abból állott, hogy a tájékoztató közelében több iránytalan delejtűt helyeztek a végett, hogy ezek ama zavaró befolyást, melyet a delejtűre a hajó delejes vas tömege gyakorol, ellensúlyozzák, vagy tökéletesen megsemmisítsék, minék következtében a tájékoztató delejtűje aztán a föld-delej irányzó erejének szabadon és függetlenül engedelmeskedhetett. Dr Scoresby azonban, ki e tárgyban talán több tapasztalati ismerettel bírt, mint bár ki más, ezen módot sem találta elég biztosnak. Véleménye szerint a kir. csillagász igen csekélyre becsülte, vagy épen nem is vette tekintetbe az esetleges mechanikai lökések hatalmát, mely a vas hajókat a bennök rejlő delejes állapot gyakori megváltoztatására oly fogékonyakká teszi, és megjegyzé, hogy épen ezen folytonos rázkódtatások és hullámlökések következtében a lengetés által készített jegyzék szerint való leszámítási mód sem biztos, s a helyett hogy e jegyzéket állandónak lehetne tartani, gyakori kiigazításoknak szükség alá vetni. Mind a két mód helyett dr. Scoresby maga egy sokkal egyszerűbb készüllet elfogadását ajánlotta, mely szerinte minden körülmény között tökéletes sikerre vezet. És ez csak egy fő delejtűből áll, melyet a használatban levő tájékoztató fölé kell helyezni, attól nem nagy magasságban, hogy a kettőt egymással gyakran lehessen összehasonlítani. Szerinte a hajó delejességének zavaró befolyása legfőképen azért bír oly nagy hatással, mert a tájékoztató igen közel fekszik a hajó fémtömegéhez. Ha a delejtű ezen vas tömegektől tetemesebb távolságban tartatik, azoknak zavaró idező s a delejtű kitérését okozó hatása aránylag csekélyebb lesz, főképen ha azt a föld delejes erejével egybehasonlítjuk, míg a föld delej ereje, tekintetbe véve azon kis távolsági különbséget s a föld roppant tömegét, hasonló mértékben nem kisebbül. Egy alkalommal ugyanis dr. Scoresby azt tapasztalta, hogy az „Imperador“ nevű nagy vas hajó fedélzetén, míg minden delejtű 2 és $\frac{2}{3}$, sőt 3 foknyira is kitért rendes irányából, addig egy a fedélzettől 32 lábnyi magasságra fölemelt tájékoztató tűje, bármily helyzetbe is hozatott a hajó, változatlan maradt, s az irányt pontosan jelölé. Az ősz hajós és természettudós kevéssel halála előtt csak azért indult Australiába, hogy ajánlott módjának czélszerűségét bizonyíthassa, és diadalának tanuja lehessen, s csakugyan megelégedetten tapasztalá, hogy az minden körülmény között, várakozásának tökéletesen megfelelt.

Ampère a kitünő francia természettudós már régóta azon véleményben volt, hogy a föld delejessége villanyfolyamok jelenlétének tulajdonítható, melyek földgömbünk felszínéhez közel igen csekély távolságban kelettől nyugot felé keringenek. De la Rive

jeles munkájában mind azon körülményeket, melyek ily villany-folyamok származhatására elegendő okot szolgáltatnak, vizsgálat alá veszi, s mindazon tüneteket, melyek ily villanyerők valódi lételét kétségbe vonhatlanul bizonyítják, — Ampère nézetével megegyezőleg — alaposan fejtegeti. Ugy látszik, hogy földünk, mely eredeti gömb alakjánál fogva szükségképen tengelye körül örökös forgásban van, felszínéhez közel keringő körmenetű villany-folyamával, s a delejerő sark-feszültségével együtt, mely tengelyének két végéhez közel, északi fény alakjában kisugárzik, nem egyéb, mint a testek láthatlan parányainak, melyeken tulajdon léte és szerkezete alapszik, nagy mértékben való másolata, vagy hason képmása, különösen ha a nagy mindenséget vesszük tekintetbe. A testek forgó parányai s a megmérhetlen világegyetem gömbalaku égi testeik között igen sok hasonlatosságot találhatni. A földön szintugy vannak sötét és világos tömecek, mint a nagy mindenség végtelen terén sötét és fényesen ragyogó tömegek, vagyis megvilágított égi testek, és világító fényben tündöklő napok. A földi anyagok sötét tömegei a kapott fényt szintugy visszaturózzik, mint a naprendszerek homályos bolygói és mellék holdjai. Ki mondja meg, hogy az égbolt ivén ragyogó csillagok reszkető fénye nem olyan-e, mint a fellegek kebeléből felczikázó villám tüze, vagy a természettudós gépe által előidézett villanyszikra; és vajjon azon csillámló fény, mely a végtelenség öléből számmal ki nem fejezhető, s gondolattal fel nem fogható távol-ságból, ezered évekkkel ezelőtt kilövelt, s ugyanannyi év óta hozzánk utban levő piczin kis csillagfény, mely maga tán egy ropant nagy ragyogó nap, nem ugyan egy természetű-e azzal, mely a galvan elemmel összekötött huzalok két végére erősített faszén csucsán kitor, midőn azokat egymás közelébe hozzuk? Hisz ezen fényt is, mint amaszt, az üveg hasáng megtöri és elhajtja, az üveg lencse gyupontba szedi, vagy szétszórja, és a tükör épen azon módon visszaveri; a villanyfény is épen úgy, mint a nap-sugár a photograph érzékeny lemezén változást idéz elő, s ugyan oly benyomást tesz a látműszer érzékeny idegére. S végre mindazon okok, melyek által a tudósak bebonyonítani törekednek, hogy a föld egy nagy villanydelej, melyet a nap sugarai által folytonosan bevezetésileg izgat, nem azt gyanittatják-e, s önként nem azon gondolatra hozhatnak-e, hogy talán maga a bevezetés utján izgató nap, s a vele rokon csillagok, mindent felülmuló tündöklésükben, szintén nem egyebek, mint villanyfényben ragyogó ropant nagy égi testek.

BENEDEK JÓZSEF.

IRODALMI SZEMLE.

ETHNOGRAPHIE DER OESTERREICHERISCHEN MONARCHIE von Karl Freiherrn v. CZOERNIG, Ritter stb. Sections-chef im Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, Praeses der Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, und Director der administrativen Statistik. — Hozzá járul négy nagy ívből álló néprajzi térkép. Bécsben 1855 és 1857-ben 4-rét.

Ezen sok tekintetben nyomos, eddigelé a maga nemében egyetlen munkát a csász. kir. kormányzási államisme (administrative Statistik) igazgató hivatala adja ki; tehát hivatalos adatokon vagy egyéb uton szerzett lehető biztos kútforrásokon alapuló munka ez, mely nemcsak a pusztá tudás érdekének, hanem magának a birodalom országlásának is szolgálni akar. Kettős okunk van ennél fogva teljesebben ismerkedni meg az előttünk levő nagy munkával: mert a birodalom ismerete a tudomány legszükségesebb része, mely leginkább illet minket; azután a birodalmi országlás adatai annak nem csak induló pontjai, hanem némiképp végei is, a melyekre törekszik. Kimondja ezeket az előszó maga. Az osztrák birodalom jellemző képét azon sokféle viszonyok teszik, melyek tágas terjedelmén belül vannak. Egybetalálkoznak itt a legkülönbözőbb égalj, termékenység, miveltetés sőt miveltetés is; az európai népség főbb törzsei, hol nagy tömegekben, hol egymást keresztül szelendő ágakban és szigetekben. A birodalom lakosságát illetve pedig, úgymond az előszó, annak szabályozó hatással bíró létét nem teszi ám valami pusztá népegyíték, hanem teszik leginkább azon nagyszerű viszonyok, melyekben a fő népek föllépnek, miszerint szám, belső erő és a miveltetés fokai által egymást egyensúlyozzák. „Egyesülésök, nem egymás alá rendelésöknél fogva teszik az alapot, melyen az állam szerkezete nyugszik.

Az osztrák birodalmi népség eme jellemző foglalatja, mely nemcsak az állam levésére szabályozólag hatott, hanem főelemeit teszi a mai állapotnak is, — szoros nyomozást igényel, mert csak a részletek ismerete által lehet az ezen viszonyokhoz kapcsolódó tények nagyságát és súlyát átérteni. Időnkben, midőn a közkormány és igazgatás az állami erőkre ható viszonyok legteljesebb ismeretének szükségéről meg van győződve, hogy azok szerint lehessen a népnek javára czélzó intézkedéseket megválogatni, — időnkben ama szoros nyomozás állami tekintetből is a legfontosabb dolog. Ezek az előszó nézetei.

A kiadó, Czoernig báró úr, 1841-ben igazgatójává levén a kormányzási államisme hivatalának, azóta, míg az állam anyagi kútforrásainak előadásán dolgozik vala, a birodalom népirati térképére is gyűjtögette az anyagot, felhasználván, különösen a szláv népségekre nézve, Safarik jeles munkáját, s Magyarországra nézve is, 1848-ig mindazt, mi kapható volt, különösen a katolikus és két evangélikus papság egyháznévtárait és összeírásait. A birodalmi viszonyok új alakulása után a magyar tartományok is behatóbb vizsgálatok alá kerülének, miben közügyéri titkár néhai Häußler József úr nyújthata kiváltkép segédkezett, ki mint a boldogult nádor gyermekeinek nevelője, s a magyar nyelv tudója, legjobb alkalommal élhetett volt olyan adatok, munkák és értekezések összegyűjtésére is, melyekről akkorában Magyarországon kívül nehéz vala tudomást szereznii. Azután a kiadó úr, az új alakulásnál, helyezete és hivatala szerint, nemcsak jelenlevén, hanem közre is munkálódván, minden kútforráshoz hozzáférhete, minél fogva igazán a maga nemében első munkát bocsát most közre.

Az előszóban figyelmezteti még szerző az olvasót, hogy eddigelé számba nem vett különbséget teszen a népirati és nyelvi térkép közt. A népirati (ethnographische) térkép nem csak a nyelvek jelen területét, ágait, szigeteit, hanem a történeti tényeket is előadja, melyek a jelen állapotot megelőzték sőt előhozták; a népirati térkép tehát néptörténeti kép is, mint látjuk. Ellenben a nyelvi térkép csupán a nyelvek, valamely adott területén, most levő helyi terjedéseit, határait, más nyelvek vidékébe nyúló ágait, vagy azok beljében elfoglalt szigeteit adja elő; annál fogva a nyelvi térkép csak a jelent mutatja, nem a történetet, mely azt eszközlötte vala. A birodalmi népség térképe tehát, mely a nagy népirati munkát kíséri, népirati. Czoernig elmondja okát is, miért tartja szükségesnek különbséget tenni a népirati és nyelvi térképek közt. Mert ha nyelvi térképet ad, a német nyelvet mindenütt ki kell tüntetni, minthogy a cs. k. hadsereg nyelve, akárhol legyen is; s minthogy az Alpokon innen, tehát az olasz korona-országokon kívül, a többiekben az országlás nyelve is; továbbá ezen írják a kereskedői könyveket és váltókat: már nyelvi térképen azt is ki kellene tenni.

Azonban könnyű belátni, hogy az így értelmezett népirati térkép, talán nem felelhet meg annak, a mi végett készült, ha t. i. szemléllhetővé akarja tenni a nemzetiségi állapotot, mely a birodalomban a legelső ál-

lami erők értelmezője, mint maga szerző úr mondja. Ha pedig nem erre való, ha nem a mostani országglásnak akar tájékoztatója lenni, hanem csak a multat felvilágosítani : akkor a történet-tanulásnak szolgál ugyan kitünően, de semmi jelenkori rendszabályt nem indokolhat. Ha valahol szükséges a nemzetiségi térkép (s birodalmunkban csakugyan szükséges) : az, így vett népirati idomban, nem felelhet meg az országglásnak, mely kénytelen az étellel járni, s fejleszteni a jogos életet. Kitiünnek a népirati térkép nehézségei, sőt alkalmatlan volta szerző úr előszavából is. P. o. Csehország némely vidékei, nyelvi térkép szerint, német színnel volnának jelölendők, úgymond, mert azok lakosai most vagy egészen, vagy nagy részint németek : úgy de ethnographicus képet akarván adni, azokat cseh színre kell festeni, mert cseh lakosságúak voltak. — Az országglat, mely az élő népnek és nyelvnek szól, mi hasznát veszi majd itt a cseh színnek? — Hasonlóképp fordulnak elő ilyenek Magyar- és Erdély országok képében. A felső magyarországi bányavárosok a 17-dik század második feléig németek voltak; a vallási üldözések által eltótosodtak. Itt a térkép nem jelenti a volt németiséget. Ellenkezőleg K o l o s v á r például német színre van festve, jóllehet olvassuk a második kötetben, hogy 1568 óta elmagyarosodott; így B a j a rácz színű, pedig a népirati fogalom szerint sem illeti meg e szín, mert a ráczok előtt, egész Bácskában, a magyarság uralkodott; s jelenben legalább egyes színűnek kellene lenni. Így Aszód mellett B a g h is német színű, jóllehet ott az egész földművelő osztály magyar, s tudomra hivatalnok sem lakik ott. Ezen néhány példát azért hozók itt elő, hogy gondolkodhassunk a népirati térkép hasznán, de nehézségén is, tudván hogy a birodalomban 100,000 helység van, melyet a népirati térkép úgy kíván kitiüntetni, hogy a történetét lássuk, ha mindjárt tőle nem láthatjuk is a jelent, melyre a kormánynak és nekünk szükségünk van *).

*) Legyen szabad e jegyzetben is az ethnographikus (népirati) térkép fogalmát szemügyre venni. Szó szerint az ethnograph — népirati térkép nem lehetne más, mint a nyelvi különbségnél fogva osztályokra osztott népségek hol lakásának leírása, vagyis térképen való előadása. A nemzetiség a legnagyobb tényező. De ezen tényező vajjon a származásban rejlik-e vagy a nyelvben? Ha származásban rejlik, akkor nem eshetik számítás alá, mert Európában általában, s különösen az osztrák birodalomban, a vér-vegyítés által oly keverék támadt, hogy a physiologia nevetni kénytelen az igyekezett, mely meg akarja határozni a származató mozzanatot. A keresztyén vallás és erkölestudomány pedig lealacsonyítását is látják ebben az embernek. A nemzetiség sulya tehát egyedül a nyelvben rejlik, mit a mindennapi tapasztalás is bizonyít. Bizonyítják ezt nagyobb mérvben az elnémetesedett szláv tartományok, s az elolaszodott lombardok Itáliában. Ennélfogva az ethnographicus térkép legyen csak nyelvi térkép. A hadsereg, a kormányzás, a váltók nyelve nem áll ellent a nyelvi térképnek.

Szükség volna azért is így értelmezni az ethnographiát, mert a szerző ezenkívül ethnológiát hoz fel, melyen a birodalom népesedésének vagy nemzetjeinek történetét érti. Minden, a mi a jelen állapotot megelőzte, az ethnologia körébe esik; valamint a jelen állapot az ethnographiát illeti. Ha pedig az ethnographia a multból is merit, s hol ez különbözik a jelentől, jelen gyanánt tünteti föl: akkor összezavarja az ethnologia és ethnographia határait, s tévedésbe ejti azt, kinek a jelen adatai kellene.

A nagy népirati munkából két kötet van előttünk, úgy mint az első résznek első osztálya, mely 85 nagy négyréttű ív, s a második kötet. Amaz kijött 1857, s magában foglalja: az első részben, az osztrák birodalmat történeti és népirati tekintetben, A) egyetemes ethnológiát, mely a birodalom népesedési történeteit; — s B) egyetemes ethnographiát, mely a birodalomban lévő népek és nyelvek vidékeit, határait és szigeteit adja elő. — A másik részben az osztrák birodalom koronaországait. Ebből az első kijött kötet tárgyalja csak az Ens alatti osztrák főhercezséget, A) történet-népirati tekintetben, hol Austria új alakulásáról is beszél a 224—611. lapokon; B) földirati-államismeit tekintetben a 617—661. lapokon. Az első részhez van csatolva a népesség táblája az 1851-ki népszámlálás szerint.

I.

A birodalom politikai felosztása és népessége az 1851-ki összeírás szerint.

Az egész birodalom áll jelenleg huszanegy koronaországból, melyekben összesen 160 kerület vagy megye van. A koronaországok nagysága, kerületei száma és népessége a következő:

	Koronaország.	Nagyság földirati mrtföldekben	Kerületek száma	Népesség
I	Ens alatti osztrák főhercezség	360. ² mf.	4	1,538,047
II	Ens feletti osztrák főhercezség.	218. ⁰ „	4	706,316
III	Salzburg hercezség	130. ² „	1	146,007
IV	Stájer hercezség	407. ⁹ „	3	1,005,944
V	Karantán hercezség	181. ⁵ „	1	319,224
VI	Kraina hercezség	181. ⁵ „	1	463,356
VII	Görz és Gradiska fejedelmi grófság, Istria és Triest	145. ¹ „	3	542,916
VIII	Tirol és Voralberg fejedelmi grófság.	522. ⁹ „	4	858,203
IX	Csehkirályság	943. ⁹ „	13	4,385,894
X	Morva véggrófság	403. ⁹ „	6	1,799,838
XI	Szilézia hercezség	93. ⁵ „	1	438,586
XII	Galliezia királyság	1422. ⁶ „		
	a) Krakói igazgatóság	418. ⁰ „	7	4,555,477
	b) leMBERGI igazgatóság	1004. ⁶ „	12	
XIII	Bukovina hercezség	189. ⁶ „	1	380,826
XIV	Dalmát királyság	232. ⁴ „	4	393,715
XV	Lombard királyság	392. ¹ „	9	2,744,118
XVI	Velencei királyság	433. ⁹ „	8	2,279,999

	Koronaország	Nagyság földirati mrtföldekben	Kerület száma	Népesség
XVII	Magyarország	3265. ⁹ □ mf.		
	a) buda-pesti igazgatóság	633. ⁸ "	megye 9	} 7,864,267
	b) sopronyi igazgatóság	644. ⁷ "	" 9	
	c) pozsonyi igazgatóság	630. ⁴ "	" 11	
	d) kassai igazgatóság	710. ³ "	" 8	
	e) nagyváradai igazgat.	640. ⁷ "	" 6	
XVIII	Szerb vojvodina és temesi bánát	545. ⁰ "	kerület 5	1,426,221
XIX	Horvát- és Tótország	332. ⁷ "	megye 5	868,456
XX	Erdély nagy fejedelemség	1102. ² "	kerület 10	2,073,472
XXI	Horvát-tótországi véghe- lyek	354. ⁴ "	" 10	} 958,887
	Bánáti-szerb véghe- lyek	255. ⁵ "	" 5	
		12121. ⁵ □ mf.	160	katonasság 647,000
				36,398,354

II.

A birodalom nemzetségeinek története és mai aránya.

Európának főbb törzsei teszik e birodalomnak is főbb nemzetségeit; azért ezek története szintén az európai népesség története.

Europába Ázsiából kerültek ki a népek, még pedig szárazon, mivel a Földközi tenger keleti partjain, s ezektől fogva az Eufratesz és Tigris forrásaig sémi népek, a főnikék és babyloniak, laktak vala. Megkellett tehát kerülniök a Földközi és Fekete tengereket azoknak, kik szárazon jöttek Europába. De onnan ide két nagy út vezet, a Duna és Volga. A Duna mellékein fölfelé jöttek a keltek, thrákok, illyrek és itáliai népek. Az első a Duna forrásaíhoz érvén, a Rajna és Rhon mellékeire jutottak. Benépesítették Galliát, Hispaniát és Britanniát. A thrákok a balkáni félszigeten terjeszkedtek ki; az itáliaiak a Száván fölfelé haladva Itáliába nyomultak, végre az illyrek a Duna tartományaiban az Adria tengerig foglaltak helyet. — A Volgán haladtak északra és nyugatra a finn népek, melyek a Káma, Duna és Dvina mentiben az északi Jeges és Balt tengerhez jutottak, s ezt megkerülvén, Skandináviában is letelepedtek. A finnek után a germánok értek a Balt tengerhez, déliebbire maradván a finnekéln, s vagy a tengeren átkelve délről terjedvén el a Skandináv félszigeten, vagy a nyugati tengerig érvén, a Rajna és Elba mellékein fölfelé tartván. — A szlávok a germánokat követték.

A nyugatot és északot megtöltő népek azután meg is fordultak keletnek és délnek; például a keltek, kik 600 évvel Krisztus előtt betörték Itáliába, sőt az Alpokat is elfoglalták, s némely részök Pannonián keresztül Kis-Ázsiába nyomult vissza, Magok a romaiak Daciát foglalták el; s a Balt tengeri germánok, a Fekete tengerfelé törekedtek vissza

De 376-ban Kr. után, a hunok átkeltével a Volgán, kezdődék a nagy népfolyam hullámlása, melynek utolsó nagy mozgása a magyarok kijö-
vetele vala a Duna és Tisza mellékeire s a régi Pannoniába. — Azt
lehet mondani, hogy az austriai birodalom főbb népségei már 1000 kö-
rül Kr. u. foglalták el nagyobb részint azon viszonyokat és egymáshozí
helyzetet, a melyben ma is találjuk.

A mely tartományok és népek most Németországhoz tartoznak,
azok akkor is részei valának a német birodalomnak; s a mai nyelv-
határok szintén összevágna az akkori tartomány határokkal. Tirolis
és Vorarlberg nagyobb (északi) része német, kisebb (déli) része olasz
volt, a nyelvhatár teszi vala akkor mint most német-metz és
olasz-metz (meta teutonica et lombardica), ma mezzo tedesco és
mezzo lombardo. A mai lombárd és velencei koronaországokban
akkor is az olasz nyelv uralkodott, miután a lombárdok, megtartván
ugyan saját törvényeiket, de miveletlen nyelvöket a gallo-romai lakosság
közt elvesztették volt. Azonban valának még a lemannok és frankok
a veronai és aquilejai vidékeken; mert csak a Hohenstaufok
ellhunyta után tört meg a német befolyás, jóllehet a Verona és Vicenza
vidékein levő 13 és 7 német község azután is fentartották magokat. —
Az isztriai partokon, és Dalmatiában, azután a Száva és Dráva tartomá-
nyaiban a kelt-illyr elem, a 7-dik századtól fogva, a horvát és szerb elem-
nek volt kénytelen engedni; 1000 körül Kr. születése után saját királyok
alatt is valának még, míg 1102-ben a magyar korona alá nem jutottak.

A hajdani Középnoricum, utóbb belső Austria, most Ka-
rantán Krajna és Stájer országban a szláv nyelv vala tulnyomó, de a
9-dik századtól fogva a 12-dikig a mai nyelvhatár képződött ki. A hajdani
PartiNoricumban (Éns feletti Austria) s felső Pannoniának egyik részében
az osztrák népesség bajorok, frankok, szászok és svábokból alakult meg.

Cseh és Morvaországban, valamint Sziléziában 1000 körül még
nem volt számos a német lakosság, melynek nagyobb tömege csak a
11—13-dik századokban költözött be, I. Venczel, azután I. és kivált II.
Ottokar alatt.

Magyarországban a magyarok körülbelül azon helyzetet tartották
vala a német, szláv és roman népség közt, melyben most is vannak; de
el voltak terjedve a Bánátban és a Dráva-Száva közön is (Magyar- és
Erdélyországról bővebben lesz szó, midőn a második kötetet fogjuk is-
mértetni).

Az általános előadás után, melyet Czoernig általános ethnológiának
nevez, következik az általános népirat, vagy ethnographia. A birodalom
tartományai négy tenger- és folyó vidékhez tartoznak. A főfolyó, a feje-
delmi Duna, keleti birodalommá teszi a birodalmat; míg az Elba folyó
a Német tengerrel, a Viszla a Balt, s a Po meg Adidse (Etsch) az Adriai
tengerrel kötik össze. Egy felül a Szudetok és Kárpátok, más felül
az Alpok Környékezik a Duna vidékét, melynek közepe táját haj-
danában nagy hefföldi tenger borította volt. Tirolis és Erdélyor-
szág, mint két erőd, biztosítják a birodalom nyugatját és keletét. —

Ezen földirati taglaltságnak megfelelnek némileg a birodalom főbb nemzetiségei is, a német, szláv, román és magyar. Tömegestől, az Alpok északi lejtőit, a Cseherdőt, az Oriási és Szudet hegyeket a német elem tartja; az Alpok déli lejtőit, s a Kárpátok keleti és déli ágait a nyugati és keleti románok (olaszok és oláhok) birják; a szlávok északon a Kárpátok körül, délen az Alpok keleti ágain ülnek; végre a magyarok a közép Dunának síkságait foglalták el, a székelyeken kívül, kik a Kárpátok legkeletiebb kanyarulatait szállották meg.

Már a német nemzetiség nem egy ágból áll; a román is nyugati (olasz) és keleti (oláh); de a szláv északi és déli törzsek igen sok alosztályokat tesznek, melyeket a munka igen részletesen ad elő. Ezeknél fogva mindössze 38 nyelvhatárt mutat fel az egyes néptörzsek közt, úgymint 9 német, 24 szláv, 4 román nyelvhatárt, melyek együtt a 38-dikat, a magyart, körülfogják. Ezen fő nyelvhatárokon kívül vannak nagyszámmal nyelvszigetec is az idegen nemzetségek földjein, legtöbb német és szláv a magyar nemzetiségén. Előszámlálván ekkép a főbb nemzetek földiratát, s a kisebb népek, a zsidók, örmények, cigányok stb helyeit, következteti a birodalmi nemzetek tábláját, a mint mondja, az 1851-ki népszámlálás szerint közelítőleg felosztva. — Az eredmény következő: németek 7,870,719, szlávok 14,802,751, románok 8,051,906, ázsiai nyelvtörzsiük 5,672,976. Összesen 36,398,354.

Olvasóink kedvéért egybeállítjuk, miként határozza meg az előtünk fekvő mű Magyarországot, Erdélyt és Vajvodina népességét a nyelvek szerinti arányokban:

Magyar	4,000,266
Német	756,420
Cseh	1,704,312
Orosz	440,600
Szlóven	44,862
Horvát	71,926
Szerb	62,880
Oláh	526,160
Zsidó	227,940
Czigány	18,364
Örmény	3,144
Görög	6,288

7,864,262

A Vajvodinában és Bánátban:

Magyar	221,845
Német	335,080
Szerb	384,046
Cseh	25,607
Orosz	6,777
Horvát	2,860
Bolgár	22,780
Görög	2,820

Oláh	397,459
Czigány	11,440
Zsidó	15,507
	<hr/>
	1,426,221

- Erdélyországban :

Magyar	585,342
Német	219,374
Oláh	1,201,785
Bolgár	201
Örmény	7,979
Czigány	52,666
Zsidó	6,220
	<hr/>
	2,073,472

III.

Észrevételek a nyelvi térképekre és a nemzetiségek arányára nézve.

Midőn hírlapok útján az előttünk lévő munkából a birodalmi, különösen, magyarországi népesség számát és nyelvek szerinti arányát közlötték, Fényes a Pesti Napló 1857-ik évbéli 257. 259. 263. 266. 269. 270. számaiban „az ausztriai birodalomban lakó nemzetiségekről megjelent munkák és nyelvbroszok hiányai“ czim alatt többféle észrevetelt közle, melyeket tanulságos lehet itt megemlíteni. Fényes általános megjegyzése az, hogy az írók rendszerint a magyarok számát kisebbre, a németekét és szlávokét nagyobbra teszik, mint valóságban van. Igy Häufler 1845-ben megjelent nyelvtérképe (Sprachkarte der österreichischen Monarchie sammt erklärender Übersicht der Völker dieses Kaiserstaates stb. Ofen 1845.) a magyarok számát így hozza ki: Magyarországbán van magyar 4,281,500, Erdélyországban 260,000, a katonai végvidéken 54,000, Bukovinában 3000, székely van 260,170, s így összesen 4,858,670 lélek. Pedig, úgymond Fényes, hogyan lehetett 1843-ban a katonai végvidéken csak 54,000 magyar, holott a bécsi statistikai hivatal azokat 1842-ben 111,621 főre teszi. — Továbbá a katonai végvidéken lakó székelyeken kívül a polgári hatóságokban létező székelyeket 1843-ban Häufler szintén 260,170 lélekre becsüli, pedig már 1842-ben a bécsi statistikai hivatal adatai szerint 373,000-en voltak. Ime csak e két adattal is Häufler a magyarok számát mintegy 160,000 fővel kisebbre teszi, mint volt. — A bukovinai magyarokat Häufler 3000 lélekre teszi, pedig a statistikai hivatal 5946-ot mondott. Úgyde e szám is kicsiny, mert az 1848-ki egyházi számlálás volt :

Andrásfalván	1345 lélek
Boldogfalván	1038 „
Hadikfalván	1823 „

Istenfogadjon	868 lélek
Istensegitsben	1983 „
Józseffalván	1004 „
Magyarfalván	567 „

Összesen 8128 lélek.

Ezen és több adatokból kihozza Fényes, hogy Häufler adatai nem biztosak.

Hasonló kifogást teszen nyelvi térképe ellen is, melyen itt ott egész tiszta magyar helységek sőt vidékek hol szláv, hol német, hol oláh színnel vannak festve, névszerint a Csallóközön, Nyitra megyében, Hevesben stb. „Mennyire meglesznek lepetve Apátfalva, Fejértó, Pocsaj, Tasnád, Csenger stb. ha meghallják, hogy ők Häufler szerint német gyarmatok; bámulatukban csak az vigasztalhatja, hogy Margita (Bihar megyében), Nyír-Bátor, Nagy-Kálló gyökeres magyar helyek is e forrás után tótok; sőt Hajdu-Nánás vegyes tót-német város.”

Nem kevésbbé gáncsolható Frölich R. A. „historisch-ethnographisch-statistische Erläuterungen zur neuesten National- und Sprachkarte des österr. Kaiserstates stb. Wien 1849.“ Hol Frölich eltér Häufertől, úgymond Fényes, ott ő a szlávoknak kedvez a németek felett; például, hogy csak ez egyet említünk itt, Hajdu-Nánás, még Häufler szerint, német-tót közszé, de Fröhlich kiigazítja a hibát, s egészentőtá teszi.

Harmadik munka, mely az osztrák birodalom nemzetiségeiről régebben megjelent a bécsi es. statistikai hivatalé 1846-ról. Ez már mindenetre alaposabb az előbbi munkáknál, de az összeírások hiányossága miatt a magyarok számát ez is kevesebbre teszi. E szerint 1846-ban volt az osztrák birodalomban 7,917,195 német, 15,289,196 szláv, 5,418,738 magyar, 5,400,011 olasz; 2,686,492 oláh, 2,293 albanus, 17,384 örmeny, 10,000 görög, 93,600 cigány, 746,851 zsidó, összesen 37,583,755 lélek.

Az 1851-diki összeírás csak 36,398,354 lelket talált, tehát egy milliommnál több fogyatékot, melyből a magyarokra 552,177 esnék.

Ezen utolsó összeírás számait közlé az előttünk lévő munkából B. Reden, mi azután okot szolgáltatott Fényesnek az említett cikk-sorolására. — Láttuk, hogy az 1851-ki összeírás szerint van a birodalomban:

Német 7,870,719; közülök katona 168,800.

Szláv 14,802,751, közülök katona 324,400.

Román, 8,051,906, közülök katona 102,200.

Magyar 4,866,556; közülök katona 42,800.

E számok és illető arányaik iránt kétkedővé tette Fényest már a katonaságnál levő részlet. Mert midőn a magyarok közül csak minden 110-dik lélek viselne fegyvert, a németek közül minden 46-dik, a szlávok közül általában minden 57-dik, sőt a szlovének közül minden 37-ik lélek volna katona. Ezen szembeszökő aránytalanságot felvilágosítás nélkül lehetetlen elhinni; miután pedig az előttünk lévő nagy munkában nem veszünk arra nézve semmi felvilágosítást; a számok nem igen ér-

demelnek hitelt. Honnan is lehetne megmagyarázni, hogy a birodalmi katonakötelezettség mellett a magyar nemzet kiváltsággal bírna, mely fölmenti a katonáskodástól!

Kifogást teszen Fényes a nemzetek megnevezése ellen is. Miért nevezik a magyarokat, örményeket, cigányokat, zsidókat, ázsiai nyelv-törzsbelieknek, s a többieket németeknek, szlávoknak, románoknak? A logika azt követelné, hogy ha amazok ázsiaiak, ezek európaiak legyenek; mit ha az utóbbiakra nézve alkalmatlanok, és semmit nem jegyzőnek találnak, hát találják annak az előbbieknélnevezését is. — Úgy hisszük, oly munkát, mely oly nagy súlyt helyez a nemzetiségekre, s azokban nem annyira a jelen állapotot (a nyelvet), mint a származást tekintti, méltán érte részben gáncos. A nyelvtudomány kifejezte és tanítja Bécsben is, hogy ránk nézve három nagy nyelv- és népfaj tűnik elő: az árja, az áltaji és a sémi faj. Se nevezeték a birodalmi állam ismei hivataloknak is ajánlkoznak, sőt alig is mellőzhetőek. Az előttünk lévő munkát így kezdik, hogy az ausztriai birodalom népségeit az európai főbb népek teszik, s ezek mind Ázsiából kerültek Európába: kissé föltetsző tehát, hogy aztán mégis a birodalom lakosságát csak némely részben vallják ázsiaiak. Mit jelent sen ez? azt-e, hogy még Ázsiában vannak, vagy azt, hogy nem elég ideig laktak még Európában? Tehát hány század teszen valamely nemzetet európaivá? — Kell, nem kell, tetszik, nem tetszik, — legjobbak az árja, áltaji és sémi nevek. Árja nyelvűek: a németek, a szlávok, a cigányok, az örmények; áltaji nyelvűek a magyarok; sémi nyelvűek a zsidók; mindhárom rendbeliek Ázsiából kerültek ki. — Azt vehetni föl a zsidók ellen, hogy már nem sémiék, hanem németek. — Viszont kérdezzük: mi döntsön hát: nyelv-e vagy eredet? Ha az élő nyelv, úgy a zsidók németek; ha az eredet, úgy ők sémiék. De hogy ázsiaiaknak nevezzük, arra semmi ok sincs, mert a többiek is valamennyien ázsiaiak.

Vége Fényes a magyarok számát az egyházak összeírásai nyomán 1856 végén 6,555,124 lélekre teszi, és pedig:

4,211,546	rom. kath.
120,213	görög kath.
2,054,938	reformat.
168,427	ágostai

Az érintett számból lakott:

Magyarországban	5,452,721
Erdélyben	832,907
A vojvodinában	249,298
A végvidéken	6,067
Tótországban	6,003
Bukovinában (1848)	8,128

Összesen 6,555,124 magyar

A különbség a Czooernig és Fényes számai közt 1,688,568

lelket teszen, mi csakugyan igen nagy. Az Ethnographia olvasója, ki előtt más forrás nincsen, magában a munkában is talál kiigazítani valót. Tudniillik, a 675. lapon így áll Bécsvárosának lakossága :

Német (köztök 15,000 zsidó)	362,000
Cseh, szlovák	83,000
Horvát, szerb	10,000
Lengyel, rusznyák	6,000
Szlovén	3,000
Magyar	6,000
Olasz	6,000
Román	500
Egyebek	3,500

Együtt 480,000

Mint látjuk, Bécsben 6000 magyart is említ, mely számot mégis a 79 és 80. lapokon nem találunk kitéve; minél fogva az Ethnographia maga kifelejt 6000 magyart, kik a 4,866,556-hoz adatván, az összevetés már 4,872,556-ra emelik. Megróvható hiba ez oly munkában, mely a krajnai lakosság számában az ott levő 2 zsidót is kiteszi. A bécsi 6000 magyar lakos nincsen kitéve a magyarok között, hol állanak ugyan a bukovinai magyarok, de számra csak 5,586, nem 8000-en felül, megnyit Fényes az 1848-ki egyházi összeírásban talált.

Egyébiránt Czoernig népirati térképe sokkal helyesebbnek látszik a Häufler és Fröhlich térképeinél, mert a bukovinai magyar nyelv-sziget s a tótországi magyar helységek ki vannak téve; a Csallóköz stb. nincs német vagy tót színre festve. Kifogás alá esik anynyiban, hogy történeti nyelvtérkép is akar lenni, s azért p. o. Kolosvárt tiszta németre, Baját szerbre stb. festi: azonban nem marad hű magához, mert a felföldi tót szín ellep mindent, azt is, mi még a 17-dik és 18. században német vagy magyar volt. Azon igazsággal festvén a többit, melylyel Kolosvárt, a szepesi német sziget jóval nagyobbra nőtt, sőt Liptón keresztül Zólyomig ért volna, s a bányavárosok vidékeit mind magába foglalná. De magyar szigetek sem hibáznának innit amott, mert, ha nem csalatkoznak, a híres Bél Besztercebányán magyar ev. lelkész korában fordítá magyar imádságos könyvét. Ámde talán nem volt szükség történeti nyelvtérképet adni; mert tévesztük a jelent ábrázoló térképen a történeti foltok, melyek csak az egyik és másik nemzetiség javára látszanak czélozni. S ha tetszett vagy kellett a történeti térkép, a munka II.köt.82. lapja is szolgáltatott volna adatot, hol azt olvassuk: „Torontál megyében is a magyar helynevek egész a 16. századig leginkább magyar és kún lakosokra mutatnak. Pest megyében a 17. század előtt csak (durchaus) magyarok laktak, Budát és Pestet kivéve, melyek lakossága német volt, sőt Buda mai határában a helynevek addiglan mind magyarok voltak.“

IV.

Az ausztriai birodalom története és új alakulása.

A kötet legnagyobb részét teszik azon főbb vonások, melyek a birodalom történetét rajzolják, mind külső növekedésében, mind belső életében, a tudomány, művészet és vallás tekintetei szerint; — s a birodalom új alakulása, mely részt, mint történeti forrást, úgy vehetni. A történeti előadásban, itt ott, nem elég részrehajlatlanságot vélénk látni. A ki a történetekről ítél, kénytelen más oldalait is tekinteni a dolognak, melyeket ma talán nem látunk a felszínen.

Az új alakulás fején áll az 1851 augusztus 20-ai „kabinet-irat,“ s az azt követő december 31-ki, rendelet. A belügyek, rendőrség, igazságszolgáltatás, egyház és nevelés, finanzia körei mint megannyi új teremtesek. A finanziaakra nézve a dohány, bélyeg a birodalom nagyszéiben újítások; az önkéntes államkölesőnyre 1854, jul. 20-kán nyíltak meg az aláírások, melyek 506,788,477 forintot eredményeztek. A finanzia-igazgatás némely eredményeit a következőkben adja a könyv:

Év	Jövedelem.	Rendes kiadások.	Hiány.
1848	122,127,354	167,238,000	45,110,646
1849	144,073,378	190,459,567	46,445,809
1850	194,296,457	230,266,986	35,970,529
1851	219,505,140	260,866,670	41,361,530
1852	226,565,108	274,587,121	48,222,013
1853	237,136,993	286,313,610	49,176,617
1854	247,333,723	294,529,081	49,296,957
	1,388,778,534	1,704,261,635	315,483,101

Voltak még rendkívüli kiadások is :

a) az alapított és lengő államadósság	289,361,609
b) rendkívüli hadszerelés, az interventio költsége stb.	240,665,463
c) vasutak, távirdai vonalok	125,939,837
	656,466,909

Az összes hiány fölmegyén tehát 971,950,010 forintra.

Födözve lön e hiány részint az önkéntes államkölesőnyből, részint állampapír-pénzzel, részint a nemzeti bank előlegezéseivel, mely források együttl 1,004,201,998 forintot szolgáltatottak be.

A külügyre nézve, olvassuk, hogy 1849 januáriusától 1855 végéig 94 szerződés kötöttet, melyek közül 52-öt maga a császár erősített meg, 42 csak egyesség. E szerződések többnyire a kereskedést és ipart illetik.

Ezen a birodalmat illető előadást követi már a részenkinti leírás, még pedig első helyen az Ens alatti ausztriai rész, melyben aránylag Bécs foglal el nagy helyet, s be is fejezi az első nagy kötetet. — H. P.

STUDIES ON HOMER AND THE HOMERIC AGE. Tanulmányok Homerus és kora felől. Irta GLADSTONE. 3 kötet.

E most megjelent jeles műről írja a londoni Athaneum: Hesiodus, ugyinond egy ó spartai hagyomány, a helotáknak, Homerus a férfiaknak való költő. Az egyik beszél, magyaráz, gazdasági és mezzei dolgokat szabályoz, emberi és isteni születéseket, rokonságokat, munkákat és napokat lajstromoz, — a másik zsoltárokat énekel haragról és csatáról, tüzről és dögghalálról, hősi cselekvésről és szenvedélyről, mennyei és földi ellenszegülésről, emberek keserveiről, gyengeségeiről és vándorlásairól, oly szavakban, melyek még három ezer év eltelte után is áthatvák ihletéssel. Embereknek, kik élnek, cselekszenek, szenvednek, kik iszonyodás és szépség iránt fogékonyok, kiknek éber szeme van látni a tengeren és szárazon előmlő fényt, s azt az isteni fényt, melyet egyiken se szemlélhetni — azoknak Homér nyelve soha sem lehet holt, bárha Homér maga kétes személy válnék is. Daczára minden tudóskodásnak, mi nem szégyeljük megvallani az öreg Voss-szal, hogy mi hiszünk az egy Iliasban és egy Odysseában s mindkettőjük apjában az egy Homerusban. Érdekes dolog volna nyomozni az atya és gyermekei viszályait. Gyanitgathatjuk, mikép juthatának írásba azon költemények, ha igaz legyen, hogy a bardusnak magának nem vala anyyi módja, hogy írószert vehessen. Tudunk képzelni némi kalandor rhapsodistát, mikép von el bige- vagy astragalus játékuktól lengeteg öltözetű gyermekeket, vagy mikép csal ki a verőfényre dalias veteránokat, századikszor hallgatóndó valamely lelkesítő, buzdító töredéket. Tudunk képzelni athenaei vagy spartai anyákat, mikép rengetik csecsemőiket férjeik paizsában félig dunogott versek rythmusára — katonákat, mikép szavalják a pislogó tábori tűz mellett, — hajósokat, mikép emelik árboczukat, vagy csapdossák vízbe evezőiket homerusi tactusokra — foglyokat, mikép karczolja azokat a verseket a magános szirtre vagy börtönük rökönödött falára, mindaddig míg szigeteken és száraz földön összeforrtak minden széppel, jóval és kedvessel, részévé és részecskéjévé váltak a föld hire nevének — belevalójává a nemzeti hitnek és vallásnak, hogy azontul írják fel a házakra, rajzolja a templomokra, szeresse és becsülje minden ember, míg aztán törvényhozók összeszedék és kézikönyveknek rendelék az iskolákba, — philosophusok szövegeket szedtek belőlök, — szónokok idézték, — míg énekeltek a panathenaei ünnepeken, — királyi drága szelenczékbe zárták, és nagy emberek párnái alá dugták — míg államok törvényeket hoztak és zsarnokok remegtek ezen nemzeti költemények iránt tanusított hódolatért. Mert Homerus valóban a görög biblia. Homerusban mintegy régiség vagy levéltárban vannak lerakva a hajdani erkölcsök, hitvallások, igazgatás, mesterségek és nyelv okmányai. Minő szeretetet mutatnak ők, — minő boszút, minő vitézséget, minő kereszténység előtti lovagiasságot, irgalmasságot és gyöngédséget! Mily nagyok és reátartók a királyok és tábornokok, — mily ünnepélyesek a népnek vénei, mily könnyen kormányozhatók és félelemmel teljesek a

nép sorai! A házonküli életnek mily képe, színezete és vidorsága járja át azon költeményeket! Bizony jól esik azon a korai verőfényen pirítkezni; és a Homerus holdja működése mily különböző a mai képzelődés által reá ruházott jellemtől! Juhtanyák, és halmok és erdők és hegyfokok ujjonganak sütésére s nem merülnek ábrándos komorságba. Homerus tengere nem hiú butor, és nem csak diszes hasonlatokra szolgál. Minő szöveget hord elő, a mint köszirtes szigetek körül szökdécsel és csapdos, — mikép izgatja fel az emberi reményt, erélyt és vállalkozást! A Homerus világa — legalább a jó fele — új erőben levő, természeti tevékenységgel teli, — még a gyönyör is szintúgy szakbéli kötelesség és felelős foglalkodás, csak az aljas emberek a fogyasztók és nem termelők. A szeretőknek harcolní kell és ezért fegyvert ölteni, máskép szégyenére válnak becsületes rokonaiknak és polgártársaiknak. Állami kötelességek, fiú és hitvesi hítség, idegenek iránt vendégszeretet, tisztelet, udvariasság simaság, a tolakodás szemtelensége, kíváncsi tudakozódás, emberi és állati ragaszkodások szépsége, cselédek, lovak, kutyák különböző viszonyai, az emberiség halk zenéje teszik különös báját, ha szinte kissé alább is szállítják fellengzését az Odysseának. Kisérni a történelmét annak, a mit Pisistratus ideje óta mondtak és irtak és okoskodtak, hosszas munka volna. Minő nyelvész felekezetek és iskolák és elméletek alapultak mind Homeruson. Mikép tartották ereklyekint műveit alexandriai királyok s mikép tanulták, pontozgatták és magyarázták tudósok költséges és pompás könyvtárakban. Mikép dajkálta Homerus Olaszthonban a költő, képiró, szobrászi művészetet s mikép énekelték verseit a Bajae s Cumae melletti tengérbőlöknél. Mikép válik egy hirtelen felfedezett sárga kutyabőr barátság lánczává olasz királyok és fejedelmek, — apátok és hibornokok közt, — mikép görbedeztek fiatal, szép képű szerzetesek a félig halványult betűk felett, mikép vették hí másolatát Reuchlin és Melancthon, mikép olvasták idősebb bodleyi tanulók holdvilágnál, mikép nyertek általa világot Chapman és Keats és Shelley, és mint nagy meglepetésünkre fedezők fel, mikép olvasta John Wesley circulásáiban lóháton, bámulván „rettenetes lángeszét, gondolatai erejét és azon kegyességi eret, mely egész munkáján átvonul, bárha pogány vala is.“

Az egyetemes hódolat adóját teljesre pótolja korunk első rangú államférfiai, egyike és politikai tevékeny életéből időt szakasztván oly épületet emel Homerus dicsőségére, mely csaknem székesegyháza az elmélkedésnek és tudományosságnak. Gladstone ur kiérdemlette minden rangú honfiai tiszteletét magas jellemével szintúgy, mint politikai szolgálataival: nagyon csalódnánk, ha minden europai tudós háláját nem aratná, valamint minden bizonnyal azon egyetemnek, melynek képét viseli, nagy becsületet szerzett azért, hogy annak szentesítésével adta ki az előttünk fekvő igen derék munkát. Nem nagyítjuk e munka érdemeit, ha azt mondjuk, hogy ezen „Tanulmányok“ kimerítő kézikönyvet képeznek a Homerus körüli nyomozás mezején és az öslényi néptanra, ethicára, valásra politikára, művészetre nézve minden pontokban új, s előttünk eredeti nézeteket tárnak fel. Homerus pusztán költői és díszítő öltözetére

nem terjeszkedik ki szerzőnk azon hiszében, hogy azt eddigelé igen is kirekesztőleg tették tanulmány tárgyává, az ő szándoka az, hogy ha nem is veszi ki egészen Homert a kis fiúk kezéből, magasb polezot nyerve számára az egyetemi nevelésben s általában az emberek erkölcsi és felsőbb rendű éltében. Teljesen elismeri ugyan a szerző Homerusnak kittäinő alkalmazhatóságát a nyelv gyakorlatára, a hajdani szőjések, a szócskák használata, szótag- és versmérték, hajlítások, válogatott építet-honok és ékesszólás tekintetéből, de ő részéről, bevezető fejezetében, inkább a történelem s időszámítás adataival foglalkodik, s vizsgálataiból azon meggyőződést húzza és kívánja terjeszteni, hogy Homerus gondos szemlélő és hű följegyző vala. Ki van emelve Homerus tömött stylje, erélyes nyelve — *σφοδρότης* Plato szerint — pontossága a részletek ben mint látható a hajólajstromban, — az atyai nevek használatában, — az idegenek szülői, rokonai felől való tudakolásokban, — a tartományok, nép és helységek természeti leírásában, — mint Strabo megjegyzi, Thisbe a galambjaival, — Zacyntus az erdeivel, Haliartus a réteivel, — Anthedon, mint határszéli, — Lilaea a Cephissus forrásainál, — Troja az ő szeles lapályaival, — Ithaca, hol ugyan nincs lóverseny s kecskék sze-degetik sziklái az acanthust, azért mégis szép és kedves sziget, a benn szülöttek szemének. Az általános történelmi színezeten tul, még egy rakás apró árnyalat tesz bizonyosságot a Homerus igazságszerető szeméről: — „Miért kell megmondania nekünk, hogy azon vas discust, melyet Achilles jutalmul tüze ki, egykor Eétion dobálá? Mire kelle nyolcz sort szentelnie azon aszott fatörzsök leírására, mely körül kellett futtatni a szekerekkel? Miért hajt Menelaus kanczát?“ Miért igyekeztek volna annyira eltanulni a rhetorica átaljában tapasztalható hiányát mit egészen máskép tapasztalunk a tragicusoknál, ha nem lett volna Homerus a hős kor gyermeke? Az ugynevezett Cyclicus költemények, az Epigonokról, a Cypria, a Thebais, és a Nosti (*Νόστοι*), melyek az Ilias és Odyssea közt foglalnak helyet, világosan Homerusi hírért és dicsőségért küzdő és versenyző költők művei; s ama közbeszúráshoz hasonló eset gyanánt felhozza Gladstone ur, hogy saját tapasztalatára Olaszthonban a Leopardi *) neve alatt hordtak házról házra árulni költeményeket. Átsuhanunk a sokat bolygatott pelasgusi kérdésem, Minos körletti vizsgálatokon, Homernak Creta iránti tekintetén, mit némelyek azon körülménynek tulajdonitnak, hogy szomszédja volt szülőföldének, — és felvesszük a második kötetet, mely a Homerus korabeli vallásról értekezik e cím alatt „Olympus.“ Gladstone ur abban, a mit Homerus theo-mythologiájának nevez, egy hajdani kijelentett vallás töredékeit leli. Ugy áll az előttünk mint ó egyházaink valamilyike maga magát magyarázza; mi pedig tudjuk róluk hogy a művészet történelmének különböző időszakaiba tartoztak, midőn illetőleg mindenikök az ő jellemző vonásai szerint divatozott. Max Müller tanárt idézvén Gladstone ur Homerus nagy előszeretétét a a személyesítések iránt azon tényből magyarázza, mely szerint „az el-

*) Leopardi XIX. évszázbeli igen kedvelt olasz költő Sz.1798 † 1837.

ront beszéd nehezebb, mint egy költő rokonszenvének teljessége a természettel *)“

Aztán mindjárt a Humerusnak a „háromsága“ van vizsgálat alá véve; az „ige“ (logos) eszméje, melyet Minervában nyomozhatni; a „szabadítóé“, melyet Apollóban lelni; Latona pedig a szűz képét viseli. Az ó testamentum szívárványát Irisben leljük s a kísértő gonosz eszméjét az „Até.“ban, melynek Gladstone ur a commentátorokétől különböző magyarázatot ad.**)

Majd a különböző istenségek hatalmai és tulajdonmányai vannak vitatás alá véve; s aztán kapunk egy fejezetet a hősi kor erkölcsi eszméiről, a szabad cselekvésről, lelkiismeretről, magán való uralkodásról, és a két nem viszonyairól. Egy fejedelmi háztartás rendéről fogalmat nyújt egy pillanat a Circe lakába. Ennek alkalmával megjegyzi Gl. ur azon különös vonást, hogy a fürdői szolgálatot férfiaknak is ottan ottan nőszemélyek tették meg; még pedig nemcsak cselédek, hanem fejedelmek leányai is. Ezen szokás nem messze üt el attól, a melyet Mr. Bayard Taylor Norvégiában tapasztalt; ámbár Gl. ur igyekszik elsimitni magyarázatával a homerusi szokás szerénytelenségét vagy legalább együgyűségét. ***)

Megállapítván Gladstone ur Homerus történelmi lelkiismeretességét, magas erkölcsi irányát — mint a melyet azáltal tanusít, hogy gonosz cselekvőket gondosan kerül és nem akar méltatlan eszközökkel támasztani költői hatást, — istenei és hősei működését és tulajdonmányait és az égi világról való nézetét, mi nagyára az ősi föld árnyéka, a harmadik kötetben államtani kérdéseket vitat meg s a „politikai tudomány atyja“ czimét és becsületét igényli Homerus számára. A nyilvánosságot és reábeszélést — a kormányzás nagy eszközeit — tisztán kijelelve találja a Humerusféle korban. Az iliásbeli mintakirály legalább a kötelességnél fogva kormányzott, és mint a felséges gondviselés képe aratói közt a a rendeken mosolyogva van ábrázolva Achilles paizsán. A király távollétében és az örökös herczeg gyermekkorában, úgy látszik, hogy a királynéra vala átruházva a hatalom; s megjegyzi szerzőnk minő fiui tisztelttel s alattvalói hódolattal viseltetik a fiatal Telemachus Penelope ki-

*) Szükségesnek látám ide tenni az eredetit, hogy ne tulajdonítsák nekem, hü fordítónak, a mit e kifejezésben hibáztatni lehetne. „Abstract speech is more difficult, than the fullnes of a poet's sympathy with nature.“ Max Müller, német eredetű, most oxfordi tanár és igen jeles orientalista, különösen szanszkrit tudós.

F. J.

**) Inkább elmés, mint alapos mythologiai párhuzamok. Bizonyára nem emelik a különben jeles mű becsét.

S z e r k.

**) A tizenhözszázadik évszázban a francia ur hölgy körül udvari inasa tette a fürdői szolgálatokat. Midőn egykor egy angolnő bámulatát jelenté francia barátjának a felett, hogy „férfival“ tétet ily szolgálatot. — „Nem férfi az, hanem inas!“ — felele a büszke urnő. Vajjon a szepültlen ártatlanság szilárd erénye egyfelől s a hospitalitas szentjogainak — úgyszólván vérbe átment — becsülése másfelől kevesebb erejűek lettek volna, mint az aristocratai büszkeség.“ Ezen oldalról tekintve a dolgot, se szemérmetlenség, se együgyűség vonását többé látni rajta nem vagyunk képesek.

F. J.

rályné iránt. Az Odysseaban s még inkább Hesiodusban, az igazság és ép-lelkűség (integrity) patriarchai fellengős mintái elhalaványultak; a királyok mohón kapnak az ajándékon; és az utóbbi költőben már huzzák a harangot az egyuraságnak, mert itt a vas idő; a kereskedelem megtelepedett Görögországban és elhozta magával legidősb szülöttét, a nyereség feletti versenyzést.“ De még itt is kellemes a festemény, ámbár elmult a világnak gyermekora és a társalom ember korra van növőben és erős az egyéni jog és szabadság, — mindazáltal, mint szerzőnk jelentősen mondja: „a politikai szabadság még mindig becsületben tartja azon fát, melynek árnyékában fölnevekedett.“

A királyok Homerusnál erőben teljeseek, zenc- és énekkedvelők, párjokat nem lelik a játékban s mindenk felett vezetői a népnek a harezban. Achilles a lantjához ősi hősök tetteit éneklí. Epeus jól tud bánni öklével, mely királyi tulajdont ugy tetszik mintha valamennyire fitymálná Homerus, és Ulysses, a mellett, hogy derék faragó és hajósács, versenyre hívja ki Eurymachust, hogy kísértsék meg, melyikök takarítja le hamarább a fiút egy rétről, melyikök bir egyenesebb barázdát hasítani egy négy holdas földön végig. A Homeruskori társalom nemesekből, a hasznos és szép mesterségekben jártasokból s héres munkásokból és rabszolgákból áll *), és megjegyzi a szerző, hogy a második osztály nagyobb becsületben áll, mint a melyet a csupa gazdagság adhat és a héres munkás állapotá rosszabbnak van nyilvánítva a rabszolgáénál. Aztán a tanács, a népgyűlés és a hadsereg alkotmánya van megvitatva, melyek közül az utóbbiba minden osztálybeli ugy lépett be, mint szabad ember s ha lármát üt vagy patvarkodik, mintegy oly formán fenyíti meg Ulysses a botjával, mint valami iskolás gyermekeket. Értekezik sz. a beszéd isteni hatalmáról, mely mindjárt az erő és magaalalmazás, az ész és józan okosság után uralkodik az emberekben, a fő szónokokról, a rövid kifejezésüekről, a bőbeszédüekről, a t a r t ó z k o d o k r ó l s mindenik közt utójára a súlyos Ulyssesről, kiből nem láthatni előre, hogy mit tud, de „kinck hatás szavai úgy omlanak, mint télen a hó-pelyhek“ — ha csak ugyan jól fordítottuk a költő szavait s ezek nem inkább a hegyekről omló hógomolyákat — lavinákat — teszik; szembe-tűnő ellentétbe állítja a szónoklat fő mintáit Thersitessel, a hadsereg leggazabb emberével, a ki befolyását nem a katonák értelmességére és becsületézésére alapította, hanem kifogyhatlan aljas tréfáira, beszéde rend és illedelem nélküli, személyére sánta, karikalábú, púposhátú, ke-rek vállú, hegyesfejű, és utójára kopasz, vagy bizony még annál is rosszabb, mert itt ott nőtt a fején néhány szőr szál.

Azután a közvélemény szerve van igen élesen felfogva. Homerus nem birt lélek nélkül képzelni gyűlkést. A király a közéletnek nem hatványa, csak rangjele volt, a lélek még rajta tul rejlett; s ezt Gladstone

*) Nem a hindu várnak hármá jut-e itt eszünkbe, a ksatriják, vaisják és súdrák? Hájlandó az ember a várnak szigorú elkülönzését egy papi osztály alakulásában keresni s a görög és szanszkrit miveltségi különbség egyik lényeges okát abban lenni, hogy amabban bráhma-varna nem alakulhatott.

ur igen elmésen leli meg a Homerus „τῆς“-sében, a nagy „valaki“ ben. A földrajzról s nemzeti ellentétekről következnék fejezetek; s a könyv három igen vonzó fejezettel végződik ezen czim alatt : „*αἰδώς*“ melyekben Homerusnak a szép, a szám és a szín iránti érteke van bonczkés alá véve. A szépségről két fogalom van; az egyik mennyei és az égbe, mint kútfejébe törekszik, a másik egyszerűen állati, olykor belül, olykor túl a természet törvényein. Az első typust gyönyörűen világosítja a Ganymedes regéje, s Gladstone ur találóan alkalmazza reá Emerson némi szép sorait:

A genius of so fine a strain,
Who gazed upon the sun and moon,
As if he came unto his own:
His beauty once their beauty tried;
They could not feed him, and he died.“ *)

Aztán átmegy szerző a tájképre és külső szépségre, és ellent mond Ruskin **) állításának, ki azzal vádolja Homerust, hogy a festői-ség iránt nincs érteke. Figyelteti a Lacaedemonhoz ragasztott ime melléknévre : „kedves,“ minthogy hegyekre völgyekre van alakítva, s arra hogy Ithaca az ő kecskemászta szírteivel szebbnek van mondva, mintha laposan terülne el, mint Argos síkjai. De azt megengedi, hogy a színek iránt hiányos érteke vala Homerusnak; de az ür és a tehetségek azoknál tevékenyebb és élesztőbb működésekkel voltak elfoglalva; a szép alakok neki csak köntösprémjei valának az egész természetben serkező életnek, ennek hullámai ujjonganak, midőn felteszi a tollat a harczi sisakjára, szélesen kinyílnak örömlükben, forranak a parton rokon érzettel a hadi baja és jai iránt

Homerusnak, mint legtöbb költőnek, Gladstone ur szerint csekély fogalmi voltak a számokról, hasznos tudományokról való ismerete sem terjedett messzebb az egyszerű összeadásnál. Ezen egész fejezet felettébb elmés és sajnáljuk, hogy a hely nem engedi kivonatokat adnunk. A színek sora bármily szűk Homerusnál, elemeikben és kútfejeikben számos költői melléknév eredetét leli fel szerző. Midőn a munkát, mely az ő politikai és társalmi életet, néptant, művészetet és költést illető felvilágosításokban s nyomasztásokban oly gazdag, magát ajánljuk olvasóink figyelmébe, csak annyiban térünk el Gladstone urtól, hogy nem ósztozunk Miltont kisebb-

*) Egy oly jeles alkatu genius!
A ki úgy nézte a napot és a holdat,
Mintha sajátjába érkezett volna haza,
Szépsége egykor próbára tévé azok szépségeit;
Azok nem táplálhatták őt, s ő meghala.

**) Angliának egy új aesthicususa, ki sokszor jár tévuton, sokszor vadász paradoxonokat; de tévútjai rendszerint oly virággal szegettek, tulzásaí oly elmések, hogy a sok fényben foltjait is hajlandó megbocsátni az ember. Egyik tücske az, hogy Rafaelben már hanyatlását látja a korábbi romai iskolának s általában a festő művészetnek.

bitő véleményében. Az a hamis hang, melylyel ezt teszi, divatos ugyan ma Oxfordban, de nem fér össze a szerző általán véve méltányos és igazságos felfogásával, mind az értelmi, mind a politicalai dolgokban.

„Let both divide the crown :
This raised a mortal to the skies,
That drew an angel down.“ *)

Br. . . .

A HISTORY OF THE ROMANS UNDER THE EMPIRE. By Charles Merivale. — Vols. IV., V., VI. (A rómaiak története a császárság alatt. Merivale Károlytól. — A IV., V. s VI. kötet.)

Szerző — mond az Edinburgh Review — munkája jelen kötetiben, valamint az előbbieken, bármelyik elődénél kimerítőbben rajzolja a romai császári bel- és külkormányzás jellemét, számos megrögzött előítéletet támad meg, s nyomról nyomra kíséri ama közigazgatási rendszer eredetét és kifejlését, mely Trajan és az Antoninok alatt jutott érettségre. Folyvást ugyanazon fáradsatlan szorgalmat, az emberekről és eseményekről ugyanazon részrehajlatlan ítéletet, s állításai támogatásában ugyanazon alapos tanultságot fejt ki.

Hogy munkája IV. és V., kötetei egészben véve kevésbbé vonzó, mint a három első kötet, ez nem a történetíró hibája; mivel nem csak hogy anyagszerei kevésbbé teljesek és hitelesek; hanem maga a korszak is — Augustus uralomra jutásától fogva Claudius haláláig — kevesbbé termékeny nagy férfiakban és nagy tettekben. A háborúk érdektelenek, s katonai vagy polgári fontosságukra nézve nem hasonlíthatók az előbbiekhöz; a szabad viták és választások nem izgatják fel többé a senatus és a forum szenvedélyeit. A színpadon maradt személyek távolról sem gerjesztenek oly érdeket, mint Caesar és Pompejus, Cato és Cicero. A nagy dictátor helyett — babérkoszoruja és skarlátszínű diszöltözetével — egy komoly s gyakran beteges senator áll előttünk, ki testőrség nélkül, s egyetlen lictor kíséretében halad át a forumon. A heves engesztelhetlen Cato helyett a zugolódo Pollio könyvtárában köztársaságról álmodozva; a pazar Antonius helyett, ki most Fabius-, vagy Camillusként fékezi a népet, s majd bacchanaliákon tántorog a Via Sacrán, a feszes Agrippa, elméletileg a régi jó időket magasztalva, de gyakorlatilag leghatályosabban támogatva a monarchiát. De ha ezen korszak férfiai aránylag érdektelenek, s a felrázó események ritkák, ezért némi kárpótlást nyújt a szintér szélesbülése; a mennyiben a tartományok azon arányban, a mint több mint egy század óta a senatus, a legiok és Roma népsége számára ujonczokat szolgáltattak, — az állam kiegészítő tag-

***) Hadd osztozzanak mindketten (Milt. és Hom.) a koronán.
Emez egy halandót az egekre emelt
Amaz egy angyalt huzott le onnan.

jaivá lettek, s a proconsuli önkény és a polgárháboruk pusztításai szüntével ismét föl kezdettek virágozni. Merivale felhasználja ezen körülményt; s Tacitus és Gibbon nyomdokait követve, az összes tartományok széles panoramáján átvezeti olvasóit.

A birodalom ama kormány-rendszere, mely 12 századon át fenállott, főleg a második és harmadik caesarok műve volt. Valóban szerencséje az emberiségnek, hogy a polgárisult nyugat diadalmaskodott a barbár kelet fölött; mivel Antoniustól és Egyiptomtól a világra csupán kényuralom és anarchia eredhetett volna; míg Augustustól oly kormányformát nyert, mely — bármily kedvezőtlen volt legyen is a szabadságra nézve — legalább fentartá a rendet és békét. Legújabbán több politikai író tárgyalván a caesarok uralkodását, egymással ellenkező következtetésekre jutottak. Némelyek közölkö az állítják, hogy a köztársasággal együtt az emberi nem szabadsága is elenyészett, hogy ettől fogva nyolcz századon át az elnyomatás szomorú látványát nyújtja a történet. Mások ellenben azt erősítik, hogy a caesarok trónja egyetlen menhely volt, mely a háboru és rossz kormányzás által kimerített világ számára fenmaradt. Merivale e nézetek közül egyikben sem osztozik; s kimutatni ügyekszik egyrészlől, hogy a caesarok épen nem voltak korlátlan kényurak, s másrészlől, hogy az alkotmányos szabadság nem képezé a hanyatló köztársaság jellemvonását. — Azon perczen, midőn a második caesar uralkodni kezdett, a szabadság csak távolról volt érdekelve a harc kimene- telében. Az életben maradt triumvir ama nagy pártvezérek helyét foglalá el, kik egy század óta lábbal taposták az alkotmány holt tetemét. Augustus, ha akarja, szintoly korlátlan uralkodó lehetett volna, mint maga Diocletian. Roma a függetlenség minden támaszát elveszté, s a kényuralom elleni sorompók mind le voltak döntve. Augustust szeretni majdnem lehetetlen; de szintugy lehetetlen nem bámuli türelmét, éleslátását s a kor kívánatainak helyes felfogását. Mindazon hizelgési formák közt, melyek a romai császárokhoz trónra jutásuk alkalmával intéztettek, talán legtöbb igazságot foglalt magában a következő: „felicior Augusto, et melior Trajano.“ Valóban Augustus „szerencséje,“ pályájának kezdete óta föltünő volt. Ő mint nagybátyjának valószínű utóda, már Caesar meggyilkoltatása előtt magára yonta ugyan a közfigyelmet; de mégsem annyira, hogy különös félelem, vagy féltékenység tárgya lett volna. Másrészlől épen nem volt gyámoltalan. Nagybátyja végrendeleténél fogva, ennek tetemes vagyona két-harmadát öröklé; s öröklött nevénél fogva nagy befolyása volt a katonaságra és a népre. Míg Antonius a legiok előtti népszerűségét elveszté az által, hogy az azok előtt gyűlöletes szabadítók irányában jóindulatot szinlelt, — Octavius sohasem titkolta ellenséges indulatát nagybátyja orgyilkosai irányában; s ez által a legiok kedvenczévé lett. Továbbá a romai polgárok Caesar által örökös-társaivá nevezetvé ki, noha saját öröksége Antonius által visszatartott, nagybátyja hagyományait kifizeté; s emek következtében a városi lazzaronik buzgó párthiveivé lettek. A senatust szintén sikerült maga részére vonnia. Miután Antoniussal és Lepidussal kibékült, s a proscrip-

tiok kora ujrakezdődött, a triumvirek közt ő volt a legkérlelhetlenebb, s oly irgalmatlanul használta a proscriptiót, mint a sebész kését; úgy hogy ha a triumviratus korábbi éveiben hal meg, az utókor nevét a Mariuséval és Sulláéval vagy Robespierre-ével egy sorba helyezte volna. Azonban néhány év múlva Romában ismét személy- s vagyonbiztonság uralkodott; a zsold rendes kifizetése a katonákat kibékíté a szigorúbb fegyelemmel; a rablás és gyujtogatás nyomai elenyésztek; a hitel és kereskedés újraéledt. De Augustus szerencsésjéből még hiányzott egy oly diadal, a mit még maga a szabadság is sohaj vagy pirulás nélkül üdvözölhetne. Ezen diadalt is megszerzé számára tisztársának esztelen magaviselete. Versenyfutásuk kezdetén, úgy látszott, hogy a fiatalabb versenytársnak igen kevés kilátása van győzelemre; a menyinyiben Antonius már akkor tapasztalt és jó katona volt, népszerű modora által a tábornak kedvence lett, s szóközi tehetsége által nagy hatása volt a forumra. Octavianus, az őnző eszélyesség kivételével, majd minden tekintetben alább állott vetélytársánál. Gyávának tartották; kegyetlensége ismeretes, modora hideg volt, s szóoklatával soha sem tudta felizgatni hallgatóit. Még Roma eseményteljes évkönyveiben is alig van valami nevezetesebb annál, hogy Antonius Octavianus elhomályosíthatta. Hogy Antonius eszélytelenségét, mely által eljátszá honfitársai előtt népszerűségét, megítélhessük, tudnunk kell, hogy a romaiak az uralmuk alá jutott nemzetek közt legmélyebben gyűlölték Syria és Egyiptom népeit; úgyhogy még a nagy dictator is veszélyezteté saját népszerűségét Alexandriában tartózkodása alatt. Antonius ezt tekintetbe nem véve egészen rabja lett Cleopatrának; bemoeskolá érette Roma nevét, odahagyott egy vitéz sereget, gyalázatos békét kötött; Cleopatra gyermekeinek romai fegyverekkel szerzett fejedelemségeket adott; Osiris jelképeivel jelent meg nyilvános helyen, míg Cleopatra Isisnek öltözve ült mellette egy trónon stb. Ezért az actiumi diadalt a romaiak egy sorba helyezék a Scipiokéival; s ama percz óta Augustust, mint Camillust és Mariust, a köztársaság alapító közét számíták. Ő, ki a forradalom vérengzéseiben legirgalmatlanabb szerepet játszott, most annak kihágásai legerősebb ellenségeül tünt fel; s mintán a hódítások sorát bevégezé, nyugodtan kezdett a birodalom szervezésének feladatához. Ezen feladat nehézségeit legjobban megítélhetjük, ha Roma akkori helyzetére egy rövid tekintetet vetünk. Ama perczben a kormány csupán ideiglenes volt, s a fegyver erejére támaszkodott; a nép már évek óta vakon engedelmeskedett a törvényeknek, a nélkül, hogy azokat módosítani merné. A második Caesar, 30 legio élén állva, bármit reászabhatott a világra, a mi katonái előítéleteivel nem ellenkezett. Hatalma egyedüli ellensúlyát a sereg képezé; mely szintoly készséggel engedelmeskedett volna egy korlátlan kényurnak, mint a minővel a triumvirek hatalmát üdvözlé. Valóban Augustus, utolsó ellenének halála után, egyedül állott fölemelt fővel, a polgárisult világ romjai közt. A legiók ura, a társadalmi rend tetőpontja és koronája volt. A senatus a proscriptiók s polgárláboruk következtében, egészen elveszté a régi fényét; a régi nagy családok képviselői, kevés kivételekkel, elenyésztek. A senatorok most igazán „pa-

tres conscripti“ voltak; mivel a romai világnak szinte összes tartományából szedettek össze. Az ily történetesen alakult senatusban az ősi hagyományok semmi súlylyal sem bírhattak; s maga a szabadság elvesztése sem igen esett volna fájdalmasan oly embereknek, a kiknek őseit lánczra fűzve hozták Romába s valamint a senatus, ugv a pénzes osztály, az *equesek* is nagyon megvoltak tizedelve; a mennyiben a legutóbbi triumviratus főleg a fővárosi bankárokat és kereskedőket szemelé ki áldozataiul. A hol a felsőbb osztályok ennyire le voltak alázva, könnyen elképzelhetni a köznép általános elaljasodását; mi még a Gracchusok korában kezdődött, s azóta tömérdek hadifogoly és felszabadított rab-szolgának polgárjoggal felruházása által mindinkább növekedett; úgy-hogy Augustus korában a „*faex Romuli*“ nem sokat különbözött a mai nápolyi lazzaroniktól. E szerint midőn Augustus a kormány gyeplőjét kezébe vevé, egészen erejétvesztett s a vak engedelmességre előkészített nemzetet talált maga előtt; s könnyű feladat volt a senatust és népet rábírnia, hogy köztársaság miuden fontos hivatalát a consuli, tribuni, censori és senatus-elnöki hivatalokat, az ő kezében összpontosítsák. Már ama czim kiválasztásában, mely alatt különböző hivatalait egyesíté, Augustus kitünő bölcseséget tanúsított. Ugyanis kívánatos volt, egy részről nem szakasztani el erőszakosan a jelent a multtól; s másrésztől semmi oly köztársasági formát sem hagyni fen, melyet az elégiületlenek céljaikra felhasználhatnának. Mindegyik régi hatalmi jelképpel volt valami kellemetlenség összekötvé. A dictatorságot Sulla gyűlöletessé, s Caesar meggyilkoltatása baljóslativá tették. Továbbá az *pusztán id e i g l e n e s* czim volt; s a külnemzetek nem voltak képesek annak jelentését felfogni. Már pedig Augustus — noha koronkint ismétlé a főhatalomról lemondás ünnepeles bohózatát — épen nem szándékozott a világgal lemondásának őszinteségét hitetni el; s másrésztől lényeges fontosságu dolog volt, a nemzetek előtt Róma katonai egységét föltüntetni. A consuli, praetori és proconsuli hivatalok csak bizonyos ideig tartottak, s számadásra vonatással voltak összekötvé. A censorság a romai népnek csupán erkölcsi vagy társadalmi állására vonatkozott; míg a tribuni hivatal neve és jelleme a népgyűlések és forum nyers szabadságára emlékeztetett. De az *imperator* czim ellen ezen ellenvetések egyike sem volt felhozható; a mennyiben az semmi polgári igénynyel sem ellenkező, tisztán katonai czim, s külellenségen vett győzelmekre emlékeztetvén, a nemzet előtt népszerű, s e szerint bámulatosan alkalmas czim vólt az ovatos Augustus számára. Szintoly ügyesen volt választva a békésebb *Augustus* czim is, mely az *imperator* czim katonai szigorát ellensúlyozá s enyhíté, s a romaiaknak az istenek iránti tiszteletére hivatkozott. Semmiben sem hasonlított Augustus kevesbbé elődéhez, mint reformjai létesítésének módjára nézve. A dictator minden színlést megvetett, s minden félelem nélkül egyenes úton haladt célja felé. Ellenben Augustus oly ügyesen rejté el futóárkait, hogy rendesen már birtokában volt a fellegvárának, még mielőtt a kapuknál csak gyaníthatták volna is jelenlétét. Továbbá Caesarról nincs idő följegyezve, hogy bárkitől is tanácsot

kért volna; míg ellenben Augustus kevesebbé bizott önmagában; vagy talán inkább akarta látszólagos tanácsadókkal osztani meg a kétes sikerű rendszabályok veszélyét. Ezen tanácsadók közt Agrippa és Maecenas a legkitünőbbek. A későbbi korbeli romaiak azt állíták, hogy az előbbi a köztársaság helyreállítására, az utóbbi pedig a főhatalom megtartására ösztönzé Augustust. Azonban hihető, hogy Augustus e tárgyban sohasem kért komolyan tanácsot barátjaitól, s hogy ez utóbbiak egyike sem tanácsolta volna neki a köztársaság helyreállításának hasztalan kísérletét. Semmi köztársasági támasz sem létezvén, Augustusra az összpontosítás feladata reá volt kényszerítve. Ezen szükségét még világosabban föltünteté a tartományok helyzete. A romaiak ugyanis meghódíták a világot; de sohasem kísérték meg annak szervezését. Már Caesar valamely más gépezetet szándékozott felállítani a proconsuli kormányrendszer helyébe; azonban terveit vele együtt elenyésztek. A béke helyreállítával a tartományok szervezése még szükségesebbé vált; a mennyiben mindenütt általános kimerültség s pusztulás nyomai voltak láthatók, s mindenütt a nyugalom ohajtása nyilvánult. De ezen szervezés roppant nehézségekkel járt. A birodalom számos tartományai egyikében sem igen volt kosmopolita jellem; akkor még nem módosítá, vagy dönté le egy közös vallás ama sorompókat, melyeket a nyelv képezett a különböző fajok közt. Ezenkívül míg most a keresztyén Európában, a polgári társadalom magvát a nemzet képezi, a pogány Európában a város képezé; s a mennyiben egy „város“ polgárának lenni, bizonyos kiváltságot foglalt magában, sokkal több előítélet és sokkal mélyebben gyökerezett ellenszenv harczolt a rendszer-egyformaság ellen, mint az újkori Európában. — Még inkább nehezíté a szervezés munkáját, a birodalom keleti és nyugati részei közt fenálló lényeges különbség. Így Syria és Egyiptom sohasem élvezték a szabadság áldásait; semmi rokonszenvet sem éreztek a köztársasági Görögország nyugtalan szabadsága irányában; s a forumi szónoklatot megvetették. Másrésről a görögök mosolyogtak ugyan a barbarok passiv hódolásán: de azért szüntűgy megvetették a romaiak törvénytudományi formásgait. A nyugoti tartományok tanulékonyabbak voltak; s a hódítók törvényeit és nyelvét lassanként elfogadták.

A minden vállalatában annyira szerencsés Augustus, családi körében igen szerencsétlennek tűnik föl. Egyetlen közvetlen férfi örököse bárgyu volt; életbenmaradt leányai és unokái magaviseletén pirulnia kellett. Főhatalma oly idegenre szállott át, kinek kedélyét gyakran megrová, kinek uralkodási képességéről, úgy látszik, kételkedett, s a kit épen nem nagy reményekkel fogadott fiává.

Tiberius jellemét Merivale épen nem oly sötét színekkel festi, mint Tacitus és Svetonius, s utánok a legtöbb történetíró, a kik őt valódi szörnynek tünteték föl, élete esupán végső, legromlottabb éveit vévén tekintetbe. — Tiberius már jókor megtanulta a színlés mesterségét, előbb a proscriptio félelmei közt, majd Augustus udvarában. Alárendelt állomásain, az udvarnál és a táborban, a föltétlen engedelmesség tanát szintén beszífta. Továbbá a közönség kegye vagy helyeslése sohasem

bátoritá és ösztönzé szellemét, — a római nép a Claudius családot gyógyíthatlanul kevélynek s a szabadság ellenségének tekintvén. Nagyon hihető, hogy Tiberius tartózkodó magaviselete, s komor hangulata még inkább nevelé népszerűtlenségét. Ezért trónrajutását nyílt közönyt, vagy titkos zúgolódással fogadták. A nép — mely megúnta Augustus utóbbi éveinek komor egyhangúságát — semmi földerítést sem várt Tiberiustól, kit Plinius méltán nevezett „hominum tristissimus“-nak. Azonban még maga Tacitus is elismeri, hogy Tiberius kormányzása sokáig tiszteletre méltó volt. Szigorúan ugyan, de nem szeszélyesen kormányzott; s határozatai általában összhangzottak a törvénnyel és józan észszel. Munkában fáradhatlan volt; gondosan örködött hivatalnokai eljárása fölött, s részrehajlásukért szigorúan megbüntette őket. Általában takarékosan báván a közpénztárral, bőkezű is tudott lenni, midőn valamely nagy csapás érte a fővárost, vagy a tartományokat. Haszinte a bort kedvelte is, — kicsapongásokat, legalább számos évig — nem lehetett szemére vetni. Azonban Tiberius személyes jelleme, sőt még igazgatása is csak csekély fontosságu az általa behozott kormányrendszerhez képest. A második s harmadik császár politikája közt ugyanis lényeges különbség van. Augustus az egyeduralmat köztársasági formákkal ügyekezett eltakarni. Ellenben utóda — noha minden alkalommal előde elveit idézte — valósággal elpártolt azoktól. Nem törle ugyan el a népi választás fennmaradt árnyékát; de az által, hogy a senatust elszakasztá a néptől, hogy azt minden császári tény részesévé tevé, s hogy állandó testőrséget állított fel, leplezetlenül föltünteté a monárcchiát. A nép zúgolódás nélkül lemondott ugyan kiváltságairól; de az aristocratia nehezen békülhetett ki oly kormánynyal, mely ezentül szemlátomást a fegyver erejére támaszkodott. Valóban Tiberius állása eleitől fogva sokkal nehezebb volt, mint elődeé. Ugyanis míg Augustus eredetileg a katonaság által választatott meg, mely választást a nép és senatus ismételve megerősítették, — Tiberiust se a katonaság se a senatus nem választotta. Ezenkívül nem volt elismert állása, a római aristocratia szemében se családí származásánál, se polgári vagy katonai szolgálatainál fogva; neve semmi nagy államügygyel, vagy válsággal sem volt összekötve. Csupán összes vágytársainak halála után, s a Julius család kihaltával emelkedett föl. Továbbá azon népszerűséget, melyet főhatalomra jutásakor, rendes körülmények közt várhatott volna, — egészen unoka-öcsese és fogadott fia, Germanicus sajátítá el. Végre köztudomásu tény volt nemcsak az, hogy Tiberius fölemelkedését Liviának köszönheté; hanem az is, hogy ez utóbbi igen nagy befolyást gyakorolt reá; már pedig Livia sohasem volt Romában népszerű.

Nem akarjuk Merivale-t tovább kísérni Caligula és Claudius uralkodása előadásában; s e helyett inkább végül újra a caesarok kormányrendszerére térünk vissza, — hogy e részben némely balfogalmat kiemeljünk.

Mindenekelőtt helytelen eljárás, Roma körülményeit a köztársaság megszűntekor bármely ujkori királyság viszonyaihoz hasonlítani; ha csak

valaha a romai nép azon korszakbeli állapotja Europa általános állapotjává nem lesz. Ugyanis Európának számos független államra oszlása igen üdvös következményeket von maga után, az emberiség szabadságára nézve; a mennyiben még a legkényűribb kormányt is bizonyos mértékben fékezi szabadabbalvü szomszédjainak példája, s a külbeavatkozás félelme. De a caesarok zsarnokságát ily tekintetek nem korlátozák; birodalmuk határa összeesett a polgárisult világ határával. Valóban a romai világ egy nagy börtön volt mindazokra nézve, a kik szabadság után sohajtoztak, vagy az imperatorokat megsértették. — Továbbá nem lehet elég gyakran ismételni, hogy a romai nép elaljasodásának, az első császárak uralma alatt, nem lehet párjára találni nyugoti Europa évkönyveiben. Voltak ugyan kétségkívül, ujabbkori keresztyén államokban is, bizonyos demoralisatio korszakai; de ezen korszakok rövid ideig tartotak; s a lázroham megszűntével, a politikai test felgyógyulása lehetséges volt. Hosszas háboruk ujabb időkben is késleltették a keresztyén Europa polgárisodását; de a romai nép a polgárháborúk végével, nemcsak általánosabban romlottá lett, mint bármely más néptömeg; hanem egészen elfajult és tisztátlan söpredékké vált. A felsőbb és gazdagabb osztályok majdnem szintugy megromlottak. Semmiben sem tünt fel annyira a felsőbb osztályok romaiatlan jelleme, mint a törvényes házasságra lépéstől szinte általános idegenkedésben, s az elválások gyakori eseteiben; mig Roma első 400 éve alatt, — bár az elválás megvolt engedve, — egyetlen elválás sem történt. E tekintetben Augustus hasztalan hozott törvényeket, szabott ki büntetéseket, s vett elő minden eszközt a nötlenség ellen; annál inkább, mivel saját példája épen nem volt alkalmas arra, hogy az ő házassági törvényei iránt előmozdítsa az engedelmességet. Mig ekkép a családi erények forrása megfertőztetett, — a circusi mutatványok még inkább kiolták a polgárok erkölcsi érzületét, s megkeményíték azok szívét. Hihetőleg leginkább ezeknek kell tulajdonítani a romai nőeknek általában kevésbé vonzó jellemét is. Minő finomságot és gyöngédséget is lehet vární oly nőktől, a kik örömmel szemlélték a haldokló gladiatorok kinjait? Ide járult, hogy Augustus korában a valóság már nagyon csökkent, s csaknem egészen elveszté fékező erejét; s mig a köznépet kielégíték őseinek durva szertartásai, — a miveltebbek pirulás nélkül vallák be teljes hitelenségüket. Ily nép fölött, — mely minden magasabb ösztön irányában eltompult, s mulatságai által kegyetlenné lett, — egyedül a nyers erő uralkodhatik; csak az gátolhatja meg a társadalmi épület lerokadását. Ha a császársági rendszert pusztán öszpontosítási gépnek tekintjük, — nem tagadhatjuk meg attól a tökéletes ügyesség dicséretét. De midőn a történetíró följegyzí a városok fényét, a közmunkák nagyszerűségét, a törvények általános bölcseségét, s a tartományok engedelmisségét, — egyszersmind fájlalnia kell amaz erények csökkenését s vég elenyésztét, melyek nélkül nagy nemzet nem létezhetik. A birodalom egész roppant és jólszervezett tömegében semmi élet sem volt. A *pax romana* igen nagy áldozattal lön megállapítva és fentartva; a mennyiben folytonos elgyengülésre s ha-

nyatlásra vezetett; ekkép a nemzetek s uralkodóik számára azon tanul-
ságot hagyván, hogy ha a szabadsággal visszaélés kényuralomra vezet,
— a kényuralom folyvásttartásából mind az uralkodókra, mind az alatt-
valókra nézve, még kikerülhetlenebbül oly gyalázat és széthomlás ered,
minő a császárság alatt a romaiak végsorsa lett. TÓTH D.

CAPITAIN M. GUILLAIN : DOCUMENTS SUR L'HISTOIRE, LA GÉOGRAP-
HIE ET LE COMMERCE DE L'AFRIQUE ORIENTALE. Publiés par ordre
du Gouvernement. I. Partie : Exposé critique des diverses notions acqui-
ses sur l'Afrique orientale, depuis les temps les plus reculés jusqu' à nos
jours. II. Partie : Relation du voyage d' exploration à la côte orientale
d' Afrique, exécuté pendant les années 1646, 1847 és 1848 par le brick
„le Ducouëdic.“ Paris. A. Bertrand 1856—1857.“

Guillain kapitány ezen munkája több tekintetben nevezetes. Fran-
cziország, mint tudjuk, I. Napoleon alatt, s különösen az 1815—diki
békekötés alkalmával, legtöbb gyarmatát elveszté. Lajos Fülöp uralko-
dása alatt a nyugoti félgömbön szenvedett veszteségeit lassankint helyre-
ütni törekvék, a keleti félgömbön igyekezvén gyarmatokat szerezni. E
törekvés több munkát hozott létre, melyek között Guillain munkája ki-
tünő helyet foglal el. A francziák a Madagaszkar szigeten tett kísérletek
meghiúsulta után főleg Mayotta szigetre fordíták figyelmöket. E szigeten
1843-ban tűzték ki zászlójokat, s mindjárt állandó katonai és kereske-
delmi telep felállításán dolgoztak. Erre nézve szükséges volt az ottani
vidék kereskedelmi és földrajzi viszonyait lehető szabatosan kikutatni. E
feladat megoldásával Guillaingt a „Ducouëdic“ hajó kapitányát bízták
meg. Ez 1846—48. tette meg kutató utazásait s 1849-ben Franciaor-
szágba ment, mely azalatt teljesen átalakult. Mindjárt megérkezte után
emlékiratot bocsátott közre a kelet-áfrikai kereskedelmi viszonyokról,
azután pedig a tengerészeti közügyérség meghagyására nagyobb munka
kidolgozásához fogott. Részint a feladat nehéz és nagy volta, részint
Franciaország tudvalevő állami viszonyai annyira késleltették a dolgot,
hogy az első kötet csak 1856-ban jelenhetett meg, melyet azonban a
második kötet a hozzá tartozó nagy atlaszszal együtt nemsokára követett.

Az első kötet tartalma öt könyvre oszlik. Az első könyv a történe-
lem előtti időszakot tárgyalja, vagyis a fönikeiek, héberék és arabok
legrégibb földirati képzeleteit Kelet-Áfrikáról s ottani kereskedelmi vi-
szonyaikat. Az ezen legrégeb idöszak földerítésére tett nyomozások
eredményei következök : az Erythréi tenger, vagyis az Áfrika, Arábia
és India közötti Ind tenger a legrégeb idök óta élénk forgalom színhelye
volt, mely forgalmat főleg az arabok közvetíték, a többi népek, a fön-
nikeiek, héberék és egyiptomiak csak idöközönként s másod helyen vet-
tek részt azon kereskedésben, és pedig akkor is az arabok segítségével,
mint pl. Salamon; a zsidók Ofirja a mai Szofala vidékét jelenti; Áfrikát
azon régi idöben csakugyan körülhajózták, mint Herodot állítja. — A
második könyv azon idöszakot foglalja magában, mely a görög uralom-

nak Egyiptomban való megállapításától (Ptolemacus Sotér alatt) a mohammedán uralom elterjedéseig lefolyt. E könyvben tehát azon elemelvek tárgyalatnak, melyeket az Ind tengeren a hajózás és kereskedelem s az ottani vidékek földirati ismerete a görög-romai uralom alatt tett. — A harmadik időszak, melyet szerző moszlim időszaknak nevez, azon gyarmatok keletkezését s kifejlését tárgyalja, melyeket a mohammedan arabok Afrika keleti partjain telepítettek, s melyekből az apró királyságok és államok támadtak, melyek nevei még most is élnek, s melyeknél fogva az arabok uralkodásukat az egész keleti partra kiterjeszték. Ez időszakot befejezi a portugallok megjelenése az Ind tengeren. A negyedik könyv a portugall időszakot tárgyalja, mely addig tart, míg nem az új uralkodók a hollandiak, angolok s a belföldiek egyesült törekvései által elszorítottak s a maszkati arabok hatalmasodtak el. Az ötödik könyv végre előadja azon változásokat, melyeket az omani vagyis maszkati imamok Afrika keleti partjain okoztak, midőn lassankint a Delgado foktól északra eső összes helyeket meghódoltatták. Guillain munkája első kötete tehát Kelet-Afrika történelmét tárgyalja a legrégibb időkől kezdve a mi korunkig, s igen hosszas és lelkiismeretes kutatások eredménye.

A második kötetben Guillain saját utazásai és tapasztalatai eredményeit kezdi előadni. A vett utasítás szerint Madagaszkár némely parti helyein kívül Kelet-Afrika egész partját, mely a Guardafui és Corrientes fokhegyek között elnyúlik, kellett volna megvizsgálnia, de tetteleg a Djard Hafun fokhegy s a Mafia vagy Monfia sziget közötti vidékekre szorítkozott. 1846 sept. érkezett meg a „Ducouëdic“ hajó Zanziban partjához, s egy hónapi ottmúlása után India felé hajózott, s Diu, Szurat, Bombay és Goa mellett kikötvén, visszafordult Áfrikába s utjába ejtő a Szokotra és Abd-el-Kuri szigeteket, onnan Afrika partját követő Hhafun félszigettől kezdve Mogedsu-ig. Ily parti hajózás, mely néhány hónap alatt nagy térségeken fut keresztül, a föld- és helyiratra nézve sok újat nem eredményezhet, Guillain munkájának második kötete mégis nagyon gazdag kivált történelmi és néprajzi adatokban. A szuaheli-ek és szomali-ak viszonyai, erkölcei és szokásai nagyon érdekesen iratnak le, s a leírás a hozzácsatolt számos rajz és kép, melyeket a fényrajz utján nyertek, még érdekesbbé tesz. Ott találjuk a partoktól befelé az Uniamézi távág lakozó sokféle népségek képviselőit. Több táblán mindenféle számszámok, fegyverek, járművek, stb. vannak lerajzolva. E népirati képekhez számos tájkép is járul, pl. Zanzibar városa, Dzaudzi sziget, Diu és Pangim ind városok, stb. képei. Mindezekhez tizenegy nagy földkép és tervrajz járul. — Az igen becses és tanulságos munka még nincs befejezve, azonban a harmadik és utolsó kötet nemsokára megjelen.

H. J.

AZ OROSZ FÖLDIRATI TÁRSULAT EMLÉKIRATAI (Sapisski Russkago Geographitscheskago obschtschestwa) I—X rész, 1849—1855.

Az orosz földirati társulat alapszabályai 1845 aug. 6. 18. kelt parancs által hagyattak helyben, s nemsokára elkezdé munkálkodását.

Feladata : tudományos utazásokat gyámolítani, s földirati emlékiratokat kiadni. Munkálkodása kiterjed 1) az egyetemes földíratra; 2) az oroszországi földíratra; 3) Oroszország statistikájára s 4) Oroszország néprajzára. Munkálatait orosz nyelven adja ki s tetszésétől függ, némely általános érdekű dolgozatokat más nyelvre is fordíttatni. Eddigélé tíz kötetet adott ki. Az I és II kötet tartalmából kiemeljük : Az orosz pénzügynek történelmi és statistikai átnézete Arseniefftől; kivonat Freimann utazási jelentéséből a Hudzon-öböl-társulat birtokairól; kivonat Sagoskin hadnagy naplójából, melyet az északnyugati Amerikában tett expedíció alkalmával vitt. A jamudok és goklanok turkmen népségeiről; kivonat Scheegren jelentéséből Liv- és Kurföldön tett ethnographiai expedícióról. A III-dik rész tartalmából kiemeljük : A Szir- és Amu-Darja felső folyásának s Pamin tartománynak kikutatását Tschiatsefftől; Reguli magyar utazó levelét Köppenhez 1847 jan. 21-dikéről; Kokand khánság jelen állapotát. A IV. kötetben találjuk : A Káspi tenger keleti része kikutatására 1836-ban tett utazás naplóját Blarombergtől; A Káspi tenger keleti partjának topographikai és statistikai leírását ugyanattól; Alsó Nubia lakosairól; A Sinába s az alatta levő országokba vivő kereskedelmi utakról Kofaroff szerzetestől. Az V-dik kötetben van : Az Araltó leírása Maksejeff kapitánytól; Khiva khánság leírása; adatok a barlanglakó kirgizekről; Az Oroszországban tett trigonometrikai munkálatok áttekintete Maksimoff kapitánytól (Oroszországban összesen 10,000 pont van astronomiailag és trigonometriailag meghatározva). A VI-dik kötetben van : A régi Oroszország földirati ismereteiről Belajefftől; Az északi Ural topographikus leírása Jurjevttől; Az Ural és Ik folyók közötti erdős ország statistikai leírása. A VII-dik részben Nicolajevics Laskin Vazul naplója 1840- és 1843-ban tett utazásáról a Petsora vidékére; Persia statistikai áttekintete Blaromberg alezredestől. A VIII-dik részben csak Nevolin régiségügyi munkája Novgorodnak Pätinen és Pogosten nevű kerületeiről van. A IX-ik részben sincs általánosabb érdekű dolgozat. A X-dikben végre hosszú értekezés van Oroszország kereskedelméről Közép-Ázsiával.

H. J.

XÁNTUS JÁNOS LEVELEI ÉSZAKAMERIKÁBÓL, tizenkét, eredeti rajzok után készült kö- s néhány faunetszettel. Közli Prépост István, Pest, 1858. Lauffer és Stolp könyvkereskedő tulajdona.

Ez irodalmunkban a negyedik eredeti munka, mely Északamerikát tárgyalja. Bölöni Farkas munkája, ugy Haraszthy Ágostoné is, mely 1850-ben második kiadásban jelent meg, már meglehetősen elavult, az amerikai dolgok rendkívül gyors fejlődése miatt. Amerika jelen viszonyaival dr. Nedtwich és Xántus munkáiból ismerkedhetünk meg; e két munka bizonyos tekintetben egymást kiegészíti. Nedtwich munkája több tudományossággal és mélyebb alaposággal van irva, Xántus levelei a közvetlen szemlélet és tapasztalat kifolyásai. E levelek különösen az amerikai társadalom és magánélet viszonyait is-

mertetik, az állami intézményeket csaknem egészen elmellőzik. Xántus összeviszsa járta az egész szövetséget, számos esztendő óta mindenféle foglalkozásban az amerikai nép valamennyi osztályával érintkezett, volt tehát alkalma a társadalom minden köreivel megismerkedni. S a mely viszontagságokon ő maga keresztül esett, a mit itt és ott látott és tapasztalt, mindazt hiven és egyszerűen, s kedélyes modorral megírta édes anyjának és két testvérének. Levelei érdekesen s egészben véve jó nyelven vannak írva, sohasem untatók és fárasztók, tehát bizonyosan azok is szívesen fogják olvasni, kik a nehezebb olvasmányt meg nem emészthetik. Naplója, melyet Arkanzas területben tett kutató utazásáról vitt, sok érdekes föld- és néprajzi adatot foglal magában, s már azért is becses, minthogy eddigelé még csaknem egészen ismeretlen vidéket tárgyaz. Az indián népségek közül főleg a witchita népet írja le bővebben, minthogy az még kevesebbé ismeretes. A commanche és witchita indiánok nyelvéből is közöl némi mutatványt, mely tán nyelvészeinket fogja érdekelni. A kömötszetek csinosak és tiszták, s kivált az indiánokat illetők nagyon eredetiek és jellemzetesek. A munka kiállítása valóban díszes, miért is árát (előfizetési ára 2 pft 40 kr., bolti ára 3 pft.) nem sokalhatjuk. Meg vagyunk győződve, hogy Xántus munkája is oly kedvező fogadtatásban fog részesülni, mint dr. Nendtwiché.

H. J.

A

MAGYAR VEZÉREK

KORA.

Mielőtt a magyar nemzet a keresztyénségbe avatva s a Sz.-István király által átadott polgári alkotmánynál fogva, az európai államok családjába fölvéetve, a keresztyén polgárisultság elemeit kebelébe fogadta volna, már egy századnál tovább bírta a hont, melyet vérének omlásával szerzett, és saját szelleméből fejlett alkotmányának paizsa alatt minden idegen beavatkozástól szabadon fön birt tartani. E korban nemzetünk úgyszólván még ázsiai életét folytatta Europa szivében, folytonos harczot víva a multjával, nemzeti intézményeivel, apáitól öröklött őshitével oly élénk ellentétet képező keresztyén polgárisultság ellen. E kor volt az ő magyar szellem önálló működésének kora, melyet tanulmányozónók kell, s bár minél részletesebben és alaposabban kitanulhatnók, hogy lehető legtisztább nézeteket szerevve e korról következtetéseket vonhatnánk őseink azon kori nemzeti életére, melyből a történetbuvár az események fonalszárait csak szakadozottan kaphatja kezébe.

De valamint arra, hogy a régibb multa nézve magunkat tájékozhasuk, ugy arra nézve is, hogy az e korra következett legközelebbi jövőt, Sz.-István intézményeit és korát, kellő szempontból foghasuk föl és ítélhasuk meg, a vezérek s így a saját-

képeni ősmagyar nemzeti élet korszakát sokkal mélyebben kell tanulmányoznunk, mint a mennyivel eddigi történetíróink megelégedtek. S akkor nem fogunk többé, — mint némelyek az újabb korban inkább talán szokásból mint meggondolásból teszik, — a magyar nemzet és magyar álladalom „nyolcz százados“ életéről beszélni, mintha hazánkat Sz.-István alapította volna, s nemzeti életünk csak a keresztyénségnek államvallássá emelésével kezdődnék.

Sz.-István a keresztyénség és az egyeduralom elveihez alkalmazva átidomította a nemzet polgári és hadi szervezetét: a nemzet europai helyzete s a kor követelései által parancsolt változtatásokat tőn a kormány alakjában: de e reformok magokban, ha a nemzeti test szervezete már előbb is nem ép, egészséges, ha maga az állam alapja nem józan elveken nyugodott, ha a nemzet jelleme ez oly erős rázkódással járt reformok hatása mellett is eredeti erélyességét és szívósságát meg nem bírta volna tartani, hazánkat annyi századok véseivel hatalmasan daczóló állammá nem fogták volna teremteni. S maga a nemzetünk vérebe oltott keresztyénség is, ha a nemzet erkölce alapján romlott, ha a magyar szív a jó és szép iránt nem oly fogékony volt volna: annyi századok mulva sem fogta volna azon gyümölcsöket teremni, melyek nemzetünket nemcsak dicsősége, hanem hanyatlása korszakaiban is kiválólag „nemes nemzet“ nevére érdemesítették.

E szempontból ohajtom én tekintetni nemzetünk europai életének első századát, mint a melynek alapján fejlődött Sz.-István királyságának kilenczdfél százados élete, lovagias, hősi tettekben s nagy jellemekben gazdagon. S ha rövid czikkeimben, előszeretettel talán de elfogultság nélkül, csak közelítőleg élethűven választhatom is e homályos korszak eseményeit és jellemvonásait: kísérletem minden hiányai mellett megnyugtatómra fog szolgálni azon önérzet, hogy e kor tanulmányára nézve egy annyira kívánatos részletesebb és kimerítő műhöz az alapot összeállítani segítetttem.

I. ÁRPÁD *).

A IX-dik század utolsó évtizedében egy váratlan s következményeiben Európára mélyen ható jelenet ragadta meg a világ

* E cikk legnagyobb része „Árpád, a honalkotó“, czim alatt 1856-ban a „Magyar nép könyve“ újabb folyamában már megjelent. Most,

figyelmét. Ázsiának Volga melléki síkjairól egy pusztailag élő lovag nemzet nyomult Europa szívébe, a fiatalság tetterejével, az ősi hagyományok által élesztett dicsőséggel és kalandvágygyal, nyers de tiszta erkölcsökkel, alapjaiban nemes jellemvonásokkal. S e nemzet, a számra épen nem nyomatékos magyar faj, — melyben a vitézek számát régi krónikáink nemzetségenként 30,000-re s így összesen 210,000-re teszik *), — hadi képzettségének igen is túlnyomó súlyával, nemzeti kormánya belszerkezetének igen is józanul átgondolt megalapításával, s a meghódított vagy meghódítandó népek irányában valódi lovagias viseletével a négy folyam partjain, hol ötödfél századdal előbb a világrendítő Etele kúnjai tanyáztak, hol később majdnem három századig a szintén rokonsáfajú avarok hatalmas fejedelmei uralkodtak, szabad hont alkotott magának, mely egy ezredév viszontagságos századain át majd hatalmának és dicsőségének tetőpontján, majd erejében „megfogyva bár, de törve nem“ magasztos, mintegy végzetszerű hivatásáért vérét soha nem kimélve áldozta.

A magyar faj Európába települése s állandó honalkotása a világtörténet folyamára mélyen kiható esemény volt, s Nyugat-Európára nézve, mennyiben erről egy alakulandó egyetemes szláv uralom rémes nyomását elhárította, mindazon tünékeny rombolás mellett is, melyet ezen új hadi állam erejében túlcsapongó népe a X-dik század elején nyugoton véghez vitt, valódi szerencsés eseménynek tekinthető. Fényesen igazolják ez állítás alaposágát, a szlávok egyik legnagyobb történetirójának, a mély belátású Palackynak, e szavai: „A magyarok letelepedése a legnagyobb szerencsétlenség volt, mely a szláv világot évezredek folytán érte vala; a magyarok az épen alakulóban lévő óriás szláv birodalom

miután a vezérek egész korát szándékozom tárgyalni, mulhatlan volt azt ismét közlenem, természetesen mostani feladatomhoz képest a nemzet Árpád alatti kül táborozásait is belefoglalva, melyeket ama cikkben csak futólag említettem. E mellett előadásomban, megtartva bár annak egész fonálát, néhol néhol jónak láttam némi bővebb részletezésbe és okadatolásba ereszkedni.

*) Ha e számítást alapul elfogadjuk, s minden fegyveresre még négy fegyverre nem képes családtagot számítunk, az összes nemzet számát a betelepülés korában egy millió léleknél nem sokkal többre, s a később Árpádhoz csatlakozott kúnokkal, székelyekkel és oroszokkal is két millióra alig számíthatjuk.

szívébe czövekelvén be magokat, a szlávok reményeit elenyész-
tették örökre.“

Magára a magyar fajra nézve is ezen utolsó betelepülés, melyet Árpád hadvezéri lángésszszel intézett és rendezett, s a mai Magyarhon megalkotása, — melyben ismét Árpád bölcs tapintatára, mély belátására s önzéstelen eljárására ismerünk, — sokkal szerencsésb eredményü és maradandóbb hatású volt, mint akár a világhendítő Attilának uralma, akár az ő fölbomlott birodalmát nagyrészbzen újra elfoglaló avar fejedelmek leginkább harc-
czal teljes korszaka. A világhódításra vágyó Attila, roppant célja ki vitele végett korlátlan önkényre törve, a kún-nemzetnél összo-
kásos vérségi kormányrendszert megsemmisítve, nagyszerü köz-
pontosítási eszméjéért még tulajdon bátyja Buda megölésétől sem irtózva, óriási lángeszével képes volt ugyan egy öszpontosított kún birodalmat alkotni, melynek határait tengerek környezék s hadseregét a legkülönbözőbb népek ezredei alkoták: azonban e roppant birodalom ugyszólván egyedül Attila személyességén alapulván, s csak egy Attila vasjelleme által levén összetartható, az azt éltető lélek kihunytaival rögtön szétbomladozott, és romjain, melyeket a magával meghasonlott kún nemzet vére öntözött, azon german fajú népek osztozának, melyek jövődő hivatásukra a hadi képzettséget Attila zászlai alatt, a világ akkori legnagyobb had-iskolájában szerzették. Egy század mulva, a VI-dik század közepén, Attila kúnjainak egykori honát a Kaukáz mellékéről Európába nyomuló avarok foglalják el s itt országot alkotnak, melynek fejedelmei mintegy harmadfél századon át keletet és nyugotot, valamint az északi szlávokat annyiszor rettegtek, s nemzeteket tönk adóízetöikké: azonban e birodalom is, melynek főállhatása csak a fegyver szerencsésjétől függött, miután a nemzet a folytonosan viselt dúló háborukban igen megfogyatkozott, a VIII-dik század végén s a IX-dik elején a hatalmas Nagy-Károly császár által több ízben megaláztatva függetlenségét elvesztette, s ezentúl az avarság, ha mint igen hihető a föld színéről ki nem lehetett is irtva, de az öt mindinkább körülözönlő szlávok és germánok által nyomatva, lételét csak mint megigázott nép tengethette.

Ellenben Árpád az addig közfejedelmet nem ismerő törzsek szabad választásából az összes magyarság vezérévé és parancs-

nokává emeltetve, diadalmas fegyverével annak nemcsak hazát szerzett, hanem e hazát, az általa elfogadott és szentül megtartott vérszerződés pontjaira, a magyar polgári alkotmány e legelső sarkköveire alapítván, annak lételét is késő századokra biztosította. S e tekintetben Árpád, a honalkotó, a történetbölcselem ítélőszéke előtt oly magosan áll Attila, a hódító, fölött, mint ennek a külföld által is századokon át megénekelte hadi dicsősége, Árpádnak csak a nemzeti hagyományokban magasztalt s csak a magyar nemzet szívében élő emléke fölött.

1. §. Kivándorlás az ősi honból Lebediába s Eteleközbe. Árpád vezérré választatása. A vérszerződés.

Árpádnak az összes nemzet fejévé emeltetése a körülmények által parancsolt szükség volt, melyet a nemzeti törzsek — a hét nemzetség — főnökei józan belátással fölismerve, saját önállóságuk s hatalmuk némi megszorításával is teljesítendőnek tartottak, a nemzet pedig mintegy ösztönszerű hódolatával szentesített.

Árpád előtt ugyanis, mint a történetírók megjegyzik, a magyar nemzetnek nem volt közös fejedelme, hanem nemzetségenként kormányozta magát. — A hét magyar nemzetség, melyek az Árpád fiával Zsolttal egykorú görög császár Konstantinusz följegyzése szerint Nyék, Megyer, Kürt, Tarján, Jenő, Kara és Kaza nevet viseltek, külön-külön nemzetségfőnökök kormánya alatt állott, kik magok fölött közös parancsnokot nem ismertek. Az idézett görög császár e nemzetségfőnököket a szláv vojvoda, (vajda) néven említi; XI-dik századi névtelen jegyzőnk hét magyarnak és hét fejedelmi személynek nevezi, Kézainál, Turóczinál s többi krónikáinkban hét kapitány néven is emlegettetnek: de úgy hiszem nem csalatkozunk, ha e méltóság eredeti magyar nevét az ősrégi hadnagy nevezetben hisszük föltalálni. Tudjuk ugyanis, hogy a székelyeknél, kik közt a vérségi rendszer nemcsak a birtokviszonyokra, hanem a tisztiségek viselésére nézve is még a XVI-dik század közepén főállott, a székekben a hat székely nemzetség külön-külön ágaiból sor szerint választott katonai és polgári főnökök hadnagy nevet viseltek, mely nevezet nálunk is az egyes községek nemesei (legtöbbnyire rokonok) által választott nemesek hadnagyainak címében a legujabb átalakulásig fennmaradt, s nemzetség és

ha d ugyanazon értelemben használtatva az ősrégi nemességben gazdag Szabolcs vidékén maig is divatos. A nemzetségek ismét több ágra, régi krónikáink szerint 108 ágra voltak oszolva, s miként mindegyik nemzetségnek, úgy ismét minden ágnek megvoltak saját vérségéből való al-hadnagyai. Vannak nyomok, melyekből bizvást következtethetjük, hogy e nemzetségfőnökök vagy hadnagyok tiszte őseinknél egyegy családban firól fira szállt. Ezt bizonyítja legalább azon körülmény, hogy a névtelen jegyzőnél és a tőle egészen külön forrásból meritett XIII dik századi Kézainál valamint az őt követő többi krónikáinkban, az első hét magyar nemzetségfőnök neveit nagyon eltérőleg találjuk ugyan följegyezve: de Kézainál s utódainál a hét kapitány közt négy oly férfiú nevét olvashatjuk, kik a névtelen jegyző által megnevezett hét fejedelmi személy fiai vagy unokái voltak, s kik csak apáik elhunytával juthattak e méltóságra.

Ily kormányserkezet mellett, melyben az egység egészen hiányzik, mely a meghasonlásnak, egymás ellen törésnek tárt kaput nyit., a nemzet kívülről jövő hatalmas támadásnak, — miként ezt a pusztailag maig is törzsenként élő lovag népek példájából láthatjuk, — erélyesen ellen nem szegülhet s a kitartólag támadó előtt vagy hódolnia, vagy ha függetlenségét meg akarja menteni, új hont kell keresnie. E helyzetbe jutott a hét magyar nemzetség is, midőn ősi honában, — melyet elsőnek nevezhetünk, mennyiben a magyar faj régibb telepeiről a történetírás kétségtelenül biztos adatokat nem nyujt, — a közép Volga mellékén egy nála számra túlnyomóbb, szilaj és harczos lovag nép, a velünk faj- és nyelvrokon besenyők által megtámadtatott.

E nép, mely a Volga és Jajk vagy Ural folyók közt sikokon tanyázott, a vele szomszéd úzok által nyomatva, egész erejével a fölötte tanyázó magyarságra vetette magát, s azt, miután összpontosítatlan erejével ellenszegülni hasztalan törekedett, honából kiszorította. Mint hullám hullámot, nép népét hajtott maga előtt. Ez a népvándorlások természetes folyama.

Pusztai népek, melyek éltöket lóháton, fegyverben töltve, sátrak alatt tanyáznak, kiknek minden vagyonuk legkedveltebb fegyvereiken kívül barmaikban s így csak ingóságban áll, a földhöz, melyen tanyáznak, se annak mívelés általi becse, se népes és gazdag városok értéke és kényelme által nem levén csatolva,

szülőföldjükhöz ösztönszerűleg ragaszkodhatnak ugyan: de azért végveszély idején önmagokat s a szabados függetlenséget, melyet az ősi honnál is többre becsülnék, föl nem áldozzák. Fegyverrel kezökben, melylyel újabb hont foglaljanak, s nyomukban a nyájakkal, melyek utközben élelmöket biztossíták, családaiukat a pusztai népeknél divatos könnyű kocsikra telepítve, gyors lovaikon könnyen odább állanak. Ily nemzet, az elhagyott honért leverő fájdalmat, kényszerű visszavonulása miatt szégyent nem érezve, ifjú tetterejének teljes életvidorságával nyomúl az élénk képzeletében szebb és jobb hazának rajzolt tájak felé, melyeket a jósok neki megéneklének s vezéreik irányadó zászlai kijelölnek. S útja közben, mint a bérczetről alárohanó hógomoly, újabb és újabb, hir- és kalandszomjas tömegeket sodorva magával, rohamának első hevében föltarthatatlan erővel ront az elámult s rémületökben mintegy megigézett népekre. Így történt a magyar nemzet megindulása is. A kürtök megriadának, föllengének a zászlók, melyeken a szabad nemzet erejének és fonségének jelképéül az Etelétől öröklött karvaly*) magosan repkedett, s a nemzet jósai, ünnepeyes nemzeti áldomás után, ihletett magasztaltsággal mutaták az irányt, merre Etelének hagyományos öröksége fekszik, s buzgón imádnak a nemzet istenét, hogy e téjjel mézzel folyó hont vérökkel visszaváltaniok engedje.

„Urunk születésének 884-dik esztendejében, miként az esztendők szerinti krónikákban megvayon, a hét fejedelmi személy, kiket Hét magyar-nak nevezünk, megindult a scythiai földről nyugot felé“, mond hazai történetírásunk ösatyja, a XI-dik században élt Béla király névtelen jegyzője. Ez a legelső történet-tudományilag biztos pont, melyet a mai hazánkat alapító magyar nemzet östörténetének hajnalszürkületében határozottan kivehetünk,

*) Krónikáinkban, melyeknek östörténetünkre vonatkozó adatai mind régibb krónikákból vannak másolva, a magyar nemzeti zászlónak e czimermadara turul-nak van írva, mely szónak megfelelő madárnév nyelvünkön nem létezik: de ha a t betű helyett c-t teszünk, mely két betű annyira hasonlít a régi kéziratokban, hogy másolatok közben igen könnyen össze volt zavarható, a curul leírásban megtaláljuk a nép által sok helyt maig is karoly-nak ejtett karvaly madárnevet. S így ez igen is valószínű leírás vagy olvasásbeli tévedést helyreigazítva, nem vayunk kénytelenek a turult valami különös madárfajnak képzelni, s e nevet kihalt régi magyar szónak gondolni.

s honnan mint kiindulási pontról a nemzeti történet fonalát szakadatlanul kezünk közt tarthatjuk. Azon adatok, melyeket nemzetünk régiebb történeteiről évkönyveinkben följegyezve találunk, csak mondai alapokon nyugosznak, s egyes részleteikben a figyelmes történetnyomozók által kellő bírálat mellett használhatók ugyan, költészeti szempontból pedig igen becses gyöngyszemeket rejtenek magokban, de részint annyira általánosságban vannak odavetve, részint pedig oly hézagosak és összefüggetlenek, hogy azokból az Árpád alatt hont alkotott magyarság multját történeti bizonyossággal vázolnunk sem lehet. Itt, mint minden nemzet őskorában, a mondák világában találjuk magunkat.

Megindulván a hét nemzetség az ősi telepből; az Etil vagy Volga vizén, — mint említett történetírónk megjegyzi, pogány szokás szerint, — tömlőkön usztatott át; miből azt kell következtetnünk, hogy Árpád magyarjainak ős telepe, melyet hazai krónikáink igen határozatlanul neveznek Scythiának, — mennyiben e név alatt a régi és középkori írók egész észak-keleti Európát s Északi-Ázsiát, annyi külön nemzetiségek őshonát, értik, — a Volga keleti mellékén terült. Csak ugyan itt, a nagy Etil folyó mellett, találta a magyarok őseinek maradványait a mongol berohanás előtt a XIII-dik század első felében Julianus szerzetes, ki IV. Béla király utasításából és költségen az ősi telepeikben maradt pogány magyarok megtérítése végett negyed magával e hosszas és veszélyes útra szánta magát s két társa visszatérte s a harmadik elhalta után egy maga lehetett szerencsés az ősi hon földre bejuthatni. Ő volt az első és utolsó magyar, ki az ő magyar hazában, — melyet több XIII-dik századi külföldi utazó, mint Plan Carpini János, IV. Incze pápa követe Mangu mongol khánhoz 1246-ban, s ennek utitársa Ascellinus szerzetes, valamint Rubruquis, IX. Lajos francia királynak 1253-ban Kajuk khánhoz küldött követe Nagy Magyarországnak neveznek, — pogány véreinkkel nemzeti nyelvünkön beszélhetett. „Megtalálta őket“, mond a Nagy-Magyarország dolgáról (De facto Magnae Hungariae) a vaticáni könyvtárban létező tudósítás, — „a nagy Etil folyó mellett.“ Kik is őt látván, s hogy magyar, megértvén, megérkezésén nem kissé örvendeztek, körülvévén őt házanként és falvanként, s keresztyén testvéreik királyáról és országáról hűségesen tudakozódván. És bármit akart akár a hitről,

akár egyebekről nekik előadni, a legszorgalmasabban hallgaták, mivel teljességgel magyar nyelvűek valának s megérték őt és ő is azokat. Pogányok, s az istenről semmi ismeretök *) : de bálványokat sem imádnak, hanem vadállatok gyanánt élnek Földet nem mivelnek; ló-, farkas- s efféle húst esznek; lótejet és vért isznak. Tudják őseik hagyományából, hogy ama magyarok tőlök származtak, de hogy merre vannak, nem tudák. E Nagy-Magyarország, melyben az új hont keresni indult nemzet tekintélyes részének kellett hátramaradni, a mongolok első rohamát hősileg fogadta s diadallal verte vissza: de utóbb azok özönének ellen nem állhatva velök együtt sodortatott az Európát dúló harczokba. Erejében és nemzetiségében a mongolnak e tájon századokig tartott uralma alatt mindinkább hanyatlott ugyan: de még a XV-dik században sem enyészett el; Bonfini után tudjuk, hogy Mátyás király orosz kereskedők által értesülvén véreink hollétéről, követeket küldött oda, hogy a rokon nemzetet, ha lehető, Magyarországba édesgesse.

Az ősi honból kiköltözött hét nemzetség legelsőben a lebedi síkokon, az alsó Deneper (Dnieper) mellékén foglalt telepet, a kozárok szomszédságában, kik Krímben, a Fekete- és Azov tenger északi partjain, s a Kaukáz hegyláncz fölött hatalmasan uralkodtak. Itt a nemzetségfőnökök, kik közül Konstantinusz császár csak Előd vajdát mint legelőkelőbbet emeli ki névszerint, szövetségben éltek a hatalmas kozár khánnal, mint annak minden háborúiban hű és vitéz felei. A két nemzet ekkori barátságos viszonyának és szövetségének nagyobb erősségére a kozár khán a vitézségéről elhíresült Előd vajdának kozár nőt is adott, a legelőkelőbb családbeli hölgyet, ez által a magyarok közt ekkor legtekintélyesebb férfiút magához szorosabban kötelezni, s az ezen házasságból születendő fiak által a két szomszéd nemzet érdekeit egymáshoz közelebb hozni szándékozván. Elődnek azonban e házasságból nem lőn gyermeke.

Csak három rövid évet élt a nemzet ez új telepben s ismét tovább kelle vonulnia. A nyugtalan besenyők ugyanis a kozárokkal ujabbán háborúba bonyolódtak, de itt a harcz szerencséje

*) E kifejezés kétségtelenül csak a térítő szerzetes keresztyén fel fogásának tulajdonítható.

részökre kedvezőtlenül fordult. Nyomatva ekkor a diadalmas kozárság által ismét a magyarok telepeit rohanták meg, s az ezekkel vívott csatában diadalt nyertek. E szerencsétlenség, a helyett hogy a magyar nemzetet ereje öszpontosítására birta volna, azt meghasonlásra vezette. Egyik rész ugyanis új hont keresni kelet felé indult, s Perzsia határaihoz közel, és így a Kaukáz mellékén, telepedett meg: míg a másik sokkal nagyobb rész nyugot felé vonult, s Etelközben, mi folyók közét jelenti*), a Szereth, Prúth, Neszter (Dniester), Búg és Deneper közt, azaz a mai Moldva- s Besszarábiában és a Fekete tenger északi partján elterülő síkon, foglalt állomást Kr. u. 887-ben. — Elvált, örökre elszakadt ekkor a nemzet testétől annak egy része; azonban bár roppant tér választá is el a rokonokat, mindkét fél még sokáig, hihetően több századon át, hiven emlékezett elszakadt véreire; legalább Konstantinusz császár, ki a X-dik század közepe táján írt, s a nemzetünket illető adatokat kétségtelenül az udvarában követekül és túsokul tartózkodó magyar főemberektől vette, világosan mondja, hogy a magyarok mai hazánkából egész az ő idejéig ügynököket szoktak küldözni keletre szakadt rokonaikhoz, meglátogatták őket, tudakozódtak felőlök, és tőlök gyakran kaptak tudósítást.

A magyarok elhagyott tanyáin a vad besenyők ütötték föl sátraikat, mintegy választó falat képezve az eddig szövetséges magyarok és kozárok közt. A kozár khán, e veszedelmes szomszédság ellen birodalmát biztosítandó, a besenyők természetes ellenségeit, a magyarokat, ügyekezett ezentúlra még szorosabban magához csatolni s érdekeinek megnyerni. Követeket küldött azért hozzájuk, s felszólította őket, hogy első vajdájokat, Elődöt küldjék el hozzá. Előd a meghívást elfogadta, azonban a khán hízalgő ajánlatát, miszerint őt, mint a magyarok nemes, büles és vitéz főnökét, az ő felsősége alatt az összes nemzet fejedelmévé teendő, ily nagy hivatalra magát képtelennek vallva udvariasan visszautasította, maga helyett e méltóságra az öreg Álmos vajdát vagy annak vitéz fiát Árpádot ajánlván. Tetszett a khánnak ezen ajánlat; azért is a visszautazó Előddel együtt ugyanez ügyben

*) A magyarral rokon tatár nyelvben, Atel, Etel, vagy Itil folyóvizet jelent, s a Volga kizárólag Etel nevet visel.

ismét követeket küldött a magyarokhoz, kik a nemzettel ezen ajánlat iránt bővebben értekezzenek. S a magyarok, miután a kozár követekkel tanácskoztak, erejük öszpontosítását jelen helyzetökben égető szükségül elismerve, örömet hajlottak a khán jó tanácsára: de józan tapintattal fölismerve a férfit, ki elég testi és lelki erővel bírjon e nehéz tiszt viselésére, inkább választák vezérökké a korának legszebb virágában levő Árpádot, kit különben is éles esze, mély belátása s hősiesség e diszes állásra mintegy kijelelni látszott, mint hanyatló korú atyját, a 70. éves agg Álmost*). S Árpádot mint közakarattal választott vezéroket kozár szokás szerint paizson magok fölé emelve, neki ünnepélyesen hűséget esküvének.

E nagyszerű jelenetet, mely az összes nemzetek egy fő alatt egy testté forradását jelképezé, ünnepélyes szerződés előzé meg, melyet Árpád s a nemzet legjobbjai, a nemzetségek főnökei, a keleti népek őszokása szerint karjaikat megmetszve s omló véroket egy edénybe elegyítve, mint szent és változhatatlan törvényt vérokkal pecsételték meg. E vérszerződés közakarattal megállapított és önként elfogadott pontjai következők valának:

1-ször. Hogy míg Árpád és maradéka él, a nemzet mindíg Árpád véreből fog vezért választani.

*) E pontra nézve, valamint a magyar nép vándorlási utjának előadásában eddig is, ezután is, az Árpádhoz korra közelebb álló, jobban értesült s így hitelesebb Konstantinusz császár adatait követtem és követem az egy századdal később élt névtelen jegyző ellenében, kinek e részbeni előadása, — bár különben munkája ránk nézve több tekintetből hasonlíthatatlan becsü, — kétségtelenül hibás mondai alapon nyugszik. Ő Álmost mondja a magyarok első vezérének, s választatását még az ősi (scythiai) honból történt kiindulás idejére teszi, és csak Ungvárt adatja át vele a vezérséget fiának Árpádnak. Ezt kétségtelenül azért állítja így, hogy szerencsétlen szószármaztatását, mely szerint a Hungarus nevezet Hungaridne eredne, igazollhassa, Árpádot dux Hungar-nak és vitézeit Hungaridne kereszttelvé. De hogy nem Álmos, hanem Árpád volt a magyarok első választott fejedelme, azt egyéb számos erősségen kívül, melyeket itt elősorolni felesleg lenne, csak ez is eléggé bizonyítja, hogy az Árpáddal épen egykorú böcs Leó császár, ki a magyarokkal még Etelközben laktokban szövetségzett, fejedelmökül már ekkor, tehát mielőtt mai hazánkba léptek volna, világosan Árpádot írja; Leó császár fia pedig, Konstantinusz császár, egyenesen mondja, hogy a magyaroknak Árpád Etelközben történt megválasztatása előtt nem volt közös fejedelmök.

2-szor. Hogy a mit közérővel szerezhettek, abban mindenki közösen részesüljön.

3-szor. Hogy azon előkelő személyek, kik Árpádot szabad akarattukból urokká választák, soha se magok se maradékaik a vezér tanácsából és az országlás tisztéből ki ne rekesztessenek.

4-szer. Hogy ha valaki maradékaik közül hűtlen lenne a vezér személyéhez és viszálykodást támasztana a vezér és rokonai közt, a vétkesnek vére akként omoljék, mikéntők ez eskü közben véreket ontották.

5-ször. Hogy ha Árpád és maradékai vagy a nemzetségfőnökök közül valaki ez esküt meg akarná szegni, átok alatt legyen mind örökre.

6-szor. Hogy a ki nemzeti gyűlésekre, melyek egyszersmind vallásos szertartásokkal és ünnepélyes áldomásokkal valának összekötve, vagy a hírnökök hadba szólítására, — melyet azok a nemzet keresztyénné léte előtt ekként hirdettek: Isten és a magyar nép szava, hogy ez s ez napon itt s itt kiki fegyveresen tartozik megjelenni, a község tanácsát és parancsát meghallandó, — a táborban meg nem jelenik s elmaradásának okát nem adhatja, ketté hasíttassék, vagy szolgaságra taszítottassék*).

A hét nemzetségfőnök nevei, kik e szerződést vérökkel szentesíték, ezek valának: Árpád, Álmos fia, Flőd, Szabolcs

*) A vérszerződés öt első pontját a névtelen jegyző még az ősi honban Álmossal kötöttnek hibásan adja elő, a hatodikat pedig, mely a csíki székely krónikában az Árpád által a székelyeknek adott alaptörvények végén ekként áll: „Ki a rovóban (a székelyeknek hadi, polgári és papi főnöke) áldozatára meg nem jelenik, ketté vágassék“, egészen elhallgatja. Azonban a hatodik pont tartalmát, t. i. a gyűlésben meg nem jelenő magyarra szabott büntetést, Kézainál, a névtelen jegyző után legrégibb krónikásunknál, olvashatjuk. Nevezetes, hogy a székely alaptörvények öt első pontja, ha szavakra nézve nem is, de értelemre nézve a névtelen jegyző vérszerződési öt pontjával teljesen egyezik: holott a székely krónika, — mint az 1854-diki Uj Magyar Muzeumban bőven bebizonyítottam, — 1533-ban régi hiteles írományokból szerkesztetvén, annak szerzői a névtelen jegyző munkáját, mely a bécsi csász. könyvtárban létező egyetlen XIV-dik századi másolatból csak a mult század közepén lett ismeretes, nem ismerhették, s e pontokat onnan nem vehették. E körülmény mindkét íromány hitelességét kölcsönösen igazolja, valamint magának a vérszerződésnek valódi megtörténtét, — mit többen akartak kétségbe vonni és tagadni, — kétségtelenül bizonyítja.

atyja, kitől a Csák nemzetség származott, Könd, Csörsz atyja, Ónd, Ete atyja, kitől a Kalán s a mai napig fönmaradt Kölcei nemzetség származik, Tas, Lél atyja, Huba, kitől a maig is virágzó Szemere nemzetség ered, s a hetedik Töhötöm, ki a honfoglaláskor Erdélyt hódította meg, melynek külön birtokában a magyar vezérek felsősége alatt maradékai is megmaradtak, míg nem Szent-István magyar király a keresztyén vallásra áttérni nem akaró ifjabb Gyulát, Erdély urát, legyőzván, Erdélyt a magyar hazával egy testté forrasztotta.

A hét nemzetség közül melyikből való volt Árpád, a vérszerződés által az összes nemzet első fővezére, e kérdésre történetiróinknál legkisebb fölvilágosítást sem találunk. Kézai és utódai azt mondják, hogy a Turulnemből származott, melynek azon dicső kiváltsága volt a többi törzsek fölött, hogy csatában a seregnek előtte, visszavonuláskor mögötte járt: de hogy e vérség melyik nemzetség ága volt, azt krónikásaink, kiknél a hét nemzetség nevét sem találjuk, nem is érintik. Ugy hisszük azonban aligha csalódunk, ha őt a Megyer nemzetségből hisszük származottnak, mint a mely épen azért emelkedhetett oly nagy tekintélyre és túlsúlyra, hogy nevét a külön nemzetségnevek háttérbe szorításával az összes nemzetévé tehetete, mert a fővezérek, Árpád és utódai, a vérszerződés szerint folytonosan kebeléből voltak választva.

E vérszerződés, mely a magyarság leendő nemzeti életének legbiztosabb záloga volt, legfényesebb bizonyosága a magyar nemzet azon kori józan értelmességének, a törvényes rend tiszteletével párosult szabadságszeretetének s erkölcsi miveltségének. Az őseinket vad vérszopók, meztelen barbár csordák gyanánt rajzó idegen tudósok gúnnyainak és rágalmainak ellenében, kik elfogultságból, tudatlanságból vagy nemzeti ellenszenvből nemzetünk becsmérélsét tüzték feladatukká, minden magyar büszke önérzettel mutathat e természetes józan ész szülte alkotmányra a IX-dik században, mikor még Európának ma miveltebb és boldogabb nemzetei ehhez hasonló nemzeti egységgel és polgári alkotmánynyal nem dicsekedhettek.

E vérszerződés által meg lön vetve szilárd alapja a leendő szabad magyar hazának, mely csak később volt fegyverrel kivívandó; megalkoták azt őseink még Etelközben, mielőtt szilaj paripáik mai honunknak csak egy talpalatnyi földét tapodták volna.

2. §. A bolgár-magyar háború. Új honkeresés.

Mi viszonyban volt az ujdon választott magyar vezér a kozár khánnal? oly kérdés, melyre adatok hiányában a történetírás meg nem felelhet. Igaz, hogy a választás a kozár fejedelem ajánlatára s követeinek jelenlétében történt: de a nemzet szabad akaratából és ünnepélyes szerződés következtében adatott át a főhatalom Árpád kezébe. S ez, ha a kozár és magyar nemzet közötti szövetséget, mely különben már előbb is három évig fönállt, megerősíteni a hatalmas besenyő szomszédok ellenében jónak tarthatta is, magát egy függetlenséget s szabadságot szerető, ifjú crejű harcziás nép élén, idegen hatalom védenczvé nem alacsonyithatta, s erre csakugyan se tényt, se a történetíróknál legkisebb bizonyosságot sem találunk. Nem akartuk e kérdést érintetlen hagyni; mert vannak idegen írók, kik nemzetünk iránti ellenszenvből azt akarnák vitatni; hogy őseink Lebediában a kozár khán alattvalói voltak, s itt a kétségtelen adatok ellenére nem három, hanem az ő általok fölfedezettnek hitt igazság szerint kétszázhárom esztendeig laktak; mi nemcsak az időszám-lálással nem egyeztetethető, hanem homlokegyenest ellenkezik Konstantinusz császár szavával, ki egyedül emlékezik nemzetünknek a kozárokkal volt viszonyáról, s világosan mondja, hogy őseink Lebediában három évig együtt lakván a kozárokkal, mint szövetséges felek vettek részt azoknak minden harcaiban

Alighogy azonban a magyarság Kr. u. 887-ben Etelközbe szállott s itt Árpád alatt egységes nemzeti testté szilárdult, az események folyama nemzetünket ismét távolabb nyugot felé sodorta, a kozárokkal minden viszonyának teljesen végét szakítván. Ez esemény a bolgár-magyar háború volt, mely a byzanti írók kétségtelen adatai szerint Kr. u. 888-ban történt.

Ez évben ugyanis Leó császár, ki bölcs melléknévvvel dicsítettett, az Al-Duna és Balkán hegyláncz közt uralkodó bolgárokkal, ezeknek a keleti birodalommal folytatott kereskedelme elébe akadályokat vettetni engedvén, és panaszaikat nem orvosolván, háborúba keveredett. A harcziás bolgárok, — kik mellesleg említve épen nem szlávok voltak, hanem a VI-dik században a Volga mellől az ural-altaji népcsalád kebléből szakadtak a Dunához, s mint Leó császár hadműtanában írja, hadszerkezetökre nézve az európai népektől eltérve még az ő korában is a magya-

rokkal csaknem egészen egyeztek, és az általok meghódított szlávok nagyobb tömegében nemzetiségöket csak később veszítették el, — hatalmas fejedelmök Simon miatt fegyvert ragadtak, a császárnak ellenök küldött hadait tönkre verték, vezéreit mind leölték s foglyokká esett kozár testöreit lemetszett orral gúnyosan küldték Konstantinápolyba.

Leó császár épen ekkor az arabokkal levén elfoglalva, kik hajóhadukkal Számoszt szorongatták és be is vették, a dolyfös Simon megalázására elég haddal nem rendelkezhetett. Tehát a byzanti udvar rendes politikája szerint egyik idegen népet a másik által szándékozva megtörni s birodalmát a véstől ekként megmenteni, a csak imént Etelközbe települt s így a bolgárokkal az Al-Dunánál szomszédhá lett magyarokra veti szemcét, s Nikétász hajóhadnagyot erős hajócsapattal az Al-Dunára rendelve, gazdag ajándékokkal követségbe küldi a magyarokhoz. Ezek, kik földműveléssel nem foglalkozva, a háborúban mintegy élelmi forrásukat látták, s kikenél kiválólag hadi államszerkezetök mellett a háború mintegy életföltétellé vált, a fényes ajándékok mellett könnyen rá hagyták magokat beszéltetni a zsákmányt és dicsőséget egy iránt nyújtandó hadjáratra. Nikétász Árpáddal és a nemzet előkelőivel értekezvén, a szerződést megkötötte s tőlök tüzszokat véve szerencsés eredménnyel tért vissza urához.

A császár, miután seregeit mind szárazon mind vizen megerősítette, még egy utolsó békealkudozást akart Simonnal kezdeni: de ez szerencséjében fölfuvalkodva békéről hallani sem akart, s a császári követet börtönbe vetteté. Erre a magyarok Árpád saját fiának vezérlete alatt, kit Konstantinus császár Liuntin-nak nevez, némely újabb iróink pedig erőltetéssel Leventé-re magyarosítanak, a görög hajóhad segélyével a Dunán csekély ellenállás után átkelnek. Ez átkelés hihetőleg Galacz tájékán történt, melynek közelében egy Vad-Ungur (magyar rév) nevű kis oláh helység ezen esemény helyét látszik kijelölni. A magyar gyors lovasság a tartományt hirtelen beszágulja, a bolgárokat három csatában keményen megveri s a Balkán hegyek közt egész a prestovai szorosig Filippápolyon túl nyomul. Simon, ki hadait személyesen vezérlé Árpád fia ellen, miután serege három csatában keményen megveretett, alig tudott Disztrába, az utolsó orosz török háborúban oly nevezetessé vált Szilisztriába,

menekülni. A magyarok, kiknek ereje rohanó lovasságukban és nyilaikban állott, s így inkább nyílt csatákra mint várak vivására volt alkalmazható, a várába zárkozott Simont odahagyva, gazdag zsákmánnyal s számos bolgár fogolylyal visszatértek etelközi tanyáikra. Az aranyat a foglyoknál többre becsülvén, a császártól ezek megvételét követelték, mit az teljesített is, a konstantinápolyi gazdag polgárokat e keresztyén hadi foglyok megvételére kiküldvén.

A megalázott Simon most a császártól békéért könyörgött, mire Leó, különben sem örömet ontatván a nem rég keresztyénekké lett bolgárok vérét, hajlandó is lőn. Követet küldött azért Simonhoz egyezkedés végett, s egyszersmind seregeit mind szárazon, mind vizen visszaparancsolta. Simon ekként ez oldalról magát biztosságban érezvén, a magyarokon véres boszút állandó, czek régibb ellenségeivel, a besenyőkkel szövetezik, s a császár békekövetét bilincsekbe vettvén, mielőtt a byzanti udvarnak ideje lett volna a népjog e megsértését fegyverrel megtorlani, seregével a Dunán rögtön átkel, a védtelen tartományt véletlen meglepi, mialatt a besenyők más oldalról rohanják meg a két tűz közzé szorított magyarokat. — A támadás egészen váratlanul jött; a magyar hadak nagyja épen a hon határain kívül, lehetőleg az északra velők szomszéd szláv törzsek ellen hadjáraton lévén; a honn hagyott csekély őrsereg szétveretett, s az aggok, nők, gyermekek, mennyiben futással nem menekülhettek, a boszút szomjazó bolgárok és kegyetlen besenyők dühének áldozatai lőnek. — E pusztító beütés idejére tehetjük, a legnagyobb hihetőséggel az öreg Álmos halálát is, kiről Thuróczi krónikájában a XIV-dik századi bécsi képes krónika nyomán olvashatjuk, hogy az erdőelvi azaz erdélyi hazában, — mely nevezet alatt a szintén erdős Moldvát is érthetjük, — megöletett s nem léphetett be Pannoniába.

Midőn Árpád s vitézei Etelközbe visszatértek, a pusztáká vált téreket kedveseik, rokonaik, gyermekeik tetemeivel borítva találták. A viszontlátás örömjaja helyett a menekültek keserve hangzott füleikbe. Gondoskodniok kellett ezek bátorságba helyezéséről s a nemzet jövőjének biztosításáról. A sikokon, hol eddig tanyáztak, különösen a nálók számosabb és erősebb besenyők felől, a természet a könnyen átusztatható folyamokon ki-

vül semmi erősebb védvonalat nem alkotván, helyzetöket e szomszédok ellenében tarthatatlannak kellett elismerniök. Ujabb hont, védhetőbb telepeket indultak tehát keresni, hol a nemzet szenvedett viszontagságait kipihelve, erősebb szomszédai ellenében fedezve, erejét rendezhesse, jövőjét megszilárdíthassa.

Vajjon ekkor egy rész, mint némely történetíróink fölveszik, nyugotnak az erdélyi havasokon által vette-e útját mai hazánk felé? oly kérdés, mely bár egészen hihetetlennek nem tetszhetik is történeti bizonyosságul épen nem fogadható el. Már a XV-dik századi Thuróczi és Bonfin állítják ugyan, hogy őseink legelsőben Erdélyt foglalták el s innen intézték volna Magyarország meghódítását: de világosan ellenkezik ezek előadásával a nálók korra századokkal régibb s e tekintetben hitelre méltóbb névtelen jegyző, a XI-dik század végén s a XII-dik elején élt orosz szerzetes Nestor, s az ezektől teljesen független Kézai, kik őseinket Kieven s a Kárpátokon át vezetik mai hazánkba Munkács és Ungvár alá. S csakugyan tekintve őseink helyzetét, midőn Etelközből keletről a besenyők, délről, a mai Oláhországból a bolgárok által szorítottak ki, természetes menekülési vonalukat a Szereth és Deneper közti sikokról csak észak felé a szlávok közé gondolhatjuk. Azon tévedést, melylyel Thuróczi, Bonfin és utódaik főntebbi hibás állításukat tetézik, miszerint Erdély a hét magyar kapitány által emelt hét várról nyerte volna *Septem Castra*, *Siebenbürgen* nevét, fölöslegnek vélhetjük bővebben czáfolni, miután közönségesen tudva van, hogy e név csak a XII-dik században a szászok által épített hét kerített városról ragadt Erdélyre, mely régebben csak *Ultrasylvania* s majd *Transsylvania* név alatt fordul elő íróinknál és okleveleinkben.

E tévedés kimutatása után természetesen történetileg valólanoknak kell ismernünk azon mondákat, melyeknek alapjuk csak a főntebbi hibás állítás lehet. Például mit Thuróczi s Bonfin mond, hogy Árpád Erdélyből küldte volna az ismeretes mondai fehér lovat Szvatoplughoz, s midőn ő a visszatérő követe által hozott Duna-vizet és fekete földet mintegy áldva fölemelte, őseink, kik a Volga partján bizony latin iskolába nem jártak, háromszor *Deus*-t kiáltottak s innen származott volna ezen hely mai *Dézs* neve, mely melleleg megjegyezve a magyar *Dezse*,

Dezső személynévvel azonos, s így a legnagyobb valószínűséggel ily nevű birtokosáról ragadhatott Dézs városára és Dézsaknára. — Így az ezen mese mellett Kővári által (Erdély régiségeiben) emlegetett dézsi hagyományos emlékű kódarab fölött is, melyen ülve tanácskozott volna a hét vezér Magyarország meghódításáról, s még inkább a dézsi óvári torony föliratának történeti jelentősége fölött, — miután e föliratot 1578-ban egy ottani ref. lelkész egyedül Thuróczi, Bonfin és Heltai hitelére készítette, — határozottan pálczát kell törnünk; habár annyit megengedhetünk is, hogy a dézsi tanácskö mondájának valami emlékezetes esemény szolgálhatott alapjául.

Találkozhatunk továbbá némely újabb íróinknál azon valónak képzelt állítással is, hogy őseink Oláhországon keresztül az Al-Dunánál nyomultak volna föl mai hazánkba: de e tévedés kétségtelenül félreértésen alapúl s hiteles történetirati adatainkkal merőben ellenkezik. Hasonlóan a legnagyobb tévedésben vannak némely külföldi, de hazai íróink is, mint Cornides, Engel s ezek nyomán meg Horváth Mihály is, midőn azt állítják, hogy az Etelköz védelmére hátrahagyott magyar őrsereg a bolgárok és besenyők által kiszorítva Erdély széleire futamodott, s ezek maradékai volnának a mai székelyek. Ezt Konstantinus, ki e bolgár-besenyő hadjárat részleteire nézve egyetlen forrásunk, szóval sem mondja, s azt ennek előadásából csak az okoskodhatja ki, ki mint Cornides' és Engel a székelyeknek Attila kúnjaitól való származását előre föltett szándékkal tagadni akarja, s a magyar nyelvben oly annyira járatlan, hogy a székely nevet, mely az Erdélyben a legújabb időkig fönmaradt szék, azaz telep, kerület szóból képződött, önkényesen szökely-re ferditve, — mi először helytelen szóképzés, másodsor semmi magyar szójárás szerint sem változhatott volna székely-lyé, — e hősies nép nevét igen ügyetlenül szökevénynek, futónak értelmezni eléggé elfogult. A székelyeknek Etel kúnjaitól származását nem csak a nemzeti firól fira örökölt ősi hagyomány, hanem legrégebbi hiteles íróink is bizonyítják, s azon a magyarokétól sokban eltérő ősrégi, hadi és polgári, vérségi kormányserkezet is igazolja, mely e különös kiváltságokkal és saját törvényekkel birt népnél egész a XVI-dik század közepéig, sőt némi részben a legújabb időkig is fönmaradt.

Árpádot és honkereső hadait, kik a pusztává lett Etelköz síkjait az utánok nyomuló besenyőknek hagyák, legelsőbben Kiev falai alatt találjuk újra föl. Maga az orosz történetírási atya, a XI-dik század végén s a XII-dik elején élt Nestor írja, hogy a magyarok itt sátoroztak a Deneper partjain, s innen vonultak a Kárpátokon át, melyeket ő magyar hegyeknek nevez, az e hegylánczon túl lakó szlávok és oláhok meghódítására. Kiev vivásáról és földadásáról azonban, melyet a nála mintegy félszázaddal előbb élt névtelen jegyzőnk részletesen leír, mélyen hallgat, hihetőleg épen azon indokból, tudniillik nemzete dicsőségének kiemeléséből, melyből, a mi történetírásunk atyja, a névtelen jegyző, őseinknek a besenyők által nyomtatásáról egy szóval sem emlékezik, nemzetünk ős fészkeiből kivándorlását egyedül a nép túlszaporodásának tulajdonítván, s azt a Volgától Sudzsán és Kieven keresztül egyenes vonalban vezetvén mai hazánkba.

Névtelen jegyzőnk előadása szerint, bár az oroszok annak hallására, hogy a magyar vezér Attila nemzetségéből származott kinek őseik évenként adót fizettek, igen megijedtek is, a kievi fejedelem, nagyjaival tanácskozva, elszánt védelemre határozta magát, s rögtön követeket küldött hű felei a kúnok segédhadaiért. Miután ezek hét vezér alatt számos lovassággal megérkeztek az oroszok léptek föl támadókul. Fölharsogtak a hadi kürtök s folyt az ütközet dühösen, vérengzőn, míg végre a diadal a magyarok részére hajlott. Az oroszok és kúnok megfutamodva Kiev falai közé menekültek; miközben a magyarok a velők különben faj- és nyelvrokon kúnokat diadalmámmal üzvé, jegyzőnk kifejezése szerint azok „tar fejeit mint a nyers tököt úgy aprították.“ — Most a vár szorosán bekerítve s a megszállás rendszeresen lőn folytatva. Másod hétre azonban, midőn a magyarok már rohamhágcsókat kezdtek a falakhoz alkalmazni, az orosz és kún vezérek követeik által békét ajánlottak, azon föltétellel, hogy telepeikben bántatlanul maradhassanak. Árpád a békére szívesen hajlott; évi adót, seregének élelmet és más szükségeseket követelt, s a vezérek és előkelők fiait kezesekül kívánta. Mind ezt az oroszok, bár nem örömet is, teljesíték, s gazdag ajándékokat, ezek közt ezer orosz módra nyergelt és fékezett lovat s nagy becsű czoboly- és nyestbőröket küldtek a magyar vezér táborába, egyszersmind kérvén őt, hogy a havas-

kon át vonuljon azon áldott termékeny hazába, mely egykor ősatyjának Attilának birtokában volt.

A győzedelmes Árpád ez önmérséklés, engedékenység s emberies bánásmód által többet vívott ki, mint fegyvereinek bármily fényes diadala, bármily szerencsés ütközet által kivívni reménylhetett volna. Ellenségeinek, kiket csak véres csata után küzdhetett volna le, sziveit hódította meg. — A szilaj kúnok, Árpád lovagias jelleme, férfias nemeslelkűsége által mintegy megigézve, önként a győzelmes vezér zászlai alá állottak. Vezérek: Ede, Edömér, kiknek vérből származott később Sámuel vagy más néven Aba királyunk, Ete, Böngér, Acsád, Vajta és Ketel hódolva borultak Árpád elébe, s egy szívvvel lélekkel ünnepélyes fogadást és esküt tőnek, hogy őt és maradékait magoknak és maradékaiknak utolsó iziglen vezérokévé választják, s bárhová vezérelje szerencséje, oda követendik. Sőt az oroszok közül is számos vitéz állott át Árpádhoz, kik később Árpád fia Zsolt alatt határvédekül az ország nyugoti szélére telepítve ott várat építettek, melynek emlékéért Mozsos megyében az Oroszvár helynév maig is föntartotta. — A kúnok ezen csatlakozása — melyről Konstantinus császár is bővebben emlékezik, a hét magyar nemzetségen kívül nyolczadiknak említvén a velök csatlakozott vitéz kabarokat, kik szerinte a kozároktól szakadtak el s mint legyőzött pártütők menekültek Árpádhoz (Etelközbe*), — szám-

*) Nevezetes, mit e kozároktól elszakadt kabaroknak, — a névtelen jegyző kúnjainak, — nyelvéről Konstantinusnál olvashatunk, hogy tudniillik ezek a magyarokkal összebarátkozván, őket a kozárok nyelvére megtanították, s még az ő koráig is (a X-dik század közepén) a kozár szójárást követték, de beszélték a magyarok másik nyelvét is. — Világosan bizonyítja e hely azt, hogy a kozár fajta kabarok vagy kúnok nyelve a magyarokétól csak szójárásban különbözött; különben 50—60 év alatt hogy tanulhatták volna el egymás nyelvét, midőn látjuk, hogy mai hazánkban a magyar nép szláv, oláh s német elemektől környezve ezek nyelvét, s ezek viszont a miénket, csaknem ezredév alatt sem sajátítottak el. Hogy pedig a névtelen jegyző kúnjai Konstantinus kozár-féle kabarjaival egy és ugyanazon nép, bizonyítja az is, hogy azon földön, melyen, mint látni fogjuk, a kún Ede és Edömér vezérek megtelepedtek, a maig is külön szójárást használó mátra-melléki palóczságban Kozár és Kozárd nevű helységek léteznek, valamint a szintén palóczos szójárásu Baranyában, hol Ete és Vajta kún vezérek hódítottak és szállottak meg népeikkel, Nagy-Kozár, Kis-Kozár és Rác-Kozár

tan erős és hű kart szerzett a magyar nemzetnek a honfoglalás nagy és nehéz munkájára.

E tetemes erővel gyarapodva folytatta útját Árpád Attila egykori birodalma felé. Vitézeinek karjait minden lépéssel, melyet a kitűzött cél, a hagyományos emlékü gazdag örökség felé tőnek, vágy és remény erősebbekké edzette. Első nyughelyök Vladimirben volt, hol Árpád hadait három hétig pihentette; innen Halicsba vonultak, a nép által mindenütt hódolattal fogadva a szláv vezérek és főnökök által, kik a városok kapuit előttök megnyiták s fiaikat a béke zálogául átadák, fényes ajándékokkal halmozva s mindennel mintegy vendégek gyanánt bőven ellátva. — Halicsban hosszasabban megnyugodván, a következő 889-dik év tavaszán, előttök 2000 ijaszszal és 3000 fejszés szláv paraszttal, kik a rengeteg erdőn át számukra utat vágjanak, utánok családjaikkal, társzekereikkel s számtalan nyájaikkal, a havas Kárpátok lábaihoz érkeztek, melyeken túl a tündérszép, dúsán megáldott hon terül.

3. §. A honfoglalás története.

Mielőtt Árpád a havasokon átkelt volna, még a ruthén föld határszélein nemzetének mindinkább gyarapodó hadereje egy rokon nép, a vitéz székelység, szövetkezésével öregbedett, A székelyek ugyanis, kik Attila birodalmának fölbomlásakor, a szétvert s legnagyobb részben a Fekete-tenger mellékére vonúlt kúnok közül kiválva, Erdély keleti bércei közzé, e könnyen védhető sziklafészekbe vonultak, és itt függetlenségöket ötödfél százzadon át sajátos hadi szervezetök által ön birták tartani, Árpád jöveteléről értesülve követeket küldtek elébe, őt nemzeti belkormányuk föntartása mellett az összes meghódítandó hon fejéül elismerendők s nekie véroket és életöket följáánlandók, a kivivandó hon meghódításának nehéz munkájára. Nemzeti örömnünnep volt e találkozás mind a két rokon félre nézve, mintegy szerencsés előjelül mutatkozva Attila örökségének fegyverrel leendő visszavívására. Árpád a székely követeket tisztességgel fogadta, s ösi kormányserkezetöket megerősítvén, öket a magyar vérszerződés köre metszett pontjaival bocsátotta vissza, melyeket a csiki székely krónika hat kö-szernek

nevü helységekét találunk, melyek ezen telepeknek kozár eredetére utasítanak bennünket.

nevez, s a magyar vérszerződés pontjaival lényegben egyezőleg, de több helyt föltünőleg népuralmibb színezetben ad elő. E pontokat a székely nemzetgyűlés Udvarhely közelében az ősi Budvárban, a Küküllő mellett nemzeti áldozat szertartásai közben örömradiással fogadta és ünnepélyes áldomással szentesítette. Így a székelység magát a magyar nemzeti test tagjává, s a megszerzendő hon szabad osztályrészesévé avatta; Árpád pedig a megalkotandó magyar birodalom keleti védfalát, épen legveszélyesebb ellenségei, a besenyők ellenében, a vitéz nép csatlakozása által előre biztosítva tekinthette.

Átkelvén a magyar sereg előhada Árpád személyes vezérlete alatt a Kárpátokon, a mai vereczkei szoroson, a Latorcza völgyében nyomult elő, s ott hol e szűk bérczi völgy az alsó-beregi rónába s ezzel együtt a tiszamelléki roppant síkba olvad, a kellemes és legelőben gazdag Munkács táján szállott meg legelsőbbben. E helyet, mint bejöveteli utjok kapuját megerősíteni célirányosnak ismervén, itten erős várat építettett, melyet a névtelen jegyző által föntartott hagyomány szerint épen azért neveztek a magyarok Munkácsnak, mert a járatlan havasok rengetegein át ide áttörniök nehéz munkájokba került. Negyven napig tanyáztak itt Árpád hadai, időközben a környékbeli szlávok hódoltatásával s a hely megerősítésével foglalkozva.

A vidéket ez alatt kikémlélvén, Ungvár ellen intéztek támadást. Ennek parancsnoka Laborcz, a veszély elől megszökve, a zemplini várba akart menekedni, azonban a gyors magyar lovagok kezébe került, kik őt azon helyen, hol elfogták, fölakasztották egy folyó partján, melyet e naptól fogva ezen vezér nevével Laborcz vizének neveztek. A magyarok a parancsnoka által elhagyott Ungvárat könnyen hatalmukba kerítvén, ott négy napig nagy vendégséget s istenöknek hálaáldozatokat tartottak*).

Ungvárban Árpád biztos alapot nyervén a további hadműködésekre, száguldozó hadaival a lapályos Bodroγκözt özönlötte el, s hódítását a Tisza jobb partján folytatva Ugocsáig

*) Ekkor történt volna Bela király névtelen jegyzője szerint, hogy az öreg Álmos a vezérséget fiának Árpádnak átadta; mit azonban egykorú s közel egykorú világos és hiteles bizonyságok ellenére, — melyeket föntebbi előadásunkban érintettünk is, — elfogadnunk teljességgel nem lehet.

nyomult. Komoly ellenállásra Borsova váránál talált, melyet megszállván harmad napra megvívott, mire a vár falait lerontatta s foglyúl esett védőit bilincsekben Ungvára vitette*).

Igy a magyar hadak rövid időn s csekély ellenállás után a Bodrogtól Mármarosig terülő tér birtokába jutván, vészterhes felhőként terjeszkedtek a szomszéd tájak felé; tetteiknek, szerencsés-hódításaiknak híré az elfutott s menekült lakosok messze széthordták minden irányban. Értesülvén ezek által Árpád diadalmas előnyomulásáról Szalán, a Duna és Tisza közt s a Felső-Tisza völgyén lakó bolgár-szlávok vezére, ki e vidéket mint az al-dunai bolgár birodalom védence kormányozta, követeket küldött Árpádhoz s büszkén fenyegetőleg izente neki, hogy a Bodrogon át ne merészeljen kelni, nehogy ha ő bolgár és görög segítséggel a kölcsönt visszaadja, alig maradjon népéből, ki övéihez visszatérve menekülésének híré vihesse. A követek Zemplin várának tartva s itt a Bodrogon átkelve más nap Árpádhoz értek s harmadnap előadták neki fejedelmök büszke izenetét. A magyar vezér komoly nyugodtsággal adott válaszában megemlítve, hogy a föld, melyet jelenleg Szalán bir, az ő Attiláról maradt igaz öröke, nem azért, mintha a görögök vagy bolgárok erejétől tartana, hanem Szalán iránti barátságból csak egy kis részt kívánt a maga jogából, t. i. a Sajóig terülő sikot barmiai számára, s ezenfölül megkérte a szláv vezért, hogy emberségből küldjön neki két kulacs vizet a Dunából és egy nyaláb füvet Alpár mezejéről, hogy lássa, ha édesebb-e az alpári fű az ő Magyarhonénál, s ha jobb-e a Duna vize a Don folyóénál? E válaszzal visszabocsátá Szalán követeit, kiket előbb gazdagon megajándékozott, s tanácsot tartván a nemzet előkelőivel visszankövetséget indított Szalánhoz, egyéb becses ajándékokon kívül tizenkét fejér lovat is küldvén számára, melyek a keleti népeknél igen nagy becsben állottak, s miként őseinknél is szent áldozatokra szoktak használtatni. A követekkel Ónd és Ketellel együtt elment egyuttal egy Tarczal nevezetű serény kún vitéz is, hogy a vidéket kémlelje ki s minél hamarabb visszatérve hozzon hirt urának Árpádnak.

*) A névtelen jegyző ez esemény idejét hibásan teszi Kr. ű. 903-ra. Hogy ez évszám nem állhat, előadásunk folyamából ki fog tetszeni.

A három küldött a Bodroghoz érve, azon szerencsésen átsztatott; a mint azonban egy ebbe szakadó kis patakon, a mai Ardó helység fölött át akartak volna kelni, Ketel alatt lova megbotlott s őt társai csak alig tudták a vízből kiszabadítani. Ez esemény emlékére nevezik, — írja kétségtelenül mondai alapon a névtelen jegyző, e patakot mai napig Ketel'patakának*). Innen utjokat a Bodrog völgyén folytatva együtt haladtak Tarczalig, s ott a messze kilátást nyújtó magas hegytetőre versenyt futtattak. E versenyben Tarczalé lön az elsőség, s ennek emlékére nyerte nevét a monda szerint e hegy s arról a később alatta épült hegyaljai hasonnevű város. Gyönyörű kilátás nyílt itt előttök a tiszamelléki végtelen síkságra, melyet a pusztai lovag nép fiai kimondhatatlanul megszerettek, s remény- és vágyteljes örömeikben, fönt a hegytetőn, ős vallásuk szertartása szerint a magyarok hadistenének kövér lovat áldozván nagy áldomást üllöttek. Ezután Tarczal Árpádhoz hirt vinni visszatért, a két követ pedig folytatá utját Szalánhoz, kit harmadnapra a Tisza mellett Alpár várában üdvözöltek.

Szalán a becses ajándékoknak igen megörülvén, s a magyar vezér erejével dacolni nem tarthatván tanácsosnak, Árpád

*) A névtelen jegyző első kiadásaiban, a Schwandtner gyűjteményében 1746., a kassai 1747- és 1772-diki külön kiadásokban Ketel neve Retel-nek van mindig nyomtatva, mi hibás olvasásból származott, minthogy a bécsi codexben, mint azt már Cornides megjegyezte, Ketel áll. Endlicher újabb 1827-diki önálló és 1849-diki gyűjteményes kiadásában a kézirathoz hiven csakugyan Ketel-nek adja e nevet. Én mindemellett is Jászay által félrevezetve, ki „A magyar nemzet napjai a legrégebb időktől“ című munkájában 194. l. írja, hogy a kérdéses Ketel patakát „a vidék népe kettős t-vel Rettel-patakának hívja mai napig“, a „Magyar Népkönyv“ új folyamában 1856-ban megjelent „Árpád, a honalkotó“ című cikkemben Retel-t és Retel patakát írtam. Miután azonban V. István király 1262-diki adományleveléből, melyet Wenzel Gusztáv a „Magyar történelmi tá“ II-dik kötetében közöl, meggyőződtem, hogy az ebben „fluvius Kutel“ név alatt emlegetett patak neve régen valósággal Kötel vagy Ketel-nek hangzott: a Zemplinben Jászay szerint maig is divó Rettel pataka nevezet helyett, mely bizonyosan csak a mult század második felében, a névtelen jegyző hibás első kiadásainak tekintélyénél fogva verhetett a tanultabbak s később a nép közt is gyökeret, elvetendőnek, s a régi igaz nevet visszaállítandónak tartottam.

kívánatait teljesítette, s a követeket megajándékozva bocsátotta vissza. Midőn ezek Ungvárra visszatérve, a hozott füvet és vizet fölmutaták, lón nagy öröm a vezér udvarában; mert Árpád ezeknek átvételével, a keleti népeknél szokásos jelképes meghódolás eszméje szerint, magát Szalán birtoka fölött e pillanattól fogva úrnak tekinthette és hirdethette.

Igy adja e fehér lóról szóló nemzeti mondát, melynek ha nem épen betű szerinti, de mindenesetre történeti jelentősége van, legelső honi történetírónk, a gyakran említett névtelen jegyző, kinek előadását az egész honfoglalás történetének vázlatában, melyet ő a XI-dik század utolsó felében még igen élénk nemzeti hagyományok és emlékezések után irt össze, folyvást követni fogjuk. Főltaláljuk egyébiránt a föntebbi mondát több vagy kevesebb változtatással későbbi krónikáinkban, s megöröködvé hallhatjuk a magyar nép ajkain is.

A Szalánnal kötött egyezés nyomán Árpád Ungvárból alá szállítá foglaló hadait Tarzalon túl a Takta vize mellé. Magának és udvarának a kellemes fekvésű Szerencset választotta szállásúl, hol, míg kiküldött hadosztályai a Sajóig és a hegyek közt északra Sóváríg nyomulva hódítottak, maga a főerővel nyugodott. E hely igen hihetőleg a magyarok szerencsés előhaladásának emlékére kapta Szerencs nevezetét; s ezt annyival inkább hihetjük, mert épen Munkács közelében is, hol szerencsés bevonulásuk után első pihenésöket tartották, találunk egy Szerencsfalva nevű helységet.

Az ujabban elfoglalt téreken a magyarok nemzetségeinkint osztakozva telepedtek. Mennyiben e telepedésekről töredékes adataink vannak, tudjuk, hogy a Hegyalján, Tarzal környékén, Ed és Edömér kúnjai szálltak meg. A Bodrog és Tisza összeshakadásánál, a mai Tokajnál, a kún Tarzal hányatott földvárat, melyet névtelen jegyzőnk idejében még Hímes udvarnak neveztek. Hasonlóan kúnok telepedtek a Boldva mellékére, hol Bors, a kún Böngér vezér fia, a meghódított föld népe által várat építtetett, mely alapítója s birtokosa nevérol Borsod nevet nyert s környékének Borsod vármegye nevet adott.

Miután Bors a Tátraíig nyomulva a népet meghódította s a lengyel határ felől a hegyszorosokat megerősítette, Árpád a mármarosí havasoktól Szepesig, innen délnek a Sajó torkolatáig s ettől Ugoesáig terülö vidék urává lett. E határok azonban né-

pének, mely baromtenyésztés mellett vadászat- és halászatból s csak hadi záskmányból gazdagodhatott, igen is szűkek levén, azok kijebb terjesztéséről kellett gondolkoznia. De hogy ő a fő haderővel a Tisza partján lejjebb szállhasson, előbb a tiszántúli részek elfoglalásával biztosítania kellett magát az e részről várható oldaltámadás ellen. A Szamos, Körös és Tisza közti téren egy kis kozár fejedelemség létezett, melynek mikor és miként történt alakulásáról a történetírat a nemzetek költözködésének zavaros korából adatokat épen nem nyújt. A kis, de vitéz kozár nép, mely mint hódító uralkodott az e vidéki szláv és oláh lakosság fölött, harcziás fejedelme Marót alatt, — kit a keletieknél divatos soknejűséget gyűlölő magyarok, mert sok ágyast tartott, gúnyosan Mén-Marótnak neveztek, — a még meg nem hódított szlávokkal kezét fogva, veszélyes ellenfelévé válhatott volna a még csak alakulni kezdő magyar hazának. A kozár birtok elfoglalása volt tehát a legközelebbi teendő.

E végre Árpád, tanácsot tartván a nemzet nagyjaival, miként előbb Szalánhoz, ugy most Maróthoz, ki az Erdélyt Magyarországától választó havasok közt Bihar (Fejérhegy) nevű sziklavárában székelt, követeket küldött, hogy gazdag ajándékok átadása után tőle Árpád részére annak ősi örökéből a Nyír és Szamosmellék átengedését követeljék a meszesi szorosig.

A követek, Öcsőb és Velek, a Tiszán a lúczy réven átkelvé, Marótot bihari várában fölkeresték s Árpád ajándékait és izenetét neki megvitték. Marót válasza Árpád kívánatára határozottan tagadólag hangzott. Birtokából, mondá, melyet Árpád őse Attila az ő ősapáitól erőhatalommal foglalt el, míg él, egy talpalatnyit sem enged át, s azt védurának, a byzanti császárnak, segélyével a magyarok ellen meg is tudja védelmezni. E választ Árpád és hadi tanácsa mintegy kihívó hadizenetül tekinthette, s rá Árpád tekintélyes haderő kiküldésével felelt, három magyar nemzetségfőnök: Tas, Lél atyja, Szabolcs, Előd fia, és Töhötöm vezérlete alatt.

Ezek nemzetségük zászlóaljaival a Tiszán a ládi réven (Tisza-Ladáynál) ellenállás nélkül átkelvé, másnap azon helyen szállottak meg, hol ma Szabolcs falu fekszik. Itt Szabolcs vezér a föld népével, mely magára hagyatva ellenállni nem birt, s hogy bántatlan maradjon fiait kezesekül adva önként meghódolt, igen

erős földvárat hányatott, melyet saját nevééről Szabolcs várának nevezett, s melynek alapja Szabolcs helység közelében maig is látható. E vár és rév védelmére, mely a tiszai átkelést a magyar seregnek biztosította, Ekölcs parancsnoksága alatt erős őrsereget hagyván, a három vezér, seregét megosztva, két irányban nyomult elő. Szabolcs és Tas a Tisza partján vonult a Szamos mellékére, míg Töhötöm a Nyíren át tartott a Meszesnek. Mindkét sereg szerencsésen haladt kitűzött hadutján; mi közben Tas, a meghódított föld védelmére a mai ecsedi láp táján erős földvárat hányatott, melyet nevééről előbb Tas várának, de már a XI-dik században lapályos fekvéséről Sárvárnak neveztek. E vár alapját most az ecsedi láp fedi, s romjai csak nagy szárazság idején tűnnek ki. — Tas és Szabolcs e várat őrséggel megrakván az erős Szathmár vára ellen vitték hadaikat, s azt negyed napra megvíván őrhaddal látták el, s diadalmasan jutottak a Meszes aljáig.

Töhötöm ez alatt a Nyírt meghódítva az Érmelléken húzódott Zilaj felé hadaival, melyek elől Marót csapatai ütközet nélkül hátráltak s a Körös mögé vették magokat, ennek vonalát védendő. A Meszesnél találkozott ismét a három győztes magyar vezér, s ott a hegyszorosokat kapukkal és favágatokkal megerősítvén, Árpád országának egyik határát megállapították s örömhírnököket küldtek a fővezér táborába. Ott e szerencsés hódítás hírére nagy áldomás tartatott, s rá egy hétig tartó lakoma következett. Árpád főhadiszállásával rögtön előbb nyomult, s hadait a Sajó torkolatánál a Tisza és Hernád közt állította föl.

E közben Töhötöm, a siker által fölbátorítva s magának és nemzetségének jó hírt nevet és gazdag földet akarván szerezni, a Meszesen túl eső Erdély meghódításán gondolkozott. E végből beküldé kémül az agg Mándot, s miután ez küldetésében ügyesen eljárva öt Erdély jó földéről, aranyfövenyes folyóiról, gazdag arany- és sóbányáiról magasztaló szavakkal értesítette, s e mellett előadá, hogy az e földet lakó oláhok és szlávok gyenge harczosok, hogy vezérok Gyelő jó katonasággal nem rendelkezhetik, s hadaival, melyek a szomszéd besenyők és kúnok azaz székelyek hecsapásaitól már is sokat szenvedtek, a magyaroknak ellenállni képes nem lehet: követei által Árpádtól engedelmet kért, hogy Erdélybe nyomulva e földet magának és utódainak elfoglalhassa.

Az Árpádtól vett fölhatalmazás folytán Töhötöm a szorosokat tartalékcsoportokkal megrakván, maga nemzetsége hadaival átkelt a Meszesen. Egy nap alatt az Almás patakhoz ért, Rákos és Hid-almás falvak táján, hol a hagyomány némely rég bemohosodott sánczokat Gyeló táborhelyének ismer, találkozott az oláh vezér sietve összegyűjtött seregeivel, mely a magyar had előnyomulását e keskeny völgyön szándékozott megakadályozni. Az éjt a két sereg egymással szemben töltötte; előőrseiket csak a csekély folyó által választotta el egymástól. Hajnalban Töhötöm két részre osztván seregét, az egyikkel a köztök folyó vizet a táborból kissé föntebb átgázoltatá, s midőn ezen csapat az oláhokat véletlenül oldalban támadta meg, maga is a főerővel szemben rájuk rontott. Heves csata után a diadal a magyarok részére dőlt; az oláhok közül sokan elhullottak s még többen jutottak fogságba. Gyeló a csata vesztével menekülni akarva futásnak eredt s Szamos melletti várába ügyekezett, melynek romjait egy meredek hegyormon Gyalu közelében az oláhok maig is mutogatják; de az utána száguldó magyarok őt a Kapus vize mellett elérvén megölték. — E csata vesztének s Gyeló halálának hírére a föld népe Töhötömnek önkényt meghódolt; s az oláh vajdák kezét adva őt uroknak elismerék, és hódolatukat hittel erősítették. A hely, hol ez eskü történt, a csatatértől egypár órára, Esküllő nevet nyert, s Nagy- és Kis-Esküllő oláh falvak közt egy kerek hegy, melyen állva esketteté föl a monda szerint Töhötöm az oláhokat, maig is Esküvőkő nevet visel.

Míg Töhötöm ekként Erdélyt hódoltatta, melyet ő és utódai, az Árpád által saját nemzeti szerkezetükben meghagyott székelyek földének kivételével, Szent-István király idejéig, békében birtak is, addig Szabolcs és Tas a Szamos és Körös közt folytatták szerencsés hadjáratukat. Az Érmelléken aláereszkedve Szerepnél szállottak meg, s innen Szeghalomnak tartva itt akartak a Körösön átkelni: Marót vitézei azonban őket e szándékukban megátolták. Visszafordultak azért a főtábor felé, s első nap Póhalomnál szállottak meg, innen darabig a Túr, ma Berettyó, vize mellett lovagoltak s a Tiszán Dorogmánál Borsod megyében kelték át. Az érkezőknek Árpád tiszteletből hadait eléjük küldötte, s a diadalmas hősöket udvarában nagy ünnepélyvel fogadta.

Most Árpád e győzelmek hírével Etét és Vajtát Szalánhoz

követekül küldvén, tőle a Zagyváig terjedő föld átengedését követelte; mit Szalán, ellenállni nem érezvén magát elég erősnek, teljesített is. Erre a főhaderő Árpád alatt a Sajón átkelt, s Borsodban a Héjó vizétől Emődig ütött tanyát. Itt Árpád egy hónapig pihenvén a Nyárad vizéhez szállott; tábora a víz mentében a mai Kács falutól lefelé terült. Innen az Eger vizéhez vonult a sereg, s ott kunyhókban és leveles színekben hosszasabban tanyáztott. A halmot, melyen az Árpád számára készített leveles szín állott, Színhalomnak nevezték, mit ma az e vidéki nép Színhalomnak ejt. Fölkeltvén innen Árpád a tábort, mely Ostorostól egész a Tisza melletti Poroszló váráig terült, a Zagyva mellékre vonult és hadaival e folyam partján foglalt állomást, a Tiszától a Mátraig kiterjeszkedve. E hegyek közt Ed és Edömér kún vezérek terjedelmes birtokot szereztek, kiknek unokája Pata később a Mátra aljában a mai Gyöngyös-Pata mellett a róla nevezett Pata várát építtette. A legujabban hóditott Borsod megyei Bükk hegységben is kúnok szálltak meg, nevezetesen Kács környékét Acsád kún vezér foglalta el, hol ennek fia Örs egy patak fejenél, — hihetőleg a mai Cserépvár helyén, — várat emeltetett, melyet még a XI-dik században Örs úr várának neveztek. Ugyancz vidéken a miskolczy földön szállott meg Böngér kún vezér is, a borsodi várat és vármegyét alapított Bors atyja is, birtokába véve a tapolczai fürdő környékét egész a Sajóig, s a regényes diós-győri völgyet, melynek várát Győrt Böngér fia Bors Borsoddal egy hatóság alá vetette. Ezen tetemes kún telepítvényeknek tulajdonítható a Heves megyei Mátra és a borsodi Bükk hegység vidékén maig is fönmaradt palócz szójárás, mely az Árpád magyarjaitól öröklött tiszántúli magyar kiejtéstől oly lényegesen eltér.

Mintegy három év telt el e közben, míg Árpád föntebb előadott hóditásait lassan ugyan s mintegy csak lépésről lépésre, de annál biztosabban s népének ugyszólván minden vesztesége nélkül végrehajtotta. A most következő 892-dik év még kedvezőbb alkalmat nyujtott birodalma tetemesb terjesztésére. Ez év elején ugyanis Arnulf német király az ellene föllázadt hatalmas Szvatoplug morva fejedelem ellen hadjáratot indítván, hogy a harcoss morvákat megigázhassa, míg maga Déli-Németország se-regeivel dél és nyugot felől támadt ellenök, kelet felől a diadal-

maiktól elhiresült magyarokat szólította föl a morva birtok meg-rohanására. Árpád, ki már ekkor a Zagyva völgyének birtoká-ban levén, az ekkor egész a Garan és Ipoly völgyéig kiterjedt mor-va birtoknak közvetlen szomszédja volt, örömmel ragadta meg s ügyesen használta föl ez alkalmat hódításai növelésére, s szövet-keztvén Arnulffal, saját anyai nagybátyja Hülek fiainak, Szoárd vagy Szalárd és Kadocsának, továbbá a hét nemzetségtőnök egyikének Hubának vezérlete alatt tekintélyes haderőt tett mozgásba, hogy legelsőben Gömör és Nógrád várak vidékét hódítva meg a Garanon át Nyitrába s a Vág völgyébe nyomuljanak.

Megindulván e három vezér Pásztótól, a Zagyva völgyén nyomult fölfelé; innen a hegyek közt a Hangony patak mellett vonult Gömörbe, s Gömör várát és vidékét ellenállás nélkül ha-talmába kerítvén a Balogháton és Rima völgyén keresztül Nóg-rádba húzódtott. Itt a sereg az Ipoly völgyén aláereszkedve a Cserhát hegyláncznak tartott, s ezen átkelvén, miután a Galga patakot hihetőleg a mai Berczel és Guta táján átgázolta, a Du-nának tartott, s annak partján a Verőcze patakáig s ezen átkel-ve az Ipoly torkolatáig haladt, hol a mai Szob táján a vezérek táborba szállottak. Ugyanitt, hihetőleg további előnyomulásuk biztosítása végett a szobi réven a Dunán át száguldó csapatot bocsátottak ki; legalább Kézainak azon előadását, hogy a magyarok a Dunán, — mint alább látni fogjuk, — Pest táján, de a szo-bi réven is keltek át, s ahhoz közel a Duna túl partján a meg-vívott maróti várban Szvatoplug összegyülekezett katonáit levag-dalták, bizvást ezen mellékes száguldó csapat működésére ma-gyarázhatjuk.

Mind eddig a három vezér táborra legkisebb ellenállásra sem talált. A Gömör és Nógrád megyét lakó szlávok, kikkel a magyar vezérek emberiesen bántak, őket szép szavakkal ügye-keztvén Árpád részére megnyerni s előkelőiket meg is ajándékoz-ván, önként meghódoltak, s fiaikat kezesekül adván, magok, a további hadjáratban részt veendő, a magyar zászlók alá ál-lottak.

Az Ipolyon Szobnál átkelvén másnap a Garanon is átkelt a magyar sereg, s egy földvár mellett a mai Várad falunál szállott meg, s azt megvívén, alatta három nap pihent, az Árpád által segélyökre küldött Bors vezér seregére várakozva. Midőn

ez újabb erős sereggel megérkezett, a vidék lakossága ellenállásra gondolni sem merve megadta magát, sőt némelyek közölök, hűségök bizonyítása végett, magok tanácsolták, hogy a magyarok a zólyomi erdős hegyek szorosait zárják el, nehogy azokon át a csehek és lengyelek rabolni birtokaikba üthessenek. Ennek végrehajtására Böngér fia Bors lón kiküldve, ki is a Garan partján lovagolva, a mint a monda szerint egy üzőbe vett szarvast csak egy magosabb hegytetőn ejthetett el, azon gondolatra jött, hogy ott várat építsen, mit a lakosokkal rögtön végre is hajtatott. E várat saját nevééről Bors várának (ma Bars) nevezte, s erről vette nevét a mai Bars vármegye. Innen Bors a Garan völgyén Zólyomba fölvonulván ott az erős zólyomi kővárat építette, mely a mai zólyomi várral épen nem azonos, hanem a város déli részén feküdt. Romjait ma már csak kőhalmok jelelik, s a vidék népe Pusztihrad- (puszta vár) néven ismeri; a körülötte lévő Borsuva nevezetű erdő rész azonban e romba dőlő vár alapítójának emlékét mai napig föntartotta.

Ezalatt a főerő Szoárd, Kadocsa és Huba alatt Várad alól fölkelvén a Bars megyei erdős hegylánczon át, melyet a névtelen jegyző Törzsök erdőnek nevez, a Zsitva folyóhoz nyomult, honnan a vezérek egy kis merész csapatot előre küldtek az erős Nyitra várának és vidékének kikémlelésére. Ezek a vár közelébe egész odáig hatván, hol a Tormos patak a Nyitrába szakad, fegyverben látták Szvatoplug nyitrai parancsnokának Zobornak seregét, s a folyam partján fölállított előőrsökre három ízben nyilazván, jól irányzott lövéseikkel közölök néhányat leterítették; mi nem csekély zavart és ijedséget okozott a lovagijászokat azelőtt nem ismert szlávok közt.

Nem sokára a magyar sereg akadálytalanul a Nyitra partjára ért. Zobor itt pontosította össze erejét, az átkelést teljes erejéből gátolni akarva. A magyarok messzehordó s jól irányzott nyilai a túlparti védők közöl sokat elejtett ugyan a makacs viadalban, melyet a két fél a folyó két partjáról egyenlő hévvel és kitartással, de nem egyenlő fegyverrel és sikerrel folytatott: de a folyó túláradsága miatt ez előny mellett is három napig sikertelen erőszakolták az átkelést a magyarok. Negyed nap azonban Zobor vitézei a nyilzáport tovább nem állhatva rendetlen futásnak eredtek, s a folyón áttört magyaroktól üzetve, sok halott és még számosabb fogoly veszte-

séggel menekülhettek Nyitra várába. Vezérok Zobor is, ki a futók közt még folyvást küzdött, Kadocsa láncsájától nehéz de nem halálos sebet kapva, foglyúl esett. Másnap a körülkerített vár dühös vivás és vérengzés után a magyarok kezébe jutott, kik a makacs küzdelem hevétől fölingerülve a fogoly vezért Nyitra mellett a róla maig Zobor hegyének nevezett hegytetőn föl akasztották.

Nyitra bevételekor szűnt meg az itt Szvatoplug által alapított szláv püspökség, melynek püspöke, a német eredetű Wiching, a vár vivását be nem várva a magyarok elől Németországba menekült, hol Arnulf kegyeit megnyerve már a következő 893-dik esztendőben mint királyi korbátnok működött.

Nyitra elestével a Vág melléki várak: Sempte, Galgócz, Trencsin, Bolondócz és Bán a magyar vezérek hatalmába kerültek, s az egész vidék a Morva folyóig Árpád felsősége alá lőn hajtva. Szoárd és társai az ország határát e folyónál megalapítván s a trencsini hegyszorosokat megerősítvén, a meghódított néptől hűségeskűt és kezeseket vettek, s hadi foglyaikkal, kik hogy többé föl ne lázadhassanak, szolgaságra kárhozattva az ország belsejébe lőnek telepítve, visszatértek Árpád táborába. A meghódított földön a győztes nemzetségek osztoztak. Huba vezér Árpád megegyezésével a nyitrai vár és végvidék parancsnokává s a Zsitva termékeny mellékén tetemes birtok urává lett.

E szerencsés hadjárattal, mely a 892-dik év őszén végződött, Árpád egész Felső-Magyarországot meghódoltatván, fő táborával, melyet még mindig a Tisza jobb partján pihentetett, biztosan intézhette a halálcsapást a bolgár Szalán Duna s Tisza közti uralmára. Érzette a fenyegető vészt Szalán; azért is még jókor segítséget kért és nyert a bolgár fejdelemtől s a görög esászártól. Ebbe bizakodva követeket küldött Árpádhoz, követelve, hogy földjét bocsássa ki s térjen vissza szülőtte földére. Árpád e fenhéjázó követelésre oly választ adott, mely nem egyéb volt nyilt hadizenetnél, töle minden birtokának mint ősi örökségének átadását követelvén, melyet mint a monda szerint hozzá tevén, a fehér lovakon különben is megvásárolt s az alpári fű és Dnnaviz kézbe vételével birtokába vett. Itt csak a fegyver hatalma dönthetett, s hogy Árpád fegyverébe bízik, azonnal megmutatta, táborát a Zagyván át először a Tetétlen halom mellé,

a mai tetétleni pusztára, s innen a Tisza partján lefelé Alpár mezejére szállítván.

Szalán az erős fekvésű Titolból, hova udvarával az utóbbi években vonult, az előnyomuló magyar fővezér elébe sietett. Ez az alpári mezőn várta őt legválogatottabb hadaival. A két sereg éjen át egymás közelében csatakészen virasztott. Hajnal hasadtával Lél, Tas fia megfűtta a riadót, Böles, Bogát fia, föllengette a nemzet zászlaját, s erre egyszerre általános roham következett. A győzelem heves és hosszas harc után, a bolgár és görög had nem csekély veszteségével, a magyarok részére hajlott, s miután ezeknek könnyű lovasságukkal az ellenfélt bekeríteni sikerült, tökéletes lón. A szorongatott görög és bolgár had menekülést keresve kétségbeestében a Tiszának rohant s legnagyobb részben a hullámok közt találta sirját. Szalán kevesed magával csak nagy nehezen menekülhetett Bolgár-Fejérvárba. A helyet, hol a görög sereg a Tiszába fúlt, a magyarok ennek emlékére még másodfél század múlva is Görög révnek nevezték; ma azonban e nevet Alpár tájékán híjában keressük.

Az alpári csata, mely által a Duna s Tisza közti gazdag síkság, honnan Árpád a Tiszán és Dunán túli részeket egyiránt fenyegethette, a magyarok hatalmába került, a legnevezetesebb esemény volt a honfoglalás történetében, s azt Árpád az összes Magyarhon meghódításának mintegy biztos zálogául tekinthette. E végből rögtön intézkedett is az ország rendezéséről, s a Gyümölcsény erdő közelében a Körtvélytó mellett, — melyhez nem igen messze a hód-mező-vásárhelyi határ egy része a Tisza partján maig is Körtvélycs nevet visel, — nagyszerű nemzeti gyűlést tartatott. Itt a nemzet előkelőivel harmincznégy napig tanácskozáva, az ország köz törvényeit, s a magánosok jogviszonyait megalapította, s mint a polgári ügy a büntető igazságszolgáltatás folyamatát meghatározta. Az etelközi vérszerződés után, mely által a nemzet ugyszólván alakult, ez volt a legmaradandóbb hatású lépés a nemzet nyilvános életében, s ez által lón vérrel szerzett diadalainak gyümölcse a jövő korra nézve is célirányosan biztosítva. A helyet, hol a nagyszerű nemzeti szerződés történt, a magyarok Szer-nek nevezték; később a keresztység behozatalával e nemzeti emlékü helyen nagyszerű egyház és kolostor épült, melynek a pusztában messze kitétsző rom-

jai a vándort a legelső nemzetgyűlés helyére s a nagy honalkotó dicső nevére búsan intve emlékeztetik.

A legújabban foglalt vidéket Alpártól Szerig s a Tiszától Bócsáig Árpád megegyezésével Ónd magyar vezér népe szállotta meg. Ennek fia Ete a vidék védelmére a meghódított szláv lakosokkal Alpár és a böldi rév közt egy erős földvárat hányatott, melyet az azt építő szlávok, minthogy fekete földből készült, saját nyelvökön Cserni- vagy Csornagrának neveztek, miből a magyaros kiejtés Csongrádot alkotott. E vár alapja Csongrád város közelében a Tisza egyik zugában maig is látható.

Árpád a szeri országgyűlés után ellenállás nélkül haladt táborával a Tisza partján Titelig s a szalánkameni dunai révig; innen a Duna partján fölfelé tartva az egykori Bodrog vár vidékén keresztül a Vajas ér mellé a mai Kalocsa várostól délre szállott táborba. E vidéken, Bács alsó részében, Tas, Lél atyja, nagybátyjával Kölpénnel, kinek nevét tartja fön az alsó-bácsi Kulpin falu, terjedelmes birtokot foglalt magának.

Mig Árpád a Duna s Tisza közti nép hódoltatásával foglalkozott, győzedelmes seregének egy részét Lél, Tas fia, Böles, Bogát fia, és Botond, Kölpén fia, vezérlete alatt a megfutamodott Szalán üldözésére, s az őt pártoló bolgár fejedelem és görög császár birtokainak dúlására küldötte. Ezek a Dunán Bolgár- vagy Nándor-Fejérvár közelében átkelven, az ottani bolgár várparancsnokkal, kit a görögök is segítettek, a Duna partján erős csatát vívtak s őt sok fogoly és halott veszteséggel a várba zárkózni kényszerítették. A bolgár vezér, a vár megszállását be nem várva, a győztes magyar vezérektől békét kért, mit azon föltét alatt, hogy nagybátyját Szalánt tovább nem pártolja, Árpádnak hűséget esküszik és évenként adót fizet, ki is eszközölt. Így ő, fiát kezesül adván birtokában bántatlanul megmaradt, s a magyarok a rácz földnek és Bolgárországnak irányozták pusztító hadaikat, s az egész vidéket a Balkán hegylánczi Vazul szorosig, mely Szófia és Filippápoly közt esik, tüzzel vassal pusztították. Innen nyugotnak tartva egész az Ádriai tengerig száguldoztak, Spalato városát bevették s az egész Horvátországot meghódoltatták. Azután a Petrovagora hegylánczon átkelve a Kulpa folyó mellett ütöttek táborn, honnan a Szávához vonulva Zágráb várát

s aztán a Száva s Dráva közt hódoltatva Pozsegát és Vukovárt is el foglalták. A három hős e fényes sikerrel koszorúzott merész kalandból, elindulások után másod évben gazdag zsákmánnyal tért vissza Árpád táborába, kinek udvarában a zászlai alá önkényt csatlakozó idegen vitézek száma hadi szerencsésével együtt mind inkább növekedett s szíves fogadtatásban részesült.

E pusztító hadjárat, — mely által a magyarok Etelköz földulását a bolgárokon véresen megtorolták, miként a nyugoti évkönyvekből is meghatározható, 893-ban történt Kr. u. A nemzeti monda szerint ugyanekkor a magyarok Botond vezérlete alatt Konstantinápolyig hatottak, hol a vár arany kapuján az óriás crejú Botond kardjával bámulatos nagyságú rést ütött: azonban e népregét, melyet semmi történeti kútfő nem támogat, már a XI-dik században névtelen jegyzőnk kétségbe vonván csak czáfolólag említi.

A diadalmas magyar fővezér, ki táborával a Bodrog vidékéről a Csepel szigete mellé vonult, most a dunántuli részek meghódításáról gondolkozott. Legelső lépés volt erre a Csepel sziget elfoglalása, melyet Árpád mint a kivivandó hon közép-pontját környékével együtt saját osztályrészéül magának tartott. Itt külföldi mesterekkel fejedelmi lakokat emeltetett, s a kövér legelőjű szigeten nagyszerű ménest állíttatott, melynek mesterétől, a kún Csepeltől nyerte a sziget mai nevezetét.

Mielőtt azonban Árpád a Dunán átkelt volna, hadjáratot indított Glád vezér ellen, ki a Maros, Tisza s Al-Duna közti téren uralkodott. Az ide rendelt sereget rokonai Szoárd és Kadocsa s a kún vezér Vajta vezette, kik is a Tiszán Kanizsánál átkelven csata nélkül a Bege folyóig hatottak. Glád oláh, bolgár és besenyő hadaival a Temes folyónál várta be őket, erélyes ellenállásra készűlten. A két sereget a Temes választotta egymástól. Kadocsa a tábornertől távolabb a sereg egyrészével könnyen átkelven véletlenül rohanta meg a vigyázatlan ellenséget, mire Szoárd és Vajta hadai is a folyóba ugratva heves viadal közben átúsztattak, s a két tűz közé szorított ellenfelet fényes győzedelmet nyertek. A csatatéren két besenyő vezér s három bolgár knéz maradt halva; Glád, serege fölbomlása után, csak futással menthette meg életét. A magyar sereg e döntő csata után akadálytalanul haladt Páncsováig, s harmad napra Keve vára alatt

állt, melynek falai közt keresett Glád oltalmat. Azonban e vár sem nyújthatott a megalázott fejedelemnek biztos menedéket: azért is, miután a magyar erővel sikeresen daczolhatni reményét veszttette, a vezérektől békét kért s várát átadván Árpádnak meghódolt. Főladta magát Orsova vára is, s így a termékeny Bánság egy főcsapással a magyarok birtokába került.

Szóárd és Kadocsa, e győzelem sikerével meg nem elégedve, a kezök alatti hadosztályokkal a keleti birodalom ellen terveztek merész hadjáratot. Visszaküldvén azért Vajtat Árpádhoz a sereg harmadával s a lakosok kezesekül tartott fiaival, engedelmet kértek a fővezértől kalandos tervök végrehajtására. Ezt megnyervén a Dunán átkeltek, Vranosová várát a szerb földön megvítették; innen Bolgárországnak fordulva Szófia várát bevették s a Balkánon áttörve Filippápolytól Durazzóig dultak és hódítottak. Nem is tértek vissza többé Árpád hazájába, hanem e vidéken telepedtek meg vitézeikkel együtt; miért maradékaikat a magyarok, miként a névtelen jegyző emlékezetben hagyta, még az ő korában is ostoba magyaroknak nevezték, mert hazájokba visszatérni nem kívánkoztak.

Míg Szóárd és Kadocsa az Al-Dunánál működött, Árpád is kiszállván Soroksárnál a Csepel szigetéből táborát ütött a Rákos mezején, s itt seregét elrendezvén azt Ó-Buda fölött egy órányira a megyeri réven szállíttatta át, melyet épen az átkelésről neveztek Magyar, Magyer vagy Megyer révnek, miként nemzetünk nevét a különböző szójárások szerint a régibb időkben ejtették. Némely mondák és krónikáink szerint az átkelés Kelenföldén a Szent-Gellért hegy aljában tömlőkön történt, mit kétségbe vonni vagy tagadni nincs okunk, föltévén, hogy Árpád táborát több csapatra oszolva működött. Megyertől Árpád Fel-Hévízhez, a mai Császárfürdő tájára szállott s ünnepélyesen vonult Etel várába, mely a mai Ó-Buda helyén nagyobb részben még a római Aquincum romjaiból építve pusztán, romladozva állt. Itt Attila egykori lakában, zene és dal mellett, fényes lakomák és lovagjátékok közt mulatott húsz napig gazdagon vendégelve az udvarába tóduló idegen vitézeket. Huszonegyed nap táborát Szászhalomnál, Attila kúnjainak egykori nemzeti temetőjénél s így ismét ősi emlék által szentesített helyen ütötte

föl Az Ó-Budától eddig terjedő földet Kőnd magyar nemzetségfőnök népe szállotta meg.

A szászhalmi táborból Árpád egy külön hadosztályt a kún Ete és Vajta vezérlete alatt a Duna mellett indított le Baranya vár ellen, kik is ezen vidék meghódításában szerencsésen jártak el. Ete Baranyában foglalt magának birtokot, hol fia Ödö székhelyül Székeső várát építtette. Vajta a Sárvíz mellékén hódított, hol emlékét a Fejér megyei Vajta helység maig is fentartja. Egy más hadosztály Öcsőb, Szalók atyja, és Özse vezérlete alatt Veszprim vára felé nyomult, mely mint neve (Weissbrunn: fehér kút) is mutatja, német telepítvény volt. Ezen sereg Pákozdon és a pejti mezőn át ötöd napra Veszprim vára alatt állt, s azt egy hétnél tovább vítta, nyilzáporával a védők sorait folyvást ritkítva, kik a vár megtarthatása iránt reményeket vesztve azt oda hagyták s futásban kerestek menekülést. Nyomon üzte őket egy csapat gyors magyar lovasság s csak nagy nehezen sikerült a mai Magyarhon határszélén folyó Lapincs vizén átmenekülniök. E folyót a magyarok a névtelen jegyzőnek hihetőleg hagyományon épült előadása szerint épen azért nevezték Lapincsvizének, minthogy azon a megfutamodott németek csak lopva vagy lappangva usztathattak át: azonban e névmagyarázatra nézve jegyzőnkkel egyet nem érthetünk; miután e folyó eredeti német Laufnitz nevét már a IX-dik század elején kelt oklevelekben találjuk s így meg kell győződünk, hogy a Lapincsviz név nem egyéb a német Laufnitz magyaros kiejtésénél.

Veszprim vidékéről a magyar vezérek Vasvárnak tartottak, s ezt meghódítván a Balaton partján Tihanyt is érintve tizenegyed nap ismét Veszprim vára alá szállottak, s innen küldtek tudósítást győzelmökről Árpádhoz, ki ekkor épen Budától nem messze a torbágyi erdőkben fejedelmileg vadászgatott.

Árpád ez örvendetes jelentés vételével táborát azonnal mozgásba tette s a sóskúti mezőn szállott meg. Innen a kúnok nagy-szerű csatájáról emlékezetes Tárnok völgyön át a mai Székes-Fejérvár vidékére vonult, hol némely krónikáink szerint sátorát épen azon helyen ütötte föl, hol később Szent-István király Székes-Fejérvárt alapította. Ennek környékét Árpád családi birtokául tartotta föl. Innen Bodajkon át a Vértes hegláncznak tartott,

melynek aljában Előd, Szabolcs atyja, foglalt magának birtokot, hol később Csák, Szabolcs fia a Csák nemzetség alapítója, Csákvárt alapította, melynek közelében esik az ugyancsak róla nevezett Csák-Berény is. Árpád a Vértesen átkelvén, Kézai szerint Bánhidánál vívott döntő ütközetet Szvatoplug vitézeivel, kiket legnagyobb részben megsemmisítvén akadálytalanul haladt a pannonhalmi hegyig s e mellett táborát megpihentette. Innen kisebb csapatokat küldött a Rába, Rábca és Fertő mellékre, melyek az egész vidéket hatalma alá hajtották, sőt a mai Magyarhon határain kívül eső Mura és Dráva közti karantánok földjét is meghódították. Csakugyan békében birtokolták e vidéket a magyarok később is mintegy három századon át egész III-dik Béla király idejéig.

Ezzel a Dunántúl meghódítása, — melyet az ott a szlávok és németek által elnyomva tartott és szűk körre szorított, de bizonyosan teljesen ki nem irtott avaroknak Árpádhoz csatlakozása is könnyíthetett, — teljesen be lön fejezve s Árpád diadalmasan tért vissza Ó-Budára s Csepel szigeti szállására. Itt csak hamar nagy öröm várt a honalkotó vezérre, mennyiben még ez évben született Zsolt nevű fia, kinek nevét későbbi iroink Zoltán alakban adják, a róla nevezett Solt vár és vármegye azonban hívebben föntartotta. Ennek születését Árpád udvarában a nemzet előkelői fényes lakomákkal és lovagjátékokkal ünnepelték. Zsolt életkorát, midőn atyja halálával 907-ben a kormányra jutott, íróink szerint II-évre határozván, így a dunántúli hadjáratot legbiztosabban a 895- vagy 896-dik évre helyezhetjük.

E szerint mintegy hét évi időköz alatt Árpád a magyar hazát a Kárpátoktól az Adriai tengerig s a székely havasoktól a Morva folyóig, a bihari kozár vezér marót birodalmának csekély maradványát kivéve, teljesen meghódította. — Ugy látszik, hogy Árpád a rokon nemzetbeli kozár fejedelemmel, kinek szűk körre szorított hatalmától különben sem igen tarthatott, lehetőleg kimélve bánt, s esata helyett örömeztobb látta volna, ha ez a magyar felsőséget elismerve önként csatlakozik hozzá. Midőn azonban ez annyi év után sem következett be, hadjáratot indított ellene Öcsőb és Velek vezérlete alatt. Ezek a Tiszán a böl-di réven átkelvén a Kórógy ér mellett, a mai Szentés határában, találkoztak a székelyek táborával, kik a hadjáratban részt veendőek Erdélyből a Maros völgyén eléjük vonultak. Az egyesült sereg a Köröst a szar-

vasi halomnál Békesben átusztatván, a Tekerő ér mellett szállott táborba, mely a Bihar megyei Komádi és Csökmő helységek közélében az ugynevezett Sárrétben e név alatt maig is ösmeretes. Innen a bihari és aradi erdős vidéken, az ugynevezett Erdőháton, keresztül a Fehér-Körös völgyében nyomult a Józás patakáig, s ennek szűk völgyén az Arad és Bihar megyét választó hegylánczon át hatott a Fekete-Körös keskeny völgyébe, melynek baloldalán a mai Fenes falu közelében Belényestől nem igen távol, emelkedett a kozár vezér Bihar vagy máskép Belhrad nevű vára, mely két név szláv nyelven egyiránt Fejérhegyet jelent. Romjait a magyar nép ma Béla várának nevezi; e név azonban korántsem valamelyik Béla királytól eredt, hanem az eredeti szláv névből alakult; miként a mai Béla-Bánya nevet is, melyet még a nagy Mátyás király idejében Fejér-Bányának irtak, a szláv biela (fejér) szóból magyarosítottuk.

Megszállván e sziklavárat a magyarok, kik a vívás közben a bérczek közt növekedett székelyek ügyességének tetemes hasznát vették, azt tizenkét napig erősen szorongatták. Tizenharmad nap, midőn a székelyek a vár árkait behányván, már hágesókat kezdtek a falakhoz alkalmazni, Marót vezérei megnyiták a kapukat s megalázódásuk jeléül mezítláb jöttek a magyar táborba, s a várat fejedelmök tetemes kincseivel együtt a magyaroknak átadták. Marót, ki a vívás elől még jókor a közel havasokba menekült, értesülvén legerősebb vára s székhelye elestéről, követeket küldött a két magyar vezérhez, kérvén őket, engedjék követeket Árpád vezérhez járulni. Ezek a kérelmet szívesen teljesíték, s Marót küldöttéit Árpádhoz a Csepel szigetbe elkísértették. Marót ezek által birtokairól Árpád részére lemondott azon föltétel mellett, hogy kiskorú leányát, kire, fiörököse nem lévén, a kozár birtok szállandó lett volna, Árpád fogadja el fiának Zsoltnak leendő nejeül. E föltételt Árpád, országa nagyainak tanácsát kihallgatván, készséggel elfogadta, s nemes gondolkozásának bizonyosságául vezéreinek parancsot adott, hogy a meghódolt Marótnak Bihar várát bocsássák vissza birtokába, leányát pedig hozzák el a fejedelmi udvarba, hol az eljegyzési ünnepély gazdag lakomák és fényes harczjátékok közt meg is tartatott.

Ezzel az összes Magyarhon meghódítása be lön fejezve, s Árpádnak most nem lehetett föbb gondja, mint a hazát, melyet

a nemzet vére omlásával kivivott, a jövő kor számára is egységben fentartani. Azért is, jól ismervén nemzetét, melyet a nemzet-ségfőnökök igen kiterjedt hatalma mellett csak a közakarattal elválasztott fejedelem iránti hűség tarthatott össze egy testté, kis-korú fiát Zsoltot a nemzeti közgyűlésben utódjául elismertette, s a hűségeskü letétele után a nemzet leendő fővezérévé fölemeltette.

IV. A magyarok külföldi hadjáratai. Árpád halála.

Több év telt el a honfoglalás nagy munkájának befejezése után, míg Árpád tartá kezében a nemzet kormányának gyeplőit. Egész uralkodása alatt semmi belvillongásról, a meghódított idegen nemzetiségek semmi fölkelési kísérleteiről nem tudósítanak bennünket a hazai vagy idegen történetírók, mi Árpád józan belátásának, erélyességének, de egyszersmind emberies kormányzásának legvilágosabb bizonyága. Uralkodását a hon határain belül rend és nyugalom jellemzi. A külföld irányában azonban csakhamar azután, hogy Árpád uralma a négy folyam mellékén megszilárdult, a legrettentőbb ellenség gyanánt tűnt föl az ifjú magyar nemzet, s már a IX-dik század végén megkezdődnek az azon dúló hadjáratok, melyeket Árpád népe az új hazával szomszéd tartományokban mintegy rendszeres foglalkozásul üzve folytatott, s melyeknek több mint fél századon át csaknem szakadatlan láncsorát találjuk a külföldi évkönyvekben följegyezve.

Ha egy pillantást vetünk Nyugot-Európának e korban bomladozásig zilált belviszonyaiba; ha látjuk, hogy a nagy népes Németországban a hány törzs amyi felé szitott, s a birodalom hercegei és grófjai, mint megannyi csaknem független kényurak, az általok nyomasztólag sujtolt tartományok erejét egymás elleni folytonos viszályaikban fecsérelték: nem fogjuk csudálni, hogy a magyar nemzet, mely a honfoglalás közben az itt talált népségek fölött diadal után diadalt aratva ifjú erejének teljes önérzetére jutott, mely hadi szerkezeténél fogva a hány férfiút számlált, ugyanannyi harcra képes s csatákban edzett vitézt állíthatott ki, összpontosított s szigorúan fegyelmezett haderejével, csakhamar utat törhetett magának Európa szívéig, s diadalmas zászlait már 899-ben Milanón és Turinon tul, 900-ban pedig Regensburg környékén egyenlő szerenessével lobogtathatta. A magyar nemzet bajnokai előtt, kik a puszták sivatagjain sátrak alatt és nyeregben

növekedve hideget, meleget, éhséget, szomjúságot egyiránt könnyedén túrni megtanultak, kik gyermekkorukban fegyverforgatásban, nyíllövésben gyakorolva ugyszólván a bölesőtől fogva harcra voltak képezve, kiket nem zsold, nem hűbéri kötelezettség, hanem saját lelkök ösztöne, s hivatásuk érzete vitt a csatamezőre. e korban egy europai nép hadereje sem állhatott meg. Nyugat-Europában a papi s nemesi rend kiállította ugyan dandárait a fenyegetett hon, tulajdonképen saját anyagi és szellemi érdekeinek védelmére: de maga a nemzet tömege, a keservesen eltapodott nép, mely szolgaság és nyomorhoz szokva nemzeti önérzetét elvesztette, hideg közönnyel s eltompult odaadással tűrte a vést, melyet hite szerint isten maga mért a nemzetre bűneinek megérdemelt büntetéséül. A polgári osztályok érdekkülönbsége itt oly választófalat húzott a nemzet fiai közt, melyet a haza romlásának kézzelfogható bizonyossága, sőt a keresztyén vallást fenyegető vész érzete sem dönthetett le. S Németország fiainak lelkében a hon és nemzet egységének eszméje a frank, alemann, szász és bajor törzsek közül mindegyiknél csak saját határaitra volt szorítva, mindegyik törzs saját kezére saját érdekében dolgozott, csak önmagáról gondoskodott. A nemzeti törzsek s a külön fejedelemek közti viszályt és gyűlöletet a magyarok pusztító hadjáratait követő nyomor s a német fegyverekre oly gyakran tapadt gyász szegényének érzete még évtizedek múlva is alig bírta elfojtani.

Mennyire más vonások azok, melyeket a csak ekkor alakult ifjú magyar állodalom képe nyújt. Itt minden magyar egyiránt szabad, s mert szabad és fegyveres a magyarnál egy jelentésű volt, egyiránt fegyveres, sőt a magyar zászlóhoz önként csatlakozó idegen nemzetiségű vitézek is a szabad nemzet fogadott fiai s szerencsésének osztályrészesei; itt polgári osztályok s így érdekek különbözőségének, még a nemzet papjai és jósaira nézve sincs nyoma; itt a nemzetségfőnökök, a hadnagyok, a kormányuk alatt álló törzseknek nem urai, hanem csak hadvezérei s birái; a hét külön törzs szövetségben áll egymással, hogy bármelyiket fenyegeti vész, a többi mind kézerővel segíti; a nemzet közgyűlésén, melyre halál vagy szolgaság büntetésének terhe alatt kiki tartozott megjelenni, ha a hazát veszély fenyegette, az összes nemzet mint egyetlen férfiú kelt föl életénél többre becsült

függetlenségének védelmére. A nemzet itt szívben, lélekben egy, s a közerővel kivívott hon nagysága és hadi dicsősége minden magyar lelkének vezérsillaga volt.

Ily kormányserkezet, ily nemzeti szellem mellett roppant erőt fejthetett ki a magyar nemzet, melyet hadtani képzettsége s az európaiak előtt annyira félelmetes harcmodora még teteme-
sebben növelt. Attila kúnjainak hadjáratai óta Nyugat-Európa ily könnyű lovasságot, mint a magyar, nem látott. Őseink villámgyorsasággal hajtva végre mély titokban tartott hadi terveiket, rendszeren véletlenül rohanták meg a hadjárataik céljául kitűzött tartományt, s mielőtt az ámultából fölocsúdott vidék erejét összpontosíthatta volna, gyors lovaikon a messze távolban kalandoztak. Ha csatára került a dolog, ezredeiknek mint a kőfal oly egyenes és tömör arcvonala föltarthatatlan hévvel csapott az ellenfél táborára, miközben nyílzáporuk, melyet hasonlíthatatlan ügyességgel irányoztak, rettegést terjesztett s halált szórt mindenfelé. Ha a diadal részökre hajlott, zsákmányra nem ügyelve, fáradtsággal nem gondolva, mindaddig üzték a megfutamodott ellenséget, míg teljesen szétverve tönkre nem juttatták. Ha túlnyomó erővel s komoly ellentállással találkoztak, gyakran folyamodtak hadi cselhez: a-csata hevében szinlett futásnak eredtek s az utánok rendetlenül nyomuló ellenre visszafordulva annál teljesebb diadalt arattak. A szétszórt csatározásban, az ellenség lesbe ejtésében, a csatátér bekerítésében fölülmulhatatlan ügyességet tanusítottak. Csapataik közt a legszigorúbb fegyelem uralkodott; harcokban őszült hadnagyaik parancsszavának a patriarchalis kormányrendszerrel együtt járó fiúi föltétlen engedelmes-séggel hódoltak. — Egy ezredév viharzott el azóta a magyarhon fölött, de Árpád lovag nemzetének hadi erénye a magyar könnyű lovasság, az európai hirűvé vált huszárok, hadsoraiban mintegy örök ifjúságban folyvást virágzik. Maradékaikról ismerhetitek meg, mily kemény nép volt, mond a névtelen jegyző a scythiai ősmagyarok jellemét rajzolva; mi is az Európát rettegtető X-dik századi magyar lovasság jellemét rajzolva, büszkén mutathatunk mai maradékaikra.

Ily könnyű lovag s egyszersmind ijász hadsereg, melynek rettegett harcmodora ellen a nagy hadtudós keleti császár, bölcs Leó, hadműtanában vezéreinek a lehető legnagyobb ovatosságot

ajánlja, még félcimesebb lehetett a nyugoti mint a keleti birodalomra nézve, mely utóbbinak ezredei a Volga mellékéről szakadt bolgárokkal, kik még a X-dik század elején is a magyarokkal csaknem egészen egyező harczmodort követtek, gyakran csatáztak, s így e harczmodorral megismerkedhettek. A német birodalmi hadsereg előtt, mely legnagyobb részben gyalogságból s aránylag igen csekély nehéz lovasságból állott, a könnyű magyar lovasság rohamát, melyet bámulatosan messzehordó nyilak zápora előzött meg, föltartani a lehetetlenséggel határos föladatnak tetszhetett. Csak hosszas tapasztalás után s 'csak egy oly rendkívüli erélyű fejedelemnek, mint I. Henrik német király volt, sikerülhetett, hogy oly lovasságot állíthatott a magyarok ellenében, mely velök önbizalommal szállhatott szembe s fölöttök Merseburgnál 934-ben, — nyílt csatában ekkor legelőször, — döntő diadalt nyerhetett.

Már a dunántúli részek hódítása alkalmával összeütközésbe jöttek a magyarok a német birodalommal, mennyiben valamint Felső-Pannónia, mely politikai tekintetben a keleti határgrófság és a német birodalom hűbére Morvaország alatt állt, ugy Alsó-Pannónia, a Száva s Dráva melléke is, melyet ekkor Arnulf király felsősége alatt Braszláv szláv vezér birt, a német birodalom hűbériségét képezte, egyházi tekintetben pedig az egész Pannónia a salzburgi és lorchi érsekség hatósága alá tartozott. Hogy a német birodalom e gyönyörű s termékeny tartomány elfoglalásában a magyarokat meggátolni kísérletet sem tett, kézzelfogható bizonyosságául szolgált az öszpontosítatlan birodalom gyengeségének, s ösztönt adhatott a kaland, dicsőség és zsákmány után egyiránt vágyó magyar hadaknak fegyverök szerencsésjét a tulajdonképeni német tartományokra intézett esapásokban is megkísérletetni. A Dunántúl elfoglalása közben 896. tájban kétségtelenül háborgatták is ők a német birodalom mindkét határgrófságát, s valamint a Lajtán át a keleti határgrófságba, a mai Osztrákhonba, legalább is a Wiener Waldig száguldoztak, ugy a másik délkeleti vagy karinthiai határgrófságba is több ízben beütöttek, annak örhadait szétverték, s a Mura völgyében, a mai Magyarhon határain kívül is, állandó foglalást szerettek, melynek birtokában majdnem három századig megmaradtak.

A német határszéli tartományok megrohanásában a magyarok hű segédeiül s utmutatóiul magok az Árpád által meghódított

morvaszlávok szolgáltak. A IX-dik században a germán és szláv elem ugyszólván folytonos küzdelemben állt egymással a német birodalom keleti határvonalán. Minél keservesebb volt a nyomás, melyet a fegyverrel hódított de minden kedvező alkalommal fölzendült szláv törzsekre a győztes németek gyakoroltak; minél kegyetlenebb volt a boszú, melylyel a németek a szlávok kitöréseit elfojtották: annál mélyebben gyökerezett ezek szívében a gyűlölet elnyomóik iránt. Innen magyarázhatjuk meg azon jelenetet, melyet a névtelen jegyző után már fentebb is említünk, hogy midőn 892-ben julius havában Arnulf német király a függetlenségre törekvő Szvatoplug ellen táborozott, s frank, alemann és bajor hadaival Morvaországot négy hétig tűzzel vassal pusztította, más oldalról pedig szövetségesei a magyarok a Garan és Vág völgyébe nyomulva hódítottak, a Felső-Magyarországot lakó szlávok nagy része, hogy a megunt járomtól meneküljön, önkénynt csatlakozott a magyarokhoz, sőt a keresztyénséget is megtagadva a magyar zászlók alatt a dunántúli keresztyén egyházak lerombolásában valódi bosszúszomjival tüntette ki magát.

A magyarok és szlávok ezen viszonyára rendkívül érdekes világot vet Dietmár salzburgi érseknek s a bajor püspököknek IX-dik János pápához a 900-dik évben intézett levele *). Alkalmat adott e levél írására azon körülmény, hogy az említett pápa a morvák kérelmére, melyet nagy összeg pénzzel tettek nyomatékoská, e tartomány részére Rómából három püspököt küldött, s így Morvaországot, mely mint hódított tartomány s német hűbér egyháziilag a passauai püspökség hatósága alatt állt, e püspöki széktől függetlenné tette. A levél célja tehát a pápát e lépés sérelmes és veszélyes voltáról meggyőzni, s a bajor clerus jogainak épségben tartására birni. Minthogy azonban a szlávok Rómában járt követői a bajor főpapságot a pogány magyarokkal szövetkezés bűnével vádolták, s e vád a szent széknél oly hitelre talált, hogy a bibornokok keményen dorgáló levelét vonta maga után: Dietmár és társai ártatlanságuk bizonyítgatása után viszont

*) E keletnélküli levél Fejéjéknél Codex Dipl. Hung. I. d. 229. l. hibásan van 899-re téve, mint kitészik e levél azon helyéből, hol *iuvenulus rex noster*, a gyermek Lajos király említettik, ki atyja Arnulf halála után — mi 899. december 8-dikán történt, — egypár hónap mulva választott német királynak.

a szlávokat vádolták el. „Mennyiben minket a szlávok vádolának“ — mond az említett levél, — „hogy a magyarokkal a catholica hitet megszegtük s kutyára, farkasra és más istentelen pogány dolgokra esküdtünk és szövetkeztünk, és hogy Italiába átkeljenek, nekik pénzt adtunk: ha köztünk nyilván folyna az ügy isten előtt. ki mindent tud, mielőtt történik, előtted is, ki annak apostoli helyettese vagy, hamisságuk nyilvánossá lenne s ártatlanságunk bebizonyosodnék. Minthogy ugyanis tőlünk messze eső keresztyén alattvalóinkat mindig fenyegették, s szerfölötti üldözéssel sanyargatták: ajándékoztunk nekik nem valami becses értékű pénzt, hanem csak lenölynyeinket, hogy kegyetlenségöket némileg szelidítsük. S az ilyeseket ők gonosz szívök szerint magyarázván, bibornokaidat is annyira sérelmünkre ingerlék, hogy hozzánk, mintha az apostoli szék küldte volna, levelet intézvéni mindezt szemünkre hányák, s bennünket egyebek közt méltóknak mondának, hogy a szent szék ítéletével sujtassunk. Bételjesedik hát rajtunk, mit egy bölcs mond: az igaz lakol a gonosz vétkéért. Mert ők a bűnt, melyet hamisan ránk fogtak, hogy egyszer cselekedtünk, sok esztendőn át üzték. Ők magok a magyarokat nem csekély számmal magokhoz vették, azok szokása szerint ál-keresztyéneik fejeit egészen megnyírták, őket ránk keresztyénekre bocsátották, és magok is ránk jöttek, s némelyeket fogságba hurczoltak, másokat megöltek, másokat a börtön fene éhe és szomja által vesztettek el; nemes férfiakat, tisztos nőket szolgaságba vettek, az isten egyházait fölégették s minden épületet leromboltak, ugy hogy egész Pannoniánkban, ez igen nagy tartományban egyetlen egyház sem látható, miként az általad küldött püspökök, ha meg akarnák vallani, elbeszélhetnék, hány napig utaztak ugy, hogy az egész földet elpusztítva látták.“

Nincs okunk, hogy e vád alaposágát a szlávokra nézve kétségbe vonjuk: a mi azonban a bajor főpapság ellen a szlávok által emelt vádat illeti, hogy tudniillik a magyarokkal szövetkezve őket pénzzel Olaszország megrohanására ösztönözték volna, ez csak a morvák azon gyűlöletének tulajdonítható, melyet bennök a szomszéd bajor grófoknak és a passai püspöknek, kinek meggyébe tartoztak, mind a világi mind az egyházi ügyekben követett hatalmaskodó eljárása kelthetett. Annyi mindazáltal magok a püspökök mentségéből kitűnik, hogy ők Árpád magyarjainak

rettegett hatalmától tartva, ajándékokkal ügykeztek a fenyegető vérszát határaiktól eltávolítani; hogy azonban Árpád keleti fényűzésben gyönyörködő népe, s különösen a főnökök csupán lenyöngyökkel megelégedtek volna, annyira hihetetlennek tetszik, hogy valamint a vádat túlzottan sötétnek, úgy a bajor püspökök mentességét igen is szép színben öltöztetettnek kell ismernünk.

Hogy a bajor püspökök Felső-Olaszország megrohanásakor, melybe a magyarok 899-ben még Arnulf életében beütköztek, érezték a vérszát, mely a tartomány feldulása után legközelebb rájuk volt következendő, s hogy azt a közös ellenség ellen fegyvert ragadva örömet akartak volna elhárítani, kitetszik mentségök további folytatásából. „Midőn megtudtuk, — írják János pápához, — hogy a magyarok Italiába beütköztek, isten bizonyágunk, hogy azokkal a szlávokkal nagyon ohajtottunk kibékülni, ígervén nekik a mindenható istenre, hogy tökéletesen megbocsátjuk minden vétkeiket, melyeket ellenünk s a miénk ellen elkövettek, s hogy mindent visszaadunk, miről bizonyos, hogy a miénk tőlök vették el; miszerint részokról biztosítsanak bennünket, és addig adjanak nyugtot, míg Longobardiába bémehetünk, Szent-Péter ügyét megvédhetjük, s a keresztyén népet isten segélyével megszabadíthatjuk, és csak ezt sem nyerhettük meg tőlök. S ennyi gaz tetteik után jótéteményekben részesüljenek! S ők a hamis vádlók, kik a keresztyénségnek mindig ellenei voltak!“ Ime ismét a szlávok azok, kik most közvetve bár de mégis mintegy közremunkálva segítik a magyar hatalom fejlődését; a szlávok a mennyiben ekkor Németország erejét zsibbaszták, nem jelentéktelen befolyást gyakoroltak az olaszországi hadjárat szerencsés eredményére.

Ezen hadjárat, az első nagyobbszerű kitörés, melyet a magyarok honuk határain kívül Nyugot-Europába tőnek, a 899-dik év nyarán augusztus havában kezdődött. Már 894-ben, midőn a Nándor-Fejérvártól a Balkánon át Filippápolyig, innen Durazzoig száguldozott magyar sereg az ádriai tenger mellékét dulva a Kulpa s Száva völgyén át a Dunához visszatért, megkísérté ugyan egy száguldozó csapat Istria és Friaul bérczei közt rést törni Olaszországba: de ekkor Fridrik aquileiai patriarchának sikerült cmerész kalandorokat Olaszország kapuitól visszatartóztatni. Most azonban miután a magyarok az egész túl a Dunán megfészkeltek magokat, s a karinthiai határgrófságot többször földulva ellenál-

lásra képtelenné tették, sőt annak egy részét elfoglalva mintegy kulcsot szereztek magoknak Italia kapuihoz, s miután az előbbi évben egy kisebb csapattal a Brentáig nyomulva a vidék fekvését s a nép erejét egyes kémekek által szemügyre vétették, s ezek tudósításai nyomán a gazdag és népes tartomány kizsákmánylása végett jól fölkészült tetemes számu sereggel szállottak síkra: a készületlenül meglepett, de különben is pártokra szakadozott Olaszország rohanó özönüket erélyes ellenállással föl nem tartotta. Az erős Veronát, Berengár olaszországi király székhelyét, s más várakat mellőzve, akadálytalanul nyomult előre a rohanó magyar had Lombardia termékeny síkjain, s Milano és Turin környékét is kizsákmányolva minden ütközet nélkül hatott Páviáig, mely akkor egyike volt Felső-Olaszország egyik legvirágzóbb s vagonosb városainak. Itt azonban határt kellett vetniök a tovább nyomulásnak.

Berengár ugyanis, ki a magyarok rohama elől a Pón át Közép-Olaszországba vonult, itt rövid idő alatt roppant sereget gyűjtött össze, mely számra nézve háromszorta erősebb volt a magyarokénál, s ezek utját visszatértökben könnyedén elvághatta volna. A menekülés s a gazdag zsákmány biztosítására nem lehetett más mód, mint a leggyorsabb visszavonulás. A magyarok szerencséjére Berengár, hadseregének túlnyomó számában elbizottan, s a még ki nem vívott de bizonyosnak hitt diadalnak előre örülve, néhányad magával egy kis városban víg lakmározás közt vesztegette idejét. A magyarok; kik nyilt csatában mindent kockáztatni nem akartak, ügyesen fölhasználták Berengár tétlenségét, sarkantyú közé kapták lovaikat, s Berengár a helyett hogy őket bekerithette volna, csak az Adda folyó mellett érhetette utól. A futó had, nyomon üzetve a számosabb s pihentebb ellentől, elszántan neki ugratott az Adda hullámainak, s bár a zavaros tolongásban sokan a folyóba merültek, a nagyobb rész szerencsésen partra kapott s így legalább pillanatra menekülve érezte magát. Itt a fáradt, lehangolt, s megfogyott had vezérei tanácsot tartva, keresztyén foglyaik indítványára, kik közül néhányat közbenjárókul használtak, magok ajánlották elleneiknek, hogy minden zsákmányt visszaadnak, csak bántatlanul térhessenek hazájokba. Ez ajánlatot a keresztyének nemcsak teljesen megtagadták, hanem gúnynyal utasították vissza, s nem annyira fegyvereiket

köszörülték, mint inkább bilincseket keresgéltek leendő foglyaik számára. Rövid pihenés után azért ismét tovább vonul a magyar sereg; utócsapatát a veronai mezőn az üldözők előcsapata beéri. megtámadja; de e csatározásban, a leendő harcz előjátékában, a magyaroké lőn a diadal. E közben a főerő, elszánt hátvédeitől fedezve, időt nyert a Brenta folyóig menekülni. Ennek tulsó partján meg kellett állapodni a seregnek: lovaik a hosszas fáradság által kimerülve a futást tovább nem bírhatták. Csüggedés lepte meg a legbátrabbak szívét is: futásban menekülést keresniök lehetetlen, nyílt csatában diadalt reményleniök vakmerőség lett volna. Ujabbán alkudozásba bocsátkoztak hát üldözőikkel, s szabadságuk megmentéséért oly árt ajánlottak, mit az ellenfél becsülettel sőt büszke diadalérzettel fogadhatott volna el. Minden hadszereiket, foglyaikat, fegyvereiket, sőt lovaikat is, kivéve minden legényre egyet egyet, melyen haza térhessenek, átadni ajánlkoztak; ezenfölül fogadást tőnek, hogy ha e föltétel mellett szabad visszavonulást nyernek, soha nem lépnek többé Italia földére, s fogadásuk megtartására fiaikat kezesekül átadni ígérkeztek. Ily föltételeket csak a legvégső kénytelenség ajánlhatott s csak a legvakabb önhittség, s gőgös fölfuvalkodottság utasíthatott vissza. Az olaszok átkok és szitkok közt bocsáták vissza a magyarok közbenjáróit; bolondok volnánk, mondának gúnyosan, ha azt, mi kezünkben van, a dög kutyáktól, — miként a magyarokat czimezzék, — ajándéku fogadnók el.

E gyalázat dühöt, a kétségbeesés szilaj erőt keltett minden magyar lelkében. Rövid tanács után egyhangulag el lőn határozva a végső viadal, ha lehető, az életért, ha nem, a dicső szabad halálért. Pillanat alatt nyeregben ült s fegyverben csillogott az egész had. Két kisebb hadosztály a folyam partján halkan egyik föl, másik alá húzódott, s a deréksereg közepett leste a pillanatot, midőn a két szárny átkelése után a folyamon áttörve az ellenségre ronthasson. — Az ellenfél e közben a hosszas alkudozások eredményét várni megunva fáradtan, gondtalanul heverészett a táborban s épen estebédje elkötésével foglalkodott. Váratlanul, mint villám a felhőtlen égből, csaptak közéjük a magyarok legvakmerőbb vitézei, oly gyorsan röpitve halálos nyílvesszeiket, hogy sokaknak utolsó falatjokat torkukba szegezték. A rémületriadása, a haldoklók nyögése, a rohanó magyar lovas-

ság harcziivalgása megdöbbsentette a keresztyén tábor legbátrabb vitézeit is; a gyalogság fejét vesztve, rendetlen tolongásban kapkodott fegyver után; a lovasságnak nem volt ideje nyeregbe kapni; lovaikat a puszták szilaj fiai néhány pillanat alatt kezökre kerítették. A zavarban hasztalan volt minden parancs; kiki csak önmagáról gondoskodott. Az itáliai tábor különben is pártokra lévén oszolta, egyik rész a másik védelmére nem hogy sietett volna, sőt titkos kárörömmel nézte a másik romlását. Az itáliai királyságra törö Lajos, Bozó burgundi gróf fia, titkos párthívei, kik Berengár erejének tönkre tételében pártjoknak ez évben letűnt szerencsecsillagát reménylék földerűlni, önként vonultak félre a harczszínhelyéről, a közügyet magán érdekeikért fölázdozva. Ily körülmények közt komoly ellenállásról, rendes csatáról szó sem lehetett; az egész jelenet mészárláshoz hasonlított inkább, mint viadalhoz: mert a vérig zaklatott s gúnyolt magyarok boszút lihegve diadaluk mámorában a fegyvereiket elhányt könyörgöknek sem adtak többé kegyelmet, s a futamodókat vad kéjjel üzve tömegestől koncizták föl. Néhány óra múlva a Brenta melletti rónán több mint 20,000 halott hevert; az itáliai büszke hadsereg egy csapással meg volt semmisítve.

A brentai diadal után, — melynek napját egy régi olaszországi krónika september 24-dikére jegyezte föl, — egész Felső-Itália tárva állt a győztes magyarok előtt. Használták is ezek a kedvező alkalmat, s csapataik több irányban szétszozva egy felöl az Adriai tenger partjáig, más felöl a schweizi havasok aljáig gazdag zsákmányt szedve kalandoztak. Egy kisebb hadosztály a Brenta mentében Velenceze felé vonult, azon merész tervvel, hogy magát a tenger büszke urát is kizsákmányolja. Sikerült is a vakmeröknek talpakon és tömlökön a lagúnák közzé nyomulni s az ennek partjai mellett terűlő szigetek közzel néhányat kirabolni: de midön magát a várost vívandók a malamoccoi keskeny csatornába erőszakolták a bejutást, Péter velencezi doge ügyesebb hajóhada által visszaveretve, kényszerítve látták magokat kalandos vállalatukat abba hagyni. A másik nagyobb rész kényére kedvére fosztogatta a virágzó gazdag városokat, Trevisót, Páduát, Bresciát és Milanót, dúlta a kincsekben bővölködő egyházakat és kolostorokat, a többek közt a nonantulai monostort is a mai pármái herczegségben fölégette, s szerzeteseit leöldöste. Egy rész a

Pón átkelve a mai modenai hercegséget pusztította, míg egy más csapat, Pávián és Vercellin át, egész a savoyai hegyekig hatott. Ekkor történhetett az, mit Regino a 901-dik évre hibásan, s belőle csaknem szóról szóra kiirva Béla király névtelen jegyzője még hibásabban helyez Zsolt vezér korára, hogy tudniillik Liutvárd vercellii püspök, midőn roppant kincsével a magyarok elől menekülni akart volna, véletlenül ezeknek egy csapatjára bukkant, kik őt kincseitől megfosztva legyilkolták. Egyedül az erős várak nyújtottak a benszorultaknak biztos menedéket, melyeknek őrségei azonban épen nem voltak erősek arra, hogy a szomszéd vidékek földulását gátolni képesek lehettek volna. — Mily keservesén emlékezhetett az olaszországi nép a magyarok ez első berohanására, tanúsítják Liutprand cremonai püspök szavai, ki gyermekkorában még élő szemtanúktól hallotta e hadjárat részleteit. Ő a brentai ütközet leírása után, melyet mi is egészen az ő nyomán közöltünk, Italián ekkor az istennek föld és menny-nél maradandóbb szavát vallja teljesültnek, melylyel az úr egykor Jeremiás proféta által Izráel népét fenyegeté: „Ime én hozok reátok messze földről való pogányt, oh Izráelnek háza! kegyetlen nemzetséget, régi nemzetséget, oly nemzetséget, melynek nyelvén nem értesz, és nem tudod, mit beszél. Tegze nyilt koporsó, erős mindnyája. És megeszi veteményeidet és kenyeredet, melyet a te fiaid és leányaid ettenek volna meg; megeszi juhaidat és ökreidet, megeszi szöllődet és fügdöt, s nagy erős városaidat, melyekben bizol vala, fegyverrel összetöri.“

Mint pusztító vihar után a mezők letarolt vetései, oly gyászos színben tűnt föl egész Felső-Olaszország, midőn a magyar hadsereg mintegy félévi dúlás és rombolás után, Berengár által nagy összeg pénzzel haza térésre biratva a 900-dik év tavaszán, Friaulon, Istrián át, a magyarok későbbi sűrű berohanásairól századokig magyarok utjának — strada Hungarorumnak, — nevezett vonalon roppant zsákmánnyal terheltén visszatért dunántúli tanyáira. Ez időközben a magyarok kisebb csapatokra osztott haderejökkel egész Felső-Olaszországot elborítva folytonos megszállás alatt tartották, annyira hogy a közlekedés a német birodalom és a római szent szék közt teljesen megszakadt. Dietmár salzburgi érsek IX-dik János pápához irt s általunk föntebb idézett levelében magát a szent szék részére járandó pénz be nem

küldéséért mentegetve írja, hogy azt a pogányok dühöngése miatt, — min a magyar hadjáratnál egyebet érteni nem lehet, — nem küldhette, de mivel isten kegyelméből Italia már megszabadult, minél előbb át fogja küldeni. Otto mainzi érsek, ugyancsak János pápához 900-ban a bajor főpapság érdekében irt levelében ugyane körülményt említi okául annak, hogy a német fejedelmek a gyermek Lajost, Arnulf fiát, a szent szék parancsa és engedelmé nélkül királyukká emelték. „Bizonyos — mond az érsek, — hogy az semmi más okból nem történt, mint hogy a pogányok köztünk és köztetek tartózkodván, útunk a római anya szent egyházhoz meg volt gátolva, úgy hogy csekélységünk méltóságodhoz követeket sem küldhetett. Minthogy azonban végre megérkezett az idő és alkalom, hogy levelünk színed elé juthasson, kérjük köz határozatunkat uralkodásod áldásával megerősíteni.“ Kitészik ez adatokból, hogy a magyarok Lajos királyválasztása után, — mi 900-ban január 19-dike után történt, mert ugyanő egy e napon 901-ben kelt oklevelében királyságának még csak első évét írja, — még jó ideig elzárva tartották az Italiába vezető utakat. De már a 900-dik év derekán teljesen meg volt tőlök szabadulva Italia; mi kitészik abból, hogy a bajor püspökök, emlegetett levelökben, a szlávokhozi viszonyukat rajzolván, ezeket mint fenyegető ellenségeiket tüntetik föl s egy szóval sem emlékeznek a bajoroknak a morva földön ez év nyarán véghezvitt pusztító beütéséről s a magyaroknak erre csak hamar következett bajorországi hadjáratáról. Minthogy e szerint e levél János pápához, ki már 900-ban augusztusban elhalt, még ez év közepe előtt volt intézve, s ekkor már Italia fel volt szabadulva, a brentai ütközet napját pedig régi olaszországi évkönyvek szeptember 24-dikére jegyzték: nem lehet kétkednünk, hogy ezen esemény s így maga a berohanás is még 899-ben történt. Azért is mi e hadjáratot régibb történetiróink Pray, Katona s többek, legújabbán maga Szalay ellenében is, ki őseink nyugot-európai hadjáratainak choronológiáját még igen is zagyvának vallja s ennek megállapítására nézve teljesen kielégítő eredményeket csak hazai tudományos testületeink közvetítésétől mond reménylhetőnek, nem a 900-dik, hanem 899-dik évre tartottuk jegyzendőnek.

Alig pihente ki fáradalma it az olaszországi hadsereg, már

új táborozás volt készülóban Németország, nevezetesen a szomszéd bajor föld ellen. Értésülvén ugyanis a magyarok Arnulf haláláról s kiskorú fiának trónra emeltetéséről, megérkezettnek vélték az időt, midőn fegyvereiknek Olaszországban legközelebb oly fényes szerencsését, Németország ellenében is megkísérthessék. A bajor főpapokkal mint láttuk már ezelőtt is állottak némi közlekedési viszonyban, most ünnepélyes követséget küldének Regensburgba, oly szín alatt, hogy szomszédaikkal szövetséget ohajtanának kötni, de valósággal azért, hogy a német birodalom belviszonyait kipuhatolják. Semmi sem lehetett kedvezőbb a magyarok tervezett vállalatára, mint követeik tudósítása a német birodalom gyengeségéről a gyermek király tehetetlen kormányja alatt. Zwendibáld, Arnulf törvénytelen fia, ki még atyja életében emeltetett a lothringeni trónra, öcsese felsőségét elismerni nem akarva nyílt lázadásban állt az új kormány ellen, melynek vezetői, Otto mainzi érsek és Otto szász herceg, a király gyámjai, a birodalmi hadsereg legjavával éppen ekkor eltele a Rajna mellékén táboroztak. Az egyházi s világi fejedelmek, a királyi tekintélyre mit sem adva, szabad utat engedtek féktelen szenvedélyeiknek s a birodalomban fejtelenség uralkodott s belviszályok dúltak. A bajorok, kik ellen volt intézendő a magyarok rohama, éppen ez év nyarán tüzzel vassal pusztították a morva földet, s a magyarok a letiprott morvák fölkelésében, kik még csak imént is oly fenyegetőleg állottak szemben a bajorokkal, tervök kivitelében mint biztos segítségre számíthattak.

A történetírás nem nyújt ugyan rá semmi egyenes bizonyosságot, de mégis aligha csalatkozunk, ha a bajoroknak morvaországi pusztító hadjárata s a magyaroknak a bajor föld ellen ez után csakhamar intézett rohama közt benső összefüggést keresünk. A hatalmas Svatoplugnak 894-ben történt halála után a morva föld belviszályok színhelyévé vált, s a bajorok e viszályokba avatkozva, szabadon rabolták a szerencsétlen tartományt. A párt-tusa Svatoplug két fia, Mojmir és Zventibáld közt, különösen Arbó gróf és fia Isanrich ösztönzésére, kik a Duna mellett Mautern erős várában Mojmir pártjával szövetkezve csaknem független kényurak gyanánt garázdálkodtak, 899-ban tetőpontjára hágott. A szorongatott kisebb párt Arnulf császárhoz folyamodott segélyért, s ez Luitpold keleti határgróft s magát a viszály

szítóját Arbot, ki későbbi kétszínűsége napfényre jövén, méltóságától egy időre megfosztatott, küldte be tetemes bajor sereggel a morva földre, melyet e segélyhad tűzzel vassal pusztítva kegyetlenül földült. Még ez évben a tél beálltával, ismételve lőn e rabló hadjárat s a bajor sereg egész vidékeket elpusztítva ropant zsákmánnyal tért vissza hazájába. A viszály mindemellett sem csillapodott a két testvér közt, s a 899-dik év nyarán harmadszor ütöttek be a bajorok a szorongatott Zventibáld segélyére, kit egy Mojmir hadai által bekerített városból kiszabadítván, pártosaival együtt magokkal vittek Bajorországba. Ugyane tájban a Mojmirral tartó Isanrich gróf mauberni várát is erősen vivatta maga Arnulf császár, minek következtében ő magát feladta ugyan, de őrei közül megszökvén a morvákhoz futott s ezek segélyével birtokát visszafoglalva a Duna partjain annál kegyetlenebbül garázdálkodott. Ekkor szándékoztak volna a bajor főpapok, hogy az Italiába ütött magyarok ellen segítséget küldhessenek, halálos elleneikkel kibékülni, de a morvák bosszút óhajtvá, egyességéről hallani sem akartak. A 900-dik év derekán tehát a bajor hadsereg Csehországon keresztül, maga mellé vevén a cseheket is, kik Szvatoplug idejétől fogva ellenségeskedésben álltak a hatalmasabb morvákkal, újrolag berohan a morva földre s azt három héten által irgalmatlanul rabolja és égeti. E hadjáratra, mintegy viszonzásúl, rögtön következik a magyarok beütése a keleti határgrófságba s az Ensen túl magába a tulajdonképeni Bajorországba.

Rövid ideig tartó, de mint vihar pusztító volt e berohanás. A magyarok az Ensen, a bajor föld ekkori határfolyamán, átkelvén, kisebb csapatokra oszolva az egész vidéket, a mai Felső-Osztrákhont, rögtön előzönlöttek, s oly villámgyorsasággal működtek, hogy mint a fuldai évkönyvek bajor folytatója följegyzette, egyetlen nap alatt ötven mértföldnyi tért pusztítottak el. Leggazdagabb zsákmányt találtak e téren a szent-floriáni és kremsmünsteri régi kolostorokban, melyek közül az elsőt kirabolva folyóújtották, a másodikban pedig ötven embert vagdaltak le. Luitpold keleti határgróf, ki mint ilyen az egész bajor hadsereg főparancsnoka is volt, csakhamar fegyverbe szólítá ellenök a még épen maradt vidékek dandárait; de a magyarok, a mily véletlen ütöttek be, épen oly hirtelen tüntek el előlük gazdag

zsákmányukkal. Az' üldöző Luitpold, Richard passauai püspök kíséretében, kinek egyházmegyéjét dúlták föl épen nagyobb részben a magyarok, a bajor nemességgel csak egy elkésett kisebb hadosztályt érhetett utól, mely a Duna északi partjára átkelve a főerő visszavonulása után is vakmerően folytatta a fosztogatást. Ezeket a tulnyomó bajor hadsereg a lovasságnak épen nem kedvező hegyes-völgyes vidéken váratlanul megtámadván, heves viadal után, mely közben a' zsákmánynyal terhelt rendetlen csapatból számosan elhullottak, a Dunának szorította. A megmaradt rész, életét és zsákmányát megmentendő, a Dunának ugratott, de nagyobb részben ennek sebes hullámai közt merült el. Az elesetek és Dunába fultak összes számát az említett évkönyvirő 1200-ra teszi, a bajorok vesztesége természetesen aránylag igen csekély volt*).

E részletes győzelem korántsem egyensúlyozhatta a feldúlt vidékek veszteségének fájdalmát, s nem menthette föl a bajorokat egy könnyen ismétellhető másodszori berohanás félelmétől. Azért is Luitpold mindjárt a magyarok kivonulása után, a vidék némi védelmére, de méginkább hasonló vész idején a lakosok és kincseik biztosítására, közel az Ens vizének a Dunába szakadásához egy erősséget emeltetett. Így épült Ensburg, nem messze az egykori római Lauraceum romjaiból épült Lorch dűledékeihez, melyet érseki székes egyházával együtt az avarok ezelőtt több mint másfél századdal romboltak össze, ezek örökösei, a nem kevesebbé rettegett magyarok, ellenében.

*) A fuldai évkönyvek bajor folytatója Pertznél *Monumenta Germaniae Historica* I. köt. 415. l. a bajorok veszteségéről a középkori krónikáirók kézzelfogható túlzásával írja „vix tantum unum de christianis — occisum inveniunt.“ E phrasist Brunner Luitpold augsburgi tanár még betűszeréni értelménél is szorosabban vévén, ily czímű alkalmi iratában: *Die Einfälle der Ungarn in Deutschland bis zur Schlacht auf dem Lechfelde am 10 August des Jahres 955. Augsburg 1855.* 4-r. határozottan meri állítani, hogy míg a magyarok közül 1200, a bajorok közül csak egyetlen egy esett el. Pedig az említett évkönyv világosan mondja, hogy a bajorok részéről „nobiliter dimicatum, sed nobilius triumphatum est“ s így elhihette volna, hogy a magyarok nem hagyták magokat összedugott kézzel leaprítatni. Hajl de Brunner úr őseinktől csaknem minden emberi és polgári erényt megtagadva, még a katonai vitézséget is szeretné tőlök elvitatni.

A következő 901-dik év tavaszán őseink Karinthiába nyomultak be, s pusztitva Laibach várán túl kalandoztak. Húsvét szombatján kemény csatát vívtak Eberhard karinthiai, Gottfried pomerani gróf s az aquilejai patriarcha egyesült hadaival. A heves viadalban nagy számmal hullottak el a magyarok közül, úgy hogy némely külföldi írók e berohanást lakóniai rövidséggel tárgyalva, egyedül a magyarok megöletését emlegetik, s azt gyanítatják velünk, hogy ez ütközet a magyarokra nézve tetemes veszteséggel végződött volna. Azonban honi krónikairóink Kézai, Thuróczi s a budai krónika, kiknek előadása régebb külföldi forrásokon alapszik, egészen más színben tüntetik föl a véres harc eredményét*). Ezek szerint a magyarok, bár tetemes veszteséggel csakugyan kicsikarták az ellenfél kezéből a diadalt; Gottfried és Eberhard grófok halva maradtak a csataterén, s az aquilejai patriarcha, vezértársainak eleste s a csatarend fölbomlása után csak futással menthette meg életét. E győzelem után a magyar hadak Karinthiát, Krainát és Stiriát bekalandozva, roppant zsákmánnyal tértek vissza hazájokba, minek dicsősége, a pusztai népek gondolkodásmódja szerint, a szenvedett veszteség érzését honfiainknál teljesen háttérbe szorította.

Ugyanez évben a morvák belviszályaikban kifáradva, s a bajorok többszöri beütései által megtöretve, a regensburgi országgyűlésen ünnepélyes követségek által Lajos királytól békét kértek; a szerződés e gyűlésen megállapítván, utóbb Richard passauai püspök és Ulrich gróf kiküldött biztosok előtt a morva fejedelem és nagyai által esküvel erősítettett. A magyarok, kik a morvák és bajorok, ez eddig egymást kölcsönösen gyűlölő és rongáló ellenfelek, szövetkezésében Ensburg falainál erősebb gátat láttak emelkedni Németországra intézendő kirohanásaik ellen,

*) Katona, *Historia Critica primorum Hungariae ducum*, Pestini- 1778, 254. l. azt véli, hogy Thuróczi s illetőleg ennek forrása az 1358-diki bécsi képes krónika, e csata részleteinek leírását az 1354-ben elhalt Dandolo krónikájából merítette, ki ez eseményt a hely- és személynevekben ugyan némileg eltérőleg, de csaknem ugyanazon szavakkal írja le, mint említett krónikáink. Minthogy azonban e hely már a XIII-dik századi Kézainál, kinek munkáját Katona még 1778-ban nem ismerhette, ugyane szavakkal fordul elő, kétségtelen, hogy honi krónikáink nem Dandolóból, hanem egy ezáltal is fölhasznált régebb külföldi forrásból merítették előadásukat.

a következő 902-dik évben a morvák ellen fordították fegyvereiket. E hadjárat a legszerencsétlenebb véget érte. Némely krónikák igen is rövid és száraz jegyzetei szerint őseink a morvakkal csatába ereszkedve tetemes veszteség után hátat fordítani lettek volna kénytelenek: azonban számos más külföldi források e visszavonulás és vereség valódi okát egészen más színben tüntetik föl. A bajorok tudniillik, kik úgy látszik szövetségök értelmében a morvák segítségére siettek, tettelve mintha a magyarokkal régi ellenségeik a morvák ellenében egyezkedni kívánnának, a magyarokat elámiták s a sereg vezérét Csörszöt, a Dunántúl hódított Könd vezér fiát, hadainak nagyjaival együtt barátságos lakomára táborukba hívták. A magyarok, kiknek sátraiban a vendég személye szent és sérthetetlen volt, fogalommal sem bírva az ellenök tervezett aljas cselről, a meghívást minden aggodalom nélkül elfogadták. A dús lakoma örömrádásait, a kelyhek csengését, egyszerre fegyverek zöreje s a legvadabb küzdelem zaja váltotta föl; a szíves házi gazdák, kik imént áldomást köszöntöttek vendégeik egészségére, egy pillanat alatt mint orgyilkosok rohanták meg a mámoros magyarokat. A menekülés minden útja fegyveres csapatok által lévén gátolva, Csörsz és társai a kétségbeesés vad viaskodása után egy lábíg lemészároltattak. Ugyane pillanatban, hihetőleg az éj homályában, történhetett a morvák rohama a magyar táborra, mely vezéreitől megfosztva rendetlen tömegekbe szakadozott s zavart futásban kénytelenített menedéket keresni. — Vérengzőleg vad, miveletlen nyers tömegnek jellemzik pogány őseinket a kolostorok sötét fölfogású s nehéz előítélettel telt szerzeteseinek évkönyvei: de ily embertelen aljasságot, milyet ekkor a miveltebb erkölcsűeknek rajzolt keresztýén bajorok a vendégszeretet örve alatt elkövettek, őseink ellen még azon külföldi krónikák lapjai sem képesek fölmutatni, melyek babonás elfogultsággal telve a magyarokat valódi ördögi fajzatnak rajzolják, mely nyers húst, s a franczia hagyományok szerint gyermekeket, eszik, embervért iszik s foglyainak szívet kiszaggatva orvosság gyanánt faldossa.

E hadjárat után, mely tetemes veszteséggel járhatott, ovakodóbbak lettek a magyarok nyúgot irányában, s bár kicsapásait, különösen Felső-Olaszországba, hol Berengár őket nagy összeg pénzzel bírta rá, hogy visszavonuljanak, s velök vetélytár-

sa Lajos ellenében szövetekezett, teljesen nem szüntették is meg, Németország ellen négy évig nem léptek föl támadólag. Utolsó hadjáratuk Árpád életében Morva- és Csehországon keresztül Szászország ellen volt intézve. E hadjárat részleteiről a külföldi évkönyvek, melyek ez évre csak egy pár szóval említik a szász föld pusztíttatását, mitsem közölnek. Azon hasonló, szárazon odavetett adatot, melyet egy pár német évkönyvben találunk, hogy tudniillik ez évben a morvák a magyarokat leölték volna, ha teljesen alaptalannak nem merjük is állítani, csak agy vélhetjük értelmezendőnek, hogy a morvák a zsákmánnyal visszatérő magyar hadsereg egyes különvált csapatát tették tönkre: mert hogy az ekkor már végvonaglásban levő Morvaország a rajta keresztül vonult s most a szász földről szerencsésen visszatért magyar hadsereget meg merte volna támadni, s le birta volna küzdeni, a hihetlenséggel határos.

E rabló hadjáratokért a vád, melylyel őscinket az idegen nemzetek történetirői, az akkori idők szellemét s nemzetek viszonyait kellő tekintetbe nem véve gyakran tulságosan is sujtják, nem hárítható Árpád személyes kormányára, ki a hon határain kívül nem is táborozott; a nemzet harcziás jellemének, kiválólag hadi szerkezetének s pusztai életmódjának kifolyásai voltak azok. — A IX-dik századi magyarságot, mely szántásvetéssel nem foglalkozva, hűbért s jobbágyi viszonyt nem ismerve, saját alattvalóinak mesterséges adóztatásához nem értve, legbecsületesebb s szabad vitézhez legillőbb keresetének azt tekinté, mit fegyverrel szerzett, épen azon korban, midőn hazát is fegyverrel vívott magának, a külföldi hadjáratoktól visszatartóztatva tétlenségre kárhoztatni, s a nemzet ifjú testében pezsgő életerőt mintegy önmaga fölemésztésére irányzani, a legnagyobb balfogás lett volna. S ezt Árpád, ha csak a nemzet harcziás szellemét, melyet a fegyverrel szerzett hon megtarthatása végett inkább éleszteni mint szibbasztani kellett, erőhatalommal el nem fojtja ki sem fogta vihetni.

Ő hivatását, hogy nemzetének hazát alkosson, dicsőn teljesítette, s a nemzet benne, midőn mintegy húsz évi kormányzása után Kr. u. 907-ben kimult, atyját sirathatta. Hamvait az ősmagyar temetkezési szokás szerint folyóvíz mellé, azon kis patak forrásához temették, mely a romjaiban maig is látható

régi római vízvezetéken Ó-Budába folydogált. Itt, mint nemzeti emlékü helyen, később a magyarok keresztélyenségre tértével egyház épült, melyet Fejéregyháznak neveztek. Azon korban, midőn Buda környékén a török uralkodott, ez egyház és a hasonnevű falucska is elpusztult, s a nagy honalkotó hős sirjának helye ma pusztán, ismeretlenül áll. Hamvait emlékkő nem jeli: élő emlékköve egész Magyarország.

V. Árpád jellemzése.

Ha mind ezek után, miket Árpádról a történeti forrásokat lehető legrészletesebben fölhasználva elmondánk, lelkünkben hű képet akarunk alkotni a nagy honalapítóról, méltán zavarba jöhetünk, vajjon e képben a nagy hadvezérnek, ki hontalanul bujdosó népe megrongált haderejét szilárd kezeibe öszpontosítván, ügyesen irányzott hadműködéseivel annyi csatát nyert, s oly gazdag földet birt hódítani, vagy a nagy államférfiúnak jellemvonásait szinezük e élenkben, ki az eddig közös felsőséget nem ismert magyar nemzetségeket kormánya alatt nemzetté egyesítvén, a fegyverrel foglalt földet bölcs intézkedései s célirányos törvényei által nemzetének maradandó hazájává teremtette.

Azon rövid jellemrajzban, melyet Árpádról a X-dik század első felében uralkodott és így ha magával Árpáddal nem is, de fiával Zsolttal teljesen egykorú Biborban született Konstantinusz császárnál olvasunk, a nagy hadvezér és nagy államférfiú kiváló tulajdonait egyesítve szemlélhetjük. A nevezett császár ugyanis beszélvén, hogy Etelközben a fejedelmválasztás alkalmával Álmos és fia Árpád között kérdés támadt, világosan mondja, hogy a magyarok „inkább választották Árpádot, mint tekintélyesebb, észre, tanácsra és vitézségre nézve igen kitűnő s ily nagy hivatalra képes férfiút.“ Csak ily tulajdonoknak egyesülése adhatta meg Árpád személyének azon szellemi fensőséget, mely a nemzet eddigi független törzsfőnökeit irányában tiszteletteljes hódolatra s a tőle leendő függés önkéntes elvállalására bírhatta.

S a nemzet fiai választásukban csakugyan nem is csalatkoztak. Árpád mint hadvezér, Árpád mint kormányzó, kortársainak hódoló elismerését s a késő maradék teljes háláját a legméltóbban megérdemelte.

Hadvezéri lángeszének fényes bizonyysága azon eredmény, hogy nemzetének haderejét, melyet a Volgától Etelközig történt

bujdosásban annyi csapás ért, s mely a bel meghasonlás következtében kelet felé szakadt tetemes párttal nevezetesen meggyengült, épen az etelközi véres vereség után oly czélirányosan tudta kifejteni és fölhasználni, hogy az eddig hontalan tévelygő magyar nép, mintegy hét év alatt Europa egyik legszebb tartományának urává, s neve rövid időn dél és nyugot előtt a tengerekig rettegett lön. E haderő ily gyors és hatalmas kifejtésére Árpád személyes katonai lovagias jelleme tehetett legtöbbet; ez vonzotta zászlai alá a kún nemzetségeket, ez bírta önkéntes hódolatra a független székelyeket, ez varázsolta ellenségeiből hű szövetségeseivé a hozzá csatlakozó kievi orosz vitézeket. Árpád udvarában megújulni látjuk azon jelenetet, melyet a nagy hódító Attila körében szemlélhetünk: nevének dicsősége, fegyvereinek szerencséje, zászlai alá vonzá Europa különböző népeinek dicsőség- és kalandszomjas lovagait, kik később a magyaroknak távol hadjárataikban a legkedvezőbb szolgálatokat tehettek. — Azon lovagias bánásmód, melyet Árpád az önként hódoló föld népe iránt tanúsított, azon vitézeket, kik a magyar hazát birt csekély hatalmú kényurak csaknem bizonyos buktával halált vagy szolgaságot várhattak fejökre, ellenben Árpádot fegyverrel szolgálva a szabad nemzet szabad fiaivá s a magyarok szerencséjének osztályréseseivé lehettek, önkéntes hódolatra bírván, sok ezer karral növelte az ifjú magyar nemzet erejét.

S ha végig tekintjük a honfoglalásnak főntebb részletesen előadott menetelét: ebből Árpád hadvezéri képességére a legfényesebb következtetéseket vonhatjuk. Lépésről lépésre, az elfoglalt tért lehetőleg biztosítva, s azt hirtelen előnyomulással épen nem kockáztatva haladt ő a hódítás munkájában, ellenfeleit egyenként és egymásután, övének lehető legkisebb veszélyeztetésével alázván meg. Hadműködéseinek alapjául a Tisza termékeny jobb partját választván, maga erejének javával folytonosan itt tanyáztott, e lovasságból álló hadainak oly előnyös téren várva be a döntő ütközetet, míg jobbra s balra kiküldött hadosztályai a főerővel mindig összeköttetésben a legezélirányosabb öszhangzásban s a legfényesebb sikerrel működtek. Ő maga személyesen ritkán vezényelt, csak Ungvárnál a honfoglalás legelső s legnehezebb kísérletekor, továbbá az alpári döntő ütközetben s a legutolsó dunántuli hadjáratban, midőn az új Magyarhon a nagy német

birodalom érdekeivel jött összeütközésbe, látjuk őt mint vezért személyesen működni: de a hadműködések fonalszárait kezében összpontosította, azoknak egységet, mint a névtelen jegyző előadásából oly tisztán kivehetjük, ő adott, szóval a hódítás lelke ő maga volt. Vitézei közt a legszigorúbb fegyelmet tartotta fön; hadseregének erkölcsi erejét és döntő fensőbbtségét a fegyelmetlen zsoldos hadak ellenében ez által biztosítva.

Ha e szerint Árpádot mint hadvezért méltán nagynak nevezhetjük, még nagyobb elismeréssel kell tartoznunk kormányférfit elvitázhatatlan érdemei iránt. Már maga azon körülmény, hogy a függetlenséget, önállóságot megszokott törzsfőnököket s a szabadságot oly annyira szerető pusztai nép szilaj fiai, husz évi kormánya alatt a fővezéri tekintélytől függésben, az általa hozott törvények iránt tiszteletben megtartván, őket egy közös nagy célra, a haza jövődő fönmaradására helyesen működő nemzeti testté birta szervezni, s e testet az önérdek hajhászás, irigység és visszavonás mételetétől meg tudta oltalmazni: nagy lelki fönségének, józan mérséklettségének, erélyes de egyszersmind emberies és igazságos kormányzásának bizonyosága. Oly nemzetet, melynek minden egyes tagja egyiránt szabad és fegyveres, melyben az erőtlen vagy engedékeny kormány kétségtelenül belviszályra és önpusztításra adna alkalmat, a vele született szilaj szabadságvágy és a folytonos háborúk által táplált nyers erkölcsök daczára is féken tartani, csak a korlátlan hatalom rettegett önkényének, vagy a mindenki által elismert és tisztelt szellemi fenség hódító tekintélyének lehet.

Árpád a hatalommal, melyet a nemzetségfőnökök az összes haderő fölötti parancsnokság átadásával kezeibe helyeztek, személyes önérdekeink előmozdítására, méltóságkörének terjesztésére soha vissza nem élt; diadalainak tetőpontján is, miután az egész magyar hazát meghódította, megelégedett azon korlátolt fővezéri hatalomkörrel, melyre az etelközi vérszerződés alkalmával a nemzet örömrádása közt emeltetett. Ő esküjét híven megtartotta, a törzsfőnökök belkormányzási és igazságszolgáltatási hatóságát nem csonkította, sőt a pusztaszeri országgyűlés végzései által e hatóságok körét s ezeknek a fővezérhez való viszonyát, a birtokviszonyokat, a polgári és büntető törvénykezés menetelét szorosán meghatározván, nemzetének oly polgári alkotmányt adott,

mely azt az ő kora halála után is, midőn gyermekutódja Zsolt a kormány vezetésére még alkalmatlan volt, a belviszály minden viharától megmentette, sőt a kül nemzetekkel folytatott véres háborúk közben is erejében gyarapította. Ha ő diadalainak fényétől elvakítva, a korlátlan hatalom csábító ingerétől elhagyja magát ragadtatni, ha hatalmát arra használja föl, hogy a törvényt, mely minden álladalom élető lelke, megszegvén magát a nemzet első tisztje helyett annak urává emelje, több hős tettet hajthatott volna talán végre, több nemzetet bírt volna talán önkénye alá hajtani : de hódítványaiából nemzetének maradandó hazája, az önálló Magyarhon, bizonyosan nem keletkezett volna.

A meghódított népek iránti lovagias, emberies bánásmód képezi kormányzásának második legnagyobb fénypontját. Kik a névtelen jegyző szavait a szlávok önkéntes hódolatairól, a föld népe szives szolgálati készségéről Árpád iránt, csak üres szóvirágoknak hajlandók tartani, gondolják meg, hogy ha Árpád csak vad erőszakkal hódít, ha kormánya csak nyomást gyakorolt volna az itt talált nemzetiségekre, ha a magyar uralom keservesebb sorsot hozott volna a hazánkat lakott népekre, mint a milyenben Árpád előtt éltek : lehetett volna-e a magyaroknak, kik az Árpád-vezérek alatti korban haderejük legtetemesb részét ugyszólván folytonosan külföldi hadjárataikban foglalkodtatták, lehetett volna-e kivált az oly érzékeny merseburgi és augsburgi vereségek után, erőszakos fensőbbiségüket e népek fölött úgy fentartaniok, hogy azok régi jobb állapotjuk visszavívására zsarnokaik ellenében legkisebb fölkelési kísérletet se merészelnének? Hogy ennek nemzeteink történeteiben nyomát sem találjuk, a hódolókkal emberiesen bánó Árpád nemeslelkiségének s az ő példáját követő utódok józan kormányzásának, a magyar nemzet szellemi fensőbbiségének s nem anyagi nyers erejének tulajdoníthatjuk.

Örömet adnók még e képhez Árpádnak mint embernek jellemrajzát : de erre nézve történetíróinknál csak a leggyérebb vonásokat találhatjuk. Bőkezűségét igazolják a névtelen jegyző számos helyei, melyek szerint az egyes hódító csapatok vezéreinek nagy földeket ajándékozott, mit azonban betű szerinti értelemben venni teljességgel nem lehet, s azon adata, hogy Árpád etelvári vagy ó-budai udvarában, hol a bajnokjátékokat vivő vitézeket arannyal és ezüsttel gazdagon ajándékozta, számos idegen vi-

téz tódult. Pompaszeretetéről tanuskodik a névtelen jegyzőnél fönmaradt hagyomány, miszerint az etelvári több napig tartó lakomákon, melyeket kobzok és sípok zenéje s a nemzeti dalmokok énekei fűszereztek, az étkeket magának és előkelőinek arany, a közvitézeknek és a földnépének ezüst tálakon hordatta föl. Mint minden pusztai lovagnép nagy fejedelme, legszenvedélyesebb mulatságát nagyszerű vadászatokban, a csaták ez előkészítő gyakorlataiban, találta. A Veszprém vára bevételét jelentő hiruökök őt a névtelen jegyző szerint a torbágyi erdőkben „Árpadosan sétálgatva“ azaz vadászva találták, s utóbb a dunántúli nagy hadjárat után, melyet maga Árpád vezérelt, a Fel-Duna melletti rengeteg erdőkben, a későbbi királyainknak oly kedvencz vadászati helyéül szolgált visegrádi hegyekben, előkelőivel tiz napig vadásztatott s így vonult be Etelvárába s innen Csepel szigeti fejedelmi lakába.

Ha az Árpád koráról és ezen kor hős tetteiről még a XI-dik században oly élénk emlékezetben volt nemzeti mondák, melyeket névtelen jegyzők oly kicsinylőleg emleget, ha az énekek, melyeket krónikáink szerint a hét magyar vezér tetteik dicsőségéről oly édes büszkeséggel szokott hallgatni, a nemzet viharos századaiban rég nyomtalanul el nem enyésztek volna, kétségtelesen több nemes vonást találhatnánk Árpád jelleméről, ki e mondák- és énekekben mint főszemély szerepelt. De ha őt, e tekintetben igen hiányos adataink mellett, csak mint hadvezért és kormányférfiút, s leginkább csak a sors által életfeladatává tűzött magyar honalkotás munkájának szerencsés és dicső végrehajtásából lehet is megítélnünk: így is büszkén sorolhatjuk kora legnagyobb férfiai közé, ki nagyszerű hivatásának legméltóbb betöltésével Europa történeteire maradandó hatást gyakorolt, s nevének, míg magyar él, örök emléket alkotott.

SZABÓ KÁROLY.

NYUGOTÁZSIA
Ő S T Ö R T É N E T E I

AZ

ÉKIRATOK VILÁGÁNÁL.

The History of Herodotus, a new english version, edited with copious notes and appendices, illustrating the history and geography of Herodotus, from the most recent sources of information; and embodying the chief results, historical and ethnographical, which have been obtained in the progress of cuneiform and hieroglyphical discovery. By George Rawlinson, M. A., late fellow and tutor of Exeter College, Oxford. Assisted by Col. sir Henry Rawlinson, K. C. B., and sir J. G. Wilkinson, F. R. S. In four volumes. — Vol. I. With maps and illustrations. London: J. Murray, Albemarle Street. 1858. Egyegy kötet Angliában 18 sh.

Az angol irodalomban egy nevezetes munka jelent meg közelebb. Herodotus fordítása Rawlinson Györgytől, sir Henry Rawlinson, a tudós ezredes, és Wilkinson magyarázatival. Hatodik vagy hetedik angol fordítása a „történetírás atyjának.“ Mint fordítás, szabatos és egyszersmind szabad: oly két tulajdon, melyet nem könnyű megegyeztetni. Az angol kritikának mindazáltal így is van ellene kifogása. Nem csuda. A mint meg vagyok győződve, hogy a nagy költőt csak valódi költő fordíthatja: úgy a

régi remek írók fordítása is csak oly írónak sikerül, ki, a classicus nyelvek alapos ismerete mellett, anyanyelve írásában is mester: kitünő nyelvész s egyszersmind nagy stylist. Legnehezebb pedig azon nagy írók fordítása, kik az irodalmak kezdetén mintegy úttörőkül állanak elő, majdnem előzmény nélkül a múltban, örök példányokul a jövőre. Ilyen Homerus a költészet terén, s a történetírás mezején Herodotus. Minő különbség már csak ez írók és az újabb irodalmak nyelve között! A mai nyelv sokkal elvontabb, szavai jobban eltértek azon jelentéstől, melylyel e szók gyökei eredetileg birtak, inkább bizonyos fogalmak conventionalis jegyei lettek, kevesebbé festőiek. Az eszmék egyezése az újabb europai nyelvekben könnyíti az újabb írók átfordítását egyik mai nyelvből a másikra. Az eszmék ezen egyezése bizonyos egyformaságot idéz elő a nyelvekben is. Minél nagyobb az idők távolsága, annál inkább elenyészik ezen egyformaság; s azon primitiv fogalmak és állapotok festéséhez, melyekkel Homerusban, s némileg Herodotusban is találkozunk, igen tudós az újabb irodalmak analizáló, bölcselmi nyelve. Valóban alig képesek immár az újabb nyelvek tolmácsolni azt a naiv egyszerűséget, a melyet részben koruktól kölesönöztek az érintett írók. S ez egyszerűséget oly művészettel látjuk műveikben párosulni, melyet akkor érezünk leginkább, ha megelőzőikre gondolunk, s a melyet annál bajosabb visszaadunk, minél önkéntelenebb, keresetlenebb, minél inkább maga a valódi művészet. Mi volt a történetírás Herodot előtt! Mure, a görög irodalom történetéről irta jeles művében, összeállítá miletusi Hecataeus, Xanthus, lampsacus Charon, sőt a Herodotussal egykorú Hellanicus munkáiból fenmaradt töredékeket. Minő különbség e logographok töredékei és Herodotus történeti műve közt, nem csupán szellem, felfogás, magasabb világnézet, hanem előadás tekintetében is! Merőben külön irodalmak, külön századok termékeit véljük olvasni, annyira meglep bennünket a száraz, rideg, színtelen, szellem nélküli, darabos előadás után Herodotus élénk, vonzó, gyakran festő, mindenkor szabad és könnyű folyású elbeszélése, mely természetes nyerseség nélkül, egyszerű pongyolaság nélkül. Fő érdeme Herodotusnak ez a nemes egyszerűség. Megszokott, közönséges kifejezésekkel él, melyektől távol van minden pipere és rhetori czafrang. Ir, a mint tárgya hozza magával; stylusa nem a mes-

terségtől kölcsönzi kellemét. S a mint önként jönnek szavai : mondatainak szerkezete sem bonyolult legkevesebbé is. Nem fáradsággal készített periodusokban, hanem természetesen ömledező mondatokban ír, a melyek akkor végződnek, mikor az értelem teljes. Stylusa ez okból soha sem túlterhelt, darabos vagy erőtetett, hanem bámulatosan tiszta és átlátszó.

Ily tulajdonok mellett, mondom, nem csuda, ha Herodotus hatodik vagy hetedik fordítása sem elégti ki az angol kritikát.

Benünket azonban nem az új angol fordítás érdekel, hanem azon tudományos készület, melyvel Rawlinson Herodotusa ki van állítva. A fordítás szövege alatt számos becses jegyzet; s mindenik könyvhez essayk esatlakoznak, melyek a legrégebb történetekre nézve egybeállítva közlik a legújabb fölfedezések főbb eredményeit, és pedig oly íróktól, mint Rawlinson, az ékiratok nagy mestere, s Wilkinson, a jeles egyptolog. A magyarázatok és értekező kitérések (excursiók) terjedelmét legjobban megítélhetni azon adatból, hogy az első kötet, mely szinte 700 lapra terjed, Herodotusnak csupán első könyvét hozza.

Ily tudományos készület mellett, ugy hiszem, méltán igénybe veszi Rawlinson Herodotusa a tudós világ figyelmét. Összehordva s részint egybeállítva találjuk itt, a mit a népek őskorára, az emberi művelődés legrégebb színhelyének, Nyugoti Ázsiának, őstörténeteire vonatkozólag az újabb angol nyomozó történetírás — a hasonlító nyelvtan s az ékiratok és hieroglyfák magyarázata segítségével — mindeddig kihozott. Hazai könyvtárainkban, fájdalom, hasztalan is keresnök nagy részét azon munkáknak és tudományos folyóiratoknak, a melyeknek itt, úgy szólván, kivonatóval találkozunk. S ha ezekhez adom, hogy az előttem fekvő mű nagy elterjedését már drágaságánál és nyelvénél fogva sem igen remélhetem : úgy hiszem, nem szerénytelenség tőlem egy pár óra negyedre igénybe vennem az olvasó figyelmét azon eredmények összeállításával, melyekre Herodotus tudós angol magyarázói jutottak. Oly eredmények, melyek, a mint látni fogjuk, ős történetünknel fogva is közelről érdekelnek bennünket, habár a nyelvtudomány helyeslésével, úgy tartom, nem minden részben találkozunk.

Azon eredményekről szóltam, melyekre az angol nyomozó történetírás jutott. Herodot tudós magyarázói köszöneteket feje-

zik ugyan ki Bonn jeles orientalistájának, Lassennek, mint a ki a német történetnyomozás eredményeivel is megismertette őket; s itt amott idézve is látjuk Brandis és a német keleti társaság munkálatait: úgy látszik mindazáltal, hogy alapelveiket nem a németországi nyomozótörténet és philologia tekintélyeitől kölcsönözték. Nyelvészeti dolgokban leginkább hivatkoznak Müller Miksa, oxfordi tanárra, ki német eredetű ugyan, de a nyelvek eredete körül önálló nézetekkel bír, melyek sok részben eltérnek a jelesebb német nyelvtudósok állításaitól. Míg az angol nyelvtudósok és történetbuvárok nyomozásaiban félreismeretlenül mutatkozik a törekvés, a tudomány újabb fölfedezéseit öszhangzásba hozni az Eredet könyvével: a német szellem, egykét író kivételével, tisztán böleselmi téren működik. A hallei egyetem tudós tanára, Pott, a mint tudjuk, megtámadta az emberi nyelvek közös törzsből való származását, olybá tekintvén e véleményt, mintha valaki a természetrajzban minden fajt azonegy nemtől, s a nemeket egyetlen individuumtól származtatná*). Oxford nagyhirű szanszkrit tudósa ellenben Europa és Ázsia összes nyelvei eredetét közös törzsre viszi vissza. Az ó-világ népeit ugyanis négy külön családra osztja: kámi vagy kusita, sémi, turani és árja családra. Állítja továbbá, hogy a kámi nyelv csak a séminek régiebb formája, míg az árja csak a turáinak fejleménye. A négy családot ekkép kettőre szállítván, a sémi és árja nyelvek egységét a régi egyiptomi és régi babyloni nyelvben véli feltalálni. E fölvetelt fogadják el, arra építik, mint látni fogjuk, elméletöket Herodotus angol magyarázóí. S ha ezekhez adjuk, hogy nem compilerokkal van dolgunk, hanem oly tudósokkal, a kik saját tanulmányaik, fölfedezéseik után jutottak bizonyos nézetekre, s e nézetek alapján önállólag fejtették ki rendszeröket: mindenki természetesennek fogja tartani, ha a munkában, mely többet látszik ígérni, csak az angol nyomozó-történet eredményeit keresem, s e hiányban találom a munka egyik fő előnyét.

Az angolok ugyanis az ó-történeti nyomozások terén nem csekély eredményekre jutottak az utóbbi évtizedekben.

Nyugoti Ázsiában, az emberi mivelődés ez ős terén, csak

*)- Die Ungleichheit menschlicher Rassen, hauptsächlich vom Sprachwissenschaftlichen Standpunkte. stb. 1856.

sémi és árja nyelvű népeket láttunk eddig mozogni az ő történetek világánál. A scythák legfőlebb csak olykori beütéseikről vagy a persa királyok hadjárataiból voltak ismeretesek. Az iránt sem volt tisztában a tudomány, az emberiség mely fajához sorozza a fenyérek e barbár lakóit, akár physicali typus, akár nyelvalak tekintetében. Csak újabb időkben kezdék nyelvöket az áltaji család hol finn, hol mongol ágához hasonlítani. Azt azonban ingyen sem vélte senki, hogy volt idő, mikor Turan népei képviselték Nyugotázsia összes műveltségét, s a sémi és árja népek is azoktól vették a műveltség első elemeit, azoktól magát az írás tudományát is. Herodot újabb magyarázóinak egyike, Rawlinson vala első, a ki az ékiratokból az emberiség ez ő történeteire először derített világot. Az ő nyomdokain haladtak e kérdés fejtegetésében Norris és Oppert.

Messze vezetne célomtól, ha elő akarnám adni, mily utakon jutott Rawlinson az érintett eredményre. Legyen elég említenem, hogy e turáni vagy scytha elem töredékeit még Herodot korában is megkülönbözteti Rawlinson a sémi és indeuropai népek közegett. A sémi, árja és turáni népek, ugymond, sokkal inkább össze voltak keveredve, sokkal inkább egyensúlyozták egymást Nyugoti Ázsiában, mint a régi világ bármely más részében. A persa királyok, midőn valamit közölni akartak ázsiai alattvalóikkal, úgy hogy mindnyájan megértsék, nem csak három különböző nyelven adták ki azt, hanem oly három nyelven, mely az emberi nyelv három fő osztályához tartozik. Innen a behistani, persepolisi stb. három nyelvű feliratok zend, tatár és sémi versioval. S a mily kevésbé változandók keleten az emberi dolgok, — innen ma is ama három családot képviselő nyelvek, ugymint a persa, arab és török, használásának szüksége a kiáltványokban, melyek ama vidékek lakosaihoz intéztetnek. Az ind-europai és sémi fajok még most is ama térségek főbb megszállói. Mint Herodot korában. A tatár elem jelenleg is kevesebb a többinél. Egyedüli különbség, hogy alattvalóból a tatár lön uralkodóvá.

Volt idő, mikor számra nézve is felülmulta a turáni népség Nyugotázsia egyéb népeit. A legrégebb időkig menvén vissza, a meddig csak a szent történetek világa hat, vagy az ethnologia kivethető nyomdokai vezetnek, a scytha vagy turáni nyelvidom volt uralkodó Rawlinson szerint a Kaukazustól az Ind tengerig s

a Földközi tenger partjaitól a Ganges torkolatiig. Talán, mond Rawlinson, kiebb is terjeszthetnők e határokat, mondván, hogy az egész keleti hemispherat oly faj, vagy oly fajok lakták kezdetben, melyeknek nyelvjárásait a kérdéses nyelvi jelleg bélyegzi. Azonban szoritkozzunk most csak nyugoti Ázsiára, azon térre, mely Hindostan és az Aegaci, s a Fekete- és a Déli vagy Ind tenger közt fekszik. Ezen térségen Armenia, (?) Susiana régi lakosait, a régi babyloniaiakat, Arabia déli partjainak lakóit, a nagy iráni fensík, a kúrd hegyek és India eredeti népességét mind ezen nyelvcsaládhoz számíthatni; legalább igen nagy a valószínűség, hogy azon egész területet ugyanazon jellegű nyelvet beszélők foglalták el. Minő jellegű nyelvet értenek, bővebben körülírják Herodotus magyarázói, mondván, hogy e nyelv eredeti formája, a mint a kevesbbé mivel hordák közt megkristályosodott, a legrégebb időktől fogva, melyekről szólhatunk, mind napjainkig fentartá magát, mint Ázsia négyötöd részének s Europa távolabb részeinek nyelve; a melyen beszélnek maiglan a finnek és lappok, a törökök és magyarok, az osztyákok és szamojedok, a tatárok és tübetiek, a mongolok, uzbekek, turkomanok, mandzsuk, kirgizek stb., s mindazon különböző népiségek, melyek Északázsia és keleti Europa roppant fenyérein bolyonganak, India hegyi törzsei és a keleti Archipelagus némely népei.

S hol voltak a turani uralom ez ős korszakában a sémi és indeuropai vagy árja népek? kérdi az olvasó.

Rawlinson szerint e népek csupán a turáni népcsalád későbbi fejleményei és elágazásai.

Müller Miksa tekintélyére támaszkodva ugyanis azt hiszi Rawlinson, hogy a turani nyelvtípus nem képez oly határozott, jól körülirt családot, mint a sémi vagy indeuropai. A turani nyelv, szerinte, inkább csak bizonyos fokozat, mint kiképzett nyelvidom: a legelső forma mintegy, melybe az emberi beszéd természetesen, magától ömlik, egyszerűbb, durvább, nyersebb, kevesbbé kiképzett a sémi és árja nyelvek későbbi fejleményeinél. Mondhatni csak általános jellemöknél és geniusuknál fogva hasonlítanak egymáshoz e turani nyelvek; az agglutinatio elve volt kiváló jellemök, e majdnem közös vonása minden oly nyelvnek, mely örökös hullámvásznak, változásnak van kitéve, nem bírván irodalommal s csupán a nomadok gyér szóváltása által tartva föl ma-

gát. A természeti ösztön a legkülönbözőbb fajok közt is egyformán működik; minélfogva Rawlinson nem hiszi magát feljogosítottnak egy eredetűeknek venni azon különböző fajokat, melyeknek nyelve turani jellemű.

Oly hypothesisok, melyek inkább csak üres szemlélődésen, mint tudományos tényeken alapszanak. Részemről nem vitatom, mennyiben van igaza Maurynak, midőn hibáztatja azokat, a kik az Eredet könyvének ismert helyét az egy nyelvről, mely kezdetben vala, betű szerint veszik; a midőn az ősnyelv elméletét megtámadván, állítja, hogy a mint isten beszélő tehetséggel áldotta meg az embert, az emberi értelem mindjárt kezdetben szükségkép különböző szólásformákon nyilatkozott*): de következtetésnek tartom Herodotus magyarázóitól, elfogadni az egy ősnyelv elméletét, s mégis kétségbe vonni a fajrokonságot azon népek közt, melyek amaz ős nyelvet beszélték. — Kétségtelen, hogy a természeti ösztön, mint Rawlinson megjegyzi, a legkülönbözőbb faju népek közt is gyakran egyformán működik. Innen van, hogy ugyanazon eszme kifejezésére hasonló szók gyakran a legkülönbözőbb nyelvekben is előfordulnak. Az ember eredetileg merőben külsőleg él; utánozza, a mi körülé van; s hasonló benyomások hasonló kifejezéseket idézhetnek elő. Ide járul, hogy a hangok scalaja az emberi beszédben nem nagy kiterjedésű, ugyanazon hangok gyakran fordulhatnak elő mindenik nyelvben. Épen ezért nem annyira a nyelv anyagából, mint inkább a nyelv alakja, szervezete vizsgálatából indul ki a nyelvtudomány a nyelvek osztályozásában. Az oly beszédmódot, — majdnem azt mondhatnám, hangicsálást, mely még határozott nyelvtani alakot nem mutat, melyről azt mondhatjuk, hogy inkább bizonyos fokozat, mint megalkult szervezet, nem osztályozhatja a nyelvtudomány egy családba se. S ha így érti Rawlinson az egy ős nyelvet: világos, hogy az osztályozás föltételeinek, a nyelvtani formáknak fejtelenségénél fogva, nem mondhatja azt turaninak, nem mondhatja ugyanazon nyelvalknak, mely a mai finnben, törökben, magyarban stb. fenmaradt. Ha pedig már megalakult nyelvtani szerveze-

*) *Indigenous races of the Earth; or new chapters of ethnological enquiry stb. Contributed by Alfred Maury, Francis Pulszky, and J. Aitken Meigs. Philadelphia, 1857. stb.*

tet ért az alatt: előre is hibásnak kell mondanunk azon fölveté-
lét, mely szerint a turani nyelvből fejleszt két különböző szerve-
zetű nyelvesaládot, a sémit és indeuropait. A nyelvek organizmu-
sok, melyek kifejlésökben határozott törvényeket követnek. Az
egyszer megalakult organismus kiveszhet, miként sok nyelv való-
ban ki is halt, de mássá, ellenkezővé nem alakulhat.

A nyelvek eredetét, az ősz nyelv kérdését vizsgálni a nyelv-
philosoph dolga, nem a nyomozó történetirőé, a ki csak addig
lát a népek őskorába, a meddig a hasonlító nyelvtudomány világa
terjed. A hasonlító nyelvtan pedig tényül veszi a nyelvesaládok
külön típusát, mindenik családbeli nyelvek saját eredeti szerve-
zetét. Tényekből indulván ki, főlebb nem mehet vissza nyomozá-
saiban. Alkalmazzuk e nézetet a jelen esetre. Az ősz turani nyel-
vet az ékiratokról ismerjük. Ez-e az az ősz nyelv, mely még csak
alakuló, nem megalakult szervezet, a melyből még minden válha-
tík, kámi, sémi, árja nyelv, valamint turáni? Norris, mint tud-
juk, határozott turáni vagyis újabb elnevezés szerint áltaji jelle-
gét, szerkezetét kétségtelenül kimutatta. Ugyyszólván nyelvtanát
írta meg. S Rawlinson, a nyelvphilosoph, midőn ősznyelvről beszél,
mely még örökös hullámzásnak téve ki, csupán a nomadok gyér
szóváltása által tartatik fenn, feleli, hogy Rawlinson, a nyomozó
történetirő, e nyelven írott műemlékekről magyarázza Nyugotázsia
őstörténeteit.

Azonban nem czáfolni, — a mi nyelvtudósaink feladata, —
hanem ismertetni tüzém feladatul Herodotus angol magyarázóit.
Lássuk azért, mint fejtik tovább elméletöket.

Kedvező helyeken, a mesopotamiai nagy lapályon s a Nil
völgyén, a hol korán alakultak letelepült közösségek, s a műveltség
korán felsarjazott, az ősz nyelv eredeti vagy turani jelleme fejlő-
dési képességet tanúsított, először is kámivá levén. Nem mond-
hatni meg, mely idő tájban eredt a kámi nyelvalak. Valószínűleg
a betűk feltalálása előtt, s okunk van Egyiptomnak tulajdonítani
e változást. Az egyiptomiaktól, Mizraim fiaitól, természetesen el-
terjedt más kámi fajokra is, a kik akkor Egyiptomban laktak,
s ezek vitték egyfelől Ethiopiába, déli Arábiába, Babyloniába. Su-
sianába és a szomszéd partokra, másfelől Philistiába, Sidonba,
Tyrusba. Ezen fejlődést nyomról nyomra nem vázolhatjuk; de
Babylon történeteinek nyomozása közben világosan kimutathatni

véli Rawlinson, — bár e kimutatást a jelen műben nélkülözzük, — a semitismus fokozatos fejlődését a kámi idomu nyelvből. Ezen változást, mely Rawlinson szerint Kr. előtt a XX-dik században érte el a bevégeztség bizonyos fokát, a költözési mozgalmak egész sora követte, melyek az ujonnan alakult sémi nyelvalakot a Fel-Tigrishez, a Közép-Eufrateshez, Syriába, Palestinába, Arabiába és Egyiptom partjaira vitték. Assur valószínűleg ez időtáiban ment Babylonból Assyriába; míg az aramiták fölfelé mentek az Eufratesen; a phoeniciaiak pedig (ekkor már erősen semitizálva) a Persa öböltől a Földközi tengerhez költöztek. Abrahám és népe Urból Palestina déli részére költözött, s a joktáni arabok megszállták a nagy félszigetet. Ezen telepekről mentek utóbb sémi rajok Cyprusba, Ciliciába, Pisidiába, Lyciába, s másfelől Karthágóba, Siciliába, Hispániába és Nyugoti Afrikába.

Kétségesebb, Rawlinson szerint, az indeuropai nyelvek eredete. Elismeri, hogy nincsenek nyelvtörténeti nyomok, melyeknél fogva eldönthetnők, vajjon kezdettől fogva különböző nyelvalak volt-e az a turanitól, vagy, mint a semitismus, abból fejlődött. Legbölcselmiebbnek véli azonban föltenni, hogy azonegy törvény alapján fejlődött mind a sémi, mind az indeuropai jelleg. Ezen nézet, ugymond Rawlinson, már annál fogva is leginkább elfogadható, mivel leginkább egyező a szent Irással, melyben oly időről olvasunk, mikor „egy nyelven szól vala mind az egész föld.“ A fejlődés színhelye, Rawlinson szerint, nem a Hindukus, a hová utalnak a legrégebb zend és vedai hagyományok, s a hol keressük, az újabb nyomozások folytán, az árja népek őshazáját, — hanem Armenia fensíkja. Innen látszanak, úgymond, kiindulni az indeuropai költözések egyes szálai. E magas hegyhátról ugyanis nyugoti irányban Kis-Azsiába ment egy rész, onnan elárasztván Görögországot, Italiát és Siciliát; egy másik rész észak felé tartván, áthatolt a Kaukazon, elszórakozván a fenyérekén, honnan a Fekete-tenger környékére s Közép- és Nyugot-Europába nyomult; keleti irányban ment végre egy harmadik rész, s a Káspi tenger déli partjai mentén, egyenesen Afganistán hegyeinek vette útját s az Indus mellett települt le.

Ennyiből áll főbb vonásokban Rawlinson elmélete a külön nyelvcsaládok alakulásáról. Ha hibás volt a nyelvtani nézet, melyből kiindult: a következtetések sem állhatnak meg. Úgy hiszem

pedig, ha röviden is, eléggé kimutattam Rawlinson következtelenségeit az ő nyelv körüli hypothesisaiban. Nem vitatom részemről, volt-e vagy nem volt egy ő nyelv, a mit oly tekintélyek, mint Pott, Maury és Renan határozottan tagadnak; nem vizsgálom, mennyiben van igaz a sémi nyelvek egyik legalaposabb ismerőjének, midőn azt állítja, hogy a különböző nyelvcsaládok, mindenik faj szellemének mintegy azonnal előállott termékei, az első naptól fogva teljesen meg voltak alakulva, a mint megvan a bimbóban a virág minden lényeges részével*). Ha megengedjük is az ő nyelvet, föl kell tennünk: hogy vagy oly fejletlen valaminek kelle annak lennie, a melyet egy általában nem lehet még turáninak mondani, mi egy jelentésű a már határozott alaku áltajjal; s ez esetben Rawlinson ő nyelve csak annyiban áll, a mennyiben oly időt teszen föl, mikor még a különböző népek nyelvei inkább fejletlenségök nélkül fogva hasonlítottak egymáshoz, mint kifejlett nyelvtani szerkezetöknél fogva**): vagy ha már kifejlett Rawlinson ő nyelvének turáni (= áltaji) jellege, többé nem alakulhatott az se sémivé, se indeuropaivá. „Nem miudnyájokra nézve közös törvény szerint fejlődnek a különböző nyelvcsaládok, mond Renan, hanem mindenik nyelv-

*) De l'origine du Langage par Ernest Renan membre de l'Institut. Deuxième Édition. Paris, 1858. Már készen volt ez értekezés, mikor e nagybecsű munkát megkaptam. Bizonyára egyik legalaposabb műve tárgyban. Bunsen és Müller Miksa fenebb érintett elméletéről, melyet Rawlinson alapul fogadott el, a 41-dik lapon következőleg ír Renan: „L'hypothèse d'une famille touranienne, par laquelle on cherche à établir un lien de parenté entre des langues entièrement diverses, nous paraît gratuite et formée par des procédés qui ne sont pas ceux de la science rigoureuse. stb.“ . . . „Ainsi en a jugé également un esprit à la fois sévère et hardi, M. Pott, — mond további szerzőnk — qui en rendant justice aux vues ingénieuses que le savant M. Müller a semées dans son ouvrage, le juge pour l'ensemble peu conforme aux vrais principes de la philologie comparée et capable d'égarer une étude déjà entourée de tant de périls.“ (Zeitschrift der deutsch. morgenländ. Gesellschaft, 1854. p. 405. stb.)

***) Már pedig jól mondja Renan: „la classification des langues doit se faire par des caractères positifs de ressemblance et non par ce trait négatif qu'elles manquent d'un certain degré de développement et correspondent à un même état social.“ Az előbbi jegyzetben idézett műben.

család saját belszerkezete és szelleme törvényeit követi.“ S az áltaji nyelvekről azt látjuk a történetekből, hogy az idegen nyelvekkel érintkezés sem idézett elő ilyes változást. A különböző családu nyelvek se vegynyelveket nem képeznek, se nyelvtani formáikat nem cserélik föl. A magyar nép például, merőben más nyelvesaládu népek között, a rokon népektől teljesen elszigetelve is, ezred éven át fentartá nyelve ősi típusát, míg a középkor más hódító népei: a nyugoti és keleti gótok, a frankok, lombárdok, normanok, az utóbbiak kétszer is egybeolvadtak nyelvekre nézve az elfoglalt tartományok rokon nyelvesaládu lakosaival. A hunok Európában maradt telepei, valamint az avarok, nyomtalanul enyésztek el: a bolgárok merőben szlávokká lettek, vegynyelvet nem tudtak alkotni. A különböző családdhoz tartozó nyelvek szókat és szólásformákat kölcsönöznek ugyan egymástól, idiomatikusokat vesznek föl; de azért megőrzik eredeti nyelvtani formáikat. A stýlusra hat az idegen befolyás, a nyelvtanra nem. Az új görög nyelv például sok szót és szólásformát vett a törökből, a nélkül, hogy legkevesebb is változott volna eredeti hellen alapszerkezete. A persa nyelv annyira el van telve arab szókkal, hogy a persa írók gyakran egész arab mondatokat kevernek előadásukba, a nélkül, hogy e nyelv árja nyelvtana sémi formákat vett volna föl. Ugyanezt mondhatjuk viszont a török nyelvről, mely tudományos műszavait többnyire az araboktól vette, s a persáktól is sok szólásformát kölcsönözött, de hármennyi sémi és árja szó ment is át szótárába: mégis megőrzé nyelvtana tősgyökeres tatár vagy áltaji szerkezetét, a mint megőrzé szótára is eredeti szavait és kifejezéseit, úgy hogy ezredéves elszakadás után is közölheti egyszerű eszméit a szibériai jakut a konstantinápolyi törökkel *).

De lássuk most már az egyes nyelvesaládok elterjedését, a mit felebb csak röviden érinték; lássuk a külön nyelvesaládokhoz tartozó népek viszonyát; vizsgáljuk Nyugotázsia ethnológiáját, a mit eddig főleg a classicus írók után ismertünk, az ékiratok világánál.

A turáni uralom eredeti korszakáról — mond Rawlinson — azon korról, melyet *Σκυθισμός* néven jelölnek az első keresztyén írók, midőn mindenütt turáni vagy scytha fajok voltak tulnyomók

*) Lásd Maury: On the distribution and classification of tongues.

s még se az árja, se a sémi civilisatio nem fejlődött ki, nem várhatni sok hiteles történeti adatot se Herodotustól, se máshonnan. A kérdéses korra látszik vonatkozni Berossus második vagy méd dynastiája Babylonban s a scytha uralom említése Justinusnál. A dolgok előbbi állapotának legfeljebb nyoma volt Herodotus korában, hogy Nyugoti-Azsia népsége közt nem csekély scytha vagy turáni elem volt még található mindenütt. Herodotus maga nem volt e tényre nézve magával tisztában. De a miket munkájában a scythákról és a scythák befolyásáról Nyugot-Azsiában olvasunk, mutatják a dolgok valódi állását, mire nézve az újonnan föltalált ékiratok nem hagynak fen semmi kétséget. Armenia (?), Susa és Elymais scytha föliratain kívül, az Achemeniák emlékein egyik columnán mindig scytha nyelvjárást találunk. Nemesak Mediában, mint például Behistanban, hanem a sajátképeni Persiában, Naks-i-Rustemben és Pasargadaeban is fordulnak elő scytha feliratok. Ezt csupán onnan magyarázhatni, hogy az árja fajok nagy költözése előtt, scytha vagy tatár törzsek tartották elfoglalva azon tartományokat. Ezen népség nagy részét magában felolvasztá a hódító elem. Helyenként azonban elkülönöve is fentartá magát, megőrzé mintegy nemzetiségét. Ide tartoznak Herodotus és a föliratok száká-i, kik közt meg kell különböztetnünk a „saka Hamawarga“ (a behist. felir. ; Herodotusnál *Ἰαβόργος*) és „Saka Tigrakhuda-t. Ezek, összeköttetésben képezve a régi armeniaiakkal (?), susianaiakkal, chaldaeusokkal és déli arabokkal, azon tartományok eredeti elfoglaltatását a turaniak által akkép jelölik, mint a tenger által elválasztott sziklák gyakran ugyanazon geologiai képlet folytatásai.

Ha Nyugoti Ázsia nemzeteit Herodotus korában vizsgáljuk, alapos okokból következtethetjük, hogy a száká-kon kívül a parthusok (Parthia lakói), az ázsiai ethiopok, a colchisiak, a sapei-rok, a tibarenok és a moschusok, az armeniaiak, cappadociaiak, susianaiak, és a babyloni kaldéusok egészen vagy többnyire turáni eredetűek.

Végig tekintve e népeken, látjuk, hogy nem ok nélkül adott oly ingatag, annyira tág értelmezést Rawlinson az általa ugynevezett turáni nyelvtypusnak, mint a melynek az ázsiai szerezsenyeket észak lakóival, a szákákkal, scythákkal egy kalap alá kelle foglalnia.

Nyugotázsia népfajainak azon táblázatán, melyet egyik essay-ökhez mellékeltek Herodotus magyarázói, magok is két ágra osztják a turáni nyelvcsaládot, oly nevekkal jelölve meg, melyek ma két külön nyelvcsalád nevei. Egyik az ugynevezett kámi ág, mely néven az újabb nyelvtudomány azon nyelveket érti, a melyek a sémi családtól átmenetelt képeznek az áfrikai nyelvekre; s a másik a scytha vagy tatár ágazat, mely név az áltaji nevezetnek felel meg.

A kámi vagy kusita ághoz sorozzák Herodot magyarázói a déli arabokat (hinyaritic Arabs), régi kanaánitákat, régi kaldeusokat, Susiania régi lakóit és az ázsiai szerecsenyeket.

A scytha vagy tatár ághoz számítják Cappadocia, Cilicia és Armenia régi lakóit, továbbá a sapirokat, colchisiákat, moschusokat (moschi), tibareneket (tibareni), budiusokat, magusokat, szakákat (sacae), párthusokat, és a már kétségesebb eredetű alarodiusokat, macronokat (macrones), mosynoecusokat (mosynoeci), mareseket (mares).

A kámi nyelvvidom, mint főnebb láttuk, Herodotus magyarázói szerint, Egyiptomban fejtett ki; s onnan terjedt el egyfelől Ethiopiába, déli Arabiába, Babyloniába, Susianába és a szomszéd partokra, másfelől Philistiába, Sidonba, Tyrusba. Az újabb ethnologiai és nyelvészeti nyomozások, ugymond Rawlinson, mindinkább kétségtelenné teszik, hogy kusita vagy szerecseny faj lakott kezdetben Nyugotázsia déli tengerpartjain Indiától egészen Abyssiniáig. India egész felszigetét is ezen faj lakta az árja bevándorlás előtt; s az Industól az összes tengerpartok mentén a mai Beludzsisztánon és Kermánon által, mint a mely tartományok voltak ez ázsiai szerecsen faj valódi hazája. A persa öböl északi partjain levő romok és fölíratok nyilván mutatják e faj egykori uralmát. E fajt találjuk uralkodónak a legrégebb időkben Susianában és Babyloniában is, bár az előbbi helyen az árja, s az utóbbi helyen a sémi faj jutott utóbb tulnyomóságra. Követni lehet az érintett ázsiai szerecsen fajt — dialectusnál és hagyományoknál fogva — az arab félsziget déli partján, s föltaláljuk ma is Abyssiniában, hol a fő törzs, a galla, nyujt, mint Rawlinson mondja, kulesot Susiana és Elymais ékirataihoz, melyek legalább 1000 évvel keltek Krisztus előtt. Susiana őslakosai nyelvének jelleme eléggé kiviláglik a fölíratokból, melyek nemcsak Susában,

hanem a Persaöböl egész északi partjai mentén találhatók. E föliratok nyelve ugyanis hasonló azon három nyelvű felirat második columnájához, melyről határozottan megmutatta Norris, hogy turáni. A persa hódítást utóbb a fajok elegyülése követte, midőn az árja törzsek a termékeny síkért odahagyták szegényebb házájukat, s a távol Pasargadaeból és Ekbatanából a birodalomnak inkább központján fekvő Susába tették a persa uralom székhelyét. Susiana ettől fogva mindinkább Persia részének tekintetvén, elveszté eredeti turáni nevét is. Ez összeolvadás azonban Herodotus korában még nem volt bevégezve, s a Cissian (*κίσσιοι*) nevezet, mely akkor még divatban volt s mely csupán a kush vagy kushita név változata, eléggé mutatja az őslakosok eredetét, s összefüggéseket az egyiptomi, ethiopiai és más kámi törzsekkel. Rokon fajuk valának végre e népekkel déli Babylonia legrégebb lakói. E rokonság s azon fölvetel igazolására, hogy a régi babyloniaiak Ethiopából jöttek az Eufrates völgyébe, a következő adatokat hozza föl Rawlinson: 1) Kus és Mizraim, a bibliai geneologia szerint, testvérek voltak, s az előbbtől származott Nimrod; 2) Babylonia és Assyria hagyományai a legrégebb időkől összekötetésre mutatnak Ethiopia, déli Arabia és az alsó Eufrates városai közt; 3) még inkább tanúsítja ez összeköttetést írásrendszerük egyezése az egyiptomival; s 4) a legrégebb babyloniak nyelve, mely még Juda hódítója korában is rokonságot mutatott egyfelől Afrika dialectusaival, másrésről Felázsia nyelveivel. A postpositiók, particulák és névmási suffixumok használásában közelebb állott ugyan a scytha vagy turáni nyelvekhez, mint a sémihez, de szóanyaga már — eredetileg kusita, ethiop szótára mellett — tetemes részben azonos volt a későbbi assyr, héber és arab szóanyaggal, s igeformatiói szintén a legnagyobb mértékben közeli tettek az assyr nyelveliekhez. Azon népet, mely e nagyrészt turáni, de már sémivé alakuló kámi nyelvet beszélt, s a melynek fő törzsét Akkadnak hívták, a görögök *chaldaeusai*, a zsidó írók *kasdimjai* és az ékíratok *kaldaijai* képviselték. E nép kebelében lassankint fejlett ki azon nyelvtypus, melyet séminek nevezünk, s a mely utóbb Babylonia általános nyelve lett. Az Akkad törzs egy része mindazáltal, mint papi kaszt, azontúl is megtartá régi kámi nyelvét. Ezek a későbbi tudós kaldeusok, miután Babylonia régi lakói, a médek járma alól főlzaba-

dulván, Kr. e. a XXIII-ik században saját uralkodóik alá jutottak, független országot alkottak, a melynek fővárosai voltak Mugheir, Warka (a Genesisben Erech, a görögöknél Orchoe), Senkereh és Niffer. Az új országban az égi testek imádása lön uralkodó vallássá, ellentétben a scytha médek (magusok) vallásával, az elemek tiszteletével A nap temploma volt Senkerehben, a holdé Mugheirben, Belus és Beltisé (Jupiter és Venusé) Nifferben és Warkaban. S az égi testek ezen imádásából folyt a csillagok járásainak, a csillagzatok állásának vizsgálata, az astronomiai táblák készítése, s ezeknek alapján bizonyos chronologiai rendszer alapítása, a mit szakadatlanul folytatva találunk Callisthenes és Berossus napjaiban is. Az eredeti kámi törzsek azonban, melyek ekkép megszabadíták Babyioniát a méd scythák uralmától, 258 évi uralkodás után Susianából bevándorolt szintén kámi törzsek uralma alá jutottak, s ezek alapították aztán Berossus nagy kaldeus birodalmát, mely — az újabb chronologiai számítások szerint — K. e. 1976-tól 1518-ig tartott. A kaldeus királyságnak, mint látszik, arab invasio vet véget, s rövid ideig tartó arab uralom után (Kr. e. 1273 körül?) Assyriába látjuk át-tétetni a birodalom székhelyét. Midőn e változás történt, már rég ki volt fejlődve a sémi nyelv. Müller és Rawlinson szerint a kámi-ból fejlődött, mely nyelv ennél fogva nem egyéb volna, mint a sémi nyelv történetelőtti alakja. A babyloni ékiratok ily átmeneti állapotban mutatják, az idézett tekintélyek szerint, az ős sémi nyelvet a történeti sémi nyelvre. — Mellőzve azon nagy fontosságú ténytet, hogy a sémi nyelvek legalaposabb nyomozója az újabb időkben, Renan kétségbe vonja e körülményt: újra figyelmeztetem olvasóimat, mily ingatag Rawlinson ős babyloni nyelvének, e nagy részben turáni, némi részben (az ige formatiókra nézve) sémi, szóanyagát illetőleg kámi, de már sémi szavakkal kevert nyelvnek értelmezése. Kérdem, lehet-e az ekkép értelmezett nyelvet határozottan turáninak, vagy áltajinak mondani? S ha turáni az ős babyloni nyelv, miért nem Felázsia nyelveiben keresi ahhoz a kulcsot, miért mondja, hogy azon nyelvű tagja az, mely utóbb inkább vagy kevesebbé vegyült sémi nyelvekkel, s a melynek ma legtisztább képviselője a mahra nyelv déli Arabiában és a galla Abyssiniában. Ez utóbbi nyelvet Koelle (Polyglotta Africana) s utána Maury a „nyelvek osztályozásáról“ irt érteke-

zésében, nem az áltaji, hanem az áfrikai nyelvek ugynevezett kámi családjához *) sorolják. E nyelv legrégibb képviselője a régi egyiptomi, melynek újabb származéka a mai kopt. Kétségtelen, hogy e nyelvcsalád, bár szógyökeire, s több tekintetben nyelvtanára nézve is különböző, a sémi befolyás jeleit mutatja még legtávolabb keleti ágában is, Afrikában. Ezt onnan magyarázza Maury, hogy a midón a sémi népek érintkezésbe jöttek, szomszédságuknál fogva, a kámiakkal, ez utóbbiak nyelve még a fejlődés oly primitív fokozatán, annyira csak kezdetén lehetett, a melyben még föltehető, hogy grammatikai formákat kölcsönözhet valamely nyelv más nyelvektől. Tehát nem a kámi nyelvből fejlődött a sémi; hanem ellenkezőleg, a sémiak hatottak a kámi nyelvek fejlesztésére. Amely bizonyos, hogy korán érintkezett egymással e két nép, s a sémi több helyen felülkerült. Így Phoeniciában. Canaan ugyanis Kám földje a genesis szerint. Afrika egész keleti részén kimutatja Renan a sémi befolyás erős nyomait.

Valamint Babylonia ős népének nyelvét, egy írásrendszerét, az ékiratokat is a kámi nép ős hazájából származtatja Rawlinson **) Az írás fölfedezése, ugymond, azon korra vezet bennünket vissza, midón a nagy kámi faj még nem oszlott meg. A képes írásmód, mely az eszméket a tárgyak nyers körrajza által fejezte ki, nemcsak az Ethiopiából, a Nil mentén, leszállott törzsek sajátja volt, hanem azoké is, a kik ugyanazon tűzhelyről elágazva, az Eufrates völgyébe vonultak. A rendszer későbbi fejleményében, melyet a társadalom további fejlődése idézett elő, hasonló fokozatosságot követett a kámi faj mindkét ága. A képek idővel bizonyos szabványosított conventio szerint jegyekké váltak, s a jegyek az általok ábrázolt tárgyak neveinek megfelelő pboneticus jelentést nyertek. Az egyiptomi emlékeken olykor együtt találjuk a hieroglyfákat a megfelelő hierati jegyekkel ugyanazon fölíratban egymás mellett; s bár Chaldaeában az első fokozat nyomai elvesztek, és a legrégibb fenmaradt emlékeken már betűkké (hangjegyekké) alakulva

*) Khimé, chemmia Egyiptom régi, a benszülottek által használt neve.

**) Hogy alaptalanul, eléggé kimutatják Brandis és főleg Oppert iratai az ékiratokról. E tárgyra műveltségtörténeti tanulmányaim folytán lesz alkalmam visszatérni. Itt hadd álljon egészen előadva Rawlinson el-
mélete.

találjuk az eredetileg tárgyképeket: eléggé ki lehet mutatni, hogy az alphabet alakulása majdnem hasonló módon történt az Eufrates mellett, mint a Nil völgyén*). Egyik jegyzetében idézi Rawlinson azon Ninivében nem rég feltalált táblatöredéket, mely most a brit muzeumban van, s a melyen még a természeti tárgyak legrégebbi ábráival találkozunk, mikből fejlett ki az ékirat utóbb. Feltűnő különbség mutatkozik ugyan a hieroglyfák és ékirati jegyek használásában. Az előbbi rendszerben mindenik jegynek csak egy értéke van, míg az utóbbi rendszerben igen alkalmatlan azon körülmény, hogy különböző hangok gyakran fejeztetnek ki ugyanazon jeggyel. Ez eltérés, Rawlinson szerint, nem mutat az írásrendszer különböző eredetére egyik és másik népnél. A Nilvölgy lakói lényegesen egy, ugyanazon kifejezésekkel bíró nemzet valának; a hieroglyfák által ábrázolt tárgyakat mind ugyanazon névről ismerte az egyiptomi nép s így minden jegynek csak egy phoneticus jelentése lehetett: az Eufrates völgyén lakó kámi faj ellenben, mint látszik, több külön törzsre szakadt, melyek hasonló szervezetű, nyelvtani szabásu nyelven beszéltek ugyan, de szavaikban, kifejezéseikben nagyon eltértek egymástól. Innen írásmódjukban minden jegynek annyiféle jelentése, a mennyi külön neve volt a tárgynak, mely azt kifejezte, a nemzet különböző osztályai közt.

Azon körülményt, hogy már a legrégebbi ékiratok szótárában találunk árja és áltaji elemekre, onnan magyarázza Rawlinson, hogy vagy már akkor árja stb. töredékek laktak a kámi törzsek közt; vagy még nem fejlett ki a különbség az árja, sémi és turáni nyelvek közt, midőn a képirást már ismerték Chaldaeaban, s az ekkor használt szók utóbb, némi módosításokkal, átmentek ama három nagy család nyelvébe. Herodotus magyarázó, leginkább egyező levén rendszerökkel, az utóbbi nézetet tartják valószínűbbnek. Részemről az előbbi nézetet tartom helyesebbnek. Berossus kaldeus dynastiája előtt ugyan is, már a legeslegrégebbi időkben, a mikről némi történeti tudomás lehet, méd uralom alatt találjuk Rawlinson ős kámi lakosait. S a médek, mint tudjuk, scytha-árja vegyfaj valának. A kaldeusokat pedig, Rawlinson, újabb

*) Igaz, csakhogy önállólag fejlett itt és amott a két írásrendszer. Mindenütt a képirás előzte meg a hangjegy- vagy szótagírást.

hypothesisével ellentétben, ó-uralt népnek mondja a scytha ékiratok két legalaposabb fejtegetője Norris és Oppert. Már Gosche megjegyezte volt, hogy Rawlinson — az ó-perzsa nyelvű feliratok érdemes magyarázója, — azon eredmények után, melyekre Oppert jutott, csak képzeltő magyarázónak fog e részben tetszeni. S Oppert szerint, mint Hunfalvy Pál már előadta, a babyloni kámi birodalmat, mely 3550-től 2440-ig terjedt, még árja foglalás (2449—2225), majd 208 éves valódi turáni uralkodás követte; és ez utóbbi hozta be Babyloniába az ékirást. Valódi turáni uralkodásról szoltunk, ellentétben Rawlinson kámi uralkodóival. Oppert, a mint látjuk, már elnevezésével az Uralra utal, míg Rawlinson a Nil völgyére. Physical tekintetben is két különböző típusa az emberiségnek itt és amott. S míg Rawlinson szerint a kámi káldéusok magokkal vivék a képes írást és hazájukból az Eufrates völgyébe: Oppert szerint az ó-uralt nép keblében fejlődött az ki, melyhez tartoztak a médsceythák és a kaszdím scythák (vagy káldéusok); amazok a Káspi tenger délnyugoti részén, s ezek a Tigris és Eufrates közén. Médsceytha nyelvű az akhämén királyok második írásfaja; kaszdím scytha nyelvű a níveí romokon.

Oppert nézeteit Rawlinsonnak magának ethnologiai nyomozásaival is igazolhatjuk, ha az általa ugynevezett turáni nyelvcsalád másik ágának, a scytha, vagy a mint Rawlinson felváltva nevezi, tatár ágának nagy elterjedését tekintjük már a legrégebb időkben.

Felázsia hegyhátától, a hol maiglan áltaj nyelvű népek bolyonganak, s a Káspi tengertől kezdve Armenia hegyein által be egész Kiszásiáig mindenütt találunk Herodot korában valódi turáni vagy scytha népek maradványaira. Nem is említem a colchisiakat, fenn a Feketetenger keleti oldalán, kiknek turáni jellemét azon okból következteti Rawlinson, mivel Herodotus hasonlatosságot látott nyelvök, physical típusok, szokásaik stb. és az egyiptomiakéi közt; míg a lazi-ak, Agathias és Procopius szerint a régi colchisiak képviselői, most is turáni nyelven beszélnek. Turáni eredetű népet lát Rawlinson a sapeirokban vagy sabirokban is, ugyanazoknak tartva e népeket — a geographusok állítása után — a Moschiaban lakó iberekkel, a szent Írás mesekjeivel, a kiknek scytha életmódjuk kétségtelen. Mai képviselőik a georgiaiak, a persák gürjy-ei (Kur vagy Cyrus folyam körül lakók), kiket az

armeniaiak ma is virk-nek neveznek, mely név csak a régi iber, vagy iver nevezet más kiejtése. Pritchard, mint tudjuk, különállónak tartja a mai georgiai nyelvet, mely egyik családhoz sem tartozik határozottan. Müller Miksa azonban, bármennyire vegyült, a turáni családhoz véli azt ma is sorozandónak, s csak a turáni népek elfajult gyarmatát látja a georgiai népben. Még bizonyosabb Armenia legrégebb lakóinak turani, scytha eredete. A vani feliratok nyelve majdnem ugyanaz a régi kaldeus ékiratok nyelvével. Mint tudjuk, Oppert is ó uralinak mondja, bár a kaszdím scythától némileg különbözönek. Müller Miksa napjainkban is ki-mutathatni véli a tatár elemeket az örmény nyelvben*). Mikor foglalta el Armeniát indeuropai faj: nem tudhatjuk bizonyosan. Ugy hiszik Herodotus magyarázói, hogy valószínűleg igen korán laktak azon tartomány felföldén vegyesen scytha és árja népek, s az utóbbiak valószínűleg a VIII. vagy VII. században Kr. e. kerültek felül, mely időtájra teszi Rawlinson az árja népek nagy költözését nyugoti irányban. Herodot korában már az árja elem volt uralkodó Armeniában; honnan Herodotus hibás fölvétele, a phrygiai gyarmat iránt. E történetíró, mint több esetben ki lehet mutatni, nagyon is hamar előáll gyarmatosítási elméletével Armeniából Kisázsziába vonultak az árja költözők a VII. század közepe táján. Ugyanez uton terjeszkedtek ki egykor, ősrégi időkben, a scytha vagy tatár elemek egészen a Földközi tengerig. Ilyen scytha elemeket lát Rawlinson a moschusokban és tibarenokban. A moschusok, a görög írók *μόσχοι*-jai, mindig együtt fordulnak elő a tibarenokkal, valamint az assyr föliratokon: muskai és tuplai, s a szent Irás mesekjei és tubáljai. Innen következetik magyarázóink, hogy e két népnek rokonfajúnak kelle lennie. S a moschusok, muskai-k vagyis muszkák, ugymond Rawlinson, — ha királyaik nevei a feliratokban nem is ütnének el mind az árja, mind a sémi szógyököktől, s e nevek határozottan a scytha ékirások nyelvére nem utalnának is — igen hihetőleg azon muszkák, moskoviták elődei, a kik építék Moszkvát, s a kikről nevezi Oroszországot most is egész kelet. Ezen moszkákról pedig rég el van ismerve, hogy csud vagy

*) Ez elemek egy része azóta a török érintkezés által jutott az örmény nyelvbe.

finn eredetűek, a kiket aztán meghódítottak az oroszok. Az assyr birodalom egész korszaka alatt (a XII. századtól a VII. közepéig Kr. e.) Kisázsia magas fensikján laktak, honnan talán egykor délre a Földközi tenger partjaira is kiterjeszkedtek. A régi ciliaciaikat mindig együtt említik a moschusokkal és tibarenokkal az assyr föliratok. Hihetőleg a sémi költözések által nyomatva vonultak föl a szíriai hegylánczra; míg másfelől, a VII. században az indeuropai faj nyugotra vetődött hulláma borítá el őket. Ekkor szűnt meg a scytha faj fensősége azon tartományban, mely aztán, az árja néptől, Cappadociának lön nevezve.

Némi valószínűséggel, bár kevesebb bizonyossággal ugyan csak a scytha törzshez véli számíthatni Rawlinson az alarodiusokat, macronokat, mosynoecusokat, mares-eket. Azonban kétségtelenebb előttünk a parthus királyság scytha vagy turáni jelleme. Azok után, a miket Strabo és Justinus mondanak e nép szokásairól, erkölceiről, hadakozási módjáról, nyelvéről*), „közönségesen el van ez ismerve“ mint magyarázóink kifejezik. Okunk van hinni, hogy ezen királyság nem külső foglalás, hanem az eredeti scytha nép fölkelése következtében állott elő. Strabo, a ki a dahak királyává teszi Arsacest, maga megvallja, hogy némely írók csak fölkelési vezért látnak benne. S az utóbbi állítást Ariantól chorenei Mózesig több tekintélyes író egyértelműleg támogatja. A parthusok e szerint, bár helyzetöknél fogva, folyvást árja fajokkal surlódtak, vegyültek, ez érintkezés daczára is folyvást fentarták ős scytha jellemöket. Meghódították őket az árja népek, de teljesen nem tudták magokban felolvasztani.

Legfontosabb azonban a mit a médek egyes törzseiről mondanak Herodotus magyarázóí. A méd népet eddig annyira egynek tartották a persákkal, hogy — a mint tudjuk — a classicus írókat utánozva, fölváltva használták a „méd“ és „persa“ nevet, mint merőben egyértelműeket. Rawlinson kimutathatni véli, hogy a médek, kik alkalmasint az Armenia és Assyria

*) Justin írja: armorum patrius ac scythicus mos. Továbbá: Scythico sermone parthii „exules“ dicuntur. Másutt médscytha vegyüléknek (?) mondja nyelvöket. A „parthus“ nevezetet őstörténetnyomozóink egyeek mondják a magyar pártossal. Rawlinson a sanszkrit „par-des“ -től származtatja, mi „más országból valót“ jelent: „of another country.“

közvetlen keleti szomszédságában tányázó scytha fajoktól vették „mad“ vagy „méd“ nevöket, még Herodotus korában is több tekintetben különböztek a persáktól; s hogy egyes, és pedig legfőbb.törzseik, a magusok és budiusok, scythák voltak.

A magusok, ha Rawlinson fölvétele áll, nem csekélyebb szerepet játszottak a persa birodalom miveltségtörténetében, mint a kaszdim scythák vagy káldéusok a babyloni birodalom történetében

Ha a méd és a persa vallás lényegét vizsgáljuk, mondják commentatoraink, egyfelől oly vallás áll előttünk, melynek különös jellemvonása az elemek, a lég, viz, föld, de kivált a tűz imádása; másfelől meg oly vallás, melynek lényege a dualismus, a két elvűség, a jó és gonosz elve, Ormuzd és Ahriman. Időről időre igyekeztek e két ellentétes rendszert megegyeztetni, s úgy tüntetni föl, mint Persia legrégibb vallását. Ez elmélet azonban nem fogadható el. A görög írók ugyanis említést sem tesznek a világoosság és sötétség, jó és gonosz ama két ellentétes elvéről; míg ellenkezőleg a tűzimádásról meg az emlékek föliratain, s a Vendidad legrégibb részeiben nem találunk említést. Minél messzebb megyünk vissza, annál kevesbbé akadunk ily vegyület nyomaira. Az egész Herodotusban még nyoma sincs a dualismusnak; Ormuzdról sem olvasunk. Az általa leirt vallás tisztán és merőben az elemek, a lég és viz, föld, nap és hold, tűz és szelek stb. imádása. (Herod. I. 131. III. 16.) A persa feliratokon ellenben, melyeknek fejtegetésében legtöbb érdeme van eddig Rawlinsonnak, az elemi istenek helyett egy fő istennel találkozunk, Ormuzd név alatt, alkalmilag említés levén téve a rosz elvről is. Ha immár e két rendszer ennyire kizárja egymást, kérdés: melyik volt e két rendszer közül a persák régi vallása, s melyik utóbbi eredetű? Magával hozta-e az árja nép zend ága a dualismust keleti fészkéből, — hol, a mint látni fogjuk, együtt lakott azon árja törzsekkel, melyek utóbb Indiát foglalták el —; vagy az elemek cultusa, melyet Herodotus leir, jött velök az Indus vidékéről? s melyik e két rendszer közül, a mit Roma és Görögország későbbi idejében különösen magismusnak neveztek?

A keleti vagy indo-árja nép ősvallása, mint a védák mutatják, ment volt a dualismustól, s a természeti hatalmak imádása jellemével birt. Nem gondolhatni, hogy az árja nép másik ága

keleti testvérei hitétől merőben eltérő vallást hozott volna újtelepedési helyére. Herodotus magyarázóiban azonban úgy vélik, hogy a védai vallás már nem pusztán az elemek imádása, istenfogalma szellemibb, míg a Herodotus által leírt vallás anyagiabb, pantheisticusabb, melyben az istenek személyiségei kevesebbé válnak ki. Továbbá csak kelle valamely oknak lenni, mely megosztá az eredetileg egy árja népet, s arra bírta, hogy elszakadjanak a szélrőzsa ellenkező irányai fölé. Valószínű, hogy éppen a „kételvűség eretneksége“ volt az ok, mely a zend vagy persa ágat védai testvéreitől elszakasztotta. Oly hypothesis, melyet nem Rawlinson állít föl elsőben; egyező állítása ez az újabb mythologoknak, a melyet már azon körülmény is mutat, hogy a hindu nép devjei, div-jei avagy istenei lettek a zend nép rosz szellemeivé. Csak az a kérdés, mikor történt ezen vallásos szakadás? Rawlinson úgy hiszi, a hagyományok, emlékek is arra mutatnak, hogy a dualismust már magokkal hozták a persák az Indus-tól. Az árja nép győzelmei és balsétei a legrégebb vallásos iratokban, a Vendidad első fejezetében, már úgy vannak előadva, mint az Ormuzd és Ahriman közötti küzdelem eredményei. Az elemek imádása sehol sem tűnik fel; s nyoma sincs a nap és hold azon tiszteletre méltatásának, mely kétségkívül része volt a régi vallásnak. Így az Achemenidák műemlékein is, a hol Ormuzd nevét folyvást idézve látjuk, s Ahriman a gonoszság istene (Behist. felirat) is említve van, az elemekre nincs tekintet. Még Mitras sem említetik Artaxerxes Mnemon idejéig, (Susai felirat) midőn Tanat-tal vagy Anaitissal együtt jó elő. Az első Achemenidák vallása tehát már dualismus volt, a tűzimádás vagy az elemek tiszteletének legkisebb vegyülete nélkül. Ha tehát kérdjük, hogy írhatta le Herodotus úgy a mint leírta a persa vallást, honnan eredt az elemek tisztelete, mely kétségkívül részét tette utóbb a persa vallásnak: azt kell felelnünk, hogy e vallásnak Herodotus által ismertett része a magismus, s hogy a legrégebb időktől fogva a scytha törzsek, Nyugotázsia őslakóinak vallása volt az. Hogy a mágusok vallása különböző volt a régi persákétól, világos a behistani felirattól is, a hol úgy találjuk, hogy teljes vallásos forradalmat idézett elő a magus Pseudo-Smerdis, s hogy Darius, trónra léptekor újra felépítteté a templomokat, a melyeket leromboltak, s visszaállítá

azon istentiszteletet, mely meg vala szüntetve*). Hogy a Herodot által leirt vallás magismus volt, saját mondásából is tudjuk (Herod. I. 131—2.). Lássuk most mily okokból, tulajdonítják e vallást Herodotus magyarázóí a scytháknak.

Nyugoti Ázsiában, a legrégibb időktől fogva csupán 3 nagy faj — a sémi, ind-europai és turani vagy scythá — volt. A mi már a természeti elemek imádását illeti: tudjuk, hogy ez Herodot korában se az ind-europai, se a sémi fajok vallása nem volt. A sémi népek vallását jól ismerjük. Melkisedek és Ábrahám tiszta theismusa volt az, mely durva bálványimádássá fajult a phoeniciaiaknál és assyr-babyloniaknál. Az ind-europai vagy jáfeti törzsek vallása pedig személyes istenek vallása (polytheismus) volt külön nevek alatt. Ez isteneknek templomaik voltak, faragott képekben vagy jelképekben ábrázolák az isteneket: míg a magismusban se templomok, se képek vagy jelképek nem voltak, hanem csupán tűzoltárok a magas hegyeken. A magismus tehát később ment által a persák vallásába, miután nyugotra költöztek, és pedig nem az indogermanoktól, kikkel új telepökön érintkezésben sem jöttek, sem azon sémi népektől, melyeknek vallása a legdurvább bálványimádás volt. Zoroaster, a kinek neve szoros összeköttetésben van a primitiv magismussal, úgy van feltüntetve különböző írók által (Cephalion ap. Euseb. Chron. Can. Berosus, Justin, Arnobius), mint régi baktriai vagy scythá király; míg sok régi traditio őt Hám patriarchával azonosítja, a turániak nagy ős atyjával (?). Úgy látszik scythá törzsek is nagy számmal vegyültek az árja néppel, Nyugot Ázsiába érkeztek, s ha nem is túlnyomó, de jókora elemet képeztek az Achemenidák birodalmában. A behistani föliratban a scythá nyelv a fő. A sculptor nagyobb gondot fordított ezen szövegre, mint a többire. Egyszer kitörlött egy helyet a scythá föliratban, a melylyel nem volt megelégedve, s újra véste. Kiszélesbitések, magyarázatok is fordulnak elő a scythá szövegben, a mit nem találunk a többi versióban. Így Ormuzd mellé oda van téve magyarázatul, hogy: „az árja nép istene“. — Vegyük ezen tényhez a persáknak Herodotusban is kiemelt fogékony

*) „The temples which Gomates the Magian had destroyed I rebuilt. I restored to the nations the sacred chaunts and worship, of which Gomates the Magian had deprived them.“ Darius felirata szövegéből Rawlinson fordítása után.

természetét (Herod. I. 135. vesd össze 131.); azon készségét, melyel idegen szokásokat, még vallás dolgában is elfogadtak. Már Herodot megjegyzi e készséget, midőn az assyriaiaktól és araboktól vett istenekről szól, a mely kölcsönzések arra a következtetésre birták Layardot, hogy a persák az assyriai vallást általában elfogadták. Kétségkívül tulságos állítás; az emlékek szerint csak egy két esetre szorítkozik a kölcsönzés: de így is eléggé tanusítja a persa szellem fogékonytársát idegen istenfogalmak elfogadása iránt. (Az asszyr, egyiptomi kölcsönzésekre lásd az angol Herodotus 270—271. lapjait.) S az árja nép, mikor érintkezésbe jött a scythákkal nyugoton, egyszerű, tanulatlan nép volt. Nem volt se hierarchiájuk, se szent könyvek, semmi tudományuk, titkos tanuk, meghatározott vallásos szertartásuk. Ormuzd és Ahri-man hitén kívül, a mi vallásuk magva és veleje volt mintegy, imádták a napot és holdat, Mithra és Homa név alatt. Mithra említve van Artaxerxes Mnemon és Artaxerxes Ochus felirataiban. Hymnusokat találunk Homához és Mithrahoz a Zendavesta legrégebb részeiben. A nap és hold ezen cultusa közös volt ind testvéreikkel. S ezek mellett sok kisebb istenséget, jó és rossz szellemeket hittek, a világosság és sötétség két nagy hatalma teremtményeit. Istentiszteletök főleg vallásos énekekből állott, minőket ind testvéreiknél is találunk a védákban: ekkép hitték megnyerhetni Ormuzd's az alatta levő jó szellemek kegyét. Ily állapotban jutottak a magismus befolyása alá: régi tisztos rendszer, melyben mindazon vallásos segédeszközök megvoltak, a melyekben ők addig szütkölködtek, bizonyos mysteriosus és csodás hatalommal, a mi, az együgyű nép könnyenhivőségét véve föl, mindig vonzó és imponáló. Először a médek voltak kitéve ezen befolyásnak, a kik Azerbeidsanba települtek, a hol — mint látszik — származott a tűz imádása, s a melyet a legrégebb időktől fogva Zoroaster vallása székhelyének tekintettek. A médek nemcsak elfogadták a magismus vallását, hanem egész scytha törzsetek fölvettek magok közé. A magusokon kívül, a kik, mint fenebb érintők, külön méd törzset képeztek, az u. n. budiusok is scythák voltak. Ezek t. i. a persa feliratokban előforduló putiyák és a babiloni feliratok budu-i, s hihetőleg azonosak a szent Irás Phut-jaival (Gen. X. 6. Ezék. 38. 5). A magismus teljesen felülkerült a médek közt a régi árja hiten. Ezért mondatik a médek kirá-

lya Astyages a persa regékben Afrásiáb-nak, Turan királyának, a kit meghódít és fogságba ejt. Kai Kozru. Csupán az árja nép persa ágánál tartja fen magát a dualismus. Azon küzdelemben, mely nem sokára támadt a két nagy árja hatalom közt, Persia győzelme Cyrus alatt megint a dualismust tevő uralkodóvá. Ormuzd és Ahriman vallása lön nemzeti és uralkodó hitté, de a magismus és más turani maradványok is megtürettek. Egyszer kísérlették, de sikeretlenül (Ál-Smerdis alatt) visszafoglalni a médek fensőségöket. Lassanként vegyes vallás állott elő, melyben a magus és árja hit egybevegyült. Ez új hit elemeit, mond Rawlinson ezredes, nem nehéz elkülönzeni. Mithra és Homa, a nap és hold, imádása az árja települők közt volt honos még előbbi honukban; vallásos énekeik megfelelnek ind testvéreik védai hymnusainak. Ormuzd és Ahriman, a világosság és sötétség ellentéte is az ő régi vallásos nézletök eredménye. Ellenben azon tan, mely szerint minden dolog a Zerwanból eredt, a magusok tana; ugyanezen forrásból származott a tűz és víz tisztelete; s a Zendavesta barsam-a szintén a magusok varázsvesszeje. E vallás árja eleme volt uralkodó az udvarnál, a magus elem a tartományokban. Herodotus a persa vallás ezen tartományi alakját írta le, a valódi árja hit, az Achämenidák hite nem volt, mint látszik, előtte ismeretes.

Herodotus magyarázói ezek szerint épen úgy írják le a scythák ős vallását, mint én jellemeztem volt az áltaji népek ős vallásáról tartott értekezésemben *). Fővonása e vallásnak: az elemek tisztelete. Kiemeltem egyszersmind épen a persa vallással szemközt, a mit mint lényeges különbséget emlitenek Herodotus magyarázói, hogy az áltaji népek egyáltalában nem ismerik a jó és rossz elvének, mint külön isteni hatalomnak, azon ellentétét, melyen a párz vallás alapszik vala; s költőink ellenében, a kik párz hasonlatot keresve, Hadurt Ármánynyal állíták szembe, hivatkoztam azon nagy ellentétre, mely Turánt Irántól elkülöncz. Im az előttünk fekvő nyomozások nyilván mutatják, hogy ha kölcsönzésről lehet szó, megfordítva áll a dolog, nem a

*) Az áltaji népek ős vallása, tekintettel a magyar ős vallásra. Felolvasta a M. Akademiában Csengery Antal. (A Magyar Akad. Évkönyvek IX köt. IV Darabja) 1857. Ára 24 kr. p. p.

mint eddig hitték; — a scythák voltak a zendnép vallástanítói és nem viszont. A magusok pedig, ez újabb vizsgálatok világánál, úgy tünnek föl, mint az áltaji népek vallásos fejlődése azon fokozatának képviselői, melyről idézett értekezésemben írva van, hogy e fokozat bekövetkeztével a varázslók jósokká, a samánok papokká lesznek, szabályozván a cultust.

Mi Herodotus magyarózóinak a persa vallás fejlődését illető némely észrevételeit illeti: azokra más alkalommal, e vallás tüzetes fejtegetésével, térek vissza. Most sietek bevégezni Nyugoti Ázsia ethnologiai viszonyainak rajzát, a mint e viszonyok alakulását Herodotus magyarózói valószínűnek tartják.

A semitismus kifejlése, mint már megjegyeztük, commentaraink szerint, Kr. e. a XX-dik századra esik, hosszas idővel azután, hogy kámi királyságok keletkeztek a Nilus és Eufrates partjain. Babyloniában, Kám ivadékaik közt kezdődvén, északi és nyugoti irányban terjedt a semitismus, a két nagy folyam mentén s Arabia felső részén át lassankint egyfelől a sinai félszigetre, másfelől a Földközi tenger partjain és a Taurus vonaláig. Herodotus korában következő népek tartoztak e családhoz: az assyrok, syriaiak, aramaeusok, phoeniciaiak gyarmataikkal, az őscanaaniták, zsidók, cyprusiak, a későbbi ciliciaiak, a solymusok és északi arabiaiak. A babyloniak, kiket megkülönböztetnek, mint láttuk, szerzőink, a kaldaeusoktól, — szintén fölvettek a sémi nyelvtypust.

Általában az összes sémi nyelvcsaládot négy csoportra szokták osztani: keleti, nyugoti, közép és déli csoportra. Herodotus angol magyarózói az utóbbi csoportot, az ekhili arabokat, a turáni nyelvcsaládba sorozzák, s így csak három sémi csoportot vesznek föl: u. m. 1) Keleti csoport, mely a Mesopotamia lapályát lakó nemzeteket foglalta magában, északon Armeniáig, nyugotra a Libanon hegyekig. Ide tartoznak az assyrok, a későbbi babyloniak, az aramaeusok vagy syriaiak, kiknek nyelve, mint látszik a mai Chaldeában tartá fen magát. 2) Nyugoti csoport. Ezt a Földközi tenger partjain lakó nemzetek képezik, Egyptom határitól Pamphyliáig s oman befelé Cariáig. Ide sorozandók a zsidók, phoeniciaiak, későbbi ciliciaiak, cyprusiak és áfrikai púnok. Maradékai e fajnak a zsidókban élnek s talán némileg észak Afrika herbereiben. Ez utóbbiakat mindazáltal, szerzőinkkel ellen-

kezőleg, a kámi nyelvcsaládba sorozzák az áfrikai nyelvek újabb osztályozói. 3) A közép csoport a sivatagot foglalja el az Eufrates völgye és a Jórdán közt, s a nagy (árab) félsziget északi és nyugoti részein. Ide tartoznak a joktani és izmaelita árabok. Az utóbiaktól származnak a sinai hegyi feliratok.

A sémi nyelvcsaládra nézve különösen felötlő, hogy annyira központosítva fordulnak elő, s aránylag oly csekély tért foglalnak el a másik két nyelvcsaládhoz képest. A vallásos lelkesedés kiterjeszteté ugyan az arabokkal birodalmukat; de ez csak mulékony uralom volt, mely szintoly hirtelen elmúlt, a mint keletkezett, — egyfelől az indeuropai, másfelől a tatár népek csapásai alatt. Ez eseten kívül se költözés, se hódítás által nem tudott a sémi nép, mint önálló nemzet elszórakozni a földön. Kereskedői gyarmataik, rövidebb hosszab fenállás után, majdnem nyomtalanul enyésztek el. Pedig a sémi népekben van bizonyos életerő, bizonyos szívós élet: a mit nemcsak a zsidók fenmaradása bizonyít, hanem a chaldaeusok is Mesopotamiában, és a berberék Áfrika északi partjain. A nagy szaporaság azonban, s az az erélyes tenyészés, mely Jafetnek ígértetett s a minővel a turáni család is bír, nincs meg általában a sémi népekben. Erősek az ellenállásban, gyöngék a foglalásban; fen tudják magokat tartani csekély számuk daczára is, a nélkül, hogy más fajokra tartós befolyást gyakorolhatnának. Ezen physical és anyagi gyöngeség mellett csodálatos képes ég van bennök hatni fajunk szellemi állapotára, forrongásba hozni az emberi gondolatok tömegét új és különös, kivált a legelvontabb nemü eszmék által. A világ szellemi haladására a sémi fajok többször voltak lendítő befolyással, mint bármely más fajok. Csak a zsidókat és árabokat említjük.

Az ind-europai faj, mint jelentékeny elem Nyugotázsia népei közt, jó későn lép föl a sémiták kifejlése után. Mikor fejlett ki az indeuropai nyelvtípus, valóban nem könnyű meghatározni. Kétségkívül jó korán történhetett e nyelvcsalád egyes osztályainak elterjedése: de, mint már fenebb említők, Kr. e. a VIII. vagy VII-dik századig nem vettek nagy részt Nyugotázsia történeteiben; addig csak a sémi és turáni népek küzdelmei töltik be az idők hosszas folyamát. Érintém már szerzőink föltevését, hogy az ind-europai nyelvtípus eredeti kifejlésének színhelye Armenia hegyvidéke. Innen ágaztak szét szerintök e család tagjai a fenebb

érintett 3 irányban. Észak felé a Kaukazuson által ment az emigratio egy raja, s részint Felázsia fenyérein települt le, de főleg északi és Közép-Europában. Ezek voltak a celta, teuton, lithván, trák, szlavon és más jól ismert törzsek. Nyugotra Kisázsia fensíkját a phrygiaiak, lydiaiak, lyciaiak, pelasgok stb. lepték el, s szigetről szigetre menvén, a Hellesponton végre átkeltek Európába, mint Görögország és Italia első megszállói. A keleti raj Afganistán hegyvidékein és a Felső Indusnál keresett új hazát. E költözések északi folyamáról az ázsiai continensen kevés nyomok maradtak. Valószínű, hogy a massa-getak és thyssa-getak (greater goths and lesser goths) a Kaspi tenger körüli fenyérekén ezen költözésből való teutonok voltak, s Kisázsia trákjait is ugyanezen költözési ár vetette lakhelyeikre. Az indeuropai faj ezen északi rajának Európában volt hivatása kifejlődni. Nem így a nyugoti és keleti rajnak. A nyugoti költözés azon korra esik, mikor a sémiták Kisázsia déli partjait megszállották. Mindkét faj a turáninak rovasára terjeszkedett ki, a kik gyéren voltak elszórva a félszigeten. Az indeuropaiak aztán a déli partról magokat a sémitákat is kiszorították a hegyi erősségek közé, a hol már „solymi“ és „pisidae“ név alatt találkoztunk velök. Az indeuropai költözések ezen nyugoti rajához tartoztak a pelasgok, phrygiaiak, lydiaiak, cariaiak, mysiaiak, lyciaiak, cauniaiak s tán a matienusok. Armeniából indulván ki Phrygia volt ekkép első iránya a költözésnek, s innen ment tovább új foglalásra. Az érintett népek közül a pelasgokkal, mint külön néppel, alig találkozunk már Herodotus idejében Ázsiában. Alkalmasint ők voltak a költözési ár első hullámai, melyek az ázsiai continensről a szigetekre, s Görögország partjaira vetődtek. Elég nyomaikra találni Kisázsia nyugoti partjai hosszában, bárha egyikét várost kivéve, már nem tűnnek föl külön, hanem elvegyültek más népek között avagy szolgaságra jutottak. Végre az indeuropai faj keleti raja költözése történetét homály fedi. A hasonlító nyelvtan kétségtelenné teszi, hogy volt idő, mikor a pelasgok, lydo-phrygiaiak, lyciaiak, trákok, szarmaták, teutonok és árja törzsek együtt laktak, egy nyelven beszéltek. A keleti raj, vagy az árja nép története XV. századdal legalább visszamegy a mi időszámításunk előtt. Ezen árja törzs a Felső-Indusnál települt le, s gyarmatokat bocsátott ki nyugot és kelet felé. Keleti irányban a Ríg-veda hymnusaiban érintvék moz-

galmaik, hol a Punjab folyamainak mentén lépésről lépésre követhetni őket, folytonos harcban az eredeti turáni lakosokkal, a hegyek közé nyomván ezeket, hol utódaik maiglan turáni (?) nyelvjáráson beszélnek. Másfelől nyugoti irányban a Zendavesta, a méd-persa árnák szent könyve, legrégibb részeiben van jelölve előnyomulásuk. Mig védai testvéreik Hindostan síkjait foglalták el s a mai hinduk ősei lettek: a zend vagy méd-persa árnák átkelve a Hindukuson a felső Oxus öntözte tartományt foglalták el. Itt is összeütközésbe jöttek a scytha vagy turáni fajjal, melyet azonban nem győzhettek le. Lassankint elfoglalták ezen nyugoti árja törzsek Sogdianát, Baktriát, Ariát (vagy Herat-ot) Hyrcaniát, Arachosiát, Rhagianát, Media Atropatenet (Azerbidsan) s így kiterjeszkedtek szakadatlan lánczolatban Afganistantól a Káspi tenger körül. Itt alkalmasint hosszasb idei szünet után új erővel indult meg a költözés, s erős árja elemet vetvén Armeniába, egyszersmind délfelé megszállták Media Magnat, s végre alászállván a perssa öböl partjaira, hol a sajátképeni Perssia és Carmania képezék előnyomulásuk határait. Az invasio itt mindenütt tatár vagy turáni elemekbe ütközött, melyek a pusztákba vagy hegyvidékekre vonultak az ellenállhatlan ár elől, vagy aláveték magokat a hódítóknak. Ezen költözés árja népei: a perssák, a médek — egy pár főbb törzs kivételével, melyek scythák voltak, — a carmaniaiak, baktriaiak, sogdianiaiak, Herat árja lakói, a hyrcanok, sagartianok, chorasmiaiak, saraugiánok.

Sok érdekös részletet állithatnék még egybe Herodotus angol magyarázói jegyzeteiből és essayiból különösen Nyugotázsia földrajzára, s az assyr-babyloni népek östörténeteire stb. vonatkozólag. De ez értekezésben csak Herodotus östörténeti háttérét akarám az angol magyarázatok világánál fölmutatni, különösen kiemelve, a mik a scythákra vonatkoznak, mint a melyek bennünket nyelvészeti és östörténeti szempontból is közelebről érdekelnek. Herodotus, mint tudjuk, negyedik könyvében szól tüzetesen a scythákról. A második kötet, mely közelebb jelent meg, csak a második és harmadik könyv fordítását és magyarázatát hozza. E szerint a harmadik kötet tér újlag vissza az érintett tárgyra; s akkor mi is visszatérünk Herodot angol commentatorai ösmertetésére.

A RÚTRÓL.

(AESTHETIKAI TANULMÁNY.)

Ha nagyobb szokásban volna — kivált minálunk — tisztába jönni a fogalmakkal, mielőtt az életben alkalmazzák; ha írónk, nevezetesen a szépirodalmiak, mielőtt belefognak valamely mű alkotásába, szeretnének megismerkedni az elvekkel is, melyek a művészet törvénykönyvét képezik s melyektől az illető műnek nem mondom sikere — mert sikere a legsikerületlenebb munkának is lehet — de sikerülése függ; ha a századok és ezredek kísérletei-, kontár és remek műveiből kivont szabályok, a már megtett hosszú és kanyargós utak újlagos beutazásától megkímélő eredményképletek, szóval, ha az elmélet vezérszavát választanák kalauzúl a gyakorlat tévetegeiben (hisz a helyes elmélet ugysem egyéb, mint a végtelenül megrövidített gyakorlat): akkor, az igaz, kevesebben irnának, mint most, kevesebbet is irnának, mint most, de a kik irnának, csekélyebb tehetséggel is szebb műveket állítanának ki, mint a minőket most állítanak ki a nagyobb tehetségűek is; akkor az íróközönség az olvasóközönségnek igazi nemesítője, a szépirodalom a szép élet útegyengetője, színház és regény nem üres, nem lélekölő multság, de a lélek iskolái volnának; akkor nem lehetne attól tartani, hogy a szépnek metaphysikáját a többség hijábaló álomhüvelyezésnek keresztelje; és akkor....

Akkor nekem sem kellene azon töprenkednem, hogyan men-

tegetődzem, hogy komolyan eszembe juthatott — a rútról szólani, s tán föl is tenni, hogy ezt valakinek kedve lehessen olvasni.

Pedig a szép metaphysikájában, de sőt magában a művészetben, fontosságra nézve a rút fogalma nem alábbvaló magának a szépnek fogalmánál se...

Igy kellene kezdenem a mentegetődzést, — de nem akarok mentegetődzni. A kinél mentségre szorúlok, az előtt ugysem tudnám magamat kimenteni, mert ez mentő okaimat is csak újabb vádakül használná ellenem; a ki előtt pedig kimenteném magamat, annál nem szorulok mentségre.

Mentegetődzés helyett legyen szabad — mielőtt választott tárgyamhoz átmennék — röviden még azt az egyet megjegyezni, hogy ha művészeink a nehéznek tartott elmélettel foglalkoznának, nem csak jobban, de könnyebben is tudnának dolgozni. Nem kellene oly sokat válogatniok, mégis választékosabbak volnának. Vége szakadna azon, oly gyakorta gyermekes habozásnak, midőn nem tudják, jobbra forduljanak-e vagy balra. Kétes esetekben, midőn most a rosszabbat választják, az elmélet világa, a fogalmak tisztázottsága biztos tájékoztatójok volna. A hol a gondolathoz az alak kell, a megfelelőt biztosan hozzá találják, mert keresni is tudnák, nem csupán ráakadni, mint a vak tyúk a gyöngy szemre. Mindig bizonyosak volnának benne, mindig határozottan tudnák, ha kép és eszme igazán összevalók-e? magyarázzák-e, tartalmazzák-e egymást kölcsönösen? — A kiknek szerencsés ösztönük, természeti helyes izlésük egyszerre nem mondja meg, mitől kell őrizkedni, mit lehet, mit kell alkalmazni és miképen, azok mivélés útján élesíthetik fogékonyságukat s tehetik biztossá ítéltüket; hanem a természettől finom érzékűek és jó tapintatúak is rászorúlnak a mivélésre, mert a sok rossz példa hatása az eredetileg helyesen gondolkozót is hamar megtántoríthatja s rendesen meg is tántorítja. Ha tisztában volnának a széptani eszmékkel, nevezetesen az annyira gyanúsított szépzéptani metaphysika eszméivel: akkor például nem tennék nevetségessé épen azt, a mit fenségesül akarnak feltüntetni, s a dagály nem a szomorújátékban pöffeszkednék, de a vigjátékban volna kigunyolva; akkor nem éhség, nem nyomor, nem vakság segélyével koldulnának részvétet — hősök számára; Kálmán király nem érezne szám-számra s vak Béla sem ögyelegne őt felvonáson át a szín-

padon; izzadság nem ütne ki a szerelmes homlokán, s a mi közönséges, nem ágaskodnék oly igényekkel, mintha kivüle jobb valami nem is léteznék. A rútat nem alkalmaznák a szép helyett, de ha kell, a maga helyén tudnák beilleszteni, hogy szép legyen belőle.

Általában a rút nem kevesebb, sőt inkább több módot nyújt a szép előtüntetésére, mint maga a tiszta szép. Hogy a magyar szépirodalomban — egyéb műágakat nem is említve — hogy a magyar szépirodalomban többi közt az igazi komikum, a műfurcsa oly kevéssé s oly bágyadtan van képviselve, legközelebb onnan magyarázandó, hogy íróink a rútat nem tudják művészileg kezelni. Rosenkranz tehát nekik is nagy szolgálatot tett — azaz tett volna, ha olvasnák — azon munkájával, mely „a rút aesthetikája“ (Aesthetik des Haesslichen) czim alatt 1853-ban jött ki. Ezen munka nem csak egyetlen a maga nemében, de korszakos is a műelmélet, a széptan fejlemében. Ismerkedjünk meg e munkával.

A rút szépészete! Vajjon nem hangzik-e ez olyformán, mint fából vaskarika? De ha az erkölcsstannak az erkölcsi rosztat, a logikának a logikai nemigaztat okvetlenül kell tárgyálnia; bizonyosan a szépészetnek is kell a rútat. Ezt nem lehet különválasztani magának a szépnek fogalmától, s ha a szép nem volna, a rút sem lenne, mert az csak a szépnek tagadása. Méltán nevezhetjük tehát a rútat tagadólagos szépségnek. (Igy neveztem én is széptani kísérletemben *) s ez egyszerű elnevezéssel jobban megmagyaráztam, mint a rákövetkező részletezésekkel.)

A rútnak tehát önmagában véve nincs értelme; csak úgy érthetjük, ha vissza vagy ráviszszük a szépség fogalmára, melytől — ennek ellenkezőjévé fordulván — származott: és ezért mondjuk, hogy a szép egyetemes, egyáltalános becsesel bir, a rút ellenben csak ráviteles, viszonylagos érvényü. De a rútnak rávitelességét vagy viszonylagosságát ne értsük úgy, mintha bizonyos esetben a rútnak rútságát kétségbe lehetne vonni. A rút csak annyiban ráviteles, hogy a mérték, melylyel azt mérni kell, nincs benne magában, de a szépben. A közéletben kiki követheti saját egyéni izlését, melynél fogva neki szép lehet, a mi másnak rút,

*) A szépészet alapvonalai, 24. l.

vagy pedig rût, a mi másnak szép. Mihelyt azonban az ily ítéletet meg akarjuk tisztítani esetleges, ingadozó és homályos jellemétől, bíráltnak kell azt alávételnünk, azaz a szépművészeti főelveket kell rá alkalmaznunk. A mit a társadalmi egyezmény szépművészetnek vall: a divat teli van oly tüneményekkel, melyeket, ha a szépművésze szempontjából vizsgáljuk, rútnak kell ismernünk, de melyekre — ideiglen — a szép neve van ruházva, nem mintha igazán szépek volnának, de mert a kor szelleme ép ezen idomokban találja jellemének megfelelő kinyomatát s beléjük szokik. A divatban is hangulatát tükrözteti a kor; hangulata kifejezésének pedig gyakran épen a rût idom felel meg legjobban. Innen, hogy mihelyt valamely divat letűnt, rútsága azonnal szembeszökik s nevetség tárgya lesz.

De térjünk vissza. A rútnak, mint láttuk, kiindulási pontja maga a szép; credmennyipontja pedig, mint szerzőnk tovább fejtegeti, a nevetség, a furesa, a komikum. Midőn a szépet tagadjuk, ered a rût; midőn ismét a szép tagadását, azaz a rútnak tagadjuk, ered a komikum. Ez tehát a tagadás tagadása által helyreállított szépség, mely mind a rútnak mind a szépet magában foglalja, s melyet ezért ellentétes szépségnek neveztem *).

Ne mosolyogjon az olvasó, hogy immár másodszor hozom föl dolgozatomat, melynek tökéletlenségeit magam legjobban ismerem. Vagy inkább mosolyogjon: mert megvallom, szinte dicsekszem vele, hogy a rût fogalma meghatározásában Rosenkranz ugyanazon két fő mozzanatot különbözteti meg, melyek tökéletesen összetalálnak a szép metaphysikájában általam követett rendszer alapjaival s a melyeket egy kitételbe foglalva Rosenkranz, úgy fejez ki, hogy a rût a szép és furesa közötti nemleges közép.

Ovakodjunk azonban a félszegségtől, s ha tekintetbe vesszük a rútnak azon oldalát, mely komikumra ered ki, ne feledjük azon másik oldalát se, hol tragikumra megy át. Említett munkám főhibája épen azon félszegség, mely a rútnak csupán komikumi kimeredését veszi tekintetbe; később, a komikumról irt cikkekben **) helyrehoztam e hibát, a mennyiben ott a borzasztót a

*) A szépművészet alapvonalai, 29. l.

**) Szépirodalmi Lapok, 707., 723 és 739. szám,

nevetségessel párhuzamosítám*); hanem e helyrehozás magának a könyvnek, melyet már csak azért is újból át kellene dolgozni, semmit sem használt. Rosenkranz említi ugyan mellesleg (példaul a 42. l.), hogy a rút nemcsak komikumba, de tragikumba is fordulhat, hanem egészben mégis úgy tárgyalja, mint kiválólag a komikum felé nyílt, s nem is jelezi közelebbről egyéb átmeneteit, mint a hol a furesába csap át.

Egyébiránt lesz még alkalom tüzetesebben szólni a széptani fogalmak rendszerezéséről; a fentebbi megjegyzést tehát csak óvástételkép igtatván közbe, térjünk vissza Rosenkranzhoz.

Minden furesában kell lenni valami tökéletlen, valami rút elemnek, de nem minden rútnak kell furesába átmenni; Rosenkranz azonban, mint láttuk, a szépnek és furesának határai közé szorított rútat kiválólag a furesára vonatkoztatja; miért természetes, hogy egyes fejtegetései rendszerint vidám kihangzással végződnek. A rút boruja szétfoszlik a komikum derűjében. Van tehát a gyönyörködtetés ellenkezőjével bíró tárgyakért kárpótlás is. Ez utóbbit ugyan, a mennyiben csak érzelmeink megnyugtására szolgál, semmi jogunk sincs tudományos nyomozótól követelni, kit föladata nem kötelez egyébire, mint, hogy épen a részrehabilitáló érzelmek hatalma alól felszabadult tiszta észhez szóljon; — de annál több hálával tartozunk szerzőnknek, hogy a kellemtelen hatásokat kiegyenlítve, az olvasónak nemcsak fejről, de szívről is gondoskodott, és oly tárgyban, mely természeténél fogva visszatetszést, undort, utálatot gerjesztő, nemcsak merőben tanulságos, de élvezetes olvasmányt is tudott nyújtani. Ez valóban nem könnyű dolog. És igaza is van Rosenkranzknak, hogy munkáját — Fourier után — „travail de dévouement“-nak nevezze: oly munkának t. i, melyet az ember nem hajlamból, de föláldozásból vállal magára, mert belátja, hogy a közjóért az is szükséges.

Szálljunk le tehát a sötét országba s kövessük a világitó szövétnekkel előttünk járó kalauzt.

Rosenkranz, mielőtt a rút fogalmát egyes elemeiben tárgyalná, bevezetéképen előre bocsátja, hogyan fordul elő a rút a természetben, az emberben, a művészetben.

*) „Fenség a borzasztóban, kellem a nevetségben tartalmaz rút elemeket.“

Minél magashrendű valamely természeti lény, annál nagyobb szépségre, tehát annál nagyobb rútságra is képes. A szerves természet, a növények és állatok eleven világa, szépség s rútság tekintetében hasonlíthatatlanul gazdagabb, mint a szervetlen természet. A merő nyers tömeg, a mennyiben csak a nehézség törvényének van alávetve, szépsézetben ugyszólván semleges, se nem szép se nem rút. Csaknem ezt lehetne mondani gépszerű mozgásokról is, mint lökés, vetés, esés, lengés stb. Ezek azonban a mozgás alakja és sebességi foka, valamint maga a mozgó tárgy által széppé lehetnek. Így például az éjjeli égbe folszaladó röppentyű, mely tetőpontját érve szétpattan és csillagokká szóródik, széppé lesz nem csupán gépszerű mozgása, de mozgásának gyorsasága és tündöklése által is. A meglökött hinta mozgása magában véve nem rút, de nem is szép; hanem képzeljük, hogy keeses tartású fiatal leányka hintázza magát rajta: s im az elébb érdektelen hintázat gyönyörű látványnyá lesz. — Az erőbeli műveletek, mint összetartás, delejesség, villanyosság, vegyfolyam, stb., mert alakba nem nyomulnak, ismét se szépeknek se rútaknak nem mondhatók; eredményeik azonban, mint például a villamos szikra perczegése, a villám czikázata, az égi háború zengése, a vegyületek alkalnával bekövetkező színváltozatok, szépek lehetnek. Különösen megemlitendők itt az ezer meg ezerféle alakulatok, melyek a rugalmas, mozgékony légnemükből fejlődnek s szép és rút idomokban egyaránt bővelkednek, — kiváltképen a felhők, melyeknek szín- és alakbeli különfélesége, összetorlódása és szétfolyása, játszi mozgásai s tündéries csoportulatai oly csudás hatalommal kötik le figyelmünket, édes melázásba ringatva lelkünket s eszünkbe juttatva minden képet, mit valaha láttunk és minden képtelent, mit valaha képzeltünk. Egyes jegeczek magokban tekintve szépek; halmozódva, összetömődve és egymásba keveredve a legábrándosb alakzatokat láttatják, mint a felhők. A tömegek halmozódása általában a felhők látványával rokonjellemű. Tömeg halmazát képezik például a hegyek, melyeknél azonban az alak különfélesége mellett határozó elemül lép fel a rajtok és környezetökben tenyésző élet is. A hegyek kellemes tüneményül szolgálnak, ha tiszta, de nem merev hajlású vonalokban huzódnak, közelről tekintve pedig nem kopárok. Fenségesek a hegyek, ha sáncszerű sziklafalak, égbe meredő óriás

küpokként tornyosodnak föl. Rútak, midőn kietlen hasadékokkal, összevissza hányt és semmijelentésű kődarabok, kőrákások, domborodások és homorodásokkal sértik a szemet; rútak kivált, ha nincs rajtok élő természet nyoma, legfeljebb nyomorgó sátnya kis növények, és e hiányt hőmezők, jegnek, nagyszerű szirtek nem ellensúlyozzák. És lehetnek a hegyek furesák is, ha tarkabarkaságuk és szeszélyesen kanyargó vonalaik, szertelen ki- és behajlásaik oly alakzatokat szülnek, melyek más, kivált élő lények alakjait látszanak idéltlenül majmolni s a nézővel mintha kötekedni vagy belőle csúfot üzni akarnának. — A szerves természet lényeinek, szorosabban megszabott és megkülönböztetett alakjoknál fogva, mint egyedeknek, már határozott szépcszeti jellemök van; és itt már a rútság is sokkal határozottabban nyilatkozik. Szóljunk tehát már tüzetesebben az élő lényekről, még pedig legelőször a növényekről. Ezek csaknem általában mind szépek. A lejárt (legalább a tudományban lejárt) hasznosság elmélet szerint a mérges növényeknek rútnak kellene lenni, pedig éppen ezekben találni a gyönyörű színek és tetszős idomok bőségét. Ha nem csalódom, Bernardin de St. Pierre tette azon észrevételt*), hogy a mérges növények foltosak, pettyesek, színeik pedig egymástól kirívók szoktak lenni; — ez által azonban még nem lesznek rúttak. Rúttá lehet a növény vagy belső vagy külső okból. Belső okból betegség által. Ez mindig elrútítja a növényt: kiveszi alakjából, megfosztja színétől. Daganatok, összenövések, összezsugorodás, eltörpülés, kiszáradás, fonyadás, meghalványodás, üszkösödés, sat., mint a szerves élet megháborodásának okozatai rútnak. Külső ok, azaz kívülről a növényre ható erőszak szintén teheti azt rúttá, de szépségét is emelheti. Mily különféle, majd rútitó, majd szépitő hatással vannak a növényre víz, lég, hőség, vihar, villám, a szomszéd növények, az állatok rongálása, az emberi kéz. Mondanom sem kell, hogy mindezen behatások folytán, kivált pedig az ember munkája által, a növény a furesaság jellemét is nagy mértékben fölveheti. Csak a francia műkertészetre emlékeztetem az olvasót. Megjegyzendő még, hogy azon változatokon, melyeket

*) „Études de la nature“ czimű jeles munkájában, melyet Rosenkranz is méltányolva említ s melyet nem lehet eléggé ajánlani. A természet szépségeinek aligha volt élesbsemű megvigyázója s kedvesb és szelleműdűsb magyarázója, mint Bernardin de St. Pierre.

a növény nem betegség, de szabályszerű fejlődése folytán szenved, nincs a rútság bélyege, még akkor sem, midőn a növény elhalását jelezzik. Nem rút például a levelek sárgulása és hullása ősszel, sőt az ezerféle sárgás, barnás és vöröses színárnyalatok a legszebb festői hatást gyakorolják. S nem szép-e az arany kalászos tengere? Kiváltképen bájosak azon átmenetek, midőn a himbóból virág lesz, a virágból gyümölcs. — Szépnek és rútnak még nagyobb tere nyílik az állati világban, hol az idomok sokfélesége határtalan s az élet önállóbb és erélyesebb. Az állatok közt igen nagy számmal vannak, melyek már eredetileg, természeti jellegöknél fogva rútnak, mint p. o. egyes burányok, bomlaszok, hernyók, férgek, pókok, gyíkok, békák, rágesálók, vastagbőrűk, majmok. Némelyik nagyságával ellensúlyozza rútságát, mint az orszarvú, a teve, az elefánt; másoknál furcsába fordulva enyhül a rútság, minők például némely gémek, hájkák (pinguinek), majmok és egyebek; sokaknál azonban se nagyság, se furcsaság, se más valami nem enyhíti a rútságot. Ugy tapasztaljuk, hogy a rút idomok kiválólág az átmeneti osztályokban fordulnak elő, hol is az ingadozás, a kétfelé vonatás, a kettős jellegűség természetesen az alakban is kinyomja magát. A hüllők többnyire rútnak, mert vízbe is szárazra is válók; halak is volnának nem is. Rútnak a növényállatok, melyek a növény és állatvilág közt vannak hidat. Rútnak valának a szörnyeteg csuszómászók a föld átmeneteles korszakaiban. Ausztráliának még teljesen ki nem fejlődött tenyészeté mai napig is bővelkedik rút felemás állatokban. — Azonban az eredetileg szép állatok is megrútulhatnak, és pedig, mint a növények, részint belső, részint külső okból. A rút állat azonban mindig rútabb a rút növénynél: az állat szervezete ugyanis sokkal egységesebb és körülhatároltabb a növényénél, mely utóbbi határozatlanul szétterjeng és alakja körvonalaire nézve nincs egybizonyos idomhoz kötve. Az állat tagjainak mind száma, mind helye, mind nagysága szigorún meg van határozva, s ha megcsonkítják az állatot, azonnal rúttá lesz. A rózsabokorról ellenben szedhetjük a rózsát, a bokor mégis szép marad. Az állat azonban, szigorúan arányos tagozottságánál fogva, nemcsak csonkítás, de megtoldás által is rúttá, sőt úgy látom, még rúttabbá lesz. Az elvágott farku macska, a félszárnyaszegett madár még nem oly visszariasztók, mint az öt vagy nyolczlábu, vagy

épen kétféjü esodaszülöttek. A megcsonkított állatot (ha t. i. oly részben van megcsonkítva, melynek hiánya nem háborítja őt természet szerű életmódjában) nevetségesnek is találhatjuk, de a megtoldott tagút nem. Csonkításon és toldáson kívül, az állatot még valamely tagjának szertelen megnövése vagy törpesége is elcsúfítja. Leginkább megesúnyul azonban az állat belső ok, betegség által. Itt ismét alkalmunk van tapasztalni a feljebb kifejezett törvény igazságát, hogy t. i. a rút lehetősége egyenes arányban van a szépség lehetőségével. Minél szebb az állat egészségesen, annál rútabb beteg. Bizonyosság rá a legszebb állat: a ló. Alig van undorítóbb látvány, mint a ló, beteg, dögvész, csipás szemmel, pohos hassal, kiálló csontokkal és bordákkal, ittott szőre hagyottan. — A mérges növények szépsége mutatja már, hogy a természetben az ártalmasság koránsem föltételezi a rúttságot; a ragadozó madaraknak, de kivált emlősöknek s kigyóknak szépsége, sőt pompája pedig arra látszik mutatni, hogy a veszedelmes, de természetesen csak magunkra vitt értelemben veszedelmes (tehát rávitelesen veszedelmes) lények, általában véve talán éppen a legszebbek. Azon körülmény egyébiránt, hogy a természet lényei között rútak is vannak, meggyőzhet mindenkit, hogy a természet alkotásaiban a célirányosságra van fő tekintet s csak ez után következik a szépírányosság. — Az állat- és növényvilág, mint látjuk, szépészeti érvényeket tekintve, sok pontra nézve hasonlít, de még többre ellentétben áll egymáshoz. Ez ellentét mutogatása végett csak a mondottakból is nem egy érdekes következtetést huzhatunk ki; például, hogy csak egyet említsek: a letört ág, a leszakított virág nem rút, sőt szép; az elválasztott állati tag ellenben rút (ha csak maga is nem növényéleti, mint a szőr és szarv, vagy pedig mesterség által egészen át nem idomított, mint a csontból készült holmi). Ezen ellentét magyarázatát az állati és növényi szervezetnek feljebb megjelölt különbözőségében találjuk. Vannak azonban ellentétek, melyeknek (legalább egyenes) magyarázata még nem rejlik az eddigi fejtegetésekben. Csak egyre akarok figyelmeztetni. Vannak a növényvilágban szép, vagy legalább nem rút idomok, melyek az állatvilágban rútakúl tünnek föl. Növényi szép idomok tehát állatban rútak lehetnek. A szétágazó fa szép, a szétágazó habarcz rút; a golyóalakú gyümölcs szép, a golyóalakú tengeri hal rút. Általában a mely állatok nö-

vényeknek és növényrészeknek idomajit látszanak utánozni, rendszerint rútak.

Ezzel befutottuk a téreket, hol a természeti rút mutatkozik. Van azonban még valami, a mit tekintetbe kell vennünk, mielőtt az emberi rútnak tárgyalásához mennénk át. Tekintetbe kell t. i. vennünk a tájképi szépséget. Midőn a természet szépségéről van szó, az emberek nem igen gondolnak azon tüneményekre, melyeket eddig tárgyalánk, de gondolnak a tájképi szépségre, mely a természet egyes alakjait jellemzőes egygyéolvasztásban tünteti föl. A tájkép lehet egyféle, ellenzetes és öszhangos. Az egyféle vagy egyhangu tájképben egyegy természeti alakzat uralkodik magában, például a hegy, a sík, a tenger, a sivatag, az erdő, a pusztá, a rét, a folyam, stb.; az ellenzetes tájképben két ily alakzat van egymással szembetéve; az öszhangosban az ellentétek valamely magasb egységbe olvadnak át. Mondanunk sem kell, hogy a nap- és évszakok változata szerint az említett tájképi főalakok mind-egyike végtelen módosulások és átváltozásokra képes. De leginkább függ a tájkép szépsészeti hatása a világitástól. Mindezen befolyó elemek miképi hozzájárulása vagy hiánya, kellősége vagy kelletlensége, mérséklete vagy aránytalansága szerint, bármelyik tájképi alak válhatik széppé vagy rúttá. Az egyhangu tájkép szint-egy lehet szép, mint az ellenzetes vagy öszhangosított lehet rút. Balvélemény, hogy az egyhangu tájkép, már egyhanguságánál fogva, nem lehet szép. Az egyhanguság csak akkor lesz rúttá, ha nem csupán valamely alakzat egyféleségében, de épen alaktalanságában nyilvánúl. Ily alaktalan volna például a szélesendben veszteglő, egészen sima, szürkeszinű tenger, szintoly szürkeszinű égborúval, mely nem mutat semmi különváló fellegcsoportokat.

A természetben mutatkozó rútat anyagi vagy testi rútnak, az emberben nyilatkozót pedig, melyhez most átmegyünk, szellemi vagy lelki rútnak nevezhetjük. Az ember kiváltan lelki életre van hivatva, s ez eredeti rendeltetése szépsészetileg is bebizonyul az által, hogy a kitünőbb lelki tehetséggel bíró, de főként' az igazán széplelkű ember, ha rút teste van is (ha például testileg nyomorék, béna, betegségtől megviselt), belső erejénél fogva oly kifejezéssel lelkesíti külsejét, hogy testi rútsága háttérbe szorul s elveszti azon visszataszítótságot, mely különben a rútnak jelleméhez hozzátartozik. Szeretetteljes, nemesszívű, nagylelkű ember

elfeledteti velünk külső fogvatkozásait, ügyetlen szögletes maga viseletét, szegényes ruházatát, tagjainak, vonásainak idomtalanúságát. A test semmivé lesz a lélek mellett.

Ezt fejezi ki a költő, midőn Dezdemonával mondatja :

Othellonak lelkében láttam arezát ;

s ugyane gondolatot mondja ki néhány sorral alább a herezeg, Othello ipjához fordulva :

Ha nincs erény a szépségnek hijával,
Ugy veje inkább szép mint fekete*).

A nagy hatalomnál fogva, melyet a lélek tanusít, s a szép és rút arányáról feljebb kimondtuk elv alapján, természetesnek fogjuk találni, hogy a lelki szép ellenében a lelki rútat is olyan szörnyű hatalmúnak ismerjük, mely minden egyéb rútat fölülmul. Legnagyobb szép a lelki szép, legnagyobb rút a lelki rút.

Az akarat jósága és tisztasága magasztos bájjal ruházza föl a halandót, s Lichtenberg helyesen mondá, hogy az erény szépít, a bűn rútit. E mondásban rejlő törvényt még általánosabban lehet ugy kifejezni, hogy a szabadság érzelve és öntudata szépít, a szabadtalanság ellenben rútit. (Im, oka mindjárt annak is, hogy az előkelő nemzetségek más nemzetségeknél szebbek, mert szabaddabbnak érzik magokat. A rabszolga szerecsenyek nyomorékok a szabad szerecsenyekhez képest.) Az igazi szabadság az erkölcsi szabadság, melynek t. i. az erkölcsi jó a tartalma : ebben áll a legigazibb lelki szépség. Szépség kútfeje marad azonban a szabadság akkor is, ha nincs meg benne (legalább teljesen) az erkölcsi tartalom, de általában mint szellemi fensőség, csak alakjára (nem tartalmára) nézve bizonyodik szabadságnak. Így az erkölcsileg némely tekintetben rossz ember is tanusíthat szépséget, a memyiben erkölcsi hibái mellett kitünő elme- vagy jellembeli sajátosságai, sőt épen egyes erényei is lehetnek. Így például emberismeret, eszély, higgadtság, maga fölötti uralkodás, állhatatosság, kitartás — mind szép tulajdonok maradnak, legyenek akár jóra, akár rosszra fordítva. A velök ellenkező tulajdonok pedig, ha még oly jólelkű emberben fészkelik is meg magokat : rútságok. Ugy gondolom, hogy miként Rosenkranz szabadsággá általánosítá, a mit Lichten-

*) Othello, I. felv. 3. jel.

berg az erényről mondott, úgy lehetne bátran a szabadságot is lelki erővé általánosítani, — s ekkor a törvény úgy szólna, hogy lelki erő általában szépít, lelki erőtlenség pedig rútit. A tolvaj iehet eszélyesebb, számítóbb, higgadtabb, maga fölött uralkodóbb, állhatatosb is a rablónál; szépmészeti érdek tekintetében pedig ez utóbbi mégis magasabban áll. Miért? Ő lelki erőt fejt ki, midőn az emberi társasággal egyenesen szembeszáll s magát belőle önmaga kizárja; míg amaz lelki erőtlenséget, gyávaságot árul el titkon és féltéken üzött mesterségével. A lelki erő fokától függ maga a szépség foka, melyet erkölcsileg romlott emberben és gonosztevőben is gyakorta kénytelenek vagyunk elismerni. A lelki erő teszi széppé Mirabeaut, III. Richardot, — mint az erényes Szokrateszt is. A merész, bátor, ugyszólván szabad gonoszban képesek vagyunk gyönyörködni is; a gyámoltalan jósaágtól pedig undorodunk. A mondottakból következik, hogy a sokoldaluság — ha már lelki erőt veszünk alapul — az erkölcsi roszban is nem-hogy csökkentené, sőt növeli a szépséget, mert annál több lelki erőt föltételez (melynek csak az a baja, hogy iránya van eltévesztve). Az egyoldalú, részlegesebb gonoszsaág erkölcsi tekintetben enyhébb ítéletet kaphat, de szépmészetiileg alantabban áll, mint a többre kiterjeszkedő, átható erejű, biztos léptű s mintegy elvileg megalapított, rendszeres gonoszsaág. Ezt az arányt tapasztaljuk az arczkifejezés hatásában is. Az egyes vétekben simlőnek arczulata sokkal kellemetlenebb, kirívóbb hatású lehet, mint a teljesen gonoszé: amott az egyoldaluság megbontja az egyes részek arányát egymáshoz s össze nem illést idéz elő; itt ellenben a rosznak teljessége már helyreállítja a részek megfelelő arányát és — természetes, hogy nemleges mivoltában — ismét őszhangos egészszé lett. — A mondottakat egybefoglalva, az erkölcsi rosznak rútitó hatását azon mértékben látjuk növekedni, a mint a lélek ereje, szabadsága fogy. Világos tehát, hogy a mi csak a lelket erejéből kiveszi, rabságba sülyeszti, mindaz okvetlenül rútitó hatást gyakorol. Ezért van oly hatalmas rútitó elem a lelki betegségben. Ez — a mennyiben még kevesebb szabadságot hagy a léleknek, mint az erkölcsi rosz, a vétek hajlama — nagyobb rútságot is eredményez ennél. A gonoszban, mint láttuk, szépségi elemeket is lehet még találni; a lelki beteg egyáltalában rútit. A lelki betegségek egyes nemei ugyan különféle fokon és módon

tüntetik elő a rútat, de mindegyik enyhíthetlenül rúttá teszi az embert: két véglete, t. i. a lélek beteges lefokozottsága és felcsigázottsága, vagyis butultság és örültség szintegy, mint e két véglet közbenső jelenségei, a tébolyodottság egyes nemei, eszelősség és eszmerőzget, bolondság és melakór. A tébolyodottnak rútsága a kisértetieshez közeledik. Vannak állapotok, melyek magokban véve nem lelki betegségek, de futólagos feltünésekben majd közelebről, majd távolabbról rokonok hozzájuk. Ily állapotok például a hóbert és hagymáz, szórakozottság és dühöngés, részegség és bódultság. Ezen állapotok rútsági jelleme természetesen a lelki betegségekhez való közelebbi vagy távolabbi rokonságtól függ. Némelyikét, ha még bizonyos fokon túl nem ment, furcsába lehet fordítani, — névszerint a hóbertot, szórakozottságot, részegséget. — Az alvást nem sorolhatni a nevezett tünetek közé, mert azonkívül, hogy rendes, szabályszerű jelenség, a lelki erőnek s szabadságnak nem is megbomlását, lealázását, megsemmisítését, hanem csak pihenését s a pihenés által újjászületését foglalja magában. — De most veszem észre, hogy elhagytam Rosenkranz nyomát. Jó lesz ha visszafordulunk. — Mint láttuk, a lelki szabadtalanság állapotai, az erkölcsi roszt és a lelki betegségek, az emberi rútnak két olyan forrását képezik, minőt a természeti rútnak nem találtunk. Az állatvilágban kegyelet, kötelesség és becsület ismeretlen dolgok, nincs hivatás lelki életre, nincs tehát lélek felszabadulása, a lélek eredendően rab, és ennél fogva nem esik rabul se az erkölcsi roszt, se magában fejlődő kóros megháborodásnak. Ha azonban az állatvilágban — s még inkább a többi természetben — hiányzik a rútnak imént tárgyaltuk két oly fontos eleme, az embervilágban viszont nem hiányzanak a rútnak azon elemei se, melyekkel a növények s állatok országában találkozánk, nem hiányzik névszerint azon rútság, mely, részint külső részint belső okból, a szervezet elnyomódását eredményezi. Az emberben nincs ugyan, mint némely állatban vagy növényben, eredeti rútság, és minden egyes emberfaj, bár nem is egyenlő mértékben, szépnek mondható: de kedvezőtlen helyzet, káros hatású viszonyok és körülmények, kivált pedig betegség, csak úgy mint növényt és állatot, az ember alakját is elrúttítják. Hogy a lakhely, és a lakhely föltételezte életmód minősége nagy hatással van az ember külsejére s ezzel külső szépségére is, bi-

zonyítja a nagy és szembeszökő különféleség, melyet a hegyi és alföldi, a falusi és városi ember, a vadász, pásztor, földmivelő, kereskedő népek, általában az anyagi s a szellemi munkával elfoglaltak, és különösen ismét egyenkint az egyes mesterségek gyakorlói közt tapasztalni. A földhelyi viszonyok rútitó hatása többi közt a kretineken látszik. (Nem kell feledni, hogy a kretinek nem képeznek fajt, valamint a szintén rút albinók sem.) Természetesen az országos és társas élet viszonyai is befolyanak a közjök helyzett emberi egyének jellemére; ezen viszonyok tehát szintén nyomot hagynak az emberen, és pedig belsejében szintugy, mint külsőjén is. — A rút nevezetes alapja még, mint tudjuk, a betegség; s ez, valamint leggyakoribban tapasztalható, ugy hatásaiban legkézzelfoghatóbb, az okozott változások rútságára nézve pedig legkevésbé kétségbevonat. Ki győzné fölszámolni mind a rútat, mit az ember testében a betegség kifejthet? Legyen elég megjegyezni, hogy a betegség rútitólag hat, valahányszor (akár egészben akár részenként) vagy a csontvázat veszi ki rendes alakjából, vagy a bőr természetes színét változtatja meg, vagy kiütéseket és kinövéseket idéz elő, szóval tehát, valahányszor a testet szabályszerűtlen alakba hozza. Ezért a szertelen meghízás és szertelen soványság szintén rút, ha nem is betegség eredménye; e két állapot azonban legtöbb esetben furesába fordítható. — Rútit-e a betegség akkor is, ha nem idézi elő az imént megnevezett változásokat? Erre nemmel kell felelnünk. Nem minden betegség rútit, sőt némelyik — a mi az állatnál sohasem lehet — még szépítőleg is hat. Névszerint sorvadás és lázas állapotok bizonyos égies átlátszóságot kölcsönöznek a szervezetnek; a beteg lángoló pillantása, összeesett és sápadt, vagy láztól megpirult orcája szellemiebb kifejezést mutatnak; a megsemmisülő testi szervezetben a lélek szabadabbnak, önállóbbnak tűnik fel, s közelebb érezzük magunkat hozzája. Ugyanez okból a halál sem eredményezi okvetlenül az arczat megrúttulását, s a halott arcának gyakran szép, boldogult kifejezése lehet. Im, a lelki élet uralma a test fölött! — Maga a betegség tehát, mint látjuk, bizonyos körülmények közt megszépítheti az embert; azonban még inkább lesz az a szépség okává, midőn enyészik. A lábadozóban, gyógyulóban az ujjászületés báját a még el nem enyészett, de folyton enyésző hullatagság, az erősödés báját a még látható bágyadtság

ellentéte mondhatlanul hatványozza, s a legyőzött halál közelében az élet százszorta szebbnek látszik.

Eddig vizsgáltuk a rútat a természetben és az emberben; vizsgáljuk most, a mi szépzésművészeti szempontból legfontosabb, magában a művészetben. Lássuk, nem a legnagyobb ellenmondás-e, ha a művészet, melynek földadata szépet alkotni, rútat is alkot; — és ha ez csakugyan mégsem ellenmondás, lássuk: mire való hát a rút a művészetben? hogyan használja a rútat a művészet?

Tagadhatatlan, hogy az ellentétek, ha egymás mellé állítjuk, erősebben szembetűnnek, s hogy a szépség gyönyörködtetőbbnek látszhatik, ha szembe van téve ellensége-, a rúttal, melyet legyőz; ez okból mondták sokan (többi közt magam is), hogy a művész a szépnek annál nagyobb kiemelése végett is használhatja a rútat. Ezen állítást azonban csak önleges szempontból lehet megengedni, a mennyiben t. i. a rút jelenléte magának a nézőnek szépségbeli élvezetét, élvezete ingerét növelheti és fokozhatja; de tárgyilagosság igazság nincs azon állításban, mert magának a szépnek becsét a rút nem növelheti, nem fokozhatja soha. A szépnek önmagában egyáltalános, egy bece van: ezt a rút nem csökkentheti, nem öregbítheti. A szép ennél fogva nem szorúl a rútra; a szép nem lesz szebb, ha a rútat melléje állítják. Hogy tehát a rút a szépnek kedvéért alkalmazandó, nem áll. A művészetnek gyakran van ugyan szüksége a szembetételre, ellenzetre; hanem a szembetételnek nem okvetlenül a szép és rút közti ellentétből kell származnia, a szép maga pedig elég gazdag és változatos, hogy saját alakjaiból bármely megkívántató szembetét bőven kitelik — Kérdés már, mire kell tehát a rút a művészetben? Felelet: arra, hogy a művész teljes, egész nyilatkozásában fejezhesse ki az eszmét. Az eszme nincs ahhoz kötve, hogy csak így vagy amúgy nyilatkozhassék, feltűnési módja pedig nem levén meghatározva, nyilatkozhatik nemleg is. A véletlen s az önkény által létrejöhethető alakok létre is jönnek; az eszme pedig főképen azzal is bizonyítja mennybeliségét, hogy midőn egy véletlen más véletlen, egy ösztön más ösztön, egynek kénye másnak kénye, egynek szenvedélye másnak szenvedélye ellen viaskodik, midőn a különféle tünemények egymást kereszttülkasul átjárják, e zűrzavarnak látszó tarka mozgalom öszletében, egészében saját törvénye egységét mégis fentartja. Ha tehát a művészet nem egyoldalulag, nem fél-

szegen akarja az eszmét feltüntetni, a rútat is alkalmaznia kell. A tiszta eszményekben igenis megvan már a szépnek legfontosabb, azaz igenleges lényege; hogy azonban az anyagi és szellemi világ, a természet és ember élete egész mélységében föl legyen tüntetve, föl kell tüntetni a rútat is, mely e két világban rejlik. Az eszményes görögöknek is voltak százkezü szörnyeik, egyszemü óriásaik, kecskelábu erdei manóik, mindenféle kisérteteik (graják, empuzák, chimaerák), volt sánta istenök; szomorújátékaikban pedig a legförtelmesebb, legborzasztóbb bűnöket, tébolyt, undorító betegséget, vigjátékaikban mindennemü gyalázatosságot engedtek szerepelni. — Nagyon felületesen fogná föl tehát az eszmét, ki a művészetet csak az egyszerű szépnek előadására akarná szorítani. Abból azonban, hogy teljesség tekintetéből a rútnak is helyet engedünk a művészetben, még koránsem szabad azt következtetni, hogy a rút egy fokon áll a széppel. A rútnak esetleges mivolta, hogy ugy mondjuk, törvényenkívülsége a művészetben is csak viszonyított, mellékes szerepet enged neki. Azaz: a rút csak a szép mellett van megengedve. A szépet, mint magában valót, egészen viszonyítlanul s minden egyébféle háttér nélkül adhatja elő a művészet; a rútat azonban nem illeti hasonló önállóság. Valóságban, igaz, hogy a rút külön, magában is fölléphet; de szépészetileg tilos azt így külön, magában fölléptetni: mert szépészetileg a rútnak a szépben kell tükröződnie, miután létezése a szépnek léteztétől függ. Danae mellett elszíveljük a czudar vén banyát; az utóbbit azonban egymagában oda nem festené a képíró, ha csak életkép vagy arczkép gyanánt nem, a mikor aztán első esetben a helyzet foglalná magában a műnek szépészeti elemét, második esetben pedig legelső sorban a hűség forogna fenn. Az elvet tehát, mely a művészetben a rútra nézve uralkodik, röviden így fejezhetjük ki: a rút fölléphet mellesleg a szép mellett, ennek ugyszólván védpajzsa alatt; szemünk elé tüntetheti a veszélyt, melynek a szép — szabad mozgékonyágában — folyvást ki van téve; a művészet egyenes és kizárólagos tárgyává azonban a rút nem lehet. Oktatás czéljából igenis elkülönítjük, magában engedjük előállni a rútat is; de a művész, ha még oly híven másolná is le, bizonyosan nem kecsgetné magát azon hittél, hogy szépművet alkotott. Krisztusföt bátran akárhová tehetünk, Mefiszto képét nem. Elkülönítéssel önállónak

vallanók a rútat, holott az önállás ellenkezik fogalmával, míg a szépben ellenkezőleg olyannyira megvan, hogy például a festészetben a szépet még a csöndéleti csekélységekben is elszigetelhetjük. Némelyek megkísérlették rút tárgyak költői feldolgozását, s rá-pazarolták minden elmésségöket; ily munkák azonban, bármily szellemdúsak is, soha és sehol népszerűekké nem lettek. Még a kik olvasták is, szégyenlik. — A művészet tehát csak kapcsolatban a széppel engedi meg a rútat; ekkor azonban a rút igen nagy hatással lehet, nagy hatással kivált, midőn a cselekvényt tragikumba vagy komikumba fordítja. — De ha már a művészet a rútat előadja, a rútnak szépitése ugy látszik ellenkeznék a rút fogalmával. Pedig mégis ugy van, hogy a művésznak a rútat is eszményesítenie kell, azaz a rúttal is a szépnek törvényei szerint kell bánnia, — természetesen a valóság sérelme nélkül. A művészet mindig eszményesítve bánik el a valóval. A művészet a való természetet s mégsem a közönséges természetet tünteti elő: oly természetet t. i., minővé az lenne, ha korlátoltsága oly tökélyessé lennie engedné. A művészet a való történelmet is, és mégsem a közönséges történelmet tünteti elő: t. i. a történelem lényegét, igazságát, eszméjét. A közönséges valóság soha sincsen a legbőszitőbb, legundokabb ocsmányságok nélkül: ezeket a művészetnek nem szabad csak ugy könnyedén bevennie. Kell, hogy a művészet élesen, hímezetlenül — mert ne gondoljuk ám, hogy az eszményesítés hímezésben áll — lényegtelenisége teljes lényegében adja elő a rútat, de adja elő épen ugy eszményesítve, mint magát a szépet szokta. Midőn a művész a szépet előadja, mindent elhagy belőle, mi benne csak az esetleg járuléka; kiemeli a jelentékest s elmosza a lényegtelen vonásokat. Épen így kell a rúttal is tennie. Fordítsa kifelé azon elemeit, a melyek épen rútságát alkotják; de mellőzzön mindent, a mi nem tartozik rútsági lényegéhez, a mi csak esetleg járult hozzá, a mi tehát jellemzetét csökkentti vagy zavarja. Midőn a rútat határozottan, esetleges, nemjellemező tulajdonaitól megtisztítjuk: eszményesítjük. A rút eszményesítése tehát koránsem abban áll, hogy valami szépet teszünk hozzá (a mi természetével ellenkezik), de abban, hogy kifelé fordítjuk azon jelentékes sajtóságait, melyek őt épen a szép ellenkezőjévé bélyegzik s hogy ugy mondjuk eredetiségét alkotják. A rút tehát megtisztítottván minden hozzá nem való feleslegtől s hatását zavaró véletlentől,

maga viszont a szépre tartozó általános törvényeknek vetendő alá. A rútnak különálló, elszigetelt előtüntetése, önczelúnak látatván a rútat, ellenkeznie magával a művészet fogalmával. A művészetnek ki kell tüntetnie a rút mellelleges természetét, eszünkbe juttatva, hogy nem létezik eredetileg magától, csak a szép által, mint ennek tagadása. De ha már a művész a rútat e függő nivoltában műbe illeszti, részesítse is mindazon figyelemben, mi azt, mint az öszhangos egésznek egyik kiegészítő mozzanatát, joggal megilleti. A beillesztett rútnak nem szabad feleslegesnek bizonyulnia; ki kell látszani, hogy szükség van rá. Nem is szabad hevernie, be kell folynia a cselekvénybe. Az egész kedvéért alá kell rendezkednie az arányosság és öszhangzat törvényeinek, habár ezeket a maga saját alakjában sérti is. Nem szabad az őt illető határokon túl előtolakodnia, de birnia kell az egyéni kifejezés erejével, hogy jelentéke iránt se kétség se félreértés ne támadhasson. Jeles példák: a lakmározás ellenképei Veronese Pál kánáni menyegzőjében; és Shakspeare vadembere, Kalibán.

Nem időzünk ezuttal a rútnak az egyes művészetágakhoz való aránya részletes mutogatása mellett; csak emlékeztetjük az olvasót a feljebb kimondott elvre, hogy a rútnak lehetősége egyenes arányban van a szépnak lehetőségével, ez pedig természetesen az illető körnek szellemi értékével növekszik. Ezért, látjuk, hogy a képes művészetek közt legnagyobb mértékben a kápirás van a rútnak kitéve; még inkább ki van téve a zenészet; leginkább pedig a költészet, melyben a hiba legkönnyebben, legészrevétlenebbül esik meg s mely egymaga sokkal több rútat hoz elő, mint a többi művészetág mind összevéve.

Azt is csak röviden érintjük, hogy a gyönyörködés a rútnban kétféle, t. i. egészséges és beteges lehet. Egészséges, midőn a rútat valamely szépmű egészében mint mellelleges, hanem egyszerűsminde szükséges kiegészítő részt, azonban a szépnak ellenhatása folytán megsemmisítve látjuk. Beteges, midőn valamely korszak annyira vásott, hogy az igazán, hanem egyszerűen szép iránt nincs már fogékonyága s a művészetben a ledér romlottság csipősségét kívánja meg.

Most pedig már menjünk át a rút fogalma felosztására.

Hogy a rút fogalmát teljesen feloszthassuk, sorban a szép

kellékeit vegyük tekintetbe : minthogy a rút a szép ellenkezője, a szép minden egyes főkellékének ellenkezőjéből önkényt állnak elő a rút egyes fajai.

A szép első kelléke az idomosság. Ennek ellenkezője tehát az idomtalanság. (Ez alatt egyébiránt nem merőben az idom hiányát kell érteni, mert az idom hiánya magában véve még nem rút. A koromsötétség például, melyben semmi idomot sem lehet megkülönböztetni, nem mondható rútnak, mint a folyvást egyenlően zengő hang sem. Szintigy nem rút a határtalanul terjedő tér ; sőt a tér fogalma épen az idomtalanságot kívánja meg. Mindez esetekben tehát nem is kerestünk idomot. Az idomtalanság csak akkor lesz rúttá, midőn valamely tárgynak kellene bizonyos idomának lenni, és még sincs, vagy legalább nincs olyan, a milyen kellene.)

A szép másik kellékét a képek természeti hűsége s a feltüntetett alakok igazsága, helyessége, hibátlansága, vagyis egy szóval kifejezve a szabatosság teszi. Ennek ellenkezője a szabatlanság. (Szabatlanság alatt azonban — a hűség szempontjából is — nem csupán a természeti vagy történelmi valónak tekintetbe nem vételét, mint p. o. a régibb francia szinpad parókás és abroncsszoknyás görög és római embereit kell érteni, hanem még egy részről a valóság külsőleges szépítgetését, cziczomázását, más részről pedig a rab majmolást, szigorkodó pontosságot is. Mindakettő ugyanis sérti a valóságban, természet- és történelemben nyilatkozó szellemet, az eszményi igazságot : amaz, t. i. a cziczomázás, mert saját ürességét teszi helyébe ; emez pedig, t. i. a majmolás, mert föl sem emelkedik hozzá. — Művésznek egyébiránt nem csupán a természeti vagy történelmi valóhoz, de maga a művészeti tárgyalás szabályaihoz s egyes művészetkörök tisztán tartásához kellvén ragaszkodni, természetes, hogy a műszabályok megsértése is a szabatosság ellen van, és rút.)

A szép harmadik kelléke voltaképp eszményi értéke, igazi tartalma, a szabadság. Ennek ellenkezője lesz a szabadtalanság, — egyes jelenségeiben visszásság.

A szabadság maga kétféle irányban indulhat : a tünemény közepes mérvén túl ugyanis vagy fölfelé a végtelenbe vagy lefelé a végesbe veheti be magát. Első esetben fenséges, másodikban kellemes. Kellem és fenség egyesülnek a teljes szépségben, az eszményben, mely a maga végtelenségében megállapodik, se nem

nyújtózában a határtalanba, se föl nem oszolván az apróban. — Mindez idomok ellenképeit egyenkint fölleljük a rúthban. A fenség ellenképét látjuk az alacsonyságban, a kellemét a kellemtelenségben vagy utálatosban. Alacsonyság származik, ha korlát emelkedik, hol a szabadság fogalmához képest nem szabad korlátnak lenni; kellemtelenség származik, ha hiányzik a korlát, hol a szabadság fogalmához képest korlátnak kellene lenni. A teljes szépnak ellenképe a teljes rút vagy a torzkép. Hogy ez miben áll, neve is mondja: a szabadság és szépség eltorzítása.

A torzképben, mint a teljes rúthban, a rútnak valamennyi módosulata összpontosúl; minthogy pedig magát az eltorzított eszményt tünteti elő, már magában egyenesen a szépre mutat, s emélfogva nemesak átmenctül szolgálhat a széphez, de épen a szépnak különféle jelenségeiben is nyilvánúl. A torzképben meglehetnek rútnak, szépnak elemei, rútnak, szépnak hatása. Vannak is felületes és mélyértelmű, komor és vidám, aljas és fenséges, utálatos és bájoló, nevetséges és borzasztó, száraz és humoros torzképek.

De bárminő legyen is valamely torzkép külön jelleme, az mindenkor visszamatat saját igenleges háttérére s magával együtt saját ellenképét is feltünteti. Való ugyan, hogy minden rút visszamatat azon szépre, melynek ő ellenkezője: így az idomtalan az idomost juttatja eszünkbe; a szabatlan a szabatosra emlékeztet; az alacsony azért alacsony, mert a fenségnek, a kellemtelen pedig azért kellemtelen, mert a kellemnek ellenképe; — a torzkép azonban nem csupán tagadja a szépet, tehát nem csupán nemleg tünteti azt föl, hanem épen saját szép eredetiének sajátosságait egyenesíti magában, úgyhogy ezek, egyenkint és rávitelesen szépek is lehetnek; ekkor pedig — mert szemmel látni, hogy nem nekik való, sőt a magok jellemével épen ellenkező társaságba tévelyedtek — csak annál nagyobb hatást szülnek. Vegyük például Cervantes don Quixote-ját. A nemes manchai férfiú ábrándos képzelgő, ki mesterséges, beteges erőlködéssel annyira viszi, hogy úgy viseli magát, mint valamely középkori levante, holott környezete már egészen kinőtt a középkorból, az idő lejárt a fölöslegessé tette a kósza lovagokat, sőt az új állami s társadalmi élet már annyira átalakult, hogy egyenes ellentétbe helyezkedik a lovagélet kalandosságával s ezt többé meg nem szenvedí keblében

Nincsenek már óriások, nincsenek kiskirályságos leventevárak, nincsenek bővölők; a leventei kötelességek egy részét már a rendőrség vállalta magára; az állam lett immár özvegyek, árvák és ártatlanok törvényes pártfogója; a lőpor hatalma véget vetett a személyes hősködésnek, mert érvénytelessé tette az egyéni erőt és bátorságot, s . . .

'Toldi, vagy nem 'Toldi . . . hull előtte sorban *).

Don Quixote mégis úgy cselekszik, mintha mindebből semmi sem történt volna; ez által száz meg száz összeütközése támad az étellel, ez összeütközésekben pedig ő maga torzképpé lesz: ezekben ugyanis magaviseletének mulhatlan hijáavalósága annál élesebben tűnik ki, minél inkább hivatkozik ő, eljárását igazolandó, galliai Amadis, Lizuarte, don Belianisz és más lovagok dicső példájára, mint a kik hasonló esetekben hasonlóképen cselekedtenek. A társalmi viszonyok, melyeknek erejénél fogva a leventesség e virágai ekképen cselekedtek, a viszonyok, melyeknél fogva ekképi cselekvésök rendinvaló és helyes volt, nem léteznek többé, létök képzelése pedig derék nemesünk világnézetét tébolylyá fordítja. Don Quixote azonban, hóbortja mellett, igazán bir az igazi lovag minden megkivántató tulajdonával: bátor, nagylelkű, igazmondó, igazságos, részvevő, szolgálatkész, az elnyomottak és üldözöttek gyámola, szerelmes, hűséges, csodahívő, kalandvagyó. Nemes szive, erényei bámulatra késztenek. Magasztos emberszeretettől áradó beszédét gyönyörködve hallgatjuk. A közép-korban Artusz király asztalának méltó tagja, a bolyongó leventék veszedelmes vetélytársa lett volna. De ime, épen jelleme igenleges, azaz szép elemei teszik őt annál nagyobb torzképpé: mert tulajdonai, melyek magokban véve oly felségesek, mindazon visszasság szolgálatában állnak, mely saját magának megöloje, melynél fogva e derék férfi, zavart lelkesedésében, a hatalmas óriásnak képzelt szélmalom ellen pazarolja vitézségét, — az ártatlannál szenvedőknek nézett gályarabok megszabadításában nyilvánítja emberséges rokonszenvét, — a kalitba zárt oroszlán kieresztésével (mert a fogság megalázza e királyi állatot) tesz tanúságot nemes gondolkozásáról, — a borbély réztányérát a halhatat-

*) Toldi estéje, VI-dik ének.

lan Mambrin sisakjaul nézve, bizonyítja kegyeletes lelkét, — s még a rozmarin, olaj, só- és borból készült keverék mindenható gyógyerejében is rendületlenül bizva (jöllehet épen akkor ütik ki néhány fogát, midőn a vele tölt edényt ajkához emelé) mutatja ki lovagos csodahivőségét, — stb. Ünnepeyes, méltóságos emelkedettsége magamagát megsemmisítő dagálylyá csigázódik, és nevetünk rajta: a torzképből hathatósan előtör a furcsaság eleme. Máskor meg e torzkép akárhányszor szívünket indítja meg, és sajnálkodó rokonszenvet gerjeszt. — A szegényes, szikár, földönfutó don Quixote sohasem aljas, sohasem visszatetsző (sőt ezen elemeket, övele egyenest szembe téve, a költő épen kivülről az életben, legcélebben pedig saját kísérotársában Sancho Panzában mutatta föl); — de igenis megvan benne az idomtalanság; megvan gebéjében a harcros paripa szabatlansága; és megvan a lovagban, a mi őt épen torzképnek bélyegzi: hogy eredetije, az eszményi lovagiasság, alkalmazásának gyakorlati semmisége által, eltorzul és saját magának ellenképévé lesz. Aztán meg a költő értett a nagy mesterséghez, melynél fogva az ábrándos lovagban s okos kísérotársában — kinek, közben legyen mondva, naivsága enyhíti alacsonyságát — egyuttal a közös emberi természetből folyó örök vonatásokat és irányokat rajzolt; a költő értett a mesterséghez, hogy ép azon eltorzulás, melynek a legnemesb érzések is martalékul esnek, a közélet, még pedig nem csupán a spanyol közélet hiányai bírálatává legyen. A költő szeretetreméltó hőse meggyőz bennünket, hogy daczára az állami és társadalmi intézményeknek, daczára rendőrségnek és fölvilágosultságnak, az állott viszonyokra nézve gyakran be jó volna, ha egyegy erőteljes, nemeslelkű egyéniség önkényt beléjük márkolna. Ily nagyszerűvé, sokoldaluvá, mélyjelentésűvé teheti a torzképet — a lángelme!

A torzkép ezen fölmutatásával végzi Rosenkranz munkája bevezetését.

Lássuk már a rüt egyes módjait: az idomtalanságot, szabatlanságot és visszásságot egyenkint.

I AZ IDOMTALANSÁGRÓL.

Idomtalannak mondjuk: a mi önmagában nincs megkülönböztetve, a minnek alakja nincs körülhatárolva, a mi tehát hatá-

rozatlan alakú, szóval, a mi alaktalan; — továbbá, a minck egyes tagjai vagy részelemei egymás közt hibásan egyeznek vagy különböznek, azaz, a mi aránytalan; — végre, a miben az egység meghasonlását s az egyes különbségek zűrzavarát látjuk, tehát a mi öszhangtalan, vagy jobban mondva széthangzó.

E szerint az idomtalanlás egyes módjai: alaktalanlás, aránytalanlás, széthangzás.

Az egység általában véve szép; egyféséég magában véve nem rútt, sőt lehet szép is, mint például egybizonyos érzelem, egybizonyos alak, szín, hang a maga zavaratlan tisztaságában. De ha mindig újra meg újra csak ugyanaz ismétlődik előttünk, minden megszakadás, változás, különbség s ellentét nélkül, akkor e szomorú szegénység, egyformaság, egyszínűség, egyhangúság rúttá változik. Eleinte tetszik nekünk az egyféséég; de ha tovább tartva sem cred belőle semmi, csak megint ugyanazon egyféséég, unalmasnak, utóbb kiállhatatlannak találjuk. Az egység tehát, ha merő egység marad, rútt, mert az igazi egységben különbségnek is kell lenni. Ezen magában meg nem különböztetett egység az alaktalanlás. A különbséget annyira megkivánjuk az egységben, hogy általa, még ha az alak elenyészését eredményezi is, a merő egység széppé változik. Így például szép az egyféle hang, mely lassankint elhangzik. Ha azonban az elenyészés olyankor következik be, midőn épen az alak határozott megalakultát várnók, akkor ismét rúttág, még pedig azon rúttág származik, melyet a művészetben ködszerű vagy hullámszerűnek neveznek. A határozottság, megkülönböztetés hiánya ez, mely az alakokat lazán, szétfolyólag, bizonytalan és elmosott körvonalokkal tünteti föl. A találékonyság hiánya s az erőtlenség búvik ily alaktalan alakok mögé. A zenében vadnak nevezik e hibát. Az elbeszélő és színi költészetben főleg a terv hiánya árulja el. Szobrász és képiro legkönnyebben akkor tévednek az alaktalanlásba, ha jelképes alakokat kell előadniok. Bágyadt meghatározás, homályos megkülönböztetés, érthetlen kifejezések jellemzik az alaktalanlást. A költészetben ez kivált a nagy lángelmék nyomában fölszaporodott utánzóok tulajdonsága szokott lenni. Nyilatkozik pedig az elbeszélő költészetben leginkább azon elmélet alkalmazása által, hogy a cselekvény, mint nagyobb egészből kiszakított töredék, belső egység nélkül a végtelenbe terjedhet. A lautos költészetben

rendszerint azzal takargatják, hogy a fenforgó tárgyat szertelen sok tulajdonság ráhalmozásával akarják meghatározni; mivel azonban egy tulajdonitmány a másikat megfojtja, a czélba vett gazdag kép helyett csak semmitmondó bőség kerekedik ki, melyben lényeges és lényegtelen mind össze van keverve. A színiköltészetben az ugynevezett színműi költemény fejlík belöle, mely mindjárt előre lemond a színpadra hozatalról, voltaképi cselekvénynyel tehát, jellemek keresztülvitelével, valószínűséggel nem törődik s rendesen csak úgy a hogy egymásba akasztott lyrai magánbeszédék sorozata.

Az idomtalanságnak másik módja, mint feljebb előbocsátottuk, az aránytalanság. Láttuk, hogy az első mód (t. i. az alaktalanság) a különbség nélküli egységben áll; a második módról (az aránytalanságról) — megfordítva — azt mondhatnók, hogy az egység nélküli különbségben áll. Amott a különbség hiánya, itt az egység hiánya okozza a rútat. — Mint az egység, úgy a különbség is, általában véve, szép; mint az egyféleség sem rút magában véve, úgy a különbféleség sem az, sőt ez, midön bizonyos rendre mutató, valamiértelmű csoportozásokban nyilvánul, valóban szép, mint p. o. a fasornak egymástól egyenlő távolságban álló egyes fáí, az épület egynemü részeinek egyenlő mérvei és idomai, sat. A merő szabályosság azonban egyhanguvá is lehet s ekkor rúttá lesz, mely rút azonban hamar komikumvá válhatik, mint p. o. a pedansság. A szabályos különbféleségnek másik, ellenkező faja: a szabálytalan különbféleség szintén lehet szép, mint a bájos pongyolaság, az úgynevezett rendes rendetlenség bizonyítja; lehet azonban szintugy rúttá is, ha a rendetlenség igazán rendetlen; végre pedig hasonlóképen komikumba is átesap, p. o. a zsbvásáron együvé hányt nem együvé illő sok minden metyemotyó. Így lesz komikussá a rendetlen, bohó, összevissza-focsegés is, a mit némelyek mindjárt humornak tartanak, pedig többnyire csak badarság. E szerint azon elmebetegek volmának a legnagyobb humoristák, kik abban szenvednek, hogy gondolataikat nem bírják tartóztatni, hanem ezek megállapodás és helyes kapcsolódás nélkül, csak úzik, kergetik egymást*). Képzetek za-

*) Tévelygés, tévedezés. A megrögzés vagy hibásan ugynevezett rögeszme ellentéte. (A rögeszmét helyesen rögeszsmének vagy eszmerögzetnek kellene mondani.)

vara, mely csak épen zavar és semmi más, okvetlenül rút. — Midőn a különféleség úgy tünteti ki az egységet, hogy magát, mint önmagának tükörképe, önmagával szembeveti, akkor azt mondjuk, az így összeálló alak vagy alakzat párarányos. Párarány van tehát ott, hol minden különböző tagnak egyenkint megvan a maga párja, egymással ellentétben, mint fenn és lenn, jobb és bal, mély és magas, nagy és kicsiny, homályos és világos. Hol a párarány általában csak hiányzik, ott még nem mondhatni, hogy már aránytalanság van; lehet csak fél arány; a mit még elszívelünk, mert a hiányzó félt hozzáképzeltjük s így a csonka egészet képzelmünkkel kiegészítjük. Az ily fél arány tehát még nem rút. Vegyük például a bécsi Istvántemplomot. Csak egyik tornya van kiépítve, a másiknak csak helye van meghagyva. E hiányzó torony kétségen kívül széptani hiány, még pedig igen szembeszökő hiány; de az Istvántemplom mégsem lesz általa rúttá. A hiányzó tornyot helyére képzeljük, vagy beérjük a fenálló egy toronnyal, mint a mely — nem a párarány-, de saját nagyszerűségénél fogva — magában is képes kielégíteni. Egészen más, ha megvan a teljes párarány, de épen benne van ellenmondás. Képzeljük például, hogy az Istvántemplomnak hiányzó tornya helyén csakugyan volna torony, épen oly nagyságu, mint a másik, de nem gót szerben épült, hanem például olyan, mint a pesti városház tornya. Ez nagyon rút volna. Ekkor nem volna hiány, melyet eszmeileg és eszményileg még kipótolhatnánk; el kellene fogadnunk az épületet úgy a mint van. Ez azután az igazi aránytalanság: midőn az illető hely be van töltve, de rosszul. Rosszul lehet pedig betöltve az illető hely nem csak akkor, ha minőségileg nem felel meg szembetett párjának (mint midőn gót torony helyébe sima négyoldalú tornyot állítunk), de akkor is, ha a szembetett párok minőségileg egyeznek ugyan, de mennyiségileg, nagyságra nézve különböznek (mint p. o. ha az Istvántemplomnak üres toronyhelyén gót torony állana, de csak fél akkora mint a másik). A mondottakból megmagyarázhatjuk magunknak, miért rútabb azon ember, kinek egyik karja vagy lába össze van zsugorodva (tehát kisebb a másiktól) vagy el van ferdülve (tehát idomra különböző a másiktól), miért rútabb az oly embernél, kinek fél karja vagy fél lába egészen hiányzik; — miért kevésbé rút, sőt nem is rút a be nem végzett, csonka

épület azon bevezétt épülethez képest, melynek szembetett tagjai egymással nem egyeznek, azaz, mely aránytalan. Az „idomtalan“ szót — szorosabb értelemben — különösen a rútnak ezen módjára szoktuk alkalmazni.

Menjünk már át az idomtalanság harmadik módjára, a szét-hangzásra. Mielőtt azonban átmennénk, magával az átmenettel szükség megismerkednünk, mely az aránytalanságból a széthangzás-hoz hidúl szolgál. Ez átmenet a hamis vagy ál ellenzet. — Ellenzet származik a szembetett tagok közt, midőn ezek nem oly viszonyban állanak egymáshoz, mint kép és tükörkép, de mint kép és ellenkép, midőn tehát a szembetétel nem az egyezés, de az eltérés alapján történik. Az ellenzet, ha igazi ellenzet, mindig szép. Kérdés azonban: mikor igazi az ellenzet? — Azt mondtuk, hogy az ellenzetnek nem egyezésen, de inkább eltérésen kell alapulni. De az eltérés maga, a különbözés nem alapul-e mindig egyezésen? Keresünk-e különbséget ott, hol egyezés nincs? Csak azt különböztetjük meg egymástól, a mit nem akarunk egymással összetéveszteni, a mi tehát bizonyos tekintetben egyez egymással. Minél egyezőbbek pedig bizonyos tárgyak, annál inkább szükséges megkülönböztetni. Azon két ember közt, a kik hasonlítanak egymáshoz, sokkal inkább fogok keresni különbséget, hogy el ne vétsem őket egymással, mint azok közt, a kik egymáshoz különben sem hasonlítanak. Két férfi jelleme közt inkább keresem a megkülönböztetéseket, mint egy férfi és egy nő jelleme között: mert azok közelebb állanak egymáshoz mint ezek. Két meglett közt (legyen bár az egyik férfi, a másik nő) szintén inkább, mint egy meglett s egy gyermek közt: ugyanazon okból. Szóval: összehasonlítás és megkülönböztetés egyenes arányban vannak egymással; a miből következik, hogy ha két tárgyat ellenzetbe akarok egymással állítani, ezeknek bizonyos ponthoz egyezni kell egymással; ezen bizonyos ponthoz pedig — hogy igazi ellenzet lehessen közöttük — egyenlő távoból, egyenlő alárendeltségi viszonyban kell állniok, csakhogy — mint a párányban — az egyiknek jobbról, a másiknak balról. Hogy képen fejezzem ki magamat: az ellenzetes tárgyaknak egy szülétől származott testvéreknek kell lenni. Természetes ezért, hogy a mi egyenes logikai ellentétben van egymással, igazi ellenzetet is képez. Így például élet és halál, egészség és betegség, igazmondás és hazug-

ság, bizonyosság és tévedés, szép és rút, tragikum és komikum egyenes ellentétek; de nem ám élet és betegség vagy halál és egészség, igazmondás és tévedés vagy hazugság és bizonyosság, szép és komikum vagy rút és tragikum. Az ellentetek is arra hivatják, hogy egymást kiegészítsék, azaz hogy együtt bizonyos egységet képviseljenek, így p. o. jó és rossz a szabadakarat, fehér és fekete a színetlenség, zöld és vörös a szín, férj és feleség a házasság fogalmában egyesülvők. — A mily szép az igazi, oly rút az ál ellenzet. Támad pedig ez utóbbi, ha a szembetett tagok nem állnak egymáshoz az imént megjelölt kölcsönösség viszonyában, ha t. i. csak a különbözősi, nem egyszersmind a hasonlatossági pont van meg közöttük, szóval, ha egyszerűen csak különböznek egymástól, a nélkül hogy ellentétet is képeznének. Hogy az egymástól különböző tárgyak tarka változatossága, a különféleség magának a szépnek egyik módja, az bizonyos; de a rút módjává lesz, mihelyt az, a mi csak különbözik, ellenzetesként szerepel vagy az ellenzetet akarja pótolni. — Minél rokonnabb értelműek egyes fogalmak, annál könnyebben lehet elvéteni s egyet a másik helyett az ellenzetbe csusztatni, mikor aztán látszólagos ellenzet támad. Látszólagos ellenzet volna tennem, ha a nagyot nem a kicsinyvel vagy valami más nagygyal, de például a gyöngével vagy alrendüvel, jelentéktelennel tennék szembe, holott igazi ellenzetben az alrendűnek, jelentéktelennek a főrendűvel, fontossal, a gyöngének az erőssel, hatalmassal kell szembevéte lenni. Nem szükség mondanunk, hogy a látszólagos ellenzet is hibás, ál ellenzet. Hibás még — ha nem is épen ál — azon ellenzet, melyet tán legjobban felcsigázott ellenzetnek mondhatnánk. A művész nem bízik az egyszerű igazságban, nem elégti a meglevő természetes ellenzetet, hanem csigázza a végleteket s mesterségesen nagyítja, élesíti, hegyezi az ellenzetet, csak hogy minden áron — hatást erőszakoljon. Rosenkranz hatás hajhászatának is nevezi e kirívó, végletes ellenzetet. Ez rút, mivel oly fokig van csigázva, mely a tárgyra magára nézve legalább is felesleges, és már felesleges voltánál fogva bontólag hat az egésznek arányosságára. Nincs benne tárgylagos igazság, csak fogásul van alkalmazva a néző, hallgató vagy olvasó irányában, a kit megfoszt a szépiészeti gyönyörködés szabadságától és erőszakkal kényszerít — nem tetszésre, csak tetszésnek képzelt megadásra.

Rosenkranz itt Voltairét hozza föl példaül, ki Shakspeare „Julius Caesar“-ját a fölesigázott ellenzet becsempészésével ülteté át a francia színpadra. Voltaire nem elégette, hogy Brutus mint köztársasági legyen szembetéve Caesarral mint önurságra vágyóval; ő Brutust Caesar fiává tette, a politikai ölest apagyilkossággá csigázta, pro coronide, pedig a philippi csatát, mely Caesar világtörténelmi jogosultságát kitüntetve, Caesar árnyának Brutus ellenében igazságot szolgáltat, egészen elhagyta. — A ki a felesigázott ellenzetet minden árnyalatban meg akarja ismerni, menjen a színházba, hol ezen izléstelenség napirenden van, még pedig dal- és színműben egyaránt.

Ha tisztán meg tudjuk különböztetni az igazi ellenzetet, mely szép, az áltól, mely rút, könnyű lesz megkülönböztetnünk az igazi széthangzást is az áltól, azon széthangzást t. i., mely magának az öszhangzásnak kiegészítő eleme, attól, mely ezt megbontja. — Mit neveziünk általában széthangzónak? . . Tekintsünk hátra. Alaktalannak mondtuk volt a különbségtelen egységet, aránytalannak az egységtelen különbséget; alaktalannak, a mi egyez, midőn különböznie, aránytalannak, a mi különbözik, midőn egyeznie kellene; amabban tehát a különbség, ebben az egység hiányát láttuk. Ezek nyomán széthangzónak azt mondhatnók, a miben se egység se különbség nincs, mert benne a nem egyező van egyesítve. Nincs tehát benne egység, mert a mi egyesítve van, nem egyez; de nincs különbség sem, mert a mi nem egyez, (azaz a mi különbséget képezne), az egyesítve van. Nem is akar ez összmaradni — és széthangzik. Öszhangzó ellenben, a miben mind az egység mind a különbség legteljesebben megvan: a hol az egésznek jellemét tükrözteti vissza minden egyes rész, de az egyes részek mégis egyenkint önállólag lépnek föl. A különbségeknek (az egyes tagoknak) különkülön ki kell válni, de csak annyiban, a mennyiben e különválás nem ellenzi mindnyája egybevágását. Minél inkább vannak a tagok mind egymás irányában, mind az egészhez oly arányban, hogy közremunkálásukkal mind egyenként magukat, mindegyik a másikat, mind pedig együtt az egésznek egységét minél teljesebben tüntethetik elő: annál tökéletesb az öszhang. A tökéletes öszhang megkivánja, hogy az egyes tagok minél önállóbbak legyenek s mégis minél alárendelkezőbben olvadjanak át az egészbe; szóval, a tökéletes öszhang megkivánja

a minél teljesb különbéleséget a minél teljesb egységgel együtt. Ha azonban kérdés támadna különbség és egység közt, az elsőség okvetlenül az utóbbit illeti, s valahányszor a kettő között választás van, mindig a részt kell az egésznek, sohasem az egészet a résznek feláldozni. A régiek oly nagyra becsülték az öszhangot, hogy annak minden habozás nélkül alárendelék a különbségek egyéni jellemét, még akkor is, ha ez által az egyes alakok természetűsége csökkent. Az újabbak ellenben hajlandóbbak az öszhangot föláldozni az egyénes jellemzésnek. Gyakran látjuk például a régiek falfestményein, hogy állatok, emberek színezete nem természetes; szorosb vizsgálat után az ilyféle eltérések okát mindig az öszhangban találjuk, melynél fogva magának a falnak s a középső rajznak alapszíne döntő befolyást gyakorol a mellékrajzok és ékitmények színére. A régiek eleven láttani egységül nézték a falat, s ezen egységhez kellett illeszkedni minden egyes, ráfestett tárgynak. — Lehet oly mű, melyben a tagok helyes aránya egymáshoz és az egészhez külsőleg megvan, de a nélkül, hogy ezek az egészbe igazán beleolvadnának. Ekkor az egység maga csak külsőleges, csak holt; hiányzik belőle az öszhang éltető lelke, az eleven összemunkálás, a szerves egybevágás. Így például, midőn a színpadon a működő színészek játéka nem vág egymásba, midőn mindegyikök csak magát érvényesíti, csak magának játszik, nem a többinek is, és még kevésbbé az egésznek. Ez már rút; oly rút, mely az öszhang ellen vétkezik, melyet azonban — mivel benne még nincs meg az egységnek valóságos meghasonlása — inkább öszhangtalanságnak mint egyenesen széthangzásnak mondhatni. Széthangzás támad akkor, midőn az egyes különbségek nemhogy nem olvadnak be az egységbe, sőt összeütködnek és szétbomlanak. Ellenmondás csúszik az egységbe s ennek meghasonlását eredményezi. A széthangzás, magában tekintve, rút ugyan; de ha szükségesképeni meghasonlason, az egyes különbségeknek eredeti természetéből igazolható összeütködésen alapszik, széppé lesz: a nagy szakadás csak annál nyilvánóságosabbá teszi magának az egységnek egész mélységét. Ez az igazi széthangzás, mely mintegy tisztító tűz, melyből megtisztultan, feloldozottan, föl szabadultan emelkedünk az egységhez. Egészen más az ál széthangzás, mely mindig rút. Emlékezzünk meg itt az igazi s az ál ellenzetekről. Az igazi széthangzásban mindenkor igazi ellenzet képezi az ellenmondást; az ál széthang-

zásban ál ellenzet lappang. Azért amaz szükséges, mulhatlan, ez pedig önkényes, esetleges; amaz a tárgy belső természetében rejlik, ez csak ki van mesterkélve, csak látszik. Az ellenmondás tehát, melylyel az ál széthangzás dicsekszik, szintén nem igazi, csak ráfogott ellenmondás; a meghasonlás, melyet hazudik, csak ál meghasonlás. Az alakot, melyben nyilatkozik, nem fogadjuk el élő lényül, csak ocsmány, ijesztő, boszantó, lehetetlen rémképnek nézzük. — Azonban az igazi széthangzás is válhatik rúttá. Ez, mint tudjuk, csak azért szép, mert átmenetül szolgál az egységhez, mert az utolsó harez, melyből a béke fejlődik ki. Okvetlenül rúttá lesz tehát, ha nem az egység fejlődik ki belőle. A széthangzásnak az őszhangban kell elenyészni, fölöszlani, megoldódni; — ha pedig az ellenmondás csak más, újabb ellenmondásban enyészik el, mely aztán kínúl fenmarad, ha a megoldás silányabb a föladatnál, ha a befejezés belértékileg nem felel meg a bevezetésnek: akkor az eredmény rút.

Rosenkranz, a széthangzóul szólván, szól mellesleg az érdekesről is. Megjegyzi névszerint, hogy az érdekesben szintugy, mint a széthangzóban, mindig valami ellenmondásnak kell rejleni. Szép — ugymond — Kant szerint, a mi érdek nélkül köz tetszést szül; rút tehát, a mi szintén, érdek nélkül, köz visszatetszést szül. A széthangzó, ha nem szép is, de érdekelhet bennünket: s ekkor nevezzük azt érdekesnek. A mi egyszerű, könnyű, átlátszó, az nem érdekes; a mi nagy, fenséges, szent, hasonlag nem érdekes, mert több, hogysen csak érdekes lehessen. De a mi be van bonyolódva, a mi tele van ellenmondással, a mi kétértelmű, sőt a miben természetlenség, gonoszság, vagy épen téboly is mutatkozik, azt érdekesnek mondjuk. Az ellenmondásban forrongó nyugtalanság bűvös erővel vonzza magához az embert. A miben nincs ellenmondás, nem érdekes. — Csakhogy itt az ellenmondást legtágabb értelmében vegyük, ha tőle akarjuk függővé tenni az érdekest. Rosenkranz bizonyosan így veszi; de még a képzelt ellenmondást is hozzá kell értenie, — különben igen szűkre szorúl az érdekesnek fogalomköre. Nekem ugy látszik, hogy az érdekest nem is az ellenmondás alapján kell meghatározni, de felfogásunk viszonyából: mert az érdekesben mindig leglényesebb a felfogó egyéniséghez való vonatkozási módja, azaz, mert az érdekes önleges természetű, minélfogva az érdekest majd

rútban, majd szépben találjuk s a mi egyre nézve érdekes, másnak érdektelen lehet (a mit a szépről, rútról nem állíthatni). Érdekes az, a mit — jobban akarnánk ismerni; azaz a mit már ismerünk annyira, hogy ránk vonzást gyakoroljon, de még nem ismerünk annyira, hogy egészen magunkénak mondhassuk; érdekes tehát, a minek egy része föl van leplezve, más része el van takarva előttünk, szóval, a mit ismerünk is nem is. Az érdekes félig nyilvánvaló, félig titok. Bizonyosan e két félségnek ellenzete az érdekes felfogásában indítá Rosenkranzt, hogy ezt egyenesen az ellenmondás fogalmából értelmezze, jóllehet a fél ismerés fél nem ismerés magában még nem föltételez ellenmondást. Érdekes tehát, a mit félig ismerünk, félig nem. A mit egészen ismerünk, vagy a mit épen nem ismerünk, az nem érdekes. Amaz több, ez kevesebb az érdekesnél. — Helyesen jegyzi meg Rosenkranz, hogy némely író az érdekest csusztatja a költői helyébe s szellemdús kezelésével úgy is tudja eszményesíteni, hogy csakugyan megközelíti az eszményit. Ily írók többi közt Voltaire és Gutzkow, kik is — mint Rosenkranz nem mulasztja el (az érdekesről adott meghatározása igazolásaul) hozzátenni — mindenek fölött az ellenmondást szokták igen találón felfogni. Az érdekest tehát nem kell összetéveszteni a költőivel; a mi azonban nem azt teszi, hogy a mi érdekes, ne lehessen egyszersmind költői. Lehetnek művek, és vannak is, melyekben mind érdekesség mind költőiség nagy mértékben van meg.

Bocsássa meg az olvasó, hogy kissé félreecsaptunk. — Ismét fölveszszük a tárgy fonalát.

Hátra van még itt kimutatnunk, hogy mindazon idomok, melyeket az idomtalanság okfeje alatt tekintetbe vevénk, miképen fordulhatnak komikumba. Itt csak rövid érintésekre szorítkozunk. — A merő, üres egység vagyis az alaktalanság képezi a furcsa ismétlet és ellenfordulat alapját. Az ismétlet komikuma támad, midőn a várt egyéb helyett mindannyiszor csak azon egy fordul vissza. a mi már volt. Igy némely ember szavajárása, — mit szegénylelkű vigjátékirók már nálunk is eléggé elcsépeltek, nem tudván, hogy az ismétlet csak úgy lesz igazi komikumma, ha megválogatva s csak a maga helyén, nem pedig akárhányszor és akárhol alkalmazzák. (A furcsa ismétletet úgy hiszszük senkisésem fogja összetéveszteni az egészen más alaku versi ismétlettel vagy

refrainnel. Azonban a vers ismétlet is lehet egyszersmind furcsa.) A furcsa ismétlet az első alak vagy alakulatnak folytonos visszatérése; a furcsa ellenfordulat ellenben az első alak vagy alakulatnak egyszerre feltüntetett ellenkezője. Alakul valami, s a mi alakult volna, egyszerre mint saját magának ellenkezője tűnik elő; a kitűzött és követett czélnak egyszerre ellenkezőjét látjuk elérve. Szemfényvesztők és bajazzók jól tudják e komikumot kihasználni. A bajazzo például át akarja ugrani a korlátot s erősen neki iramodik. Már szinte látjuk a merész ugrást. Ő pedig, midőn már épenséggel odaért, egyszerre megáll s szép csöndesen a korlátot alól búvik elő, vagy pedig megfordul s elszáll. — Az aránytalanság komikuma még többszerű. Az arányosság hiánya ugyan még semmi komikumot nem rejt magában, de igenis a zürzavar, melyben egy alak a másikat félretolja s megsemmisíti. A fél arálynak furcsasági jellemet kölcsönöz a megkezdődés és be nem végződés ellentéte: megindult valami, hogy egészsze legyen, de megakadt s most úgy maradt félszegen; nem kész, s mégsem készítik tovább. Legtöbb komikum rejlik azonban az igazi, teljes aránytalanságban; sőt ez már magában véve is furcsának mondható. A furcsaság azon ellenmondásban van, hogy a mit elvileg lehetlennek kell vallanunk, mégis létezik, előttünk van, és szemben szép párjával, saját létezése által mintegy gúnyolja a törvényt, mely szerint neki nem volna szabad létezni. Lehetlennek kellene lenni, hogy a jobb kar hosszabb legyen a balnál, s ha e lehetlenség mindamellett valósul, az elv és való közti szembeszökő ellenmondás komikailag hat. Ez a sántítás komikumának is alapja. Az aránytalansági komikum szerepel a színműben is, midőn a főcselekvény tragikai folyamával párrányosan valami mellékcselekvény komikai folyama van szembevetve. A komoly rész minden részlete ismétlődik a tréfás részben: amannak valódisága ennek semmiségében van visszatükröztetve, vagy inkább majmolva; a nemes bánat pityergéssé, a pathosz dagálylyá, a szenvedély bohósággyá fajul. E modor az angol, de kivált a spanyol színiköltészetben divatos. Shakspeare kizárta a magas tragoeédiából, Calderon ellenben csaknem kivétel nélkül él vele, még a vallási színműben is. — Nem szólottunk még a széthangzás komikumáról. Tán mondanunk sem kell, hogy a széthangzásban sokkal több mód és erő van a komikum kifejtésére, mint a rútnak

előbbi alakzataiban. A széthangzás ugyanis a rútnak eddig valamennyi idomát, mint saját magának egyes mozzanatait, magában foglalja, és így összefoglalva hozhatja elő mindazon furcsát, mi azokból egyenkint eredhet; továbbá a széthangzás, mint meghasonlás, önmagában való ellenmondást képez, mely egyes elemei zürzavarában, ferde ellenzetek szembetételében s magának a meghasonlásnak sikerületlen megszüntetésében még száz meg százfélékép üti ki magát. Ennélfogva itt határtalan tér nyílik a komikai ellentétek föltüntetésére: ugyszólván csak egyszerűen rá kell mutatni az oly bőségesen található ellenzetekre s ellenmondásokra. Az ebbeli komikumot a szépirodalom akaratlanul is nagyon bőven termeli, tán még bővebben mint akarva. Kivált oly művekben, névszerint színművekben burjánzik, hol a czél a tragikum, de nincs eltalálva, s az ellentétek se kellően megalapítva se kellően megoldva nincsenek.

II. A SZABATLANSÁGRÓL.

A szabatoság abban áll, hogy a szépirodalmi alak a maga szabályszerű sajátágában legyen előadva, azaz, ne hibázzék rajta semmi, a mi lényéhez hozzátartozik, de ne is legyen rajta semmi, a mi nem sajátja. Ellenkező esetben a mű szabatlan.

A szabatoság általában helyesség, hibátlanság, t. i. alakhelyesség, alakhibátlanság; s ez azon szépség, melyet meg lehet tanulni. Helyességre, hibátlanságra — veleszületett nagyobb tehetség nélkül is — mindenki szert tehet, csak a szépirodalmi műtan szabályait ismerje és kövesse. Középszerű tehetséggel megáldott művészek, ragaszkodván a műtani szabályokhoz, becsesb és maradandóbb szépműveket alkotnak, mint a lángelmű, ki a szabályokkal nem törődik. (Csakhogy kétséges már annak lángelműsége, ki nincs tekintettel a szabályokra: mert az igazi lángelme törvénytisztelő.) Azonban a merő szabályozottság, a mi semmi sem több, csak épen szabályozottság, szegénynek s fagyosnak, tehát valóban rútnak tűnik föl a lángelme teremő hatalma mellett: nem, mintha a szabatoság magában rút volna, de mert ennek csak eszköznek kell lenni a szép nyilvánítására; ha pedig az életető lélek, a szellem, a belső mag hiányzik, akkor az alakilag leghelyesb és hibátlanabb mű is csak lelketlen hüvely, üres külsőség marad. (Ide téved kivált az ugynevezett akadémiai műirány, melynek jól iskolázott híveitől származó művek igen gyakran csak

azon egyetlen nemleges és külső érdemmel bírnak, hogy nem hibásak.)

A mondottakból következik, hogy a szabatlanságot helyesen nevezhetjük szabálytalanságnak is, vagy helyesebben szabályzatlanságnak: mert abban áll, hogy nem tartja magát a szabályokhoz.

A szabatlanság egyes módjai már az egyes művészetek körében volnának megtekintendők. Egyenkint elő kellene sorolni a szabályokat s mindegyik mellett megjegyezni, hogy ellene vétvén szabálytalanságot követünk el. Ily végtelen részletezésbe nem bocsátkozhatván, csak az általános elvek megemlítésére szorítkozunk, melyeket a művésznek tekintetbe kell venni, ha szabatos művet akar alkotni, s melyeknek tekintetbe nem vételéből a szabatlanság rúttja származik. Tekintetbe kell pedig a művésznek venni először is általában a valót, másodsor a különös tárgyalási modort, harmadsor az egyes művészetágak meghatározott körét. A valónak hű visszatükrözését mondhatjuk valószerűségnek, ellenkezője tehát a valószerűtlenség lesz; a tárgyalási modor helyességét modorszerűségnek nevezzük, ennek ellenkezőjét pedig modortalanságnak; a mi végre az egyes művészetágak különkülön figyelembevételét illeti, ezt legyen szabad műszaki jellemességnek, ellenkezőjét pedig műszaki jellemetlenségnek mondanunk.

Igy tehát a szabatlanság rúttjának egyes idomai: a valószerűtlenség, a modortalanság, a műszaki jellemetlenség. Lássuk ezeket egyenkint.

Valószerűtlenség származik, ha a művész nem adja vissza híven a valót. A művészetnek csakugyan utánoznia kell a valót; miből azonban koránsem következik azon elhírhedt, még magok a művészek közt is elég hitelben álló vélemény igazsága, mintha a művészet nem is volna egyéb, mint a természet utánzata. A művészet utánozza a természetet, de nem másolja. A valóság lényei, sok mindenfélekép akadályoztatván fejlődésökben, egyenkint nem felelnek meg saját fogalmoknak; nem olyanok, a minőknek, épen mivoltuk- és rendeltetésöknél fogva, lenniök kellene. A művészet lehántja róluk a lényegtelent, kipótolja a fogyatkozásokat, helyrehozza a hibákat, s úgy állítja elő a valóság lényeit, a mint lenniök kellene, megtisztítja minden feleslegestől és ártalmastól, hiánytalan lényegökben, mint a tiszta eszmény teljes

jelenségét A fénykép-írás igazán másolja a valót, s épen azért is nem művészet. A teljes, egész embert nem tudja visszaadni, épen mert csak azon legkülönlegesebb állapota- és hangulatában adja vissza, melyben egy bizonyos perczben van. Az ily művek pedig annál távolabb állnak az eszménytől, tehát annál kevesebbé művészetiek is, minél szigorúbb pontossággal másolják a merő külső valóságot, minél jobban sikerül a lényegtelen, vagy nem az illető művészet, vagy általában nem a-művészet körébe tartozó részletek valószerűsége. Itt azon pont, hol már igazán mondhatjuk, hogy minél közelebb járul a mű a valóhoz, annál rútabb. A színezett szobor már nagyon rút; de a valót még inkább másoló viaszkép még sokkal rútabb. Az igazi ruha, az igazi haj, mennyire való ez, s mennyire utálatos! A művésznek utóvégre is képzelmeiből kell az eszményt kialakotnia; a való iránti hűségével csak anyagot szerez hozzá, követ és meszet az épülethez — A helyes utánzást tehát a művészetre nézve kelléknek ismerjük ugyan, de nem nézzük főczélnak, s mindig hozzáértjük a multhatlan eszményesítést. Mivel azonban a helyes utánzat csak ugyan kellék, hiánya természetesen hiba, még pedig az, a mit feljebb valószerűtlenségnek neveztünk. E valószerűtlenség maga lehet háromféle, a mint t. i. vagy a természeti, vagy a lélektani, vagy a történelmi hűséget sérti. A természeti hűség a külső tárgyak eltalálásában áll, — a külső tárgyakhoz értetvén azok is, melyek nem a természet, de a mesterség alkotásai, tehát nem teremtmények, de készítmények (mint például épületek). A lélektani hűség vagy igazság kívánja, hogy a vágyak, vonzalmak, szenvedélyek tartás- és mozdulatokban, arczban, szavak által helyesen kifejezve, magok az indulatok is helyesen indokolva legyenek. A történelmi hűség azt hozza magával, hogy történelmileg ismeretes személyek, tények, szokások és tárgyak megfelelő helyen és időben, általában úgy legyenek alkalmazva, hogy a valóval, illetőleg a róluk szóló történelemmel vagy köztudomással öszhangozzanak. A természeti hűség megsértését csak igen ritkán ugyan, de mégis el lehet nézni; a lélektani hűség megsértését sohasem bocsáthatjuk meg; — a történelmi hűség ellen azonban nagy mesterek is vétkeznek (bár természetesen csak lényegtelen részletekben) s ebbeli vétségek irányában legkevésbé is szigorodunk. Egyébiránt a valószerűségnek e harmadik módjára, t. i.

a történelmi hűségre nézve kivált a német tudomány, Lessing óta, engedékenyebb mint kellene. Rosenkranz tárgyalásán is meglátszik ez engedékenységgel, bár ő mindenképp őrizkedik a félszegségtől. Inkább is csak a lényegtelen külső jelenségek másítását engedi meg; s a kortévesztéseket csak úgy hajlandó elnézni, ha nem épen képtelenségek, ezenkívül pedig bizonyos célbavett művészeti hatásra okvetlenül szükségesek. Elismeri ugyan, hogy a művészet, ha csak eltalálta, fölérte a történelem eszményi igazságát, némi szabadsággal kezelheti a történelmi anyagot, — meg is engedi, hogy a művész, a szépség érdekében, a történelmet vagy történelmi hitelűvé lett regét módosíthassa, ha módosításával annak költői értékét emelheti, azaz magát a tárgyat eszményibbé teheti (mely vétség azután voltaképp javításnak tekinthető, mert a történelmi hagyományt szépészetiileg megigazítja); megjegyzi azonban, hogy az igazi művész mégis mindig a történelmi hűségre is fog törekedni, annyival inkább, hogy ez neki oly jó szerül szolgál az egyénítésre. — De hát az ábrándos alkotások fölszabadítják-e a művészetet a valóság törvénye alól? Ugy látszik, hogy föl. De csak látszik. Magára az ábrándosságra nézve előre is azt kell megjegyeznünk, hogy hiszen a természet és történelem is hemzseg ábrándos tüneményektől. Nincs képzerő, mely ábrándosabb, álomszerűbb dolgokat kikoholni bírna, mint a minőkkel az élet folyamában, a természetben és történelemben találkozunk. Nem is ütközünk meg a legmérsezebb képzelmenyekben, sőt végtelenül gyönyörködünk bennök, bár valótlanságuk, sőt lehetlenségök felől meg vagyunk győződve (gondoljunk például Granville lányvirágaira vagy az „Ezeregy éj“ meséire), — de csak akkor nem ütközünk meg, ha eszményi valóság van bennök. Az ábrándos tüneményekben belső igazságnak kell lenni, hogy a bennök levő ellenmondásoknak egységbe olvadása, természetlenségök természetessége az értelmet lefegyverezze. Ha tulsapongnak is a lehetőség korlátain, magának a tulsapongásnak, hogy úgy mondjuk, a lehetőség színével kell birni, nehogy az ábrándosság, mint elégszer történik, képtelenséggé fajuljon. Ábrándos és képtelen nem mindegy. A szfinxek, minotauruszok, halféle nők, szárnyas emberek, ugynevezett képzelmi virágok, az arabeszkék, stb. ábrándszerű, de nem képtelen alakok. De képtelen például az oroszlán, melynek farka madárfejben végződik

mert itt az alaknak egysége van megbontva. Ugyanez elvek alkalmazandók a tündérmese megítélésében. A valódi mesében az előforduló lehetlenségeknek mindig megmarad jelképes valószínűségök; ábrándos tüneményeit a természeti s történelmi igazság ösztönszerű érzelme lengi át; a jó mese, játzsisa mellett is az eszme körén belül szigorúan valószerű, szabatos; a gyermeteg képzelet természetes ártatlansága megóvja, nehogy természetlen túlcsigázások és ferdítések által képtelenségbe csapjon át.

A szabatlansági rútnak idomai közt második helyen a modortalanságot említők. Ez a modorhelyességnek vagy modorszerűségnek ellenkezője. — A művészetnek ugyanis, midőn alkot, nem csupán a valóságból elvont, de a saját maga fejleméből eredő szabályokat is tekintetbe kell venni. Azon szabályok, melyek magában a művészeti tárgyalás következetességében rejlenek s a művészt, működésében, bizonyos jellegzerű eljáráshoz kötik, alkotják az illető művészeti modort vagy stylt. Minden szépműnek bizonyos modorúnak kell lenni. A modorszerűség tehát szintén a műhelyesség, szabatosság kelléke. A modorszerűséget nevezhetnök csak egyenesen módszerűségnek is, mert a styl ugyanaz a művészetben, a mi a módszer a tudományban: a modor nem egyéb mint művészeti módszer. — Modor nélkül, azaz egybizonyos modor következetes alkalmazása nélkül a mű modortalanná, modortalanságánál fogva pedig szabatlanná, szóval rúttá lesz. Mikép történik azonban a modor megsértése? — E kérdésre azonnal megvan a válasz, mihelyt tudjuk, hogy miben áll voltakép azon tárgyalási következetesség, melynek folytán valamely mű határozott modorúvá lesz; vagyis hogy mifélek azon szabályok, melyeket a művésznek be kell tartani, ha modorszerűen akar alkotni. E szabályok, mint feljebb megjegyzők, nem a valóságból, de maga a művészet fejleméből erednek. Hogyan fejlődik azonban a művészet? Általában véve, a szépnak velünk született s bennünk élő törvényei szerint, de különösen a hely- és időbeli viszonyok korlátjai között is, melyek a művészetnek alapilag tisztán szépiészeti fejlődését sokféleképen módosíthatják és — mint az egyes nemzeteknek és iskoláknak egymástól eltérő s korszakok szerint saját magokban is többfelé ágazó különféle modornemlein látjuk — csakugyan módosítják is. Meg kell tehát különböztetnünk az általános szépiészeti, és a különös, nemzet- s iskolabeli modorsze-

rüséget. Az általános szépészeti modor a szép eszméjén alapszik, mely szerint valamely tárgyat vagy magas (szigorú), vagy alanti (könnyű), vagy közép modorban lehet és kell tárgyalni. Szükség, hogy a művész valamelyikre magát elhatározza, s azt meg is tartsa. Minden szépműnek elhatározottan egyik vagy másik modorban kell lenni — természetesen tárgya szerint. A mely műben (mint például a regényben) vegyülhet is a három, a vegyületből is mindegyiknek tisztán, a maga eredetiségében, különkülön ki kell válnia. A magas modorban vagy hangnemben sok idom és fordulat tilos, mi a középsőben megjárja; ebből ismét sok ki van zárva, mi az alantinak való. A magas modor a fenség körébe emelkedik föl; a középső a kellem körében mozog, de méltósággal; az alanti még a kellem köréből is leszáll a közönségesbe s szeret átesapni a torzbohóságba. Modortalanság származik, mihelyt valamely műben nincs megtartva azon modor, melyet tárgya kíván. Így, ha például a hymmuszban játszi kifejezések s könnyű elmésségek, vagy pedig az egyszerű danában fényes nagy szavak, magasztos eszmelánczolatok fordulnak elő. — A szépészeti eszmény általános törvényeit, melyekből az imént tárgyaltuk általános szépészeti modorszerűség fejlődik, minden egyes nemzetnek faj, földirati helyzet, vallás, főfoglalkozás szerint különböző szelleme s minden egyes nemzetben ismét az egymást koronként váltogató egyes műiskolák különfélekép módosítják: — úgy hogy a tiszta szépészeti eszmény élet- és szokásbeli eszményben nyilatkozik. A művész (ki mindig bizonyos nemzet tagja s ki oda van, ha nem érzi magát nemzet tagjának) az által is vét a modorszerűség ellen, ha nemzete modorát — vagyis, mint közönségesen mondjuk — a nemzet ízlését nem követi. Hasonlag, ha eltér az illető iskola modorától. De az iskolai modor gyakran ellenkezik a tiszta eszmény igényével, s ekkor könnyen megesik, hogy a művész épen az által, hogy tisztán szépészeti tekintetben teljesen modorszerű, a nemzeti, az iskolai ízlés körén belül modortalan. A nemzeti modorok úgy nézhetők, mint az eszmény különkülön megtestesülései, s kivált egyéni jellemzetességöknél fogva nagy mértékben igénylik a szorgos figyelembevételt. Mondanunk sem kell egyébiránt, hogy midőn akár a nemzeti, akár valamely iskolai modor összeütkezik az általános értékű szépészetivel: az elsőség ez utóbbit illeti. — A modor mindazon különféleségei,

melyekről ime szólottunk, közmodorúl tekinthetők a magán modor irányában, mely a gyakorló egyén sajátágaiból fejlődik elő. A magán modor nem okvetlenül hibás, mert a közmodorral is összehangzásban maradhat; sőt mondhatni, hogy minden művésznek — azonkívül hogy valamiféle közmodorhoz ragaszkodik — megvan a maga saját modora is. Ha azonban a magán modor a közmodorral ellenkezik s ezt sérti, akkor már hibássá lesz. A hibás magán modort, mely természetes, hogy szintén a modortalanság rovata alá tartozik, modorosságnak szokás nevezni. Ez is tehát rít. — A modorosságról egyébiránt Rosenkranz ez alkalommal nem szól; e helyett a műkedvelést tárgyalja tüzetesebben, mint azon visszaélést a művészetben, mely fő szülője mindennemű modortalanságnak, mert hiszen maga a kényelmesség szülöttje s kényelmes, önleges tévutakon kóvályog. Legyen szabad e tárgyra nézve Goethe néhány észrevételét idéznünk s ezekkel a modortalanságról mondottak sorát befejeznünk. Goethe így szól: „A műkedvelés a művészetet megfosztja elemétől, közönségét pedig elrontja, mert komolysága- és szigorából kivetkezteti. A beelégedés mindig a művészet romlása; a műkedvelés pedig mindig elnézést, kegyességet hoz divatba. Tekintetet szerez a műkedveléshez közelebb álló művészeknek az igazi művészek rovására. Költészetben a műkedvelő vagy a mulhatlan gépleges részt hanyagolja el, úgy hívén, eleget tőn, ha csak szellemet s érzelmet tanúsít; vagy pedig épen csak a géplegesben keresi a költészetet s abban mesteremberi ügyességre viszi, belérték nélkül. Mindegyik ártalmas, amaz inkább a művészetnek, ez inkább magának az egyénnek.“

A szabatlanság módjai közt feljebb — a valószerűtlenség s modortalanság után — a műszaki jellemetlenséget említők. — Minden egyes művészetágnak az hivatása, hogy a szépet adja elő; ezt azonban mindegyik csak a maga külön módja szerint teheti. Az anyag, melyben dolgozik, a közlőny, melyben magát kifejezi, minden egyes művészetágnak határokat szab, melyeket nem szabad, nem is lehet áthágni, mit ha megkísért, az illető műszak jellemét sérti meg. Így a képes művészetek térben s néma anyag által tüntetik elő a szépet. Az építészetnek az levén föladata, hogy magát az anyagot az anyaggal emeltesse és tartassa, itt fő figyelem a súlypont helyességére fordítandó, s csak ennek alapján lehet aztán a többi igénynek, névszerint az emelkedés szabadsá-

gának s kellő magasságának megfelelni. A ferdén álló pizai torony csak látszólag ellenkezik az építészet sarkalatos törvényével, mégis (épen ferdeségénél fogva) megszűnik szépmű lenni s csak curiosum. A szorosb értelemben vett képes művészet vagyis a képfaragás körében, szobor- s vésművekben az élő alak természeti mérv-arányainak elvétése lesz a szabatlanság főoka. Itt az álló tüneményül kiemelkedő műnek minden irányban való teljes kiterjedésénél fogva, minden legkisebb aránytalanság, minden hibás utáztat, nehézkes vagy épen lehetetlen állások sokkal erősebben szembeötlenek s nagyon bántanak. Az öszhang azonban megengedi, az egyénítés kívánatossá, az eszményi kifejezés pedig gyakran szükségessé teszi bizonyos idomoknak majd nagyítását majd csökkentését — a természeti valón túl. Így például a görögök a szemcsontot annyira nagyítják, az orr vonalát lefelé annyira befelé húzzák, mint a valóságban sohasem találjuk, s ez mégsem szabatlanság. Hasonlóképp nem szabatlanság az egész alak természeti nagyságának majd kisebbítése majd nagyobbítása, csak ügyeljen a művész azon mérték megtartására, mely még nem csökkenti a műnek teljes fölfoghatását, és vigyázzon, hogy csak oly alakokat nyújtson ki óriási mérvekben, melyek a nagyítást képviselt tárgyoknál fogva megengedik, s szintezt vegye tekintetbe a kicsinyítésnél. Óriási bikák, oroszánok szépek: de óriási patkányok rútak volnának. Míg a képfaragásban az alak körülvonalozása, azaz a rajz a fő, annyira hogy e mellett a szín teljességgel feleslegessé lesz, sőt mint egyénesítő elem ellenkezik is a faragott kép merevségével: a képirásban viszont a szín s ennél fogva a színnel együtt a világítás a fődolog. A képfaragásban maga a színezés már szabatlanság, a képirásban csak az elvétett színezés. A zenét illetőleg, ennek műköre az idő. Hogy a szabatosság csakugyan a megtanulható szépség, a zene is bizonyítja: ez kedélyünk legbenső mocczanatait fejezi ki, mégis a hang természeténél fogva oly szigorú számtani szabályokhoz van kötve, hogy minden szabatlanságot a legpontosabban ellenőrizhetni. A költészetben határozatlanabb a szabatosság, mert itt még sokkal inkább, mint a többi művészetágban, a szellemi tartalom a fődolog, mi ha megvan, egy kis szabatlanságot olykor megbocsáthatunk. Minden költői műtől azonban nyelvbéli tisztaság, verstani helyesség, kifejezésbeli tökély s — a mire mai nap legkevésbé ügyelnek

— a költészeti fajok tiszta különválasztása s össze nem keverése tekintetében szigorún meg kell kívánnunk a szabatoságot. — Az egyes műszakok különkülön jellemét sértik azok is, kik több művésztágot helytelenül egymásba kevernek. Mű csak úgy lehet szabatos, ha tisztán megmarad azon művészet határaiban, melyhez tartozik. Ezt azonban nem úgy kell érteni, mintha egy művészet a másiknak segélyére nem lehetne. Az építészet helyet szolgáltat a képfaragás- és képírásnak; zene és költészet szintén támogatják egymást, sőt a költemény énekelhető is. Csak egymásnak ne ártsanak, csak egymást — a helyett hogy kölcsönösen előmozdítanak — meg ne semmisítsék! Midőn egy művészet a másikat támogatja, az szép; csak az rút, midőn egyik a másikat saját jelleméből kiforgatja, midőn egyik a másik határába téved — akár le- akár fölfelé, azaz akár alsóbbrendű művészetbe visszaesés, akár felsőbbrendűnek bitorlása által. Az építészetben nem fordulhat elő visszaesés; de igenis bitorolhatja a képfaragást, képírást, mi által csak saját mérveiben szenved csonkulást. A szobrászat — hátrafelé — ne vállalja el az oszlop szerepét, — előre pedig — ne vágyakodjék a festészet színpompája után. A festészet maga ne folyamodjék a kiterjedéshez, de bitorlóvá se legyen az által, hogy netalán olyat akarjon előadni, a mi helyzetbe nem foglalható, azaz láthatóvá nem tehető; ne akarja a tisztán lelkit, tán épen értelmet s észbelit szemmel láthatólag kitenni (a mi egyébiránt ugyis hijáavaló iparkodás volna). A zenészet ismét ne akarja festeni, a mit csak látni lehet; de az által se tegye magát nevetségessé, hogy megkísértse — miként az ugynevezett „jövő zenéjének“ hóbortosai már fennen ígérk — a lelket a maga teljességében kifejezni. Valamint az építészetben visszaesés, ugy viszont a költészetben bitorlás nem fordulhat elő, mert a költészet közlönye a nyelv, a nyelv pedig mindent kifejez, a mi csak (emberileg) kifejezhető. Vigyáznia kell azonban, nehogy visszaesés által veszítsen becséből. Ne akarjon például csak képírás lenni, midőn oly sokkal több lehet, képírás pedig ugysem lehetne tökéletes. (Ezt fejtegeti Lessing, híres „Laokoon“-jában.) Van festés is, van hangjáték is a költészetben; de egyik sem voltaképi eleme; mindegyikének csak alárendelt, sőt másnemű szerepe van benne.

A szabatlanságnak komikumba fordulása nem szorul sok

magyarázatra. Általában azt lehet mondani, hogy mihelyt a szabatlanság szándékos, már rendszerint komikus is, s ha még nem volna, csak kevés elmésség kell hozzá, hogy az legyen. Elég lesz tehát csak egykét példát fölmutatnunk. A valószerűtlenség komikumával mulattatnak főleg az ugynevezett átöltöztetések (hol azonban a nagynak kicsinybe vétele is be szokott folyni a furesaság emelésére). Így például az „Aeneis“ átöltöztetése, melynek eredeti szerzője Scarron, s melynek birtokába a magyar irodalom csak harmadik kézből, Blumauer nyomán jutott. Grandville „más világá“-ban is bőven vannak ide szolgáló jeles példák. A modorszerűtlenség úgy látszik kevésbbé alkalmas a komikumra. A gót épületbe igazított görögös toldások például mindig visszaszítóbak, hogysen józűn nevetethnénk rajtok. Erős komikum rejlik azonban a magas modornak hitvány tárgyakra alkalmazásában, a méltóságoskodó köznapiságban. A műjellemtlenség körében ugyszólván csak a festészet és költészet fejthetnek ki komikumot. Legtöbb komikumot fejthet ki e részben természetesen a költészet, mert ennek közlönye a nyelv, a nyelvbeli szabatlanság tere pedig végtelen. Nyelvtani és szófüzési hibáság, tájbeszéd és tájéjtés, többféle nyelv keverése, idegenes szólásmódok és kifejezések, továbbá a jargon vagy keveréknyelv, a hebegés, dadogás, selypítés, mind jeles eszköz a komikumra. (Következik: III. A v i s s z á s s á g. Erről azonban a közelebbi füzetben.)

GREGUSS ÁGOST.

GUIZOT.

(ELSŐ KÖZLEMÉNY.)

Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps par M. Guizot. Tome premier. Paris Michel Lévy frères. Leipzig F. A. Brockhaus. 1858.

Előttünk fekszik egy jószándéku ember, egy hosszú életén át politikai elveihez, a rend és szabadság elveihez ernyedetlenül hű polgár, egy böles államférfiu önéletírása: Guizoté. Mert ő böles államférfi volt, bármit mondjon a politikai bárgyuság, mely Lajos Fülepnek értelmiségtől és jóságtól sugárzó arczából csak annyit olvasott ki, hogy az körtvélyhez hasonlatos, s mely tehát igen következetesen Guizotban is csak Orbiliust látott. Ki volt legyen ő, azt önéletírásának, azaz: „kora történetírásához szolgáló emlékeinek“ jelen első kötete is tanúsítja, melyet a Szemle olvasóival közelebbről megismertetni szándékom. Hadd lássák fejlődésében a „komoly gondolkozót“, ki korának politikai és socialis kérdéseit, mint tanár, mint képviselő, mint miniszter egyiránt magas szempontból szokta tárgyalni, hova a szenvedelmek hullámai csak ritkán fecesentik tajtékukat; kinek politikai működését mindamellett annyi vád, annyi rágalom érte; de kinek emberi és magánpolgári méltóságát még a pályaföveny bogarai sem nyálazták el.

Guizot Ferencz Vilmos, protestans család ivadéka, született Nimesben, déli Franciaországban 1787 october 4-én. Atyja

ügyvéd volt, s mint tagjaazon hitfelekezetnek, melyet XIV. Lajos és utódai csaknem teljes jognélküliségre juttattak, rokonszenvvel üdvezlette a forradalom hajnalhasadását; 1794-ben a terrorismus bárdja alatt ő is elvérzett. Az özvegy csak árvái növelésének akarván élni, az 1798. óta Franciaországhoz kapcsolt Genfbe, a protestans tudományosság egyik fő székhelyébe költözködött gyermekeivel. Ferencz itt komoly iskolában, az államalkotó Calvin emlékei között nőtt fel, s a régi és újabb nyelvek tanulásán kívül, 1803 óta kivált philosophiával foglalkodott. 1805-ben anyja visszatért Nimesbe, hová őt a gyermekek is követték, s hounan Ferencz rövid idő mulva Párisba indult. Munkájának kezdetén itt találkozunk Guizotval.

I.

Midőn 1807. a világba léptem, — írja — az 1789-diki mámor régóta teljesen elpárolgott; a társadalom csak azon volt, hogy jó és biztos ülőhelyet találjon; mint előbb a szabadság áhítozásában, úgy gyönyörködött most az erőhatalom látványai-ban. Az általános reactióban csak a XVIII-dik század irodalmi teremeinek hű örökösei őrzötték meg ama korszak két rendbeli, a mily nemes oly kedves tulajdonát: a szellemi élvezetek szeretetét távol minden haszonleséstől; és azon rokonszenvi készsége-t, azon jóakaró kandiságot, az erkölcsi mozgalom és a szabad értekezlet azon szükségét, melyek a társadalmi viszonyokat annyira termékenyítik és nemesbitik. Én ezt saját hasznomra bő mértékben tapasztaltam. Magánéletem egyik eseménye által — első ismerkedését Meulan Paulinával, leendő nejével, érti — vezetettve be e társaságba, igen fiatal koromban érkeztem ide, minden hírnév nélkül, s csak annyiban feljogosítva a belépésre, mennyiben egy kis értelmiséget tettek fel bennem, s mennyiben némi ismeretekkel bírtam, és a nemes élvezetek, az irodalom, a jó társaság iránt igen élénk hajlammal viseltettem. Az eszmék, melyeket magammal hoztam, nem állottak öszhangzásban azokkal, melyeket itt előtaláltam. Genfben igen szabadelvű érzelme-
ket oltottak belém, de komoly magaviseletet egyszersmind, és áhítatos hitágazatokat; nem voltam növendéke a XVIII-dik század philosophiájának, műveit és befolyását nem bámultam. Mióta Párisban éltem, a német philosophia és irodalom voltak ked-

vencz tanulmányaim; többet olvastam Kantot és Klopstockot, Herdert és Schillert, mint Condillacot és Voltairt. Houdetot és Rumford asszonyságok engem véghetlen jósággal fogadtak; te-remeik szokott látogatói: Suard, Morellet, Boufflers mosolyogtak s néha fen is akadtak az én keresztyén hagyományaimon és german lelkesedésemen; de mindent összefogva, eszméink és szokásaink ezen különválása engem érdekesbé tett előttök s általok kegyeltebbé, nem hogy közönbösségnek vagy épen roszakaratnak szolgált volna okul részökről. Ők tudták, hogy én szintoly őszintén ragaszkodom a szabadsághoz s az emberi értelmiség tiszteletéhez, mint ők magok; s új, független valamit látva ben-nem, vonzalmat és becsülést éreztek irányomban. Ők engem ez időtt állandóan támogattak barátságukkal és befolyásukkal, s eszökbe sem jött eltérő nézeteimben háborgatni. Én különösen tőlök tanultam meg: mint lehet átvinni a gyakorlati életbe azon férfias méltányosságot és mások szabadságának azon tiszteletben tartását, melyek a való szabadelműség jellemét képezik.

Guizot ekkor ismerkedett meg Chateaubrianddal. A keresztyén eszmék közös cultusa s a despotismus közös gyűlölése kap-csul szolgáltak az ismeretségnék. A tűz, melylyel Guizot a napi sajtóban Chateaubriand „Martirjait“ oltalmazta, jól esett az utóbbinak. „Őn tudja -- ezeket olvassuk 1809. majus 12-én ifju tisz-telőjéhez irt első levelében — honnan származik a munkám ellen felköltött zivatar. Őn ki fogja mutatni hibáimat, hogy magamat javíthassam. Csak azon kritikusokat szoktam én megvetni, kiknek nyelvök szintoly aljas, mint a titkos okok, melyek őket szó-laltatják. Lehetetlen észtt és becsületet találnom azon irodalmi köteljárók szájában, kik zsoldért sárból sárba ugranak, hogy a bérszolgákat mulathassák. Fogadja ön, kérem, nagyrabecsülésem, ragaszkodásom, s ha nincsen ellenére, egyszersmind azon barát-ság nyilvánítását tőlem, melyre az őszinteség s a becsület zász-laja alatt léptünk egymással.“ Chateaubriand között és közöttem, jegyzi meg e levélhez Guizot, fenmaradt kétségkívül, politikai vitáink daczára, az őszinteség s a becsülés, de nem a barátság. Ez sokkal szebb kötelék, mintsem hogy ritka ne legyen; s nem kell amúgy sietve kimondanunk e nevet.

Egy nagyeszü és nemesszivü asszony, madame de Rémusat, azon volt, hogy Guizot-t az álladalmi tanács ülnökévé neveztesse,

a külügyi osztályban. Próbátételül emlékirat szerkesztésével bízott meg oly kérdéstről, melylyel Napoleon akkor valósággal vagy színre sokat foglalkodott: az Angliában volt francia foglyok kicseréléséről. A császár, ki egy részről a Franciaországban letartóztatott angol foglyokat jelentesebnek tartotta amazoknál, s ki más részről oly véleményben volt, hogy a francia foglyok nagy száma alkalmatlanság és teher Angliára nézve: úgy látszik, nem kívánta e csere eszközését, de Guizot ezt nem tette fel róla, s emlékiratában kifejtette a nemzetközi jog azon elveit, melyek ama eserét követelték, és a kölcsönös engedményeket, melyekkel azt eszközölhetőnek vélte. Munkámat általadtam Bassano herczegnek, írja Guizot, az idő lefolyt, de emlékiratomat és ki-neveztetésemet egy lélek sem emlegette. Merem mondani, hogy nem nagy bánkódásomra. Eszméim távol tartottak a császárságtól. Mióta némi részt vettem az emberek kormányában, megtanultam, igazságosnak lenni Napoleon iránt. Geniusa hasonlíthatlanul tevékeny és hatalmas volt, bámulatra méltó fokban irtózó a rendtelenségtől, a kormány szükségéit ösztönszerűleg érző, s a társadalmi gépezet erélyes és gyors újraépítését eszközöző. De geniusa nem ismert mértéket és féket, vágyainak és kívánságainak sem Istentől sem emberektől nem fogadott el határt, miért is forradalmi maradt, noha lenyűgözte a forradalmat; nagy elmeűl birt a társadalom alapfeltételeinek kiismerésére, de csak tökéletlenül, hogy úgy mondjam, darabosan fogta fel az emberi természet erkölcsi szükségéit, hol kielégítve őket sublimis józanság által, hol félreismervén és sértvén őket istentelen gőg által. Ki hitte volna, hogy ugyanazon ember, ki a concordatumot csinálta és Franciaországban ismét kinyitotta a híveknek az egyházakat, elraboltathassa Romából a pápát, s őt foglyul tarthassa Fontainebleauban? Egyiránt méltatlanul bánni a philosophusokkal és a keresztényekkel, az észszel és a hittel, bizony erős dolog. Hasonló között senki sem léptette nálanál gyorsabban és fényesebben a rendet az anarchia helyébe, de nem is volt senki nálanál chimericusabb a jövőndő szempontjából: mert miután Franciaországot és Európát birtokolta, látnia kellett, hogy Europa őt kiüzi még Franciaországból is; s neve nagyobb fog maradni, mint művei, melyek közül a legfényesebbek — foglalmányai — rögtön és egészen tűntek el vele. Midőn nagyságának bemutatom hodo-

latomat, nem sajnálom, hogy őt csak későn tudtam felfogni, csak akkor, midőn már nem létezett. Részemről a császárság korszakában szerfelett sok dolyffel láttam fellépni az erőt; láttam szertelen megvetést a jog irányában, láttam kelletlenül több forradalmat s mód felett kevés szabadságot.

Más pálya nyílt meg rövid idő múlva Guizot előtt, mely neki inkább volt ínyére, mert nem igen érintkezett a kormánnyal. Első irodalmi dolgozatai, kivált „kritikai jegyzetei“ Gibbon nagyíró munkájához a romai birodalom hanyatlásáról és bukásáról, s a „nevelés évkönyvei“ (Annales de l' éducation) melyekben a köz- és magánnevelés néhány főbb kérdéseit fejtegette, figyelmet gerjesztettek. Fontanes, akkoron a párisi egyetem igazgatója, ketté osztotta az addig csak Lacretelle által elfoglalt történeti tanszéket, s Guizot az újabb historia tanárává nevezte, mielőtt huszonötödik évét elérte volna. Epikúr tanítványa és Napoleon kegyence, Fontanes, egyszersmind őszinte és hasznos nélküli híve volt a tudománynak és művészetnek, s mi több, a jellem függetlenségét, melyet eljárásában néha kitüntetett, másokban is tudta becsülni. Guizot, midőn kineveztetése után Fontanes vendége volt Courbevoieban, magasztalással említette Virgil nagyszerű kiadását Heyne által. A házi gazda élesen megtámadta a német tudósokat, kik szerinte semmit sem találtak fel, semmivel sem toldották meg a régi commentárokat, mert például Heyne egy hajszállal sem tud többet Virgilről s a régiségről, mint a mennyit tudott pater Larue. Fel sem hagyott az öszves német irodalom ócsárlásával, philosophusok, költők, történetírók és philologusok egyiránt nem találtak kegyelmet előtte. A fiatal tanár védelmőkre kelt meggyőződésének és korának tüzevel; és Fontanes, másik vendégéhez fordulván, mosolyogva monda neki: ezek a protestansok soha sem engednek. De nem hogy Guizot makacóságát nehezteléssel vette volna, épen ellenkezőleg, örvendett a kis csetepaténak. Midőn a tanár 1812. decemberben leczkáihez készült, Fontanes értésül adta neki, hogy szővjön a megnyitási beszédbe egykét szóvirágot a császár magasztalására, mert úgy kívánja a szokás, kivált új tanszék alkotásakor. Guizot szabadkozott; neki, monda, az a kötelessége, hogy a tudományt fejtegesse a tanulók előtt, nem hogy politikát, s mi több, véleményével ellenkező politikát vegyítsen előadásába. Ám legyen, válaszola

Fontanes, ha valakinek kifogása lesz ön ellen, engem is ér majd a vád, s én védeni fogom mindkettőnket, a mint lehet.

Egyik tanártársa, Royer-Collard, ki akkor a philosophiának történelméről tartott előadásokat, csakhamar Guizot barátjává lett. Csodálatosan szabad és magas elme, — mondja ez róla — inkább eredeti mint alkotó, inkább mély mint sokat felkaroló tehetség; képesebb egy eszmét messze fejleszteni, mint többeket megegyeztetni egymással; önmagával szerfelett sokat foglalkodó, de eszének túlsúlya és ünnepélyes formáinak meglepő színezete által másokra nagy hatást gyakorló. Ifjúságában a Port-Royal hagyományainak befolyása alatt egyszersmind classikus és keresztyén nevelést vett; a directorium idejében tagja volt a royalista választmánynak, mely levelezésben állott XVIII. Lajossal, hogy őt ügyének állásáról értesítse. A philosophiában spiritualista, a politikában royalista, szerény életének egy nagy gondolatja volt: az emberben a lelket, a kormányban a jogot uralkodásra juttatni. Ez volt neki a ‚restauratio.‘ Ön nem fogja rólam feltenni — írta 1823-ban Guizotnak — hogy én valaha e szót: ‚restauratio‘ némi külön tény szűk értelmében vettem volna; én úgy tekinttem s úgy tekintem most is e szót, mint bizonyos társadalmi és kormányi rendszer kifejezését, és Franciaország viszonyai között, mint a rend, igazság és szabadság feltételét; mert nélküle a rendetlenség, az erőszak, és a dolgokból nem az emberekről származó kikerülhetlen despotismus következnek szükségkép a forradalom szelleméből és politikai tanaiból.

Napoleon is spiritualista volt. A hozzá nagyságban hasonlatos emberek — mondja Guizot — eszök villámfényénél mintegy nyitva látják a felsőbb igazságok sphaeráját. De a despota azt is belátta, hogy a lélek nem emelkedhetik szabadság nélkül, miért is Royer-Collard szellemi philosophiája úgy nem kellett neki, mint nem Tracynak érzéki ideológiája. Aztán, Napoleon mindig elméjében forgatta az anyyiak által elfelejtett Bourbonokat; jól tudta, hogy ők, egyedül csak ők versenyeznek vele Franciaország trónusáért. Nagyságának tetőpontján egyszerűen többször nyilvánította e hitét, mely a veszély közeledésével mind erősebben ragadta őt meg. Ez oknál fogva is Royer-Collard és társai, kiknek érzelmeit és viszonyait jól ismerte, nagy mértékben gyanúsok és alkalmatlanok voltak neki. Nem mintha ezen ellenzék tevékeny és hatal-

mas lett volna; az események nem e kis körtől vettek irányt, de e kis kör érezte elő legjobban a jövőt, benne voltak a következő kormány legértelmesebb barátjai. Eddig csak igen általánosan tárgyalták a napi politikát, csak igen halk hangon; de most eszméiknek maga a császár oly nyilvánosságot adott, melyet magoktól nem vettek volna igénybe. Napoleon 1813. december 19-én, a senatus s a törvényhozó testület ülése elébe terjesztette a szövetséges hatalmasságokkal folyamatban volt értekezlet több okleveleit. Az ülés által kinevezett küldöttség tagjai: Maine-Biran, Gallois, Raynouard, Lainé és Flauguergues, kikhez, főleg a három elsőhöz, Guizotot politikai nézetei közel hozták, s kiknek arcképeit könyvében művészi kézzel ecsetli, szerény formában nyilvánították, hogy Franciaország őszintén békés politikát ohajt a külfölddel szemközt, belső politikául pedig a közjogok tiszteletbentartását, s a hatalom törvényszerű gyakorlatát. „Kicsodák önök, hogy engemet megtámadni merészelnék? — e szókkal fogadta Napoleon 1814. januarius 1-jén az elnapolt törvényhozó testület biztosait — a nemzet képviselője én vagyok. Fellépni ellenem annyi mint fellépni a nemzet ellen. Nekem jogezímem van, önöknek nincsen. Lainé úr, önök szószólója gonosz ember, ki Desèze ügyvéd közbenjárása által viszonyban áll Angliával. Én őt szemmel fogom tartani. Raynouard úr teli van hazugsággal. . . .” Napoleon eltiltotta külügyi miniszterének, a felebb említett oklevelek közé azt is sorozni, melyből látni lehetett volna, mily feltételek alatt készek alkudozásra a szövetséges hatalmasságok; és Savary, a rendőri miniszter, e szavakkal fogadta a törvényhozó testület küldöttségét: Önök nyilatkozása igen eszélytelen, most, mikor már nyeregben ül egy Bourbon.

Megérkezett a nap, midőn maga a dicsőség sem volt képes helyrehozni a hibákat, melyeket még eltakart vala. Az 1814-diki hadjárat, ezen folytonos remekműve a vezér s a katonák vitézségének és ügyességének, mégis magán viselte a császár visszás helyzete és visszás szándéka nyomát. Ő folyvást ingadozott Páris fedezésének szüksége és Európának visszafoglalására célzó szennvedelme között, akarván trónusát is nagyraavágását is megmenteni, s változtatván taktikáját minden pillanatban, a mint végveszélyét vagy sorsának jobbrafordulását látta feltünni. Isten, kiált fel Guizot, megboszúlta az igazságot és a józan ész, arra kár-

hozta az ezeket fitymáló geniust, hogy bukják meg késcde-
zésben és tapogatódzásban féktelen vágyainak és lehetetlen kíván-
ságainak súlya alatt. Franciaország és névszerint Páris nem gör-
dítettek más akadályt Napoleon elejébe e vég küzdelmében, mint
hogy semmi lelkesedéssel sem voltak ügye iránt, és csak parányi
bizodalommal csillagzata iránt. Midőn Guizot 1814. martius köze-
pén anyjának látogatására Nimesbe indult, útközben megdöbben-
tették őt az ország clerőtlenedésének, elszegényedésének jelensé-
gei, de a mi őt még inkább megdöbentette, az az érzelmek mély-
séges egyenletlensége volt a népesség különböző osztályai között.
A miveltek és vagyonosok béke után esengtek, utálták a császári
despotismus kalandszerű eljárását, s némileg megnyugodtak bu-
kásának s új politikai kormány perspeetivájának előrelátásában.
A nép ellenben csak azért bontakozott ki pillanatokra elesügge-
déséből, hogy magát odaengedje a hazafiúi düh kitérésceinek s a
forradalom megmegújuló emlékeinek.

Guizot rövid idő mulva megértette Nimesben a párisi ese-
ményeket, s Royer-Collard felhívására visszasietett a fővárosba,
hol megérkezése után a XVIII-dik Lajos által Montesquiou abbéra
bízott belügyi miniszteriumban álladalmi titkárrá nevezetett.

II.

Guizot nem vonakodott elvállalni e tiszte. Engem így
ír — semmiféle korábbi alku, semmi személyes indító ok nem
vonszott a restauratio felé. Én azok közé tartozom, kiket az
1789-diki lelkesedés felemelt, s kik nem fognak beléegyezni, hogy
leszálljanak ismét. De ha semmiféle érdek nem kapcsol az 1789
előtti állapothoz, más részről keserű neheztelést sem éreztem
soha a régi Franciaország ellen. Mint született polgár s mint
született protestans, teljős lélekből hódolok a lelksimeret szabad-
ságának, a törvény előtti egyenlőségnek, az új társadalmi rend
valamennyi nagy foglalmányainak. De bizodalman e diadalhoz
teljes és nyugodt, s én nem érzem magamat kötelesnek, mert
szívesen szolgálom ez ügyet, a Bourbonházat, a francia nemes
séget s a katholikus papságot ellenségeim gyanánt tekinteni. Je-
lenleg már csak a dühönczök kiáltják: le a nemesekkel, le a pa-
pokkal! És mégis sok becsületes és sok értelmes ember, olyasok,
kik buzgón ohajtják a forradalmak megszűnését, sziveikben néni

maradványait viselik az érzelmeknek, melyekből amaz igék fakad-
tanak. Gondolják meg jól: azon érzelmek lényegesen forradalmiak
és társadalomelleniek; mindaddig nem fog helyreállani a rend,
míg azokat titkos meglelégedéssel hallja felszólalni a tisztességes
ember. Érttem a való és tartós rendet, melyre minden nagy tár-
saságnak szüksége van, hogy önmaga is tartós legyen, boldogul-
jon. A napjainkban kivívott érdekek és jogok állást fogtak Fran-
cziországban, melynek életét s erejét képezik czentül; de mert
a francia társaság teli van új elemekkel, onnan nem következik,
hogy tehát ő is új; ő ugy nem képes többé megtagadni a mi
volt hajdanában, valamint nem képes lemondani jelen alkotó ré-
szeiről; ő folytonos zavart és folytonos silányulást oltana magába,
ha ellenkezésben maradna saját historiájával. A historia az a nem-
zet, az a haza a századok fejleményében. Engem a mi illet, én
mindig meleg tisztelettel viseltettem azon tények s azon nevek
iránt, melyek nagy helyet foglaltak el végzetünkben; s midőn
XVIII. Lajos a chartával kezében tért vissza országunkba, én, az
új ember, nem éreztem magamat sértve, alázva azért, mert a régi
királyfaj alatt fogom szabadságainkat élvezni és oltalmazni, vala-
mennyi francziákkal egyetemben, legyenek nemesek vagy polgá-
rok, s ha bár régi viszályaik még egy időre bizalmatlanság és
izgalom forrásai maradnak.

A restauratio ellen hajított azon vádat, hogy az ellenséges
seregeket, az idegeneket ő vezette Franciaország földére, igaz-
ságtalannak és fonáknak mondja Guizot; nem a restauratio, ha-
nem Napoleon bódult nagyravágyása nyitott utat az ellenségnek
Franciaország kebelébe, honnan azt a Bourbonok csak gyors
békekötés által távolíthatták el. A restauratio ellenségei elejétől
fogva a legvisszásabb s egymással homlokegyenest ellenkező dol-
gokat mondogattak róla. Hol azt hirdették, hogy a restauratiót
a külföld kötötte Franciaország nyakára, hol meg azt, hogy a
restauratio nem kellett sem Franciaországnak sem a külföldnek,
hogy az csak néhány királyi hű szolga, néhány császári áruló
s néhány cselszövő ármányainak volt eredménye. Guizot szerint
pedig az 1814-diki rémséges crisisnek egyedül a Bourbonház
visszaiktatása szolgálhatott természetes és komoly megfajtásul, mert
ez egymaga volt az erőhatalomtól s az emberi akarat makranczaitól
egyiránt független elvek folyadéka. Lehetett ok a francezia társaság új

érdekeit félteni tőle; de kölesönösen elfogadott institutiók pajzsa alatt azon kétrendbeli áldást is lehetett várni tőle, melyekre mindenek felett volt szüksége Franciaországnak, s melyeket már huszonöt évnél tovább nélkülözött: a békét és a szabadságot. E kettős reménynek volt köszönhető, hogy nemesak erőködés nélkül történt meg a restauratio, hanem gyorsan el is fogadtatott Franciaország által a forradalmi emlékek daczára.

A cynikus önösséget, melylyel az 1814-diki senatorok megdöntvén a császárságot, az ebből reájok háramlott előnyöket magoknak biztosították; s a senatus azon eljárását, hogy a mely pillanatban kihirdette a hajdani királyi család visszatérését, abban a királyválasztás jogát magának tulajdonítván, XVIII-dik Lajos öröködségi jogát kétségbe vonta, Guizot élesen megróvja. Szerinte a valóság, a méltóság, az eszély egyiránt ezt parancsolták: fennen megismerni a monarchiai jogot a Bourbonházban, s kivánni a Bourbonháztól, hogy részéről fennen ismerje meg a nemzeti jogokat. A kölesönös jogok ezen bevallásában és tiszteletében rejlik a szabad kormány lényege; más országokban ez tette lehetségessé a monarchiának s a szabad institutióknak egymás melletti fejlődését. De az egyiránt makaes és félénk senatus, helyezvén a republikai választás zászlaja alá a restaurált monarchiát, ezáltal előidézte a despotiai elvet a forradalminak ellenében, s a nép korlátlan jogának a király korlátlan jogát adta vetélytársul. Ezen impoliticus eljárás következéseül merő királyi engedélyképen jelentkezett a charta, a helyett, hogy hosszú háboru után szerzett békekötésnek kellett volna lennie nemzet és király között.

Az 1789. előtti kormány barátai mindazáltal, létezésének csupasz tényén is megbotránkoztak; Franciaországnak szerintök csak korlátlan hatalom kell, mely egymaga törvényes hatalom egyszersmind. Eszemben sínes, — írja Guizot — e helytt a korlátlan hatalom apostolaival elvek feletti vitába ereszkedni; Franciaországot és korunkat mi illeti, arra nézve ellenállhatlan erővel felelt meg nekik a tapasztalás. Közöttünk korlátlan hatalmat csak a forradalom és ennek utódai gyakorolhatnak, mert csak ők képesek, nem tudom még hány éven át érdekeik iránt megnyugtanni a tömegeket, s mindamellet megtagadni tőlök a szabadság biztosítékait. A Bourbonházra és hiveire nézve teljes le-

hetetlenség a korlátlan hatalom; velök Franciaországnak szüksége van, szabadnak lennie; kormányukat csak azon feltétel alatt fogadja el Franciaország, hogy ezen kormánynak, szemével, kezével fog irányt adni.

A mérsékelt felekezeti ellenvetései több súlylyal bírtak. A charta által alapított kormánynak, legalább formáira nézve, kissé idegenszerű physiognomiája volt. Talán az is áll, hogy erősebb aristokratiai elemet és gyakorlottabb politikai tapintatot tett fel Franciaországról, mintsem a minőkkel az a valóságban bírt vala. Más, inkább elrejtett, de tagadhatlan nehézség is környékezte: a charta nemcsak diadala volt 1789-nek a régi kormány felett, hanem egyszersmind győzelme az 1789-diki szabadelmű felekezettek egyikének versenytársai mint ellenségei felett: ezáltal természetesen forrásul szolgált a szabadelmű árnyéklatok egymásközi túsájának, s kissé keskeny alapul új alkotmánynak nagy és régi álladalmában. De 1814-ben ezen ellenvetések súlyát felbillentette a helyzet parancsoló szüksége; az 1789 óta megkísérlett alkotmányok közül pedig mégis az költött fel legtöbb rokonszenvet maga iránt, melyet a charta életbe léptetett, s ennél fogva mondhatni róla, hogy műve volt a szükségnek s a kor belátásának egyszersmind; s mondhatni azt is, hogy foganatlanságának okát még inkább a hiányos alkalmazásban, mint magában az eszközben kelletik keresni.

XVIII-dik Lajosnak ez időbeli három főminisztere: Talleyrand, Montesquiou és Blacas, egyiránt alkalmatlanok voltak mindhárman az új kormányforma behozatalára. Nem tagadhatom meg magamtól s az olvasótól, hogy Talleyrand jellemzését ide ne iktassam, mint azt Guizot, az államférfi és történetíró, hatalmas kézzel vázolta. Én csak azt mondom, a mit gondolok, — így ír — de én nem tartom magamat kötelesnek, az emberekről, kikkel találkozom, mindent elmondani, a mit rólok gondolok. Én Talleyrandnak semmivel sem tartozom; ő inkább ellenemre volt nyilvános életemben, nem hogy elősegített volna; de ha közelebről ismertünk egy nevezetes embert, s ha húzamos ideig jó viszonyban állottunk vele, kötelességünk minnen magunk iránt némi tartózkodással szólni felőle. Talleyrand csak imént mérész és hidegvérű elmeélt tanusított a restauratio crisisében, a túlsúly nagy mesterségét; s hivatva volt röviddel utóbb Bécs-

ben, a Bourbonház és Franciaország európai ügyeiben szintezen képességeket, s kívülök még más, nem kevésbé rendkívülieket és szintoly hatásosokat nagy mértékben feltüntetni. De kivüle egy congressusnak, egy crisisnek, se ügyességgel nem bírt se hatással. Udvari ember és diplomata, nem kormány embere s a szabad kormányé még kevésbé mint bármely másé, kitünőleg értett az alkudozás mesterségéhez beszélgetés s a társas viszonyok kellemes és ügyes felhasználása által; de a jellem tekintélye, az ész termékenysége, az eltökélés rögtönisége, az élő szó hatalma, az általános eszmék s a közindulatok rokonszenvű felismerése, mindezen nagy eszközei a gyűléssé sereglett emberekre való hatásnak teljesen hiányoztak benne. A szabályszerű és folytonos munka hajlamával és szokásával sem bírt nagyobb mértékben, a belkormány ezen másik föltételével. Nagyravágyó és rest, hizelkedő és gögős, a tetszésnek s a servilitas nélkül szolgálásnak mesterségében remeklő udvaronc volt, kész mindenre, és képes a szerenéséjét előmozdítható minden tekergőzésre, megőrizvén mindig a függetlenség némi színét s a szükséghez képest élesebben fellépő formáit is. Scrupulusok nélküli, s az eszközök és majdnem a czél dolgában is közönbös politikus, feltéve hogy személyes előnyt talál benne; nézeteiben inkább merész mint mély, hidegen bátor a veszélyben, a korlátlan hatalom nagy ügycire alkalmas, de olyatén, kinek a szabadság világa, fénye nem kellett: az 1814-diki Franciaországban nem érezte magát otthonosnak, nem tudott benne működni. Kikivánczozott a kamarákból és Franciaországból, s ment, mire hivatalos volt, részt venni a bécsi congressuban.

Nincsen helyünk Blacas herczegnek az ország helyzete semmi felfogásával sem bíró royalista-emigransnak jellemzésére; de szólanunk kell Montesquiouról, mint Guizot közvetlen főnökéről. Montesquiou nem volt kevésbé az udvar embere, mint Talleyrand, s a régi kormányé sokkal inkább mint ez, és mert rendületlenül hiv maradt a király ügyéhez, helyzete jobb és egyszerűebb volt Lajossal s a royalistákkal szemben, mint minisztertársac. Minden haszonleséstől távol jelleme és életének egyszerűsége által a becsületes emberek bizodalmát megnyerte magának. Tudta mint kell bánni a középosztálybeli egyénekkal, noha modorán és beszédén olykor az aristocratai gög, s olykor talán az aristocratai imper-

tinencia is volt észrevehető, de csak a finomabbak által, a nagy többség őt jámbornak, igénytelennek találta. A kamarákban nem-ugyan ékesen, de könnyen, és nem szellem, nem elevenség nélkül szólott. Ő hasznos szolgálatokat tehetett volna az alkotmányos kormánynak, ha hittel és szeretettel viseltetik iránta; de ő nem hitt benne, hajlama nem volt hozzá; ő elfogadta, mint valamely szükségét, melyet elvállalunk ugyan, de oly szándékkal, hogy ki-játszuk, s a lehetőségig kisebbsítük. Ő a régi, az 1789 előtti kormányt legyőzöttnek vélte, de szerette volna azt az új társadalom által meg feltámasztani és megifjítani. Roszul látott hozzá a kísérlethez, gondolván hogy ösztöneit bizvást sértheti, ha kíméli érdekeit, s hogy megnyerheti rokonszenv nélküli simogatások által. A magánéletben igen tiszteletreméltó, tágasabb szívvel mint eszmékkel bíró, szép eszű, természetes és elegans, de könnyelmű, következtelen, szórakozott, a kemény és hosszú tusákra nem igen alkalmas, arra való hogy tessék, nem hogy uralkodjék, nem képes felekezetét és önmömagát azon ösvényeken vezetni, melyeken eszének sugallatából is kellett volna haladnia.

Guizot úgy vélekedik, hogy tevékeny és terveiben szilárd királynak nem lett volna lehetetlen, egyazon időben hasznosan alkalmazni e három embert, bár mint különböztek egymástól. De Lajos nem értett minisztereknek kormányzásához; ő, mint király, nagy negatív vagy beváró tulajdonokkal volt felruházva, tevékenyekkel alig; tekintélyesnek látszó, ítélő tehetséggel bíró, finom mérsékelt magaviseletű, tudott visszatartóztatni és meghiusítani, de nem tudott lelkesíteni, igazgatni, sarkallani, a gyepőlővel kezében. Kevés eszméi voltak és semmi szenvedelme; az erős, szakadatlan munkát úgy nem szerette, mint nem a mozgalmat. Rangját, jogát, hatalmát jól tartotta fenn, s a hibák elől elég jól oltalmazta magát, de e feladás megoldásán túl, magokra hagyta az embereket és a dolgokat, lelke, teste egyiránt nem birt erélylyel, uralkodni az emberek felett s őket szándékainak végrehajtására egyesíteni.

Guizot, Montesquiou ministeriuma alatt, a kormány háromrendbeli nevezetesb intézkedésében lényeges részt vett; s ezek voltak: az 1814 július 12-én a kamarák elébe terjesztett rajza azon helyzetnek, melyben a restauratio Franciaország belügyeit találta; az 1814 october 21-én kelt sajtótörvény; és a közokta-

tás rendszerének reformja, Guizot szerint az egyetem decentralizációja, czélba véve az 1815. februarius 17-én kiadott királyi rendelet által.

A második helyen említettre, a sajtótörvényre nézve ekkép nyilatkozik Guizot : E törvényjavaslat alapeszméje józan és őszinte volt, czélul tűzte ki magának a sajtószabadság, mint országos jog, törvényhozási sanctióját, s mert nagy forradalom és hosszadalmas despotismus után s a szabad kormány küszöbén hozatott be, czélul egyszersmind e szabadságnak mérsékelt és ideiglenes megszorítását, csak a folyó- és röpiratokra nézve. De e rendszabály sikerének biztosítására szükséges volt, hogy akár a törvényjavaslatban, akár ennek a kamarákban megvitatásakor maga a kormány fennen megismerje először a jogot, másodsor ennek határait s a részletes megszorítás indító okait; sem a szabadság elvét, sem a kivételi törvény jellemét nem kellett kijátszani. Más-kép történt. A király tanácsosai ugyan nem forraltak tervet a sajtószabadság ellen, de azt jogilag megismerniök még nehezbökre esett, mint magokat tettleg alája vetniök; s az volt kíván-ságuk, hogy az új törvény, melytől a chartába jegyzett elvnek újabb szentesítését várta az ország, ezen elvet némi ingadozó állapotban hagyja, s rést nyisson kétségnek és akadozásnak. A sajtószabadság, ezen viharos biztosítéka polgárisodásunknak, kemény próbakövíül szolgált már, szolgál és fog még szolgálni a szabad kormányoknak, és következöleg magoknak a szabad népeknek, melyek kormányaik próbáratétele által hatalmasan érdekelvek, mert ezeknek bukása maga után vonja vagy az anarchiát vagy a zsarnokságot. Kormányok és szabad népek tisztességesen és hatásoson csak azon esetre élhetnek a sajtószabadság közelében, ha azt őszintén elfogadják, anélkül hogy kedvét keresnék. Ne csináljanak belöle se vértanút se bálványt; helyéből ne bolygassák, de rangján túl se emeljék. A szabadsajtó sem nem államhatalom, sem nem képviselője a közésznek, sem nem főbírája az államhatalmaknak; a sajtószabadság egyszerűen a polgár joga, nézeteit nyilvánítania az ország ügyeiről s a kormány magaviseletéről : hatalmas és tiszteletreméltó jog, de mely természeténél fogva könnyen elbizakodik, s mely csak azon feltétel alatt bír üdves hatással, hogy a közhatalmak magokat meg ne alázzák előtte, s hogy azon komoly és tartós felelősséget szabják

reá, melynek valamennyi jogokra kell nehezednie, hogy ne váljanak zenebonásokká előbb, zsarnokiakká aztán.

Az egyetem decentralisatiója akkép fogott volna eszközöltetni, hogy a birodalom egyetlenegy fő egyeteme az ország nevesebb városaiban alapított tizenhét egyetem által felváltatik, királyi közoktatási tanácsossal és tanárokat képző nagy normalis iskolával betetőzve. Guizot e helytt némi vádat emel önmaga ellen, a politikai háladatlanág vádját, melyet gyakrabban szoktunk érdemelni, mint minnenmagunk ellen emelni. Kötelességemnek tartom — így ír — itt bánatomat nyilvánítani, oly hibából származott bánatomat, melynek megelőzésére inkább kellett volna törekednem: ezen reform alkalmával kelletnél kevésbé vétettet tekintetbe Fontanes véleménye és Fontanes állása. Ő mint a császári egyetem igazgatója sokkal nagyobb szolgálatokat tett a közoktatásnak, mintsem hogy a becsületlegio nagy tisztének czíme elégséges díj lett volna neki a visszavonulásért, mely az új rendszer behozatala következtében reá nézve illedelemessé vált, sőt melyet ezen körülmény majdnem szükségkép követelt tőle. -

Említettük hogy a charta által behozott alkotmány sem a régi sem az új Franciaország embereit nem elégítette ki: ehhez képest szembenállottak egymással kölcsönös igényeikkel és szenvedelmekkel. S az alkotmányos szabadság mindamellet gyökeret verhetett volna, ha az elégedetlen és nyughatatlan ország ért a szabad népeknek legszükségesebb, de egyszersmind legnehezebb bölcseséghez: elviselniök a mi nincs így, hogy megtarthassák a javakat, melyekkel birnak, és megszerezhessék azokat, melyek után vágyakodnak.

A dolgok ez állásában folyton folytak az összeesküvések kivált a császáriak részéről XVIII-dik Lajos ellen, míg végre Napoleon személyesen jött vissza Elbából, s megbuktatta a Bourbonokat, felköltvén megjelenése által a sereg fanatikus lelkesedését s a tömeg forradalmi ösztöneit. Franciaország mintegy elkábulva, ellenállás és bizodalom nélkül nézte az esemény teljesülését. Napoleon csodálatraméltó józansággal jellemezte az állapotot. Ők engem megérkezni hagytak, monda Mollien grófnak, valamint a Bourbonokat odább állani hagyták.

III.

A király távozása és a császár megérkezése után Guizot visszatért az egyetemhez, historiai munkáit és leczkéit folytató*) , élénk bánattal, hogy az előtte alig megnyílt politikai pálya már is bezárkózott. Rövid idő múlva látni lehetett, hogy a császári restauratio még kurtább leszen, mint az imént félben szakasztott királyi, s hogy tehát valószínűleg csak ideiglenesen zárkózott be ifju politikusunk előtt a korán megszeretett, féltett pálya. De a Gentből, XVIII-dik Lajos tartózkodása helyéből, Párisba jött hírek Guizotot nem kis mértékben nyughatatlanították, mert a király környezete most egytől egyig kétségbe vonta ismét az 1814-ben behozott politikai institutiókat, a mármár megfejtetteknek látszott problémákat: a charta és az 1789 előtti kormányforma között, az utóbbinak előnyére megújult a vita. A Bécsből jött hírek szintén aggasztók voltak; a congressus tagjai, részben Fouchének, Napoleon rendőri miniszterének, az örökös árulónak sugallatára nem utasították el egyszerűen magoktól a XVIII-dik Lajost kizáró kormánycombinatiókat: szó volt II. Napoleonról és a regensségről, az orleansi és az oraniai hercegekről sat.; de ez mégis csak formaság volt, minden lehetőséget gondosan latra vető ovatos forma, mert valósággal az europai nagyhatalmasságok a Bourbonházat támogatták, akár elvből, akár érdekből, akár becsületérzésből. Ezen hajlam daczára azonban innen is veszély fenyegette a Bourbonházat, a felfelmerülő kétség: vajjon képesek-e a Bourbonok Franciaországot kormányozni? s az őket környező régi royalista párt vajjon nem alkalmasabb-e a királyok megbuktatására, mint az államok igazgatására?

Az alkotmányos royalisták, kik ezen tényekről és szándéklatokról jól voltak értesülve, s kik ekkor Royer-Collard körül gyülekeztek, köteleességöknek tartották, XVIII. Lajossal nézeteiket az ügyek állásáról s az általa követendő irányról egész őszinteséggel tudatni. Guizot e gyülekezet tagjai között a legifjabb s emnélfogva legmozgékonyabb volt: neki jutott a küldetés tiszte,

*) Az 1814. május 14-dikei Moniteur, mely után a státusférfiak és szónokok könyvében, igaz hogy kétkedve, én is egyebet mondtam, nem a mi Guizotunkról, hanem Guizot János Jakabról szól.

s ő elvállalta habozás nélkül. E miatt szidalmaztatott utóbb az ellenzék által annyi ízben „genti embernek“; miben állott legyen küldetése, saját szavaival akarom előadni.

1815. május 23-án hagytam el Párist. Utazásomból egyetlen körülményt érdemes felemlíteni, a könnyűséget, melylyel azt végrehajthattam. Nem mintha sok mindenféle rendszabály nem akadályozta volna úton, útfélen s a határszélek hosszában a közlekedést; de a tisztviselők nagyobb része semmi buzgóságot, semmi szabatoságot nem tüntetett ki azok végrehajtásában; némi magábanértetett türelmet és csaknem titkos egyetértést lehetett találni a szavakban, a hallgatásban, a tekintetekben; és egynél több hivatalnok-arcz ezt látszott mondani az ismeretlen utazónak: menj, ne késsél! mintha attól tartottak volna, hogy bizony feljeleníti őket, nem tudom hol, vagy hogy felelősök a kárért, mely bekövetkezhetnék, ha őt szándéklátában gátolják.

Gentbe érkezésemkor először ismerőseimet látogattam meg, azokat kiknek nézeteikben osztozkodtam, Jaucourt, Louis, Beugnot, Lally-Tolendal, Mounier urakat. Ugy találtam, hogy hívek maradtak az alkotmányos ügyhez, de szomorúak voltak, mint a száműzöttekhez, nyughatatlanok voltak, mint a sokat bolygatott tanácsosokhoz illett, kiknek szünet nélkül kellett küzdeniök a reactio szellemének szenvedelmei, s gyűlöletes vagy nevetséges tervei ellen. Felesleges volna, itt felemlítenem a részleteket, melyeket barátaimtól a királynak adott absolutistikus tanácsokról hallottam: a balsors tétlenségében odaengedik magokat álmaiknak az emberek, s a tehetetlenség szenvedelmei nemzik az örültséget.

Duras herczeg kérelmemre külön kihallgatást eszközölt ki számomra a királynál. Ez engem másnap, június 1-jén fogadott s egy óránál tovább magánál tartott. Nem érzek magamban hajlamot illetén jeleneteknek az aprólékosságig hű leírásához, erről névszerint és benyomásaimról csak annyit fogok e helytt elmondani, mennyit róla említenem, még ma sem felesleges.

Két dolog erősen megmaradt emlékezetemben: a király tehetetlensége és méltósága. A mozdulatlan és mintegy karszékéhez szegzett aggastyán szemében némi büszke derültség ült, és gyengeségének közepette feltűnt némi nyugalmas bizakodás nevének és jogának erejébe, mely engem meglepett és meghatott. Tudtam, hogy a mit neki mondandó voltam, az neki vissza fog tetszeni;

tiszteletből nem számolásból azzal kezdtem, miről fel kellett tennem, hogy kedvére leszen. Szóltam a royalista érzelemről, mely napról napra élénkebbé válik Párisban; néhány adomát, néhány verset említettem, melyek tanuságot tettek amaz érzelemről. Kivált a daltöredékek mulatták őt; a víg elbeszélések ínyére voltak néki, mint szoktak lenni általában azoknak, kik nem képesek magok magokat vigassággal ellátni. Mondám neki, hogy viszsztatérésének reménye közremény. De boszantó, — folytatám — felséges uram, hogy azok, kik bizodalommal viseltetnek a monarchia visszaállításához, azok nem viseltetnek egyszersmind bizodalommal a monarchia tartósságához? — S miért nem? ha a forradalom nagymestere nem lesz többé, akkor tartós leend a monarchia; világos, hogy azon esetre, ha Bonaparte ismét visszamegyen Elba szigetébe, bajunk újra meggyűl vele; de az ő vége a forradalmaknak is véget fog vetni. — E bizodalomban nem osztozkodik mindenki, felséges úr; vannak, kik egyébtől is tartanak, nemcsak Bonapartétól; tartanak a királyi kormány gyengeségétől, kétes állásától a régi és új eszmék, a régi és új érdekek között; tartanak minisztereinek egyenetlenségétől vagy legalább különválásától. — A király nem felelt; én folytattam előadásomat; nevén neveztem Blacas herczeget, mondottam, hogy a király régi, hű és értelmes szolgálói által, kiket ő jól ismer, ideküldtettem a bizalmatlanság nyilvánítására, mely e névhez ragaszkodik, s a bajnak kijelelésére, mely reá, a királyra, is háramolhatik e névtől. — Én mindazt meg fogom tartani, mit a chartában ígértem; a nevek nem bírnak jelentőséggel. Mi köze Franciaországnak ahhoz, kik környékeznek engem palotámban, feltéve, hogy innen nem megyen ki olyas cselekmény, mely nincsen Franciaország ínyére. Nem tud ön komolyabb indító okokat a nyugtalanságra? — Ekkor részletekbe ereszkedtem, felemlítettem a pártok cselszövényeit, szót tettem az ország déli részeiben lakozó protestansok aggodalmairól, az erőszakról, melyet máris szenvedtek. — Ez már nagy baj; gondom lesz reá, hogy megszüntessem; de én nem akadályozhatok mindent; én nem lehetek liberális király és korlátlan király egyszersmind. . . Végre elbocsátott a jóakarát és megelégedés néhány banalis szavaival, azt a benyomást hagyva bennem: hogy értelmes, el nem fogult ember, méltóságosan felületes, finom és a külsőségekre ügyelő a

személyek irányában, nem sokat gondoló az előtte jócskán ismeretlenül maradt tárgyakkal, és a hibákra, melyek a királyi fajokot megbuktatják, s a sikeres eljárásra, mely jövődjöket alapítja, egyiránt nem képes.

Chateaubriand helyzete Gentben különös helyzet volt. Mint a királyi tanács tagja, ennek politikáját hivatalos irományokban fényesen fejtegette, de mindemelett neheztelt az egész világra és senki sem látszott sokat gondolni vele. Guizot véleménye szerint mind ekkor mind utóbb, sem a király sem a különféle cabinetek nem fogták fel helyesen Chateaubriand természetét, nem becsárzták eléggé akár közremunkálását akár ellenségeskedését. Igaz, ő alkalmatlan szövetséges volt, mert mindent vett igénybe, s mert fennakadt mindenben. A legritkább s legfényesebb elmék színvonalán állva, agyrémeket is táplált, névszerint elhitette magával, hogy a kormány mesterségében is alig van párja; s lelke eltelt keserőséggel, ha találkoztak, kik benne nem látták Napoleon versenytársát azonképen mint Miltonét. Ilyes tömjént nem gyűjt-hattak neki a komolyabb férfiak, de nekik nem kellett volna arról megfélekedezniök, hogy mit és mennyit ér akár mint barát akár mint ellenség az, kitől jónak látták megtagadni e tömjént. Ha geniusának hódolnak, ha hiúságát kielégítik: talán elaltatják büszkeségének ábrándjait; s ha nincsen mód, öt kielégíteni: háladatból is ildomosságból is öt legalább kiméleni kellett volna. Chateaubriand egyike volt azoknak, kik iránt a háladatlanság a mily igazságtalan oly veszélyes, mert élesen érzik a méltatlanságot, s mert tudják magokat megboszúlni árulás nélkül. Ő Gentben bizodalmas barátja volt Bertinnek, s már ekkor nagy befolyást gyakorlott a Journal des Débatsra, melyben oly hatalmasan lépett fel utóbb: közte és Guizot között ekkor már tágult az egykori szíves viszony; de Guizotot mindamelllett bántotta, úgy is mint igazságtalanság úgy is mint hiba, a kicsinylés, melyiyel azok viseltettek iránta, kik néki annyi hasznát vették.

Lajos a waterlooi ütközet után, június 22-kén elhagyta Gentet; Guizot másnap utána indult, Monsba, hol a király végre elbocsútotta maga mellől Blacast, s honnan ismét Franciaország földjére lépett.

IV.

Guizot július 3-kán érkezett Párisba. Fouché ekkor már tagja volt a király cabinetjének, melybe magát újabb árulások által helyezte be. Páratlan elhittséggel azt ígérte magának, hogy a forradalmat a király kezébe, s a királyt a forradalom kezébe szolgáltatja, bizván merészségébe és ügyességébe, melylyel egyik táborból a másikba mehet, s felváltva elárulván mindkettőt, az egyiknek segédével uralkodhatik a másik felett. Reményét meghazudtolták a kamarai választások; hijába küldözgette szét körleveleit és biztosait, hijába ügykezett minden áron befolyást gyakorolni: a választási urnákból majdnem mindenütt s ugyszólván vita nélkül teljeshangu royalista nevek keltek ki. Az emberi gyengeség úgy hozza magával, hogy nagy crisisekben a meggyőzöttek halottakká válnak. Az 1815-diki kamara még távol volt, még fel sem hajnalott: és Fouché, mintegy villámütötten, máris tántorgott, s Talleyrand a cabinet feje, ingadozni kezdett. Ennek kísérlete, Sándor orosz császárt, ki július 16-kán Párisba érkezett, magának megnyerni, — hajótörést szenvedett, s különben is a második restauratio nem lévén Sándor műve, mint az első, hanem Wellingtoné s Wellington által Angliáé: a czár befolyása most nem volt eldöntő. A dolgok ez állásában Talleyrand, magán segítő, az Anglia képerc szervezett alkotmányos monarchia patronusává lett, s a szabadelvű felekezet több követeléseit létesítette. Fouché pedig azáltal ügykezett magát a royalista reactio ellen oltalmazni, hogy hajdani czimborái, ügyfelei, barátjai proscriptiójának eszközévé vált; s látván, hogy ebbeli zordon eljárása nem szolgál paizsul neki, mint hívé, s érezvén a veszély közeledését, más taktikához látott, és a monarchiai reactio minisztere ismét forradalmi eszközökhöz nyult. Ő azok közül való volt, kik ártási czélzataik által félelmesekké ügykeznek válni, ha megfosztatnak tiszteiktől. Talleyrand is Fouché is megbukott; az első ajándékokkal és kitüntetésekkel elhalmozva, a másik Szászországba nem annyira követül ment, mint futott, álruhában hagyva el hazáját, melybe nem volt visszajöendő.

Talleyrand ministeriumát Richelieu hercegé váltotta fel, ki egyelőre mind a közönség, mind a diadalmas kamaratöbbség bizodalmit bírta Guizot közelebről ismerte ennek egyik

tagját, Barbé-Marboist, mert gyakrabban találkozott vele Rumford és Suard asszonyságoknál, s itt ama nemesen szabadelmű régi Franciaország hivatott ismerte fel benne, mely az új Franciaország előtt kedves elveket felvilágosodott mérséklettel elfogadta és támogatta. Marbois pecsétőr, azaz : igazságügyi miniszter volt, s Guizot mint álladalmi titkár működött mellette, valamint már előbb Pasquier mellett is, ki Talleyrand cabinetjében viselvé vala a pecsétőri tisztet.

A követkamara csaknem kirekesztőleg royalistákból állott. Huszonöt év óta most látta magát első ízben a többinél erősbnek e felekezet; diadalmi mámorában az aristocratiai dölly s a noviciusi tűz némi vegyületével engedte magát oda a hatalom örömeinek, s az erőszakos reactio maradt jelleme a történetírásban. A szenvedelmesség, az érdekek számvetése, s elvekké vált rögeszmék egyiránt nagy mértékben nyomták ama jellemet a kamarára. Ezen irányok közül az elsőt la Bourdonnaye képviselte, a másodikat Villèle, a harmadikat Bonald; szerepeik vitelére igen alkalmazatosok mindhárman, tüzes polemia által tüntetvén ki magát az egyik, eszélyes és türekeny taktika által a másik, s magasztossággal határos subtilitások fejtegetéséhez értvén az utolsó.

De mily czélt tűztek ki valósággal magoknak e pártfőnökök, kik már kezökben vélték a sikert? Bajos dolog lett volna válaszolniok e kérdésre, ha őszintén akarnak szólani. Sokan mondták és sokan hitték, hogy szándékuk volt, eltörölni a chartát, s az 1789 előtti kormányt léptetni helyébe. Guizot nem hiszi, hogy szándékolták volna. Ezen felekezet csak a győzelmet akarta, — így ír — de hogy mire kellessék felhasználnia e győzelmet Franciaország kormányának szempontjából, azt bizony nem tudta; a mily erőszakosak voltak szenvedelméi, oly zagyvák voltak nézetei. A győzelmet akarta, hogy büszkén gyönyörködhessek benne, hogy a restauratiót végleg megállapíthassa, hogy ő egyen az úr, a kormány által az állodalom központján, a közigazgatás által mindenik helyiségben. A Napoleont St. Helenára vezető száz napi kormány Franciaországot Guizot szerint kivált azzal sujtotta, hogy az ő és új Franciaország közötti, az emigratio és a forradalom közötti vita, melyet a császárság elfojtott, s melyet a charta kiegyenlíteni ügyekezett, ismét lángragyúlt miatta. Van némi foka a pezsgésnek és versenyzésnek pol-

gárok és pártok között, mely mintegy életét teszi a társadalmi testnek, mely ennek erélyes és egészséges fejlődését előmozdítja. De ha a pezsgés-forrás túlmegy a kormánykérdéseken, túl a közügyek vezetésén; ha a társadalom alapjait támadja meg; ha a pártok közötti verseny helyébe az osztályok közötti ellenségeskedés lép: akkor nem az egészség mozgalmával van dolgunk, hanem roncsoló kórsággal, melynek maga a társadalom felbomlása is lehet eredménye. Egy osztálynak uralkodása a többiek felett, akár aristocratiai legyen akár demokratiai, nem egyéb zsarnokságnál. Az osztályoknak szenvedelmes és folytonos tusája az uralkodásért maga a már békövetkezett vagy fenyegetődző forradalom. Két nagy példából látta a világ, mily különböző eredményeket vonhat maga után ilyes állapot. Róma e tusának következtében csak azáltal kerülhette ki a végfelbomlást, hogy a despotismus karjaiba dőlt. Anglia e tusa után feltalálta végre a belbékét nagysággal, az állandóságot szabadsággal párosulva.

Guizot hasonlatos eredményt várt hazája számára a charta által alkotott kormánytól, de a száz nap következtében beállott reactio egy szempillantás alatt lerombolta a Franciaországban tizenhat év óta folytatott socialis kibékítés művét. Aztán, más hibába is esett az 1815-ben a kamarai ülés elején uralkodott párt. A francia aristocratiai osztályok soha sem tudtak sem a koronával sem a néppel közös célra szövetkezni. Elszigetelvény magokat szabaditék ki megett, melyek hiúságukat kielégítették a nélkül hogy nekik valóságos erőt kölcsönöztek volna az álladalmomban, három század óta nem foglalták el a helyet, mely őket akár a fejedelem oldalánál, akár a nemzet élén illette volna. Felváltva csorbát ejtettek hol a királyi hatalmon hol a közszabadságokon. Legújabb kifolyásuk, az 1815-diki kamara, szintén uralkodni akart mind a korona mind a nemzet felett. Eljárása a koronával szemben független volt és kevély, olykor szabadelmű, gyakran forradalmi; pedig szintekkor erőszakos volt és forradalomelleni az ország irányában. Többet felvállalt, mint a mennyit elbirhatott Választania kellett volna, s vagy monarchiainak vagy popularisnak lennie. Az 1815-diki kamara nem volt sem ez sem amaz. Telidesteli az 1789 előtti közigazgatás szellemével, de melyet a forradalmi példák elmérgesítettek, a kormány szellemével éppen nem birt, pedig szabad államban ez még sokkal

szükségesebb, mint a korlátlan hatalom országaiban. Ez okon csakhamar alakult ellene, még pedig önnön kebelében, olyan ellenzék, mely popularis és monarchiai volt egyszermind, mert az uralkodó felekezet ellen mind a koronát mind a nemzetet oltalmazta. És néhány nagyobb tusa után, melyekben őszinte erélylyel járt el mindkét fél, ezen ellenzék, az úgynevezett centrum, erőssé válva a királyság támasza s a közrokonszenv által, gyakran többségre tett szert, s a kormány pártjává lett.

Guizot ekkor még nem volt tagja a követek kamarájának, de a sajtó mezején védelmezte a kormánypárttá vált ellenzék elveit, névszerint azon munkájában, mely 1816 következő czim alatt: „du gouvernement représentatif et de l' état actuel de la France“ (a képviseleti kormányról és Franciaország jelen állapotáról) látott világot. E munkában — írja Guizot — a képviseleti kormány főelveit fejtegetvén, előadtam igaz értelmöket, valóságos működésöket rs üdves fejlődésök feltételeit azon állapotban, melybe forradalmaink és viszályaink vetették az országot. Kivált azon voltam, hogy felismertessem, a böleselkedő politikusok tudós és pallérozott vitája alatt a pártok dühös tusáját, s a titkos törzsürásokat, melyekkel, nyilvános fegyvereik elégtelenségének érzetében, meglátogatják egymást. Eszméimmel, úgy tudom, némileg megelégedtek azok, kik a dolgok lényegére s a jövendőre voltak tekintettel; de eszméimnek nem volt gyakorlati, közvetlen hatásuk. Midőn a népek nagy érdekei s az emberek nagy szenvedelmei forognak kérdésben, akkor a finom elméleti viták csak luxusharczot képeznek, mely az események folyamán semmit, de semmit sem képes változtatni.

Mihelyest a budget megszavaztatott, vége szakadt a kamarai ülésnek. Nyughatatlanságaik és gyengéik daczára, a cabinet és barátjai maradtak előnyben. Mióta Franciaországban kitört a forradalom, első ízben most fordultak a szabadság küzdelmei a mérsékelt politika hasznára, mely ha nem is győzte meg véglegesen elleneit, legalább hatályos gátot vetett elejükbe. A reactionnak árja még mindig zúgott, de apadni kezdett. A cabinet benn volt a király bizodalmában, ki Richelieu herezeget nagyra becsülte, s fiatal rendörségi minisztere Decazes iránt napról napra barátságosabb kegygyel viseltetett. Az ülés berekesztése után nagyobb egységet nyert a cabinet, s politikájának, a kamarai reac-

tióval szemben, szózatot tolmácsot. Láiné belügyi ministerré lön Vaublanc helyett. Hogy némi pótlék jusson a reactionnak, a jobb oldalnak, a centrum rokonszenvét bíró, de a jobb oldalnak igen visszatetsző Marbois kimozdítatott az igazságügyi ministeriumból, Dambray léptettetvén helyébe. Guizot ekkor lemondott az álladalmi titkárságról. Azon határtalan bizodalom után, melyet Marbois részéről tapasztalt, nem kellett neki e tiszt Dambray mellett, kinek viszont ő sem kellett protestans származása és politikai nézetei miatt. Tisztéből kilépése után helyet fogott az államtanácsban, mint ülnök.

Jóllehet Decazes tárczájának természeténél fogva köteles minisztere volt a felügyelési és visszatörési szabályoknak, mégis a bukottak s a nem conspiráló gyanúsok pártfogójának tartatott, és pedig igen helyesen, mert az volt valósággal. Jelleménél és bírói megszokásánál fogva szíven viselte az igazságot. Távol minden pártgyűlölködéstől, élesszemű, bátor, fáradhatlanul tevékeny, s annyi jóakarattal mennyi kötelességérzettel bíró, mértékkel és méltánnyal vette alkalmazásba a jogokat, melyekkel őt a kivételi törvények felruházták, élvén velök a reactio s az üldözés szelleme ellen azonképen, mint az összeesküvések ellen. Miért is hova tovább erősebb gyökereket vert az ország jóvéleményében szintűgy, mint a király kegyében. A népek és pártok biztos ösztönnel bírnak, a bonyodalmasabb viszonyok között is kiismerni azokat, kik nekik kárt tesznek, s azokat, kik őket szolgálják. Az erőszakos royalisták máris fő ellenőket látták Decazesban, s a mérsékeltek leghatályosabb szövetségeseiket látták benne.

De Serre, Royer-Collard, Villemain megragadtak minden alkalmat, most, midőn a parlamentarizmus szószék hallgatott, a törvényszékeknél, az egyetemen, az akademiában felfelszólítani az alkotmányos rendszert; de mindemellett lehetetlennek látszott, hogy a cabinet még továbbá is fennállhasson, ha ülését a kamara kettős ingerültséggel fogja megnyitni. Tudta mindenki, hogy a jobb oldal egész dühvel készül az ostromhoz. Chateaubriand sajátó alá adta „la monarchie selon la charte“ (a charta szerinti monarchia) czimű munkáját; és noha e hatalmas röpirat még nem volt közreboesátva: ismerte mindenki a szerző mesterségét, ékesenszólása által valót hamisat összevegyíteni, fényes zavarba hozni

az érzelmeket szintúgy mint az eszméket, s a szemfényvesztett közönséget belévonni e ragyogó chaosba. Ministerium és ellenzék egyiránt tudták, mily természetű lesz a mármár megnyilandó vita, minők lesznek eredményei. Arról volt szó, ha fog-e a hatalom a jobb oldal kezébe átmenni; azaz: fognak-e Bonald theoriái és la Bourdonnaye szenvedelmei, Villélenek még zsenge eszélye és befolyása által gyengén mérsékelve, politikául szolgálni a király kormányának?

Ezen veszedelmes helyzetben Decazes keresett és talált gyógyszert a baj ellen. A miniszterek között ő volt az első, s hűzamos ideig ő volt az egyetlen, ki az 1815-diki kamara felosztatását szükségesnek és lehetségesnek látta. 1816 augusztus 14-én Lajos kimondotta, hogy a kamara fel van osztatva.

V.

A centrum kormánya, 1816—1821, ez a következő fejezet ezime Guizot emlékiratában. Nagy volt a lárma, így kezdi, mert mindenha nagy szokott lenni ilyes alkalommal, hogy a ministerium visszaélt befolyásával kedvező választások eszközzésére. Szomorú vizsgálása a legyőzötteknek, kiknek szükségök van, hogy bukásukat megmagyarázhassák magoknak. A választások, egészen véve, majdnem mindig sokkal valóbbak, mintsem a minőknek azokat a hasznaléső vagy csacska bizalmatlanság tartja. A hatalom akarátja és ügyessége viszonylag csekély befolyással van rájok. A mi csinálja a választásokat, az: a szél mely fúv, az irány, melyet az eseményektől vesznek az elmék. Az 1816. september 5 diki rendelet bizalmat öntött a mérsékeltekbe, s némi reményt nyujtott az üldözötteknek. Megannyian a cabinet körül gyülekeztek, félretévén egyelőre ellen-szenveiket, s csak azon lévén, hogy a hatalmat támogathassák, mely a mérsékelteknek győzelmet ígért, az üldözötteknek mendedéket.

S a cabinet csakugyan győzelemre tett szert, de nehéz győzelemre, mely még távolról sem vetett véget a háborúnak. A jobb oldalon erős, tűzről pattant ellenzék ült, a reactionnak hada; a bal oldalon egy kis radicalis csapat, melyben d' Argenson és Lafitte voltak a főbbek, az ismeretesebbek. A ministerialis többség kétféle elemből állott, de melyek akkor szorosán egyesülve

működtek; állott a szorosabb értelemben vett középből, centrumból, a hatalom nagy armádájából, s állott ezen seregek csekély számu főtisztikarából, törzséből, melyet a doctrinairek felekezetének neveztek utóbb.

Guizot rágalomnak mondja, hogy a francia kamarák centrumai 1814-en innen servilismusból és hivatalvadászatból gyúrt tömegek lettek volna. Itt, mint másutt, helyet fogott a személyes érdek és kielégítését kereste; de egy általános és való eszme szolgált lelkül és kötelékül e pártnak, az: hogy Franciaországban annyi forradalom után a társaságnak kivált kormányra van szüksége, s hogy a jó polgárnak kötelelsége azt támogatni. Sok emberséges érzelem, köztök a családíságé, a szabályszerű munka szeretete, a felsőbbiségek, törvények és hagyományok tisztelete, az előrelátó aggodalmak, a vallásos lelkek ezen eszme körül gyülekeztek, nem ritkán szilárd bátorságot öntve híveibe. Ezen polgár-toryk rágalmazói silány politikusok és silány philosophusok, kik sem a lélek erkölcsi ösztöneit, sem a társaság lényeges érdekeit nem értik.

Ifju kora miatt Guizot még most sem lehetett tagja a kamarának, de minthogy beválasztatása után nyomban a doctrinair felekezet vezérévé lett, melynek élén most Royer-Collard, de Serre és Camille Jordan állottak: lássuk mint jellemzi sajátmagának és társainak politikai irányát, lássuk, mily tanok, mily doctrinák kölcsönözték felekezetének a ‚Doctrinair‘ nevet

A doctrinairek — így ír — sok megtámadásnak voltak kitéve. Én őket megmagyarázni akarom, nem védelmezni. A mely ember, a mely párt nagy befolyással volt az eseményekre, s némi helyet foglalt el a historiában: annak szüksége van, hogy magát jól megismertesse. Ha e célét elérte, üljön veszteg s várja be ítéletét.

A mi a doctrinairek politikájának sajátyszerű értékét és jellemét képezte, az nem volt sem a szellem, sem a képesség, sem az erkölcsi méltóság, noha ezen érdemeket még elleneik sem tagadták meg tőlök; más emberek, más pártok szintén bírták ez érdemeket, s az értelmiség, a szónoklat s az őszinte jó szándék ezen versenytársait a közönség fogja rangjokhoz képest osztályozni. A doctrinairek más oknak köszönhatték nevöket és befolyásukat, mely tetemcsnek mutatkozott, noha ök számra kevesen

voltak. A francia forradalomnak nagyszerű de bizony drágán megvásárlott jelleme abban áll, hogy egyszersmind műve volt az emberi észnek, ezen ész fogalmainak, igényeinek; és tusája volt a socialis érdekeknek. A philosophia azzal dicsekedett, hogy ő szabályozni fogja a politikát, s hogy az institutiók, a törvények, a közhatalmak a tudományosan kiképzett ész teremtményei és szolgálói lesznek. Gögös tévedés, de egyszersmind fényes hódolat az előtt, a mi legmagasabb az emberben, az ő értelmi és erkölcsi természete előtt. A szenvedett csapások és csalódások nem késtek erős leczkéket adni a forradalomnak; de 1815-kig balsorsának commentátorai vagy engesztelhetlen ellenségek vagy kiábrándult társak voltak, azok boszu után, ezek nyugalom után áhítozók, s nem képesek gátul egyebet a forradalmi elveknek elébevetni, mint a megtorló reactiót amazok, a lankadtság scepticismusát emezek. A forradalom csak hibából és bűnből állott, az 1789 előtti kormánynak igaza volt, — mondá az egyik; a forradalom csak túlzásai által vétett, elvei helyesek voltak de szerfelett megszevittek, visszaélt jogával, — mondá a másik. A doctrinairek mindkét állítást visszautasítván, egyszersmind ellenmondottak a régi kormány maximái felelevenítésének, és a forradalmi elveket még tisztán szemléletileg sem vállalták el. De elfogadták őszintén az új francia társadalmat, minőnek azt őszves történelmünk, nem egymaga az 1789-diki év alkotta; ők kísérletet tettek, kormányát észbeli alapra fektetni, de eltérőre mindazon elméletektől, melyeknek nevében a régi társadalom felforgattatott, mindazon, egymással össze nem függő maximáktól, melyekhez a reactio kapdosott, midőn a társadalmat ismét felépíteni akarta. Hivatva, hol a forradalom ellen küzdeni, hol azt védelmezni, első lépésökkel bátran helyet fogtak az értelmiség sorában, elveket tüzvén ki elvek ellen, hivatkozván nemesak a tapasztalásra, hanem egyszersmind az észre, nemesak érdekekre hanem jogokra is, s kívánván Franciaországtól nem a vallomást, hogy ő bizony csak rosztat művelt, nem a nyilatkozást, hogy ő tehetetlen a jóra; de kívánván tőle, hogy bontakozzék ki a chaosból, melybe elmerült vala, s hogy emelje fejét ég felé, hol a világosságot fel fogja találni.

Sietek vallást tenni: jókora gög is volt ezen kísérletben, de olyatén gög, mely önmegalázási cselekménnyel kezdődött, mert egyúttal meghirdette a tegnap hibáit, s meg az akaratot és

reményt mai nap nem hanyatlani vissza azokba. Ez annyi volt, mint hódolni az emberi értelmiségnek s azt egyszersmind hatalmának határszéleire figyelmeztetni; ez annyi volt, mint tiszteletet tanúsítani a mult iránt, de egyszersmind meg nem tagadni a jelent és le nem mondani a jövődőről; ez annyi volt, mint a politikának egészséges filosofiát adni nem úrnél hanem tanácsosul és támaszul.

Munkám folyamában habozás nélkül fogom elmondani, mily hibák vegyültek idő multával ezen nemes szándéklatba, hogy sikerét módosítsák vagy akadályozzák. E helytt a felekezet jellemzését kell adnom. A doctrinairek jelentességüket úgy mint nevéket a philosophiai emelkedettség s a politikai mérsékeltség vegyületének, a jogok és különféle tények észszerű tiszteletének, s általában azon tanoknak köszönhették, melyek egyszersmind ujak és conservativok voltak, forradalomelleniek a nélkül hogy hátrálók lettek volna, és magokban véve szerények, noha dölyfös szavakban nyilatkoztak gyakorta. Korunk a philosophia s az emberi ész annyi csalódásai daczára megőrzötte philosophiai és okoskodó hajlamait; s egynél több úgynevezett praktikus politikus olykor-olykor hányja veti magát, mintha általános eszmék szerint működnek, jó eszközt látván bennök hitelszerzésre vagy maga igazolására. A doctrinairek ezáltal valóságos és mély, noha csak homályosan érzett szükségnek feleltek meg; ők szívökön viselték az emberi ész becsületét azonképen mint a társadalom jórendét; eszméik alkalmazatosaknak mutatkoztak az újjáalkotásra s a forradalom bezárására egyszersmind. És ők e kettős czímmel fogva a forradalomnak hol híveivel hol elleneivel érintkezésbe jöttek, szerezzén magoknak mindkét félnél nemugyan teljes rokonszenvet de komoly nagyrebecsülést: a jobb oldal őket őszinte royalistáknak tartotta, és a baloldal, bármily élesen küzdött meg velök, jól tudta, hogy nekik nem kell a hajdani kormány, hogy ők nem párthívei a korlátlan hatalomnak.

Az 1816-diki ülés megnyitásakor már ez volt állásuk, a cabinet s a pártok által elfogadott állásuk. Richelieu, Lainé, Decazes akár szerették, akár nem szerették őket, érzék vala, hogy a cabinetnek mind a kamarákban mind a sajtó mezején szüksége van reájok. A bal oldal, magában véve tehetetlen lévén, kénytelen volt velök memni, noha eszméik és beszédeik néha nem any-

nyira rokonszenvének mint meglepetésének szolgáltak tárgyul. A jobb oldal választási veszteségeinek daczára még mindig igen erős volt és kész a megvívásra. A király megnyitó beszéde majdnem olyanak mutatkozott, mintha a mult évi kamara cioszlatásának rendszabályát enyhíteni akarná nem hogy kiemelni és diadalmasan felmutatni a cabinet elleneinek. Ime a király ismét kezünkbe adja minisztereit! kiálta fel a brutalis la Bourdonnaye. S másnap az ülésben, találkozáván Royer-Collarddal, kivel bizodalmasan — nyers hangon szokott beszélgetni, monda neki : Ti tehát az idén többen vagytok, kópék, mint a mult évben. — És ti kevesebben, válaszolt a megszólított. — Fel-felcledő reményeinek közepette, jól tudta a reactio, hol ülnek ellenci, kikkel végig kell küzdenie a tusát,

Az ülés megnyitása után a pártok első ízben a sajtót s a személyes szabadságot korlátozó kivételi törvények mezején találkoztak harcra készen egymással. A doctrinairek támogatták a ministeriumot, mely ezen törvények kötelező erejét egy további évre kérte meghosszabbíthatni, de egyszersmind óvást tettek, hogy a nemzet alapjogainak e megszorítása csak ideiglenesen, e szó legszorosabb értelmében, engedélyeztethetik meg. S a száznapi vihar után négy évvel ezen kivételi törvények csakugyan már nyom nélkül elenyésztek. Hány ízben jegyeztettek 1789-től fogva 1814-ig ilyen vagy amolyan szabadságok és politikai jogok institutióinkba és törvényeinkbe, — kiált fel Guizot — hogy bennök eltemetve maradjanak, s hogy tekintet nélkül reájok kormányozzanak az illetők! A restauratio nem lett szószegővé; hagyományai és hajlamai daczára megtartotta a mit ígért s elfogadta az általa megismert szabadságok és jogok részeltetését a közkormányban. 1814-től 1830-ig azonképen mint 1830-tól 1848-ig a charta valóság volt. A mely nap X-dik Károly erről megfeledkezett, az nap meg is bukott.

Következett a választási törvény hozatala. Guizot gyakorlízben ismétli, hogy befolyása a közügyekre, a közkormányra, ezen években nem volt oly nagy, minőnek azt barátjai és ellenci hirdetgették. De hogy az 1817-diki választási törvény részben Guizot műve, az és annyi jelen munkájából is kiviláglik. Én részt vettem az 1817. februarius 5-dikei törvény szerkesztésében, — így ír — én jelen voltam a tanácskozmányi ülésekben, melyek

azt előkészítették. A törvényjavaslat fogalmazása után, Láiné, ki mint belügyi miniszter azt a követek kamarája elébe volt terjesztendő, irt nekem, hogy szeretne velem találkozni. Én elfogadtam a terv valamennyi elveit, — monda — a szavazási jog koncentrációját, a közvetlen választást, a választók egyenlő jogát, ezeknek megyénként külön egy collegiumba gyűlését; hiszem valóban, hogy ezek a legjobb elvek; mindazáltal vannak még nehézségeim egyik vagy másik kérdésre nézve, s nincsen időm elosztatásukhoz. Segítsen engem a motívumok előadásában. Természetes, hogy megfelelttem a bizodalmas kívánságnak. Midőn a törvényjavaslat a kamara elébe került, hol ifju korom miatt még nem lehetett széket fognom, de hol barátaim az indítványt támogatták: a kormány nevében több czikk jelent meg tőlem amaz elvek védelmére a Moniteurben. Én jól ismertem a törvény czélzatait és szellemét, s én minden zavar nélkül szólok róla, szemben az ideig-óráig túlsúlyra jutott általános szavazási joggal. Az 1817-dik év választási rendszere megbukott az 1848-dik év viharában, de csak miután neki harmincz éven át szabad kormányt köszönhetett Franciaország; ezen öszves időszak közben, egymást felváltó többféle párturalkodások alatt s a közbenjött forradalom által sem megindadtatva, elégséges volt ama rendszer a béke megőrzésére, a közjólét fejlesztésére és valamennyi törvényes jog épentartására. Az egynapig élő hívságos kísérletek jelen korszakában, amaz évszám politikai törvénynél majdnem hosszú és egészséges életnek mondathatik. Annyi bizonyos, hogy olyas mű, melyet bizvást magunkénak mondhatunk, s mely érdemli, hogy elmélet tárgya legyen még bukása után is.

Az 1817 februarius 5-dikei törvényt egy vezéreszme sugallotta: véget vetni a forradalmi kormánynak, életbe léptetni az alkotmányos kormányt. Az általános szavazási jog Franciaországban mindig vagy rontásnak szolgált eszközzül vagy csalásnak; rontásnak: midőn a politikai hatalmat valósággal a tömeg kezeibe helyezte; csalásnak: midőn arra szolgált, hogy a korlátlan hatalom érdekében megsemmisítse a politikai jogokat, fentartván a választási jog némi hazug külszinét a sokaság hívságos közbenjárása által. Kilépní elvégre az erőszak és hazugság ez ösvényeiből, helyezni a politikai hatalmat azon rétegekbe, hol a társadalmi rend higgadt érdekei, s velök függetlenség és belátás ter-

mészetszerűleg uralkodnak, és biztosítani ezen érdekeknek, az országos képviselőt közvetlen választása által, hímezetlen, erős befolyást a kormányra: ezt keresték az 1817-diki választási rendszer szerzői, sem többet sem kevesebbet.

Politikai választások dolgában huszonöt év óta, akár való sággal akár szüire, a botorul népsouverainitásnak nevezett szám-souverainitás elvét uraló országban a kísérlet új volt és merésznek látszhatott. Kezdetben száznegyvenezer választó kezébe tette le a politikai hatalmat. És mégis mind a közönség mind a szabadelmű felekezet részéről kevés ellenzéssel találkozott: egyikét óvás a jövődre nézve, egyikét ellenvetés a múltnak emlékeül. de valóságos és tevékeny ellenségeskedésnek semmi nyoma. A conservatív osztályok kebeléből, az ő belső viszályaikból kelt ki a megtámadás, a veszély. A régi royalistapárt, látván hogy az új választási törvény neki nem fogja kezébe játszani a hatalmat, dühösen felszólalt s vádat emelt ellene: hogy az öszves választási jogot s következőleg az öszves politikai hatalmat a középosztálynak juttatja, a nagy birtok és a nép rovására. Utóbb a népi felekezet, mely 1817-ben ilyesmit ingyen sem gondolt, vagy legalább nem adta jelét, hogy efféléltől tart, szintén megragadta e themát, s a középosztályok politikai monopoliuma volt a főfő vád, melyet nemcsak a választó törvény, hanem az erre fektetett s az ebben biztosítékát találó öszves kormányrendszer ellen szórt.

Összegyűjtöm emlékeimet, összekeresgélem benyomásaimat. 1814-től 1848-ig, a restauratio alatt szintűgy mint a juliusi kormány idejében hímezetlenül pártoltam, s néha szerencsém volt magamnak vinnem a középosztályok ezen zászlaját, mely az enyím is volt természetesen. Szemünkben mit jelentett e zászló? Terveztük-e mi valaha, vagy óhajtottuk-e ha csak szívünk fenekén is, hogy korunk kiváltságosaivá legyenek a polgárok, s hogy a szavazati jog gyakorlatát szabályozó törvények a középosztályok uralmának alapítására szolgáljanak, megfosztván minden politikai befolyástól, akár jogilag akár tényleg, egy részről a régi francia aristocratia maradványait, más részről a népet?

A kísérlet erősen tudatlan és fonák emberek kísérlete lett volna. Valamely osztálynak uralkodása az államban nem állapítatik meg politikai theoriák és törvénycikkelyek által; tudós és lassú eszközök arra nem elégségesek: a hódítás ereje vagy a hit

felsőbbsége kívántatik hozzája. A katonai és theocratiai aristocratiaik kizárólag magoknak tulajdoníthatják a társadalmat : a polgári befolyások nem soha. A minden idők és minden népek történelme ezt a legfelületesebb vizsgálódónak is bizonyítja. Napjainkban a középosztályok ilyes uralmának lehetetlensége még szembeszökőbb. Két eszme képezi az újabb civilisatio nagy jellemvonásait, s kölesönöz hatalmas mozgást neki : Vannak általános, magával az ember minőségével összenőtt jogok, melyeket semmiféle kormány sem tagadhat meg semmiféle embertől ; — vannak egyéni jogok, melyek külön mindenik ember saját érdeméből származnak, tekintet nélkül a születés, szerenese és rang külső körülményeire ; s melyeknek foganatosisát mindenkinek meg kell engedni, ki azokat magában viseli. — Az emberiség általános jogainak törvényes tisztelete, és a természetes felsőbbségek szabad fejlesztése, ezen jól vagy roszul értett két elvből folyt majdnem egy század óta a jó és rosz, a haladás és tévelygés, melyeket hol a forradalmak hol a kormányok az europai társaságok öléből keletkeztettek. Ezen elvek melyike idézi elő vagy engedi meg a középosztályok kizárólagos uralmát ? Bizonyos, hogy sem az egyik, sem a másik ; az egyik kaput tár az egyéni felsőbbségek előtt ; a másik helyet és részeltetést követel minden emberi teremtmény számára ; nincsen nagyság, melyet ne lehessen elérni, nincsen létel, mely nem vétetnék számba. Ilyes elvek össze nem férők valamely osztály kizárólagos uralmával ; a középosztályé szintúgy mint bármely másé egyenes ellentétben fogna állani a társadalom főfő irányával.

Nálunk a középosztályok soha még csak álmukban sem kívántak szabadítékosokká válni, s ilyesmit a legparányiabb észszel bíró ember sem álmodhatott számukra. Ezen hóhortos vád nem egyéb hadi gépnél, melyet hol a pártok képmutató ügyessége hol a pártok vak szenvedelmé emelt az eszmék zavarának pajzsa alatt. Innen azonban nem következik, hogy tehát nem áshatta alá társadalmunk belbékéjét, s hogy azt nem fogja még egy ízben alááshatni ; az emberek úgy vannak alkotva, hogy reájok nézve az agvrémes veszedelmek a leggonoszabbak : a minék teste van, azal megvívna, de akár félelem akár harag miatt eszöket vesztek a phantomok előtt.

1817-ben valóságos veszéllyel volt dolgunk, midőn Fran-

cziaország választási rendszere felett tanácskoztunk. Az újabb társaság legtörvényszerűebb elveit s legföltettebb kincseit egyiránt láttuk erőszakos reactio által fenyegetve. És szintakkor láttuk feléledni, hallottuk pezsgeni körülöttünk a forradalmi szellemet, szokása szerint nemes szenvedelmekkel felfegyverkezve a roszak működésének palástolására s diadaluk előkészítésére. A középosztályok hajlamaiknál és érdekeiknél fogva legeslegalkalmasabbak voltak küzdeni mindkét veszély ellen egyszerre; ők természetes elleni az 1789 előtti rendszer követeléseinek, s a császárság alatt némi kormányeszmékre s kormány szokásokra tettek szert; ők némi bizalmatlansággal fogadták ugyan a restauratiót, de nem viseltettek ellenséges indulattal iránta; ők a chartának uralkodása alatt kívánalmaik szempontjából nem voltak újuj forradalmak csinálására utasítva; nekik a charta capitolumjok és kikötőjök volt egyszersmind; ők abban foglalmányaik biztosítását és reményeik diadalát találták. A középosztályok ezen forradalomelleni állását az alkotmányossá vált monarchia hasznára fordítani, biztosítani ezen monarchiát amaz osztályok ragaszkodásáról és közremunkálásáról, mert tágas befolyást biztosítottunk nekik magoknak a kormányra: ez olyas politika volt, melyre a tények által is utasítottunk; az 1817-diki választó törvénynek ez volt politikája. Ezen törvény elvileg elejét vette a számsouverainitas forradalmi theoriáinak, s némi hazug és zsarnok egyenlőségnek; tényleg a reactio fenyegetései elől biztosította a társadalmat. Nekünk bizony, midőn bémutatuk a törvényt, távolról sem volt szándékunk, autagonismust idézni elő a nagy s a közép birtok között; de midőn elleneink szemünkre lobbantották, hogy ilyesmi következhetnék belőle, részünkről nem késtünk az állitással: hogy a középosztályoknak nem kizárólagos hanem túlsúlyu befolyása megfelel egy részt a szabad institutiók utáni váagnak, más részt országunk érdekeinek, minővé azt a forradalom csinálta, de sőt a restauratio érdekeinek is, minőnek azt a charta körülvonaloza.

Az 1818-diki ülés első sorban a sajtóval foglalkodott. A cabinet kinyilatkoztatta, hogy a kivételi és ideiglenes szabályokat meg akarja szüntetni. De Serre, akkorban pecsétőr, azonegy nap három törvényjavaslatot terjesztett elé, melyek a sajtó ügyében teljesen szabályozták a büneséget, az eljárás módját s az időszaki iratok közrebocsátásának feltételeit, a censurának teljes eltörlésével.

Én azokhoz tartozom — írja Guizot — kiknek a sajtó sok szolgálatot tett, s kik a sajtó gyakori megtámadásainak voltak kitéve. Magam is sokat használtam életem folyásában. Eszméimnek közzététele volt részemről az első lépés, magamra vonnom Franciaország figyelmét, becsülését. Midőn pályámon előbbre haladtam, mindig vagy szövetségesem vagy ellenségem volt a sajtó, s én nem kétkedtem soha vele felfegyverkezni, nem féltem soha magamat csapásainak kitenni. A sajtó hatalom, melyet tisztellek, s melyet inkább jó mint rossz kedvvel fogadok el, noha minden illusio nélkül. A politikai élet folytonos tusa, bármily formája legyen a kormánynak, s nekem nem volna örömem, sőt többet mondok, én szégyenleném magamat, ha néma és békóbavert ellenekkel kellene szemben lennem. A sajtószabadság a gőznek feszülése és hajtása az értelmi világban, rettenetes de életető erő, mely a tényeket és eszméket egy pillanatban az öszves földszínen terjeszti el. Én mindig szabadnak ohajtottam a sajtót; hiszem, hogy mindent összevéve, a közerkölesiségnek inkább hasznára van, mint kárára; a közügyek helyes viselésére és a magánérdek biztosítására elkerülhetlenül szükségesnek tartom. De kicsapongásait és veszélyeit sokkal többször és sokkal közelebbről láttam, mintsem hogy torló törvények és szilárd erkölcsök általi erős szervezésének szükségéről meg ne győződtem volna.

A sajtót illető törvénycikkelyek mind Franciaországban, mind másutt, majdnem kivétel nélkül, vagy a szabadságnak akár törvényes akár törvénytelen megszorításai, vagy a kormánytól fokonként kiszarlott engedmények voltak. Az 1819-diki francia sajtótörvény egészen más jellemmel birt, mert első teljes szabályozása volt az ügynek, mely mint ilyes, valamennyi részeiben bizonyos, előre megállapított általános eszméknek felelt meg, de mely egyszersmind a tisztán elméleti uton alakult s nem a tények által igazgatott intézkedések minden veszélyeinek volt kitéve. Az ekkép készített és támogatott törvények némi philosophiai és művészeti dolgozattá válnak, s ehhez némi önszeretettel ragaszkodik szerzőjük, mely a számbaveendő külső körülményeket gyakor izben elfeledtetni vele. A politikának a közönbösség s a szenvedelem, a szabad elhatározás s az előre való eltökélés némi vegyületéből kell állania, melyet nehéz megegyeztetni az általános eszmékhez való erős ragaszkodással s az őszinte szándéklattal: hasonló szi-

gorú mértékben igazságosnak lenni a társaság mind elvei mind különféle érdekei iránt.

Guizot ez alkalommal lépett fel első ízben a szószékre, mint az indítványozott törvények védelmére kiküldött fejedelmi biztos. Az 1814-diki francia alkotmány mintájára alakult német kamarákban még most is találkozunk e tiszttel. Visszás és gyarló helyzet, mondja Guizot, mely a képviseleti kormány csecsemő korára mutat. Más dolog politikát tárgyalni, más dolog bírák előtt valamely peres ügyet, tanárok és tudorok előtt valamely thesis védelmezni. A ki végzést hozó gyűlésben hatályosan akar működni, annak magának is kell a végzés hozatalához járulnia, azaz: kell hogy tagja legyen a gyűlésnek, s hogy bírjon a többiek képére, szabadsággal, hatalommal és felelősséggel. Én annak rende szerint jártam el tisztemben, ha nem csalódom, de hidegen. A kamara helyeselni látszott okoskodásaimat, én azonban csak ritkán és ovatosan vettem részt a vitában. Semmi kedvem a fonák helyzetekhez, az előre betanult szerepekhez. Midőn olyas pályasíkra lépünk, melyen egy szabad ország ügyei körül zajlik a vita, feladásunk más, mint éleczeket szórni és szavakkal czifrálnodni: valóságos és komoly részt kell vennünk a tusában.

Az államtanács üléseiben, melyek gyakran a miniszterek, nem ritkán Richelieu elnöklete alatt tartattak, s melyekben Guizot buzgó részt vett, tökéletes szabadsággal folyt a kamarák elébe terjesztendő törvényjavaslatok felett a vita. A royalista felekezet valamennyi árnyalatai a jobb oldaltól kezdve a bal oldal innenső széléig voltak ott képviselve. Guizot és barátai tüzzel fejtegették e körben a szabadság elveit és reményeit, melyekben a charta természetes következményeit s a restauratio sikerének elkerülhetlen feltételeit látták. A büntető törvényhozás reformja a jurynak alkalmazása a sajtóvétségekre, a választási elvnek a helyhatósági igazgatásba oltása, ezek s effélék az államtanácsban még előbb követeltettek az ország számára, mint a kamarákban.

Az 1817-diki év folyamában Pasquier, Gouvion-Saint-Cyr és Molé felváltották Dambrayt, Feltre herceget és Dubouchaget az igazságügyi, hadi és tengerészeti ministeriumokban. A cabinet, mely ezáltal nagyobb egységre, nagyobb parlamentarizmusra és közigazgatási képességre tett szert, azon volt, hogy ezen érdeket a kormány különféle ágaiban és fokozataiban is feltalálhassa;

czélt is ért jóformán Párisban és ennek közvetlen szomszédságában, hol magát jellemeik és tehetségeik által kitünő s az alkotmányos rendszernek őszintén hódoló férfakkal környeztette. A távolban, künn a messzebb eső megyékben ez kevésbé sikerült neki; itt a reactio nagy és picziny szenvedelmei folyvást nehezdedtek az országra, s mint például Lyonban, összeesküvési és felkelési kísérletekre nyujtottak alkalmat.

Könnyebb a dolgokkal bánni mint az emberekkel; s ugyanazon ministerek, kik nem értettek mindig hozzá, a megye- és helységfőnököket politikájokhoz idomítani, nevezetes dolgokat miveltek általánosan a közigazgatás mezején. De a kormány mindamellott nem szilárdult meg, nemannyira a forradalmi visszemlékezések mint saját organismusának gyengéi és a cselekvő személyek hibái miatt.

A charta által alkotott képviseleti kormányt nagy és természetes különbség választja el a XIV-dik Lajos és Napoleon által alapított közigazgatási monarchiától. A közigazgatás ezen centralisatiója kényszerítette a főbb hatalmat a helyhatósági érdekeket elhanyagolni, általánosabb ügyekkel és saját védelmével levén az elfoglalva; vagy pedig arra bírta, hogy amaz érdekeket, a magáéinak előmozdítására, szorosan az általános ügyekhez kapcsolja, mi által az öszves közigazgatás pusztá kormányeszközzé válik az egymással a hatalomért küzdő politikai pártok kezében. A baj korán felismerszett, s 1816-tól 1848-ig mindkét alkotmányos monarchia alatt az egymást felváltó különféle cabinetek nagyobb vagy kisebb mértékben bevallották a szükségét: terhének egyik része alól felmenteni a központi igazgatást s némi függetlenséget kölcsönözni a helyhatóságoknak. De sem a hatalom sem az ország nem értvén elégségesen az eszköz kezeléséhez, csekély haladást lehetett észrevenni ez irányban; s az alig született alkotmányos monarchia kénytelen levén mind a politikai szabadság mind a közigazgatási centralisatio terhét viselni, összeroskadt az egymással ellenkező nehézségek és felelősségek alatt, melyek bármely kormány erejét felülhaladták volna.

De a restauratióra még más baj is nehezedett, mely institutióinak nem ugyan gyógyíthatlan de természetes eredménye volt. A képviseleti rendszer végelemzésben a kölcsönös áldozatoknak, s a társaságban egymás mellett létező különféle érdekek alkudozásai-

nak hosszú sora. A vitának nyilvánossága és heve ezen érdekek képviselőit, a pártokat túlságos zajoskodásra bírja, s napról napra nehezebbé teszi az egyezkedést, a kölcsönös türelmet, mely alapul szolgálhasson törvényeknek és kormányoknak. Tapintat és mérsék nélkül mind a cselekvő egyéniségek mind a közönség részéről, lehetetlen a képviseleti kormány; s tapintat és mérsék hiányoztak ott is itt is a restauratio alatt.

Az emberek rövidlátásának s a szenvedelmek dühének ezen bajját a pártszerepek felosztása még súlyosbitotta. A képviseleti rendszer mellett a kormány rendesen valamely élesen körülírt, saját eszméssel és elvekkel bíró pártnak van birtokában: az ország ügyeit hol a hatalom rendszeres védői, hol a szabadság barátjai, hol a conservatívok, hol az újítók kormányozzák. Az ekkép szervezett pártok közé helyezkednek aztán a nem osztályozott, előre el nem határozott szavazatok, a politikai chorus, mely a játszó személyek eljárását figyelemmel kíséri, őket kihallgatja, s helyeslő vagy elmarasztó ítéletet hoz felettük a függetlenség s a józan ész szempontjából, velök vagy ellenök szavaz. Nem a vak eset s nem az emberek nagyravágyása egymaga, hanem a közösztyön s a közérdek keletkeztetik szabad országokban a bevallott, állandó és hű politikai pártokat, s válaltatják fel velök a hatalmat. De a restauratióknak 1816-tól 1820-ig lehetetlen volt az egyszersmind erélyes és mérsékelt kormány ezen feltételét teljesíteni. A két nagy politikai felekezet, melyeket a színen talált, a régi rendszer s a forradalom pártja egyiránt nem voltak képesek kormányozni, azaz: a belbékét is a szabadságot is fentartani; csak nagynehezen s csak annyiramennyire fogadta el az egyik a chartát, a másik a királyságot. A hatalom, elkerülhetlen szükségnél fogva, a politikai chorus sorai közé helyezkedett; a kormány a kamarák ingadozó s a pártokon kívül álló részének, a centrumnak jutott, mely arra hivatatos, hogy az egyik vagy másik felekezetet juttassa többségre, nem arra, hogy önmagának szerezze meg e többséget. A centrumnak ugyanis sokkal nagyobb erőfeszítésbe kerül kivívni és megőrizni a többséget, mint a kemény fegyelem alatt álló pártoknak, nem találván maga előtt elfogulatlan, tehát megnyerhető, nézőket, hanem szenvedelmes s vele megvívni kész elleneket.

Ehhez még az is járult, hogy a többség főnökeinek na-

gyobb része a kormányon kívül állott 1816-tól 1819-ig a centrum vezértagjai közül többen, azok kik öt mind a jobb mind a bal oldal ellen védelmezték, kik erejét képezték a tusában s kik a közönséggel szemben fényt kölcsönöztek neki: Royer-Collard, Jordan, Beugnot, de Serre nem voltak a cabinet tagjai; a többség előkelő képviselői közül csak ketten: Lâiné és Pasquier voltak miniszterek. Ehhezképest a kormány független barátok támogatására volt utasítva, olyasokéra, kik politikáját helyeselték, a nélkül hogy terhét viselnék vagy felelősséget vállalnának érte. A doctrinairek szónoki tehetségeik, nem activ közremunkálás által szereztek magoknak parlamentaris befolyást és erkölcsi tekintélyt; ők védelmezték elveiket a nélkül hogy azokat alkalmaznák; az eszmék zászlaja s az ügyek zászlaja nem voltak azonegy kézben; a kamarákban néha a szónokok védenczei gyanánt tűntek fel a ministerek, kik tőlök a támaszon kívül még megróvást is nyertek. Ilyes alkalommal mondá Richelieu herczeg 1818. martiusban egyvalakinek, ki némi csekély tárgyban pártfogását kérte: Lehetetlen, mert Royer-Collard, de Serre, Jordan és Guizot urak nem akarják.

Guizotnak nem volt oka neheztelnie, hogy haragjában a herczeg öt is felemlítette. Nem ült ugyan a kamarában, de hangosan csatlakozott barátainak eszméihez és eljárásához az államtanács üléseiben, a salonokban, a sajtóban. Ennek akkor bőséges hasznát vette mindenik párt. Chateaubriand, Bonald és Villèle a Conservateurben, Constant Benjamin a Minervában folyvást ostromolták a cabinetet. Védelmével foglalkodtak a Modérateur, a Publiciste, a Spectateur politique et littéraire. De a cabinet védelme nem volt elégséges a doctrinaireknek, és szándékukban sem állott néha; nekik tehát 1817-től 1830-ig szintén voltak hirlapjaik és folyóirataik: a Courier, a Globe, az Archives philosophiques, politiques et littéraires, a Revue française. Guizot tetemes részt vett szerkesztésökben. A doctrinairek állása elleneikkel szemben sajtóságos és súlyos állás volt egyszersmind. Ezek, a jobb és baloldaliak egyiránt, régi pártokat képviseltek; eszméik és érzelmeik húzamos idő óta voltak már forgalomban; fogadásukra készen állott a közönség. A doctrinairek új emberek voltak a politikai pályán, sereget még csak szedegető tisztok, mérsékelt újítók. Ők a szabadság nevében olyas elméleteket és

szenvedelmeket támadtak meg, melyek régtől fogva népszerűek voltak, szintén a szabadság nevében. Ők valóságos jogához és érdekéhez képest védelmezték az új francia társadalmat, de nem megszokottságához és izléséhez képest. Nekik azon egy időben közönséget kellett szerezniök magoknak és elleneikkel megvívniok. És ezen nehéz munkaközben helyzetök némileg bizonytalan volt, ők benn voltak a kormányban és kivülről állottak egyszersmind, miniszterialisok is függetlenek is levén; ők hol együtt jártak a közigazgatással, hol az ellenzékkel fogtak kezét, a véül, hogy akár a hatalom akár a szabadság valamennyi fegyvereiről rendelkezhetek volna. De ők telvék voltak hittel eszmékbe, bizodalommal önmagok iránt, reményvel a jövőbe, ők napról napra mind hevesebben folytatták a tusát, szintannyi elszántsággal mint büszkeséggel, és több büszkeséggel mint nagyravágyással.

Jelen munkának több helyein annak őszinte bevállásával találkozunk, hogy ezen években valamennyi felekezet követett el hibákat, névszerint ő és társai is, s bünbánása, mint illik, nem hamvazó szerdai jajveszéklésben, hanem azon törekvésben áll, hogy felekezete ne essék még egy ízben a már egyszer elkövetett hibákba.

Sok mindenfélét láttam és tapasztaltam — így ír, — és kedvem még sem esett el, és még sem hiszem, hogy a mi nehéz az lehetetlen. Bármi hiányos legyen a pártok belszerkezete, segíthetnek azon az emberek jó magaviselet által; a történet egynél több példát mutat fel, hogy a hibás institutiók és helyzetek gonosz eredményeinek elejét veheti a politikai vezérek ügyessége, a köz józanész. De midőn a helyzet hibáihoz az emberek tévedései csatlakoznak; midőn a pártok a helyett hogy saját sikamlós oldaluk veszélyeit felismernék és azokat kikerülnék, vezérek és katonák egyiránt, oda engedik magokat a sikamlatnak, sőt arra még taszigálják egymást, akkor a rossz ügyeknek rossz következményei sebesen és szükségképen fejlődnek ki. 1816-tól 1820-ig hibákat ejtett mindenik felekezet, kormány és ellenzék, centrum, jobb oldal és baloldal, miniszterek és doctrinairek. Semmi szándékom pártatlansági parádét üzni. Én a kormányt, melyet szolgáltam, és a pártot, melyet támogattam, hibáik és szerencsétlenségeik daczára, napról napra erősbülő meggyőződéssel, a legeslegjobbagnak tartom; ohajtván mindazáltal, hogy a drágán megvásárolt 'otium' ismer-

tesse fel velünk a cselekvés napjaiban általunk elkövetett hibákat, s készítessen elő velünk egy jobb jövődőt azon ügynek, mely nem fog sirba szállani, midőn mi nyugodni megyünk.

A centrum kormányzási hivatása Guizot szerint kivált azon sarkallott, hogy a cselekvés mezején kezei nem voltak a mult által megkötve. S ezen a közéletben szükséges tulajdonnal ekkoron jobb és baloldal egyiránt nem bírtak; az 1789.- előtti hagyományok befolyása alatt állván amaz, a forradalom elveinek nyögét hordván emez. Midőn egy liberalis salonban a baloldal valamelyik tagja szabadkozott a vád ellen, hogy az ő felekezetének nem kell a legitimitas : igen, válaszola neki könnyelmű őszinteséggel Matthieu de Montmorency, ti szeretitek a legitimitast olyatén szeretettel, minővel mi a chartát. És mégis, folytatja Guizot, ha a jobb és baloldal tagjai saját eszméiket, saját vágyaikat hallgatják meg, nagyobb részök kétségtelenül a charta felé hajlott volna. Korunknak egyik legveszedelmesebb fekélye, hogy független gondolkozásra és gondolkozása szerinti cselekvésre csak kevés ember bír elegendő ész- és jellemerővel; az egyének értelmi és erkölcsi függetlensége elvész az események súlya alatt, megbukik a kiabáló tömeg előtt. És a gondolkodás s a cselekvés ezen általános rab voltában már nem lehet megkülönböztetni egymástól a helyes és a hibás felfogással bírókat, az ovatosokat és a vakmerőket, a vezéreket és a katonákat : megannyian azonegy nyomás, azonegy szélroham elől hajolnak meg; a közgyengeség előidézi nem a közegyenlőséget hanem a közlaposságot; minden hierarchia, minden fegyelem eltűnik az emberek között; a végsők az elsők vezéreivé válnak, mert hisz épen a végsők nyomnak és toladoknak, részökről meg nyomatva és tolatva a zsarnokság által kívülről, melynek ők legbuzgóbb s legvakabb eszközei.

A centrum, mint politikai párt, nem szenvedett e mirigy alatt, de más nagy baja volt: hiányzott benne, mint már érintettük egy igen lényeges pártkellék, a belső egység. A tisztán miniszterialisok néha olyformán viselték magokat, mintha fel se vennék a doctrinairek által képviselt philosophiai elemet, mely iránt bármi impraktikus legyen az némelykor, még a legerősebb, legügyesebb kormány sem fog büntetlenül tiszteletlenséggel viseltetni; a doctrinairek pedig nem vették kellő figyelembe a miniszterium helyzetét, nem tüntették ki irányában a szükséges mérsékelt, a

kamarákban pedig túlságos harczoskodási hajlamuk s némi kizárólagosságuk miatt sem magoknak sem a kormánynak nem szerettek annyi hivet, mennyi különben jobb ügykezelés mellett körülöttök gyülekezett volna.

A baloldal 1818-ban huszonöt taggal szaporodott meg: Constant Benjamin, Lafayette, Manuel közöttök voltak. A jobboldal a forradalmi felekezet ezen növekedését nagyrészt az új választási törvénynek tulajdonította, s Richelieu, ki épen akkor jött vissza Aachenből, hol az idegen seregeknek Franciaországból kivonulását eszközölte, oly szándékkal volt, hogy vagy a választási törvény módosítását is fogja eszközölni, vagy lemond a miniszterségről. Legbefolyásosabb társa, Decazes, ellenezte a szánkékot, és a crisis azzal végződött, hogy Richelieu negyed magával kilépett a cabinetből, melynek élére most Decazes állott, melyet a pecsétörre nevezett de Serre volt a kamarákban oltalmazandó, s mely a választási törvény fentartását írta zászlajára.

Az új, az 1819-diki cabinet helyzete kényesebb volt a Richelieuénél. Támaszt csak a centrumban talált, s ez mindinkább meghasonlott önmagával; egész erővel s időről időre megmegújuló sikerrel csak a doctrinairek küzdöttek mellette. De most az egyik kamara a másik ellen fordult. A páirek a választási törvény módosítása mellett nyilatkoztak; ellenszegüléseket csak mesterséges uton, csak hatvan új pair kinevezése által lehetett megtörni. A XVI-dik Lajos halálraitélésében részes Grégoirenak követté választatása, melyet a forradalmi párt csak néhány reactionarius segédével eszközölhetett, kik szavazataikat a baloldal jelöltjére adták, erősen megrendítette a ministeriumot; Berry herczeg meggyilkoltatása a cabinet feloszlását vonta maga után. Decazes most maga indítványozta a választási törvény reformját, melyet eddig következetesen ellenezett, s indítványozott még két más törvényt, melyeknek egyike a személyes szabadság felfüggesztését, másika a hirlapok censurájának visszaállítását vette célba. Négy nappal később megbukott az indítványozó, és Richelieu herczeg új ministerium alakításához látott.

Ekkor már a doctrinairek is meghasonlottak egymással. De Serre, ki oly célzattal lépett be Decazes ministeriumába, hogy a választó törvényt oltalmazza, Richelieu alatt is a ministeriumban maradt, hogy ama törvényt megrontsa. Guizot híjába ügykezett

öt más gondolatokra birni. A követek kamarájában Royer-Collard és Jordan megtámadták az új választási rendszert; a paireknél Broglie herczeg és Barante vívtak ellene. Ugy látszott, mint ha a közelebb lefolyt évek alatt szövődött politikai kötelékek végkép akarnának feloszlani; személyes véleményét, természetes hajlamát követte mindenki. A parlamentarizmus pálya egy nagy zűrzavar volt: két szélsőségen két phantom tűnt fel: a revolutio és a contra-revolutio.

A kamarák elfogadták, nemugyan a cabinet által elejökbe terjesztett törvényjavaslatot, hanem ennek olyas módosítványát, mely anélkül hogy az 1817. februarius 5-dikei törvényt elvben megsemmisítené, azt mégis meghamisította a jobboldal érdekében ennek pártfogását nyervén jutalmul. A centrum nagyobb része s a baloldal legmérsékeltőbb tagjai, a közbéke kedvéért szintén elfogadták a módosítványt. A szélső bal s a szélső jobb, Manuel és Labourdonnaye óvást tettek. A cabinet, új szövetségeseinek kedvéért, most szigorral lépett fel az elveikhez hű maradt doctrinairak ellen. 1820. július 17-én Royer-Collard, Jordan, Barante és Guizot kirekesztettek az államtanácsból. „Az erőszakos, és ok nélküli ellenségeskedés — irá Guizotnak de Serre — melylyel ön egy idő óta a király kormánya ellen fellépett, kikerülhetlenné tette e rendszabályt.“ „Önnek levele nem lepett meg engem, — válaszola Guizot — én azt előre láttam, mihelyest hangosan ki nyilatkoztatám, hogy a ministerium beszédeit és cselekményeit nem helyeslem. Örvendek, hogy eljárásomban semmit sem kell változtatnom. Holnap úgy mint tegnap csak a magamé leszek, egészen a magamé.“

A jobboldal befolyása nőttön nőtt. 1821. december 15-kén a centrum kormányának árnyéka is elenyészett: Villèle lépett Richelieu helyébe.

VI.

Midőn Guizot az államtanácsból kiküszöböltetett, élénk rokonszenv tanutételeivel találkozott mindenünnen. Feltette magában, hogy folytatni fogja historai leczkéit az egyetemnél. Nyári idő levén, Condorcet asszonyság lakul neki villáját ajánlotta, mely Páristól néhány órányira feküdt, Meulan mellett Guizot politikai

nézetei lényegesen különböztek azon politikai érzelmeiktől, melyek e hírneves nőt a XVIII-dik századhoz s a forradalomhoz kapcsolták; de Condorcet özvegye erős jellemmel bírt és nemes szívvel; az általa amúgy egyszerűen s csak azért felajánlott szolgálatot, mert öröme telt benne, habozás nélkül lehetett elfogadni. Augustus elején Guizot már ama villában lakott, családjával és könyveivel.

Halljuk, mit mond akkori helyzetéről.

Én mindig igen szerettem a nyilvános életet. És mégis soha sem léptem ki belőle a jóllét bizonyos érzelme nélkül, mintha forró és ingerlő légkörből könnyű és hűves levegőbe szállanék át. La Maisonnette tetszett nekem az első pillanattól fogva. Itt voltam hitvesemmel és Ferencz fiammal, ki akkor ötödik évében állott. Barátaim látogatásomra jöttek. Környezetem nem volt különösen szép vagy ritka, de a természet körülfogott egyszerű ékeivel, s én a családi élet nyugodt örömeit élveztem. Nem hiányzott semmi, sem tér, sem zöld, sem szeretet, sem társalkodás, sem szabadság, sem munka, nem még a munkának szüksége sem, ezen sarkantyú és zabola, mely vajmi jó az emberi puhaság és mozgékonyosság ellen. Boldog voltam. Midőn a lélek derült, midőn szívnek és észnek foglalatossága van, akkor a legkülönbélebb helyzetek is egyiránt varázsszal bírnak, s külön mindenikben lehetséges a boldogság.

De ezen oly édes s oly teljes élet ölében még sem szüntek meg élénken foglalkodtatni a közügyek, melyekben már részt kezdtem venni, a remények, melyeket ezen ügyekből hazám és magam számára merítettem. Kedvem jött, elmondanom fenszóval gondolataimat Franciaország új kormányáról, hogy minő volt 1814. óta, s hogy minőnek kell lennie, ha célt érni akar. Szabad voltam s azon korban, midőn az igazság haszonlesés nélküli szeretete elegyveledik az ambitio tisztességes vágyaival; azon lévén, hogy sükert szerezzek ügyemnek, egy úttal magam számára is reméltem sükert. Két hónapja volt, hogy Maisonnettében laktam, midőn e cím alatt: *du gouvernement de la France depuis la restauration et du ministère actuel* (Franciaország kormányáról a restauratio óta s a jelen ministeriumról) közzé tettem első munkámat a jobb oldallal szövetkezett cabinet ellen. Midőn 1820 ban irt ezen könyvemet ma újra elolvasom, úgy ta-

lálom, hogy mint történetírónak s mint philosophusnak nem lehetnek ellene kifogásaim, hogy általános eszméi valók, a nagy socialis tények helyesen méltányolvák, a politikai személyek jól felfogvák és igazságosan ecsetelvék. Mint polemiai iratot túlságosnak tartom, olyanak t. i., mely nem veszi eléggé számba a nehézségeket és árnyékatokat, mely a helyzeteket és pártokat élesnél élesben jelzi, mely kelletinél többet követel az emberektől. De szintekkor, mintegy ösztönszerűleg, megszállott a vágy, hogy miután hímezés nélkül helyet fogtam az ellenzék soraiban, bizonyítsam bé egyszersmind azt, hogy a kormányzás szelleme nem ismeretlen dolog előttem. Különbén értelmes emberek hajlandók voltak hinni, hogy a képviseleti rendszerből nem kelhet ki, legalább nálunk s azon állapotból, melyben a forradalom Franciaországot hagyta, nem kelhet ki való kormány; s hogy a szabad institutiók szeretete, a mint az köztünk nyilatkozik, csak a hatalom szélhüdedét és a társadalom anarchiáját képes keletkeztetni. Ezen eszme a forradalmi s a császári időszakok természetes hagyománya; Franciaország a politikai szabadságot csak a forradalom módja szerint, a rendet csak a despotismus formájában ismerte: kettejük öszhangzása agyrémnek látszott. Én kísérletet tettem bém bizonyítani, nemcsak hogy a nagy szivek ezen chimaerája valósulhat, de sőt hogy egyenesen tőlünk függ azt valóítani, mert a charta által alapított közigazgatás magában foglalja a szabályszerű kormány és a hatályos ellenzék mindazon lényeges eszközeit, melyek a hatalom s a szabadság öszinte barátai áhítozásának méltó tárgyait képezik.

Harminczhat év folyt le azóta. Ezen hosszú időközben tizennyolcz éven át részt vevék nemzedékem fáradalmaiban, szabad kormány alapítására. Egy ideig magam viseltem terhét. Ezen kormány felforgattatott. Én tehát magam is tapasztaltam e nagy vállalat roppant nehézségét, és éreztem sikeretlenségének fájalmát. S ime még ma is meglelégedéssel olvasom az 1821-ben készült munkát. Én sokat követeltem a hatalomtól, de gondolom csak azt és annyit, mit és mennyit lehetséges és szükséges volt, hogy betöltsön. És bizodalmas ifjulelküségem daczára, már akkor felismertem, hogy még egyéb feltételek is kívántatnak a sikerhez Nem szándékom — mondám — minden bajnak okát a kormányra fogni, mindent a kormánytól követelni. Én nem fogom

neki mondani, mint szokás: légy igazságos, böles, szilárd; és aztán ne félj semmitől. Az nem áll a kormány hatalmában, hogy magára hagyatva is derék lehessen. Ő nem csinálja a társadalmat, ő azt már készen találja; és ha tehetetlenségében a társadalom őt nem támogathatja, ha anarchiai elvek befolyása alatt áll, ha sajátmagában hordja a felbomlás csiráit: akkor hijába fáradozik a hatalom; olyas népet meg nem menthet az emberi bölesesség, mely nem törekszik önmaga is, hogy boldoguljon.

Guizot ez idétt még két munkát tett közzé; az egyiknek címe: *de la conspiration et de la justice politique* (az összeesküvésről s a politikai igazságszolgáltatásról), a másiké: *de la peine de mort en matière politique* (a halálbüntetésről politikai bűntetteknel). Emlékirataiban megjegyzi, hogy ezen dolgozatait nem kell az ellenzék szempontjából eredetteknek tekinteni. Neki szándéka volt, meggyőződésre bírni a hatalmat, hogy a jó politikának azonképen, mint az igazságszolgáltatásnak érdekei tanácsolják a politikai perek lehető legnagyobb megszorítását s az ezen perekben hozott halálos ítéletek minél ritkább végrehajtását; és hogy azon esetre, ha a törvényeket egész szigorúságokban alkalmazza, sokkal több veszélyt teremt magának, mintsem a mennyit elhárít azáltal. Guizot életének legszebb emlékei közé sorozza, hogy ez ügyben a valóságos igazságszolgáltatást s a helyes politikát szorgalmazta akkoron, midőn azokat a pártszenvedelmek s a hatalom veszélyei elhomályosították.

Négy ilyes munka, két év lefolyása alatt közrebocsátva, szükségkép nagy mértékben vonta szerzőjére a közfigyelmet. A kamarai ellenzék valamennyi nevezetesebb tagja köszönetet mondott neki, mint ki dicsőségesen szolgálta Franciaország s a szabad institutiók ügyét. Őn csatákat nyer nélkülünk érttünk, mondta neki Foy tábornok. Őn könyve teli van igazságokkal, írta neki Royer-Collard, lapjairól rakásra gyűjtik az emberek. S Guizotnak némi joga volt becsben tartania az ellenzék rokonszenvének e nyilatkozásait, mert ő semmit sem mivelt, hogy tessék a szenvedelmeknek, hogy kimélje az előítéleteket és tartalékgondolatokat, melyek az ellenzék szélső soraiban pezsgettek. A mily őszinteséggel küzdött a cabinet ellen, olyas őszinteséggel védelmezte a királyságot; s láthatta mindenki, hogy ő a Bourbonházat úgy nem akarta cserbe hagyni, mint nem a chartát.

S azalatt míg az első helyt említett munka írásával foglalkodott, leczkéihez is készült az újabb történelemről, melyeket 1820 december 7. én megnyitott valósággal. Eltökélve, hogy a befolyás két különböző eszközzel éljen: a közoktatással s a sajtóval, máskép élt az egyikkel, máskép a másikkal. Leczkéiből kitiltott minden czélzást a fenforgó körülményekre, a kormány rendszerére és cselekvényeire, egész lelkismeretességgel az általános eszmék s a régi tények sphaerájára szorítkozott. De mint-hogy tárgyul a keresztyén Europa régmúlt politikai institutióinak történelmét, s a képviselő kormány majd sikeres majd sikertelen zsengeit választotta, igen közlelről érinkezett az egykoru politikával, melytől magát távol tartani szándékozott. De más részről alkalma is volt kirekesztőleg a tudomány ösvényein megközelíteni a kettős czélt, melyet magának kitűzött: küzdeni a forradalmi elvek ellen, s Franciaország multja iránt érdeket és tiszteletet gerjeszteni. Csak imént folyt le a legeslegdühösebb harc a régi francia társaság ellen; a hallgatók szive még teli volt haraggal vagy közönbösséggel iránta, a hallgatók esze még teli volt tömve való vagy áleszmékkal, melyek azt összerokasztották. Megérkezett az idő, gondolatban úgy mint a tények mezején méltányosságot léptetni az ellenségeskedés helyébe, a szabadság elveit a forradalom fegyverei helyébe. Hadi gépekkel semmit sem építhetni, a tudatlanság előítéleteivel és epéskedéseivel szabad közigazgatást nem alapíthatni. A hallgatóság kezdetben nem nagy rokonszenvvel fogadta a tanárt, s ennek nem csekély fáradságába került a térítés műve. Lassankint még is erőt vett hallgatóin: néhányan; s épen a legjelesbek, hozzá állottak; mások kétségbe kezdtek vonni elméleteik helyességét s czimboráskodásaik és összeküvéseik hasznos voltát; majdnem valamennyien méltányosok kezdtek lenni a mult iránt, és tisztelettel fordulni a törvényszerű és kitűző ellenzék képviselőihez a jelenben. Látni volt, hogy a forradalmi szellem a közönség ezen ifju, életteljes részében fogyton fogy. Az 1822-diki cabinet máskép vélekedett; october 12. én Frayssinous abbé, kit Villéle az egyetem igazgatóságával megbizott, a tanár leczkéit, mint veszedelmeseket felfüggesztette.

Most lehetetlenné vált Guizotra nézve minden közvetlen politikai befolyás, de ő keresett és talált eszközöket, hogy ügyét

a jövendőben szolgálhassa. Legnehezebb és mégis legszüksége-
sebb a politikai életben, olykor-olykor mozdulatlanak lenni, és
még sem mondani le a sükerről, kétségbeesés nélkül de épen
tétlenül várakozni. Guizot ekkor kezdett Angliának, Anglia insti-
túciójának s az ezeket alapító hosszas tusáknak tanulmányozásával
foglalkodni. Szenvedelmesen üze-füze Franciaország politikai
jövendőjét, szabatosabban kívánta tudni, mely igazságokon és
mely tévedéseken át, mily kitűró törekvések és mily ildomos al-
kudozások által sikerült egy nagy népnek a szabad kormány ki-
vánása és megőrzése. Guizot igen felületesnek és igen hibásnak
mondja azok nézetét, kik a francia társadalmat s az angol tár-
sadalmat oly lényegesen különbözöknek tartják, hogy az egyik
nem meríthet a másiknál politikai példákat, hanem ha mestersé-
ges és terméketlen utánzásra akarja magát adni. De más részről
nem vonakodik vallást tenni, hogy Franciaország államférfiai,
midőn hazájok politikai szervezésével foglalkodtak, néha felette sokat
s nem minden elhamarkodás nélkül kölcsönöztek Angliától; Anéha
nem vették eléggé számba a francia társadalom saját jellemét
és különös feltételeit. Az általános eszmék s a nagy példák ne-
vében végrehajtott újítások azért szenvednek hajótörést, mert
nincsenek elégséges tekintettel a valóságos, a nemzeti tényekre.
Guizot tehát ugyanakkor, midőn Anglia institúciójának és forra-
dalmainak történetét és eredeti emlékeit a francia közönség
elébe terjesztette, egyszersmind egész buzgalommal tanulmányoz-
ta és fejtegette a régi francia társadalom elemeit, törvényeit és
fejleményének különféle fokozatait.

És Guizot ezen munkái lelkesedéssel fogadtattak, mert öz-
hangoztak a kor ösztöneivel és szükségeivel. A jobb oldal kor-
mánya megszorította, nehezítette a politikai életet: a világba
akkor lépő nemzedék, nem ugyan egészen kivüle a politikának,
de mégis csak tőszomszédjában keresett erejének pályakört,
vágyainak kielégítést. A philosophia, a történetírás, a költészet,
a kritika új, hatalmas fejlődésnek indultak. A mozgalom nem
volt többé kirekesztőleg, nem volt többé közvetlenül politikai,
de mégis a politikából indult ki, s egy szabadabb alkotmány re-
ménye kisugárzott a legelvonultabb tudományos munkákból azon-
kép mint a legköltoőbb művekből. A doctinairek által 1824 óta
szerkesztett Globe, s a Guizot és barátai által 1826 ben alapi-

tott Revue française tanuságot tesznek a mozgalom e jellemzete-
 tes sajtóságáról, melyet az utóbbi, Ovidiusnak e versével mondott
 ki címlapján: *Et quod nunc ratio est, impetus ante fuit* Még
 a jobb oldal uralkodása alatt sem — jegyzi meg Guizot, talán
 nem minden vonatkozás nélkül hazájának jelen császári korszaka-
 rára — még ekkor sem kísérlette meg a restauratio, elnyomni
 a valóságos, noha közvetett, s ha nem is ellenséges, minden bi-
 zonynyal alkalmatlan ellenzéket. Az igazság követeli, itt ama
 korszak becsületére felemlíteniük: hogy bármily aggodalmat oko-
 zott a hatalomnak a politikai szabadság, s bármint ügyekezett azt
 megszorítani, az értelmiségi szabadság fennállott és tiszteletben
 tartatott. Ez egymaga nem képes pótolni a többieket, de előké-
 szíti; és fellépéséig megmenti a népek becsületét, melyek azo-
 kat nem tudták kivívni vagy megőrizni.

Midőn a jobb oldal követelésről követelésre és a cabinet
 gyengeségről gyengeségre odáig jutottak, hogy már nem volt mód
 megférniök egymással; midőn Villèle 1827. octoberben a válaszá-
 tásokhoz folyamodott, hogy magát kamarai és udvari vetélytársai
 elöl oltalmazza; a doctrinairek habozás nélkül kiléptek a küzd-
 homokra. A ellenzék valamennyi árnyalatai egyesültek. „Segíts
 magadon s az ég segíteni fog rajtad“ jeligével nyilvános társulat
 alakult a kamarai többség megváltoztatásának és a cabinet buká-
 sának törvényes úton eszközlésére. Az 1827-diki választások
 eredménye roppant volt: a cabinet aggodalmait s az ellenzék re-
 ményeit tetemesen felülmúló.

Villèle megbukott, helyébe Martignac lépett, s a centrum
 újból kezébe vette a kormányt, de sokkal kevesebb erővel s a
 süker halványabb reményével mint 1816—21. Az 1828-diki jobb
 oldal önbizalommal küzdött a hatalom visszanyeréséért, melyet
 hat éven át birtokolt vala; a bal oldal s a bal centrum csak
 lanyhán támogatta a kormányt, mely nem az ő soraiból kelt ki;
 és X. Károly rozszakarattal viseltetett a reátukmált cabinet iránt,
 holott XVIII. Lajos őszinte hajlammal támogatta az 1816—21-diki
 kormányt. Ezen visszás helyzetben csak két ember: Mar-
 tignac a cabinet feje, és Royer-Collard a kamara elnöke, kölesö-
 nöztek erőt és fényt az új hatalomnak, de távolról sem annyit,
 hogy nehézségeit és veszélyeit ellensúlyozták volna. Martignac
 mindazoknál, kik őt ismerték, barátjainál úgy, mint elleneinél,

jóakaratot és nagyrebecsülést költött fel maga iránt. Jelleme szeretetreméltó és nemes, elméje józan, sebes felfogású, finom, egyszersmind nyugodt és független volt; természetes és ügyes, világos, elegans, csábító szónoklattal bírt, mely még azoknak is tetszett, kik ellen irányozva volt. Dupont de l' Eure egy ízben e szavakat sugá a szólónak, de úgy hogy mások is megérthessék: hallgass, szirén! Közönséges időben s már jól megállapodott alkotmányos közigazgatás számára a mily hasznos oly kellemes miniszter lett volna, de előadásában úgy mint magaviseletében több volt a csáb mint a tekintély, több volt a varázs mint a hatalom. Ügyéhez és barátaihoz hívnél hivebb, de sem a kormánynál sem a politikai vitákban nem tanúsító sem azon egyszerű, szenvedelmes és makacs erőt, sem a süker azon olthatlan szomját, melyek az akadályokkal szemben még nagyobb lángra gyulnak s melyek gyakran magokkal rántják az akaratókat, ha bár nem képesek megváltoztatni a nézeteket. Emberségesb és élvsovárabb mint nagyravágyó, kötelelességeivel és mulatságaival inkább gondolt mint hatalmával. Így történt, hogy noha király és kamarák előtt kedves ember volt, mégis sem a Tuillériákban sem a Palais-Bourbonban nem gyakorolta azon befolyást, melyet neki más-különbén ritka képességei szereztek volna. Royer-Collardot ellenben azon tekintély emelte a követek kamarájának elnöki székére, melyet tíz évi parlamentarista tusák szereztek neki, s melyet imént még hét, azonegy időben reá esett választás erősített meg. De ezen tekintély bár mily súlylyal bírt az erkölcsi világban, nem igen hatályos, nem igen tevékeny volt a politikaiban. Royer-Collard az általa pártolt kormányrendszer bukása és saját magának az államtanácsból kirekesztetése óta mintegy szárnyaszegettnek látszott. Szerfelett nagyravágyó és szerfelett csüggeteg volt egyszersmind. Az emberi dolgok egy részről nem türnek ily nagy követeléseket, s más részről egynél több rés nyílik javulásaihoz. Nem kell annyit várni, s nem kell oly hamar kétségbeesni. Az 1827-diki választások, a Martignacféle ministerium alakulása és saját felmagasztaltatása kiemelték őt némileg búskomolyságából, de a nélkül hogy bizodalmit visszaadták volna.

Guizot még most is a kormánynon kívül maradt: ő nem keresett hivatalt, s a kormány őt nem kínálta meg vele. Martignac, Villèle pártjának soraiból indulva ki eredetileg, szükségesnek

látta azt kimélni; nem állhatott érdekében e párt főfő elleneihez egész bensőséggel csatlakozni. Guizotban pedig kevés hajlam lévén fől szabályok védelmére, csak annyiban akarta támogatni a ministeriumot, mennyiben ezt a távolból lehetett tenni; az ellenségeskedés felfüggesztése által inkább, mint cselekvőleg. Köszönetül visszaadták neki nemugyan az államtanácsosi minőséget, de az államtanácsosi címet; Vativesnil, a közoktatás minisztere, felhatalmazta őt historiai leczkéinek folytatására.

Guizot lelkesedéssel tekint vissza tanári pályájának ezen harmad megnyílására. E két év (1828⁶/₉ — 1829²⁹/₃₀) írja, külön korszakot képez életemben, s talán annyit is szabad mondanom, hogy azok országos béfolyás napjai voltanak. Leczkéimet szigoru gondoskodással egészen kivüle tartottam a politikának. Egy az, hogy a ministeriumnak épen nem akartam bajt csinálni. Aztán, oly nagy célt tűztem ki magamnak, hogy azzal bizvást kirekesztőleg foglalkodhattam. Tanulmányozni és vázlni akartam párhuzamos fejlődésökben és kölesönös működésökben a francia társadalom különféle elemeit, a római világot, a barbárokat, a keresztyén egyházat, a pápaságot, a lovagi korszakot, a királyságot, a városokat, a harmadik rendet, a tudomány és művészet feltámadását, a vallási reformatiót. Még pedig nem csak a közőnség philosophiai vagy tudományos kandiségának kielégítésére hanem gyakorlati és jelenlegi kettős szempontból: meg akartam mutatni, hogy korunk törekvésében, miszerint a politikai szabadságok és biztosítékok egy egész rendszerének szolgáljon szék helyül az állam, ninesen semmi új, semmi különös; hogy történelmének folyamában inkább vagy kevésbé világosan, nagyobb vagy kisebb szerencsével, több ízben tűzte ki magának e cél elérését Franciaország; és hogy az 1789-diki ivadék helyesen is helytelenül is cselekedett midőn egész szenvedélylyel indult meg ez irányban; helyesen: mert folytatatta az ősök nagy kísérletét; helytelenül: mert annak feltalálását s a feltalálás diésőségét magának tulajdonította, s mert magát hivatva gondolta, csak saját maga eszmével és ösztöneivel egészen új világot alkotni. Törekvésem ehhez képest oda volt irányozva, hogy egy részről szolgálatot tehessen jelen társadalmunk ügyének, s más részről az igazság és rokonszenv érzelmét ébreszszem fel közöttünk régi emlékeink, egykori erkölcesink s azon hajlani francia társada-

lom iránt, mely munkásan és dicsőségesen élt tizenöt századon át azon polgárisodási örökség betakarítására, melyet nekünk hagyományozott. Súlyos bajnak és nagy gyengülésnek jele, ha valamely nemzet megfelelkezik multjáról vagy tiszteletlenséggel viseltetik iránta. Az illetén nemzet felemelkedhetik ugyan valamely forradalmi crisisben elavult és hézagos intitutiói ellen; de ha e bontás művének befejezése után a nemzet továbbá is számba sem veszi historiáját, ha elhitesi magával, hogy polgárisodásának százados elemeihez már semmi köze: akkor nem alapít új társadalmat, akkor a mit csinál, az a forradalmi állapot örökítése. Midőn a nemzedékek, melyek a hazát egy pillanatra birtokolják, botor dölyfükben hiszik, hogy az kirekesztőleg egymagoké, és hogy a múlt szemben a jelennel, az a halál szemben az étettel; midőn ehhezképest visszautasítják a hagyományok hatalmát s a kötelekeket, melyek nemzedéket nemzedékhez csatolnak: akkor megtagadják az emberi nem jellemét, becsületét s hivatását; és a mely nép ezen buta hibába esik, annak az anarchiába is kelle-tik esnie, az tönkre fog jutni, mert Isten nem tűri, hogy mű-veinek természete és törvényei félre ismertessenek és lábbal ta-podtassanak büötetlenül.

Franciaország kétségkívül hasznát fogta volna látni, ha a nyugalmas és derült elmélkedések ezen helyzetében huzamosb ideig maradhat meg, mielőtt a cselekvő élet szenvedelmei és me-rényletei közé vették ujából. De az már úgy szokott förténni: az emberek hibái félben szakítják az eszmék haladását azáltal, hogy hanyatbuktatják az eseményeket. Martignac ministeriuma mindinkább alkotmányosan kormányzott: egy törvény visszaadta a választásoknak a függetlenséget, egy másik hatályos biztosíté-kokkal környezte a sajtószabadságot, egy harmadik részeltetni akarta a választási elvet a megyék és községek igazgatásában, s helyhatósági ügyekre nézve korlátokat szabni a központi hata-lomnak. Egyelőre ennyivel is lehetett és kellett volna beérni. De a liberalis felekezetben, mely eddig a cabinetet támogatta, a tü-relmetlenség s a rendszerfűzés lidérczei, a népszerűség hajhászta s a logikai szigor nem elégették a hézagos és lassadalmas vívmányokat. A jobb oldal, azáltal hogy tartózkodott a szavazás-tól, oda vetette a ministeriumot szövetségei önkényének. Némi módosítás csorbát ejtett a megyei igazgatás törvényén. A minis-

terium visszavonta a javaslatot; hitelét vesztetten állott király és kamarák előtt; s a ki helyébe léptetett, az nem volt Chateaubriand, ki a jobb oldal kormányának idejében előbb követ volt a saint-jamesi udvarnál majd külügyi miniszter, míg Villélel összeveszván tárczájától megfosztatott, mit az által boszúlt meg, hogy az ellenzék első soraiban fogott állást; a ki helyébe léptetett, mondom, az nem volt Chateaubriand, ki a bukófélben volt ministeriumnak alakulásakor követül ment Rómába, s most leste a pillanatot, melyben a király őt Párisba fogja hívni, hogy az új cabinet élére álljon: Martignac utóda Polignac herceg volt, kinek ministeriuma 1829. augusztus 9. én, nyolcz nappal a kamarai ülés bezárása után készen állott a moniteurben.

X. Károly a contrarevolutio zászlaját tűzte a Tuilleriákra. A bekövetkezendő ülést eleve válságosnak jósolta mindenki. Guizot már elérte életének negyvenedik évét s tehát képviselővé választathatott. 1829 october 15-én Vauquelin a tudós vegyész halála által egy hely megürült a követek kamarájában, hol az elhunyt a calvadosi megyét, névszerint a lisieuxi és pont-l'Évequei járást képviselé vala. Guizot itt soha sem lakott, itt soha sem volt, s itt semmit sem birtokolt. De irodalmi és tanári működése nevét itt is népszerűvé tette. Az ifjuság mellette volt mindenütt. A mérsékelt felekezet s az élesebb liberalisok egyazon bizalommal várták tőle, hogy védeni fogja ügyöket a veszedelem órájában. Midőn nevét, mint követjeleltét, kimondták a járás néhány befolyásosabb választói, köz volt a lelkesedés, melylyel fogadtattott. Az ellenzék valamennyi árnyalati: Lafayette és Chateaubriand, Argenson és Broglie herceg, Dupont de l' Eure és Bertin de Vaux pártolták az indítványt. Guizot Párisban volt, midőn 1840. janarius 23-án Lisieux és Pont-l' Éveque őt követkül választották.

VII.

Egyes ember életében szintűgy mint egész népében nincsen meghatóbb látmány, mint valamely nagy ellentété a felszín s az alap, a dolgok külseje és a dolgok valósága között. A pezsgés, alatta a mozdulatlanságnak; semmit sem csinálni, és mindenre késznek lenni; látni a csendet, és előre látni a vést: ez talán

valamennyi emberi helyzetek között a legfárasztóbb a lélekre nézve, olyatén, melyet lehetetlen húzamos ideig elviselni.

Ez volt 1830 elején Franciaország helyzete, kormányé és nemzeté, ministereké és polgároké, a hatalom barátjáié és ellenéi egyiránt. Senki sem cselekedett, és mindenki előre készült az ismeretlen fejlemény fogadására. Szokott életmódját folytatta kiki, — Guizot névszerint historiai leczkéit — és a chaos küszöbén érzé magát mindenki. Nem történtek összeesküvések, mint kivált 1820-tól 1823-ig, midőn a titkos társulatok tudnivalóképen Lafayette, d' Argenson és Manuel által igazgattattak; nem történtek lázadások, mint imént még Béfortban, Colmarban, Toulonban, Saumurban; nem történtek zajos összesereglések mint a veszélytől jóval távolabb esett években a keleti, nyugoti és délszaki megyékben egyiránt: de mindenki várta a jövőt, mindenki előkészült mindenhez. A Bretagneban, Normandieban, Bourgogneban, Lorraineban, Párisban társulatok alakultak nyilván, az adó megtagadására, ha a kormány kísérletet tenne, azt a törvényes kamarák törvényes felajánlása nélkül behajtani. A ministerium perbe fogatta a hirlapokat, melyek e társulatok alakulását és célzatát közzé tették; néhány törvényszék felmentette a vádlottakat; mások, köztök a párisi, parányi büntetést szabva reájok, az ítélet indokolásában nem annyira őket, mint ama kísérletet bélyegezték, melyre a kormányt csak képesnek is tartani, vétség.

Szemben e szintoly férfias, mint mérsékelt ellenzékkel, félénk és tétlen maradt a ministerium. Tartott önmagától és tartott a véleménytől, melylyel mások voltak iránta. Polignac már azelőtt egy évvel, midőn a Martignacféle cabinet még fennállott, alkotmányos hitvallás által ügyekezett a pairek kamarájában eloszlatni a gyanút, mely őt terhelé vala. Erősítései, hogy őszinte hájlammal viseltetik a charta iránt, nem voltak merő képmutatás; ő magát valósággal az alkotmányos kormány barátjának tartotta, felforgatását nem vette észbe. De esze középszerű és eszméi zagyvák lévén, nem értvén sem az angol társadalmat, melyet utánozni akart, sem a francia társadalmat, melyet reformálni akart: oly véleményben volt, hogy a chartát megegyeztethetni a hajdani nemesség politikai túlsúlyával s a hajdani királyság végleges suprematiájával. Polignac őszinte báméskodás-

sal vette észre, hogy az emberek nem akarnak benne alkotmányos minisztert látni. de a közönség azzal épen nem gondolva, ha őszinte-e nem-e a herczeg eljárása, mindinkább a régi köz-igazgatás leventéjét, az ellenforradalom zászlótartóját látta benne.

Valamely nemzet — jegyzi meg e helytt Guizot — meghajolhat egy kormánycsiny előtt a veszély napján, mint elkerülhetlen szükség előtt; de gyalázat és hanyatlás nélkül nem fogadhatja el a kormánycsinyok elvét közjogának valóságos alapjául. Már pedig ezt tukmálni Franciaországra, volt Polignacnak és társainak szándéka. Szerintök a hajdani királyság korlátlan hatalma még mindig ott volt a charta fenekén; s hogy azt onnan előrántsák és felléptessék, olyas pillanatot választottak, midőn semmi izzó összeesküvés, semmi látható veszély, semmi nagyobb közzavar nem fenyegette sem a király kormányát, sem az álladalom nyugalmát. De azt és annyit tudni akart mindenki; ha áll-e a korona szabadságában minisztereinek választásánál fel sem venni a kamarák s az ország többségének ohajtását; s ha amnyi alkotmányos kísérlet után elvégre is a korona akaratának egy magának kell érvényességgel birnia? A megfejtést váró kérdés politikai dogma kérdése volt.

Azok, kiknek elejétől fogva nem hellett a restauratio, s kikhez most a National is csatlakozott, dogmát dogma ellen vittek harcza. Fejtegetéseikben ki volt mondva egész szabatosággal, hogy a nemzeti jogok kétségben vonása magának a dynastiának további fennállását vonja kétségbe. A dolgok ez állásában az alkotmányos royalisták, magának a királyságnak érdekében, minél erélyesebben szándékoztak Polignac ministeriuma ellen fellépni, hogy ennek elmozdítása által a mindinkább elmérgesülő bonyodalom megszüntetvén, egy részről biztosítassék az alkotmány, s más részről a bujtogatóknak a forradalomba vetett reményeik meghiúsuljanak. Ezen vezéreszme elnöklete alatt készült az 1830-diki martius másodikán megnyílt ülés képviselői kamarájának válaszfelírása; s Guizot ez alkalommal szólalt fel első ízben. mint követ. Beszédében azt kívánta, hogy a válaszfelírás ne legyen halavány és kétértelmű; legyünk azon — monda — hogy ne lehessen félreérteni, a mit mondunk, de hogy érzelmeink loyaltásán se lehessen kétkedni. Royer-Collard levén a válaszfelírási köldöttség elnöke, a doctrinairek voltak az okirat

valóságos szerkesztői. Guizot némi önérzettel mondja, hogy „büszkeségében szerényebb és őszinteségében gyengébb hangon soha sem szólottak valamely nép képviselői a népnek királyához.“ Az adreste felolvastatott Károly előtt, s még Miklós orosz császár is, mind saját követe Pozzo di Borgo, mind Franciaországnak a pétervári udvarnál volt képviselője, Mortemart herczeg által figyelmeztette Károlyt, hogy neki, kivüle a chartának, nincsen jövendője. Mind hijába. A kamara feloszlattatott, és midőn ennek elvei és emberei diadalmasan léptek ki az új választásokból, Károly magát oda jutottnak vélte, hol a charta ellenére kell kormányoznia, vagy pedig megbuknia a forradalom által.

E pontig vezet bennünket Guizot emlékiratainak első kötetében. Szólani fogunk a másodikról is, mihelyest az meg fogott jelenni.

SZALAY LÁSZLÓ.

LEGUJABB UTAZÁSOK ÉSZAKI ÁFRIKÁBAN.

BARTH UTAZÁSA.

(Folytatás.*)

Utasaink, mint a tapasztalás mutatta, nem vittek magokkal elegendő költséget, azután Murszukban a silány s nem épen czél-szerű árukat nagyon is drágán kellett megfizetniök. Így történt, hogy az úton előfordult többféle sikkasztások és zsarolások után Barthnak vagyona nagyon megfogyott s mikor Kanóba érkezett, alig volt miből élnie. Összes portékája alig ért 500,000 urit vagyis 200 tallért, holott adóssága máris 112,300 urira rugott. Ez ag-gasztó körülmények oly leverőleg hatottak Barthra, hogy egész-sége is megrendüle s gyöngélkedni kezdte. Midőn febr. 18-dikán meghívást vett, hogy a helytartónál tisztelkedjék, alig birt lovára ülni. Mindazáltal fölszedelőzködék s elsőben a gadónál (pénzügyér), azután a ghaladímánál (első miniszter) s végre a szerkinél vagyis lamidónál (helytartó) megtevő látogatását s bemutatá ajándékait. A helytartó palotája valóságos udvartömkeleg ; az udvarokat tágas sárgunyhók választják el, ezek várakozási termekül szolgálnak, két átellenben levő ajtónyílásuk van s tekervényes, szük folyosók által kapcsolvák össze. Száz meg száz lusta, a szegények mun-káján hizó, bő ruhájú udvaronez, szabad és rabszolga forgolódik ott, vagy guggol nagy csoportokban fecsegéssel s ízetlen tréfák-

*) Lásd az 1, 2, 5, 6 füzeteket.

kal töltve az időt. Kifejezéses, okos képet keveset látni köztük. Othman, a szerki s öccse. a ghaladíma a Hausza országban jelleménél s nemes nőiségénél fogva méltán elhiresült Sekera fiai, de kivált a helytartó igen gyáva és lusta ur. Palotája oly sötét, hogy a napvilághoz szokott szem eleintén alig látja a szobákban levő tárgyakat, mindazáltal az elfogadási csarnok, az ország viszonyaihoz képest igazán szép és nagyszerű.

Barth a helytartónál volt nyájas fogadtatás után akadály nélkül lovagolhata szerte szét a városban, s lóháton ülve a háznak belsejébe, a sövénynyel kerített udvarokba is elláthata s így az utcákon s vásártérekén s a házak belsejében a nyilvános és magánélet sokféle jeleneteit és képeit szemlélheté. E sajátos kis világ külsőleg oly annyira különbözik attól, mit az európai városokban látunk, mindazáltal itt is az életnek ugyanazon rugóit találjuk.

Kanó város felette változatos és eleven látványt nyújt. Itt a csendes kéjelem és házi boldogság, amott a kétségbeejtő nyomor, itt a sürgő szorgalom, amott a gyáva lustaság képei tárulnak föl. Itt az árúbódék terülnek el, rakva bel- és külföldi árukkal s nyüzsgöve árusokkal és vevőkkel, kik testalkat, szín és ruházat tekintetében annyira különböznek egymástól, de kik mindannyian egy célra törekszenek, t. i. hogy másnak rovásán kis nyereségre jussanak. Amott eszerényen környezett nagy árnyfödél van, tömve félig meztelen s éhségtől elgyötrött rabszolgákkal, kik hazájokból, feleségeik vagy férjeik, szüléik vagy gyermekeik karja közül elragadtatván, itt mint barmok rendekbe állítvák s kétségbeesetten meresztik szemöket a vevőkre s aggodalommal várják sorsukat. Más helyütt mindenféle életszerekkel rakott bódék állanak, hol a gazdag a legizletesebb dolgokat találja családja számára s hol a szegény sovár tekinteteket vet a száraz darab kenyérré, melylyel éhségét csillapíthatná. Itt a hiú pazarlás képeit látjuk, selyembe s fényes köntösbe öltöztetett gazdag urat, dúsan fölszerelt, nemes lovon ülöt, utána s körülte a gögös és henye rabszolgák nagy csapatát. Amott szegény vak tapogatózik óvatosan és lassan a sürgő forgó sokaságon keresztül s minden pillanatban attól retteg, hogy agyongázolják. Itt új gyékénynyel és náddai csinosan körülsövényelt udvart s benne az ország nyújtotta minden kéjelmet látunk; a lakgunyhó tiszta, házias és kedélyes, agyagfala szépen kisimított, ajtaját csinosan font eszerényajtó takarja be, nehogy a hivatlan szeme a családi élet titkaiba hathasson; a házi ügyek bajok elintézésére rendelt fészker mellett messzire terjeszkedő, terebélyes alléluba, vagy felséges tollkoszorúval ékeskedő, sima osztatlan törzsből karcsun felfutó gonda, vagy festői szépségű, magas datolyapálma terjeszti hús árnyékát. A háziasszony tiszta, feketeszínű gyapotruhában van öltöztetve, melyet a mell körül csomó köt össze, haja csinos tekeresekbe van fonva; a tá-

vollévő férj lakomáját készíti, vagy gyapotot fon, vagy a rabszolgákat sürgeti, hogy a furának való kölest törjék. A meztelen gyermekek vidor kedélyvel játszadoznak a homokban, vagy valami csatangoló, makacsfejű kecske után nyargalnak. Köröskörül csempfázecakak, fatalak és esészek vannak, tisztán felmosva s rendbe helyezve. Amott tarka piperével rakott, nyaka körül tekert sok gyöngyfüzérrel, ábrándos hajfürtökkel s homlokkötővel ékesített kéjhölgy járdal, sokszínű ruhája csak tágasan van buja melle alatt lekötve, s hosszú uszályát maga után separteti a homokban, így jár fel s alá hontalan, örömtelen, családtalan, de víg és negédes külsőt öltve s olykor egyetlen kaczagásra fakadva, hogy a férfiak tekintetét magára vonja.

Itt van a festőde, nyílt emelvény agyagból, 2—3 lábnyi magas, több kevesebb festő fazékkal. Egyik ember a folyadékot abárolja, s a megzúzott indigolevelek közé arravaló fát kever, hogy a kelme kellő színt kapjon; másik az eleget áztatott üngtet veszi ki a fazékból s fára vagy kötélre függeszti, míg mások a festett s megszáradt üngtet sulykolják, hogy a legfinomabb fényt adják neki. Odább kovács dolgozik s nyers szerszámával oly éles tört készíti, hogy az ember elbámul rajta, vagy a rettenetes, kampós kópját, vagy pedig a hasznos gazdasági eszközöket készíti. Más népetlenebb utcában férfiak és nők a gyapotfonalat aggatják a sövényre. Másutt megint henye és lusta csavargók sütkéreznek. Amott nagy csapat honi kereskedő a távol Gondsa országból érkezik meg, a közkeletű gurodióval, a Szudan kávéjával, melylyel kiki él, mihelyt 10 urít megkimélhetett. Itt sziksoával terhelt karaván Núpe országba indul; amott konyhasóval rakodott turgi csapat indul ki a városból, hogy a szomszéd helyekre szállítsa. Amott egy sereg arab vonul el súlyosan megrakott tevéivel. Másutt egy csoport rabszolga elhunyt bajtárst hord a mindent elnyelő mocsárba. Itt tarka ruhájú, inkább kérkedő, mintsem harcziás lovas csapat vágat a kormányzó palotája felé; amott nagy tetemtér van, mindenféle döggel, szeméttel és gajjal.

Mindenütt látjuk az emberi életet, a mint különböző alakjaiban nyilatkozik, örömben és gyászban, diszlésben és romlásban. A legkülönbözőbb népek és fajok, testalkatok és színek vonulnak el szemünk előtt; itt az olajszínbarna arab, amott a vörhenyesebb turgi, vagy a sötétebb bornúbeli; itt a könnyű és karesű termetű fellani apró hegyes arcvonásaival, amott az izmos és középső, széles képű vangaraua vagyis mandingo; itt a szálás s erős csontu nupéi asszony, amott a szép termetű, nyájasan mosolygó hausza nő.

A város kerítő fala jó karban van s majdnem négy földirati mfdnyi, 13 nyílt s egy berakott kapuja (kófa) van. De a falak által berekesztett terület terjedelmes szántóföldeket és legelőket

foglal magában s csak délkeleti része van lakhelyekkel megrakva. A lakott rész északi oldalán valami 120 láb magas, meredek és sziklás, Dalá nevű hegy emelkedik, melynek tetejéről szép kilátás esik a városra. Más kevésbé sziklás hegy (Kógo-n-Düzi) a kerítőtől nyugati oldalán emelkedik, de alja ninesen beépítve. A Dalától északra mély tó van, egy másik hosszú és mély tó, a Dsakara, majdnem a város közepén húzódik el, keletről északra, a harmadik, szintén hosszú de nem oly mély mocsár a város keleti oldalán nyúlik az utcák közé. A Dsakarától északra eső városnegyedeket főleg a hauszák, az attól délre eső részeket pedig főleg az uralkodó pullók lakják. Általában az egész városban sárlakok és kúpdad szalmafedelű gunyhók váltakoznak; ezek azonban a déli városrészekben tulnyomók. De az agyagházak is igen kényelmetlenek, s az udvarok többnyire kicsinyek. E tekintetben Agades és Timbuktu nagyon megelőzi Kanót, mert ott a házak csaknem egészen az ó-görögök és romaiak módjára építvék, tágas udvarokkal, melyek a körülöttök levő lakoknak elegendő levegőt és világot szolgáltatnak.

A város állandó lakossága mintegy 30,000-re rúg, s főleg kanói vagyis bornúi, hausza, pullo s nupei vagyis tapua elemekből áll, de számos arab is lakik Kanóban, kik leginkább kereskedésből s műiparból élnek. A legélénkebb forgalom idején (januártól aprilisig) Kanó összes népessége a sokféle idegenekkel együtt bizonyosan 60,000 lélekre is emelkedik.

A házi rabszolgák száma nagy, de mégsem akkora, mint a szabadoké. A városban lakó győztes s uralkodó pullók alig haladják meg a 4000-et.

Kanó, mely az északi szélesség 12-ik s a keleti hosszúság 8-dik foka 22' alatt fekszik, nemcsak kereskedő város, de terjedelmes műipara is van. Fő kereskedési cikkét a gyapotkelmék teszik, melyeket a városban vagy a tartomány kisebb helységeiben belföldi gyapotból szőnek s a tartományban természetett indigóval festenek. A gyapotkelmét különösen háromféle árucikkre fordítják: a férfiak üngeire (tobe, ríga), a nők szokott ruháját tevő hosszukás kendőkre (turkedi) s a fekete színű arczkendőkre (rauani). Ezekhez még az igen sokféle színű, minőségű s alakú burkony (szenne) járul, melyet a vagyonosabb férfiak és nők vállukra vetve szoktak viselni. Kanó ezen gyapot készítményei északra Murszukig és Rhátig, sőt Tripolisig is terjednek, nyugatra pedig nemcsak Timbuktuig, de az Atlant tengerig; keletre egész Bornún terjednek el. A Kanóbul Timbuktuha szállított festett gyapotkelmék bizonyosan évenként 300 teveterhet tesznek s értékök a kanói ár szerint 60 millió kurdira rug; a Kanóbul évenként kivitt összes gyapotkelmék értéke pedig legalább 300 millió kurdit tesz. Már pedig egy család 60,000 kurdiból egész esztendeig élhet igen kényelmesen. Tetemes kereskedést a Niffi vagy Nupe

országban készített gyapotkelmékkal is üznek. Niffiben főleg hires üngöket készítenek; ezek vagy fekete színű gyapotkelméből készítvék s gíva-, azaz elefántüngnek nevezetnek, vagy selyemből és gyapotból kevert kelméből. Az utóbbiak többfélék, legjobban kedvelik az apró kék és fehér koczkákkal pettyezett ünget, melyet az arabok horsnak (filfil), a targik pedig gyöngytyúk-üngnek (tekatkat-n-tejlett) neveznek. E pettyezett s mindenféle czifrakkal fölékesített üng igen tisztos ruha s 20,000 kurdiba is kerül.

A gyapotkelmék mellett igen nagy keletők van a talcezipőknek, melyeket Kanóban különös csinnal készítenek. A legjobb talcezipő csak 200 kurdiba kerül, a kivitt czipők összes értékét valami 10 millió kurdira becsülhetjük. Többnyire arabok a csizmadiák és szíjgyártók; ez utóbbiak igen szép bőrtáskákat is készítenek, melyek számos zsebeik s gazdag himvárrásaik miatt ép oly hasznosak mint csinosak. A bőroket is szépen tudják kikészíteni s a gyártott bőrök s kivált a „holcus“ nád nedvével veresre festett juhbőrök Tripolisig is szállítatnak. A kivitt bőrök értékét vagy 5 millió kurdira becsülhetjük. Sokféle csinos bőrtobozokat is készítenek, sőt a dumpálma-gyümölcs magvából is igen csinos tobozokakat faragnak.

A gúro- vagy koladió is (a *sterculia acuminata*, hegyes búzfa gyümölcse) igen nevezetes kereskedési czikk. Ezzel főleg kanói emberek kereskednek s a Kanóba évenként bevitt, 500 számarterhnyi gúrodió értéke valami 100 millió kurdira rüg. Kétségtől a belföldi kereskedés fontos ágát a rabszolgakereskedés is teszi, s évenként legalább 5000 rabszolga vitetik ki Kanóból, de számos rabszolgát a belföldi birtokosok is vesznek. A rabszolgakereskedés összes értékét évenként 150—200 millió kurdira tehetjük.

Más nevezetes ágát a kereskedésnek a sziksó (natron) Bor-núból Nupe országba való szállítása teszi. A sziksó igen olesó, de nagy mennyiséget szállítanak Kanón keresztül s maga az átmeneti vám évenként 10 millió kurdit tesz. A konyhasó csak beviteli czikk s évenkénti fogyasztása 50—80 millió kurdit tesz. De a sóért fizetett összeg nagyrészt az országban marad, miután az északról érkező karavának a só árán gyapotkelmét s gabnát vásárolnak.

Az elefántesonttal üzött kereskedés jelenleg nem nagyon jelentékeny.

Europai árut aránylag keveset találunk a kanói vásáron. Legfőbb áruczikkék a következők: fehérített, fehérítetlen s nyomtatott kárton Manchesterből, francia selyem és cukor, veres posztó Livornóból és Szászországból, üveggyöngyök Velénczéből, durva nyers selyem, igen durva, három holddal bélyegzett papiros-tűkrök, tük s egyéb norimbergai áruk, szolingeni kardpengék s stájerországi beretvák. Mindez áruk még csak az éjszakai partokról vitetnek be, az angolok által annyi emberáldozattal megnyitott

kuárai és benuei utat még leginkább csak az amerikaiak használják s az arabok nagy bosszúságára Nupe s a többi belföldi országok, vásárjait elárasztják áruikkal, melyekért csakis rabszolgákat vesznek cserébe. Azért az arabok és belföldi kereskedők az angolokra is haragszanak, mivel a Földközi tenger partjain a rabszolgakereskedést meggátolják, holott az amerikaiak most is akadály nélkül folytatják azt a belföldi kereskedők nagy kárára.

A kanói kereskedés más czikkeit csak röviden érintjük meg: ide tartoznak az arab öltözetek, bornuszok, kaftánok, mellények, nadrágok, veres sapkák s fejkötők; továbbá a tömjén és fűszer, a réz, ón és ólom, némi ezüst és arany, továbbá vas, miután a kanói vas silányabb mint a mandarai. Végre a forgó érték vagyis pénz t. i. a cypraca moneta nevű apró kagyló is nevezetes beviteli s kereskedelmi cikk. Élelmi szerekben a kanói vásár sokkal gazdagabb mint Szudan bármely más vásárja.

A kanóbeliek gyakran Bornút uralták, a XVII. század elején az iszlamra kezdének áttérni, de az egész hausza nemzet legnagyobb része, kivált a falukon, pogány maradt, s még most is, a hódító pullók erőszakos térítései ellenére, a pogányságnak számos nyomait találjuk mind Kanó, mind Katszena tartományban. Kanó városa csak 1807 óta virágzott fel, miután Katszena kereskedése, az örökös háboruszkodás miatt, a bátorságosabb Kanóba költözött.

Kanó tartománya igen termékeny és terjedelmes ország, melyben vagy 28 fallal kerített város és számos kisebb helység van. Népeisége legalább 200000 szabad s ugyanannyi rabszolga emberből áll. A helytartó hadi ereje 7000 lovast s több mint 20,000 gyalogot tesz. Jövedelme az adóból 90-100 millio kurdira rug. A helytartó mellett legnagyobb befolyásu ember a ghaladíma, azután következik a lovasvezér (szerki-n-dauakei), azután a vezér (banda-n-Kanó), a főbiró (esiróma-n-Kanó), stb.

Kanó minden esetre igen boldog ország lehetne, ha a helytartó azt a szinderi s más embertelen főnökök ragadozásai és dúlásai ellen jobban megvédehetné.

Barth a kanói helytartótól 60,000 urit kapott ajándéku s így képes lón útja folytatására. A szükséges készületeket megtevé, 1851 marc 9-dikén búcsut vón Kanótul, s jóllehet nagyon gyöngékedék s kellő biztos szolgálai se valának, új reménnyel és buzgalommal kelt útra. Most egészben véve északnyugati irányt követett. Gezaua, Gabszaua és Gerki erősített városokat elhagyván, Gummel tartományba jutott, mely már a tulajdonképi Bornúhoz tartozik. Különösen Gerki jelentős város, s népeisége valami 15,000 lélekre rug, de lakói hires tolvajok. A jól megerősített Birmenaua már Gummel tartományban van. Gummel, a hasonnevű tartomány fővárosa, mintegy 12,000 lakossal birt s igen élénk város vala, mint a sziksókereskedés főhelye. A legujabb időben mind a város, mind az egész tartomány sokat szenvedett a belháborúk által,

Gummelben utasunk nagy örömet ért, midőn Európából s tripolisí barátjaitól váratlanul több levelet vőn. Gagliuffi, murszuki angol ügyvivő levelében két tallért is talált, melyeket kölcsönös számadásukban talált hiba kiegyenlítéséül küldött vala, s e két, váratlanul kapott tallér akkoron Barthnak összes pénzét tevė, mely ott kering, miután az urikból már teljesen kifogyott vala. Csak szolgálatába szegődött két siheder s egy fegyveres kalauz kíséretében folytató utját s Benzari, Csifóá, Kazellúa, Felkaza, Taganana városokon keresztül Másenába, a hasonnevű tartomány fővárosába jutott. Még Gummel és Másena tartományokban is számos hausza lakik, vegyest a kanórikkal vagyis mangákkal. Másena városának mintegy 12,000 lakosa van. de műipara nincsen; a kanórik általában a műipar és földmívelésben a szorgalmas hauszákkal nem versenyezhetnek.

Barth Másena városától kezdve a 13-dik szélességi fok irányában némi eltérésekkel nyugatnak utazott. Sok helyütt nem kapott kalauzt, néha a vele küldött kísérők a legelső alkalommal elillantak, mert azon vidékeken, a szakadatlan rablójáratok és emberragadozások miatt, az utazás nem igen bátorságos. Azért sok baja volt azzal, hogy az utat el ne tévessze, mert Középfrikában csak többet kevesebbet járt ösvények vannak, a töltésnek vagy csinált országútnak hire sincs.

Nemsokára a Bundi tartományba s ennek hasonnevű, 8—9000 lakost számláló fővárosába érkezett. Azután a Váni folyónál, mely a Komádugu Vanbe (Jófoljó) egyik ága, a tulajdonképi Bornu ország határát érte el s így szerencsésen keresztülutazott a nyugati tartományokon, melyek csaknem egészen független s a fellatáktól még meg nem hódoltatott főnökök alatt vannak. A Váni folyótól nem messze Szurrikulo most hanyatlásnak indult városa épült. Szurrikulón Barth marokkói arabbal találkozott, ki Kukauából érkezve azon szomorú hírt hozá, hogy Jakub (Richardson), mielőtt Kukauába érkezett volna, valami faluban meghalt. E gyászhiót majd más utas is megerősíté, s Barth nem kételkedhetett többé valóságán. Annál inkább sietteté utazását, a magas fővénytörlatok s mély völgyek s az itt megint gyakrabban előforduló dumpáhnak által jelzett Szurrikulo tartományon keresztül. Marc. 27-dikén Bandégo helységbe érkezett s innen a fél mfdnyire lévő Nghurútuába ment, Richardson sirjához.

Richardson útítársaitól megválván, Taghelelből délnyugati irányban utazott, s egy nagy erdőn keresztül Szinder tartományba érkezett, mely a bornúi birodalom legészaknyugatibb tartománya. A hasonnevű főváros kies vidéken épült, Richardson valami négy hétig mulatott benne, mind a lakosok, mind a kormányzó részéről nyájasan fogadtatott.

Szinder igen termékeny, noha nem igen mivelt tartomány, melyben a legtöbb szudani természetményeket találjuk: indigót,

gyapotot, dohányt, hagymát, babot, kétféle burgonyát, datolyát, dinnyét, tököt, itt-ott buzát s egyéb hasznos növényeket. Házi állatul szolgál: a ló, szamár, szarvasmarha, juh, kecske; teve azonban kevés van. Vadállatok: az oroszlány, mely azonban nem igen gyakori, a hiéna, sakál, vaddisznó, vadökor, stb. Szindervárosa mintegy 10000 lakossal bír, kies vidéken épült. kertjeiben többi közt a henna festéknövényt is termesztik.

Szinder tartomány kormányzója vagyis szultánja (Közép-Afrikában csaknem minden mohammedán főnök a szultán címét viseli) a bornui fejedelmet uralja, de majdnem egészen függetlenül viseli magát Hadserege 1000 lovashól áll, kik kópjával, pajzsral és karddal fegyverezvék, s mintegy 4—5000 gyalog ijaszból. Ibrám, ez a szultán neve, igen kegyetlen ember, ki nemcsak a szomszéd fellata és pogány, hanem a bornui tartományokat is folytonos rablójáratok által zaklatja és dulja, s a lakosokat rabszóra fűzi, sőt saját alattvalóit is eladja. Ha pénzéből kifogyott, embereit a szomszéd helységekbe küldi, hogy néhány családot összefogdossanak, melyeket azután rabszolgául elad. Bármely csekély büntett, pl. lopás miatt, nem csak a bűnöst, hanem atyját, anyját, testvéreit, sőt néha távoli rokonait is elfogatja s eladja. Olykor nagy ragadozó járatokat tesz, mint Richardson Szinderben léte alatt is tette. Mikor híre terjedt, hogy a szultán ragadozó járatából megtérve a székvároshoz közeledik, nagyja apraja összesereglett, hogy bevonulását lássák. Elöl egy lovas ment kalauzul, utána ballagtak a szegény foglyok: az előcsapatban ide s tova futkosó kis meztelen purdék, csecsemőiket keblökön hordozó anyák, fiatalabb öregebb leányok, őszhajú meggörnyedt, s hosszú botra támaszkodó férfiak és vén hanyák voltak; azután a nyakukon összelánczolt fiatal erős férfiak következtek. A város kapujánál egybegyűlt nézők között a szultán hitelezői is álltak „sovár tekinteteket vetve álmos szemekből a boldogtalan áldozatokra, kiket majd követeléseitek fejében kapni fognak.“ A szultán maga csak délután vonult be; elöl néhány egyes lovas, azután egész lovas csapatok mentek; azután mintegy 50 doboš következett, s ezek közt volt a szultán. A lovas sereg épen nem vala tiszteletet parancsoló; csak egyné melyiknek fején volt sárgarézből készült sisakféle főveg, közepén kinyúló szarvval, mások bizonyos gyapot vértet viseltek ótalomul a méregbe mártott nyilak ellen.

Az e járatban elfogott rabszolgák számát különbözőleg háta-rozzák meg, 600—3000-re becsülvén azt. Legtöbb rabszolgát Középfrikában adnak el, a legjava Nupeországba kerül, onnan pedig Amerikába. Szinderben csaknem minden házi úrnak van lánczra vert egy vagy több rabszolgája. De nem csak a szinderi szultán üz emberragadozást, hanem akármicsoda magán emberek is útonútfélen ragadnak embert, ha szerét tehetik. Azért Richard-

son mindinkább meggyőződék arról, hogy a rabszolgaságot csak úgy lehetne teljesen megszüntetni, ha Anglia vagy Franciaország a középafrikai országokat állandóan megszállná.

Egykor Richardson a vesztőhelyet nézte meg, csupa embercsontot s hiénamaradványt talált ott. Kissé odább „a halál fája“ volt, sziklahasadékból kinőtt, 40—50 láb magas fa, melyet itt kanizának neveznek. Kisérője vonakodék a fához közeledni, mivel a szultán parancsa szerint megöletik vagy lábánál fogva a fára akasztatik, a ki ágai alá bátorodik menni. „Roszszul lettem“, folytatja, „midőn nekem mindazon kegyetlenségeket elbeszélék, melyeket a bakó itt elkövet; soha szívem nem volt oly beteg, soha sem szörnyűködtem el annyira az emberek gonosz tettein és kegyetlenségein. Már maga a fa a halál igaz képe volt; sötét átláthatlan lombozata, legtetején pedig mintegy nagy feje volt, csúcsa szélesebb levén, mint alább a koronája, s e fején ötven szennyes holló ült, a bakó ezen ocsmány segédjei, melyek az elítéltek holttesteit megemésztik. Évenként valami 300 kivégzés történik.“

Richardson mintegy négy hétig maradt Szinderben, febr. 8-dikán tovább indult Kukaua felé, hol Barhtal ismét találkozni akart. Nemsokára Manga tartományba jutott, hol szorgalmasb s terjedelmesebb földművelést talált, mint Szinderben. Febr. 14-dikén Manga fővárosába, Guraiha érkezett, melynek körülbelül 7000 lakosa van. Szinderből idáig az ottani szultántól ajándékba kapott lovon tette az utat, a mangai szultán tevét adott neki. A teve hátán jobban érzé magát s febr. 21-dikén Guzmanába érkezék. Itt megszakad naplója. Egészsége már régóta megvala rendülve. Taghelelben ugyan még jól érezte magát, mindazáltal a Szudan tikkasztó forrósága már akkor is nagyon bántotta. A nap hevét teljességgel nem tűrhette s mindig esernyővel járt. Ugy látszik, hogy tulajdonkép meg sem betegedék, midőn nyugati Ngurutuában, hat napi járásnyira Kukauától, marc. 3—4. éjszakáján kimult. Szolgái azt beszélték Barhtnak, hogy néhány nappal halála előtt megfordulni s haza menni akart volna, de Bilmára nem találván kalauzt, kénytelen vala tervével föltagyni. Továbbá, hogy Szinderben következöt álmodott volna: valami madár alászállt az égből s leült egy fára, de a fa ága letört s a madár a földre esett. Ez álomlátás állítólag nagyon aggasztá Richardsont, azért valami álomfejtőhöz ment, ki az álmot rop-pant nagy könnyből szokta megmagyarázni. Ez az ember úgy magyarázta meg álmát, hogy halálát jelenti. — Richarson naplójában ezt olvassuk: „Ma (jan. 31.) egy nagy fighi jött hozzám, hogy bármicsoda álmot nekem megfejt; magával hozta vala a „tífszir-el-helam“-ot Mondám, mult éjjel azt álmodtam, hogy két ember a fa ágairól a földre esett. Erre könnyéből azt olvasá, hogy bé-fejezetien marad, bármihhez fogjak. Igen kedves tudósítás! Ugy

gondolám, már elég baljóslatunk volt. A könyvnek rám vonatkozó jóshelye szörül szóra így szólt: „És minden ember, ki álmában fát lát ledőlni, vagy valamit a fáról leesni, be nem fogja fejezhetni azt, a mihez fogott.“ — Természetes, hogy Richardsonnak nemsokára bekövetkezett halálát a belföldiek azon álmólátással kapcsolatba hozzák. Az egész lakosságban a messzeföldről jött keresztyén halála nagy részvétet gerjesztett, tisztességesen takaríták el egy szép ngábore (vadfigefa) alatt, sírját tuskésbokrokkal ültetik körül s bizonyos tisztelettel járultak hozzá. A bornui fejedelem vezire utóbb megígérte Barthenak, hogy szilárdabb kerítéssel fogja a sírt megóvatalmazni.

Barth azután Bandégóból folytatván útját, a tulajdonképi Komádugu Vaube folyó sokféle ágaitól öntözött, buja növényzetűde majdnem egészen népetlen vidékre jutott. Most elefántok, oroszlányok s más vadállatok tanyáznak e vidéken, s útonálló targik zatlatják azt s leskelődnek az arra járó utasra. Pedig hajdan e tartomány Bornu kertje s leggazdagabb tartománya volt, száz meg száz várossal és faluval. Az elpusztult városok helyét most vad tuskébokros és átlábolhatlan sűrűség borítja. Itt van a fellatáktól 1818-ben feldult Ghambarú elpusztult helye, s ettől délre a Komádugu jobb partján Ghazr-Eggomo vagy Birni, melyet szintén a fellaták dultak fel. A Komádugu mindkét oldalán kisebb nagyobb mocsárok, részint ember kézzel csinált víztartók és tavak vannak, melyek a száraz évszakban sem száradnak ki.

Azután a népesebb, tanyákkal és falvakkal elhintett Ducsi kerületet érte el utasunk, végre podgyászát és szolgálit elhagyván, egyedül maga sietett előre, s april 2-dikán délután, kíséret nélkül, bevonult Kukauába. Mindjárt a vezírhez vezetetté magát, ki azonnal az europai vendégek számára épített új lakhelyet rendelé szállásaul. Mind a vezír, Hads Besír, mind a sejkli vagyis a bornui birodalom fejedelme Amur, vagyis Omár, Mohammed el Kánemi legidősb fia részéről szívesen és nyájasan fogadtatott. Erélyes magaviselete által kivitte, hogy Richardson egész hagyományát, irományait és összes vagyonát is sértetlenül kiadák neki.

Barth nyomozásai szerint a bornui *) fejedelmek a herberék egyik törzsökétől, a berdoa vagy hardóa törzsről eredtek s haj-

*) Az europai utazók az afrikai neveket gyakran igen különbözőleg írják, névszerint igen sokszor föleserélik az *o* és *u* magánhangzókat; pl. Bornu és Borno, Muszgu és Muszgo, Kanúri és Kanóri, Kamu és Kanó' stb. De a középpatrikai nyelvekben általában némely másalhangzók is föleseréltetnek, nevezetesen: *f*, *b*, és *p*.

dan az arabokhoz hasonlólag vörhenyes színűek valának. Ugyanazon eredetű a bornui népség egyik része is. T. i. a bornui birodalom sokféle népséget foglalt és foglal magában, melyek soha teljesen nem olvadtak össze. Egyik alkotó részét a vörhenyes vagyis libyai, azaz, berber népség tette, ez, a XVII. század végén elszakadt a birodalomtól. Onnan magyarázhatók meg a rablójáratok, melyeket a messzeföldön elhímlett targik (tuareg) Bornu és Kánem északi tartományaiba folyvást tesznek. Másik hatalmas részét a bornui birodalomnak a tebúk, vagyis inkább tedák tették. Ezen beköltözött hódító népségek ellenében benszüllött népek, különösen a szók, vagy szoik, szeúk folyvást ellenségeskedének. Ezek eredetileg az északra s északnyugatra a Komadágu Vaube s keleten a Sári folyó által határolt vidéken laktanak.

Barth terjedelmes nyomozásokat tett a bornui birodalom hajdani és mostani viszonyai földerítésére. Jóllehet a mostani uralkodóság igen féltékenyül megsemmisíté a hajdani fejedelmekről szóló tudósításokat és emlékeket, mindazáltal Barthnak sikerült némely belföldi kútfőket fölfedezni s másolatban megszerezni. Ide tartozik egy részletesebb évkönyvnek rövid kivonatja, két más királyi névjegyzék s Edrisz Alaóma uralkodása első tizenkét esztendejét részletesebben tárgyaló munka, melyet az egykorú imám Ahmed szerzett. Némely adatokat Ebn Száid (1282 k. u.), Ebn Batúta (1353), Ebn Khaldún (1381²) s Makrizi (1400 körül) arab írók s az ugynevezett Leo Africanus, (eredeti neve: Haszen Ebn Mohammed el Vaszász; 1528.) munkájában is talált. A részletekbe itt nem bocsátkozhatunk, csak röviden említjük meg, hogy a bornui birodalom hajdan sokkal terjedelmesebb és hatalmasabb volt, mint jelenleg. Csaknem bizonyos, hogy északról beköltözött vörhenyes, vagy libyai, azaz, berber faj alapítá e birodalmat, sokféle benszüllött népeket hajtván uralma alá.

A bornui birodalom történelmének legáltalánosabb vázlatát a következőkben foglalhatjuk össze. Első keletkezését, Berdóa vagy Bardoa (Borgu) tartományban, mély homály fedi. Azután lassan-lassan terjeszkedik és növekszik Kánem országban, hol a fejedelmek székvárosa Ndsimie vala. Hume fejedelem (1086—1097) az iszlamra tér s ennek fia Dúnama (1098—1150.) oly hatalomra vergődik, hogy befolyása egész Egyiptomig terjed. Dibbalami Dunama Szelmúni (1221—2259.) a birodalmat hatalmas és virágzása tetőpontjára emelte. Az évkönyv szerint sok háborút viselt, s lovasserege 41.000 főből állott. A tebúkkal 6 esztendőnél tovább harczola s a Kánem birodalom hatóságát egész Feszánra és Vadánra is kiterjeszté. Ebn Száid arab író is emlékezik e harcziás fejedelemről s ugyanesak ő az első író, ki Bornut a Kánem birodalom részének mondja. Imám Ahmed szerint akkor a Kánem birodalom a Nilustól egész a Baramuásza folyóig terjedt

(ez hihetőleg a Borgu és Joruba közt folyó viz, melyet Clapper-ton „bahr Múszá“-nak nevez). De Dibbalámi Dunama Szelmámi a birodalom utóbbi hanyatlásának is elhínté magvait, midőn a „bepécsettelt csomót, a talizmánt“ feltöré (hihetőleg az egyesült népek frigyét felbontá), miből aztán viszálykodások s polgári háborúk támadtak. Az egymással rokon tedák és kanórik ellenségeskedni kezdenek s a nagyok befolyása a kormányra, mit a tizenkét főtisztviség képviselt, tehetlenné tette a fejedelmet. A belháborúk az egész birodalmat rongálák, több fejedelem erőszakos halállal mult ki. A szók, kik eredetileg a Komádugu Vaube és Sári folyók közti tartományokban tanyáztak, sikerrel lázadtak föl. Végre a bulálák mindinkább terjeszkedvén, megszállák Kánemet s a kanóri fejedelmek, birodalmok azon eredeti ősi tartományából egészen kiszorulván, a nyugati tartományokba, a tulajdonképi Bornúba kényszerülének menekülni 1400 tájban. Ezután a Szaefa uralkodásából eredő kanóri fejedelmek 70 évig lézengtek főny és hatalom s állandó székhely nélkül. Végre Ali Dunamámi vagyis Mai Ali Ghadsidéni (1471—1505) véget vete a polgári háborúnak, megtöré a tizenkét főtisztviség vagyis a nagyok káros befolyását, új székvárost alapíta (Birnit vagyis Ghazr Eggomót) s így a tulajdonképi bornú birodalom teremtője lön. Fia s utódja Edrisz Katakarmábi (1505—1526) hosszas küzdés után a bulálákat is meghódoltatá s a 122 év óta elszakadt Kánemet ismét a birodalomhoz csatolá. Ezóta jelen századunk elejéig Kánem a bornú birodalom adófizető tartománya volt. Ekkor a bornú birodalom legfényesebb korszaka állott be. Edrisz fia, az erélyes Mohammed (1526—1545), Dunama Rhamarámi (1546—1563), de kivált Edrisz Anszámi vagyis Alaóma minden tekintetben igen jeles fejedelmek voltak, s a bornú birodalom annál inkább növekvék s virágzék, mivel ép akkor a Szudan nyugoti tartományait magában foglalt Szonrhái-birodalom feloszlásnak indult. Azután ismét gyöngébb és tehetlenebb fejedelmek következtek, s a nagy bornú birodalom bomladozni kezdé. Ali Omármí ugyan (1645—1684) még nagy erélyt fejte ki, s különösen a targik ellen több háborút viselt, de gyáva utódai mind nagyobb tehetetlenségbe merülének. Végre a tudós, adakozó és kegyes Ahmed ben Ali (1793—1810) alatt a birodalom az örvény szélére jutott. T. i. 1808 óta a fellaták, miután a hausza országokat feldúlták vala, Bornút is megtámadák. Itt már régóta éltek pásztorkodó fellaták, ezek most hitbuzgalomra gyuladt hóditó vérrokonaikkal egyesültek. A fellaták már 1809-ben elfoglalák a birodalom fővárosát, Ghazr Eggomót, s Ahmed szultán kénytelen vala Kur-nauába menekülni. Ugy látszott, a birodalom végórája már megkondult. Azonban még egyszer fölépüle, de nem a régi uralkodóság alatt.

Mohammed el Amin Feszából szakadt Kánembe s kánemi

hercegleányt vevén feleségül, ott települt meg. Ez igen jámbor és istenfélő, de egyszersmind erélyes és ildomos ember volt. Barátjai Mohammed Tirab s Ibrahim Vádai segítségével a Tszád nyugati partján néhány száz bátor és hű kánembelit gyűjtött maga köré s kisedel, de lelkes csapatával az árként terjeszkedő fel-
latákra ütven, két ízben megveré őket. Híre csakhamar az egész birodalomban elterjedt. Ahmed tehát, gyáva udvaroncza tanácsára, azon vitéz Mohammed el Amin el Kánemit hívá föl, hogy hadai vezérletét magára vállalja. Ahmed nemsokára ezután meghalt, s fia Dunama következett utána, ki csakhamar ismét kénytelen vala zövárosából kiköltözni, s noha vonakodva, Mohammed el Amin segélyét fölkérni. Ez csakugyan megmenté a birodalmat, de lassankint magának hódoltatá meg. Ngornu (áldás) városában székel, míg a szultán s fényes és népes, de lelketlen udvara a néhány mfdnyire levő Berberuában tölté dicstelen napjait. Mohammed el Amin a seikh (sekho) címét vevé föl, s hiveinek száma nőttön nőtt. 1814 óta csaknem teljes hatalommal igazgatá az országot és új székvárosul a kúkafáról (adansonia digitata) nevezett Kúkat, vagyis helyesebben Kukauát építé föl. Dúnama szultán 1817-ben elesett, s Mohammed el Amin az ő testvérjét Ibrahimot vagyis Ibrámot helyezé a szultáni székbe. Azalatt csaknem szakadatlan háborúkat visel vala a birodalom sokféle ellenségeivel, Baghirmi fejedelmét 1824-ben legyőzé, de a fellatáktól 1826-ban nagy vereséget szenvedé. 1835-ben meghalálozott s utódává legidősb fiát Amurt, vagyis Omárt rendelé. Ez békeszerető ember, Baghirmivel s a fellatákkal békét kötött, mindazáltal több háborút kényszerült viselni. Különösen a nyugati tartományok kormányzói, s Vádai fejedelme ellen kelle harcolni. Ezt a régi uralkodóság hivei hívák az országba (1846). Omár ekkor Ibrám szultánt fogságba vetteté s kivégezteté, fiát pedig, a vitéz Alit megveré. Ali a csatában öletett meg, s így a Szaefua uralkodóság utolsó sarjadéka is kimult. Omár azután Vádai fejedelmével is kibékült, de a helytartókat, nevezetesen Szinder kormányzóját nem tudá kellőleg megfenyíteni. Legfőbb tanácsosa Hads Besir, a följobb említett Mohammed Tirab fia volt, ki szintén nem bírt a szükséges erélyvel és belátással, hogy a birodalmat a bel- és külföldi ellenségek, az engedelmetlen helytartók háboruskodásai s a kóbor népek dúlásai és zsványkodásai ellen megóttalmazza. Azért Bornú (Bornó) az új uralkodóság alatt is pusztulásnak s hanyatlásnak indúlt. Már említettük, hogy Omár tulajdon öcsese, Abd e Rahmán *) által fosztatott meg hatalmától, Hads Besir pedig életével is lakolt (1853).

Kukaua a vádaibeliek által 1846-ban feldulaték, de azután

*) A Budapesti szemle 204-dik lapján e név helyett hibásan áll: „Abdelachmám.“

Omar és Hads Besir által ismét fölépíttették. Egymástól egészen különvált, s külön kerítéssel megerősített két városból áll, a nyugati (billa futébe) s keleti (billa gedibe) városból. De a két város közötti tér is be van építve, csak a közepén nyulik el tágas út, mely a két várost egybe kapcsolja. •

A seikh rendszeren a keleti városban lakik, hol az ország nagyjai s általában a vagyonosbak házai vannak. A nyugati város kisebbszerű építményekből áll, de a seikhnek itt is van palotája. A város legélénkebb része a dandal, mintegy „királyi utca“, mely mindhárom városrészen keresztül vonul nyugotról keletre s a seikh keleti palotájánál végződik. A Lendal mentében délelőtt és délután a lovasok és gyalogok, a szabadok és rabszolgák, az idegenek és belföldiek nagy sokasága hullámszik föl s alá, kiki legjobb ruhájába öltözködve, hogy a seikh- vagy vezérjénél tisztelkedjék, hogy igazságot vagy munkát keressen, megbízást kérjen vagy végezzen, ajándékot vigyen vagy kapjon. A sárházak, szalmakunyhók, náddal kerített udvarok legnagyobb rendetlenségben a két kerített város közötti téren vannak összehalmozva. A város környéke kietlen és egyhangu, de közvetlen szomszédjában számos apró falu, tanya és major terül el köröskörül.

Kit az emberi élet sokféle formái érdekelnek, az minden nap új meg új gyönyört fog találni, ha a város laktömkelege között sétálgat. Természetes, hogy a nap forró szaka alatt a város és környéke meglehetősen csendes, kivéven a vásárnapot, mikor a vásártér- s az oda vezető út épen a forró órákban legélénkebb. Valóban különös, hogy Kukauában s általában a Szudan azon részében a vásárt épen a legforróbb napszakon látogatják meg leginkább, holott pl. Jorubában a vásár az estnek hűs idejében áll. A naponkinti kis vásárokat Kukauában is délután látogatják. De ezek sokkal jelentéktelenebbek, mint a hétfőn tartatni szokott nagy vásár, mely most a nyugati kapunál a városon kívül van. „E nagy vásárt csaknem minden hétfőn látogatám meg s igen érdekesnek találám; mert Bornu összes keleti tartományainak lakói látogatják.“

Ott látjuk a suákat és kojámokat, kik életet s vajat hoznak, s kik mintegy szerepet váltottak; mert a suák, noha arab eredetűek s ősi jellemöket különben eléggé megőrizték, az ökröt használják teherhordó állatul, a kojámok pedig, jóllehet benszültött szerecsenyek, főleg a tevét használják. Ott vannak a kánembeliek (kánembúk) vajjal és szárított hallal, azután a makáribeliek és buddunák, vagyis inkább jedinák, kik a Tszád tava szigetein tanyáznak. Amazok főleg ünget hoznak a vásárra, ezek meg szárított halat, víziló-húst, s a víziló bőréből készült ostorokat. A jedinák karcsu termetűk, apró esinos, s rovások által el nem undoított képök által tűnnek ki; a férfiak rendszeren rövid

fekete ünget s kis fekete szalmakalapot viselnek, a nők üveggyöngy-füzérekkel s felöltő hajdíszszel ékesítvék.

Ki a városból megyen a vásárra, elsőben azon helyre jut, hol a divatos szellős és könnyű lakoknak való anyagszert árúlják, t. i. háromféle, szilárdabb vékonyabb gyékény, a gunyhó szalma-fedelének gerendázatára szolgáló rudakat és póznákat, a nádból font koszorupárkánnyal s az oromfával, melyhez nagyobb épületeknél még az üstök járul, melyet strucztojással ékesítenek. Azután a vágó és teherhordó ökrök következnek: odább a gabnartartó bürzsákok hosszú sorai nyulnak el a vásártér déli oldalán, hol a vevők és eladók s a málhás állatok, főleg ökrök a legtarthatóbb csoportozatokat képezik. Odább az eladó tevék és lovak állanak és hevernek; de az itt kapható lovak rendszeren silány állatok, mert a javát kéz alatt az alkuszok segítségével adják és veszik.

A vásártér közepét a legkülönbfélébb árusok foglalják el, a szatócs, ki mindenféle árut tár ki a földön maga körül, s a tisztesebb kereskedő, ki csak egyféle portékát árul. Itt mindenfélét kaphatni, sokféle ruhát, bel- és külföldi ünget a legkülönbözőbb minőségben, kendőt, mindenféle gyöngvöt, bőrkészítményeket, csinos bórdobozokat.

Bódéja vagyis árnyfedele rendszeren csak a rabszolgakereskedőknek (dilehna) van, különben árnyéket vető fa sincs a vásártéren. Mindazáltal főleg 11 és 3 óra között oly népes a vásár, hogy a nagy tolongásban és sokaságban alig mozoghat az ember. Mert a vásártér nincsen úgy mint Kanóban bódésorok által egyes utcákra felosztva, hanem kiki ott guggol le s találja ki áruit, hol épen tetszik. Bizonyosan itt gyakran 15—20,000 ember is van egybeseregelve; de azért nagy zajt nem hallani, mert a kanóri (vagyis kanúri) nép komolyabb s hallgatagabb mint a víg, csevegő és életvidor hausza. Csak a borbély füttyölése hallik ki az embersokaságon elterjedt érthetlen zugásból. Néha azonban valami kigyószelídítő (kadima), vagy regélő (koszgolima) mulattatja a népet, s az iskolamester (mallem) is megjelenik a maga varázsigeivel (leja). A vásáron találtató eledelokban is sokkal kisebb választás van, mint Hauszában. Csakis a szokásos édes földmogyorót (kolcsé) s a keserű földmogyorót (gangara) találjuk itt, azután meg többféle babot, néhány gyümölcsfajt s tisztátlan aludt tejet. Bornu ezen részében az élelmi szerek nem oly változatosak, mint pl. Hausza, Kebbi vagy Jorube országokban, hol édes burgonya s kenyérgyökér (dioscorea) van. Az említett földi mogyorókon kívül Bornuban következő gyümölcsök vannak: a „bitó“, ahadszilés (balanites aegyptiaca) gyümölese, továbbá a „kor-na“, a dumpálma (hyphaene vagy cucifera thebaica) gyümölese, a „birgím“ bizonyos szilvafaj, s egy physalis faj.

A mindennapi szükségletek bevásárlása itt felette nagy fá-

radságba kerül, főleg azért, mivel semmi meghatározott forgalmi-érték nincs. Hajdan a rottel vagyis rézfont volt az értékegyesség; ennek megszűnte után a gyapotszalagok (gabaga) jöttek szokásba, most pedig a kagylók hozattak be. Nyolcz úri, vagyis mint itt hívják, — kungona egy gyapot szalaggal ér föl, 4 gabaga vagyis 32 kungona pedig egy rottelt ér. Mivel igen bajos volna a sok gyapotszalagokat megmérni, azért nagyobb összegeket különféle üngek által képviselnek: a legdurvább s kisebb üng, melyet viselni sem lehet, 6 rottelre számítatik; a legnagyobb üng pedig 65 rottelre. Különben az ausztriai tallért is elfogadják, de ennek értéke itt nagyon változó, néha 100, máskor 45—50 rottelre számítatik.

A falusi ember azonban se az austriai tallért, se a kagylót nem akarja fizetésül elfogadni, a ki tehát gabnát akar tőle venni, a talléron elébb kagylót, ezen gyapotszalagot vagy ünget vesz s így végre megfizetheti a gabnát. Ez Kukauában főleg kölesből (argúm móro, pennisetum distichum) áll, az ind gabna (ngáberi, sorghum) drágább; rizs, mely itt vadon terem, s buza nem mindig kapható. Egyremásra egy talléron 3 ökörteher kölest vehetni, jó ökör, mely tán 600 ftot nyom, 1 1/2, teherhordó ökör vagy tejelő tehén 2 tallérba kerül, két jó juh egy tallérba. A búza, mely néhány száz év előtt a veres hagymával együtt az arabok által hozatott be, s a rizs, mely Közép-Afrikában vadon terem, két annyiba kerül, mint a köles.

Jó ló 6—8, jó teve 8—20 tallérba kerül, de jeles pariáért 30, s külföldi fajtáért 300 tallért is fizetnek.

Kukanában sokkal kevesebb műipar van, mint Kanóban, festőde csak egyetlenegy van s ez is igen nyomorult. Átalában nagy különbség van Kanó és Kukaua között. A kanóri nép igen büskomoly, a nők rendszeren rútak, rövid széles alakok, nagy fejjel, széles orral, melynek lyuka nagyon kinyílt, s melyet az orrszárnyban levő veres gyöngy még rútabbá tesz. Mindazáltal a kukauai nők is ép oly kaczerók és tetszelkedők mint a hausza nők, s az utcákon csak oly büszkén járnak, kelnek hosszú uszályt vonszolnak magok után, kitért karjaikkal hadarázva, s a vállukra vetett nyomott manchester-kaliko színpompáját mutogatva. A hausza nők ruházata és viselete sokkal illendőbb. A bornúi nők legjobb, vagyis inkább legszebb ékszere az ezüst dísz, melyet fejükön hátúl viselnek. A kánembeli nők sokkal tetszetősök és szebbek.

Középfrika országaiban a mohammedan vallással s az arabok befolyása következtén bizonyos miveltség csakugyan elterjed. Ittott tanult, azaz egykét arab könyvet olvasott emberek vannak, kik rendszeren a városok böleseit gyanánt tiszteltetnek. A nagyobb városokban iskolák is vannak, de ezekben a fiúk rendszeren csak egyes részeket tanulnak könyv nélkül a koránból, melyeket több-

nyire nem is értenek. „A szegény áfrikai fiúk azon kevéssel, a mit tanulnak, talán még inkább kinoztatnak, mint az európai fiúk. Gyakran már reggeli 4 órakor láttam őket a hideg évszakban nyomorult tűz körül guggolni, alig valami rongyba takarva, s leczkéiket tanulni; e mellett tanítójuknak mindenféle szolgálatot kénytelenek tenni, s az gyakran úgy bánik velök, mint rab-szolgákkal.“

Kukauából Barth kirándulást tőn a Tszád tavához, Nyornu városon keresztül. A tó roppant édesvizű láp, melyet sokféle sással és náddal benőtt terjedelmes mocsárok környeznek s melynek partjai minden hónapban változnak. Vízükreből számos kisebb-nagyobb alacsony sziget emelkedik, melyeken a kanóriktól budumáknak nevezett jedínák tanyáznak. Ezek a kotókók rokonai, vagyis inkább azok egyik ága, s nyelvrokre nézve legközelebb állanak Ngala lakóihoz. A tó partjain levő falvakban kánembúk laknak, kiket a jedínák nem üldöznek oly ellenséges indulattal, mint a kukauabeliket.

Máj. 7-kén Overweg is megérkezett. Igen rosszul érezte magát, midőn Góberből Szinderbe utazék s már attól félt, hogy Richardson sorsában fog osztozni. A vezír nagyon örült Overweg megérkezésén s most Richardson egész hagyományát kiadá utasainknak, a zseborát kivéve, melyet a sejkh annyira megszeretett vala, hogy éjjel nappal magánál hordozá. Utasaink azután kiválasztották azon tárgyakat, melyeket Richardson a sejkhnek és vezírnak ajándéknak szánt vala, s máj. 9-dikén ünnepélyesen átadák nekik. Barth azután a sejkh és vezír jóváhagyásával készületeket tőn Adamaua kikutatására s 1851 máj. 29-dikén délután kivonula Kukaua déli kapuján s elindult veszélyes útjára. Overweg Pirtua faluig elkíséré, azután visszament, hogy a Tszád tavát a magokkal vitt angol csolnokon behajózza s megvizsgálja. Barth útja egészben véve déldéleleti irányban ment a keleti hosszúság 14-dik és 13-dik azután 13-dik és 12-dik fokai között (Greenwichtől). A Kukauától délre terülő vidék különösen az esős évszak előtt nagyon szomorú és rideg, mert nagyrészt sötétfekete mocsáros földü lapos mélyedésekből áll, melyeket a kanórik „firki“, az arabok pedig „ghadí“ névvel illetnek. E mélyedések vagy medenczék az esős évszak alatt vízzel telnek meg s terjedelmes lápokot képeznek. A víz kiszáradta után azonnal masszákúával (holcus cernuus), sőt ittott búzával vetik be. De aratás után a néha több mélynyí mélyedések egészen meztelenek és puszták.

Barth útját folytatván, a súák tanyáját érte el. A súák Bornuországnak népességének tetemes részét teszik, s oly arabok, kik már régóta ott megtelepedtek; Baghirmiban a benszületett arabokat síváknak, Vádajban pedig aramoknak (aramka) nevezik. Ellenben az északi partokról való arabot sohasem nevezik súának, hanem va-sziri- vagy va-szili-nak. A súa-arabok kétségkívül kelet-

ről, Nubiából és Kordofánból költöztek be, mintegy 2½ század előtt. Mint békés marhapásztorok lassankint terjedeztek el a Szudan keleti részeiben, míg a távoli nyugatról a szintén pásztorokodó pullók nyomulának elő. E különböző eredetű és nyelvű, de hasonló szokású két nemzet barátságos érintkezésben állott, s a súák bizonyosan előkészíték a pullók elhatalmaskodását. Bornuországban jelenleg 200—250,000 súa lakik; csaknem mindnyájan lovasok s 20,000 könnyű lovaszt állíthatnak ki. Sok vagyonos ember van köztük, de állam jelentőségre csak a legujabb időben vergődének föl, midőn a kebelökből való Tiráb s azután Hads Besír a seikh vezírjévé lettek. A legtöbb súa állandó helységben lakik, de főleg csak az esős évszak alatt, s míg az aratást bevégezik, azután számos marhacsordáikkal ide s tova költözködnék.

Középáfrikában igen sok arab kereskedő, jámbor tudós és kalandor tartózkodik, kik országról országra járnak s gyakran a sok szerencsen fejdelen udvaraiban nagy befolyást gyakorolnak. Ezeket mindenütt megkülönböztetik a régibb idő óta megtelepedett arabok benszülött sarjadékaitól.

Adamaua helytartója követséget küldött vala Kukauába, hogy a Marghiországba bornúi hadnagy által tett rablójárat alkalmával az állítólag Adamauához tartozó helységekből elhurczolt embereket visszakövetelje. Barth azon követség kísérete s ótalma mellett tevő utját, de a seikh bornúi tisztet is ada mellé kísérőül. Nem-sókára Bornu legszebb kerületét, Udsét érték el. Ez hajdan a gam-erghúk főtartománya volt. A gam-erghúk a Vandala vagyis Mandara tartomány lakóinak rokonai, legnagyobb részök jelenleg ki van irtva, a megmaradtak a kanórik és pullók nyomasztó uralma alatt nyögnek. De azok, kik Morában s a szomszéd hegyes vidékeken lagnak még meg nem hódoltak teljesen. Udsé kerület igen népes és jól művelt, a kisebb nagyobb helységek és városok és tanyak egymást érik. A térséget szép gabnaföldek borítják, melyeken ittott egyes kukák (majomkenyérfa) roppant törzseikkel és gallyaikkal s apró lombozatukkal, számos ngaborék (sykomorék) vastag, sötétzöld leveleikkel, s baurék (más figefa) szép zöld, nagy és húsos leveleikkel árnyéklanak. A térséget nagy folyómeder (komádugu) szeli, mely Alao környéből ered s Dikoa*), Ngala s Mbulu tartományokon keresztül menve a Tszáddal egyesül, legálább az esős évszakban. Udsé nagyobb helységeihez tartoznak: Majdúguri, mely azelőtt földhányással erősített város vala, s most is 6—8000 lakossal bír; Mabani, melynek 9—10,000 lakosa van, kik kereskedéssel s műiparral is foglalkoznak; Udsé-Ka-szúkulá, melynek vásárjai különösen népesek; s hol az europai és hausza

s) A Budapesti Szemle 206-dik lapján sajtóhibából Dikoa áll Dikoa helyett.

készítmények gyakran nagyobb mennyiségben találtak s olcsóbbak, mint Kukauban.

Udsén túl délre a marghik tartománya terül, ezt északról a kanórik, délről a pullók dülják és pusztítgatják. Az északi szélesség 11° s mintegy $30'$ alatt levő Jerimari a legdélibb helység, mely Bornuhoz tartozik, másfelől pedig Uba, a szélesség 10° s mintegy $30'$ alatt az Adamauához tartozó legészakibb helység. A közbeneső terület részint népetlen vadon, részint a még nagyára független marghik s más pogány népségek birtokában van, de egyfelől a kanórik, másfelől a pullók azon vidékekre is kiterjesztik rablásaikat és ragadozásaikat. Jóllehet a független marghik tartománya egy részt népetlen vadonokból s rengeteg erdőkből áll, melyekben az elefánt kényelmesen tenyészik, s melyekben az út néhol igen veszélyes: mindazáltal sok igen termékeny és gazdag vidékeket találunk ott. Az erdőségben többféle vad gyümölcs terem. Ilyen a fószo (a bassia Parkii gyümölese), melynek színre és nagyságra gesztenyénkhez hasonlító csontáruagva s zöld héja között igen kellemes ízű, sárgás húsréteg van, mely azonban nagyon vékony. A marghik a magvából sok vajat készítenek, melyet nemcsak eledelnek fűszerezésére, hanem orvosszerűen is használnak. Ugyancsak ott terem a katakirri nevű hagyományóvény. Ennek hagyománya néha akkora, mint egy nagy burgonya, húsa a fekete retkekhez hasonlít, de ennél gyöngébb s levesebb; leve olyan mint a tej s igen frisztó és tápláló. Ugy látszik, e gyökér Beláfrika minden erdős és nyirkos vidékein terem, az esős évszakban; mintegy 10 hüvelyk hosszú, egyes zöld szálát hajt ki a földből, s így könnyen ráakad az ember, de gumója néha 1, sőt $1\frac{1}{2}$ lábnyi mélységben van; azonban a belföldiek járás közben is igen ügyesen tudják a kemény földből kiásni. — Ittott a gondacserje (aunona palustris?) is terem, melynek sárgabaraczkhoz hasonló gyümölese nagyon ízletes; továbbá a ezáda nevű eserjé, melynek eseresznyéhez hasonló, szintén jóízű gyümölese van. Gabnául e vidékeken leginkább az ind gabnát (sorghum) termesztik.

A Molgheu vidékén lakozó marghik a kanórik befolyása alatt már jobbára elfajultak, annál jobb épségben maradtak még az inkább délre levő Iszge vagy Iszege lakói. Ez nem annyira összefüggő helység, mint inkább elhímllett gunyhócsoportokból s egyes tanyákból álló kerület; a gunyhók között rétek vannak, melyeken lovak és juhok legelésznek, s mezők, melyeket az aszszonyok művelnek. Iszge gunyhócsoportjaitól északra nem messze szép kis tó van, melynek partján mintegy 15 láb magas, hatalmas gránittömeg nyúlik fel. Ennek tetején érdekes jelenetet és kilatást élvezett utasunk. Iszgetől nyugatra gyönyörű rétség terül a kis Vandala vagy Khakhumdala ország heglánczaig, melynek szép alkotása s festőileg kirovátkolt gerince északról délre nyúlik el. E hegység a maga kúpjai- és hágóival mintegy 5 mérföldnyi

távolságban húzódnak el, tul rajta pedig délfelé más, magasabb s változatosabb alaku hegyek képlettek. Ezek között kitűnt a Denham óta Európában elhíresült Mendefi vagy Mendif, mely csak elszigetelt, ikercsúcsú kúphegy s mely a környező terület fölött 4—5000, a tenger színe fölött pedig legfeljebb 6000 lábira emelkedik. Ugy látszik, bazaltkúp s messziről látható szürke színe madárganéjtól (guano) ered. Tövének egy részét hasonnevű helység borítja. A Mendiftől délre az Umsi, északra a Mecsika és Kamalle hegyek nyúlnak fel. Különösen az utóbbi nagyon jellemző alakú: meredek kúpján oszlopszerűn mered föl csúcsa. A Vandala vagy Mandara hegylánc legmagasb csúcsa a Magár, mely mintegy 3000 lábnyi, míg a gerincz egyremásra 2500 lábnyi. Azon hegylánc északi részében a Legga, keleti oldalán pedig a Gulak hegy emelkedik. E hegyek között független pogány népek tanýáznak, melyek több államot alkotnak, ezek között főleg a Szugurországnak hatalmas. E pogány népek igen harcziasok és rablándulatúak, mint pl. a rettegett bázák.

A marghik még most is valami 30,000 fegyverest képesek kiállítani. Sok tekintetben kitűnnek szomszédjaik fölött, pl. a himlőoltást szélthiben gyakorolják, holott a kanórik ezt csak kivételkép teszik. Többnyire még pogányok s árokkal környezett sűrű berkekben tisztelik „Tumbi“ nevű istenöket. Ünnepeyes menetekben járulnak a berekbe, hol juhót, tyúkot, stb. áldoznak. Főhelységeök Kobsi, de inkább elszórt tanyákon, mintsem összefüggő helységeökben laknak. Többnyire egészen meztelenül járnak, legfőlebb keskeny bördarabot kötnek ágyékukra, hátul pedig ittott lombos ágat aggatnak föl. Rendesebb ruhát leginkább csak azok viselnek, kik az izlamra tértek, azaz néhány arab szójárást tanultak meg. Mint sok más áfrikai pogány népnél, ugy a marghiknál is a férfiak és hajadonok ritkábban járnak egészen mez nélkül, a nők ellenben gyakran még a divatos bőrkötényt sem kötik fel. Barth következőleg írja le az iszegei piperkőczöt, kinek szüleinél szállást vett. Tulajdonképi öltözete csak az ágyékre kötött kis bőrkötényből (funó) állott, de különben sok cziczoma volt rajta. Ugyanis nyaka körül két füzér veres üveggyöngy volt, valamivel alább három füzér kláris, vagyis inkább veres üveggyöngy, még alább s melléig érve kettős füzér vasgyöngy vala. Bal felsőkarán négy széles vaskarika (kegelá), könyökjén két keskeny vas karika (baracsaggo) volt, melyek igen esinosan készitvék, mintha merő gyöngyből volnának egyberakva; kézesuklyóján két keskeny s egy szélesebb vaskarika volt (unszo), s ezek fölött még elefántesont karika (jecsó). — Jobb karján csak négy vas karika volt a felsőrészen s kettő a kézesuklyóján. A térd alatt nővére által csinósan font gyapot zsinór volt, mint harisnyakötő, csakhogy persze a harisnya hibázott; lábesuklyóján keskeny vaskarika. — De a teljes nemzeti jelmezhez még az ágyék körül futó vas lánc

(susú) s a fülbe szúrt kis nád (szer) tartozik. Mindezen vas ékszereket a mandaraiak készítik, s az Iszgettől 2 napi járó útra levő Morá a marghik fő vásárja. „Az asszonyok egyik ékszere többféle, de kivált ékidomu, kisebb nagyobb fémlemez, melyet az alsó ajak alatt az álla szorítanak; ezt szegeumnak nevezik.

A marghik meglepő szép és arányos természetűek. Épen nem hasonlítanak ugynevezett szerecsen jelleghez, noha ajkuk kissé gambás, s hajuk göndör (de nem gyapjas). Különösen magas homlokuk s bőrük színe felöltö; ez t. i. a különböző egyéneknél nagyon különbözik; némelyek fényesfeketék, mások pedig réz-, vagy is inkább rhabarbaraszínűek. Barth úgy véli, eredeti színök a vörhenyes s fekete árnyéklatuk más népekkel való összevegyülés eredménye.

A marghik fiatal embernek halálát könyhullatással és jajgatással siratják, ellenben ősz emberét vígsággal és tánczczal ünneplik. Sajátságos istenitéletök van, mely a Kobsi mellett levő gránitsziklán történik. Mikor t. i. egymással perök van, a perlekedő két fél egyegy kakással ama sziklára megyen. Ott a szent helyen a felok harcra ingerlik kakasaikat, s kinek kakasa győz, annak igaz van, s a vesztes felet az isten is megszokta büntetni, mert hazatértekor rendesen gunyhóját lángban találja. A körülmetélés ninesen szokásban a marghiknál.

A marghik délnyugati szomszédjaik a velök rokon s mohamedan szomszédjaiktól szintén sokat szenvedő bábuok vagy bábirik, kiknek főhelyök Biú, de kik többnyire hegyes vidéken elszórt tanyákon élnek. Ugy látszik, hogy a marghik, a Fumbinában lakó batták s egyéb rokon népségek közelebb állanak a dél-áfrikai népekhez, mint a szerecsenyekhez.

A Jesza, Kófa s mély völgytorokban épült Lahaula helységekben tul az út, főleg a bázák miatt, igen barátságtalan. Barth azonban és úti társasága minden baj nélkül elérték a hegyes de mivel vidéken épült Ubát, mely az Adamauához tartozó legészakibb pullo hegység. „Igy tehát elértük határát Adamauának, azon országnak, mely után oly sokáig epedtem s melyről oly sok érdekes tudósítást vettem vala; a mohammedán királyságnak, mely sokféle pogány népségekre oltatott, s mely a merész és vakbuzgó pullofönök Adama hódítmánya a nagy Fumbina pogány országban.“ Uba körül hegyes vidék van, köröskörül gránit magaslatok emelkednek, melyeken tul nyugatra hatalmas hegyláncz húzódik el, melynek déli sarkán a Mesila és Kiria hegyek nyulnak föl; keletre több elszigetelt hegykúp látszik, melyek között a Kilbagia tünik föl. Az e vidéken mindenütt felnyuló magaslatok természetű bástyául szolgálnak a benszülött pogány népségeknek, melyek között a pullók egyes gyarmatokat telepítenek. Több pogány népség még egészen független, mások az egykori marhapásztorok, a pullók uralma alatt nyögnek. Ubától délre legelők-

ben s erdőségben bővelkedő vidék terül, azután Mubi vagy Mufi pullo város következik. A Mubi terület is igen hegyes, a keletre levő hegyek között a pogány szánik tanyáznak. Nyugatra a terjedelmes és magasabb Fingting, alább délre a Bá. Jaurogudde és Dedessa hegytömegek emelkednek. Szegero helységen túl a Holma hegység nyúlik el, melytől délre és keletre még számtalan kisebb nagyobb kúphegy és hegyláncz emelkedik. E hegyekben, ugy látszik, mindenütt a gránit uralkodik. A kereskedelmi és közlekedési tekintetben igen nevezetes Szaraú helységtől délre a hegységek lassankint belapúlnak s azután a Benue termékeny síksága következik. Szaraú*) arról is nevezetes, hogy két részre szakadt, egyikben Szaraú-Bereberében bornúi telepítvényesek, kézművesek és kereskedők, a másikkban, Szaraú Fellaniban, pullók laknak.

A hegyes vidék több helyütt igen festői tájképeket nyújt, pl. Mbutúdi falu, mely valami 900 lépésnyi terjedelmű s 300 láb magas gránitmagaslat alján épült. A lakosok igen barátságosan fogadják a messze földről jött fehér embert, sőt a szegény elnyomott mbutúdi pogányok isteni tiszteltetésben akarák részesíteni. Azonban mind a pullók, mind a pogányok még jobban bámulák Barth s egykét utitársa tevéit, melyek Adamauában igen ritkán fordulnak meg. A jövevény, csodás állatai és szerszámai (tájékoztató, óra, időmérő stb.) híre előre szárnyalt, s a lakosok falvaik- és tanyáikról az útra sereglének az idegen ember és különös tulajdonai bámulására.

Adamauában többi közt a delebpálma is terem, de csak egyes helyeken, míg Muszguországban az uralkodó fa. E pálma, mely tán a borassus flabelliformis közel rokona, Kordofántól kezdve közel az Atlant tenger partjáig van elterjedve, de ugy látszik, gyakran nagy közökben nem terem. Gyümölcse rendszeren 5–6 hüvelyk hosszú s 4–5 hüvelyk széles, de húsa sűrű vastagrostu szövetből áll, mely a magtól nehezen válik el s kellemetlen édes ízű. Mindazáltal a belföldiekre nézve nagy jelentőségű s mint a dumpálma jó fűszert szolgáltat nekik. Azután a lehullott gyümölcs magvait összetörik s homokos földbe dugják, mire néhány nap múlva gyöngéd s ehető gyökerű szár sarjadzik ki. A vajfa (bassia Parkii) is előfordul s különösen a szántóföldeken árnyéklík és ékeskedik. A vajfa Marghiorországban is terem s innen a Szenegalig van elterjedve. Azon országokban a természet gon-

*) Adamauában, mint Barth különösen a szaraúi vásáron tapasztalta, a majdnem egész Szudanban divatozó keskeny gyapotszalagok pótolják a pénzt; a kagylók itt nincsenek érvényben. A gyapotszalagok (leppi) legkisebb mértéke a nanandé = nej nandudi = 4 öl; ugyanis egy nanandé = 10 drá (kis rőf), hét nanandé pedig = 1 dóra = apró, durva üng; 2–5 dóra = egy gaffaleul, azaz használható üng.

doskodik az ember minden szükségeiről: a nagy tök a szükséges edényt szolgáltatja, a lopótökből kanalat készítenek; szóval a tál, kanál és üveg a fákon terem; az erdőben magától tenyészik a rizs; a gabna (veres és fehér ind gabna vagyis sorghum) földi mogyoró és édes burgonya sem kíván sok miveltetést; többféle kenyérgyökér is terem, a föld az erdő és mező nádja mellett a laképítésre való anyagszert is nyújtja, s egyedül egy kis ruhát és némi üveggöngy-ékszert kell annak bevásárlani, ki azt az életre szükségesnek tartja. Adamaúában különösen az édes földi mogyorót termesztik az indgabna egyes bokrai között hagyott közökben, sokféleképen s gyakran élnek vele, mint mi a burgonyával. A földi mogyoróból készített kása meglehetősen izetlen, de tej és méz s egyéb fűszerek hozzákeverése által izletesebbé válik. Egyébiránt e vidékeken évenként kétszer vetnek és aratnak, az első vetés mindjárt az eső beálltával történik s ez már júliusban szokott megérni, a második vetés pedig az esős évszak végén történik.

Miután Barth a Szarau Bereberé (bornúi gyarmat) s Szarau Fellani (pulló helység) tetemes kereskedést üző ikervárosát elhagyta a Majo Tiel folyó két vizerén átkelt, s Belem súa araboktól lakott helységen keresztül a független batta népség földjére s a Benué folyam termékeny síkságára ért. Az északnyugatról délkeletre folyó s a Benuéba ömlő, de a száraz évszakban többnyire víznélküli Majo Tielen ismét átkelvén, nemsokára a Gere Paria, vízi lovakban bővelkedő s a száraz évszakban csekély tóhoz érkezett, azután pedig Szulleri helységbe. „Korán reggel (jun. 18.) otthagytok a barátságtalan Szullerit. Pompás reggel vala, az egész természet a mult éjjeli erős fergeteg által felfrissítve. Lelkem felköltebb vala, mint valaha s a végre megért diadal ihletett érzelmeiben ringatózék: hisz ma kelleték a folyamot látnom, melyről annyit tudakoltam, melyről annyit hallottam s mely után oly buzgón sovárogtam.“

„A hatalmas vizer közellétét elsőben a magas hangyadombok sokasága hirdető, melyek főleg nagy folyamok közelében uralkodnak s melyek itt nagyszerű rendszeres építményeket (vagyis inkább építmények egész láncolatait) képeznek és pedig e dombok nem olyanok, mint a más vidékeken közönséges feltörekvő, gót épületekhez valóban hasonlító rakások, hanem nagy terjedelmű, lelapított gúlaképű magaslatok. Ezek itt is egyenközü sorokban rakvák, nyilván mindnyájan földalatti járatok által kapcsolatban vannak s valami láthatlan hatalom nagy erődítményeihez hasonlítanak.“

„Épen egy kis rabszolga-tanya (rumde) mellett haladtunk el, midőn egyik társam hirtelen felém szaladva ujongatva és mosolygó arczczal azt kiáltozá: „gasi, gasi, dúczi-n-Alantika ké nan“, (lásd, lásd, ihol ez az Alantika hegy). Megerötötém szememet s délnyugatra nagy távolban tetemes, de elszigetelt hegytömeget pillanték

meg, mely keleti oldalán hirtelen s meredekül emelkedik a lapályból, nyugati oldalán pedig lassan aláereszkedik, míg teteje meglehetősen sík és széles s bizonyosan jókora terjedelmű, miután hét kis független pogány főnök területét foglalja magában. A hegynek magasságát a környező lapály fölött 8000, a tenger színe fölött pedig 9000 lábnyira becsülöm

Nemsokára posványos síkságra, a fumbinai szavannára értünk, mely hol szélesebb hol keskenyebb övben a folyam menten elvonul, s melyet számtalan, vízzel tölt gödörtől félbeszakított magas mocsári fű borít. E nagy völgsíkság évenként (2 hónappal később, az esős évszak alatt) teljesen el van öntve; mindazáltal közepén, valamivel magasabb dombon apró falu van, melyet a Benue révészei laknak. Csakhamar a Benue partján állánk.

Ritka eset, hogy az utas nem tapasztal csalatkozást, midőn hosszú, sikertelen törekvések után végre új ország színét valóban maga előtt látja, melynek képét a benszülöttek leírása szerint ecsetelte vala képzelme. Az Alantikával most is úgy jártam, miután alakja és nagysága, a mint kikerekített vonalaival a lapos síkságból kiemelkedék, korántsem felelt meg várakozásomnak; a folyam ellenben legélénkebb várakozásomat is felülmulá. Senkisem mondta volt nekem, hogy azt épen legérdekeseb helyén fogom elérni, t. i. a Taepénél, ott, hol a hatalmasabb folyammal más, szintén tetemes nagyságu folyó egyesül. . . Ki valaha az ifjúi álom korlátlan ábrándjainak szárnyaira kelt s nagy tervet forgatott elméjében, könnyen képzelheti magának, micsoda érzelnek szálltak meg, midőn a partról szememet a folyamvidéken jártatám. Néma elragadtatással s szótlánul néztem szét a gazdag országba. Mikép a természet teremtette, úgy terüle előttem, meg nem érintve az ember keze által, a jövőendő nemzedékek tevékenységének mezeje. Az egész ország rengeteg vadon jellemét viselő, s ez alig lehet máskép oly vidéken, melyet a partjain magasán kiáradó folyam hullámai nagy távolságra elöntenek.

A főfolyam, a Benue vagy Benoe itt keletről nyugatra hömpölygött, méltóságos szélességben, tökéletesen nyílt földön, melyen csak ittott emelkedének egyes hegymagaslatok. Jelenlegi partjait a mi oldalunkon 25 s néhol 30 láb magasak voltak, átalellenemben pedig, fővénytortat mögül a Fáro folyó ömlött előre, mely innen tekintve nem sokkal kisebbnek látszék a főfolyamnál, a mint szépen kanyarodó folyásában délkeletről jöve, hol a síkságban eltűnénk; de gondolatomban az Alantika keleti meredek tövéig követém. Az ekkép alakult ikerfolyam az összefolyás alatt a nagyobb folyam főirányát követé, mindazáltal némileg északnak fordult s a Bagelé hegység északi töve mentében folydogála. Itt eltűnt a láthatárt berekesztő többféle hegymagaslatok között, melyek az északi partot elgátolják, de lelki szemem a szép folyam utját a bacsamak és színak hegyes vidékein keresztül Hamarruáig s

innen a szomszédjai fölött volt állami jelentőség s némi műiparosság által kitűnő Korórofán keresztül odáig, hol a nagy nyugati folyamat, a mandingók vagy vankorék (vangarák) legrégebbi székei felől csak néhány száz mérfolyire északra a guineai partoktól, tág kanyarulatú, ivforma futásában több mint 2000 (angol) mérfolyi hosszúságban annyi élénk kereskedést üző helységek mellett elfolyó Dsolibát, I-szát vagy Kuárárt eléri, melylyel egyesülve a mindent elnyelő oceanba siet. Uj világ terült előttem, tele a sokféle teremtés megható képeivel s a vidékein elhímllett oly sokféle nemzetségek csodálatos viszontagságaival. A folyam északi oldalán más elszigetelt hegység a Taife emelkedék s e mögött a Bengo, melyhez, úgy látszik, a Fúro csatlakozik, mely hosszú vonalban északnyugatra vonul. Sokáig nézém csendes elragadtatással a folyót; ez életem egyik legboldogabb pillanata volt.“

Azután az egy kivájt fatörzsből álló csónakon nagy ügyvel hajjal átkeltek a Benuén, mely ott 1200 lépés széles s áramlásában egyremásra 11 láb mély volt, míg az esős évszakban legalább 30—50 lábnyival mélyebbre duzzad. Majd a 900 lépésnyi széles s 2 lábmély, de sebes rohanású Fárón is átkeltek s így a magas náddal borított térségre jutának, mely évenként elöntetik, úgy hogy a hullámokból csak a legmagasb fák csúcsai látszanak ki. A folyam vizállása az esős évszak kezdetével mindinkább növekszik s a bel-földiek tudósítása szerint mintegy aug. 20. éri el legmagasb állását, mely vagy 40 napig tart, sept. végén ismét apadni kezd a viz.

Barth több helységen keresztül elébb keleti irányban haladt a Bagelé hegy közeléig, azután Ribao vagy Ribágo terjedelmes helységtől délkeletnek fordult s a délnyugatról folyó Majo Bintin átkelvén s Febbareo helységet elhagyván, jun. 20-dikán Jolóba, Adamaua fővárosába érkezett. Itt a lakosság részéről ugyan nagy kíváncsisággal és nyájasan fogadták; de a helytartó, Mohammed Loel, különösen azért, mivel a bornúi fejedelem ótalma alatt s bornúi tisztviselő kíséretében jött vala, csak vontatva bocsátá maga elé, s végre hosszas vitatkozás után azon parancsot küldé neki, hogy haladék nélkül takarodjék ki a városból s az országból s menjen vissza, a honnan jött. Barth mindjárt Jolóba érkezte után roszul lett s annyira gyöngéledett, hogy lábán sem bira állani, mégis jun. 24-dikén délben, épen a legnagyobb forróságban kénytelen vala lovára ülni s bucsút venni azon országtól, melynek bővebb kikutatását annyira óhajtotta vala. „Mihelyt a nyeregben ültem, testem egész súlyát a széles, kényelmes kengyelvasba vetém s kezemmel a nyeregkápát fogám, s jóllehet az úton kétszer elájultam, mégis nemsokára ismét némi erőhöz juték, kivált midőn könnyű szellő kerekedék, mely a nap forró hevét tetemesen enyhíté. E vidékeken tett utaimon mindig tapasztaltam a nagy befolyást, melyet egészségemre gyakorolt, ha lóháton ültem. Nemesak a földtől bizonyos távolságban levő tisztább levegő, holott gyak-

ran kis szellő lengedez, míg néhány lábbal alább a legnagyobb rekenőség van, hanem a mérsékelt erőködés meg mozgás is türethetővé tette állapotomat lóháton, mikor a földön talpon se tudtam állani s majdnem eszmélet nélkül valék.“

Jóla az északi szélesség $9^{\circ} 22'$ s a keleti hosszúság $12^{\circ} 10'$ alatt fekszik s terjedelmes tartomány fővárosa; e tartományt az idegenek s a hódító pullók Adamauának nevezik, és pedig Mallam Adama, a mostani helytartó atyja tiszteletére. Adama t. i. Bello zultán idejében a hajdan Fumbinának nevezett országban több apró pogány királyság romjain új pulló birodalmat szerzett. Azonban Adamaua tulajdonkép Fumbinának csak azon részeit jelenti, melyek a pullók által tettleg meghódoltatvák vagy egyes telepek és gyarmatok alatt függőségbe tettek. Jóla is új telepítvény s nevét a hasonló nevű kanói városrésztől kapta; azelőtt az ország fővárosa Gúrin volt, melyről már Denham halott valamit. Jóla posványos térségben épült s északi oldalán a Benue egyik holt ága által határoltatik, mely az esős évszakban egészen a városig kiárad. A város egészen nyílt s keletről nyugatra valami $\frac{3}{4}$ mfd hosszú, északról délre, úgy látszik, kisebb terjedelmű. Kevés kivétellel csak kerek kunyhókból áll, melyeknek agyagfalaik s szalmafedeleik vannak, s melyek többnyire terjedelmes udvar közepén állanak, melyet az esős évszakban gabnával bevetnek. A sár- és szalmagunyhók rendszeren elég magasak s belől gyakran nagy gonddal felczifrázva, sőt néha ki is vannak festve. A nagyobb udvarokon a bejáratot rendszeren magasabb s tágas kerek gunyhó képezi, mely a férfi napi tartózkodására szolgál, míg az udvaron belőli egy vagy több gunyhó többnyire alacsonyabb s védettebb. Csak a lamido vagy szultán (helytartó) s idősb testvérei lakásai terjedelmesebbek; magas sárfalakkal kerítvék s a szokott kerek gunyhókon kívül agyagból épült négy-szegű épületeket is foglalnak magokban. Jólának népessége alig haladja meg a 12,000. Műipara nincs, legfeljebb a kovácsmesterséget üzik. Kereskedése is csekély; a vásáron leginkább csak a Kanóban szőtt és festett kendőket, üveggyöngyöket és söt árúnak; sávoljos manchestert, fehérített kalikót, posztó bernuszt, illatos árukat rendszeren csak kéz alatt adnak el az előkelőknek. Kiviteli cikkek egyedül a rabszolgák és elefántesont; rendszeren négy turkediért (asszonyoknak való kendőért) egy rabszolgát, s egy turkediért meglehetősen nagyságu elefántfogat lehet vásárolni.

Talán egész Közép-Afrikában nincs ország, hol annyi rabszolga volna, sok magán embernek is 1000 rabszolgája van. Ezek részint egyes tanyákon laknak, hol felügyelő alatt urok számára a földet mivelik. A helytartó a lovakon és szarvasmarhán kívül állítólag 5000 rabszolgát szed évenként adó fejében. Adamaua ferde, szabálytalan paralelogrammot képez, mely a szomszéd országok közé van ékelve s mindinkább terjeszkedik. Így Hamar-

ruá, Baucsi, Bornu, Loggon, Baghirmi országok s egy rakás apró pogány ország között egész Korórofaíig nyúlik el; délnyugatról északkeletre, Tibáti és Fette között, több mint 50, északnyugatról délkeletre pedig csak 15—20 mfdnyire terjed. De még azon határok között is kivált a hegyesebb vidékek, a független pogányok birtokában vannak, noha másfelől az adamuai pullók sokkal távolabb vidékeket is többé kevésbé meghódítottak s az általuk megszállt vidékeket, városokat és tanyákat környező pogányokon mindinkább erőt vesznek.

Adamaua bizonyosan Közép-Afrika egyik legszebb országa, melyet a Benue és Fáro s más tetemes folyók öntöznek. Általában véve lapos, de a síkságokat egyes domblánczok s terjedelmesebb hegycsoportok szakítják félbe. Azonban a legterjedelmesebb s legmagasb hegység, az Alantika is, csak elszigetelt hegy, melynek terjedelme legföljebb 12 mfdet s magassága 8000—8500 lábat tesz. Az esős évszak általában véve márcziusban kezdődik.

Leginkább a holcus sorghumot mivelik; de egyes vidékeken csak kenyérgyökérrel vagy földimogyoróval (*arachis hypogaea*) élnek.

Tibáti, ugy látszik, a leggazdagabb növényzetű vidék; ott terem a banánfa két fajtája, azután a gonda (*carica papaya*), a gúrofa (*stercullea acuminata*) több faja, a pandanus, kajília, melynek roppant alácsüngő gyümölese van, a kúka (*adansonia digitata*), a rími (*bombax*), stb. A pálmák közül a delebpálma és olajpálma (*elais guineensis*) egyes helyeken bőven terem, de a datolyapálma igen ritka. A déli vidékeken a platánfa uralkodik; a bokrok közül főleg a esudafa (*palma Christi* vagy *ricinus*) igen gyakori; a vajfa (*bassia Parkii*) ugy látszik a 9-dik foknál nem terjed délibbre.

Az állatokat illetőleg az elefánt igen gyakori, mind fekete, mind (a belföldiek állítása szerint) sárga faja. A szarvorrú sem ritka, a vad bivaly mindenütt igen gyakori. A szokott ragadozó állatok: a leopárd, hiéna s valami „hammafürde“ nevű állat; az oroszlány ritkább. A déli tartományokban igen sok papagáj van; a folyók telvék krokodilokkal, vízilovakkal s a Benuében a Vogel utazásában leírt „aju“ is előfordúl. A házi állatok közül a pullók által két három évtized előtt behozott szarvasmarhát s lovat említjük meg.

A helytartó mellett több hatalmas alhelytartó van; ilyenek Csámba Konecsa, Búba-n-Dsidda urai s mások. E pullo főnökök együttvéve valami 3—4000 lovast s tíz annyi gyalogot állíthatnak ki. A pullók főfegyvere még a kézij és nyíl, a lovasság rendszeren kópjával s néha egyenes karddal s pajzsval van fegyverezve. Adamauában a pullók még mindig főleg marhatenyésztők, legfőbb gazdagságuk marhában s rabszolgákban áll; a juhtenyésztés, ugy látszik, igen csekély. Buzgó mohammedánok s mint

ilyenek nem csak feljogosítva, hanem lekötelezve is érzik magukat, a pogány népeket leigázni. Táplálatuk és ruházatok egyszerű, erkölcesek is egyszerűek; s míg a benszülött félig meztelen pogányok a dohányzásnak s részegítő gáitalnak szenvedelmes kedvelői, a pullók e két élvezettől teljesen tartózkodnak.

A benszülöttek számos külön népségre szakadnak; ezek közt a batták, kiknek országa Kókomi fővárossal a pullók hódításai előtt leghatalmasb vala, legszámosabbak s részint még függetlenek. Közel rokonaik a marghíknak s szabályos testalkat és módos arcvonások által tűnnek ki. A batták a Benuétól északra Bornu déli határaig tanyáznak, s a Benuétól délre az Alantika hegyen tulig. A Benue felső folyása s Baghirmi déli határai között a falik tanyáznak, a battáktól délre s a faliktól délnyugatra a mbú-mok, ezektől délkeletre a jangerék stb.

Barth tehát kénytelen vala megfordulni s egészben véve ugyanazon úton ment vissza, melyen jött vala. Időközben az esőzések miatt mind a Fáro, mind a Benue tetemesen megnövekedett, s különösen az első folyón csak nagy bajjal gázolhattak át. Szullerítől kezdve az elébbi úttól eltérve, nyugatibb irányban haladtak s így Demszába, a hasonló nevű kerület főhelységébe jutottanak. A demsza népség igen szép és termékeny tartományban lakik, többnyire még független s a batta nemzethez tartozik.

Barth az egész úton gyöngélkedék s az erős gyógyszerek ellenére, melyekkel élt, annyira elbágyadt lázas betegsége folytán, hogy csak a legnagyobb erőlködéssel folytathatá utját. Hozzájárultak a nagy esőzések, melyek utazását szintén nehezíték és keslelteték. A zivatarok a forró övben rendszeren délután vagy éjjel törnek ki, de néha reggel és délelőtt is megerednek az ég csatornái, ha az este vagy éjjel egybegyűlt felhők reggelig el nem oszlanak.

Múfi vagy Múbi helységben Barth részint betegsége, részint az esőzések miatt két napot kényszerült tölteni. Az ottani országokban divatozó építkezés megismertetése végett részletesebben írjale azon gunyhót, melyet Mífiban nagy bajjal elfoglalt. A gunyhó kerek vala s átmérője mintegy 12 lábnyi; az e vidékeken szokásos „bango“ stylben épült, azaz falai agyagból, fedele pedig jól fonott nádból készült, de ez nincs szorosan illesztve a falhoz. Az ajtónyílás, alul néhány hüvelyk magas küszöb levén, csak 3 láb magas s 15 hüvelyk széles. Annak jobb oldalán mintegy 6 láb hosszú s a külső fallal egyenlő magasságu, de a fedéllel össze nem kapcsolt harántfal nyúlik el rézsut a gunyhó belsejében. E harántfalat a háziasság védfalának nevezik. Az ajtó felé ekkép elkülönített térben a nyoszolya van, rendszeren faágakból készült állvány, mely mintegy 3 láb magas sárlábakon nyugszik. Az e nyoszolyaállvány, a gunyhó külső s annak belső harántfala

által elrekesztett zugolyban, az ágy fejkéjén, a mintegy 6 láb magas s ott, hol legszélesebb, 2 láb átmérőjű kerek gabnatartó, az ágy lábvégin más szélesebb, de csak 3 láb magas gabnatartó van. Ettől balra két agyagtalapzat holmi edények elrakására szolgál. Ezekből balra, a gunyhó hátulsó falánál a tűzhely (fulfuldél, azaz pulló nyelven: defforide) következik, még a harántfalon inneni, de úgy, hogy balszéle azzal egy vonalba essék, miszerint az ajtó, kémény és ablak helyét egyszersmind pótló nyíláson a füst könnyebben kijárhasson. A konyha mintegy 16 hüvelyk széles térből áll, melyet minden oldalról alacsony fal környez; a tűzhelyet három kerek agyagláb képczi, melyekre a fazekat teszik. A tűzhely előtt kemény tölgyfából készült s oldal szabályos mélyedésekkel ékesített zsámoly van, melyre a gazzasszony ülhet. — A gunyhó bal része mintegy a társalgási és elfogadási terem, benne csak a nagy vízveder van. Minden bútortzat állandón egy helyen marad. Hozzájárulnak még fatálak, a fueillea -s cucurbita maxima tökfajokból készült nagy csészék, ivóedények, a vakolókanálhoz hasonlító kanalak, s a nádból fontott tányérok. Ruhatartó nincsen, mert a férfi egy ünggel, nadrággal és sapkával éri be, miket addig visel, míg végkép le nem szakadnak; ritka esetben van még felesleg talpczipője; a nőnek rendszeren két kendője van, melyek a ruha helyét pótolják, s egykét bőrdobozkája.

Bornuországnak kopár és terméketlen volta most annyival inkább feltűnt Barthnak, miután a gazdag és termékeny Adamauát látta vala. Jul. 24-dikán nagyon elgyengült állapotban érkezett Kukauába, hol mind a nép, mind a vezír és seikh részéről igen nyájasan fogadtatott.

HUNFALVY JÁNOS.

IRODALMI SZEMLE.

A JELENKORI GÖRÖG IRODALOM.

I.

A hajdani görögök elmeművei négy főnyelvjárásban nyilatkoztak, melyek közül azonban mindegyik több alosztályra volt szétágazva.

A Lacedaemonban divó dóri nyelvjárás különbözött a Siciliában és Nagy-Görögországban otthonos dóri nyelvtől s habár Créta, Rhód és Argos lakosai is dórok voltak, mindamellert saját tájnyelvökben eltértek egymástól.

A jónokat négy részre osztja Herodot (I. K. 142. F.) négy nyelvjárásuk szerint.

A régibb attikai nyelvjárás különbözött az ujabbtól s ez utóbbinak ismét városi és vidéki sajtáságai voltak, a mint ezt már Sextus Empiricus (a grammatikusok ellen I. 10) megjegyezte.

De az athéniekben legszellemdúsabb népét tisztelte az egész görög világ. Nálök virágzott a bölcsekedök hosszú sora, kik soha sem zárták be a tudomány szentélyét. A tanodák ott korlátlan szabadságnak örültek, melyekben rendre vitatták meg a politikai és bölcselmi rendszereket, a törvények természetét, a kormányzatok szellemét. Nálük volt a polgári fölvilágosodás tűzhelye, mely fényét s melegét az egész ismert világra árasztá. Szóval Athén tündöklött a harc és béke művészeiben

Ezen sokrendű felsőbbségnek az lón a következménye, hogy az attikai nyelvjárás lassankint általános nyelvvé vergődött föl az irodalomban és a művelt életben, úgy azonban, hogy majdnem minden író belekevert némely szavakat vagy szólásmódokat saját tartományának nyelvjárásából is, s a nagyon költői vagy már elavult kifejezéseket a közönséges társalgási nyelvből merített idomokkal pótolta. S az így módosított attikai nyelvjárást közönséges nyelvnek vagy szokásnak nevezték, mely idő folytán a macedóni tájnyelvből is átvett szólásokkal szaporodott. Egyébiránt Müller nyomozásai szerint (Die Dorier. I.

Abtheil. 1844. 3. l.) a régi macedónak is görögök voltak s nyelvökben bőven fordultak elő görög gyökszavak és leginkább éoli, arkádi és thesszáliai nyelvidomok. Ennélfogva a macedóni szójárás valódi nemzeti gazdagulásban részesíté az attikai nyelvet, melyet a macedónak hódításai mindenfelé terjesztének. Nagy-Sándor ugyanis meg levén győződéve, hogy a görög szindarabok és hangversenyek szelidítik a barbárok erkölceit, elterjeszté Ázsiában a görög szinpad gyönyöreit. E végre mintegy háromezer színészt és zenészt gyűjtött egybe Ekbatanában Görögországban minden zugából. Ezóta kelet népei eredetiben kezdék olvasni Homérrt s a persák gyermekei Aeschyl, Sophocles és Euripidesz drámáit szavalták. (Plutarch Nagy-Sándor szerencséséről V. És Pouqueville : Gréce. 1835. 281. l.)

Utódai folytaták az ő művét. Seleucus városokat épített, melyek gyors növekedése századokig biztosította Syriában a görög műveltséget. Antiochiát központul rendelté mindazon görögök számára, kik Ázsiában szétszórva lakának. Görögország szokásai virágozának alatta egész Syriában, mely egy második Hellasz volt Azsia szívében.

Cappadócia, Bithynia, Mysia fejedelmei szintén meghonosították hazáikban a görög tudományt és művészetet. Tarsus-Smyrna- és Caesareaiban görög iskolák léteztek. Pergamot roppant könyvtár s Nicephorium nevű görög tudós társaság díszíték.

Midőn Egyiptom a görögök uralma alá került, nemcsak a királyi udvarban társalgott görögül, hanem a kormányzat, törvénykezés s az egész közélet nyelve is a görög volt; sőt az egyiptomi nyelven szerkesztett magánszerződésekhez is oda kelle mellékelni a görög fordítást, minthogy az egyiptomi szöveget rosszul értették volna a törvénykezéssel megbizott görög bírák. (Letronne : Avertisment àes l'inscription grecque de Rosette. Paris 1841).

Azonban a keleti népek, elfogadván a görög nyelvet, belecúsztattak idegen idomokat is anyanyelvök sugallata szerint. Ezek nyomait az Ó- és Új-Szövetség könyveiben találjuk leginkább, melyeknek szerzői és fordítói nem voltak született görögök. Hozzájárult még az is, hogy némely régi szavakkal új jelentést kapcsolak össze, — hogy a hajdanokban csak költőknél vagy ritkán előforduló szavakat közönségesen használtak, — hogy más régi szavak külalakját, noha nagyon kis mértékben, változtatták, — s hogy új fogalmak kifejezésére összetételek által új szavakat képeztek (Wiener : Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms; Leipzig 1844. 2. §.)

A görögök elismervén a romaiak uralmát, fölvevének latin szavakat is, a mint ez másképp nem is lehet, midőn két nép folytonos érintkezésben áll egymással, a nélkül azonban, hogy a görög nyelv ezáltal a maga eredetiségéből veszített volna. Hiszen már a régi hellen költőknél s prózaistáknál is találunk persa szavakat, melyek a görög nyelvben polgárjogot nyertek. (Plato : Cratyl, 410. — Athenäus III. 94. 122. — Pullux IX, 3, 13), de ez mitsém nyom a nyelv összegében, a mint ezt a századonként szerkesztett görög munkák igazolják.

A II-ik században Kr. u. iratott mintegy ezer munka, melyek között a szónoklatok, rhetorikai és politikai iratok száma körülbelül 260-ra rug. Innen azt következtetem először, hogy az akkori görögök még nagy mérvben élvezhették a nyilvánosságot és szólás-szabadságot; mert a történet azt bizonyítja, hogy a szónoklati művészet csak olyan államokban virágozik, melyek kisebb nagyobb polgári szabadsággal s törvénykezési nyilvánossággal bírnak. Természetes tehát, hogy az ilyen országokban a szónoklat elmélete is számos művelőre talál, s hogy a rhetorikai munkák ott káposák, mind az iskolák mind az élet használatára. Ellenben hol a szabadság és nyilvánosság egészen hiányzanak, ott ritkán látunk rhetorikákat, valódi szónoklati és politikai munkákat megjeleníteni. Másodszor azt következtetem, hogy ezen században tisztán és épen élt még maga a görög nyelv is, mivel ezen szónoklatok tanácsi termekben, népgyűléseken s hallgatókkal zsúfolt egyházakban tartattak. Tyanói Apollonius Krisztus urunk kortársa, mondja ugyan (Philostat 34-ik levél), hogy ő barbár lön, nem azért mivel sokáig távol vala Görögországtól, hanem mivel sokáig tartózkodott Görögországban. De itt a b a r b á r kifejezés semmi viszonyban sem áll a nyelvvel, mert Apollonius irálya megmérkőzik Xenophonéval is. Azután Apolloniusnak ezen helyét fölvilágosítja Euripidesz Orestes című dramájának 486-ik verse. Miután t. i. Tyndar szemrehányásokat tesz Menelausnak, a ki Orestest pártolja s a mint Menelaus válaszol, hogy a szerencsétlent tisztelni kell, azt mondja Tyndar: „Te barbár lettél, mivel sokáig barbárok között laktál.“ Miből világos, hogy a b a r b á r szó az érzületre vonatkozik, de nem a nyelvre. Nézetem szerint Apollonius, mint Pythagóras követője, látván, hogy számos görög a kereszt hitéhez szegődik, barbárságnak tartá a pogányság eltűntét. Ha Apollonius nem volt megelégedve honfiaival, ezimezhette ugyan őket barbároknak, de vajjon ugy állt-e dolog, az más kérdés, mely annál nagyobb kétséget szenved, mint hogy ő egyedül áll e tekintetben.

A görögök egyházi és világi munkái a III-ik században Kr. u. szintén körülbelül ezerre ruktak. S ha meggondoljuk, hogy ekkor alexandriai Kelemen, szent Dénes, sz. Gergely a csudatévő, sz. Hippolyt, Origenes olyan görög beszédeket tartának a nagy számu nép előtt, melyek irálya bátrán kiállja a versenyt az ugynevezett remekírók nyelvével, ismét föl kell tenniünk, hogy a szónokok és hallgatók egyaránt megvalának még az igazi, megromlatlan görög nyelvnek háborítlan birtokában, melyről azt állithatni, mit Saint-Marc Girardin (Journal des Débats, 1854. april 6-án) más tekintetben mondott, hogy t. i. a latin lángész lealacsonult a görögök polgárisodásának és politikai felsőbbségének természetes hatalma előtt, annyira, hogy a romai birodalom alatt, Augustustól Konstantinig, a görög szellem uralkodott a világon.

Nem különben állt a görög nyelv ügye a IV-ik században Kr. u., melyben négyezer kétszáz görög munkát írtak vala. Ezek között van 250 világi beszéd s rhetorikai munka. Azt mondják ugyan némelyek, hogy ezen munkák ép oly keveset tanúskodnak a classica görög nyelv-

nek akkori élete mellett, mint a mai latinul irt munkák a mellett, hogy a latin nyelv még él. De hát sz. Athanáz, szent Vazul, laodicéai Apollinarius, sz. Amphiloch minek prédikáltak classicaí görög nyelven a népnek? Gennadius azt mondja (Az egyházi írókról 57. fejj.), hogy a görög püspökök könyv nélkül tanulták meg sz. Cyrill homiliát, hogy a népnek rendes gyülekezeteiben elmondhassák. De mire való volt ez, ha a nép nem értette már sz. Cyrillnek szép, remek görög nyelvét? Himérius kéri arcopági beszédében az athéniek gyülekezetét, adja meg fiának a polgárjogot, hogy mint szabad ember élhessen ügyvédkedhessék s közhivatalt viselhessen; egy másik (Dübner kiadása szerint ötödik) beszédében azt mondja, hogy Thessalonika megtartá tisztaságában a hellen nyelvet, megőrizvén azt a szomszédság befolyásától; hogy minden, mi a városhoz tartozik, görög: a nyelv, a falak, a ruházat; mégis találkoznak ábrándozók, kik állítják, hogy akkor a görög már nem volt élő nyelv! Igaz ugyan, hogy e század folytában, midőn Konstantinápoly lőn a romai birodalom középpontja, a görögök romai polgároknak kezdék magokat nevezni s bensőbbben is érintkezének a romaiakkal, de mind a mellett Chalcondylas tanúsága szerint (A török dolgokról Bekker kiadása 6. l.) mind végig megőrzék nyelvöket és szokásaikat. Romaiaknak azért is nevezék magokat a görögök, hogy ezáltal kereszttyén létöket jelentsék, azoknak hagyván meg a „hellen“ nevezetet, a kik még a pogányságot követték.

Az V-dik században Kr. u. 4500 görög munka került napfényre. Ezek között volt mintegy száz rhetorikai dolgozat s körülbelől 900 egyházi beszéd, melyekkel Isten szolgálai megörvendezteték a kereszttyén népet. Ez leginkább kedvelé Aranyszájú sz. János remek irályu beszédeit és sokszor szakasztá félbe örömrivalgások és tapsok által, világos bizonyságul, hogy a nép tökéletesen értette a régi classicaí görög nyelvet.

A sophisták iskolái is virágozának még ekkor Athénben és sonkinek, főleg pedig idegeneknek, nem volt szabad philosophusi köpenyt viselni a sophisták engedélye nélkül. (Olympiodor. Bekker kiadása 461. l.)

Ugyanott létezett még a VI-dik században is Plato academiája, melynek alapítványi tőkéje annyira szaporodott hagyományok által, hogy ekkor már az academia elnökének évi jövedelme ezer aranyból állt. (Photius, 345. l. A. 34.) s Menander történetirő mondja (Bekker-kiadás, 439. l.), hogy ő elgévezvén a jogtanulmányokat, nem érte magában hajlandóságot az ügyvédkedésre, sem arra hogy a szónoki művészet által magára fordítsa mindenki figyelmét. Mindebből könnyen kihozhatni, hogy a VI-dik században a classicaí görög nyelv és tudomány még élő virágok voltak.

Igaz ugyan, hogy Justinian latinul irta törvényeit, de a nép számára hivatalos görög magyarázatok is jelentek meg. Azután az ő újabb törvényei (novellái) eredetileg görögül irattak; a hivatalos rendeletek pedig többnyire két nyelven bocsáttattak ki; görögül a nép kedvéért, latinul a kormányzat miatt. (Justinian 76-dik novellája). To-

vábhá 555-ben Konstantinápolyból vizsgáló bíróság küldetett Colchisba valamely gyilkolási merény kinyomozására. Agathias (Történetei IV. könyvének 2-dik fejezetében, Niebuhr kiadása szerint) ezen bíróságot romai vagy inkább legattikaiabb törvényszéknek nevezi, s azt mondja, hogy szemben a vádlottakkal álltak a vádlók, t. i. a leghölcsőbbek a colchisbeliek közül, kik már régóta megtanulták vala a görög nyelvet. Innen világos, hogy akkorában a törvénykezés is még görögül folyt, következésképp hogy a régi görög nyelv is élt.

Hozzájárul még, hogy ezen VI-dik században ismert forrásaink szerint mintegy ötszáz munka jelent meg a régi görög nyelven. Ezek sorában volt 150 egyházi beszéd, 50 rhetorikai dolgozat, 20 jogtani s 5 politikai munka. De ha meggondoljuk, hogy az életírók több szerzőről csak ezt mondják: beszédeket irt; értekezéseket irt; sokat irt a nélkül, hogy megneveznék az egyes dolgozatokat; alaposan gyaníthatjuk, hogy a VI-dik században sokkal több görög munka jelent meg ötszáznál.

A VII-dik században, mikor szláv népek boríták el a romai birodalmat, melyeknek Hellas és Peloponnéz görög lakosai vitézül ellenállának, a császári kormány tekintélye egyedül azon tartományokra szorítkozék, hol görögök képezék a lakosság többségét, s hol a byzanczi kormány csak a görög nyelv használatában, a görög műveltség tulnyomóságában, a görög nemzeti érdekekben és érzületben, s a valódiilag görög közvéleményben kereste segéd társait. (Finlay: Greece under the Romans; 441. lap.)

Hogy az akkori görögök még sokat irtak, bizonyítja a VII-dik századbéli irodalmuk is, mely mintegy hatszáz, régi görög nyelven irt munkát mutatott föl, kétszáz egyházi és világi beszéddel. Theophylact Simocatta egy közgyűlésen olvasta föl a törvényes császár halálának leírását s mint maga mondja, könyvekre indítá a hallgatókat. Munkája még megvan; abból látjuk, hogy ha a nép értette az ő nyelvét, a régi görög nyelvnek is még élnie kellett.

A következő VIII-dik században Iréne császárné megkérte fia számára Erythso kezét, a ki Károlynak, a frankok királyának leánya volt. Megnyervén a királyleányt, hozzáküldött bizonyos Elizeus nevű görög tudóst, hogy az arát a görög nyelvben és irodalomban oktassa. (Cedré, 2-dik köt. 21. l. Bekker-kiadás). Ugyanezen században András, crétai érsek, vallási ódákat és egyházi beszédeket, Illés, szintén crétai érsek, magyarázatokat Nazianzi Gergely munkáihoz, Nicaei János emlékiratot Krisztus születéséről irtak a görög nép számára. Ezeket kívül még csak kilenc görög író tudunk fölmutatni a VIII-dik századból, kik többnyire hitbéli értekezéseket irtak. Valószínűleg sokkal több görög kéziratot állított elő ezen század is, melyek azonban a folytonos háborúk- és pusztításokban elenyésztek.

Sokkal nagyobb irodalmi termékenységet mutathatunk föl a IX-ik századból, melyben maga a császár, macedóni Vazul, kézi könyvet irt a törvényekről s Konstantinápolyi József énekeket szűz Mária minden

ünnepére. Az összes dolgozatok száma, ide értve a kisebb költeményeket is, mintegy kilencszázra rúg.

A X-dik századbéli görög nyelvről felvilágosít minket Konstantin Porphyrogennit, azt mondván (A tartományokról I. Könyv 43—46 l. Bekker-kiadás), hogy Miletől Ephesus, Smyrna és Colophonig jóni nyelven beszélnek az emberek; Colophontól Clazoménig s Chisson, Mitylénén és a thráciai Pergamon tul az éoli tájnyelv uralkodik; azon túl Abydus-, Propontis, Cyzicumig és a Granicus folyójáig görögöknek neveztetnek a lakosok, kik a közönséges nyelvjárással élnek, kivéve a byzanciákat, mert ezeknek dóri tájnyelvök van.

Ime tehát a X-dik században a régi görög nyelv dialectusaival együtt még élő használatban volt a népnél, mit az ezen korból ismert 180 görög munka is bizonyít.

A következő két században Eudoxia, VIII. Konstantin császár leánya és Iréne, Comnén Elek felesége hellen nyelven irnak szabályokat az apáczák számára, — Geometra János énekeket Isten anyja tiszteletére s a nagy ünnepekre, — Maurop János, theodosipoli érsek, 102 vallásos költeményt, — Simon, az ifjabb, és Nicephor meséket a nép használatára, — Nomophylax János magyarázatokat Justinian novel-láihoz. A nagyobb egyházi beszédek száma mintegy 140-re, és az összes munkáké körülbelül 400-ra rúg. Szerzőik pedig nem csupa byzantínok, hanem Trapezuntot képviseli Niphilin, Peloponnézt Miklós, methóni püspök, Caesareát Anastáz, Thessalonikát Eustáth érsek, Nicáát Eustrát metropolita, Corinthot Gergely a nyelvész, Crétát Phocas János, Ithacát Rhacendyt József, Macedóniát Bryenni Nicephor.

De a XII-dik század közepéből ismerünk egy versezetet, melyben a népnyelv nyomai is előfordulnak; ezekből tehát megítélhetjük ez utóbbinak akkori mivoltát is. Ezen versezetben panaszkodik bizonyos Ptochoprodosz a szerzetesek böjti ételei ellen. E l l i s e n (Versuch einer Polyglotte der europäischen Poesie) közölt ebből husz verset. E husz versben van 125 szó, melyekből csak egy idegen, 18 pedig csak a végragban különbözik a régi hasonjelentésű görög szavaktól; azután a régi dativus helyett kétszer accusativust találunk; a többiben tökéletesen öszhangzik a régi nyelvvel.

A XIII-dik században élt Andronik császár udvarában a híres Glykys János, a ki legszigorubban tartá meg kortársai közül az a t t i k a i b e s z é d e t, mint valamely szent tárgyat (Gregoras byzantíni történet. VII, 11. Schoppen-kiadás). Kortársai tehát még attikailag beszéltek. Ezt tanusítják az akkori írók is, nevezetesen Chumnus Thessalonikából, Gergely patriarcha Cyprusból, Moschopul Crétából, Acominát Mihály Athénből, következőleg a görög nép mindenféle lakhelyeiből, valamint az e századbéli munkák is, melyek között — jóllehet csak mintegy nyolczvanat jegyzett föl az irodalmi történet — a néphez intézett szép irányú attikai beszédek is találkoznak.

Cantacuzén császárnak történeteiből (Schoppen-kiadás II. 28) tudjuk, hogy a XIV-ik szdban a hellen volt a forgalmi nyelv a görögök és

az ázsiai népek között. Hogy pedig ezen nyelv attikai volt, bizonyítják az e századbéli munkák, számra nézve mintegy százötvenen, melyek szerzői a görögöknek sokféle lakhelyeit képviselik, és pedig Demeter és Illés Crétát, Pachymér György Nicáát, Chalcondylas Athént, Leo Mitylénét, Philes és Perdiccas Ephesust, Maximus Planudes Nicomédiát, Miklós Smyrnát, Nil Rhódot.

Még Siciliában s déli Olaszországban is közhasználatu volt a régi görög nyelv a XIV-ik századig. (Finlay : Greece under Romans, 515. l. és Niebuhr : Róma története I. 61).

E századból ismertünk több oly munkát is, melyek már görög népnyelven írvák. Ezen népnyelv pedig vagy tisztább vagy idegen szavakkal kevertebb, a mint t. i. azon vidék, a melyből e munkák szerzői valók, idegenekkel nagyobb vagy kisebb érintkezésben állt. Többire nézve leginkább megegyezik a régi éol-dóri nyelvjárással. E népnyelvi munkákhoz tartozik egyebek között egy verses krónika a frankok háborúiról Moréában a XIII-ik szdban; azután egy panaszdal Adrinápol bevételéről.

A XV-ik századot illetőleg Villemain (Lascaris ou les Grecs du 15-siècle) egy levélre hivatkozik, melyet bizonyos Phileph irt 1451-ben, hol azt mondja ezen időről, hogy az udvari emberek megőrizték a görög nyelv régi méltóságát és csinját, s hogy kivált az előkelő urnök, kik nem álltak viszonyban az idegenekkel, őrizték meg tisztaságában ezen nyelvet. S ezt megerősítik azon munkák is, melyeket e században Gaza, Theodor, Pletho, Bessarion, Trapezunti György, Camarióta Máté, Ducas János, Phrantzes, Codin Chalcondylas, Argypuk, Apostolios, Andronik Callist, a Lascarisok s. a. t. irtak.

Görög népnyelven készült munkák is maradtak fön e századból. Ide tartoznak: Konstantinápoly siralma a törökök által történt bevetele után, Konstantinápoly bevetele; Georgillasnak alagyája a dögmirigy fölött; Zinosz Demeter Békaegérharcza. A két utóbbi rimes versekben, minők már Homéernál (Ilias II. 87), Aristophanes Felhőiben (Dindorf-kiadás 302—307. s 494—496. v. És 711—715. v.); Lovagjaiban (518—519 és 686—687. v. Acharnánjaiban 595—597, és 1002—1009. v.); s Aesop meséinek tanulságaiban és pedig a 164, 177, 208, 308, 346-ik mesében (Tauchnitz-kiadás) s. a. t.

Konstantinápoly bukása óta ritkulnak a régi görög nyelven kiadott munkák s annál inkább szaporodnak a népnyelven írottak és a népdalok. De az egyházi és iskolai nyelv azután is a régi görög volt (Walz : Bhetores Graeci. Előbeszéd IX, X. Mynas : Calliope, ou Traité sur la véritable prononciation de la langue grecque. És Leace : Researches in Greece. 52. l.). S e részben meg kell gondolni, hogy egy nép sem vágyódik annyira a tudomány után, mint a görög. Tudva van, hogy az ismeretek haladása általában lassu és fokozatos, de a görögöknél az mintegy rögtön volt a XVIII-ik században. Alig penditette meg a műveltség hasznát néhány előkelő görög család Konstantinápolyban, már mindenféle keletkeztek görög iskolák és könyvtárak. Konstantinápoly, Smyrna, Chios,

Cidonia-, Janinában, s a legkisebb városokban is tolongott az ifjuság a tudományok csarnokaiba. Az oktatás a falvakig is elhatott s a műveltség oly gyorsan terjedt el a görög tartományokban, hogy kik egy évvel előbb látták, alig ismerhettek reájok. (Urquhart : La Turquie, traduit de l' Anglais par Raymond. Bruxelles, 1837. I. 88 l.)

Valamint a görög hajdankorban az értelmiség eszköze, a nyelv oly annyira megelőzte a többi emberi eszközöket, hogy Homér és Hesiod minden szenvedélynek tudtak beszédet kölcsönözni s minden isteni és emberi munkát leírni : ugyanilyen tüneményt látunk jelenkori utódaiknál is. Az eke még olyan, minő Triptolém korában volt ; a bort még mindig tönlökben tartogatják ; szóval az anyagi műveltség még hátra van, de nem úgy a szellemi. Görögország legelőbb akademikusokat, böseleskedőket akar ; később majd ácsokat és lakatosokat fog képezni. Ő irodalmi munkákat akar ; később majd képes lesz székeket, asztalokat, lábbelit és kalapokat készíteni. (Buchon Revue de Paris. 1842, II. K. 183. l.)

E tanulási vágyból ismerjük meg bennök azon ösök ivadékait, kik a nyugat tudományait fölatalálták, mert e szenvedély közös a társadalomnak minden osztályával Görögországban. Peloponéz parasztainál divatos a közmondás : „A ki nem ismeri a betűket, az nem ember.“ Eleusis falusi emberei a legkisebb részletekig tudják mindazt, mi az athéni egyetem tanáira s ezek előadásaira vonatkozik. És 1843-ban 112 államhivatalnok látogató az egyetemi előadásokat Athénben, kik, minthogy a függetlenségi háboru alatt nem volt idejük a tudományos kiképezésre, törekvének visszanyerni az elvesztett időt, a mennyiben koruk és hivataluk engedé.

A közép tanodákba járó ifjak száma 1843-ig változott 4500 és 5000 között. A tanárképző intézet növendékei voltak évenként 60-tól 80-ig s az 1839-dik év végeig 255 növendék kapta meg a tanári oklevelet. Ugyanekkor 225 elemi tanoda volt az országban 20506 tanulóval, de már 1840 végével 252 elemi tanoda létezett, melyekben 22000 gyermek nyert oktatást. A kormánytól független magánintézetekben pedig 10000 gyermek tanult évenként olvasni és írni. (Ampère : de l' instruction publique en Grèce. Revue des deux mondes. 1843. 112—124. l.)

Azóta pedig óriásilag halad a közoktatás ügye, mert 1854-ben főnállt 404 állami és községi elemi iskola 29267 fitanulóval s 31 leányiskola 3761 növendékkal. Ezenkívül 35 magántanodában 3426 gyermek nyert oktatást. Az összes iskolák száma volt 479, az azokban tanulóké 38,000, s a tanárok és tanítóké 688 ; úgy hogy Eurótasz partjaitól a Parnaszsz hegyaljáig s Arkádia kopár hegyeitől Théba völgyéig nincs falu, melynek nem volna iskolája. Hogy ezen haladás csakugyan rendkívüli, kitetszik az összes népesség számából, mely 1832-ben 612600, — 1843-ban 853000, — 1854-ben 1,200,000 lélekből állt. (*Ημερα* trieszti hirlap 1856. 26. sz. a párisi Constitutionnelle után). Az athéni egyetem rendes hallgatóinak száma volt

1843-ban	142,	1847-ben	270,
1844 „	167,	1848 „	305,
1845 „	195,	1845 „	347,
1846 „	250,	1855 „	590,

a mint ez az évenként kiadni szokott rectori beszédekből kitünik, melyekből azt is tudjuk, hogy az egyetemi könyvtár 1848-ban már ötven ezer kötetet számlált.

S valamint a görögök leontíni Gorgiastól Konstantinápoly bukásáig, tehát mintegy husz százal viszontagságai alatt, a rhétorok és sophisták munkáit előszeretettel tanulmányozák: szintugy első helyet adának ezeknek az iskolákban a mostani királyság alapításáig. (Walz. Rhetores Graeci. Előszó IX. X.) Miből megmagyarázhatni e népnek szónoki s dialecticai sajátságait.

Az Acropolis kiásatása Athénben s a benne föltalált (már Pausanias által leirt) emlékek, — a diadaltplomnak föld alóli előtüntetése és helyreállítása, — a propylaeumok kitisztítása, — a Parthenon és Theseum gyűjteményei, — s a fölfedezett számos föliratok közzététele szintén bizonyítják, mennyit képes, bár csekély eszközökkel, létesíteni a nemzeti érzelem, ha értelmiség és munkásság vezérlik. (Leake: Peloponnesia. London, 1846. 107. l.)

E munkásságot főnhangon hirdetik a tudományos társulatok, minők: 1-ör a neveléskedvelő társulat tanítónök oktatására; 2-ör régiség-tani társaság, melynek 1841-ben 380 rendes tagja volt. Évenkénti befizetésök 15 drachma, 3-ör a természetrajz társulata, mely ugyanakkor 56 rendes tagból állt. Munkálatait saját folyóirataiban közrebocsátja. A tagsági díj évenként 36 drachma. 4-er orvosi, 5-ör gyógyszerészeti társulat: 6-ör muzeumi társaság, melyet a tanulók alapítottak kölcsönös értekezések s tudományos folyóiratok olvasása végett; 7-er zenekedvelő s 8-ör horjavító társaság.

Hírlapok és folyóiratok, melyek mindenesetre a műveltség óramutatói, bőven jelennek meg. Egyedül Athénnek tizenegy nyomdájából húsznál több kerül ki; nevezetesen: Kormánylap, Figyelmező, görögül és francziául; Futár görögül és francziául; Minerva, Század, Honszerető, Remény, Nap, Hir, Alkotmányos, Nemzeti, Gyűjtő, tisztán irodalmi; Tanulók lapja, Új Pandóra, Új Göröghon, Aesculap, Orvosi méh, Régiség-tani hírlap, Emlé, Hét, Hírnök, Evangéliumi hirdető, hittani; Hadse-reg és tengerészet hírlapja.

Ezeken kívül más helyeken is jelen meg számos görög hírlap, melyek közül csak néhányat említek meg; minők: A Kelet, Amalthea, Smyrnában; Éol, Boszpor távirója, A Hang, Az Egyesség, Coreyra Phönixe, Javítás, Tripolisban; Hellen tükör, Átalakulás, Hellen lobogó Patrashan, A cycládi szigetek távirója, Byzanczi, Messénia hírlapja stb.

A görög nép vágyát a szellemi műveltség után tanusítják a népdal-nokok is, kik többnyire vakok s roppant számu népdalt tudnak könyv nélkül. E szellemi kincsessel bejárják egész Görögországot s a hol csak mutatkoznak, számos hallgatóság gyülekezik körülök, mely feszült fi-

gyelemmel kíséri dalaikat. E vak dalmokok a népnek hirlapírói, historikusai és költői s egészen hasonlítanak a hajdankori görög rhapsodokhoz. (Fauriel : Chants populaires de la Grèce moderne. Az előszóban.)

A népdalok történetiek, regényesek és háziak.

A történeti népdalok tárgyai legtöbbször a törökök elleni gyűlölet párosulva a leglángolóbb honszeretettel, a hősi tettek magasztalása, és bevett városok fölötti panaszok.

A regényes népdalokban a lyrai elem a tulnyomó, mely sokszor a legközönségesebb eseményt is mélyen megindult kedélylyel fogja föl s meghatólag zengedezi.

Az egyikben három óriás akar kitörni az alvilágból, mire egy leány kéri, vinnék el őt is magokkal; de azok azt válaszolják neki, hogy ruhája csörög, fodrai susognak s papucsai kepelnek, miáltal észrevehetné őket Cháron. A leány kész ruháját levetni, fodrait levágni s papucsait a lépcsőnél hagyni, csakhogy kimehessen s láthassa mit csinálnak a földön testvérei és anyja. „Leány! — mondják az óriások — testvéreid kört tánczolnak s anyád cseveg az utcán.“

Egy másikban a leselkedő Halál megállit egy hazatérő nyájőrt, hogy magával vigye a lelkét. „Hagyj békével — kéri az ember; — ott-hon fiatal feleségem van, a ki még nem illik be özvegynek. Ha gyorsan menne, azt mondanák, férjet hajhász, ha pedig lassan járkálna, ráfognák, hogy dölyfös; s kis gyermekeim is vannak, a kik árvák maradnának.“ Miután a Halál nem hallgatott rá, három napig birkóztak, miglen a szegény nyájőr elesett. — Ezen népdal emlékeztet Herculesnek a Halállal vívott harcára, azon különbséggel, hogy akkor Hercules volt a győztes. A mostani görög népnek épen olyan fogalma van a halál utáni életről mint a hajdankorinak. Az alvilágot homályos jeges laknak tartja, melyhez lépcsők vezetnek le. Erős ajtó zárja be, melynél Chárosz (hajdan Cháron) őrt áll és senkit nem ereszt vissza a világosságra. (Kind. Neugriechische Anthologie, 163. l.)

A „Csók“ czimű népdalban panaszkodik egy ifju, hogy nincs gyógyszer a világon, mely rajta segíthetne, kivéve egy leány csókját, mely nélkül nyolcz nap alatt meg kell halnia, s akkor majd siránkozik a leány, hogy ilyen derék legény szerelemből oda lett. — Theocrit 11-dik pásztordalában is panaszkodik Cyclops hogy a szerelem ellen nincs gyógyszer, kivéve a Múzákat, kikhez tehát folyamodik, hogy szerezzék meg neki Galathéa szerelmét.

Másban egy pásztor szomorog, hogy rablók jöttek lovat lopni a hegyre, de nem találván lovat, elrabolták juhait, kecskéit, tejes fazekát, furolyáját s aranygyapjas és ezüstszarvu fekete ürüjét. Azért eseng szűz Máriához, büntesse meg iszonyatosan a tolvajokat. Imája meghallgatott s ő igéri Máriának, hogy husvétra bárányt süt neki, mely a nyársról cseperegjen.

Tréfában sok igazat rejt a következő dal : Volt egyszer egy öreg, s volt neki egy kakasa, mely kukorikolt s felkölté az öreget. Jött a róka s fölfalta a kakast, mely kukorikolt. Jött a kutya s fölfalta a rókát, mely

megette volt a kakast. Ledőlt a fa s agyonütötte a kutyát, mely fölfalta a rókát. Jött a kemence is s megégette a fát, mely agyonütötte a kutyát. Jött a folyó s eloltotta a kemenczét. Jött az ökör és kiitta a folyót. Jött a farkas s fölfalta az ökröt. Jött a pásztor is s agyonütötte a farkast. S jött a dögmirigy és elragadta a pásztor, ki a farkast agyonütötte. — Némelyek azt vélik, hogy e dal alapja a zsidóknak passah-ünnepi éneke. Én azonban ezen eszmét már Anacreonnak 19-dik dalában megtalálom, hol ezt mondja: a föld iszik s a földet a fák isszák. A tenger issza a szellőket s a nap a tengert és a napot a hold. Hasonló ehhez az „Elárult szerelem“ című dal is, melyet itt Kerényi fordítása után közlünk:

Csöndes éjben a leány
Megesókölt titokban;
Gondolám, csak bizhatunk
Tán a csillagokban.

Elsevegte egy lehullt
Csillag a vizeknek,
Hab lapátnak, a lapát
A halászyereknek.

Kedvesének a háaszl
Eldalolta régen:
Zengi most fiú s leány
Minden utczávégen.

Majd ismét leányok énekelnek: anyám megbánod, ha öreg emberhez adsz nőül; mert az öreg kérdezi és keresi: hol a liszt? hol a só? hol vannak a heti tojások? hol az ebéd maradéka? Az öregnek tréfái olyanok mint a vízbeáztatott vöröshagyma és az ő szerelme vízes paraj; de az ifjú enyelgése olyan, mint a muskotálydió.

Egy más dalban a fogoly madár dicsékszik reggel és este, hogy nincs vadász, a ki megfoghassa. A vadász erre megharagudván, hálót rak a partra s lépvesszőket a mezőre. A fogoly jön inni s beleakad a esőrével. „Tágítsd — mondja — oh vadász a hálót, mert mindjárt oda vagyok.“ S a mint tágítja, elrepül. Oh balga vadász! Ilyen foglyot bocsátottál el, hogy más fogja meg.

A házi népdalokban leginkább nyilatkozik a népszellem, mely minden alkalmat fölkarol, hogy költői ömledézéseinek szabad folyást engedjen. Ujév napján házról házra mennek a gyermekek s eléneklik szerencsekívánataikat. De ha aztán a jutalom nem üt ki várakozásuk szerint, e záradékkal szoktak elbúcsúzni.

Kivánunk sok éveket,
Egy mérővel egeret,
S egy szítával gyökeret.

Tavaszi kezdetén ismét házalnak a gyermekek, s fából készült fecskét tartva kezökben ezt éneklük:

Jön a fecske messziről
 Tul a fejér tengeren.
 És leül és így cseveg :
 „Marcius te csapodár,
 És te gyászos Február,
 Bár havad és esőd nagy
 Mégis tavaszillat vagy.”

Ilyen dalok már a hajdankorban divatoztak a görögöknél. A Homérnak tulajdonított „Iresion” című epigrammiban ezt olvassuk :

Forduljunk a sokat tehető dúis férfi lakához.

Nyiljatok ajtók meg, sok gazdagság betolúl most,
 És szent béke malaszt. . . . .
 Évenkint egyszer hozzád mint fecske betérek.

Hogyha mit adsz jól van, ha nem adsz, úgy nem maradunk meg.
 Mert mi nem jöttünk veled itt egyesülve lakozni.

Hasonló fecskedalt idéz Athenäus (VIII. 60.)

Jött, jött a mi fecskénk,
 Hozván a szép tavaszkort,
 A szép esztendőket.
 A hasán ő fehérke,
 S feketés a gerincze.
 Fügesüteményt nem adsz hát
 A zsirteli házból?
 És bort a pohárban
 S turót a kosárban
 És buzát?
 Ha tojáshüvelyes kenyért se,
 Megvet a fecske.
 Tova takarodjunk, vagy kapunk valamit?
 Jó lesz, ha mit adsz, különben nem szabadulhatsz.
 Ajtódat elviendjük vagy kiűzőböd, tetőd',
 Vagy a te nődet, az amott benn pihenőt,
 Hisz' az piczinke; könnyen elvisszük őt. —
 De ha hozasz mit, az nagyon is jó kővez legyen.
 Nyisd föl az ajtót, fecskének nyisd föl azt,
 Mert nem vagyunk vének, hanem gyermekek.

Hogy a görög gyermekek még iskolába is énekszóval mennek, mutatja e kedves dal :

Szép ragyogó holdacsukám,
 Légy az uton lámpácsukám,
 Hogy találjak iskolába,
 Hol olvasni tanulok
 És istenhez fordulok.

Sokat éneklük a következő korszóval is :

Mariska ha vizért mégysz el,
 Mondd meg nekem mikor; mivel

Meg akarlak várni közel,
 Hogy korszódat eltörhessem,
 Hazatértem késleltessem.
 „Lányom hol a vizedényem?“
 Édes anyám! hát elcsusztam,
 Elestem és összezúztam. —
 „Elesüsztl? nem, az nem lehet,
 Átkaroltad legényedet.“

A bázi dalokhoz tartoznak a kétsorúak (disticha) is, melyeket tánczközben szoktak énekelni. Hadd álljon itt egynehány:

Két kedvese kinek vagyon,
 Az boldogan örülhet;
 Egyikkel ha viszálykodik,
 Másiknál földerülhet.

Ha megtagadsz most engemet, ugyan miért szerettél?
 Ha most eloltod a tüzet, miért hogy feltüzeltél?

Bort kíván a gesztenyézó, s méz izlik a dióra;
 De a leány csókot kíván estére s viradóra.

Ki látott olyan háborút,
 A hol szemek csatáznak,
 És habár nincs török, kardjuk,
 Még is sebeket vágnak?

Ez emlékeztet Anacreonnak 15-ik dalára:

Nem győze meg lovas vagy
 Gyalog sereg s hajóhad
 Engem, hanem legyőzött,
 A nyíl az ő szeméből.

Bárcsak fecske lehetnék, hogy
 Ajkaidra szállhatnék,
 Nehányszor megcsókolnálak
 S megint tovább repülnek.

Bárcsak kezemnek ujjai
 Arany kulesok volnának,
 Felnyithatók zárt lakatját
 A szívek ajtajának.

Járásáról megismerem
 Mindjárt, a ki szerelmes;
 Majd előre, majd hátra néz
 Hogy láthassa, a kit les.

Milyen édes a halálunk,
 Ha mint golyó érkezik.
 Mert harcban a vitéz halált
 Diadalnak nevezik.

Legyen elég ennyi a jelenkori görög népköltészetéről, mely az ifjúságteljes, a nemzetben még élő s elég tisztán megőrzött hajdani hellen szellemnek eleven kifejezése. (Folytatjuk.)

TÉLFFY JÁNOS.

ÉTUDES D'HISTOIRE PRIMITIVE. Y a-t-il eu des hommes sur la terre avant la dernière époque géologique ?

E cím alatt a Revue des deux Mondes 1858-ki mart- 1-ői füzetében Littré az institut tagja fölveszi azon már többször elövelt, eleinte határozottan elejtett, de az utolsó tizedben már kétséggel vegyes kérdést : éltek-e emberek a mostanit megelőző földtani korszakokban ?

Szakember szól a dologhoz, tudja a tényállást, ismeri a körülményeket, tolla ékes, helyenként elragadó s így egészben véve mulattatólag tanulságos olvasmány. Az ember létezéséről van szó, de nem a régiebb képletekben, hanem épen abban, mely a mostanit közvetlenül megelőzte, melyről eddig azt tudtuk, hogy a legnagyobb emlősök, az elefánt és rhinoceros csordák uralma alatt állott, melyeknek tetemeit még Szibéria jelenleg dermesztő égöve alatt is találjuk, de embercsontot vagy műmaradványokat együtt nem találván, az ember együttlétezését a tények parancsoló hangján szóló geologia tagadta.

Nem csupán a tények szólottak ellene, de az elmélet is : a tudomány azt állítja előnkbe, hogy a földtani képletek vagy tulajdonképp azok lakói közt hierarchia vehető észre, azaz, hogy minden kornak megvan a maga uralkodó állat meg növényosztálya; a legmélyebb, tehát a legrégebb képletekben az élet magasb foka sokkal kevesebbé volt kifejlődve, az akkor legnagyobb számban élt állatok szervezetükre nézve mind alantabb fokon állottak. E fejlődés azon fokban halad, a melyben a mostani képletekhez közeledünk. Tehát semmi felöltő sincs abban, hogy az embert, a biológiai sorozat koronáját, a régi korszakokban nem találtuk.

Azonban daczára a tény, meg az elmélet tetsző megegyezésének, időről időre kétség lopódzott be azon állítás bizonyossága ellen, mely az embert földünk minden előbbi korszakából határozottan kizárja. E kétség legkevesebbé sem rázza meg a tudomány oszlopaít; az elmélet, a kövületek tanulmányából meritett törvények mind bántatlanul maradnak; az élet fejlődésében a hierarchia ezután is megmarad, úgy mint tanítva volt ezelőtt, és az emberi nem ezentul is a legujabb kor sajátja marad, mert az szervezetre nézve a legemeltebb fokon áll; de vannak tények, a melyek, bár még nem egészen elfogadvák, a tudományt kényszerítik, hogy visszatekintsen, s figyelemre méltassa, sőt bizonyos makacsággal újra meg újra felmerülvén, előre látható, hogy némi módosítást fognak előidézni azon, a mi a fenebbi állításban tán igen is föltétlenül van kimondva. Ha a tények jól vannak észlelve, ha a következtetés helyesen van téve, el kell fogadnunk : hogy az ember régebben van a földön, mint a geologia eddig tanította, és hogy az együtt élt azon mastodommal és elefánttal, melynek fajai Európában nagyon el voltak terjedve, azon őri-

si szarvassal, melynek csontjait leginkább az irlandi tőrfa-rétegekből, sőt honunkban, hogy többet ne említsek, Ó-Budán a kis-czelli mésztuffból ismerjük, végre azon nagy medvével, melynek most már szintén nem él a faja, de a melyet a régi barlangokban, például a biharmegyékben, sőt Budán a Gellérthegy egy betemetődött barlangjában nagy számmal találunk. Az ember föllépését a földön tehát egy geologiai, de a mostanival közvetlenül összefüggő korról előbbre kell tolnunk, és így az élet, va lamint a történet sorozatába egy gyűfűrszemmel többet kell illeszteniünk.

A legrégebb népek legendái a minden emlékezetet haladó időkbe isteneket, fél-isteneket, óriásokat, titánokat, jobb időkben született vitézeket, hosszú életű patriarchákat, pusztító szörnyeket, csodás alakú állatokat s. a. t. vizyeztek; hivatva érzette volna magát a képzelet, a sötét előkort ily módon népesíteni. És ha valami jól megtartott nagy csontra, vagy vázdarabra, mely egy mostani állatot sem illet meg, buk-kantak, mi volt közelebb, mint ezt a kihalt nagy teremtmények maradványának tekinteni. Több évezrednek kellett elmúlni, s a tudomány-nak sok oldalról fejlődnie, míg végre Cuvier megtanított rá, e csontokban egy eltűnt, a mostanitól egészen különböző állatországot ismerni fel. Minden geologiai képlet a maga saját szerves teremtményeivel bír, ezek jellemzik azt, de viszont képesek vagyunk az eltemetett állat meg növénymaradványokból az élet akkori körülményeire törvényszerű következtetést vonni.

A kövülettan megalapítója épen azon okoknál fogva, melyek az ember geologiai létezése ellen felhozattak, e század elején kereken tagadta, hogy a mostanit megelőző korban majmok léteztek. Az óta több helyen találtak majomcsontokat, és most tudjuk, hogy az ezt megelőző korban a majom nemcsak ott élt, hol ma, hanem még Angliában is, hol most a hideg miatt nem élhetne. Be levén bizonyítva a majom létezése elméleti szempontból kevesebbé valószínű lett az emberé.

Lássuk a nyomozó földtan tényeit.

Észak-Amerikában Lund, egy fáradhatlan kutató, több mint 800 barlangot vizsgált meg, de csak hatban talált embercsontokat és csak egyben a mellett egyéb most élő meg kihalt állatrészeket. E tény tanúsítja, hogy az ember ott a historiai idő előtt is megvolt, és jellegére nézve ugyanaz, melyet az európaiak Amerika feltalálásakor ott találtak, s a minőket Mexico régi műemlékei állítanak elő.

Németségben szintén találtak emberi csontokat, melyek a mostani fajtól különböznek. Ausztriában Baden mellett egy koponya jött elő, mely az áfrikai szerecsenyéhez hasonlít; ellenben a Rajna és a Duna mentében talált koponyák Chili és Peru régi lakosaira emlékeztetnek.

Igaz, hogy még mindig vannak a palaeontologok részéről kéte-lyek; nevezetesen: hogy az emberi csontok ritkák; hogy azon rétegek meghatározása, melyekben előfordulnak, többnyire bizonytalan; hogy a körülmények különös összevágásával újabb korbeli állatok tetemei régebbi képletekbe is bejuthatnak; ezen ellenvetések tagadhatlanul arra kényszerítenek, hogy az ítéletet függeszszük fel, de a dolgot egészen elejteni, a

mint eddig sokan tették, nem szabad, mert a koponyakülönbségek figyelemre méltók, és azon körülmény, hogy e koponyák nem hasonlítanak a most itt élő emberéihez, oly tény, melyet ignorálni nem szabad. Lehet, hogy ez emberek még a celtáknak Európába jötte előtt éltek, nyom nélkül elenyésztek s így a történelmi korszakba esnek; de alakjuk nem áll elszigetelten; hasonlítanak a néger vagy a caraib fajhoz. Ez bizonyítja, hogy azon időben ugyanazon emberfaj élt nemcsak Áfrikában és Amerikában, hanem Európában is, tehát sokkal nagyobb területen volt, mint jelenleg; de ez egy palaeontologiai jelenség ha t. i. közel álló szervezetek nagy területet foglalnak el, úgy hogy e körülményt némileg kiegészítőül tekinthetjük, azon hiányok s kételyek ellenében, melyek a kövülve talált embercsontok meghatározása körül különben fenforognak.

Belgiumban Spring tanár egy esontbarlangban több állatmaradvány között embercsontokat talált, melyek szorgos tanulmányozása azt eredményezte, hogy a mostanítól különböző fajhoz tartoztak, mely nagy-ságra nézve Grönland és Laponia jelen lakosainak felel meg. Egyik kaponyán erőszakkal valami éles tárgygyal tett zúzódás látszott, sőt tovább keresve egy kőbaltát is lelt ott, melynek készítés módja igen primitív állapotra mutat, még lyuk sem volt rajta a nyél számára. A zúzódás minősége nem zárja ki, hogy e baltával történhetett. Ezen vizözön előtti emberekre nézve, kik ott tán egy kannibáli lakomára gyűltek volt egybe, többen azt a nehézséget hallatták, hogy ugyanegyütt hamu és szén is találtak. Erre méltán megjegyzi Spring, hogy mi oknál fogva mondhatjuk, hogy az akkori ember nem volt a tüiz-élesztés birtokában?

Azonban az ember jelenlétéről nem csupán emberi csontok, hanem emberi művek maradványai is méltán tanuskodnak, és újabb időben ezekre kitünő szorgalom fordítatik. Első volt Boucher Franciaországban, ki 10 évet szentelt efféle nyomozásoknak az özönvízi képletekben. Embercsontot nem talált, de talált a mi ugyanmit ér, fegyvert, edényt kőből, nemcsak egy ponton, hanem sok helyen. Ugyan e helyeken mastodon meg elefántcsontok bőven vannak. Ő meg van győződve, hogy a hol ezen emlékek tetemei hevernek, mindenütt talál az ember, csak türelemmel keressen, az ő iparból ily durva mutatványokat.

Boucher 9 évvel ezelőtt bocsátotta közre észleletét és nézetét, de nem mertek hitelt adni neki. Tamásainak egyike azonban dr. Rigollot megtért, a mint Amiens mellett nem sokára reá elefánt-fogak és egyéb csontok között baltát s más szerszámokat találtak kőből. Ő mint szakember kiment a helyszínére, s meggyőződött, hogy a réteg özönvízi, és így véleményét tétova nélkül megváltoztatva, Boucher részére hajolt. E szerszámok legnagyobb része laposra nyomott tojás alakú; melynek felső vagy vastagabb vége faragatlan, ellenben az alsónak széle és hegye oly éles, a mennyire csak várhatni azon primitív készítmédtől, melynek a esiszólásról fogalma még nem volt. Más eszközök tör, mások meg háromszögű gúla alakúak. A mennyiség nagyságát mutatja az, hogy félévnel kevesebb idő alatt ugyanazon egy kavicsbányában több mint 400 példányt találtak; úgy annyira, hogy valószínűnek találja az

ember, hogy itt azok készítésével tán több ember foglalkozott. Hasonló tények az újabb geologia évkönyvében nagy számmal vannak följegyezve, úgy hogy Németországban a tudomány legszigorúbb művelői közt is azon nézet kapott lábra, hogy a negyedkori vagy is özvívzi epocha egy részében Angliában, Franciaországban, Németországban és a mérsékelt égöv egyéb vidékein nagyobb meleg uralkodott mint most, úgy hogy déli emlősök is tenyészhettek; továbbá hogy az ember ugyanezen állatokkal együtt élt, és hogy azok némely faja az ő föllépése óta veszett ki.

Littré áttér azután a korszakok felosztására. Első a kőkor, mely kezdetét még az özvívz előtt vette, de folytatódott az özvívz utáni embernél is, sőt most sem bírtak még némely népek belőle kibontakozni, a melyek a polgárisodott világgal összeköttetésben nem állanak, ezeknél a feltaláló utazók köszereket találnak használatban.

Második a réz-kor (az arany és ezüstkor mellékes levén), ez a két fő fém-kor elseje. Ez is különféle időkig tartott a különböző népeknél. A trojai háborúkor a görögök még nem jutottak ki belőle; Homerban minden hadi gép rézből van, a védfelegyverek ezüsből és aranyból; a vasról mint igen drága anyagról tétetik ezen időben említés.

Végre jött a vas-kor, mely a rezet végkép kiszorította s az ember hatalmát is tetemesen emelte.

Kik az észlelt geológiát a bibliával szeretik összehasonlítani, nagy meglepéssel vehetik a negyedkori ember nyomainak feltalálását, mert így a mellett, a mi irva van, a tények is szólanak, s ezek azokat is meggyőzik, a kik magokat csupán csak tények által akarják meggyőztetni.

SZABÓ JÓZSEF.

LETTERS OF JOHN CALVIN. Compiled from the Original manuscripts and edited with historical notes by Dr. Jules Bonnet. Vol. II. (Calvin János levelei. Az eredeti kéziratokból összeszedte s történeti jegyzetekkel kiadta Bonnet Gyula tudor. két kötet.)

Ezen levelek — írja az angol Athenaeum — noha éppen nem tartoznak a könnyű olvasmányokhoz, mint lélektani adatok igen nagy becsüek. A genfi reformator, kitől az értelmi nagyságot lehetetlen megtagadni, úgy tűnik föl azokban előttünk, mint egy buzgó tevékenységű tudós, a ki inkább a fortiter in re- mint a suaviter in modo-ban ment túl a határon; éppen nem tüzes képzelődésű, hideg, számító, takarékos természetű, akár egy könyv eladásáról, akár egy háznak barátja számára megvásárlásáról, akár házasságról, hagyományozásról, vagy egy nemes proselita megszerzéséről legyen szó; befolyásra vágyó, mit azonban nem annyira személyes erőfeszítéssel, mint alárendelt ügynökök által nyer meg, előbb Cop Miklós, s később főleg alter-egoja, Farel utján; kissé ingerlékeny, kissé ócsárlásra hajlandó, nagy mértékben bosszúvágyó, szintugy mint Loyola, nem sokat gondol az ékesszólással, de — szintugy mint amaz — hajthatlan, engedelmesség és fegyelem dolgá-

ban; komor, szigorú és következetes theocrata. A levelezés 40 éven át terjed. 1526-ban kezdődik egy olyan levéllel, melyet az akkor 17 éves Calvin egyik tanuló társához szülővárosából, Noyon-ból (Picardiában) intézett; hova az orleansi jogiskolából csak azért tért vissza, hogy atyját meghalni lássa. A levelek nagyrésze latinul van írva, mely nyelven a reformator inkább csinosan és kerekdeden, mint elmésen vagy kellemmel írt. Erasmus, vagy Scaligoréival összehasonlítva, ezen levelekben hiányzik az élénkség; Lutheréi mellett kevés azokban a nyíltság, s a férfias buzgalom: s hiában keressük azokban Melanchton gyöngéd, szerető vallásosságát. Calvin hidegvérű, s rideg józansággal ír. Mint a levelekből látjuk, — Calvin, midőn első irodalmi vállalatát, kedvencz Senecája „De Clementia“ című kis értekezésének fordítását ki nyomatá, igen szorult pénzügyi helyzetben volt, s csakhamar az inquisitio által is üldözöbe vétetett. Azonban a szép Valois Margit — l'âme pecheresse, — őt mindjárt ótalmába veszi; kinek védszárnyai alatt, s Deparcan álnév segélyével, az üldözés elől „egy számára épített nyugalmas fészekbe,“ — mint látszik — Angoulême-be menekül; hol barátja, du Tillet Lajos kanonok és főesperes. 1535-ben 26 éves korában jelent meg Basel-ben „Institutiones“ című híres munkája, hallhatatlan előszavával, s roppant sensatiót gerjesztett. Néhány évvel utóbb ezen munka újra megjelent Strassburg-ban. Franciaország most „valódi pokollá lett,“ hol háború, dögvész, s inquisitio dühöngenek; Calvin tehát miután Noyont csak azért látogatója meg újra, hogy Károly testvérét eltemesse, s egész vagyonát eladja, — Antal és Mária testvéreivel Genfben keresett menhelyet, hova 1536 augusztusban érkezett meg, s a hol Farel Vilmos mestert segíteni kezdé „a gonosztevőknek skorpiókkal fenyítésében.“ Itt most nem sok idő marad levélírássra; egyházi beszédekkel kell tartani, a tánczot és zenét eltiltani, a hosszú hajat levágnatni, harangokat önteni, a templomba járást megparancsolni, az erkölعتelenséget kiirtani, s a polgárokat megesketni a tizparancs megtartására. Mint várható volt, a hedzsira Calvinra nézve is bekövetkezett; s Farellel együtt, — „átázva, és gyalog, a folyam gyöngédebben bánván velünk, mint embertársaink“, — Calvin 1538. május vége felé Strassburgba érkezik. Itt írt leveleiből kitéjük, mennyire el volt halmozva mindenmüi dologgal, úgy hogy csupán a hosszú éjeken vehet magának egy kevés időt levélírássra. Adóssági gondok is terhelik; a nyomdát ki kell fizetni, s Genfben levő könyveit kénytelen eladatni. Könyveinek árából „kielégítheti a vendéglőst a jövő télég“; — s „Vendelin, a nyomdatulajdonos, kinek könyveit bizományba adá, minden rendkívüli kiadást fődöz.“ — Most nősülésre kezd gondolni. Mint egy levelében kijelenti, „ő nem tartozik azon esztelen szerelmesekekhez, a kik még vétkeiket is kedvelik azoknak, a kiknek szép külsejébe első látásra beleszeretnek. Őt csak úgy vonzza a nő szépsége, ha az egyszersmind szűzies, ha nem nagyon kényes, vagy finnyás, ha takarékos, ha türelmes, ha remélhető, hogy gondja lesz férje egészségére.“ Előbb egy fiatal, gazdag, és jó családbeli német hölgyet akart nőül venni, ki azonban nem tudott francziául, s úgy látszik nem

volt hajlandó, Calvin kedvéért francziául tanulni. Miután még egy másik tervezett házasság is abba maradt, — a reformator végre Strassburgban egy áttért anabaptista özvegyet, (de Bure Idelette) vett nőül, kinek multjáról a genfi hölgyek, Calvin visszatértekor, némely nem igen jóindulatu észrevételeket tettek. Ez utóbbi esemény 1541-ben történt; a város öt kárpotlásúl új finom posztó-öltözettel, házzal, kerttel, ötven dollárnyi fizetéssel, s 12 véka húza, és két hordó bor járandósággal ajándékozá meg. Az ó-testamentomi fegyelem most ismét helyreállitatik; a táncz fogással, az öngyilkosság becstelenséggel, az atya és anya szidása s a házasságtörés halállal büntettetik. — A második kötet Calvin növekedő népszerűtlenségéről, családi bajairól, neje betegségéről, (az ágy melyen alszanak, s az asztal, melyről ebédelnek, sem levén sajátjok), egyetlen gyermekének s erre csak hamar nejének haláláról értesít, — mely utóbbi csapást ő resignatióval tűrte. Több levél van ezen kötetben Sommerset herczeg protectorhoz, Cranmerhez, VI-ik Eduárdhoz, Seymour Annához, Bucer Mártonhoz és Lasco Jánoshoz, a londoni francia protestans egyház főnökéhez. Servetus szintén megjelenik a levelezési látkörön, ezen jelentékeny czélzással: „Legközelebb Servetus levelet intézett hozzám, leveléhez egy unalmas és esztelen munkát csatolván, — azon thrasói kérdésessel, hogy rövid időn valami bámulatost és példátlant fogok látni. Ha megegyezem benne, meg fog engem látogatni; ha eljő, s ha szavannak van valami nyomatéka, nem hagyja el élve a várost.“

TÓTH D.

MÉMOIRES ET JOURNAL SUR LA VIE ET LES OUVRAGES DE BOSUET. Le Dieu apát eredeti kéziratai szerint most először kiadva Guetté apát által 1856-7. Négy kötet. — Ára 24 franc.

Le Dieu apát, kinek kézírata, másfél század mulva, most először lát napvilágot, a XVII. század egyik legnagyobb egyházi szónokának húsz éven át magán titkára, gondolatai s munkái megbizottja volt. Az adatokat melyeket emlékiratában s naplójában följegyzett, részint Bossuet szájából, részint saját tapasztalásaiból meríté. Kár, hogy az ember jellemzésére nem fordított nagyobb gondot s csak az egyházi férfit tartotta szeméi előtt. Helyen helyen erőt vesz a nagy férfi felsőségén az alárendeltnek bizalmas, otthonias hangulata s egy egy naiv megjegyzés a régi példabeszédet juttatja eszünkbe, hogy benső szolgálja előtt egy nagy férfi sem lehet nagy.

Soha ember lelkiismeretesebben nem szentelte magát, minden tehetségeit s egész életét, hivatásának, mint Bossuet. Első gyermekkora óta, korán fejlődő elméje, kitartó szorgalma, s idején érett lelkesedése, az egyházi pálya felé irányult. Ifjúságában buvárkodó tudóssá s egyszerűsmind szónokká képezte magát; érezvén, hogy a legragyogóbb szónoklat s a legmélyebb tudomány egyesült fegyverei vivhatnak ki csak valódi diadalt ott, hol az elmékre és a szívekre egyiránt kell hatni. Szülőváro-

sából, Dijonból, hol tanulását kezdé, tizenöt éves korában jött át a párisi egyetemre. Sorsa úgy akará, hogy a fővárosba léptekor mindjárt egy felejthetlen benyomást adó jelenésnek legyen tanuja; az egyház és állam nagy emberét, Richelieu bibornokot haldokolva vitték át a tömeg elől elrekesztett útczákon a Cardinal-palotába. Nehány nap mulva, az ifju pappelölt, pompás ravatalon kiterítve látta a nagy halottat, kinek hírben és hatásban, ha nem is általános, de legalább részbeni örökösévé vala leendő.

Ily ifjan már, tudománya s ékesszólása hirtelen, a főváros első köreibé elhatott. A rambouillet-palotában elébe adott szöveg, s kitűzött tárgy felett csaknem rögtönözve kellett szónokolnia. A tudós és mivel hallgatóságot nemcsak meglepte, de ámulatba ejté és elragadta a széles terjedelmű tudomány, előadási készség, erő, báj, melyek fölött a fiatal szónok rendelkezett. Azután püspökök előtt kelle a kísérletet ismételnie, — hasonló eredménnyel s hatással, mit növelt az is, hogy képességénél még nagyobb volt szerénysége.

Valóban Bossuet szerénysége sokkal nagyobb, előre törekvése sokkal nemesebb volt, mintsem világi hiúság kísértetbe ejthette volna. Szent Ágoston akkor vevé a kereszttség újja szülő ferdőjét, midőn ifjukora szenvedélyekben s féktelenségben kitombolt, — Bossuet kora ifjuságát bűn szenyje nem moeskolta, szívet földi szenvedély tüze nem égette. Egész lelke csak szenthivatására irányult, gondolatának, vágyainak, érzelmeinek egész világa ebben volt központosítva. A mint egyházi pályáján új meg új fokozatokra lépett s szenteltetett fel, mindannyiszor újabb mély tanulmányokra adta magát. Mily komolysággal vevé a tudosi koszorút, mutatja azon körülmény, hogy halála előtt kevéssel, emlékezetéből ismétlé azon alkalommal tartott beszéde azon szavait, melyekben az igazság bajnokául esküvék föl, oly hő lelkesedéssel, minő a keresztység első vértanút megillette. Midőn az áldozárságra akará fölszenteltetni magát, sz. Lázár zárdába vonult, s ott a főnök lelki vezérlete alá ajánlá magát. Ez a nagyratörő lelkű ifjut a zárda legeggyűgyűbb s legkegyesebb papja alá rendelte, tanítani kívánván alázatosságra s önmegadásra.

Midőn párisi iskoláit elhagyá, a hir teljesen kiképzett theologusnak mondta őt. De a rendkívüli férfiak nevelése, s önképzése tulajdonkép még ott kezdődik, hol más már teljesen bevégzettnek tekinté a magát. A nagy világba kilépés helyett, hol az első körök által igen is szívesen fogadtatott volna, Metzbe vonult — s hat évet, teljes elvonultságban egyedül tanulmányainak szentelt. Legmélyebb és legterjedelmesebb buvázkodásokat tett a szent- és az egyházi írók szellemében, az egyház történelmében, a conciliumok végzéseiben stb. A magány s tanulmányok e hat első éve után is még tizenegy évig élt Metzben, megfeszített munkálkodását csak olykor szakítva meg egy egy párisi uttal, néhány szónoklat tartása végett.

Midőn először vala Párisban nyilvánosan fellépendő, reugeteg nagy volt a feszült várakozás. Az egyház ajtóit valódi ostromot állottak ki. Az

anya királyné is a hallgatók közt volt s könyekre indult. A hatás óriási vala. Az egyházi szónoklatban forradalom állt be, s Bossuet a szószék Corneille-e lön. Cheminais és Desmares szórszálliasogató tudománya, Maskaron és Flechier czikornyás rhetoricája egyszerre háttérbe tollattak ez életteljes és rohamos ékesszólás hatalma által. A legkitünőbb tudósok egyházzól egyházra kísérték őt s hallgatói közé vegyültek, hogy tanulmányozhassák. A politika és harc nagy emberei, Condé, Turenne, Bouillon bibornok, Le Tellier minister, bámulóivá s barátivá váltak; maga a király felkérte őt, hogy 1661 adventben a Louvre-ban papoljon. Tíz év lefolyta: alatt, Páris templomai, kápolnái, palotái Bossuet kimerithetlen ékesszólásától viszhangoztak. Az anyakirálynő állandó hallgatója volt; s csak kora halála gátolta meg, hogy kedvence elöléptetése iránti terveit végre nem hajthatta. Longueville hercegnének bünbánatában lelkivezére volt. Ha nemes családok leányai fátyolt öltének, Bossuet-t kérték föl az ünnepeyes fölszentelésre. Haldokló nagyok kezeihez ohajták letenni utolsó bünvallásaikat. Ihlett heve megtéríté Turennet, s a nagy Condét úgy elragadta egyszer, hogy az egész udvar előtt megölelte. Arnould egy tanácskozmány végén azt nyilvánítá, hogy pár óra alatt többet tanult Bossuet-tól, mint egy egész tanfolyam alatt különben.

De mind e hatás, tetszés-zaj, magasztalások el nem szédítették. Párisi diadalaiból sietett kibontakozni, hogy újra metzi magányába viszatérhessen. Ottani nyája között rendes mindennapi foglalkozásai letett fonalát fölvevé a férfi, ki inént a főváros csodája s az udvar hálványa vala. Éjei újra tanulmányok közt folytak le s minden reggel a miseoltárnál állott, csengő hangjával az ájtatos nép énekeit vezetni.

Le Dieu érdekes részleteket ad azon módról, melyszerint B. beszédeit készíté. Gyorsan vetett papírra szentirati szövegeket, — érveket és eszméket a tárgy és alkalom szerint. Azon nap reggelén, midőn szónokolnia kellett, mélyen elmélkedék s e vázlatos papír fölött lelkében egész beszédét kidolgozá (ugy tapasztalta, hogy a leírás szórakoztatja s elvonja figyelmét); — s ilyen módon kétszer háromszor átment mindazon, a mit mondandó vala, mindannyiszor változtatva, javítgatva, épen mintha az egész le volna írva. A szószékbe soha föl nem lépett, a nélkül, hogy félrevonulva magában le ne borult s a kereszt lábánál az isteni segedelemért ne könyörgött volna; gyakran mohó vágygyal futott át az evangélium néhány lapján. A szószékben komoly arca, méltóságos magatartása szent félelmet ébresztett, korán szürkült haja gyűrűkben omlott vállára; szemei hatalmas és hódító villámokat löveltek szabályosan görbült szemöldökei alól, — mint az orosz lány tekintete, midőn pihenni leereszkedik; orra sashajlásu, szabályos; arca tojásdad körrajzu; simára borotvált; ajkai kecseljes metszetűek s felső ajakán csinos bajusz adott férfias kinézést mozgalmas arcának, mi igen jól illett annak, ki a vitézkedő egyház előharczosául tekintetett, bár fegyvere a mellén ragyogó kereszt vala is. Előadása kezdetben csöndes és méltóságos, — fokokként hevül s a mint tárgyhöz melegült, lelkesülése ragályosan hatott és ment át hallgatóira; azok növekedő megindulása visszahatott reá; az

ezernyi rajta csüggő tekintetek tüzéből saját lelkesedése szivott táplálékot; jegyzetei nyüggé váltak szelleme szabad röptén s bátran és merészen bizta magát lelkesedése rohanó árájára. Ily perczekben — így ír Le Dieu — úgy tetszett, mintha a megnyílt égből a szónok és hallgatók reszkető lelkeire egyiránt a szentlélek lángja szállt volna alá! Másszor ismét minden homlok halványan hajolt meg, minden szem alázatosan lesütve, minden ajk bünbánat sohajaival félig nyitva maradt — s a törődés szelleme sok megkövült szívet fel látszott olvasztani.

Nagyobb hatást tán egy beszédével sem idézett elő, mint két halotti szónoklatával, két királyi halott felett. Anglia számúzótt királynéja volt az első. „Tanuljatok hőcseséget ti királyok! Vegyetek tudományt, ti földnek birái:“ vala alapigéje. Fölhasználva a döbhentő hatást, mit maga a tárgy s a jól alkalmazott alapige tett, — megrázó előbeszéd után egyszerre a királyok királyának, a birodalmak végetlen hatalmu urának rettenetes ítéleteiről rántotta le a leplet, kinek lehellete ellen a legtömörebb pyramis sem lehet védfal. E nagyszerű beszéd fénypontját azonban Cromwell jellemzése képezi. Erős merész vonásokkal, és emelkedett függetlenséggel rajzolja azon hatalmas alakot, mely a forradalom forgó szelét támasztani s fölötte uralkodni oly erős vala, — úgy tekintve őt, mint egyikét azon rendkívüli eszközöknek, melyekkel a kitanulhatlan gondviselés él olykor a birodalmak alakjának megváltoztatására. Huguenotta és hős, országlár és szent, katona és tudor, proféta és hadvezér, békében és harezban nagy, erős és fáradhatlan, — eszély és tevékenység által a szerenesét leigázni, pártjára kényszeríteni tudó, tanácsban úgy mint a vezéri sátorban kipuhathatlan tervező, — egy nemzetet a szabadság zászlójával rablánczra füzni képes: ily csodás alak gyanánt lép elő Cromwell a nagy szónok szobrászi kezéből. — Másikoldalon a királyné: csüggedetlenül küzdve a sors és nép lázadása ellen, mindig új erőforrásokat keresve, a teugert kilenczszer áthajózva, harez és hajótörés vészei közt vidáman és bizva, — a királyi tanácsot biztatva, a vesztett tért lépésről lépésre védve, — minden talpalaton megállva mint egy állva maradt oszlop, mely miután sokáig egymaga tartá fön a roskatag boltozatot, végre az omladék felett büszkén, fájdalmasan, de megtöretlenül tekint szét, — im ez a szerencsétlen s balsorsában nagy királyné képe!

A végzet úgy akarta, hogy egy fiatal herczegnő, kinek könyei hőven ömlöttek a szerenesétlen királyné ravatalára, legyen a halál közelebbi áldozata, s Bossuet ékesszólásának tárgya. A szerencsétlen angol királyi pár leánya, a francia király fivérének (Monsieur-nek) neje, Henriette, madame, volt ez. Halála oly hirtelen történt, hogy Bossuet szavai szerint a palota nyugalmát fölverő e két kiáltás „madame se meurt, — madame est morte“ — csaknem öszvefolyt. Haldokolva Bossuetnek kívánt meggyónni — s midőn ez megérkezett, úgy mondá hogy nem érzi többé a halál félelmeit sem a haldoklás kínait. Magát az erős és hitteljes férfit is megrendíté a bús látmány: kítüzve látni a halál fehér zászlóját e

szép és fiatal arczon. E bús benyomás hatása alatt tartatott a halotti beszéd, csoda-e ha elragadó volt?

Ötvenöt éves korában híre és befolyása tetőpontján állott. Ezentúl még huszonnégy évet élt, de ez utolsó évek folytonos harc és küzdelem éveivel valának. Majd a protestantismus, majd maga az egyház keblében fenyegető szakadások s általa tévtanoknak tartott vélemények ellen kelle küzdenie. Legsajnosabb azon vitája, mit a nála ifjabb, de növekedő hírével s befolyásával őt már más elhomályosítani látszó Fenelon ellen folytatott. Bizonyos egyházirodalmi ügyben ellenkező nézetek voltak, s emlékiratokat bocsátottak világ elébe. Bossuet eretnekségi-vádat emelt Fenelon ellen a szentszéknél; a hibornokok sőt maga a pápa is Fenelon részére hajlottak. A büszke, és befolyása hanyatlását féltékenyen szemlélő Bossuet, a királytól pártolva, ennek nevében fenyegető szavakkal követelte a pápától, hogy az ügy eldöntessék. A pápa, mind két részre igazságot szolgáltató, vagy inkább mind két félt feddő ítéletet hozott, mely bár egyenesen Fenelon ellen volt intézve, Bossuet-t tulajdonképp inkább vádolta. Fenelon szeliden hajtá meg fejét, szószerében önmaga hirdeté ki az őt kárhóztató ítéletét, s magányba vonult. Ellenfele nagyobb hatalommal s befolyással dicsekedhetett, mint valaha.

A két főpap soha sem békült ki. Bossuet halála előtt kevéssel is úgy nyilatkozott Fenelonról, mint álszenteskedőről. Vitájok valódi oka különben Bossuet büszkeségében gyökerezett, mely sem ellenvéleményt nem tűrt, sem ahhoz nem szokhatott, hogy hírért, befolyását még életében másnak kénytelenítségük átengedni. — Feltűnő, hogy két, sarkilag ellenkező jellegnek két oly rendkívüli példányát mutató föl egyszerre a gondviselés a francia egyházban. Bossuet a férfikor erélyével s állapotosságával született; Fénélon aggkoráig megtartá az ifjkor nemes tüztét s határtalan rugalmasságát. Bossuet a félelem, Fénélon a szeretet tanát hirdette. Bossuet tekintete az örökös visszafelé nézésben megkövült — Fénéloné mindig előre volt függesztve s ezáltal rajongóvá vált. Amaz a merev változatlanyságot, ez a haladást szerette. Amannak szívében bizalmatlanság s kétely, emezében bizalom és szeretet lakott. Bossuet a héber és római, — Fénélon a görög és evangéliumi elemet képviselte. Amabban egy Angelo Mihály vésője alól kikerült proféta méltósága, ebben egy Guido Reni-féle vértanu magasztaltsága volt megtestesülve.

Le Dieu apát naplójából érdekes részleteket nyerünk Bossuet utolsó napjairól. Híven Condé feletti emlékbeszédében tett fogadásához, élete utolsó idejét egyházkerülete s nyája ügyeinek, s pásztori kötelességeinek szentelte. Letette a méltóság aranyos bitorát s egyszerű városi népek és falusi tömegnek predikálta az igét, atyai indulattal. Betegeket látogatott, gyermekeket oktatott, nyomorultakat segített. Azonban a kínos betegség tette gyötrelmesekké utolsó éveit. Végre nem utazhatott. A legrövidebb kocsizás is kiállhatlan kinná vált. Fekve sem szünt meg szelleme munkálni. Tanulmányai haláláig kísérték. Előbbi munkáit olvastatta föl litkára által, azokban javítgatott, változtatott. De vége közelgett. Folytonosan így sohajtozott: „fiat votuntas tua!“ — „Domi-

ne, vim patior; sed non confundar, scio enim, cui credidi.“ Másszor ismét midőn dicsőségét s nagy erényei fényét emlegették, „hallgassatok — ugymond — s kérjétek istent, hogy bocsássa meg bűneimet.“ 1804-ben, april 12-kén halt meg, 77 éves korában. Voltaire ekkor tiz éves volt.

Az utókornak nagy követelései vannak a nagy szellemekkel szemben. Szónok vagy tudor, király, hódító vagy országlár lett légyen valaki: a kérdés ez, mikép sáfárkodott talentomával, mikép hasznosította a természet adományát? Az ész diadalmai, mint a csatamezőn kivivottak, inkább ragyogó, mint hasznos és gyümölcsöző győzelmek lehetnek. Ha ily ítélet alá vonjuk Bossuet-t, szigoruaknak kell lennünk. Barát és ellenség egyiránt megadja neki azon tiszteletet, mi a nagy elmét, mély tudományt illeti, — de e tisztelet tömjéne szegény ahhoz képest, a mit a sziv nemessége nyerhetne: azon megnevezhetlen rokonszenvhez, a mit a kortársak milliói s a késő utókor is éreznek az emberi nemzet valódi jóltevői s vezérei iránt, mi túlszál a tér távolán, túléli az időt s csak terjedtebb és mélyebb lesz a mint nemzedékről nemzedékre száll. Bossuet maga, ha nagy, de hideg és setét szelleme köztiünk megjelenhetne, nem ohajtana a szeretet ítélő széke elé állani, — mint tudós, író, szónok, államférfi és főpap kérné ítéletét az utókortól.

SZÁSZ KÁROLY.

THE LIFE AND WORKS OF GOETHE, with Sketches of his Age and Contemporaries. By Lewes. — Goethe's Briefe an Frau von Stein. Herausgegeben durch Scholl. — Aus Herders Nachlass. Herausgegeben von Düntzer und von Herder.

Az „Edinburgh Review“ a fenczimzett munkák *) ismertetése alkalmával igen érdekesen fejtegeti Goethe jellemét és erkölcsi befolyását. Kiemeli fényes szellemi tehetségeit, írmodora változatosságát, erejét és kellemét, mély behatását az emberi szívbe, classikai finomságát, alapos és öszhangzatos nézeteit a természetről, s jó ízlését a művészetben. A legszebb dicséret, a mit íróról elmondhatni. Más részről azonban ugy találja, hogy Goethe rendkívüli észtehetségeivel a közszellem lealjasítására, s a társadalom erkölcsi ízlésének megrontására élt vissza, a valódi erkölcsi nagyság, a jogosság és humanitas elvei iránti közönye, vagy azok megvetése által. Szigoru ítélet. Lássuk indokolását.

Hogy Goethe, oly nagy költő létére, miként és mennyiben nem emelkedett föl a valódi nagyságig, — részint tetteiből, részint munkái irányából ügyekszik kimutatni az angol szemle.

Tetteit illetőleg, éltéből különösen három oly pontot emel ki, melyekből világosan kitétnik, hogy ő saját gyönyörének és kényelmének rendszeresen feláldozá mások legszentebb érdekeit és legerősebb igényeit. Ezen három pont közöl az első: a fiatal szépség és ártatlan szerelem ama bájló mintája, Sesenheim Friderika irányábani magaviselete; — a máso-

*) E munkák közül az elsőt bővebben fogjuk ismertetni. — Szerk.

dik azon mód, a mint Kestnernek és nejének bizalmas barátságát visszafizette; s a harmadik ama szerep, melyet saját hona élethalál-harczában jelölt ki maga elé. Mindezen tettek — úgy látszik — nem rossz szándékból, vagy saját jogérzete megsértéséből, — hanem az erkölcsi kötelezettség hiányos érzékéből eredtek.

Az említett események elsejét illetőleg, Goethe 1770. octoberben, strassburgi tanuló korában ismerkedett meg a sesenheimi lelkész hájló fiatal leányával, a ki életkora s egyszerű falusi nevelése egész gondtalan ártatlanságával adta át magát a Goethevel társalgás varázsának; s a kölcsönös szerelmi vallomást folytonos levelezés s többszöri látogatás követte. De már 1771-ben tavasszal Goethe szégyenleni kezdé az egyszerű leány szerelmét; zsarnoki képzelődése csakhamar erőt vett gyöngé szívéen; s Frankfurthból irt levelében búcsút vett Friderikától, a ki válaszában sehzett szívének egész keserűségét s fájdalmát kiönté. Goethe — mint maga mondja — „csak ekkor tudta meg, mennyire elrablá a leány lelki nyugalmát.“ E vallomásból eléggé kitiünik rokonszenvének gyöngesége; valamint az is, mily nehezen tudta felfogni az emberi lényeknek egymás iránti kötelezettségeit. Nyolcz év mulva újra meglátogatván Sesenheimot, leirta találkozását Friderikával, Stein asszonyhoz intézett levelében, kinek ő akkor bevallott szeretője volt. Ezen levélből kitiünik, hogy lelküsmereite megnyugtatóására nem annak érzete volt szükséges, hogy nem követelt el rosszat; hanem azon bizonyosság, hogy gyöngéd és nagylelkü áldozata részéről ment minden szemrehányástól és panasztól. Mindemellett is nagyobb elnézéssel tekinthetők magaviseletét Friderika irányában, ha, szerelmének emléke iránti tiszteletből, saját keblébe temette volna rövid és szerencsétlen viszonyának egész történetét. De ez nem fért volna össze Goethe nézeteivel az emberi lények felhasználásáról; s ezért Friderika alakját, költői képzelődésével földiszívtén, egy csinos kétértelmű beszély hősnőjévé tevé. Goethe imádói, hogy bálványukat igazolják, a nemeslelkü leány jóhíret aljas és alaptalan rágalmakkal igyekeztek hemooskolni. Ily drágán fizette meg Friderika rövid fényes álmát; boldogsága lerontatott szeretőjének hűtlensége —, s jóhíre beszennyezettett az annak hírességével érintkezés által!

Az erkölcsi érzéketlenségnek egy másik, még meglepőbb bizonyítványául szolgál Goethe viszonya Kestnerrel és nejével, s ama körülmények, melyekből világhírű „Werther“-e keletkezett. Kestner, egy fiatal hannoverai, a választófejedelmi követség titkára levén, a Wetzlarban székelő Reichskammergerichtnél, — ott csakhamar beleszeretett a németrend amtmanjájának, Buffnak, második leányába, Lottiba (Sarolta), s ennek szülei által a leány jövőbeli férjeül hallgatólag elfogadtatott. Így állottak a dolgok, midőn Goethe Wetzlarba jött, a Reichskammergericht törvénykezési eljárását tanulmányozni; s megismerkedvén előbb Kestnerrel, majd Lottival, ez utóbbiba nemcsak beleszeretett, hanem annak szerelmét be is vallá, s a szerelmesek állandó társává lön. Kestner gyanú vagy féltékenység nélkül tekinté a fiatal költő imadását; s maga Lotti — úgy látszik — meg tudá őrizni Goethe hódolatát és hő barátságát, a nél-

kül, hogy Kestnerhez hűtlenné lett volna. Azonban végre Goethe mégis ezen helyzetet tűrhetlennek találván, 1772. szeptemberben elhagyá Wetzlart; s két évvel utóbb Lottinak — akkor már Kestnernének — „Werther“:je egy másolatát küldé meg, melyben — a mint Kestner neki egy levelében keserűen szemére veté — az ő és neje jellemét meghamisítva és eltorzítva tünteté föl. Goethének ezen szemrehányásokra adott válaszából ismét kitiünik, mennyire nem volt képes felfogni embertársai irányában kötelezettségeinek erejét. — „Ha tudná ön“ — mondá — „minő élvezetet szerez „Werther“ számos szíveknek, — nem venné tekintetbe, mi be került az önnök.“ Mintha ez egy hűtlenségi tettnek igazolásaul szolgálhatna! — Megígérte ugyan, hogy egy év alatt munkáját akkép módosítja, hogy nem fogja többé eltorzítva tüntetni föl a közönség előtt ama személyeket, a kiknek bizalmával visszaélt; ez ígérte azonban sohasem váltá be; s így a világ előtt Lotti a „Werther“ Saroltájával, — Albert annak férjével, és Goethe Wertherrel folyvást azonosítva maradt. — A társadalmi árulásnak egy ily nagy költő által adott példája, s annak határtalan sikere sokakat csábított utánzásra. Férfiak és nők versenyeztek egymással ama becselen munkában, hogy ismerőseik és barátjaik ügyeit, személyét és jellemét, csak vékony lepellel takarva, közszemlére tegyék ki.

Több példáit is lehetne még felhozni ama könnyelmű modornak, melyben Goethe barátjait felhasználta, — s azoknak érzelmeit és szenvedéseit alkotandó világhírű műveinek anyagszereitül sajátítá el. Mentiségére mindazáltal meg kell jegyeznünk, hogy annyira egészen ama világban élt, melynek ő volt — ha nem is teremtője, de legalább plastikai mintázója s felkészítője, hogy szinte fogalma sem volt azon fájdalomról, melyet másoknak okozott.

A mi végre Goethének — mint németnek — jellemét és magaviseletét illeti, — tudjuk, hogy ama korban, midőn testi és szellemi ereje teljesen kifejlett, hazájában már megkezdődött a Napoleon nyomasztó uralma által előidézett forrongás. Már vajjon ily helyzetben szabad volt-e neki hona közvetlen szolgálatától megvonni rendkívüli észtehetségeit? Vannak egy nemzet életében perczek, midőn a semlegesség lehetetlen; vannak emberek, a kiknek — bárminő legyen is hajlamuk — nem szabad semlegeseknek lenniök. Goethe nevének súlyát az egyik vagy másik mérlegben szükségkép éreznie kellett. Már pusztá hallgatása is elcsüggesztés és kárhoztatás volt. — Leves azt hozza fel Goethe védelmére, hogy ő, legkeveshbé sem levén érdekelve politikai ügyekben, — mélyen meg levén győződve arról, hogy minden üdv csupán a benső miveltségből eredhet, s a zavaroktól főleg azért félvén, mivel azok a miveltséget lehetetlenné tették, — kiválólag béke embere volt, és sohasem érzett rokonszenvet nagy küzdelmek irányában. Erre azonban azt felelhetjük, hogy épen azért lett volna köteles, egész erejéből szolgálni az ész s rend ügyének, mivel a miveltség csupán a törvényes rend oltalma alatt virágozhatik. Ő tehetségeinél s befolyásánál fogva, tagadhatlanul igen sokat tehetett volna arra, hogy hazája az ártalmas zavaroktól meg-

kíméltsékek, s hogy a nyugalom annak számára biztosítottassék. Sőt még talán saját költői hírének érdekében is ezélszerű lett volna, nagyobb részvétellel viseltetnie hazája sorsa iránt; a mennyiben minden nemzet csak azon költőt szereti szíve mélyéből, s tekintti némileg saját léte alkatrészüül, a ki annak történetével és sorsával azonosítja magát; mint p. o. Milton, Shakspeare, Burns és Moore példájából láthatjuk. — Másik súlyos vád Goethe ellen, hogy egészen elhagyá magát szédítetteti Napoléonnak, hona ellenségének és elnyomójának hízelgéseit által, a híres erfurti összejövettel alkalmával, noha már előbb Napoleon a szász-weimari nagyherceget, Goethe jóltevőjét, mindennemű sértésekkel halmozá el. Goethe részéről ezen gyöngeség annál menthetlenebb, mivel ő akkor lángeszénél és hírnevénél fogva igen magas és független állást foglalt el. S valóban az egész társalgásból s Napoleon magaviseletéből kiténik, hogy ez utóbbi nagyon igyekezett megnyerni a nagy költő kegyét; mi sikerült is neki. Lehetetlen itt nem éreznünk az agg Wieland roppant szellemi fensőbbiségét, ki azon ürügy által menekült meg a császár szédítő hízelgéseitől, hogy a hosszas állásban kifáradt. — Azonban még e gyöngesége is Napoleon irányában kevesebbet von le Goethe jellemének becséből, mint azon tény, hogy semmi részt sem akart venni Németországnak a tűrhetlen külföldi járom lerázására irányzott erőfeszítésében; sőt az iránt érdeklél sem viseltetett. Nemcsak kétséggel és bizalmatlansággal tekinté a kísérletet; hanem — mint mondá — „menekülni próbált a jelentől; mivel lehetetlen ily körülmények közt élni és meg nem örülni.“ A chinai történet buvárlatába temetkezett; sőt épen a lipesei csata napján irt epilogot az „Essex“ című szomorújátékhoz, kedvencz színésznöje, Wolff asszony, számára. — Lewes azzal menti Goethe magaviseletét, hogy az utóbbi azon tévedésben volt, hogy „az egymásközt meghasonlott németek bizonyosan le fognak győzteni a Napoleon elleni harcban.“ Azonban Goethe, ha elegendő részvétellel viseltetik ezen nagy nemzeti mozgalom iránt, — könnyen megtudhatta volna, min alapultak e mozgalom vezéreinek reményei és tervei, miknek alaposságát az eredmény bebizonyítja. — Szintugy nem áll azon mentség se, hogy valamint a komoly tudományokkal, úgy a szépművészetekkel foglalkodók is oly tökéletesen elmerülhetnek működésük tárgyába, hogy e miatt a világi események irányában egészen közönyöseké lesznek. A festő, szobrász, zenész, szintugy mint a vegy- vagy természettudós, teljesen elvonhatja szellemét a küleseményektől, s embertársai érdekeitől; de a költőnek — a kinek feladata épen az emberi élet festésében és taglalásában áll — nem szabad azok iránt közönyösnek lennie.

Végül a „Review“ még némely észrevételeket tesz Goethe munkáinak általános jelleméről és irányáról. Nagyon divatba jött — úgy mond — Goetheről, mint kiválólag objectív költőről beszélni; holott ő annak inkább épen az ellenkezője. (?) Arra nézve, hogy valaki valóban objectív költő lehessen, nem csak az szükséges, hogy ő inkább néző, mint szereplő legyen az élet nagy drámájában (mint Goethe volt); hanem az is, hogy sokkal inkább a külső tüneményekkel, és események-

kel, mint saját tulajdonaival, és saját élete erkölcsi vagy társaséleti tüneményeivel foglalkozzék; már pedig ezt Goethe épen nem tette. Mikor ő az emberi életet ábrázolja, — valósággal saját jellemét és magaviseletét fejt ki, s ezért képtelenség azokat pusztán objectív tanulmányoknak tekinteni. Összes munkáiból kitérnek, hogy szelleme mindig saját én-jével foglalkodott; hogy az eseményeket, sőt az embereket is szinte kizárólag saját benső kifejlésére, vagy saját pályáján előhaladására való vonatkozással tekinté; semmi vonzalom, sőt még szenvedély se feledteté el vele soha önmagát, és azon hatást, mit amaz érzelmek kielégítése ő reá tehetne. Így a korában dühöngött rettentő háborút is csupán saját nyugodt működésének megháborításaul tekinté. — Már kora ifjúsága óta összegyűjteni ügyekezett az eszmék és észleletek ama kincstárát, melyből egész későbbi életében merített. Így mindegyik szerelmi kalandját valamely női szíven és saját szívéen tett kísérletnek tekinthetni; melyet csupán addig folytatott, míg abból költői sugallatot s gondolkozási és leírási tárgyakat merített. Épen nem állítjuk ugyan, hogy alkalmmilag és rövid időre a szenvedélyek erőt nem vettek volna rajta; azonban élete állandó főzélja az emberek tanulmányozásában, s reá gyakorlott befolyásának észlelésében és ellenőrzésében állott. — Továbbá tagadhatlan ugyan, hogy némely munkáiban, a létező társadalmi formák módosítását, s megrögzött előítéletek megingatását tűzte czélül; de nem ügyekezett azok romjain igazságokat állítani fel; holott ha az emberi nem boldogsága inkább szívéen fekszik, — mély értelmi belátása és rábeszélő ékesszólása által igen sokat tehetett volna a valódi és gyakorlati erkölcsiség irányá különválasztására a képmutató szenteskedés meg az érzélgős önámítások vegyítékétől. De hasztalan keresünk ily irányokat remekműveiben; — ő új combinatiokat kísért meg, s a létezők iránt kétséget támaszt; de nem segít bennünket bármely kielégítő következtetésekre jutni; és semmi más érzelmet sem gerjeszt bennünk, a dolgok jelen helyzetéveli homályos elégtelenségen kívül. Nagy társadalmi kérdéseket kétség, zavar vagy közöny helyzetébe juttat; s ezzel ott hagyja azokat; holott egy oly rendkívüli tehetségű egyéntől méltán megvárhatók, hogy a pusztán conventionalis megszokások, vagy az esztelen ascetismus ködét és árnyát szétoszlatva, teljes világosságban tüntesse föl ama változhatlan erkölcsi elveket, melyek a legszigorúbb vizsgálat próbáját is kiállják, s miktől függ főleg az emberi nem boldogsága.

TÓTH D.

A TEREMTÉS TERMÉSZETTÖRTÉNELMÉNEK NYOMAI. (Angolból fordítá Somo dy József. Sajtó alatt van Pápán, s még ez év folytán meg fog jelenni százhet finom fametszetű ábrával, velin papíron nagy 8°. Előfizetési ár 4 ffr. p. p. A megrendelések nov. 1-jéig Pápára intézendők.)

E mű angol eredetije: „*Vestiges of the Natural History of creation*“ 1844-ben jelent meg először Londonban, név-

telen szerzőtől. Szellemének eredetisége, eszméinek ujdonsága és szokatlan érdekessége csakhamar híressé tévők, s már 1853-ban tizedik kiadásért, a természettudományokban ezalatt történt sokoldalú haladás kívánatainak megfelelő javításokkal.

Szerző azon alapnézetből indul ki, hogy az istenség a világ működő ügyeit változatlan szabály szerint vezeti, a mit természeti törvénynek nevezhetünk. Önként foly ez eszméből, hogy az egyetem szerkezete oly módon eredett, mely nyilván hirdeti a teljes egységet az örökkévaló alkotásaiban. Ebből továbbá logikai következetességgel foly, hogy a természet szerves részét is úgy tekintsük, mint a mely bizonyos törvények szerint lön alkotva. A szerves élet eredetét, e nagy „rejtélyt“, mint a természettudósok nevezik, földeríteni, a mennyire az emberi ész behathat, — íme a főladat, melyet szerző kitzított. S e rejtély kulcsát a „haladó fejlődés“ tanában véli feltalálni. Ennek előadása sajátlag a szerves teremtés történelme. S e fejtegetések közben nagy jártasságot tanusít szerző a természeti tudományok minden ágában: különösen a csillagászatban, geológiában, őslénytanban, s a még tudomány méltóságára nem juthatott embryológiában. S előadásában az eszmék és tények ellenállhatlan logikai rendben sorakoznak.

A világegyetemi tér testeinek eredetét és szervezetét illetőleg Laplace ismert hypothesisére támaszkodik. Az érintett tért egykor lágy és zilált anyag foglalá el: az „öskör.“ Ez állapot maga vagy már haladási fokozat volt előre egy másikból, vagy visszaesés (?) a mostanihoz hasonló állapotból. A gáz alakú anyag azonban szabálytalan levén, a súly megtörni és föltokba gyülekezni készte, — egyszerre teremtve elő a csillag és naprendszernek viszonyos helyiségeit s azon mozgást, melyet azóta mind magokra, mind egymásra nézve megtartanak. E hypothesis szerint a világtér testeinek s azon testek rendszerei mind egy törvény által működésének, a mindent átható súly elvének eredményei.

Átmege ezeketán szerző földünk alkotó elemeinek tagolására. Ez elemeket, az anyag egységénél fogva, közösöknek tartja a többi égi testekével; habár az elemek itt és amott, a megfelelő állapotok különfélegéhez képest, végtelen változások és módosulások alá vetvők. Más égi testekben gáz alakban lehetnek azok, a mik földünkön cseppfolyók vagy szilárdak, és megfordítva: de nem hiányoznak egyikben sem.

Földünk földtani változásaival együtt tárgyalja szerző a szerves élet létrejövése és fejlődése történelmét, mint a szervesen és szerves ország együtt fejlődésének karöltve járó tüneményeit. Az utóbbira nézve azonban még egy pót tényezőt léptet föl az időben, mint a melynek, szerinte, nagy szerepe volt a szerves élet fejlődésében. Sokkal előbb volt tenger, előbb voltak tengeri növények. mielőtt hal létezett volna, habár ugyanazok a föltételek mindegyik létezésére nézve. És így tovább. De a szerves élet haladása nem csak a megfelelő külkörülményektől, hanem az időtől is nagyban volt feltételezve. A legősibb szerves forma, szerző szerint, egyszerűs mind a legjellegtlenebb (mint a hinárok korallak stb.); s idővel az egyszerűből fejlett a bonyolult, az alacsonyab-

ból a magasabb szervezet, míg végre el lön érve a legmagasabb és legjellegesebb.

De miként eredt a tünemények ezen rende? kérdi most szerző. Oly természeti okokból, felel szerző, melyeket folytonos erélylyel látunk működni jelenleg is a természet szervezetlen országában. Ez eszme, mond szerző, sokkal magasabb szempontból fogja föl az isteni munkálat jellemét, mint a tudatlan ember hite. A tünemények egyik rende akkor kezdődött, midőn a másik már azon pontra ért, mely amannak kedvező volt, s az élet, úgy szólva, akkor szállott abba, a mint az alkalmas föltételek bekövetkeztek. Ide járul, hogy a vegytan tanítása szerint a szerves testek alkatrészeit azon elemi állományok képezik, a melyek a szervezetlen testeket. Szerző a tapasztalati tudományokból vett adatokkal igyekszik megmutatni, hogy habár jelenleg nem is látjuk, hogy szervezetlen anyaggal közvetlenül élet közöltetnék: vannak mindazáltal a szerves teremtesben tények, melyeket csupán ezen elméletből lehet ki-magyarázni. Sőt oly tényekre is hivatkozik szerzőnk, midőn bizonyos villanyossági műtétek közben egészen váratlanul szerves élet fejlődött ki. Merész állítás, melyet maga szerző sem tart csalhatatlannak.

Legnehezebb feladat volt szerzőre nézve az élet fejlődésének megoldása. Miként állhatott elő oly bonyodalmas szervezetű lény, mint például az emlős állatok bármelyike, — szervezetlen anyagokból, természeti úton? Mint jutottak érettségre bármely faj első példányai? Szerző a fajok származásának kulcsát az újra nemzés közönséges tüneményében véli föltalálni. E folyamatban, mely mindennapi bár, mégis rejtélyes, találja ő fokozatos fejlődését afensőbb szervezetnek az alsóból, a bonyolultnak az egyszerűből, mindnyáját változatlan rendben, természetes úton, a mint isten elrendelte. A létnek, szerzőnk szerint hasonlatos fejlődése történetelt a geologiai korszakok megszámlálhatlan éveit folytán, előállítva, haladása közben, a különféle fajokat, míg végre megállapodott — a mi még kérdés szerző szerint — magánál az embernél.

E nézeteket aztán a növények és állatok helyes osztályozásával igyekszik szerző összeegyeztetni. Szintén nem könnyű feladat, nem lévén oly egyszerű és folytonos sorozat, melybe minden állatot oly rendben lehessen elhelyezni, hogy a tökély fogyásánál fogva egyik fajról a másikra mindig átmelessünk. A származás, sorozat vagy is a lények rokonsága nyomozásának két módját engedi meg szerző. Egyik az érett szervezetek formái közt létező összefüggés vizsgálata; másik az embryói folyamatra ügyelés, s az abban mutatkozó formák egymás után következése fölötti örökös. Ez elvekre alapított osztályozását végre az állatok és növények földrajzi felosztásával hozza összhangzásba. S csak ezek után tér az emberi nem őstörténelmére. E szakaszt közelebb terjedelmesben ismertetjük. Addig is legyen elég ennyi figyelmeztetésül ezen munkára, melyről, ha egyik másik hypothesis ellen kifogást tehet is a tudomány, különösen a physiologia, — el kell ismernünk, hogy nagyszerű conceptionja, s folyvást érdekes részletei által vonzó és sok tekintetben tanulságos olvasmány.

A CRITICAL HISTORY OF THE LANGUAGE AND LITERATURE OF ANCIENT GREECE. — By William Mure of Caldwell. Vol. V. (O-Görögország nyelvének és irodalmának kritikai története).

A fenczimzett munka jelen kötetében az angol szerző Thucydidesről, Xenophonról, és az attikai korszakbeli kisebb történetirókról értekezik, — ugyanazon alapos tanultsággal, s az ítélet ugyanazon függetlenségével, sőt szigorával, ugyanazon világos és gondos, habár nem fényes vagy festői irmodorral, mint az előbbi kötetekben. Ugy látszik czélja, egyenként elövenni Görögország íróit, s félretevén az azok, mint classicus írók iránt létező hagyományoszerű vak tiszteletet, mindegyik jellemét és iratait szintoly szigorú bírálat alá vetni, mintha korunkbeli írók volnának. Mure nem bír ugyan a közvetlen arczkép-festés különös tehetségével, valamint a festői, s az érdekes iránti érzéke sem kitűnő, azonban ismerete és miveltsége igen nagy; vizsgálódásaiban semmi fáradságtól sem ijed vissza; s még a keresztyén időszámítás előtt négy századdal történt eseményekről is egy brit gentleman hideg értelmével ítél.

Hosszasan s eredeti és független modorban nyomozza Thucydides irodalmi viszonyait Herodotussal. Igenlőleg dönti el azon kérdést, hogy Thucydides ismerte-e nagy kortársának munkáját.

Thucydides, mint ember és író, jellemét — Herodotuséval ellentétben — így rajzolja: Herodotus modora és rokonszenve a „régii jó idők“ -kel volt azonosulva; ő inkább ama korhoz tartozott, melyről írt, mint ahhoz, a melyben élt. Thucydides inkább megelőzte kora értelmi mérvét, mint a mennyire Herodotus attól hátramaradt. Valóban nehéz lenne találni valakit a pogány ókor bármelyik korszakában, ki annyira ment volna a pogányság elöitéleteitől. Ezért az egyiket a kor haladása, a másikat pedig annak conservatív eleme képviselőjéül lehet tekinteni. Az egyiknél a természettől világos fej és józan ítélőtehetség működését néha megzavarja az élénk képzelődés s a nem gyanakvó egyszerű szív. A másiknál a hatalmas, de túlfinom értelmet néha saját túlzott szemlélődési él arra indítja, hogy átlépi a józan okoskodás és a sophistica között a határt. Az egyik mindenütt bizalomteljes tiszteletet tanúsít a nemzeti hagyományok irányában; a másiknál a történeti igazság nyomozása iránti buzgalom, majd minden népmonda megvetésével van párosulva. Herodotus tisztelete az isteni gondviselés és igazság józan vallási tana irányában még az ezzel vegyített népies babonára is kiterjed. Ellenben Thucydides ha nem is föltétlen hiteltlenséget, legalább feltűnő közönyt tanúsít a pogány hit és isteni tisztelet egész rendszere iránt. Herodotusnál saját véleményei és érzelmeinek nyílt kifejezése néha önzéssel határos. Thucydides ellenben, saját ítéleteit az emberekről és dogokról hacsak lehet — mindig mások szavai alá rejti. Herodotus munkáiból világosan kitűnik a szerző tudományos és szépirodalmi ismereteinek természete és terjedelme; ellenben Thucydides munkái aránylag szegények ily adatokban. Az előbbi 15—20 szerzőt is ismételve

idéz, az irodalom különböző ágában; s közülök többeknek az ő szellemére gyakorlott befolyása egész munkáján meglátszik. Thucydides a korábbi írók közül csupán Homért, Hellanicust idézi; s még ezeket is pusztán történeti tekintélyekül. Ez nála nyilván nem tudatlanságból, hanem onnan ered, mivel szelleme lényegesen gyakorlati irányú, s nem szeret tárgynak egyenes folyamától eltérni. Egészben véve Thucydides jelleme — a mint saját munkáiban visszatükröződik — nem oly szeretetreméltó, mint Herodotusé. Az emberek tetteiről hozott ítéletei inkább az erkölcsi megkülönböztetések szabatosága, s finomságuk, mint az érzelem nemessége, vagy az erény méltánylása által tűnnek ki. Ama nagy gond, melyvel saját korának különféle bűneit festi, kiábrándulások folytán elkeseredett kedélyre látszik mutatni; s kellemetlen ellentétet képez a Herodotus erkölcsi ítéleteiben nyilvánuló érzelem-melegséggel. A vérmérséklet ezen betegességének talán némi előnye is van; a mennyiben elősegíti az embereknek és dolgoknak ama szenvedélytelen méltánylását, mely Thucydidesnek, mint történetirónak, egyik főérdemét képezi. Azonban a hol személyes érzelmei vannak érdekelve, — az kevésbé dicséretes modorban nyilvánul, — így p. o. Herodotusra tett közvetett célzásainak gunyoros kifejezéseiben.

Mig Mure ekkép Thucydideset szabadon ugyan, de még is általában tisztelettel és bámulattal bírálja, — Xenophon irányában sokkal szigorúbb. Szerinte ez utóbbinak híressége három kútöbölből ered; a mennyiben t. i. jeles volt mint történetíró, mint vegyestartalmú értekezések szerzője, s mint katonai parancsnok. Inkább ezen három minőségben szerzett érdemei öszvevének köszönhetette hírnevét, mint annak, hogy azok közül bármelyikben nagyon kitűnt volna. Különböző irodalmi termékei, bármily kellemesek és választékosak legyenek, — nem foglalhatnak helyet a görög proza nemesebb mintái közt. Mint katona, megérdemli ugyan fényes hírnevét; de hadjárataiban kevés alkalmá volt magasabb stratégiai tehetséget fejteni ki, mindig barbar ellenséggel harczolván. Értelmi tehetsége inkább sokoldalúsága, mint alaposága vagy mélysége által tűnt ki. Népszerű, vagy alsóbbnemű irodalmi vállalatokban, tárgya tökéletesen hatalmában van. De a magasabb értelmi erőfeszítést kívánó vállalatokban — történeti vagy bölcselmi nyomozásokban — száraz, vagy fölületes. Hiányzott nála a nagyságnak ama fontos alapja, egész életének egyetlen főtárgyra, vagy állandó foglalkodásra szentelése. Mig Herodotus és Thucydides történeti munkájok bevégzését és sikerét életük főcéljának tekintik, — Xenophon egyetlen tárgy irányában sem viseltetett oly határozott előszeretettel, hogy azt törekvéseinek állandó céljául tűzze ki, — mint ezt egész életpályája tanúsítja. A mi irmodorát illeti, az méltán részesül általános bámulatban, könnyed, választékos egyszerűsége, folyékony és világos előadása, s az attikai tájnyelv tisztasága miatt. Ezek azonban inkább kellemes és vonzó, mint megható, vagy fényes tulajdonok. Xenophon írói tehetségét, — valamint általában egész szellemét helyesen nevezhetjük a középserűség tökélyének. Szintűgy mint a görög költők közt Hesiod, — Xenophon saját egyszerű modorá-

ban, nincsen méltóság híjával; s mivel ritkán próbál magasabba emelkedni, nem igen van kitéve annak, hogy túlzásba essék. Gyakrabban megtörténik, hogy egyszerűsége társalgási csevegéssé törpül. Összes szellemi tehetségei inkább gyakorlatiak, mint költőiek voltak; s ezért szerencsésebb a történetírásban, mint a költészetben. Ama valódi eseményeket, melyeknek szemtanúja volt, gyakran igen festőileg írja le; de költött elbeszéléseiben, — így p. o. a *Cyropaedia*-ban, a feltalálási szegénység s a meddőség az eseményekben jellemző hiányok. Más, népserűbb szerzőkből vett idézetek leginkább csak vegyes-tartalmu értekezéseiben olvashatók, s természetesen a nemzeti irodalommal alapos ismeretséget tanúsítanak. — Thucydides és Xenophon kívül, Mure a jelen kötetben még az attikai korszakbeli kisebb történetírókról is értekezik; minők p. o. Ctesias; Theopompus, Ephorus s. a. t.

TÓTH. D

(FÖLDIRATI APRÓ KÖZLÉSEK.) Livingstone és Cooley. Livingstone alig végezte be munkáját, mely déli Afrikában eddigelé tett utazásait tárgyazza s melyből, közvetőleg legyen mondva, több mint 30,000 példány kelt el csak angol nyelven, — máris újra elindult oly hajóval, melyen a Zambeze folyón fölfelé mehessen Afrika szívébe. Az angol kormány ez új expedícióra 5000 font sterlinget ajánlott. Livingstone ez úttal talán képes lesz megoldani azon kérdést: vajjon igaz-e hogy az Ind tengerbe szakadó Zambeze s a déli Afrika szívében folyó Liambej egy és ugyanazon folyam? Elébbi utazásain Livingstone a déláfrikai szárazon keresztül az Atlanti tenger partjától az Ind tenger partjáig járt. Baroceországban Liambejnek nevezett folyóra akadt, mely egyfelől a Czuga folyóval, másfelől a Ngami tavával is kapcsolatban áll. Ezen folyóról már azt tartja, hogy alább keletnek fordul s ugyanaz, melyet a tengerparton Zambezének neveznek. De Cooley W. D. hires angol földíró, kiről maga Livingstone mondja: „hogy mindent tud, a mit Ptolemaeus óta Áfrikáról irtak“, kétségbe vonja a Liambej és Zambeze azonosságát, s tagadja, hogy a keleti partokról a Zambezén fölfelé hajózva Afrika szívébe lehetne jutni. Ugyanis Livingstone nem követhető a Liambejt odáig, hol Zambezének nevezik, utoljára a Viktoria-zuhatoknál látta, onnan pedig, elhagyván a folyót, nagy kerülést tett s 200 angol mérföldet hegyeken utazott keresztül. A hegyeken túl Kafue nevű folyóra akadt, s ezt követve jutott a Zambezéhez. Így tehát a Liambej és Zambeze között több mint 200 angol mérföldnyi köz van, melyet Livingstone azon szójárással, „hogy a Viktoria-zuhatok a folyó ismeretes és ismeretlen része között az egyesítő kapcsolat“, ki nem tölthet. A belföldiek a két folyó azonos voltáról sem mitsem tudnak, a mi ugyan el nem döntheti a kérdést, de a sokat s messzejáró muzimbazók (kereskedők) sem tudnak semmit a két folyó kapcsolatáról. Véleménye gyámolítására Livingstone azt is felhossa, hogy y mind a két nevezet, t. i. „Liambej“ és „Zambeze“ csak annyit

jelent mint „folyó“; de Cooley szerint a Zambeze = Za — mbize = „bőség táplálékban“, mivel a Zambeze vize és környéke rendkívül bővelkedik az állatok minden fajában. Azután a két nevezet egyazon jelentéséből vett bizonyíték ellen azt is megemlíthetjük, noha Cooley nem teszi, hogy mind déli mind északi Afrikában a legtöbb folyó neve az illető népek nyelvén egyszerűen csak „folyót“ jelent; a nevezet maga tehát nem bizonyít semmit. Cooley azért Livingstone ellenében azt véli, hogy a Liambej valami 300 angol méfdrre Seseke városától délre a Kalahati homoksvatagban vész el, s tengerpartot sehol sem ér. — Livingstone mostani utazása e kétséget el fogja oszlatni. Folyó évi marcius elején szándékozott a Zambeze torkolatját elérni. A gőzös, melyen a folyón fel fog hajózni, új fémvegyületű lemezekből épült. Ezek felényi vastagság mellett oly erősek, mint a vas lemezek, a gőzös tehát nem mélyen jár, sőt 15 hüvelyknyi mély vizen is járhat. Azonfelül a gőzöst szükség esetében három külön részre lehet szétbontani, mindenik rész külön hajóul használható.

Baikie. Még a múlt évben Baikie is, ki a Benué folyón tett expedítoról híresült el (L. Budap. szemle. I. köt. 27 s. k. l.) másodsor indult el a Kuvára vagyis Niger és Benue folyók bővebb megvizsgálása végett. Sokat reméltek az ügyes és bátor ember újabb utazásától, de gőzöse (Dayspring) a Benue folyóban Rabba város vidékén levő szirtelen 1857 okt. 7-dikén megfeneklett, s használhatanná lett. Baikie és társai vagy szárazon Szokotán át fognak visszatérni, vagy pedig a „Sunbeam“ gőzösrre várakozni, mely a Kuvára folyón hajózott fel. Egyébiránt Baikie legénysége egészséges volt, s az alkalmazott óvószerek teljesen elhárították az ottani éghajlat káros befolyását. A benszülőttek mindenütt igen nyájasan fogadták őket, a fűnökök teljes készséggel ráállottak az ajánlott kereskedelmi szerződésre.

Hahn és Rath. Minduntalan újabb meg újabb felfedezési utazásokat tesznek a világ minden még kevésbé ismert részein és zugain. Afrikában még legtöbb felfedezni való van, azért főleg azon világrésznek mennek minden oldalról. 1857 május 18-dikán Hahn és Rath hírhirdetők, kiktől Andersohn nem rég megjelent munkájában gyakran emlékezik, Damaraországból kerekedtek föl északra az ovampók országába, s azon szándékkal, hogy a Kunene folyót kutassák föl. E folyó Biheországban fakad, de eddigelé ugyszólván még egészen ismeretlen. Nagy kíváncsisággal várják azért Hahn és Rath utazási naplója megérkezését, mely is Petermann földirati közleményeiben fog megjelenni. — Bizony, nagyon kívánatos, hogy Magyar László kézírata mentől előbb teljesen kezünkhöz jusson s hogy azután azt mentől előbb kiadhassuk, mert félni lehet, ha a dolog még egy két évig elhalad, Magyar elesik azon dicsőségtől, hogy Europa ő általa ismerkedett meg először több délafrikai ismeretlen országgal. Maholnap Áfrikának azon része is ki lesz kutatva mások által, kik Magyar után járják be.

A Novara-expeditio. Köztudomásra van, hogy a magas kormány részéről a Novara fregatte nagy tengeri útra küldetett ki tengeré-

szeti tapasztalatok gyűjtése, kereskedelmi összeköttetések s egyszersmind tudományos kutatások létesítése végett. Az expedíció multévi április 30-dikán hagyá oda a trieszti kikötőt. Tudós személyzetének egyik tagja, dr. Scherzer Károly, elindulása előtt megígérte, hogy a Wettermannféle havi füzetek számára rendes tudósításokat fog küldeni. Eddigél a nevezett folyóiratban négy közleménye jelent meg. Első levele Gibraltárban, a második Rio Janeiróban kelt, melynek kikötőjébe a Novara multévi august. 5-dikén futott be. Harmadik levele a Jóreménység fokán kelt, hova multévi oktob. 5-dikén érkeztek. Mindazon három levele meglehetősen üres, legalább mi semmi megemlítésre méltót nem találtunk azokban. Végre a legújabb füzetben naplótöredéke jelent meg, mely a Fokföld színes lakosságáról, vagyis a hottentottok-, kafferek- és malájokról szól. Hottentottot Scherzer nagyon keveset látott, azért ama különös nemzetről semmi újat nem közölhetett. A kafferekből is csak néhány száz egyént látott, kik a Fokvárosban mint hadifogyók őriztetnek. Hogy idegen földön és fogságban nem igen lehet valamely nemzet szokásait, élete módját, stb. tanulmányozni, az magától értődik. Érdekesebb, a mit a malájokról mond; ezek részint mint rabszolgák vitettek a Fokföldre a hollandusok által (1658 óta), részint önként költözködtek oda. 1834 óta mindnyájan felszabadultak, miután az angolok, kik a Fokgyarmatot a hollandusoktól elfoglalták vala, a rabszolgaságot eltörlék. Az egész gyarmaton valami 6000 maláji lakik, mindnyájan mohammedánusok, kiken a különböző hit hirdetők tanítása épen semmitsem fog, sőt ellenkezőleg ők több keresztényt a Mohammed vallására térítenek s még most is térítenek. Azért Scherzer azt véli, csak tömeges europai beköltözés vethet gátat a mohammedánság elterjedésének déli Áfrikában.

Neumayer állítólagos fölfedezése. Neumayer, Miksa bajor király költségén, Auszráliába utazott. A Déli tengerben szigetcsoportha talált, melyet véleménye szerint ő fedezett föl első, miért is Miksa király szigeteinek nevezé. E szigetcsoportha a déli szélesség $53^{\circ} 8' s$ $53^{\circ} 47' s$ a keleti hosszúság $72^{\circ} 24'$ és $73^{\circ} 40'$ között terül el. A nagyobb két sziget között esatorna nyulik el, ezt Neumayer La-Rochelle-szorosnak nevezé. A szigeteket csupa hó és jég borítá, noha épen akkor, mikor Neumayer látta, nyár volt (t. i. 1857 jan. 10-dikén látá a csoportot), s csak kárógó és sivitó madarak népesíték. Mindazáltal Neumayer nagyon örült volt fölfedezésének, de a bajor király alkalmasint el fogja utasítani azon tiszteletet, hogy a kérdéses szigetcsoportha az ő nevééről neveztessek el, mert a német utazó nagyon csalatkozott, midőn azt hitte, hogy e szigetek még ismeretlenek. Ugyanis már Maury „Sailing Directions“ czimű munkájában ismételve emlékezik azon szigetcsoportháról, mert Heard amerikai hajós kapitány már 1853 nov. 25-dikén látá. 1854-ben Macdonald, majd Hutton, Attwaye és Rees angol kapitányok is láták azon szigeteket s kürrülményes tudósításokat is küldtek róluk a „Nautical Magazine“-be. Sőt 1855 elején egész hajóraj küldetett az új szigetek bővebb megvizsgálására s az ottan nagy számmal tartózkodó tengeri leopárdok és elefántok vadászatára. E szigetek

már a brit admirális térképein 1856 jan. 21-dike óta föl vannak jegyezve s Macdonald szigeteknek nevezik.

Sz. Pál és Új-Amszterdam szigetek. E szigeteket a Novara-expeditio akarja bővebben megvizsgálni. 1857 okt. 13-dikán Zhishman A. E. a trieszti cs. k. tengerészeti akadémia tanára azon szigeteket tárgyazó értekezést nyújtott be a bécsi cs. k. földirati társaságnak, mely értekezés a társaság közleményeinek 2. füzetében megjelent. Értekezését Zhishman azzal rekeszti be: „Örvendetes tudnunk, hogy a szigetek első szabatos tudományos megvizsgálása nekünk tartatott fen, s hogy e végett talán e jelen pillanathban ausztriai hadihajó horgonyoz ott.“ Ebből azt kellene következtetni, hogy Sz. Pál és Új-Amszterdam szigeteit eddigelé csak tudatlan hajósok látogatták meg. Már pedig különösen Sz. Pál szigetét ismételve a legjelesebb tengerészek vizsgálták meg, pl. 1842-ben Blackwood, 1853-ban Denham. Már Van Diemen fedezte a két szigetet 1633-ban, (nem pedig Van Vlamming 1696-ban, mint 1854-ig gondolták). Noha többen látták s leírták a kérdéses szigeteket, mégis sokan a legujabb időig fölcserelték neveztöket, ugyanis a déli tűzhányó-medenczével ellátott szigetet kell Sz. Pálnak, az északit pedig — ÚjAmszterdamnak nevezni. Lásd Humboldt Kosmosa IV kötet 586, 587. lapjait.

H. J.

TARTALOM.

HARMADIK KÖTET. — 1858. ÉV.

VII. ÉS VIII. FÜZET.

	Lap.
KÉPEK AZ EMBERI MIVELŐDÉS TÖRTÉNETÉBŐL. — I. China és India. Csengery Antaltól	3
JÁNOS KIRÁLY ÉS A DIPLOMATIA. Negyedik közlemény. Szalay Lászlótól	58
A NYELVTUDOMÁNY JELEN ÁLLÁSA. Hunfalvy Páltól	87
ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE. Szilágyi Sándortól	140
A VILLANY ÉS DELEJ UJABBKORI ELMÉLETE ÉS ALKALMAZÁSA. — Benedek Józseftől	190
IRODÁLMÍ SZEMLE. Ethnographie der oester Monarchie von Karl F. v. Czoernig. H. P. — Tanulmányok Homerus és kora felől. Irta Gladstone, 3 köt. Br. — Merivale romai historiájának újabb kötetei. T. D. — Guillaín kapitány munkája keleti Áfrikáról. — Az orosz földirati társulat emlékiratai. — Xantus levelei Északamerikából. H. J.	228

IX. ÉS X. FÜZET.

A MAGYAR VEZÉREK KORA. — I. ÁRPÁD. — Kivándorlás az ősi honból Lebediába s Etelközbe. Árpád vezérré választatása. A vérszerződés. — 2. §. A bolgár-magyar háboru. Új honkeresés. — 3. §. A honfoglalás története. — 4. §. A magyarok külföldi hadjáratai. Árpád halála. — 5. §. Árpád jellemzése. — Szabó Károlytól	257
---	-----

NYUGOTÁZSIA ÖSTÖRTÉNETEI AZ ÉKIRATOK VILÁGÁNÁL. — Csengery Antaltól	319
A RÜTRŐL. Aestheticai tanulmány. — Greguss Ágosttól	348
GUIZOT. Első közlemény. Szalay Lászlótól	390
LEGUJABB UTAZÁSOK ÁFRIKÁBAN. — BARTH UTAZÁSA. Ötödik közlemény. — Hunfalvy Jánostól	445
IRODALMI SZEMLE. — A JELENKORI GÖRÖG IRODALOM. Első cikk. Tély Jánostól. — Éltek-e emberek a mostani meg- előző geologiai korszakokban? Szabó Józseftől. — Calvin János levelei. Tóth D. — Le Dieu apát emlékirata Bossuetről. Szász Károly. — Az Edinb. Review Goetheről. Tóth D. — A teremtés természettörténelmének nyomai. — Ó-Görög- ország irodalomtörténete Muretől. Tóth D. — Földirati apró közlések. H. J.	474

310	...
315	...
320	...
325	...
330	...
335	...
340	...
345	...
350	...
355	...
360	...
365	...
370	...
375	...
380	...
385	...
390	...
395	...
400	...
405	...
410	...
415	...
420	...
425	...
430	...
435	...
440	...
445	...
450	...
455	...
460	...
465	...
470	...
475	...
480	...
485	...
490	...
495	...
500	...